

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

World History Association 2011 Ödülü

İMPARATORLUKLAR TARİHİ

Farklılıkların Yönetimi ve Egemenlik

JANE BURBANK
FREDERICK COOPER

© 2010, Princeton University Press ve
Akçalı Telif Hakları Ajansı aracılığıyla
Türkiye'de yayın hakkı:
© 2011, İnkılâp Kitabevi
Yayın Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Sertifika No: 10614

*Bu kitabın her türlü yayın hakkı Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince
İnkılâp Kitabevi'ne aittir. Tüm hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa
alıntılar dışında, yayıncının izni alınmaksızın, hiçbir şekilde kopyalanamaz,
mekanik yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.*

Sayfa tasarımı Derya Balcı
Kapak uygulama Okan Koç
Yayıma hazırlayan Sena Akpınar
Editör Senem Davis

ISBN: 978-975-10-3205-8

12 13 14 15 16 9 8 7 6 5 4 3 2 1

Baskı
İNKILÂP KİTABEVİ BASKI TESİSLERİ

Çobançeşme Mah. Sanayi Cad. Altay Sk. No. 8
34196 Yenibosna – İstanbul
Tel : (0212) 496 11 11 (Pbx)
Faks: (0212) 496 11 12
posta@inkilap.com
www.inkilap.com

World History Association 2011 Ödülü

İMPARATORLUKLAR TARİHİ

Farklılıkların Yönetimi ve Egemenlik

JANE BURBANK
FREDERICK COOPER

İngilizceden çeviren
Ahmet Aybars Çağlayan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Jane Burbank

Rus edebiyatı dalında eğitim gördüğü Reed College'dan 1967 yılında mezun oldu. Doktorasını Harvard Üniversitesi'nde Sovyet çalışmaları ile tamamladı. Harvard Üniversitesi, Kaliforniya Üniversitesi ve Michigan Üniversitesi'nde dersler verdi. 2002 yılında New York Üniversitesi'ne geçti. Çeşitli üniversitelerde konuk profesör olarak da dersler veren Burbank, 1990'lı yıllardan itibaren Rus İmparatorluğu üzerine yapılan kolektif çalışmalarda yer aldı. Daha önce yurtdışında yayımlanmış eserleri arasında *Intelligentsia and Revolution: Russian Views of Bolshevism, 1917-1922* ve *Russian Peasants Go to Court: Legal Culture in the Countryside, 1905-1917* kitapları bulunan yazarın, Frederick Cooper ile birlikte hazırladığı *İmparatorluklar Tarihi* kitabı WHA 2011 ödülünü kazanmıştır.

Frederick Cooper

2001 yılından beri New York Üniversitesi'nde tarih profesörüdür. Uzun yıllar boyunca Afrika, sosyal teori ve kolonyalizm gibi çeşitli konularda dersler veren yazar, Jane Burbank ile birlikte yine New York Üniversitesi'nde imparatorluklar ve politik tahayyül üzerine dersler vermektedir. Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales'de konuk profesör olarak da görev yapan yazarın daha önce yurtdışında yayımlanmış eserlerinden bazıları şunlardır: *Decolonization and African Society: The Labor Question in French and British Africa* (1996), *Africa Since 1940: The Past of the Present* (2002) ve *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History* (2005). Yazarın Jane Burbank ile birlikte hazırladığı *İmparatorluklar Tarihi* kitabı WHA 2011 ödülünü kazanmıştır.

Ahmet Aybars Çağlayan

Ahmet Aybars Çağlayan, 1953'te İstanbul'da doğdu. TED Ankara Koleji'ni ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fizik Bölümü'nü bitirdi. İş hayatına, yüksek lisans çalışmalarını da yaptığı ODTÜ Fizik bölümünde asistan olarak başladı. Halen danışmanlık ve çevirmenlik yapmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Resim Listesi VII

Harita Listesi IX

Önsöz XI

- 1 İmparatorluklarca İzlenen Yollar 1
- 2 Roma ve Çin’de İmparatorluk Yönetimi 26
- 3 Roma’dan Sonra: İmparatorluk, Hıristiyanlık ve İslamiyet 66
- 4 Avrasya’yla Bağlantılar: Moğol İmparatorlukları 99
- 5 Akdeniz’in Ötesi: Osmanlı ve İspanyol İmparatorlukları 122
- 6 Okyanus Ekonomileri ve Sömürge Toplumlari: Avrupa, Asya ve Amerika Kıtası 156
- 7 Bozkırların Ötesi: Rusya ve Çin’de İmparatorluk Kuruculuğu 195
- 8 Devrimler Çağında İmparatorluk, Ulus ve Yurttaşlık 232
- 9 Kıta Boyu İmparatorluklar: Birleşik Devletler ve Rusya 265
- 10 İmparatorluk Repertuvarları ve Modern Sömürgecilik Mitleri 304
- 11 Egemenlik ve İmparatorluk: 19. Yüzyıl Avrupası ve Yakın Çevresi 350
- 12 İmparatorluklar Dünyasında Savaş ve Devrim: 1914’ten 1945’e 391
- 13 İmparatorluğun Sonu Geldi mi? 439
- 14 İmparatorluklar, Devletler ve Politik Tahayyül 470
- Alıntı Yapılan Eserler 489
- Dizin 503

RESİM LİSTESİ

- 1 Bir Roma kemeri 61
- 2 İmparator Kangxi 227
- 3 Ayodhya, Hindistan'da bir sulh hukuk mahkemesi 329
- 4 Rus çarı ve Osmanlı sultanı, 1853 360
- 5 Prusya kralının Versailles'da imparator ilan edilmesi, 1871 372
- 6 Sovyet savaş afişi, 1941 433
- 7 Avrupa'nın yeniden paylaşımı: Churchill, Roosevelt, Stalin Yalta'da, Şubat 1945 459

HARİTA LİSTESİ

- 2.1. Roma'nın yükselişi ve gerilemesi 28-29
- 2.2. Çin İmparatorluğu'nun kuruluşu, yükselişi ve gerilemesi 49
- 3.1. Bizans İmparatorluğu'nun yükselişi ve gerilemesi 68
- 3.2. Halifeliklerin yayılışı 76
- 3.3. Abbasi Halifeliği 82
- 3.4. Karolenj İmparatorluğu, 814 dolaylarında 88
- 4.1. Moğol İmparatorluğu: 1227 106
- 4.2. Moğol İmparatorlukları: 1294 111
- 4.3. Timur'un fetihleri 119
- 5.1. 16. yüzyılda Habsburg ve Osmanlı İmparatorlukları 124
- 5.2. Amerika kıtasındaki Habsburg genel valilikleri ve *audiencia*'lar 130
- 5.3. Osmanlı nüfuz alanının genişlemesi 136
- 6.1. 15. yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyılın başlarında İspanyollarla Portekizlilerin keşif ve fetihleri 159
- 6.2. 16. ve 17. yüzyıllarda Güney ve Güneydoğu Asya 168
- 6.3. 17. yüzyılda Kuzey Amerika'nın iskânı 184
- 7.1. Kievli Rusların egemenlik sahası, 1015 dolayları 197
- 7.2. Rusya'nın yayılışı 203
- 7.3. Yuan, Ming ve Qing İmparatorlukları 212
- 8.1. Amerika kıtasında 1783-1839 yılları arasında imparatorluk ve bağımsızlık 235

- 8.2. Avrupa'daki Napolyon İmparatorluğu 244
- 8.3. 1767 ve 1805'te Hindistan 255
- 9.1. Birleşik Devletler'in yayılışı 266
- 9.2. Rusya'nın yayılışı 268
- 9.3. 17. yüzyılda Yerleşimciler ve Yerli Amerikalılar 277
- 9.4. Kızılderililerin tehciri ve yerleşim kampları 282
- 10.1. İmparatorlukların hak ihlalleri: 19. yüzyılda Çin ve Güneydoğu Asya 313
- 10.2. Britanya egemenliğindeki Hindistan, 1857 327
- 10.3. Afrika'nın bölüşülmesi 333
- 11.1. 1815'te Avrupa'daki ve çevresindeki imparatorluklar 354
- 11.2. 1877'de Avrupa'daki ve çevresindeki imparatorluklar 374
- 12.1. I. Dünya Savaşı sırasında Avrupa 396
- 12.2. 1924'te Avrupa 405
- 12.3. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması 407
- 12.4. 1930 ve 1945'te SSCB 421
- 12.5. II. Dünya Savaşı sırasında Doğu ve Güneydoğu Asya 427
- 13.1. Asya'da sömürgelerin bağımsızlığa kavuşmaları 442
- 13.2. Afrika'da sömürgelerin bağımsızlığa kavuşmaları 448
- 13.3. SSCB'nin halefi devletler 462
- 13.4. 1993 ve 2007'de Avrupa Birliği 467

ÖNSÖZ

Bu kitap bir dizi sohbetle başladı. Bu sohbetleri, birimiz Afrika'daki İngiliz ve Fransız sömürgeci imparatorluklar uzmanı, diğerimiz Rus ve Sovyet İmparatorlukları tarihçisi olarak kendi aramızda önce Michigan Üniversitesi, daha sonra New York Üniversitesi'nde (NYU) verdiğimiz "İmparatorluklar ve Politik Tahayyül" adlı derisi alan lisansüstü öğrencilerimizle ve uzmanlıkları dünyanın bizim çok iyi bilmediğimiz bölümlerini de kapsayan meslektaşlarımızla yapmıştık. Bu konuları son on yıl boyunca Kuzey Amerika, Avrasya, Afrika ve Avustralya'da düzenlenen sayısız konferansın ve seminerin katılımcılarıyla tartıştığımız gibi, NYU birinci sınıf lisans öğrencileri için geliştirdiğimiz imparatorluklar konulu derste de konuştuk. Kitabımız bu sürecin ürünüdür.

Hem ders verirken hem de yazarken amacımız, karmaşık bir hikâyeyi her aşamasında öğrencilerimize ve tarihe ilgi duyan okurlara açık bir şekilde anlatmanın yanı sıra, geçmişin tasvirini yapan araştırmacılara da meydan okumaktı. Dünyanın politik tarihiyle ilgili bakış açılarını, alışlagelmiş –ve yanıltıcı olduğunu düşündüğümüz– kestirip atmalardan, klişelerden kaçınarak genişletmek istiyoruz. Başka bir deyişle çağdaş olmayan devletlerle çağdaş olanlar arasında kesin bir ayrım yapmamak; imparatorlukların son bulup ulus-devletler dönemine girildiği savlarından, Avrupa ve Batı'yı değişimin yegâne güçlü temsilcileri gibi gösteren tezlerden uzak durmak niyetindeyiz. Kitabın –hem hikâye hem de yorum içermesi bakımından– üslubu, çok yönlü hedefinden kaynaklanmaktadır. Arka planda tarihçiler ve politika kuramcıları arasındaki birçok tartışma yer almaktadır. Bunların çoğu hâlâ sürmektedir ve ikimiz de bu anlaşmazlıkların içine bambaşka bağlamlarda sürüklenenlerdeniz. Bu kitaptaysa hiçbir fırça darbesi üzerinde kavga etmeden büyük bir tablo resmediyoruz. Araştırmamızda yararlandığımız çok önemli bir yığın çalışmaya dipnotlarda değinmektense, bölümlerle ilgili daha fazla bilgi için okunabilecek kaynaklara kitabın sonunda yer verdik.

Bu kitap bazı imparatorluklarla ilgilidir, hepsiyle değil. Uzun uzadıya Pasifik'ten Atlantik kıyısına kadar Avrasya üzerinde yoğunlaştık. Amerika kıtasıyla Afrika'daki denizaşırı imparatorluklara, ayrıca başka bölgelerdeki bazı girişimlere de dikkat çektik. İnsan ele alacağı imparatorluklara ilişkin bütünüyle haklı, farklı ter-

cihler yapabilir. Ancak bizim Avrasya odaklı yaklaşımımız hem çok çeşitli imparatorluk türlerini, hem de uzun bir dönem ve yoğun bir şekilde yaşanan etkileşimin hikâyesini anlatmaktadır. Umarız ortaya attığımız sorular diğer imparatorlukların analizinde olduğu kadar, farklı alanlarda da fayda sağlar. Bu kitap politik ekonomiye dikkat çekmekle birlikte, politika hakkındadır. Ne başkalarının çok iyi bir şekilde ele aldığı dünyanın ekonomik tarihiyle, ne de benzersiz bir egemenlik türü olarak tek başına imparatorlukla ilgilidir. Aksine çeşitli imparatorlukların birbirinden farklı işleyiş tarzlarını inceliyoruz. Ayrıca tarih boyunca bu uğurda harcanan çabaların çap ve sınırlarını olduğu kadar, bunların ortaya çıktığı değişik koşulları da gözden geçiriyoruz.

Biraz da kullandığımız terminolojiden söz edelim. İki bin yıldan fazla bir tarihi kapsayan bir kitapta, politik sınırları defalarca değişmiş olsa da, bugün aşına olunan bir ülkenin içindeki bölgeye atıfta bulunmak zorundayız. Ara sıra tarihi bir olayı, “bugün İspanya olarak bilinen topraklarda” veya “artık Avrupa dediğimiz yerde” gibi ifadelerle anlatıyoruz. Ancak bu biktırıcı bir hal alabiliyor. Politik otoriteyle topraklar arasındaki değişken ilişkiye açıklık getirmeye çalışmakla birlikte, çoğu bağlamda sözü uzatmayıp güncel yer adlarını kullanıyoruz. Herhangi bir devlet tipini, örneğin “Fransa, ...karar verdi” diyerek, bir politik aktör veya karar merci gibi ele almak da bir basitleştirmedir. Yine de bazen, uzun uzadıya Fransa’da kimin böyle hareket edip kimin farklı düşündüğü tartışmalarına girmek için –elbette böylesi ayrımların ileri sürdüklerimiz açısından önemli olmadığı durumlarda– bu kestirme yolu izliyoruz. Çoğu kişi ve yer adları için güncel ve sadeleştirilmiş İngilizce karşılıklarından yararlandık.

Daha kayda değer kısa yollarsa projenin niteliğinden kaynaklanmaktadır. Kitabın birçok paragrafı, lisansüstü öğrencilerinin tezlerini yazmaya başlamadan önce iki yıl inceleme yapmalarını gerektirecek araştırma konularını içermektedir. Onlarca yıllık eğitim ve araştırmalarımız burada ele aldığımız bölge ve çağların sadece küçük bir bölümünü kapsamaktadır. Bu kitap üzerinde çalışmak için birden fazla ömrümüz olmadığından, dört strateji benimsedik. Birincisi, her alanın uzmanlarınca yazılmış inandırıcı sentezler içeren –bir imparatorluk tarihinin uzunca bir bölümünü derli toplu anlatan veya genel bir konudan bahseden– yayınların yanı sıra Cambridge ve Oxford Üniversitesi Yayınları ve benzeri yayınevlerinin derleme eserlerine başvurduk. İkincisi, imparatorluklar ve bunların ortaya çıkış koşullarına ilişkin yakın tarihli yayınların sezgi ve bulgularını içselleştirdik. Üçüncüsü, uzmanların en yeni araştırmaları tartıştığı imparatorluklar ve sömürgecilik konulu konferanslara katıldık.

Bizi konuk eden kuruluşlardan bazıları şunlardır: Social Science Research Council, School of American Research, Duke Üniversitesi, Harvard Üniversitesi, UCLA,

Texas Üniversitesi, Wisconsin-Milwaukee Üniversitesi, Netherlands Institute for War Documentation, Centre d'Études et de Recherche International, l'École de Hautes Études en Sciences Sociales, Humboldt Üniversitesi, Moskova'daki German Historical Institute, Central European Üniversitesi, Open Society Institute, Russian Academy of Sciences, Boğaziçi Üniversitesi, Columbia Üniversitesi ve New York Üniversitesi (birçok defa). Çalışmamızın bazı bölümlerini Ottawa Üniversitesi, Sydney Üniversitesi, Brisbane'deki Griffiths Üniversitesi, Tazmanya'daki Hobart Üniversitesi, Otago Üniversitesi ve Paris'teki École Normale Supérieure'de sunarak değerli yorumlara ulaştık.

Dördüncüsü ve en önemlisi meslektaşlarımıza inandık. Fred Cooper'ın sömürgecilik meselelerine ilişkin düşünceleri büyük ölçüde Ann Stoler'le daha önce birlikte yaptıkları çalışmalardan beslenmiştir. Jane Burbank ise Rus İmparatorluklarına ilişkin bakış açısını David Ransel, Mark von Hagen ve Anatolyi Remnev'le yürüttüğü ortak projelere borçludur. Bu konudaki ortak çalışmamıza olağanüstü dinamik bir akademik topluluğun desteğiyle Michigan Üniversitesi'nde başladı. Fatma Müge Göçek bizi İstanbul'a gönderince, araştırmamızı daha önceki dönemlere ve Osmanlı İmparatorluğu gibi yeni bölgelere doğru genişletmeye olan isteğimiz iyice arttı. İmparatorlukların tarihiyle ilgili 1999-2000 yıllarında verdiğimiz ilk seminere, Michigan'daki International Institute ve direktörü David Cohen destek oldu. O seminere katılan bazı öğrencilerin, imparatorluklar hakkında kayda değer araştırmalara girişmelerinden ve onların bugün dünyanın çeşitli yerlerindeki üniversitelerde profesör olmalarından gururlandığımızı belirtiriz.

NYU'ya gelip de lisans öğrencilerinden oluşan kalabalık bir sınıfa imparatorluklarla ilgili ders vermemiz, bizi bu konu hakkında bir kitap yazmaya teşvik etti. Metnin ilk taslaklarını yeni meslektaşlarımıza gösterdik. Onlar da bizi kendi sahalarındaki güncel görüşlerle bilgilendirerek, hem utanç duyacağımız yanlışlıklardan kurtardılar, hem de dikkatimizi verimli yönler doğru çektiler. Özellikle Zvi Ben-Dor Benite, Lauren Benton, Joy Connolly, Nicole Eustace, Karen Kupperman, David Ludden, Leslie Peirce, Joanna Waley-Cohen ve Larry Wolff'a teşekkür etmek isteriz. NYU'daki imparatorluklar seminerine katılan lisansüstü öğrencileriye, onları taslakları okumakla görevlendirdiğimizde bu işi dikkatle yaptılar ve sezgilerimizi güçlendirdiler. Lisans öğrencilerimizse yararlı ve kışkırtıcı görüşlerini bize iletiler. Öğretim asistanlarımız yorumlarımızdan işe yarayanlarla yaramayanları ayırmamıza yardımcı oldular. Kaynak, alıntı ve resimlerin peşindense Karen Weber özenle koştı.

Birkaç yıl boyunca birçok üniversitedeki meslektaşımız kitabın çeşitli taslaklarının tamamını veya büyük bölümlerini okuyup düşüncelerini bildirdiler. Görüşlerini bizden esirgemeyenlerin tümüne minnettarız. Özellikle en kalın kâğıt yığınlarını

gözden geçirme sorumluluğunu kahramanca üstlenen Jeremy Adelman, Matthew Connelly, Pieter Judson, Beatrice Manz, Mark Mazower, Leslie Peirce, David Ringrose, Kathy Ringrose, Alessandro Stanziani ve Willard Sunderland'e yardımlarından ötürü teşekkür borçluyuz. Gülle gibi metni hafifletirken Brigitta van Rheinberg hem yüreklendirici bir editör oldu, hem de bizi katı bir disiplin altına aldı. Kitabı gerektiği gibi resimli bir eser haline getirmenin karmaşası sırasında Dimitri Karetnikov ve Clara Platter bize yol gösterdi. Dünyanın büyükçe bir bölümünün iki bin yılı aşkın tarihinin haritalarını ustalık ve sabırla Shane Kelly yarattı.

Yazma sürecinin kritik bir noktasındayken bir ayımızı Rockefeller Foundation'ın Como Gölü kıyısındaki Bellagio Center tesislerinde geçirdik. Bir zamanlar Romalıların konakladığı bu yerde derinlemesine düşünme ve tartışma imkânı bulduk. On yıllık projenin son haftalarında yepyeni Institut d'Études Avancées de Nantes'in konukseverliğinin tadını çıkardık. Fransa'nın hem imparatorluk için, hem de imparatorluğa karşı dövüşen bir bölgesindeki bu şehir, yüzyıllar süren imparatorluk projelerinin faydasını görmenin yanı sıra yıkımını da yaşamıştı. Sonuç olarak, bu kitabı mümkün kılan herkese teşekkür ederiz.

Nantes, Haziran 2009

İMPARATORLUKLARCA İZLENEN YOLLAR

Neredeyse iki yüz devletin olduğu bir dünyada yaşıyoruz. Her biri bayrağıyla, Birleşmiş Milletler üyeliği gibi egemenlik simgeleriyle övünmekte ve bir halkı temsil ettiğini ileri sürmektedir. İrili ufaklı bu devletler ilkesel bakımdan küresel topluluğun, uluslararası hukuka bağlı, eşit üyeleridirler. Bununla birlikte, sorgulamadan kabul ettiğimiz ulus-devletler dünyası altmışıncı yaşına henüz girmiştir.

Tarih boyunca çoğu insan, tek bir halkı temsil ettiği iddiasında olmayan politik birimler içinde yaşamıştır. Devleti ulusla uyumlu hale getirme çabası yeni bir olgudur. Üstelik bu ne tam olarak gerçekleştirilebilmiş, ne de herkesçe istenen bir durumdur. 1990'larda dünya, politik liderlerin devleti "kendi" milliyetlerine benzetmeye kalkışmalarına tanık oldu: Örneğin I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı ve Habsburg İmparatorluklarından gasp edilen topraklar üzerinde bir araya getirilmiş bir ülke olan Yugoslavya'da ve Belçika'nın eski kolonisi Ruanda'da. Bu homojen uluslar yaratma çabaları, yan yana yaşamış yüz binlerce insanın katledilmesine yol açtı. Ortadoğu'da Sünniler, Şiiler, Kürtler, Filistinliler, Yahudiler ve nice başkaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesinden bu yana geçen seksen yıldan fazla bir süredir, devlet otoritesi ve devlet sınırları için kavga etmektedir. İnsanlar 20. yüzyıl boyunca imparatorlukların parçalanması için mücadele edip, bunun gerçekleşmesini memnuniyetle karşıladıkça, ulusun ne anlama geldiği ve buna kimlerin dahil olduğuna ilişkin ihtilaflar dünyanın dört bir tarafına yayılmıştır.

1960'larda, imparatorlukları bir zamanlar dünya nüfusunun neredeyse üçte birini kucaklayan Fransa, Büyük Britanya ve diğer eski sömürgeci güçler, denizasıırı topraklarının çoğunu kaybettikten sonra daha da ulusal olmuşlardı. Ne var ki egemenlik haklarının bir bölümünü önce Avrupa Ekonomik Topluluğu'na, sonra da Avrupa Birliği'ne terk ettiler. Sovyetler Birliği ve komünist imparatorluğunun dağılması egemenlik alanında başka türlü değişimlere yol açtı. Yeni devletlerden bazıları (Rusya Federasyonu gibi) kendilerini çokuluslu ilan ederken, diğerleri (Özbekistan, Türkmenistan gibi) çeşitli halklardan homojen uluslar yaratmak için uğraştılar. Orta Avrupa'da Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya gibi bazı Sovyet-sonrası devletlerin liderleriyse bambaşka bir tarafa yönelip Avrupa Birliği'ne katıldılar.

Böylelikle daha büyük bir politik birime ait olmakla elde edeceklerini düşündükleri avantajlar için yeniden kurulan otoritelerinin bir kısmından vazgeçtiler.

Egemenlikle ilgili küresel çaptaki bu ihtilaf ve belirsizlikler, tarihi güzergâhların ulus-devletler doğrultusundaki bir harekettten daha karmaşık olduğunu akla getirmektedir. İmparatorluklar boyunduruk altına aldıkları, bünyelerine kattıkları halkların çeşitliliğini bile bile koruyarak, insanlık tarihinde uzun süre önemli bir rol oynamışlardır. Son iki bin yılın büyük bir bölümünde, imparatorluklarla hasımları bölgelerinde veya dünyanın dört bir tarafında, toplulukların birbirleriyle etnik veya dini cemaatler yoluyla ya da göçmen, yerleşimci, köle ve ticari mümessil gruplaşmaları içinde bağ kurdukları ortamlar yaratmışlardır. Ulusal birlik konusunu politik tahayyülün merkezine yerleştirme çabalarının yol açtığı ağız dalaşı ve savaflara rağmen, içinde yaşadığımız dünyayı şekillendirenler imparatorluk politikaları, imparatorluk pratikleri ve imparatorluk kültürleridir.

Bu kitapta imparatorluğun kaçınılmaz bir şekilde ulus-devlete dönüştüğü geleneksel hikâye anlatılmayacaktır. Bunun yerine biz Antik Roma ve Çin'den günümüze kadar çeşitli imparatorlukların nasıl doğduklarına, nasıl rekabet ettiklerine, uzun bir zaman dilimi boyunca nasıl yönetim stratejileri ve politik düşünceler geliştirdiklerine ve insanları nasıl bir arada tuttuklarına odaklanıyoruz. İmparatorluk erkinin *repertuarlarına*, imparatorlukların çeşitli toplulukları politik yapılarına kattıkça kâh farklılıkları koruyup kâh ayırım yaparken gütmeyi seçtikleri değişik stratejilere göz atacağız.

İmparatorluklar elbette farklılıklara pek de gönüllü olarak kucak açmadılar. İmparatorlukların kuruluşundan işleyişlerine kadar geçerli olan kural, şiddet ve baskıydı. Ancak başarılı imparatorluklar fetihlerinden fayda sağladıkça, birbirine benzemeyen nüfusları yönetmek zorunda kaldılar ve bu süreçte de hem sömürünün hem de egemenliğin çeşitli yollarını geliştirdiler. İmparatorluklar insan kaynaklarını farklı şekillerde harekete geçirdiler ve denetlediler: dahil ederek veya dışlayarak, ödüllendirerek veya sömürerek, politik gücü paylaşarak veya merkezileştirerek. İmparatorluklar denetlemeye de çalıştılar ama bağlantı kurulmasına, bir araya gelmesine fırsat verdiler. İnsanlar bazı durumlarda büyük ve güçlü bir devletin bünyesine katılmakta fayda gördüler. Daha yaygınıysa yaşayageldikleri politik gerçekliğin imparatorluk olmasıydı. İnsanlar imparatorluk ekonomilerini ayakta tutan işletmelerde çalıştılar, imparatorlukların geliştirdiği ilişkiler ağına katıldılar; kendi imparatorluklarının ve rakip imparatorlukların yapılandığı bir dünyada güç ve refah peşinde koştular veya sadece ayakta kalmaya çalıştılar. Bazı durumlarda imparatorluk denetiminden kaçma, sinsice zarar verme veya yok etmenin yollarını buldular. Bazen de kendi imparatorluklarını kurmaya veya parçası oldukları impa-

ratorlukların hükümdarlarının yerini almaya çabaladılar. İmparatorluklar politik anlaşmazlıkların, yeniliklerin, ihtilafların ve taleplerin 20. yüzyıla kadar sürmesine neden oldular. İmparatorluk, adıyla değil ama yapısıyla, bugün bile bir politik ihtimal olarak hâlâ akla geliyor.

İmparatorluk olağanüstü dayanıklı bir devlet biçimiydi. Osmanlı İmparatorluğu altı yüzyıl ayakta kaldı. Çinli hanedanlar iki bin yıldan fazla bir süreyle art arda imparatorluk seleflerinin otoritelerine sahip çıktılar. Roma İmparatorluğu altı yüzyıl Batı Akdeniz bölgesinde hüküm sürdü. Doğudaki kolu olan Bizans İmparatorluğu'ysa bin yıl daha devam etti. Roma, 20. yüzyıl ve sonrasında ihtişam ve düzen örneği olarak anıldı. Rusya kendine özgü nüfuslar üzerinde imparatorluk biçimindeki hâkimiyetini yüzyıllar boyunca korudu. İmparatorlukla kıyaslandığında ulus-devlet, insanlık tarihindeki anlık bir sapma gibidir. Yakın zamanda, imparatorluk ikliminde yeşermiş bir devlet biçimidir ve sonunda dünyanın politik tahayyülündeki hükümünün sınırlı veya geçici olduğu pekâlâ ortaya çıkabilir.

İmparatorluğun dayanıklılığı, ulus-devletin doğal, gerekli ve kaçınılmaz olduğu görüşünü sorgulatmaktadır. Böylelikle bizi, insanların çağlar boyunca hem politika hakkındaki düşüncelerini, hem de devletlerini düzenleyişlerindeki çeşitliliği keşfetmeye yöneltmektedir. İmparatorlukların tarihini araştırmak, ne bunları övmek ne de lanetlemek anlamına gelmektedir. Aksine zamanında insanların karşısına çıkan ihtimalleri anlamak, geçmişçi değiştiren, günümüzü yaratan ve belki de geleceğimizi şekillendirecek zorunluluk ve eylemleri gözler önüne sermek demektir.

İMPARATORLUK REPERTUVARLARI

Bu kitapta her dönem ve yerdeki imparatorluklar değil, tarihleri kendine özgü, etkili ve birçok bakımdan iç içe geçmiş olan imparatorluklar ele alınmıştır. İmparatorlukların hepsi aynı değildi. Muhtelif egemenlik repertuvarları yarattılar, benimsediler ve bulaştırdılar. Kitaptaki bölümlerde belirli tarihi koşullarda tasavvur edilebilir ve uygulanabilir egemenlik stratejilerinin yelpazesini, farklı iktidar yapılarında ortaya çıkan ihtilafları, belirli anlarda gelişen ve dünya tarihine yön veren imparatorluklar arası çekişmeli ilişkileri tasvir etmekteyiz.

Bir imparatorluk repertuarı, ne gelişigüzel göz atılan bir yol yordam ve beceriler kılavuzu, ne de hazırda bekletilen bir egemenlik reçetesi idi. İmparatorluklar günbegün karşılarına çıkan zorluklarla doğaçlama yöntemlerle mücadele ediyorlardı. Elbette âdetleri de vardı. Liderlerin tasavvur edebildikleri kadar, başarabildikleri de geçmiş pratiklerle şekilleniyor; çevre ve koşullar (hem diğer im-

paratorlukların örtüşen hedefleri, hem de imparatorluk kurucularının göz diktiği yerlerdeki halklar) tarafından sınırlanıyordu. Çekişme konusu olan bölgedeki insanlar direnebiliyor, saldırıyı püskürtebiliyor veya mücadeleyi, topraklarını kendi lehlerine daha güçlü bir politik yapının gasp etmesine olanak sağlayacak şekilde saptırıyorlardı. İmparatorluk repertuvarlarını esnek, coğrafi ve tarihi sınırlamalara tabi ama yeniliklere açık olarak kabul etmek; süreklilik veya değişim, rastlantı veya belirlenimcilik arasındaki asılsız karşıtlıklardan sakınmamızı sağlayacaktır. Ayrıca bunun yerine imparatorlukları, stratejilerine yeni unsurlar eklemeye veya bunlardan bazılarını çıkarmaya zorlayan eylem ve koşulları gözden geçirmemize elverecektir.

Her önemli devletin bir imparatorluk olduğunu iddia etmiyoruz. İnsanlık tarihinin büyükçe bir bölümünde insanların politik imkânlarını tarttıkları, özelemlerinin peşinden koştukları ve zihinlerinde toplumlarını canlandırdıkları ortamı, imparatorlukların ve onların arasındaki etkileşimin şekillendirdiğini ileri sürüyoruz. İrili ufaklı devletler, asiler ve sadık kullar, politikayı pek umursamayan insanlar bile, yani herkes imparatorlukları, egemenlik tarzlarını ve aralarındaki rekabeti hesaba katmak durumundaydı. İmparatorluk dokusunun yitip gittiğinden emin değiliz ve bu konuyu son bölümde ele alacağız.

MÖ 3. yüzyıldaki Roma ve Çin’le başlıyoruz. Bunun sebebi, bunların ilk imparatorluklar olmasından değil –ki selefleri arasında Mısırlılar, Asurlular, Farmlar, Büyük İskender’in muazzam fetihleri ve Çin’deki daha eski hanedanlar bulunmaktadır– bu iki imparatorluğun uzun bir süre, daha sonraki imparatorluk kurucuları tarafından örnek alınmasındandır. Roma da Çin de devasa boyutlara ulaştılar; ticaret ve üretimi dünya (her birinin yarattığı dünya) çapında ekonomilere dönüştürüp birleştirdiler; iktidarlarını yüzyıllarca ayakta tutacak kurumlar oluşturdular; başarılarını açıklayacak ve destekleyecek kültürel çatılar geliştirdiler; dahası uzun dönemler boyunca imparatorluk erklerine rıza gösterilmesini sağlama aldılar. Başlıca stratejilerinin, insanların (Çin’in sadık ve eğitimli resmi görevlileriyle Roma’nın hiç değilse teorik olarak söz sahibi yurttaşlarının) devletlerini ve bu yapıdaki yerlerini tasavvur etmeleri üzerinde derin ve kalıcı etkileri oldu.

Ardından Roma’nın yerini almaya çalışan imparatorlukları, dirençli Bizans’ı, dinamik ama bölünmeye açık halifelikleri ve kısa ömürlü Karolenj’i değerlendiriyoruz. Bu hasımlar imparatorluklarını dini temeller üzerine inşa ettiler. Tarihleri, iktidarın bir kolu olarak, militan tektanrıcılığın imkân ve sınırlarını sergilemektedir. Zındıkları inançlı yapmak veya öldürmek ve gerçek inancı yaymak dürtüsü, hem Hristiyan hem de Müslüman savaşçıları seferber etti. Aynı zamanda bu durum, imparatorluklarda kimin ruhani kisvesinin sahih ve kimin iktidar üzerindeki hak iddiasının tanrı vergisi olduğuna ilişkin çatlaqları da derinleştirdi.

13. yüzyılda Cengiz Han ve halefleri yani Moğollar, dini ve kültürel farklılıklara faydacı bir yaklaşım içeren radikal bir ilkedен hareketle, tüm zamanların en büyük kara imparatorluğunu bir araya getirdiler. Moğol hanları göçebe toplulukların teknolojik avantajlarına –en önemlisi seyyar, büyük ölçüde kendi kendine yeterli ve gözü pek askerlerden oluşan bir orduya– sahiptiler. Ancak galip geldikleri çeşitli halkların beceri ve kaynaklarından çabucak yararlanmaları, imparatorluk topluma ilişkin açık fikirleri sayesindeydi. Moğolların egemenlik repertuarı, hem göz korkutucu şiddet, hem farklı din ve kültürleri himaye, hem de kişisel sadakat politikasının harmanıydı.

İncelememizde Moğolların iki nedenle önemi var: Birincisi, egemenlik yöntemleri devasa bir kıtadaki politikaları; Çin’i olduğu kadar daha sonraki Rus, Babür ve Osmanlı imparatorluklarını da etkilemiştir. İkincisi, Avrasya’nın batı ucunda (bugünün Avrupa’sında) hiçbir devletin sadakat ve kaynaklar üzerinde geniş kapsamlı bir hâkimiyet kuramadığı zamanlarda, Moğollar Karadeniz’den Pasifik’e kadar ticaret yollarını korudukları gibi; bilgi, emtia ve devlet adamlığının, kıtanın dört bir tarafına taşınmasını da sağlamışlardı. Avrupa’nın süper güçler sahnesine çıkmasından çok önceleri, ilişkilerin gelişmesine ve değişime katkıda bulunmuş olsalar da, diğer imparatorluklara (günümüz İranı’nın bulunduğu bölgedeki, Güney Hindistan, Afrika ve başka yerlerdeki) burada pek ayrıntılı değinilmeyecektir.

Asya’nın, bugün Avrupa diye düşündüğümüz bölgenin insanlarını yeni bir ticaret, nakliye ve imkânlar âlemi düşüncesiyle giderek kendine çeken özelliği, zenginliği ve ticari canlılığıydı. İspanya, Portekiz, Fransa, Felemenk ve Büyük Britanya İmparatorlukları hikâyemizde alışlagelmiş “Avrupa’nın yayılması” kisvesiyle yer almamaktadır. 15. ve 16. yüzyıllarda Avrupa bir politik varlık olarak hayal dahi edilmiyordu. Ayrıca her hâlükârda coğrafi bölgeler politik aktörler değildir. Bu sebeple, sonuçları çok ileri tarihlerde ortaya çıkacak olan dinamik süreç, imparatorluklar arası ilişkilerin o dönemde yeniden düzenlenmesine odaklanıyoruz.

“Avrupalı” denizcilik açılımı, üç koşulun ürünüydü: Çin İmparatorluk âleminde üretilen ve değıştokuşu yapılan yüksek değerli emtianın; Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğu Akdeniz ve doğuyla karasal ticaret yolları üzerindeki hâkimiyetinin; Batı Avrasya’daki hükümdarların, hasım kral ve hanedanlarla güçlü tebaaları olan feodal beylerin ve haklarını savunan şehir devletlerinin çekıştiğı topraklar üzerinde Roma tarzı bir birliğı yeniden kurmaktaki acizlikleri. Avrupalı denizcileri Asya’ya ve daha sonra Kolomb’un tesadüfi keşfi sayesinde Amerika kıtasına getiren, güç ve kaynakların işte bu küresel yapılanmasıydı.

Bu yeni bağlantılar, küresel ekonomiyi ve dünya politikasını giderek yeniden şekillendirdi. Ancak bu gelişmeler tek kutuplu, Avrupalı hâkimiyetindeki bir dünyaya çarçabuk yol açmadı. Portekizli ve Felemenkli denizcilik gücü, rakiplerin ti-

cari faaliyetlerini engelledikleri gibi, baharat ve dokumaların servet kazandırdığı Güneydoğu Asya'daki üretici ve yerel otoritelerin yeni ülkelerarası ticarete pay sahibi olabilmelerini sağlama almak için şiddete de başvuruyordu. Bu dönemde tahkim edilmiş ticari *anklavl*¹, Avrupalıların egemenlik repertuvarlarının temel unsurları haline gelmişti. Kolomb'un "keşfinden" sonra ona para sağlayan asiller hem iki kıtadaki politik güçlerini pekiştirerek, hem de Batı Avrupa, Güneydoğu Asya boyunca ve ticari bakımdan dinamik, zengin Çin İmparatorluğu bünyesindeki ticareti –zorla çalıştırdıkları Amerikan yerlilerinin emeğiyle çıkarılan– gümüşle kolaylaştırarak, bir "İspanyol" imparatorluğu yaratabilmişlerdi.

Avrupa'dan gelen yerleşimciler, Afrika'dan getirilen köleler ve onların imparatorluk mensubu efendileri, Amerika kıtasında imparatorluk politikalarının yeni biçimlerini ortaya koydular. Boyunduruk altına alınan –yerli veya başka– halkların başlarına buyruk davranmalarını veya rakip imparatorlukların tarafına geçmelerini önlemek hiç de kolay değildi. İmparatorlukların hükümdarları, bir yandan uzaktaki seçkinleri işbirliği için ikna etmek, diğer yandan da –anayurttaki, denizasırlı bölgelerdeki ve aradaki– halka, eşit olmasa da kapsayıcı bir politik yapı içinde yerleri olduğunu hissettirmek zorundaydılar. Bu çabalar her seferinde asimilasyonla, uyumla, hatta boyun eğmeyle bile sonuçlanmıyordu. İmparatorluk hükümdarları, denizasırlı bölgelere yerleşenler, yerli cemaatler ve göçe zorlananlar arasında yaşanan gerilim ve şiddetli çatışmalar, incelememizin ilerleyen sayfalarında ele alınmaktadır.

İmparatorluk, ister Avrupa'da isterse başka bir yerde, bir ekonomik sömürü meselesinden ibaret değildi. 16. yüzyıl kadar erken dönemlerde, az sayıda Avrupalı misyoner ve hukukçu, meşru ve gayrimeşru imparatorluk iktidar biçimleri ayrımı yapıyor; Avrupalıların yerli toplumlara saldırılarını lanetliyor ve imparatorluğun boyun eğdirilen halkların topraklarına el koymasını ve insanları zorla çalıştırmasını sorguluyorlardı.

İmparatorluk fetihleriyle güçlenen bazı Avrupalı devletler, ancak 19. yüzyılda komşuları ve dünyanın diğer bölgeleri üzerinde teknolojik ve fiziki üstünlük kurabildiler. İmparatorluk tahakkümünün bu "Batılı" harekete geçirme kabiliyeti, hiçbir zaman eksiksiz ve istikrarlı olmadı. Köleliğe, hükümdar ve yerleşimcilerin açgözlülük ve gaddarlığına karşı gelişen muhalefet, konuyla ilgili kamuoyunun, kolonilerin insanların keyfince sömürülebileceği yerler mi, yoksa adaletsizliğine rağmen kapsayıcı bir politik yapının parçaları mı olduğu sorusunu sormasına neden olmuştu. Dahası ne Çin ve Rus İmparatorluklarının, ne de Osmanlı ve Habsburg Hanedanlarının, o bildik hikâyede anlatıldığı gibi hükmü kalmamış değildi. Onlar da ekonomik ve kültürel meydan okuyuşlara karşı koymak üzere adım attılar ve dünya politikasını

1 *Anklav*: Başka bir ülke tarafından kuşatılmış toprak parçası. (çev.)

canlandıran ihtilaf ve bağlantılarda can alıcı roller oynadılar. Kitabın ilerleyen bölümlerinde bu imparatorlukların hem gelenekleri sayesinde, hem de birbirleri arasında yaşadıkları gerilim ve rekabet sırasında izledikleri yolları ele alacağız.

İmparatorlukların –sadece denizlerde değil– karalarda dikkat çekici bir şekilde çeşitli yöntemlerle yayılırken meydana getirdikleri farklı politik ve toplumsal yapıları da irdedeceğiz. 18. ve 19. yüzyıllarda Birleşik Devletler ve Rusya, egemenliklerini kıtalar boyunca genişlettiler. Rusya’nın imparatorluk selef ve hasımlarının deneyim karışımından miras kalan egemenlik repertuarı, sürekli olarak daha fazla ahalinin imparatorun himayesi altına –elbette sömürü yoluyla– alınmasının yanı sıra, bünyeye katılan toplulukların arasındaki farkları korumaya da dayanıyordu. Amerikan devrimcileriye değişik bir imparatorluk politikasına başvurdular. Önce halk egemenliği fikrini bir silah olarak Britanyalı efendilerine doğru çevirdiler, sonra da Thomas Jefferson’un deyişiyle bir “Özgürlük İmparatorluğu” kurdular. Amerikalılar yerli halklara boyun eğdirdikçe veya başkalarının imparatorluk topraklarını elde ettikçe genişleyen Birleşik Devletler, yeni bölgeleri devlete dönüştürecek bir şablon yarattı. Kızılderililerle köleleri politik yapının dışında bıraktılar ve farklı bölgeleri farklı yönetmek meselesi yüzünden çıkan şiddetli iç savaşa rağmen bir arada kalmayı becerdiler. 19. yüzyılın sonlarında genç imparatorluk –Birleşik Devletler’in bir koloniler hükümdarı olduğuna ilişkin genel kabul gören bir düşünce uyandırmaksızın– hâkimiyetini denizaşırı toprakları kapsayacak şekilde genişletti.

Britanya, Fransa, Almanya ve diğer Avrupalı ülkeler sömürgecilik konusunda pek çekingen davranmadan, 19. yüzyıl sonlarında Afrika ve Asya’da elde ettikleri yeni topraklar üzerinde cebren hâkimiyet kurdular. Ancak bu güçler, 20. yüzyıl başlarında Afrika ve Asya’daki kolonileri yönetmenin askeri galibiyetten daha zor olduğunun farkına vardılar. Güya geri kalmış bölgelere “medeniyet” getirme ve onları ekonomik bakımdan “kalkındırma” iddiası, sömürge güçlerinin içerden, rakip imparatorluklarca ve yerli seçkinlerce sorgulanmasına neden oldu. Mesele, hangi sömürge biçimlerinin politik ve ahlaki bakımdan savunulabileceğine ilişkin, tabii öyle bir şey mümkünse.

19. ve 20. yüzyılda imparatorluklar, 16. yüzyılda olduğu gibi, birbirleriyle ilişkileri bağlamında varlık buldular. Çeşitli iktidar yapıları –koloniler, himaye edilenler (*protektoralar*¹), dominyonlar, baskın kültür altında yaşamaya zorlanan yöreler, yarı özerk ulusal bölgeler– imparatorluk bünyelerinde farklı şekillerde birleştirilmişti. İmparatorluklar, hiçbir ulusal politik yapının erişemeyeceği insani ve maddi kaynaklardan yararlanıyor, hem bitişiklerindeki hem de uzaktaki arazi ve insanlar üzerinde denetim kurmaya çalışıyorlardı.

1 *Protektora*: Bir başka devletin himaye ve denetimi altında olan devlet. (çev.)

20. yüzyılda imparatorluk güçlerini ve tebaalarını yeryüzünün dört bir tarafında yaşanan –imparatorluk oyununa Japonya’nın katılması ve Çin’in geçici bir süre zayıflamasıyla iyice şiddetlenen– iki dünya savaşına sürükleyen, imparatorluklar arasındaki husumetti. Sömürgeci imparatorlukların 1940’larda başlayıp 1960’larda devam eden dağılma sürecini, gerek bu imparatorluklar arası ihtilafın kahredici sonuçları, gerekse egemenliğe ilişkin hem imparatorlukların içinde hem de arasında yeşeren istikrarsız görüşler belirlemişti. Bu imparatorluk türünün miadını doldurması; Birleşik Devletler, SSCB ve Çin gibi güçlerin repertuvarlarını değişen koşullara göre nasıl uyarlayacakları meselesini ortaya çıkarmıştı.

Dünya politikasındaki bu önemli dönüşümleri harekete geçiren neydi? Eskiden Batı’da haklar, uluslar ve halk egemenliğine ilişkin düşünceler geliştikçe, imparatorlukların yerlerini ulus-devletlere bıraktığı iddia ediliyordu. Ancak bu savla ilgili birkaç sorun var. Birincisi, halk egemenliği ve doğal haklara ilişkin düşüncelerin dünyanın bazı bölgelerindeki politik tahayyül üzerinde etkili olmasına rağmen, imparatorluklar 18. yüzyıl sonrasında bile ayaktaydılar. Dahası bu kavramların kökeninin “ulusal” olduğunu varsayarsak, politik değişimin can alıcı dinamiğini gözden kaçıırız. Britanya yönetimindeki Kuzey Amerika, Fransa yönetimindeki Karayip Adaları, İspanya yönetimindeki Güney Amerika ve başka yerlerde politik temsil, haklar ve yurttaşlık için verilen mücadeleler, onlara *karşı* devrimler haline gelmeden önce, imparatorluklar *içinde* meydana geliyordu. Bu çekişmelerin sonuçları her zaman ulusal da değildi. Demokrasi, ulus ve imparatorluk arasındaki ilişkiler 20. yüzyılın ortalarında bile hâlâ tartışma konusuydu.

Dünya tarihiyle ilgili diğer çalışmalar, köklü değişimleri “erken modern çağdaki” “devletin dirilişine” atfeder. Başka bir deyişle değişimin tek yönünün, normal ve evrensel bir egemenlik türüne, yani Batılı” türüne doğru olduğu görüşüne bağlar. Araştırmacılar, bu “modern” devlet sisteminin doğuşu konusunda farklı tarihler ileri sürmektedirler: 1648 ve Vestfalya Antlaşması, Batılı politik kuramda ortaya çıkan yeniliklerle birlikte 18. yüzyıl, Amerikan ve Fransız Devrimleri. Ancak bakış açımızı mekâna yayıp zamanda da geri gittiğimiz ve dikkatimizi imparatorluklara çevirdiğimizde, dünyanın çeşitli bölgelerindeki devletlerin, politik gücü iki bin yılı aşkın bir süredir kurumsallaştırdıklarını görebiliriz. Devletin gelişiminin Avrupa kökenli olduğu ve bundan diğer halkların “etkilendiği” şeklindeki bir hikâye, politik gücün uzun vadeli dinamiğinin yanlış bir sunumudur, hem Avrupa hem de dünyanın geri kalanı için.

Daha da açarsak, 17. yüzyılın sonlarıyla 18. yüzyılda devletlerin İngiltere ve Fransa’da daha güçlü hale gelmelerine imparatorluk yol açmıştı, tam tersi değil. Çok büyük alanları denetim altında tutmaya çalışan erkler olarak imparatorluklar, dünyanın dört bir tarafında üretilen kaynakları, gelir ve askeri gücü temerküz eden

(elinde tutan/toplayan) devlet kuruluşlarına yönelttiler. Avrupa'nın imparatorluk devletlerine meydan okuyan devrimci hareketlere zemin hazırlayan şey 18., 19. ve 20. yüzyılın imparatorluklar arası savaşlarıydı.

Başka bir deyişle imparatorluğa ilişkin bu inceleme, tarihin seyrini açıklarken ulus, modernite ve Avrupa'ya özel önem atfeden görüşlerden bir kopuştur. Kitap, seçilmiş bazı imparatorluk tarihlerinin analizine dayanarak yapılmış, yorum içeren bir denemedir. Burada imparatorluk gücünün –üzerinde ve içinde yapılan mücadelelerin– binlerce yıldır toplum ve devletleri nasıl şekillendirdiği, nasıl ihtiras ve tahayyülün esin kaynağı olduğu ve politik ihtimallere nasıl kâh yol verip kâh önlerini kestiği anlatılmaktadır.

BİR DEVLET BİÇİMİ OLARAK İMPARATORLUK

O halde imparatorluk nedir ve imparatorluğu diğer politik varlıklardan nasıl ayırırız? İmparatorluklar çok büyük politik birimlerdir; yayılmacıdırlar veya mekâna yayılmış iktidar hafızalarına sahiptirler; bünyelerine yeni toplulukları kattıkça hem farklılıkları hem de hiyerarşiyi ayakta tutan politik yapılardır. Öte yandan ulus-devletse, tek bir halkın tek bir bölge üzerinde, kendini benzersiz bir politik örgüt olarak kurması fikrine dayanır. Ulus-devlet, –gerçeklik daha karmaşık olsa da– halkının ortak özelliklere sahip olmasıyla övünür. İmparatorluk devletiyse çeşitli nüfusların eşdeğersizliğini beyan eder. Her iki devlet türü de insanları tek bir çatı altında birleştirir, onların kendi kurumları tarafından yönetilmesinde ısrar eder. Ancak ulus-devlet, sınırları içindekileri homojenleştirme, aidiyet duymayanları da dışlama eğilimindedir. İmparatorluksa dışarıya uzanır; toplulukları genellikle zorla kendine çeker; yönetimi altındayken halkların farklılıkları belirgin hale gelir. İmparatorluk tasavvuru, politik yapı içindeki farklı insanların farklı yönetileceğini varsayar.

Böyle ayrımlar yapmaktaki amacımız mutlak yargılara varmak değil. Tam tersine, politik ihtimaller yelpazesini, bunlar arasındaki gerilim ve çatışmaları gözden geçirmek. İnsanlar sıklıkla içinde yaşadıkları politik yapıyı başka bir şeye dönüştürmeye çalışırlar. Bir halk adına zorba bir imparatorun özerklik talep ettiler veya bir halkın gücünü diğerlerinin aleyhine artırarak imparatorluk kurmaya yöneldiler. “Ulusların” dişe dokunur politik birimler haline geldikleri yerlerde, hem hâlâ iktidarı imparatorluklarla paylaşmak, hem de onların tehditleriyle başa çıkmak zorunda kaldılar. Tek bir halkla, tek bir bölgenin insan ve fiziki kaynaklarıyla yetinmek durumunda olan bir devlet, sınırları çok daha uzun olan güçlerin karşısında ayakta kalabilir mi? Bugün bile, Pasifik Adaları'ndaki (Fransa karşısında Yeni Kaledonya),

Karayip Adaları'ndaki (Birleşik Devletler karşısında Porto Riko) veya başka yerlerdeki insanlar, daha büyük birimlerden ayrılmanın avantaj ve dezavantajlarını tartıyorlar. Çeşitlilik ve politik ihtiras varlığını sürdürdükçe, imparatorluk kuruculuğu baştan çıkarıcı olmaya devam edecektir. Ayrıca imparatorlukların kaynaştırma ve birleştirme özelliklerinin yanı sıra fark gözetmeyi de sürdürmelerinden ötürü, her zaman dağılma ihtimali bulunmaktadır. Bu nedenlerle imparatorluk, dünya tarihi üzerinde düşünürken kullanışlı bir kavramdır.

Bazen, 18. yüzyılın Kuzey Amerika'sındaki devrimcilerin Britanya karşısında yaptıkları gibi, yeni devlet kurucuları bilinçli olarak kendi imparatorluklarını inşa ettiler. Bazen de, 20. yüzyılın ikinci yarısında sömürgeciliğin çözüldüğü Afrika'daki gibi, bağımsızlıklarını henüz kazanmış ve çok geçmeden büyük çaplı politik yapının karşısında savunmasız olduklarının farkına varan devletler ulusal bir rota izlediler. İmparatorlukların kendileri de kimi zaman -19. yüzyılda Britanyalı, Fransız, Rus ve Avusturya-Macaristanlı liderlerin Osmanlı topraklarında yaptığı gibi tercihen başka bir imparatorluğun hükümlanlık sahasında- uluslar yaratmaya çalıştılar. İmparatorluktan ulus-devletlere doğru ya da bunun aksine izlenen tek bir yol ne eskiden vardı, ne de şimdi. İktidar inşa etmenin iki biçiminde de politik ihtirasa sahip olanlar, hem zorluklar hem de fırsatlarla karşı karşıyadırlar. Ayrıca imparatorluklar da ulus-devletler de birbirlerine benzer yapılara dönüşebilirler.

Başka hangi politik biçimler imparatorluktan ayırt edilebilir? Kültürel bakımdan az çok homojen; genellikle cinsiyet, yaş, statü veya kan bağına dayalı işbölümü çerçevesinde örgütlenmiş küçük çaplı gruplar, sıkça imparatorluğun antitezi olarak görülmüştür. Bazı araştırmacılar, küçümseyici sayarak, "kabile" teriminden uzak durmaktadırlar. Oysa bazıları bunu esnek, ortak hareket eden ve politik bakımdan yaratıcı olabilecek bir toplumsal grubu tanımlamak için kullanmaktadırlar. Bu bağlamda insanlar diğerleri üzerinde hâkimiyet kurdukça, bir ad benimseyip, hele bazen de bir amaç güttüklerinde kabile haline gelebilirler. Avrasya steplerindeki kabileler, devasa konfederasyonlar olarak birleştiler ve zaman zaman imparatorluk kurdular. 13. yüzyılın Moğol İmparatorlukları, kabile oluşumu ve konfederasyonlaşma politikalarından doğdu.

Kabilelerin, halkların ve ulusların imparatorluk kurmuş olmaları gerçeği, temel bir politik dinamığa işaret etmektedir. Bu dinamik, imparatorlukların neden belirli bir bölgeyle sınırlı kalmadıklarını, aksine binlerce yıl boyunca ve tüm kıtalarda tekrar tekrar doğduklarını açıklamaya yardımcı olmaktadır. Kaynaklar ve basit teknolojilerden kapsamlı faydalanma imkânları (geniş aile, daha iyi sulama ve ticaret yollarına erişim olanakları, kader, ihtiraslı ve becerikli hükümdarlar) bir grubun öteki üzerinde hâkimiyet kurmasıyla sonuçlanabilir. Bu da kabile hanedanlıkları ve krallıklarının yaratılması sürecini harekete geçirebilir. Kral veya kabile lideri olacak

birinin güçlenmesinin tek yolu yayılmaktır. Başka bir deyişle hayvanları, parayı, köleleri, toprakları veya diğer servet biçimlerini, desteğine ihtiyaç duyduğu içeridekilerden değil de hükümlanlık alanı dışından elde etmesidir. Bir kez servet kaynağının dışsallaştırılması başladığında, dışarıdakiler güçlü ve nüfuzlu bir fatihe boyun eğmekte avantaj görebilirler. Yüreklenmiş kral veya kabile liderleri böylelikle yeni kullarını kaynakları –talan yerine– normal yollardan toplamak için kullanabilecekleri gibi; bunlardan –kültür ve yönetimde tekbiçimliliği dayatmadan– yeni halklar, topraklar ve ticaret yolları elde etmek için de faydalanabilirler. İmparatorlukların kurulması için gereken maddi imkân ve dürtüleri kabile ve krallıklar sağlamıştır.

Kabile ve krallıklara –imparatorluklardan farklı ama onlara dönüşme potansiyeli olan– şehir-devletlerini ekleyebiliriz. Antik Yunan şehir-devleti, daha sonra ortaya çıkan bazı toplumlara, politika örnek ve yöntemlerinin, örneğin politika-ya dahil edilme ve yönetime katılma birimi olan şehrin, yani “*polis*”in yanı sıra; mensubu olmanın gerektirdiği belirli hak ve görevleri ima eden, yurttaşlık erdemi fikrini de sunmuştur. Ancak kabile gibi şehir-devleti de tekdüze, durağan ve soyutlanmış bir politik yapı değildi. Yunan demokrasisi sadece özgür erkekler içindi; kadınlar ve köleler dışlanmıştı. Şehir devletlerinin de *hinterlantları*¹ vardı. Kara ve deniz yoluyla yapılan ticarete rol oynuyorlar ve hem diğer politik yapılarla, hem de kendi aralarında savaşıyorlardı. Venedikliler ve Cenevizliler gibi, ticari kavşak noktalarında olan veya ticari bağlantıları denetimleri altında tutarak zenginleşen bazı şehir-devletleri, imparatorlukların iştahlarını kabartabiliyordu. Bazen de varlıklarını imparatorluklarla bir arada sürdürebiliyor; hatta Roma’nın yaptığı gibi, kimi zaman da kendilerini imparatorluklara dönüştürebiliyorlardı.

Yayılarak zenginleşmenin yarattığı politik sağduyu, yerkürenin dört bir tarafında, başlıca iktidar biçimi olarak imparatorlukların kurulmasına yol açmıştır. Mısır’ın firavunları, Asurlular, Güney Asya’nın Guptaları, Çin’in Han Hanedanı, Orta Asya’nın Türkî ve diğer kavimleri, Farslar, Batı Afrika’nın Malilileri ve Songhayları, Güney Afrika’nın Zuluları, Orta Amerika’nın Mayaları, Güney Amerika’daki İnkalalar, Bizanslılar ve İslam halifeleri, yani hepsi hem birleştirici, hem de fark gözetken, geniş, yayılmacı politik yapılar olan imparatorluklar kurmak için başkalarını boyunduruk altına almanın esnek stratejisini kullandılar.

Günümüzde imparatorluğa alternatif olarak en sık dile getirilen yapı ulus-devlettir. Ulus-devlet ideolojisi, bir “halkın” kendi kendini yönetmek hakkı olduğunu öne sürüp, bunu elde ettiğini varsayar. Oysa bu fikre belki de farklı bir tarih yol açmıştır. Başka bir deyişle bu, pekâlâ kurumsal ve kültürel girişimlerle, mensuplarını kendilerini tek bir halk olarak düşünmeye razı eden bir devletin ürünü

1 *Hinterlant*: Bir şehri, limanı, pazarı veya bölgeyi çevreleyen ve onunla yakın ekonomik ve toplumsal ilişki içinde bulunan bölge, nüfuz alanı. (çev.)

olabilir. İster “etnik”, ister “yurttaşlık”, isterse de ikisinin bileşimi fikriyle kök salmış olsun, ulus-devlet hem ortak özellikler sayesinde yeşerir, hem de bunları geliştirir ama bir yandan da, ulusa dahil olanlarla olmayanlar arasında, güçlü ve genellikle sıkı bir şekilde denetlenen bir ayırım yapar.

Uluslar 18. yüzyıldan beri birçok bölgede politik tahayyülün göze çarpan unsurları oldularsa da, ulus-devlet imparatorluğun tek alternatifi değildi; ne o günlerde, ne de yakın zamanlarda. İsviçre’deki gibi, kimi yetkilerin bağımsız politik birimlerde, kimilerinin de merkezin elinde olduğu, katmanlı bir egemenlik biçimi olan federasyon bir başka ihtimaldi. Konfederasyonsa bu fikri, her federal birimin bağımsız tüzel kişiliğini tanıyarak bir adım öteye taşıdı. Bölüm 13’te göreceğimiz üzere, 1950’ler gibi yakın bir geçmişte Fransız Batı Afrika’sının nüfuzlu liderleri, Fransa ve eski kolonilerinin eşit ortaklığıyla kurulacak bir konfederasyonun, imparatorluğun bağımsız ulus-devletlere bölünmesinden daha uygun olacağını ileri sürüyorlardı. 19. ve 20. yüzyıl süresince Kanada, Yeni Zelanda ve Avustralya, daha sonra da Güney Afrika kendi kendilerini yönetir hale geldiler ama İngiliz Milletler Topluluğu’ndan da kopmadılar. 21. yüzyılda çeşitli biçimleriyle konfederasyon, devletin işlevleriyle egemenliğin politik örgütlenmenin çeşitli düzeylerine paylaştırılmasının avantajlarını akla getirerek, Avrupa, Afrika, Avrasya ve diğer yerlerde hâlâ politik ilgi görüyor.

Ulus-devletler gibi kabileler, krallıklar, şehir-devletleri, federasyonlar ve konfederasyonlar da politik birleşme eğilim ve eyleminin “doğal” birimleri olduklarını iddia edemezler. Hepsi de gelip geçtiler. Bazen kendilerini imparatorluklara dönüştürdüler. Bazen de imparatorluklarca yutuldular. İmparatorluklar birbirleriyle savaştıkça bir kaybolup bir ortaya çıktılar. Hiçbir devlet biçimi, bir yönetim ilkesi olarak demokrasiye göbeğinden bağlı değildir. MÖ 3. yüzyılın Roma Cumhuriyeti’nden 20. yüzyılın Fransası’na kadar çeşitli biçimlerde yönetilen, değişik isimler verilen imparatorsuz imparatorluklarla karşılaşırız. İmparatorlukları diktatörler, hükümdarlar, devlet başkanları, parlamentolar ve merkez komiteleri yönetmiştir. Tiranlık, imparatorluklarda olduğu kadar, homojen politik yapılarda da bir ihtimaldi ve hâlâ da öyledir.

Geçmişte imparatorlukların önemi, politik dönüşümlerin gerçekleşebileceği koşulları belirlemesindeydi. Boyun eğdirme ve zenginleşmenin çekiciliği imparatorlukları harekete geçirmiş, birbirleriyle ve diğer devlet biçimleriyle sürekli gerilim ve çatışma içinde yaşamalarına neden olmuştur. İmparatorluk geçmişine ilişkin anılar, imparatorlukların reddi ve onlardan duyulan korkunun yanı sıra yeni karmaşık politik yapılar kurma arzuları; lider ve takipçilerine, ihtiras sahiplerine, kayıtsızlara ve etki altında kalanlara hem ilham vermiş, hem de onları kısıtlamıştır.

ORTAK MOTİFLER

İmparatorluk, bir devlet biçimi olarak uzun bir süre kalıcı olsa da, bir yönetim tarzı olarak tek tip değildi. Bu çalışma, imparatorlukların fetihlerini çeşitli yollarla hükümlanlığa dönüştürmelerine; halkları politik yapılarına katmakla, bu topluluklar arasındaki farklılıkları korumayı nasıl dengelediklerine dikkat çekmektedir. Bu kitapta imparatorlukların izledikleri yolları takip ederken, aşağıda belirttiğimiz beş motifi göz önünde bulunduruyoruz.

İmparatorluklarda Farklılığın Yeri

Bölümümüzün odak noktası imparatorlukların farklılıkları yönetme politikalarını nasıl işe koştukları üzerinedir. Bu terimi, farklı toplulukların ve onlara ait olduğu varsayılan değerlerin tanınmasını talep eden günümüzün çokkültürlülük yanlılarından daha kapsamlı bir şekilde ve daha tarafsız bir bağlamda kullanıyoruz. Kültürel özgünlüğe dayalı bir hak iddiasında bulunmak, farklılığı politikanın unsuru haline getirmenin yollarından sadece biridir. Bazı imparatorluklarda farklılıkların yönetimi, halkların çeşitliliğinin farkına varmak ve değişik gelenekleri hayatın sıradan bir gerçeği olarak kabul etmek anlamına gelebiliyordu. Diğerlerindeyse farklılaştırılmamış içerdekilerle “barbar” dışarıdakiler arasına sınır çekmek demektir.

19. ve 20. yüzyıl sömürgeci imparatorlukları üzerine yapılan son araştırmalarda, imparatorluk kurucularının –kâşifler, misyonerler ve bilim insanlarının yanı sıra politik ve askeri liderlerin– sömürgeleştirilenle sömürgeleşmiş nüfuslar arasında “biz/onlar”, “aynı/başka” ayrımları yapmaya uğraştıkları vurgulanmaktadır. Bu açıdan, farklılıkları görmezden gelmek, ırkçılık ve ayrımcılık yapmak doğal olmayıp çaba gerektiriyordu. Sömürgeci devletler, özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda, mekânları ayırmak, metropolden gelenleri evlerinde hissettirmek, sömürgeci temsilcilerini “yerlileşmekten” alıkoymak ve farklı nüfuslar arasındaki cinsel ilişkileri düzene sokmak için büyük çaba harcamışlardı.

19. ve 20. yüzyılların yanı sıra, Avrupa’ya özgü sömürgecilikten de soyutladığımızda (hem tebaa hem de devletler açısından) toplumsal farklılık, başka anlamlar kazanır. Ayrım her yerde sömürgeleştirilenle sömürgeleşmiş, siyahla beyaz gibi ikiye bölünmeyi ima etmez. İmparatorluk, kendi dinlerine göre ibadet eden, kendi âdetleriyle adalet sağlayan ama aynı imparatorluğun egemenliği altında bir araya gelmiş halklardan oluşabiliyordu. Çoğu imparatorluk için hedef benzerlik değil, sadakatti. Farklılıkların –özellikle “kendi” halkını yönetebilecek yerel liderlerin– gözetilmesi, düzenin sağlanmasını, vergi veya haraç toplanmasını ve silahaltına

almayı kolaylaştırabiliyordu. İmparatorluklar farklı cemaatlerin becerilerinden ve geliştirdikleri bağlantılardan faydalanabiliyordu. Fark, endişe yaratmaktansa bir gerçeğe ve fırsata dönüşebiliyordu.

Homojenleştirmeden farklılıkların gözetilmesine kadar yayılan tayfın uç noktaları, hiçbir zaman bütünüyle ve sürekli olarak sahnelenmemiştir. Yine de bunlar, her bir stratejinin ve karmanın sonuçları hakkında düşünmemize elvermektedir. Konuya giriş niyetiyle, kısaca iki örneği gözden geçireceğiz.

Uzun süreli varlığı boyunca Roma İmparatorluğu, yayıldıkça gelişen kendine özgü bir kültüre dayanarak homojenleştirme eğilimindeydi. Roma, Yunan eserlerinin itibarından ve Akdeniz çevresinde fethedilen bölgelerdeki pratiklerden faydalanarak kentsel tasarım, sanat ve edebiyatta belirgin bir şekilde farklı, Roma'ya özgü tarzlar yarattı. Roma İmparatorluğu kurumlarının –yurttaşlık, yasal haklar, politik katılım bakımından– devasa imparatorluğun her tarafındaki seçkinlere cazip geldiği ortaya çıktı. Rites, âdetlerini benimseyecek olanlara kapıları açık, tek bir üstün imparatorluk uygarlığı düşüncesi, Roma'ya özgü bir yönetim şekliydi. Benzerlerin kaynaştırılması barbarları, köleleri ve diğerlerini dışarıda bırakmıştı.

Roma'nın başlangıçtaki diğer halkların tanrılarını imparatorluk panteonuna dahil etme pratiğine, tektanrı Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte gölge düşmüştü; özellikle de MS 4. yüzyılda devlet dini olmasıyla. Bu daha kısıtlayıcı ve homojenleştirici Roma modeli, imparatorluğun yıkılışından çok sonrasına kadar ayakta kaldı. Dünyanın dört bir tarafına ışık tutacak bir Hristiyan uygarlığı olarak tasavvur edilen Roma, daha sonra kurulan imparatorluklara –Bizans, Karolenj, İspanyol, Portekiz ve diğerlerine– referans noktası olmuştu. Roma'nın yerini almaya çalışan İslam imparatorlukları da, tek tanrıya ibadet edilen, birleşik dindar bir millet yaratmak için mücadele ettiler.

Moğolların imparatorluk stratejisi, bu homojenleştirici stratejiyle taban tabana zıttır. İlk zamanlarından itibaren, İç Asya'nın step imparatorlukları ne sabit bir başkent, ne de merkezi bir kültürel veya dini düşünce etrafında inşa edilmiştir. Bunların yerine üstün bir kişi, yani “Kağan” sayesinde kurulmuşlardır. 13. yüzyıl Moğol İmparatorluklarının istilacı liderleri, devlet adamlığını hem Avrasyalı, hem de Çinli kaynaklardan öğrendiler. Moğol İmparatorlukları Budizmi, Konfüçyüsçülüğü, Hristiyanlığı, Taoculuğu ve İslamiyeti muhafaza etmiştir. Moğol hükümdarlar, Avrasya'nın her tarafında Müslüman kayyumları işe koşmuş; Arap, Pers ve Çin uygarlıklarının ürünü sanat ve bilimin gelişmesini teşvik etmişlerdir. Farklılığın normal karşılanıp faydalı bulunduğu Moğol tarzı imparatorluklar, hem Avrasya boyunca, hem de kıyısındaki egemenlik repertuvarlarını değişime uğratmıştır.

Tüm imparatorluklar bir ölçüde hem kaynaştırmaya, hem de farklılaştırmaya itibar etmişlerdi. İmparatorluklar hükümdarlık yöntemlerini harmanlıyor, benzeş-

tiriyor ve dönüştürebiliyordu. Batı Avrupalı imparatorlukların doğudakileri geride bırakıyor gibi göründükleri 19. yüzyılda, Roma tarzı –gelişmemişleri medenileştirmeyi ve sömürmeyi iş edinen misyonerlik sayesinde– merkeziyetçilik ve homojenlik, bazı Rus ve Osmanlı modernistlerine cazip gelmişti. Ancak –niyetlenen veya bilinçsizce benimsenen– dönüşüm çabalarının, genellikle kısmen etkili olabileceği ve istenmeyen sonuçlar verebileceği anlaşılacaktı. Rusya’daki reformcular tekdüzelğe zorlama girişimlerinin, imparatorluğun karmaşık yapısından nemalanan yerel araçların kazanılmış haklarına ve tartışmalı çıkarlarına zıt düştüğünün farkına varmışlardı. Moğolların yöntemlerini kullandıklarını nihayet kabul eden 19. yüzyılın Britanyalı resmi görevlileriye, bazen başka tür bir imparatorluğun görevlileriymiş gibi hareket ettiler. Askeri yığınak yaptılar, nüfusları şiddet kullanarak yıldırıdılar ve geride zayıf bir yönetim bırakarak yollarına devam ettiler. Yerel liderlerle uzlaşan bu yönetimler ise devletten para sızdırdılar ve (açgözlülükleri yüzünden) Britanya eğitim ve kültürünü yaymakta isteksiz davrandılar.

İmparatorlukların Araçları

Hükümdarlar fethettikleri topraklara yönetimi ele almaları için valiler, komutanlar, tahsildarlar gibi temsilciler gönderdiler. Bu insanlardan, geniş alanlara yayılan bir diyardaki her köy ve kasabaya hâkim olmaya yetecek kadarını göndermeleri mümkün müydü, hem de düşük bir maliyetle? Nadiren. Çoğu kez hükümdarlar, boyun eğdirilen bir toplumun beceri, bilgi ve otorite sahibi insanlarına; işbirliği yapmaktan kazançlı çıkabilecek seçkinlerine veya galip gelen tarafın hizmetkârı olmakta avantaj gören marjinallerine ihtiyaç duyuyordu. Diğer bir araçlar türüyse anayurttan gelenlerdi. İnsanların imparatorluk merkezinden kalkıp yeni topraklara gitmesine Romalıların “koloni”, 17. yüzyılda da İngilizlerin “plantasyon” adı verdikleri yerleşimler neden oldu. Buralara yerleştirilen gruplardan, yurtlarıyla olan bağları sayesinde imparatorluğun çıkarlarına hizmet etmeleri bekleniyordu.

İşbirliklerini sağlama almak açısından gerek yerli seçkinleri asimile etmek, gerekse yerleşimci göndermek, aracının kendi toplumsal bağlantılarına dayalı stratejilerdi. Bir başka taktikse bunun tam tersiydi: Köleleri veya doğup büyüdüğü cemaatlerden koparılan diğer insanları; yani refah ve hayatta kalmalarını imparatorluğun efendilerine borçlu olanları mevki sahibi yapmak. Bu strateji, yüksek düzeydeki idareci ve komutanlarını küçük yaşta ailelerinden alınıp saltanat bünyesinde yetiştirilenler arasından seçen Osmanlılarca etkin bir şekilde kullanılmıştı. Bu durumda bağlılık ve farklılık iç içe geçmişti: Sultanın görevlilerine dönüştürülenler genellikle Hristiyan erkek çocuklarıydı.

Kökenleri ne olursa olsun imparatorluğun araçları, teşvikin yanı sıra disiplin altına alınmayı da gerektiriyordu. İmparatorluklar istemeyerek de olsa araçlara, düzeni bozma imkânları da vermişti. Araçlar, kurnazlıkla imparatorluk çıkarlarına aykırı alternatif ilişkiler ağı kurabiliyor veya başkalarına biat edebiliyor; diğer imparatorluklara yamanabiliyor veya 18. ve 19. yüzyıllarda Amerika kıtasındaki bazı Avrupalı yerleşimcilerin yaptığı gibi başkaldırabiliyordu. İmparatorlukların farklılıkları muhafaza etmesi merkezden uzaklaşma ihtimallerini artırıyordu: Memnuniyetsiz olan araçlar eylemleri için kurumsal veya kültürel destek bulabiliyorlardı. Başarılı imparatorlukların genellikle ürettiği ne sürekli sadakat ne de aralıksız bir karşı koymaydı.

Dikkati araçlara çekmekle, günümüzde sıkça önemsiz sayılan veya görmezden gelinen bir politik ilişki şeklini; hükümdarlar, araçları ve tebaaları arasındaki dikey bağlantıları vurguluyoruz. Ulusları yatay terimlerle –tüm yurttaşları eşit sayarak– düşünme eğilimindeyiz. Ya da toplumları –soylular, seçkinler, ayaktakımı, halk kitleleri, *madunlar*¹, işçiler, köylüler, sömürgeleştirilenler, sömürgeleşmişler gibi– tabakalara bölünmüş halde tasvir ediyoruz. İmparatorluğa ilişkin araştırmalar bizi eşit bireyler veya tabakalanmış gruplara özgü kategorilerin ötesine taşımaktadır. Böylelikle üsttekiler ve alttakilerle ilişkileri kâh yakınlaştırmaya, kâh uzaklaştırmaya çabalayan, dolayısıyla emir komuta zincirlerini değiştiren, ancak nadiren bunları kıran insanların varlığına işaret etmektedir.

İmparatorlukların Buluştuğu Kavşaklar: Taklit, İhtilaf, Dönüşüm

İmparatorluklar tek başlarına hareket etmiyorlardı. İmparatorluklar *arasındaki* ilişkiler, hem izledikleri politikalar, hem de tebaalarının imkânları açısından can alıcıydı. Zaman zaman, Romalı ve Çinli elitler rakipsiz olduklarını düşünüyorlardı, sınırlarında sorun yaşıyorlardı, ama onlara göre bunun sebebi medeni olmayan aşağı toplumlardı, birbirine denk güçler değil. Ancak bazı dışarıdakiler –örneğin, Batı Avrasya’daki Gotlar ve doğudaki Xiongnu (Hiung-nu²) göçebe kabileleri– kendi yeteneklerini akınlar, pazarlıklar veya yerleşik komşularına hizmet ederek geliştirmişlerdi. İmparatorlukların kara veya deniz üzerindeki uzak köşeleri, hasımlarına fırsat veriyordu. Göçebe ve yerleşik halkların kesişmesi imparatorluklar açısından da geliştiriciydi. İki taraf da yekdiğerinin teknolojik ve idari becerilerinden yararlanmıştı. İmparatorluk merkezinden uzaklık, yavru kuşların uçmayı öğrenmesi gibi, yeni imparatorlukların deneyim kazanıp serpilmesini sağlayabili-

1 *Madun*: Ezilmiş, kullanılmış. (çev.)

2 Xiongnu veya Hiung-nu bazı kaynaklara göre Hunlardır. (çev.)

yordu. 7. yüzyılda ticaret yollarının geçtiği ama imparatorluk denetiminin zayıf düştüğü Arabistan'daki Müslüman liderler, müminlerini birleştirme fırsatı yakalamış ve çoğu bir zamanlar Roma'ya ait topraklar üzerinde yayılmışlardı.

İmparatorlukların bulunduğu kavşaklar rekabet, taklit ve yenilikçiliği harekete geçirdiği kadar, savaş ve barışa da yol açıyordu. İmparatorlukların parçalanmasının gelecek açısından kalıcı sonuçları vardı. Roma'nın çöküşünden yüzyıllar sonra, ihtiras sahibi hükümdarlar Roma ölçeğinde bir imparatorluk kurmak için can attılar. Buna heveslenenler arasında Şarلمان, Şarlken¹, Kanuni Sultan Süleyman, Napolyon ve Hitler bulunmaktadır. Avrupa'da imparator olmaya özenen hiçbir hükümdar, Roma'nın yerini doldurma yarışını kazanamadı. Yeni tek kutuplu bir hâkimiyet kurulmasının önündeki en güçlü engel, diğer imparatorlukların varlığıydı. Yüzyıl arayla, Napolyon ve Hitler'in imparatorluk hayallerini boşa çıkarmakta en önemli rolü Britanya ve Rus İmparatorlukları oynamıştı.

Her birinin kaynakları tek bir ulusunkini katbekat aşan az sayıdaki imparatorluk arasındaki çekişme 20. yüzyılın tarihini belirledi. İki dünya savaşına yol açan bu çekişme, büyük güçler arasındaki rekabeti daha da körükledi ve şeklini değiştirdi. Japonya'nın Güneydoğu Asya'daki fetihleri Avrupa'nın sömürgeci imparatorluklarında yarıklar açtı. Böylelikle eski imparatorluk araçları, kendi devletleri için mücadele veya savaşma imkânına kavuştu. Buna rağmen imparatorluklar arası rekabet, günümüze kadar devam eden soğuk, sıcak ve ekonomik savaşlar olarak yeniden ortaya çıktı. Roma ve Çin'den bugüne kadar, imparatorlukların yollarının kesişmesinin yanı sıra uzaklara, çeşitli halklara ve diğer devletlere hâkim olma çabalarının politika, bilgi ve hayatlar üzerinde köklü değişiklikler yaratacak etkileri olmuştur.

İmparatorluk Tasavvurları

İmparatorluk liderlerinin, herhangi bir zaman veya yerde, devlet yönetimiyle ilgili tasavvur edebileceklerinin sınırı vardı. Çoğu hükümdar veya hükümdarlık peşinde olan açısından imparatorluk koşulları ve deneyimi geliştiriciydi. Bazı imparatorluklarda dini düşünceler iktidara üzerinde yükselebileceği manevi bir temel sağlıyordu ama aynı zamanda çekişmelere de yol açabiliyordu. Hem Bizanslılar hem de İslam halifelikleri, ilkeleri ortak dini değerlerden doğan grupların meydan okuyuşlarıyla karşı karşıya kalmışlardı. Katoliklik, hem İspanyol İmparatorluğu'nu meşrulaştırmayı sağlamış, hem de kışkırtıcı bir rol oynamıştı. 16. yüzyılda Bartolomé de las

1 Şarlken: V. Karl. (çev.)

Casas, Amerika kıtasında Kızılderililere uygulanan İspanyol şiddetini açığa vururken, Hristiyanları savundukları ilkelere göre yaşamaya davet etmişti. 19. yüzyılda Avrupa İmparatorluklarının ilan ettikleri “medenileştirme görevleri”, ırkçı kuramlarla gerilim içinde bir arada var oldu. Misyonerle maden sahibi, imparatorluğa aynı gözle bakmıyordu.

Bu yüzden çalışmamızın merkezinde politik tahayyül bulunmaktadır. Dikkatimizi imparatorluk koşulları üzerinde toplamamız, belirli durumlarda hangi tür toplumsal ilişki ve kurumların makul ve mümkün olduklarını anlamamıza yarayacaktır. Örneğin, 1789’da Fransa’daki bir devrimle “yurttaş” ve “ulus” kavramlarının açıkça konuşulmaya başlanması, hem Paris’te bir tartışmaya, hem de aynı kavramların kölelik ve ırkçı baskının hüküm sürdüğü adalarda uygulanıp uygulanamayacağına ilişkin bir çekişmeye, dolayısıyla Karayip Adaları’nda bir devrim yol açmıştı. İmparatorluk deneyimi, Rus İmparatorluğu’nda doğup büyüyen insanların bir ulusal cumhuriyetler federasyonu halinde dünyanın ilk komünist devletini tasarlamalarında olduğu gibi, politik yaratıcılığa ilham verebiliyordu. Politik düşüncelerin (imparatorlukların hem politik tahayyülün önünü açması, hem de onu kısıtlaması bakımından) geçmişteki çeşitlilik ve dinamiği, günümüz politik yapılarını pek sorgulamadan kabul etmememiz gerektiğine, böyle yaptığımızda seçenekler dizisinin tamamını göremeyebileceğimize dair bir uyarıdır.

Egemenlik Repertuarları

Otorite piramidinin tepesindeki imparatorlar, bazen astlarının bir toprak parçası veya insan grubuyla ilgili hak iddialarına onları ezerek cevap vermek yerine, egemenliklerini bunlar üzerine inşa etmeye çalıştılar. Tek bir imparatorluk içinde bazı bölümler doğrudan merkez tarafından yönetiliyor, bazılarındaysa egemenlik kısmen yerel seçkinlerin elinde bulunuyordu. İmparatorlar, diğer imparatorluk yöneticileri ve bunların astları, bu düzenlemeleri değiştirmek için de uğraşabiliyorlardı. İmparatorluklar, egemenliğin paylaşımının yanı sıra verilen imtiyazları yeniden tanımlayabilme özellikleriyle, yeni koşullara uyum sağlama becerisine sahip, muğlak türde devletlerdi. Politik esneklik imparatorlukların uzun ömürlü olmalarını sağlıyordu.

Tipoloji üzerinde değil, imparatorluk egemenliğinin repertuarları üzerinde duruyoruz. İmparatorluk değişken bir politik yapıydı ve kaynaştırılanla farklılıkların çeşitli yollarla nasıl bir arada tutulabildiğini vurguluyoruz. İmparatorlukların dayanıklılıkları, büyük ölçüde stratejileri birleştirme ve değiştirme yeteneklerine bağlıydı. Stratejiler de toprakları birleştirmekten anklav kurmaya, araçların gevşek bir şekilde gözetiminden sıkı bir şekilde tepeden tırnağa denetimine, imparatorluk

otoritesinin açıkça savunulmasından imparatorluk gibi davranıldığının inkârına kadar, çeşitliydi. Üniter krallıklar, şehir-devletleri, kabileler ve ulus-devletlerle de-
ğişen dünyaya daha zor uyum sağladılar.

İmparatorlukların faydacı, etkileşimli ve uyumlu olma yeteneği, Avrupalıların genellikle 17. yüzyılda ortaya çıktığı söylenen ulusal ve müstakil devletlere dönüş-
me potansiyelini barındıran yeni bir sistem yaratmalarıyla egemenliğin esaslı bir
şekilde yeniden tanımlandığını varsayan görüşlere kuşkuyla bakmamıza neden ol-
maktadır. Politika kuramcıları ne yazmış (ve seçkinlerle imparatorlar neye inanmış)
olurlarsa olsunlar, politik güç karmaşık ve değişken şekillerde paylaşılmaya devam
etmişti; hem o zamanlar ve sonrasında, hem de Avrupa sınırlarının çok ötesinde.
Dünya ne o dönemde ne de bugün, geçirimsiz egemenliklere sahip, bilardo topları
gibi birbirlerine çarpıp seken, devletlerden oluşmaktadır.

Aksine imparatorluklar tarihi, egemenliği paylaştırılmış, katmanlı ve örtüşen
bir nitelik olarak tahayyül etmemizi sağlamaktadır. Rusya'nın Büyük Yekaterina'sı¹
aynı anda ve resmen hem bir imparatoriçe, hem bir otokrat, hem bir çariçe, hem
bir hükümdar, hem yüce bir prenses, hem bir komutan, hem de çeşitli topraklar
ve halkların "sahibiydi". Napolyon fethettiği bazı bölgelerdeki kral ve prenslere
dokunmazken, bazılarına da meşhur *préfet*'leri² vasıtasıyla doğrudan hükmetmişti.
Özel ticari ortaklıklar, Avrupalı güçlerin verdiği imtiyazlarla, 16. yüzyılın ikinci
yarısından (Birleşik Doğu Hindistan Kumpanyası, İngiliz Levant ve Doğu Hindis-
tan Kumpanyaları³) 19. yüzyılın sonuna kadar (İngiliz Doğu Afrika Şirketi) devlet
yetkilerini kullanmışlardı. 19. ve 20. yüzyıllarda Britanya, Fransa ve diğer güçler,
yerel hükümdarın egemen kalmakla birlikte bazı yetkilerini gönüllü olarak hima-
yeci imparatorluğa bıraktığı masalıyla, bazı bölgeleri (Fas, Tunus, Doğu Afrika
kıyısıyla Vietnam'ın bazı bölümleri) "protektora" ilan etmişlerdi.

Sömürgeci imparatorluklardan devletlerin çıkışı sürecinde, egemenliğin uygulanış
şekli ve iktidar yapılarının özellikleri fark yaratabiliyordu. Fas ve Tunus'un Fransız
İmparatorluğu'ndan Cezayir'e göre daha az şiddetle kopmasında büyük ölçüde ilk
ikisinin eskiden protektora statüsünde, sonuncusununsa Fransız Cumhuriyeti'nin
yapı taşlarından biri olmasının payı vardı. Katmanlı egemenlik, bazen bir ihtimal
bazen de bir gerçeklik olarak, Avrupa İmparatorluklarında uzun süre varlığını sür-
dürdü. İmparatorlukların dönüştüğü başka bölgelerdeyse (1991'de kurulan Rusya
Federasyonu gibi) hâlâ iç içe geçmiş ve güdümlenmeye açık bir egemenlik devam
etmektedir.

1 Katerina diye de bilinir. (çev.)

2 *Préfet*: Yerel yönetimden sorumlu üst düzey memur, vali. Latince (Antik Roma'da) *praefectus*, İngilizcesi
prefect. (çev.)

3 Sırasıyla *British Levant Company*, *British East Asia Company* (çev.)

İMPARATORLUĞUN DİNAMİKLERİ

İmparatorlukları birbirlerinden “modern”, “modern dönem öncesi”, “antik” gibi kronolojik etiketlerle ayırmak gereksiz bir tekrar olsa ve sonuç vermese de, imparatorluklar zamanla ve varlıklarını sürdürdükleri mekânda değişiklik gösterdiler. Rekabet düşüncelere ve teknolojiye yeniliklere yol açtıkça, ihtilaflar imparatorluk gücünü zora soktukça veya geliştirdikçe, imparatorlukların yetenek ve stratejileri de farklılaştı.

Bu repertuvarlardaki birkaç kayda değer değişiklik, kitaptaki görüşlerin temeli- ni oluşturmaktadır. Kısıtlayıcı bir meşruiyet (tek imparatorluk, tek hükümdar, tek tanrı) fikrini öne sürmesi bakımından, tektanrıcılıkla imparatorluğun —4. yüzyılın Roması’nda ve 7. yüzyılın Arabistanı’ndaki— ittifakı, muazzam bir dönüşümdü. Hristiyanlığı ve İslamiyeti şekillendiren, bu dinlerin imparatorluklarda doğmala- rıydı. Hristiyanlık güçlü bir imparatorluğun bağrında ve onunla gerilim içinde ortaya çıktı. Bu durum da ilk Hristiyan liderlerin sahip olmaya çalıştıkları iktidar türlerinin sınırlarını çizdi. Daha sonraki kimi koşullarda rahipler imparatorluğun birliğini perçinledi; kimi koşullardaysa papalar kralların gücüne baş kaldırdı. İslamiyet eski imparatorlukların çevresinde gelişti. Liderleri önce bir dini cemaat oluşturup, sonra iktidarın İslami biçimlerini kuracak bir alana sahiptiler. Her iki durumda da tek bir tanrı adına ileri sürülenler yüzünden tekrar tekrar çekişme yaşanmış; mezhepçilik yoluyla imparatorlukların içinde bölünmelerin meydana gelmesinin yanı sıra, birbirlerine karşı cihat ve Haçlı Seferleri de düzenlenmişti. Dini cemaatler üzerine inşa edilmiş, her yanı kaplayan imparatorluklar için verilen mücadeleler, eski Roma toprakları dahilinde ve bin yılı aşkın bir süre devam etti. Hatta bu mücadeleler değişim geçirip, 20. yüzyılın genişlemiş dünyasında yeniden ortaya çıktı.

Avrasya kara parçasının bir ucundan ötekine meydana gelen politik dönüşümle- rin itici gücü, göçebe kavimlerin imparatorluk kurma veya onlarla uzlaşma yetenek- leri idi. Üstün bir silahlı gücü, zırhlı ve atlı savaşçıları kullanmaya başlayarak sava- şın bedelini ilk kez ağırlaştıranlar da göçebelereydi. Moğollar fetihleri sayesinde, dini çoğulculuk dahil, yönetim teamüllerinin yanı sıra, askeri düzen ve haberleşme tek- niklerini de yaydılar. Moğol devlet adamlığı Çin imparatorluk geleneğine katılmış; Rus prensleri iktidarı Moğol hanlarının yanaşmalığını yaparak ele geçirmişlerdi.

Türkî, Bizans, Arap, Moğol ve Fars geleneklerini harmanlama ustalığıyla dayanıklı, esnek ve dönüştürücü bir güç haline gelen Osmanlı İmparatorluğu, hikâyemizin merkezinde yer almaktadır. Osmanlılar 1453’te yüzyılların Bizans İmparatorluğu’nu yenik düşürdüler; Avrupa, Hint Okyanusu ve Avrasya kara parçalarını birbirine bağlayan ticaret yollarının can alıcı kavşağı üzerindeki de-

netimlerini perçinlediler. Ayrıca Viyana'nın sınırlarından Doğu Anadolu'ya ve Arap yarımadasından Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümüne kadar uzanan bölgedeki toprakların yanı sıra halkları da bünyelerine kattılar. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nu, Roma İmparatorluğu boyutlarına yaklaştırmakla kalmadı; Batı Avrupa'daki hükümdarları, Asya'daki zenginliklere ulaşmak için Afrika çevresini dolaşarak yapılacak yolculuklara mali destek sağlamaya zorlayacak kadar hâkim bir hale getirdi. İmparatorluklar arasındaki bu ihtilaf ve meydan okuyuşlar da, denizcilikte yeni bağlantılarının kurulmasına yol açtı.

Amerika kıtasının “keşfi” bir imparatorluk kazası olsa da, bunun etkileri dönüştürücüydü. Yeni Dünya'yla eskisinin yanı sıra, okyanuslar da imparatorluklar arasında uzun süreli çekişmelerin yaşandığı alanlar haline geldi. Avrupalı imparatorluğun bu denizaşırı atağı, imparatorluk dünyasını farklı açılardan altüst etti. Çinliler ve Osmanlılar hâkimiyetlerini yıllarca sürdürdüler. Avrupalı güçler de onların sınırlarını kemirmekle yetindiler. Asya'daki toplumlar, Avrupalılar kıyılarına ulaştıktan yüzyıllar sonrasına kadar bile, kültürel bütünlüklerini koruyabildiler. Hükümdarlar yeni gelenlerle kârlı alışverişler yaptılar; ileri gelen ticaret erbabları zenginleştiler ve pek çok yeniliğe yol açtılar. Ancak zamanla iç çatışmalar, dışarıdakilerin istismar edebilecekleri çatlaklar yarattı.

Yeni Dünya imparatorluklarının, özellikle Aztekler ve İnkaların boyunduruk altına alınması çok daha hızla gerçekleşti ve uç noktalara kadar götürüldü. Amerika kıtasındaki sömürgeleştirme önce nüfusun azalmasına, ardından da kıtanın çeşitli bölgelerine hem Avrupalıların yerleşmesi, hem de köleleştirilip zorla getirilen Afrikalılar yüzünden çok sayıda insanın yer değiştirmesine ve yeni tür toplumların ortaya çıkmasına neden oldu.

İmparatorluklar bir yandan Amerika kıtasındaki bu yıkıcı tecavüzlerini, diğer yandan da aralarındaki çekişmelerini sürdürürken, kıtalararası bağlantıların kapsamı ve etkileri de büyüyordu. İspanyol yönetimdeki Amerikan yerlilerinin, günümüzün Peru ve Meksikası'nda gümüş madenciliği yapması; dahası köleleştirilen Afrikalıların, birçok imparatorluğun egemenliği altında Karayip Adaları'nda şeker üretmesi dünya ekonomisini değiştirmeye başlamıştı. Mısır, patates, domates, pirinç gibi besin ürünleri okyanusların bir yanından öte yanına ulaştı. İmparatorluklar bu tür faaliyetleri denetim altında tutmaya çalıştılar ama bunu kısmen ve geçici süreler için başarabildiler.

En belirleyici atılım, 1800 yılı civarında Büyük Britanya'da meydana geldi. Britanya'daki tarım ve sanayi devrimlerinde yerel reformlar kadar, imparatorluk kaynakları (özellikle düşük fiyatlı şeker) ve imparatorluk kurumları (mali kuruluşlar, gemi inşası, ordu ve donanma) da büyük rol oynadı. Ticaret uzun bir süre kısmen bir pazar meselesiydi. Daha çok imparatorluk gücüne, can alıcı toprakların

ve ticaret yollarının diğer imparatorluklardan, korsan ve çapulculardan korunmasına bağlıydı.

1800 yılı civarında Britanya'nın ekonomik üstünlüğü o kadar yüksekti ki, imparatorluğun Kuzey Amerika'daki (en değerlisi sayılmayan) bir parçasını kaybetmeyi göze alabilmiş, Hindistan'daki nüfuzunu derinleştirebilmiş, Karayip Adaları'ndaki kolonilerini elinde tutabilmiş, Napolyon'un Avrupa'ya hâkim olma heveslerini püs-kürtmüştü. Ayrıca çıkarlarını korumak için, kâh donanma gücüne başvurarak, kâh bunu bir tehdit unsuru olarak kullanarak, "serbest ticaret" kisvesi altında diğer bölgelerde de kazanç peşinde koşabilişti. Britanya, dünyaya Avrupalı imparatorluklar hâkimmiş gibi görünen ve imparatorluk standartlarına göre kısa bir dönemde ön plana çıktı. Diğerlerinde de olduğu gibi, imparatorluk repertuarı değişim geçiriyordu. Bazı Avrupalı hasımlar Britanya'nın sanayileşmiş ekonomisine yetiştiğinde, kaynaklar üzerindeki imparatorluklar arası rekabet, kıyasıya bir sömürge ilhaki koşuşturmasının yanı sıra, yeni bir şiddet ve savaş dalgasına yol açtı.

İmparatorlukların dünya çapında genişlemesi, politik düşüncelerin yayıldığı ve yenilerinin meydana çıktığı iklimi de değiştirdi. İspanyolların Kızılderililere çektiirdiği acılara yönelik 16. yüzyıldaki eleştirilerden itibaren imparatorluklar, politik meşruiyet ve egemenlik tartışmalarına sahne olmuştu. 18. yüzyılın ikinci yarısında kişi, ulus ve imparatorluk ince elenip sık dokunan kavramlardı. Britanya'daki kölelik karşıtı hareket, imparatorluğun en kârlı alanını hedefleyip, köleleştirilen Afrikalıların sömürü konusu olmaktan çıkarılıp imparatorluk tebaası sayılması gerektiğini ortaya atmıştı.

Fransız Devrimi'yle birlikte bir ülkedeki hakların kolonilerde de uygulanıp uygulanamayacağı meselesi açıkça konuşulmaya başlanmış; hatta konu kölelerin azat edilip Fransız yurttaşı yapılması gerektiğine kadar gitmişti. 1790'larda Fransız yetkilileri, faydacı olduğu kadar ilkesel nedenlerle de meselenin iki yönünde de zorlanmışlardı. İmparatorluk "tebaasının" statüsüyle ilgili anlaşmazlıklar belirli aralıklarla 1946 yılına, yeni bir anayasayla tüm tebaanın Fransız yurttaşı "sıfatına" sahip olacağı ilan edilinceye kadar sürmüştü. Bu değişiklik, "Fransa'nın bir eşitler mi, yoksa eşdeğer olmayanlar toplumu mu olduğuna ilişkin kuşkuları ortadan kaldıracığına, beslemişti.

Bu tür anlaşmazlıkların onca yıl çözümsüz kalması, "modern" dünyayı meydana getiren süreçlere dair geleneksel açıklamalar hakkında derinlemesine düşünmemizi gerektirmeli. Batı Avrupalı imparatorlukların birdenbire imparatorluk gibi davranmaktan vazgeçip ulus-devlet gibi düşünmeye başladıklarını, ulusun gururunu okşamak ve ona para aktarmak için koloni kapmaya kalkıştıklarını; sonra da ulusların kendi kaderini tayin hakkını kendileri için benimserken, bu hakkı başkalarından esirgeme tutarsızlığıyla karşı karşıya kaldıklarını iddia etmek doğru değil-

dir. Her ne kadar bir ulusun kendi kendini yönetmesi düşüncesi, Avrupalı politik zihniyetin parçası haline geldiyse de, 19. yüzyılda bir imparatorluk “çağı” ne yeni bir ulusallaşmış egemenlik düzeninin, ne de ulus-devletin yaygın bir şekilde kabul görmesinin yolunu açtı.

Ortak geçmiş, dil veya âdetler üzerinde inşa edilen ulusa dayalı toplum jargonu, örneğin Alman İmparatorluğu gibi, yeni imparatorluk kuranların bir bölümünce ileri sürülmüştü. Ancak bu düşünceleri hem nüfusun karışık, hem de başlıca kaynakların mevcut imparatorlukların kontrolünde olduğu yerlerde uygulamak kolay değildi. Birden çok etnik grup ve dini inanç barındıran Osmanlı, Avusturya-Macaristan ve Rus İmparatorlukları, bir yandan birbirleri ve diğer imparatorluklarla rekabet ederken, diğer yandan da ulusal toplumun kendi bünyelerinde de işlerliğini sağlamak için debelenip durdular. Ulus meselesi, tahripkâr bir şekilde imparatorluklar arası çekişmeyle birleşip bir dizi kanlı ihtilafa neden oldu: 1850’lerin Kırım Savaşı, Balkanlar’da tekrarlanan savaşlar, Çin’deki Boxer Ayaklanması’nın yanı sıra, Almanya ve Japonya’nın kendilerine özgü imparatorluk türlerini kurma hevesine kapıldıkları 20. yüzyılda dünyayı cehenneme çeviren ve toplu katliama dönüşen çatışmalar.

Küresel çaptaki imparatorluklar arası istikrarsız rekabet politikaları, 18. ve 19. yüzyılların “sömürgeci” imparatorluklarının, geçmiştekilerden farklı, yepyeni bir politik yapı türü olup olmadığı konusunu gündeme getirmişti. Bazı Avrupalılar kendi imparatorluklarının üstünlüğünü iddia ettiler. Lenin gibi bazılarıysa bunları –yine benzersiz– kapitalizmin bir ürünü olarak gördüler. Bugün kimi araştırmacılar, Avrupalı düşünür ve hükümdarları, politik yapı içindeki insanlarla kendi kendilerini yönetmekten aciz saydıkları dışarıdakiler arasına, hiç olmadığı kadar keskin bir sınır çekmeye iten şeyin, kendi ülkelerindeki halk egemenliği ihtimali –daha yaygın şekilde Aydınlanma felsefesi– olduğunu öne sürmektedirler. Ne var ki, yukarıda değindiğimiz gibi, Avrupalıların hâlâ imparatorluk yönetiminin yükünü çekecek araçlara ihtiyacı vardı. Ayrıca kendi ülkelerindeki kamuoyunun zihninde, içinde yaşadıkları devletin kabul edilebilir olduğu düşüncesini uyandırmak zorundaydılar. Yeni savaş ve haberleşme teknolojileri henüz tüm köy veya komünlere kadar nüfuz etmemişti. Afrika ve Asya’yı kalkındırma ve ilerletme iddiaları, ülkelerin hem içinde hem de dışında eleştiriyle karşılanmıştı: Neden sömürgeci imparatorluklar görevlerini yerine getirmekte bu kadar az çaba sarf ediyorlardı ve niçin hâlâ topraklara el koymaya, angaryaya ve bu kadar çok şiddete devam ediliyordu?

Avrupa’ya özgü 19. yüzyıl sömürgeciliği, içinde yeni veya eski ne barındırıyorsa barındırsın, tarihsel hakımdan kısa ömürlü olmuştur; özellikle de Afrika üzerindeki kabaca yetmiş yıllık hâkimiyeti, Osmanlı İmparatorluğu’nun altı yüzyıllık varlığıyla kıyaslandığında. Avrupa’ya özgü ulusla Avrupa dışı bağımlılığın ayırımına dayalı

bir dünya düzenini pekiştirmekten uzak kalan, 19. yüzyılın ikinci yarısıyla 20. yüzyılın saldırgan emperyalizmi, sömürgeciliğin meşruiyetine ve faydasına dair kuşku-
ların yanı sıra, yeni ve eski imparatorluklar arasında yeniden ihtilaflara yol açtı.

Hasımlar arasında yıllarca süren, Avrupa'nın kaderine hâkim olma mücade-
lesi, gücünü II. Dünya Savaşı sırasında küresel çapta tüketti ve imparatorluklar
dünyasında başka değişikliklere neden oldu. Japonya'nın Avrupa'nın Güneydoğu
Asya'daki kolonilerini ele geçirmesinin sonuçları, bu savaşın hem aralarında im-
paratorlukların bulunduğu galipleri, hem de kaybedenleri açısından yıkıcıydı. Bir
imparatorlukken yenilen Almanya'nın, ulus-devlet olarak yıldızı parladı, aynı şe-
kilde Japonya'nın da. Fransa, Britanya ve diğer sömürgeci güçler, yeni ekonomik
ve politik düzenlemelerle imparatorluklarını diriltmeye çalıştılsa da, yüzyılın or-
talarında hem ayaklanmalar, hem de altından kalkılamayacak maliyetlerle karşı
karşıya kalınca kendilerine geldiler. Afrikalı ve Asyalı halkları, kendi yurttaşlarına
hizmet vermesi gereken imparatorlukların bünyesinde tutmanın bedelinin çok ağır
olduğu ortaya çıktı. Avrupalı devletler, kolonilerinin çoğunu bıraktıktan sonra, bir-
birleriyle konfederasyon kurmak üzere adım atıp, günümüzde de süren karmaşık
egemenlik müzakereleri dönemini başlattılar.

Savaş sonrası yeniden yapılanma, imparatorluğa özgü yayılma geçmişi olan iki
gücü ön plana çıkardı: SSCB ve Birleşik Devletler. Sovyetler Birliği, bünyesindeki
bir yığın ulusal topluluğun üzerinde bir komünist ağ örmek, başka yerlerde de
kapitalist imparatorluğa karşı mücadelenin fitilini ateşlemek için, türlü türlü “uy-
ruğu” tanıma stratejisiyle tek-parti devletini birleştirdi. Birleşik Devletler’s Protes-
tan taşkınlığıyla, kendi demokrasi fikrini Roma’yı andıran bir şekilde yaymak için
çabaladı ve piyasa gücüyle askeri gücünü birleştirerek serbest ticaret emperyaliz-
mini uyguladı. Amerikalılar, dünyanın onların dilini konuşmasını, onların politik
sistemine ihtiyaç duymasını ve onların kültürünü sevmesini beklediler. Tam zafer
kazandıklarını sandıklarındaysa belaya çattılar; özellikle de bir zamanlar Roma-
lıların, Bizanslıların ve Osmanlıların hüküm sürdüğü bölgelerde. Bu sırada, Qing
imparatorlarının elde ettiğine yakın sınırlarıyla, güçlü memuriyet sistemi yerli ye-
rinde duran Çin, muazzam nüfusunu harekete geçirmekte, seçkinlerini dizginle-
mekte, huzursuz Tibetli ve Müslüman nüfuslarla mücadele etmekte; girişimcile-
rini, uzmanlarını ve işçilerini –kendi inançlarını yaymaya çalışmadan– yurtdışına
göndermekte ve dünyanın dört bir tarafındaki can alıcı kaynakları yönetmektedir.
Çin, Rusya ve Birleşik Devletler, kendilerini birer imparatorluk olarak görmese de,
onları bugünkü hâllerine getiren şey imparatorlukların izlediği yollardır.

Böylelikle imparatorluklara, egemenlik rcertuvarlarına, izledikleri yolların
kesişmesine dikkat çekmek, alışlagelmiş kronoloji ve kategorileri gözden geçir-
memizin yanı sıra; dünya tarihinin rotasının nasıl, ne zaman ve nerede değiştiği-

İMPARATORLUKLARCA İZLENEN YOLLAR

ni görmemizi sağlamaktadır. İhtiras sahibi liderler, araçlar ve güçsüzler, uluslar üstü kaynaklara hükmeden güçlerle ilişkilerine göre tavır takınmak zorundaydı. İmparatorlukların geliştirdiği ilişkiler ağı, insanları okyanuslar üzerinden köleliğe sürükledi, yerleşimci ve gezginleri yeni bağlantıların içine çekti, diasporaları teşvik etti, uluslararası hukukun entelektüel kaynaklarını besledi ve egemenliklere meydan okunmasına neden oldu.

Geriye zamanımıza ilişkin sorular kaldı. İmparatorluğun olağanlığı sona erdi mi? Tek seçenek homojen bir toplum yaratma uğruna şiddete yönelebilen ulus-devlet mi? Yoksa yeknesaklık veya hiyerarşide ısrar etmeden, çeşitli politik birlik-telikleri sindirebilecek başka seçenekler var mı? İmparatorluklar tarihini dikkatlice okuduğumuzda, şiddet ve kibrin aşırılıklarıyla yüz yüze geliyoruz. Ancak bu tarih bize egemenliğin paylaşılabileceğini, katmanlı olabileceğini ve dönüştürülebileceğini de hatırlatmaktadır. Geçmiş önceden belirlenmiş bir geleceğe çıkan tek yol değildir.

ROMA VE ÇİN'DE İMPARATORLUK YÖNETİMİ

MÖ 3. yüzyılda Avrasya'nın birbirinden uzak uçlarında iki imparatorluk şekilleniyordu. Sonunda Roma ve Çin çok geniş alanlara yayıldılar, bünyelerine ücra köşelerde yaşayan nüfusları kattılar, onlar üzerinde egemenlik kurabilmenin etkin yollarını buldular ve devlet yönetimine ilişkin, günümüze kadar gelen düşünceler geliştirdiler. İmparatorluklar ne Romalılar ne de Çinliler tarafından icat edilmişti. Mısırlılar MÖ 3000. yıldan itibaren Nil Nehri'nin kıyısındaki imparatorluklarda yaşamışlardı. Yüzyıllar boyunca Mezopotamya, Hindistan, Afrika ve Asya'da sayısız imparatorluk gelip geçmişti. Romalıların küçük şehirlerinde cumhuriyet düzenini kurmaya çalıştığı, Çin'deki düşman devletlerin de birbirleriyle savaştığı zamanlarda Büyük İskender Doğu Akdeniz'den Orta Asya'ya, hatta Güney ve Güneydoğu Asya'ya kadar uzanan bir bölgedeki halkaları ve krallıkları boyunduruk altına almıştı. Ancak İskender imparatorluğunu ordusuna borçluydu ve ihtişamlı on iki yıldan sonra onunla birlikte yok olup gitmişti. Roma ve Çin'se uçsuz bucaksız topraklar üzerindeki denetimlerini yüzyıllar boyunca korumayı başardı. Dünyanın politik tarihi açısından bu iki imparatorluğu bu kadar dayanıklı ve nüfuzlu kılan neydi?

Cevabın bir bölümü hem Roma'nın hem de Çin'in, birbirinden farklı nüfusları yönetme ve sömürme gibi temel sorunlara buldukları etkili çözümlerde saklıdır. Bazı stratejileri benzerlik gösterir, bazılarıysa bambaşka egemenlik repertuvarlarıdır. Romalı ve Çinli imparatorluk kurucuları çeşitli ekonomik fırsatlarla ve risklerle karşı karşıya geldiler, farklı politik geçmişlerden yararlandılar, hak iddia ettikleri ve ele geçirdikleri toprakları değişik yöntemlerle dönüştürdüler. Bu bölümde idari yapıları, meşrulaştırma stratejileri ve dışarıdakilerle ilişkileri üzerinde duracağız.

ROMA'NIN KURDUĞU DÜNYA

Antik Roma'nın tarihçileri büyük bir merakla geçmişlerine bakarak, imparatorluklarını bu kadar güçlü ve başarılı kılanın ne olduğunu araştırdılar. MÖ 167 yılında

rehin alındıktan sonra Roma'da yaşayan Yunan tarihçi Polybius için mesele, “ne tür bir yapının ortaya çıkması sonucu neredeyse tüm dünyanın –tarihte eşi benzeri görülmemiş bir gelişmeyle– neredeyse elli üç yıldan daha kısa bir sürede Roma’nın boyunduruğu altına girdiğini” (*The Histories*) açıklamaktı. Romalılar Roma’nın Akdeniz’deki konumunun öneminin farkındaydılar. Denize yakınlığı, limanları ve hinterlandları sayesinde Yunanistan ve Afrika’yla elverişli bağlantıları, ılıman iklimi, tarımsal imkânları Roma’nın bölgesel kıymetleriydi. Ancak bu toprakları geçmişte sahiplenmek için uğraşan, hâlâ da çabalayan başka halklar da vardı. Neden başka bir şehir-devleti değil de Roma, denizi çepeçevre kuşatan politik bir yapı yaratarak, Avrupa’nın büyük bir bölümüyle, Kuzey Afrika sahilinin tamamını Ortadoğu’daki antik imparatorlukların topraklarıyla birleştirebilmişti?

Temeli Savaş ve Hukukla Atılan Bir Cumhuriyet

Çoğu imparatorluğunki gibi, başlangıç noktası fetihlerdi. Ancak hâkimiyetin devamı ve genişletilmesi sadece şiddete dayanmamış; insani ve ekonomik kaynakların sürekli olarak merkezdeki egemenliğe eklenmesiyle sağlanmıştı. Yaratıcı bir politik organizasyon, Roma’nın devasa ve yaygın bir ordu bulundurmasını, insanların imparatorluk merkeziyle işbirliği yapmasını, askeri cesaret, kanun hâkimiyeti, tanrıların onayladığı bir otorite ve yurttaşlık erdeminden kaynaklanan, inandırıcı bir kültürü yaymasını mümkün kılmıştı. Romalıların politik ve kültürel yenilikleri –yurttaşlık kavramları, kanunları, bir süre için cumhuriyetleri, sonra da geçmişleri– eski ve yeni seçkinleri yönetime ve orduya çekmişti. Roma, eski imparatorlukların kültürel eserlerini kendi uygarlığına yedirmiş, bir yandan Roma’ya özgü tanrıların nüfuz alanını genişletirken, diğer yandan da yerel din ve kanunları bünyesine katmış ve Roma’ya özgü yollar, Roma mimarisi, Roma’ya özgü yazılı eserler, Roma festivalleriyle çekici bir Romalı tarzını ortaya koymuştu. Romalılar iki bin yıl boyunca imparatorluk kurucularının, muhalif ve taraftarlarının başvuracağı, imparatorluğa özgü bir söz dağarcığının yanı sıra, imparatorluk kurum ve pratikleri de yaratmıştı.

Hikâyeye, savaş ve Roma’yı imparatorluk olmaya sevk eden politik girişimleri anlatmakla başlayalım. Roma’nın, gezgin yarı tanrı Aeneas öncülüğündeki Truvalı denizci/askerler olan kurucuları ve bebekken ölüme terk edilen, bir kurdun emzirek hayat verdiği ilk kralı Romulus’la ilgili efsaneler; atılganlık, kahramanlık, gözü peklik, sadakat ve dövüşçülüğü en başta-gelen erdemler olarak yüceltmektedir. Oysa anlatılanlara göre Romulus kendi kardeşini öldürmüş ve seçkinler arası ihtilaf Roma’daki hayatın olağan parçası haline gelmişti.

Harita 2.1
Roma'nın
yükselişi ve
gerilemesi

MÖ 500 yılı civarında Romalılar –çok önemli sonuçları olacak bir politik yenilikle– krallarının yerine cumhuriyeti koydular. Roma İmparatorluğu diye adlandırdığımız muazzam bölgenin çoğu MÖ 2. yüzyıldan MS 1. yüzyıla kadar ele geçirilmişti. Bu dönemin büyük bölümünde Roma, halkının seçilmiş temsilcileri tarafından yönetilmişti. Bu durum imparatorlukla cumhuriyet yönetimi arasında bir bağdaşmazlık olmadığını akla getirmektedir. Olağanüstü hal ilan edilen dönemlerde cumhuriyetin liderliğini diktatörler yapmıştır ama ancak MÖ 27 yılında, Augustus'un imparator unvanı almasıyla, seçilmiş lider yerini tek adamın ömür boyu hükümrانlığına bırakmıştır.

Romalılar, İskender'in Fars düşmanlarını yendiğinde yaptığı gibi, eski bir imparatorluğu istila etmemişlerdir. Aksine İtalya'daki kabileleri, şehirleri ve krallıkları boyunduruk altına alarak kendi imparatorluk alanlarını yaratmışlar ve çok sonraları

merkezin dışına doğru ilerlemişlerdir. Yüzyıllarca süren fetihleri sırasında Romalıların neredeyse yenik düştükleri de olmuştu. Zaferleriyse bağlılık duygusu uyandırmış, askeri değerler hem kurumlarda yer etmiş, hem de imparatorluğun ruhuna işlemişti.

Romalıların ele geçirdiği ilk topraklar bugün İtalya olarak bildiğimiz bölgedeydi. Sıradağlarıyla, tahıl yetişen ovaları ve liman şehirleriyle burası potansiyel bir bolluk havalisiydi. Yarımada'nın kuzeyindeki Alpler'in öbür yanında Galyalılar;

batı ucunda Etrüskler; ortasında Romalılar, Sabinler ve Samnitler dahil Latinler yaşıyor; “çizmenin” topuğuyla Sicilya, Sardinya ve Korsika Adaları’nda Yunan ve Kartaca kolonileri bulunuyordu.

Romalılar MÖ 4. yüzyılda hem gelişmiş Etrüsklerle, hem de yağmacı Galyalılarla savaştılar. Romalı tarihçi Livius’a göre, Romalılar kendilerinden daha ileri saydıkları Etrüsklere galip geldikleri bir savaş sonrası kendi şehirlerini terk edip, eski Etrüsk başkenti Veii’yi yeni yurtları yapmayı planladılar. Ancak Galyalılar MÖ 387’de Roma’nın büyük bölümünü yakıp yıkınca, askeri lider Camillus Romalılara, tanrılarının bulunduğu Roma’yı terk etmemek için yalvarmış ve “barbar” düşmanlarında geri çekildikleri duygusu uyandırmamak gerektiğini savunmuştu. Şehrin tahribi anayurt sadakati için yapılan bir yakarıya dönüşmüştü.

Romalılar daha çok yer fethedip daha çok halkı boyunduruk altına aldıkça, yaptıkları düzenlemelerle kurumlarını, bir imparatorluk başkentini olduğu kadar uzak diyarları da yönetecek hale getirdiler. Hem politik hem de askeri lider olan bir kral aynı anda iki yerde birden bulunamazdı. Romalılar bu işler için, üst düzey *magistralar*¹ da denilen, her biri bir yıl süreyle görev alacak iki konsül seçtiler. Magistraları yetkili kılan şey Romalı asker-yurttaşlarca seçilmiş olmalarıydı. Kararları hukukun kaynağı olan bir yurttaşlar kurulu yaratan Romalılar, kral veya tanrılara ait egemenliği kendi ellerine almışlardı.

Kraliyetten cumhuriyete doğru bu köklü geçişe, tek adam yönetimine geri dönüşü önleyecek tedbirler eşlik etmişti. Cumhuriyette kişisel otorite, magistraların görev sürelerinin kesin bir şekilde sınırlandırılması, halk meclislerinin seçim gücü ve –görevli veya eski magistralarla diğer üst düzey memurlar konseyi olan– senatonun yetkileri sayesinde kısıtlanmıştı. Bu kurumların temelinde yatan ve onlara güç veren, mevzuatın tayini, uygulamaya koyulması ve değiştirilmesine ilişkin yasal süreçlere olan bağlılıktı. Tarihçi Livius Roma’yı “her yıl seçilen devlet yetkililerince yönetilen ve tek bir adamın kaprisleri yerine, her şeyin üstündeki kanun gücüne tabi olan özgür bir ülke” (*History of Rome*) şeklinde tarif etmişti.

Bu hukuk nereden çıkmıştı? Hem uygulamada hem de kural olarak, cumhuriyet süresince hukukun kaynağı Roma halkıydı. Her ne kadar konsüller dahil magistralar bağlayıcı buyruk çıkartma ve adli konularda karar verme yetkileri sayesinde birer kanun koyucu olsalar da, tekliflerinin yasalaşması için halk meclislerinin onayı şarttı. Meclisler ceza muhakemesi de yapabiliyordu. Romalıların yasal otorite ve süreçlerle ilgili yükümlülükleri statü, malvarlığı ve askeri rütbe hiyerarşileriyle uyumluydu. Köleler ve kadınlar yurttaş sayılmadıklarından, Roma’daki egemenliği paylaşmıyorlardı. Sadece belirli tabakadan insanlar oy kullanabiliyor, tüm yurttaşlar magistra ve konsül seçilemiyordu. Roma Cumhuriyeti en zengin ailelerin

1 *Magistra*: Çeşitli unvan ve yetkilere sahip üst düzey resmi görevlilerin genel adı. (çev.)

gücünü kırmamıştı. Aksine kurumlaştırılan süreçlerle aralarındaki rekabeti kontrol altında tutmuş ve bundan yararlanmıştı. Magistralar, askeri birlikler esas alınarak toplanan meclislerce seçiliyordu. Bu süreçte daha zengin vergi mükellefleri diğerlerinden daha fazla söz hakkına sahipti.

Roma Cumhuriyeti hiyerarşiye saygıyı, yeteneğe açık olmayı ve halk egemenliği ilkesini birleştirmeyi başarmıştı. Cumhuriyet'in birçok kurumu –çoğunlukla askeri kahraman olan– ihtiras sahibi yabancıların yanı sıra kendini ispatlamış varlıklı, soylu erkeklere veya hizmet erbabına politikaları kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirme imkânı tanıyordu. Kanun yapıcıların halk ve seçilmiş temsilcilerinden oluşmasına dayalı genel ilke, hem ilham verici hem de amaca uygundu. Hatta belki bu yüzden de uzun ömürlüydü.

İmparatorluğa Özel Kurumlar

“Emperyal”¹ kelimesinin bir tarihi vardır. Roma’da *imperium* sözcüğü ilk zamanlarda kralın idam veya kırbaç cezası verme, yurttaşları silahaltına alma ve seferberlik ilan etme yetkisiyle ilgiliydi. Roma devlet yönetiminde askeri ve sivil meseleler arasındaki sıkı bağın önemini vurgulayan bu erk, cumhuriyetle birlikte konsüllere devredilmişti. *Imperium* insanları ölüme mahkûm etme veya savaşa gönderme yetkisi anlamına geliyordu. Bireysel gücü sınırlamayı saplantı haline getirmiş Roma Cumhuriyeti’nde *imperium* mutlak değildi. Ordu komutanları olarak konsüllerin imtiyazları sadece Roma’nın dışında geçerliydi. Zamanla Roma yurttaşları ve bazı kesimler kırbaç veya ölüm cezasından muafiyet hakkını kazandı. Romalılar sadece imparatorluğa ait gücü kullanmakla kalmadılar, anlamı üzerinde düşündüler, temelini oluşturan kavramları irdelediler, kullanımını savundukları gibi, dönüştürdüler de.

İmparatorluk kurmanın da bir bedeli vardı. MÖ 241 yılında konsüller komşularına karşı Roma ordularına öncülük ederken, askeri ve adli bakımdan yeni bölgelere hâkim olabilmek ve Romalılarla boyunduruk altına alınan halklar arasındaki hukuki meseleleri çözebilmek için, *praetor*² makamı yaratılmıştı. Daha sonraları, Romalılar denetimlerini İtalya’nın çok ötelere taşıdıklarında, *praetor*ları askerlerle birlikte hükmetmek üzere boyun eğmeyen bölgelere göndermişlerdi. Cumhuriyetin ilk zamanlarında yurttaşlar, askeri birlik veya “*centurialar*”³ esasıyla yaptıkları oturumlarda ve Romalı “kabile” mensuplarından oluşan meclislerde oy kullanıyorlardı. İmparatorluk büyüdükçe kabileler meclisi (*comitia tributa*) halk

1 İmparatora ilişkin Fr. *impérial* Lat. *imperialis* (yay. hzl.)

2 *Praetor*: Hem hâkim hem de taşrada ordu komutanı olan magistra. (çev.)

3 *Centuria*: Süvari birliği (çev.)

egemenliğinin daha öne çıkan bir toplantı mahalli haline geldi. Tribün (*tribunus*) unvanı taşıyan devlet yetkililerini seçtiler, yargılama yaptılar ve “plebleri” –sıradan yurttaşları– ilgilendiren meselelerde magistralara müdahale ettiler. Halk egemenliği kurumlarında gitgide ortaya çıkan değişiklikler, Roma ekonomisinin gelişmesinden nasiplenen hem köklü (“*patriciler*”¹) hem de yeni ailelerin politikada söz sahibi olmalarını sağlamış ve bunları “aile reisleri” veya *nobilitas*² mertebesine yükselenler sınıfında kaynaştırmıştı.

Romalıların devlet yönetiminde yaptıkları yenilikler politik sözcük dağarcımızda yankılanmaktadır. Seçkin (*patricius*), halktan (*plebeius*) ve soylu (*nobilis*) kavramları, statüyle ilgili düşünce tarzlarımızı şekillendirdiği gibi, politika dünyamızda hâlâ senatolar ve komiteler var. Birçok ülkenin yargı organlarında magistralar görev yapmakta, mahkemelerine atıfta bulunurken de *tribunal* denilmektedir. Diplomatik ilişkileri konsoloslar (*consulis*) yürütmektedir. Bu, Roma’nın yerleştirdiği kurumların her dönemde veya her yerde geçerli olduğu anlamına gelmemektedir. Daha ziyade bu politik yapı ve düşüncelerin –farklı bağlamlarda taklit edilerek, dönüştürülerek ve yeniden yorumlanarak– uzun bir süredir varlığını sürdürdüğünü akla getirmektedir.

Romalılar başkentin dışında hükmedebilmek için daha sonraki imparator kurucularının repertuvarlarına girecek stratejiler geliştirdiler. Bunlardan biri Roma’ya özgü hakların genişletilmesi idi. İtalya’da Roma’ya yakın kasabalar usulca ilhak edilmiş, özgür erkekler Roma yurttaşı haline gelmiş, seçkinlerse Roma soylusu olma hakkı kazanmıştı. Yurttaşlığı Roma’nın dışına yaymak, muazzam sonuçlar veren bir yenilikti. Ancak başlangıçta Latin bölgesinin çekirdeğindeki şehir ve nüfusların birtakım hakları bile yavaş yavaş tanınmıştı. Kimi durumlarda nüfustan Romalı yurttaşlar gibi askerlik hizmeti yapması istenirken, politik söz hakkı verilmemişti. Romalılar giderek İtalya’nın Latin olmayan uzak yörelerini fethettikçe, yenik düşen şehirlerin liderleriyle, onları bazı içişlerinde özerk bıraktıkları anlaşmalar yaptılar. Karşılığında da bu şehirleri mali ve askeri bakımdan Roma’ya bağımlı kıldılar.

Romalılar dünyalarını koloni diye adlandırdıkları birimler kurarak da genişlettiler. Roma’nın Akdeniz’deki düşmanı Kartaca gibi diğer güçler, insanları doğum yerlerinden uzak bölgelere yerleştirmişlerdi. Romalılar bu imparatorluk pratiğini ince ayar yaptıktan sonra uyguladılar. Kolonilerin kendi yurttaşlık rejimleri ve askeri sorumlulukları vardı. Buralardaki yurttaşlık müteakabiliyete dayanıyordu: Roma ve diğer Latin şehirlerinden gönderilen yerleşimciler, yeni kolonilerin yurttaşı olmaları karşılığında Roma’daki haklarından vazgeçiyorlardı. Koloniler genellikle savunma gerektiren bölgelere kurulmuştu. Asker-çiftçi bireyler ve aileleri açısından

1 *Patrici*: Seçkin (*patricius*) (çev.)

2 *Nobilitas*: Soyluluk (çev.)

bir kolonide görevlendirilmek hem Roma'dan daha küçük bir şehirde daha önemli biri olmak bakımından bir fırsat, hem de bir ileri karakol için Roma'dan ayrılmak bakımından kayıp anlamına gelebiliyordu. Koloniler kurmak üzere uzaklara gönderilenler, yanlarında dillerini, beklentilerini ve Romalı davranış tarzlarını da götürmüşlerdi.

Romalılar İtalya'nın tamamını fethedinceye kadar, toprak ve insanları imparatorluğa bağlamanın üç farklı yöntemini geliştirmişlerdi: (1) Civardaki Latinler için ilhak, sınırlı yurttaşlık ve asimilasyon; (2) Latin olmayan bazı şehir ve kabileler için sınırlı özyönetim ve (3) Sınır bölgelerine yerleştirilen Latin kolonileri.

Daha sonraki imparatorluklar da yayılmak ve hüküm sürmek için bu stratejileri kullanacaklardı. Ancak Roma'nın geleceği açısından edindiklerini başkalarınınkinden farklı kılan şey yurttaşlığın Romalı olmayanlarca da rağbet görmesiydi. Roma yurttaşlığı müttefik şehir ve kolonilerde bile gerçek özerkliğe tercih ediliyordu. MÖ 91'den 88'e kadar Roma'nın İtalyan müttefikleri, Roma'ya özgü hakların tümüne sahip olmamalarına başkaldırıp, bunlara kavuşmak uğruna Roma'yla savaşımlardı. Bir dizi tartışmadan sonra senato benzersiz bir kararla tüm Latinlere yurttaşlık hakkı tanımıştı. Yurttaşlık hem bir hizmet ödülü, hem de sadakat dünyasını genişletme aracı haline gelmişti. Böylelikle Roma dışındaki askerler orduda yirmi beş yıl hizmet ettikten sonra yurttaş olabiliyor; muzaffer ordu komutanları Roma'dan uzaktaki bireylere yurttaşlık hakkı bağışlayabiliyordu.

Latinlerin Roma yurttaşlığı için ısrarı, Roma'nın iktidarı olağanüstü bir şekilde yarımadanın ötelere taşımamasından sonra başlamıştı. Romalılar, Sicilya'da kolonileri, Kuzey Afrika kıyısında (bugünkü Tunus'ta) başkenti olan en güçlü hasmı Kartacalıları yenerek, denizde de dövüşmeyi öğrenmişlerdi. Kartaca'yla (MÖ 264'ten 241'e kadar süren) ilk savaşlarında birçok deniz muharebesini kaybetmişlerdi. Ancak sonunda galip gelerek Sicilya, Sardinya ve Korsika'yı işgal ettiler. Roma'nın Kartaca'yı temelli yenip, Afrika ve İspanya'daki kolonilerini ele geçirmesi ancak MÖ 204 yılında mümkün olmuştu. Roma ilerlemeye devam etmiş; MS 1. yüzyılda Makedonya, Yunanistan, doğuda Anadolu, kuzeybatıda Galya ve İngiltere'nin büyük bölümünü fethetmişti. Romalılar üç yüzyıl içinde imparatorluklarını tüm Akdeniz'e ve Avrupa'yla yakın Asya'daki hinterlandlarına yaymışlardı.

Romalılar, denizaşırı ülkelere hamle yapmalarıyla birlikte başka bir kurum daha yarattılar: Magistra yetkilerine sahip bir ordu komutanı tarafından yönetilen vilayet. MÖ 227'yle 146 yılları arasında Sardinya, Sicilya, İspanya, Afrika (Kartaca çevresindeki bölge) ve Makedonya'ya praetorlar atanmıştı. Roma'ya özgü bu idari yapıya "bürokrasisiz yönetim" adı verilmiştir. Neredeyse her yerde iktidar tek bir yetkilinin –praetor veya konsülün– elindeydi. Bunlar vilayeti, genellikle arkadaşla-

rı, aile fertleri veya ona kişisel bakımdan bağlı kişilerden oluşan birkaç yardımcının yanı sıra, köleler dahil az sayıdaki düşük düzey memurla birlikte yönetiyordu.

Roma'nın bakış açısıyla devlet yönetimi daha çok nakdi veya ayni vergi toplama, askerleri seferber etme ve imparatorluğun bir araya gelmesini sağlayan yollar ve su kanalları gibi altyapı unsurlarını ayakta tutmakla ilgiliydi. Roma'yı güçlü bir şekilde Roma yapan orduyla yurttaşlık arasındaki bağ, deniz aşırı bölgelerde değişim geçirmişti. İtalya dışındaki valilerin görevi, Roma ordusunun ihtiyaçlarını karşılayacak vergiyi tahsil etmektir, asker-yurttaşları toplamak değil. Vilayetlerde genellikle yerel âdetlere el sürülmez, seçkinlere imrenilen Roma yurttaşlığı imtiyazı bahşedilebilirdi. Bu minimalist idari yaklaşım, asimile olmuş seçkinler dahil ortak politik ve kültürel pratiklere sahip Romalılarla, kurum ve yaşam tarzları çeşitli ve birbirinden farklı Romalı olmayanlar arasında köklü bir ayrımı beslemişti.

Romalılar bu ayrımın hukukunu belirleyecek çözüm yolunu bulmuştu. Ücra bölgelerdeki Romalılar, Roma'da olduğu gibi, hukuki meselelerinde Roma kanunlarına göre karar verilmesini sağlayabiliyorlardı. Romalı olmayanlarsa, çoğu sıradan mesele için (bugün hukuki çoğulculuk diyebileceğimiz bir uygulamayla) kendi yetkililerine başvurabiliyorlardı. Peki, bir Romalıyla Romalı olmayan arasında ortaya çıkan bir iş anlaşmazlığı nasıl çözülüyordu? Bu mesele Romalıların, farklı ülkelerin medeni kanunlarıyla –değişik halkların değişik kanunları olmasını anlayışla karşılayarak– tüm ülkelerde geçerli hukuku (tek bir mevzuatı) birbirinden ayırmalarına imkân veren teoriler üretmelerine yol açtı. Söz konusu mevzuat praetor tarafından Roma İmparatorluğu'ndaki yabancılar için veya Romalılarla Romalı olmayanlar arasındaki ihtilaflarda uygulanıyordu.

Romalılar açısından yayılma kendi saikını yaratmıştı. Askerlerin ödülü ganimet, komutanların ödülüyse köleler, şan ve daha fazla yağmaydı. Boyunduruk altına giren bölgelerdeki valiler ve dar kadroları, yerel liderlerin –ister nakdi, ister ayni, isterse asker olsun– vergi toplamasına bel bağlamak durumundaydı. Yerel liderlerle işbirliği, sömürgeleştirme ve kölelikteki gibi, insanları yeni ilişki ağlarının içine çekti ve giderek Romalıların sivrildiği kaynaştırıcı faaliyetler için kültürel alanlar meydana getirdi.

İmparatorluğun İmparator Üretmesi

MÖ 2. yüzyılda cumhuriyetin minimalist kurumları, imparatorluk yönetiminin iş yüküyle baş edemez hale gelmişti. Roma'nın adli birimleri, özellikle aşırı büyümüş imparatorluğun ürettiği yolsuzluk suçlamalarıyla ilgili başvurulara cevap vermekte yetersiz kalıyordu. Komutanlara özel yetkilerle daha fazla kaynak bahşedilmesi ve

kimi zaman onları başkentten dışında tutmak için uzatılan görev süreleri, Romalıların cumhuriyetin kurallarını esnetmesine yol açmıştı.

Cumhuriyet dönemi Roması'ndaki iktidar kavgaları, tribün Tiberius Gracchus'a senatörler tarafından suikast düzenlenmesiyle, yaklaşık MÖ 133'te büyük bir şiddetle yön değiştirdi. Politik ve askeri hâkimiyetin tahkim edilerek birleştirilmesi, aşırı yayılmış cumhuriyeti rakip liderler arasındaki savaşlar karşısında savunmasız bırakmıştı. Senatodaki bazı eski aileler, cumhuriyet kurumlarını tek tek konsüllerin ihtiraslarından korumaya çalışmışlardı. Jül Sezar, imparatorluk fetihleri ve rakipleriyle girdiği çatışmalardan galip çıktığında, kendini kral ilan etmek istediği suçlamasıyla karşı karşıya gelmişti. Sezar, Roma'nın geçmişinde kalan kraliyet simgelerini giyinin kuşanmış, çeşitli makam ve yetkileri elinde toplamış, yandaşlarının adına tapınaklar kurmasına izin vermiş, hatta vârisi olarak evlatlığı Octavian'ı belirlemişti. Tüm bunlar Sezar'ın imparatorluğu, başkasına bırakılabileceği kendi saltanatı gibi gördüğünün işaretleriydi. Sezar MÖ 44'te, uğursuz "ömür boyu diktatör" makamını kabul ettikten kısa bir süre sonra, senatörlerin suikastına kurban gitmişti.

Kendini Roma'nın ilk imparatoru, her şeyi kapsayan, yüce, ömür boyu sürecek ve tek meşru otoritesi olarak ilan edense Sezar'ın evlatlığı Octavian'dı. Octavian, Sezar'ın ölümünden sonra, evlat edinilmeden önceki "Gaius Octavius" ismini bırakmış, askeri "*Imperator*¹" unvanını almış, bu makamı ilahlaştırılan babasıyla ilişkilendirerek iyice yüceltmiş ve "*Imperator Caesar Divi Filius*²" deyiimiyle politik bakımdan güçlendirilmiş yepyeni bir kimlik yaratmıştı. Senato MÖ 27 yılında Octavian'a bir dizi yeni yetkinin yanı sıra yepyeni bir unvan daha vermişti: "Augustus". Daha önceleri tanrılara atfedilen bu şeref payesi, onların "ziyadeleştirme" yani bir şeyin olumlu özelliklerini çoğaltma yeteneklerini ifade ediyordu. Octavian *princeps*, başka bir deyişle baş yurttaş yapılmış ve cumhuriyet yerini, Romalıların "*principate*³" dedikleri, tüm gücün tek bir lidere bahşedildiği yeni bir yönetim biçimine bırakmıştı.

Nasıl cumhuriyet yaklaşık beş yüzyıl boyunca sürekli gelişmişse, principate de zaman içinde evrim geçirmişti. Augustus imparator olarak kırk bir yıl yaşamıştı. Sağlık bakımından bu kadar talihli olması, principatenin sağlamaştırılmasına da elvermişti. MS 14'te yerine evlatlığı Tiberius geçmişti. Bu görece barış ve refah döneminde devletin askeri, mali ve kültürel kurumları hem imparatorun üstün gücüne, hem de bu devasa politik yapıyı yönetmenin gereklerine göre yeniden düzenlenmişti. Cumhuriyet döneminin herkesi bezdiren şiddetli çatışma ve savaşlarının

1 *Imperator*: Muzaffer komutan, başkomutan (çev.)

2 *Imperator Caesar Divi Filius*: İlahlaştırılmış olanın oğlu komutan Sezar (çev.)

3 *Principate*: Hükümdarlık (çev.)

ardından, yeni bir düzen kurulması ihtimali Romalılara cazip gelmişti. Eski kurumların, gücün daha merkezileştirildiği bir şekle bürünmesi kabul görmüş gibiydi. Augustus'un zamanında imparator, "herhangi bir vilayeti ele geçiren bir kişinin o vilayet üzerindeki hâkimiyetinden daha fazla güç" anlamına gelen *imperium maius* sahibiydi. Esurlulardan ve İncil'deki kralların kralı düşüncesinden ödünç alınan, imparatorun hükümdarların hükümdarı olduğu algısı, yüzyıllarca sürecekti.

Augustus'a devlet işleriyle ilgili her konuda son sözü söyleme hakkı verilmişti. Herhangi bir Roma yurttaşı hakkında açılmış davayı durdurabiliyor ve kanunları tartışmaya açıp Romalıların oyuna sunabiliyordu. Augustus'un halefi Tiberius, cumhuriyete özgü egemenliği iyice sarsarak, halk meclislerinin seçme haklarını ellerinden almış ve senatoya devretmişti. İmparator savaşa veya barışa karar verebiliyordu. Hem senatonun, hem de Roma idaresinin başındaydı. Tüm diğer hukuki kısıtlamalardan da kişisel olarak muaftı. Bu ve benzeri işlevler imparatora MS 14 yılında kanunlarla resmen verilmişti. Romalılar hukuki süreçlerle hayati bir adım atarak iktidarı bir hükümdara devretmişlerdi. Olağanüstü hal dönemi yetkileri gibi cumhuriyetle yönetilen imparatorluk potansiyeli de, pekâlâ 20. yüzyıla kadar hatırlanacak, endişe konusu olacak ve tekrarlanacaktı.

Yağma, hediyeler, vergiler ve kişisel mülkleriyle imparator olarak denetimindeki vilayetlerden elde ettiği gelirler sayesinde Augustus büyük bir servet biriktirmişti. Bu muazzam zenginlik, imparatorun Roma hazinesini kendininkinden ayırmasını sağlamıştı. İmparatora ait uçsuz bucaksız topraklara *patrimonium*¹ adı veriliyordu. Bu kavramın baba (*pater*) sözcüğüyle ilişkilendirilmesi elbette tesadüfi değildi. İmparatorun hem kendi hane halkının reisi, hem de efsanevi Aeneas gibi tüm Romalıların babası olduğunun göstergesiydi. Aynı zamanda politik yapının diğer kurucularının önemine işaret ediyordu. İmparatorluk, babalık ve hane halkı kavramlarının birbirini çağrıştırmasıyla, bir başka deyişle sosyal bilimcilerin Roma tarihine bakarak buna patrimonyalizm demeleriyle yeniden karşılaşıcağız.

İmparatorun varlıklarıyla Roma devletinkiler arasında mutlak bir ayırım yoktu. Augustus'un halefleriyle birlikte, hem imparatorun kişisel mülkünden hem de doğrudan onun hükümdarlığına bırakılan vilayetlerdeki topraklardan sağlanan gelirleri yönetmek üzere, *fiscus* –para kesesi– denilen bir devlet dairesi görevlendirilmişti. Başlangıçta bu bölgelerde vergi toplayanlar çoğunlukla ya köleler ya da henüz azat edilmiş insanlardı. Zamanla imparatorun kişisel hizmetkârları arasına, senatodaki magistraların otoritesini daha bir zayıflatan ve imparatorluk sarayında ki hizmetin önemini artıran aristokratlar da katılmıştı.

Madalyonun her zaman bir de ters yüzü olsa da, imparatorun hâkimiyet alanlarından biri de orduydu. Augustus yurttaşlıkla askerlik hizmeti arasındaki ilişkiyi,

1 *Patrimonium*: Miras (çev.)

yani daimi ordunun büyük bölümünün yurttaşlardan oluşması zorunluluğunu korumuştur ama askerleri, komutanlarıyla birlikte İtalya'nın dışına, sınır bölgelerine sevk etmişti. İmparatoru özel yeni bir birlik olan Praetorian Muhafızlar koruyordu. Augustus ayrıca daimi bir donanma da kurdu. Augustus kişisel denetimini genişletmek amacıyla hem senatonun yetkilerini hem de halk meclislerinin oylarını hiçe sayarak, ordu ve vilayetlerin üst yönetimlerine *magistra* seçilmeyen *equites'* mensuplarını atamıştı.

Bu değişikliklerin uzun vadeli, beklenmedik etkileri olacaktı. Romalı lejyonları sınır bölgelerine göndermek, Romalı davranış tarzının imparatorluğun en ücra köşelerine kadar yayılmasının yanı sıra, başkentteki şiddetin de bir süreliğine azalmasına yol açmıştı. İmparatorluk makamıyla ilgili politik çatışmada rol oynama sırası Praetorian Muhafızlara gelmişti. *Equites* ve diğer tabakaların manipülasyonu, sosyal sınıflara ilişkin düzeni bozmamıştı ama imparatorluk seçkinlerinin arasına yeni unsurların katılmasına da kapıyı aralamıştı. Prensipite bütüne biricik ve ömür boyu askeri komutan olan imparator hâkimdi. Ancak bu prensip çoğunlukla ters-yüz edilecekti.

Augustus dönemine gelindiğinde imparatorun yerine oğlu veya evlatlığının geçmesi beklenir olmuştu. Ancak mesele bununla bitmiyordu, çünkü erkek evlatlar kendi aralarında çatışabiliyorlardı. Ayrıca temel değer hâlâ askeri kahramanlık. Teoride imparatorları senato atıyordu. Pratikteyse birkaçını senato veya senatörler öldürmüştü. Praetorian Muhafızlar da imparatorlara karşı suikast düzenlemiş veya birilerini imparator ilan etmişlerdi. MS 3. yüzyılda –ekonomik sıkıntıların ve Romalılar arasında iç çekişmelerin yaşandığı bir dönemde– imparatorluk makamına ilişkin iktidar kavgasında belirleyici unsur askeri başarıydı. Vilayetlerdeki ihtiras sahiplerini imparatorluk ordusuna katmak ve itibarlı mevkilere getirmek, Roma dışından gelen bazı insanların da (Septimius Severus gibi) imparator olmasını sağladı. Sistemin kapılarının yabancılara açık tutulması, birden fazla yasama kuruluşunun varlığı, askeri şana dayalı ahlaki değerler hükümdar katlini körüklüyordu. MS 235'le 285 yılları arasında hüküm süren yirmi altı Roma imparatorundan çok azı eceliyle ölmüştü.

Bir İmparatorluk Ekonomisi

Kimin imparator olacağıyla ilgili sıkça yaşanan ve skandallara yol açan kanlı mücadeleler, imparatorluğu bir arada tutan ve kaderini belirleyen unsurun açıkça –Büyük İskender vakasının aksine– imparatorun kişiliği olmadığını ortaya çıkarmıştı.

1 *Equites*: Patrici ve plebler arasındaki varlıklı süvari sınıfı (çev.)

Tebaayı sadakate sevk eden, hatta mecbur bırakan; büyük ölçekli, farklılaşmış ve verimli bir ekonomiyle kapsamlı maddi ve kişisel ilişki ağlarının yanı sıra en ücre köşelere kadar uzanan başarılı bir ideolojik nüfuzdu.

Roma'nın ekonomisi öyle düşünüp taşınmış bir sistem değil, bir pratikler karmaşasıydı. Tüm manifaktür dönemi öncesi yerleşik toplumlarda olduğu gibi sistemin refahı tarım, kıymetli madenler ve diğer doğal kaynaklarla; bu emtiayı işleme, nakil ve değiş tokuş etme becerisine bağlıydı. Hem küçük çiftlikler hem büyük araziler, topraklar, köleler, özgür emekçiler ve aileler üzerinde patrimonial otorite kuran erkekler tarafından işletiliyordu. Sisteme yeni topraklar katıldığında yeni kaynaklar vergilendiriliyor, bölüştürülüyor veya her ikisi birden yapılıyordu. Romalılara boyun eğen, yenik düşen kimilerine göre bu durum kölelikti ama kimi muzafferler açısından daha çok köle, büyük arazilerde çalışacak ve buraları yönetecek daha fazla işgücü anlamına geliyordu. Senatörlere uzak vilayetlerde arazi tahsis edilmesi, onlara ticari bağlantılarını koruma imkânı veriyordu.

Ekonomik faaliyetin temelini vergilendirme oluşturuyordu. Romalılar araziye, insanları, mirası, köle sahipliğini, ihracat ve ithalatı vergilendiriyordu. Romalıların ünlü nüfus sayımları vergi tahsilatı hedefiyle yapılıyordu. Vergi tahsilatı için bazen memur, bazen de bir bölgede vergi toplamayı taahhüt eden kişiler (mültezimler) görevlendiriliyordu. Roma ve ilerde göreceğimiz gibi Çin, iki bin yılı aşkın bir süre önce sayım yapma, vergi koyma, zorla toplama ve gelirlerin bölüşümü için mekanizmalar ortaya çıkarmıştı.

Orduyu ve Roma şehrini beslemek büyük ölçekli faaliyetlerdi. MS 2. yüzyılda silahaltındakilerin sayısı yaklaşık 400 bine ulaşmıştı. Bir eski Mısır kaynağına göre, bir askerin günlük tayını az çok iki libre ekmek, bir buçuk libre et, dörtte bir galon şarap ve yaklaşık yarım bardak yağdı. Bir de Roma vardı. Sadece Roma'yı doyurmak yılda 200 bin ton buğday gerektiriyordu. Augustus'un zamanında dünyanın en kalabalık şehri olan ve (Romalıların bihaber olduğu) Çin başkenti Chang'an'ı kıl payı geçen Roma'nın nüfusu aşağı yukarı bir milyondur. Muhtemelen Roma sakinlerinin dörtte biri yurttaşlar; diğerleri ise bunların aile efradı, köleler ve yabancılardı.

İşlevsel bakımdan imparatorluk barış, güvenlik ve politik birlik sayesinde gelişen devasa bir ekonomik bölgeydi ve onu oluşturan parçaların esenliği için bütünün işlerliği elzemdi. Roma'nın tahılını Afrika, Sicilya, Sardinya ve Mısır sağlıyor; Galya, Tuna Nehri çevresi ve Balkanlar orduyu doyuruyor; İspanya, Galya'nın güneyi ve Anadolu'nun, yani tümü ticari açıdan canlı olan bölgelerin nakden ödedikleri vergilerle, asker ve memurların maaşları karşılanıyordu (bkz. Harita 2.1). Sistem, imparatorluk görevlilerinin yanı sıra gıda, lüks mallar, levazım malzemeleri, mü-

himmat gibi ürünleri denizden ve karadan taşıyan tüccarlar, gemi kaptanları ve diğer erzak toptancılarınca ayakta tutuluyordu.

Bu büyük ve bütünleşmiş ekonomik bölgenin, insanların hayat tarzı üzerinde derin etkisi vardı. Yerel seçkinler kölelerin çalıştığı ve tahılın çoğunun üretildiği plantasyonları işletiyor, aynı zamanda imparatorluk bağlantıları sayesinde irili ufaklı servetler ediniyorlardı. En ücra köşelerdeki ve sıradan insanların günlük hayatı bile Roma hâkimiyeti öncesinden daha rahattı. Akdeniz'in her tarafına zeytin yağıyla şarap sevk ediliyor ve çok daha sonraları Türk, Yunan, İtalyan, Fransız ve İspanyol diye adlandırılan mutfakları etkiliyordu. Köylüler çatıları (su geçirmeyen ve saza kıyasla yangına daha dayanıklı olan) kiremit kaplı evlerde yaşıyor; sıradan hanelerde bile yüksek kalitede çanak çömlek kullanılıyordu. Yoksullar bugünkü standartlarımıza göre yetersiz beslense de, topyekûn bir açlığa ender rastlanıyordu. Romalı yetkililer acil durumlar için tahıl stokluyordu.

MS 3. yüzyılda imparatorların sık sık ve kanlı bir şekilde devrilmesi, çeşitli düşmanların –Gotlar ve diğer “barbar” kabilelerin, korsanların ve Pers İmparatorluğu’nun– saldırıları, enflasyonun asker maaşlarının alım gücünü düşürmesiyle ortaya çıkan gerilimler Roma’nın güvenliğini sarsmıştı. Romalıların hareket tarzını kavrayan ve kuşatma altındaki nüfuslara “koruma hizmetleri” satmaya hazır kabilelerin saldırılarına maruz kalan Roma’nın sınırları küçülmüştü. Bunlara rağmen imparatorluk düzeninin cumhuriyetin sonlarıyla principatenin ilk yüzyıllarında inşa edilen çatısının çökmeye başlaması çok uzun bir süre (iki yüzyıl) alacaktı.

Baştan Çıkarıcı Bir Kültür

Roma İmparatorluğu, hem başkentteki hem de başkent dışındaki makam sahiplerine ulvi kökenlerini, dünyevi ihtişamını ve üstün hayat tarzını göklere çıkaran bir medeniyetin parçası olma fırsatı sunmuştu. İmparatorluk yüzyıllar boyunca devraldığı eski kültürleri, Roma davranış tarzına yedirip bir sentez yaratmayı başarmıştı.

Hiç kuşkusuz şehirler bir Roma icadı değildi. Ancak Romalılar bunları dönüştürüp aynı şehir planını imparatorluk çapında tüm şehirlere uyguladılar. Birbirini kesen sokakları ve kamuya ait yapıları için ayrılan alanlarıyla dikkörtgen şehir planı, Antik Yunan’a özgüydü. Romalılar Güney İtalya’daki kendi yerleşim merkezlerini, zafer takı gibi yeni unsurlar ekleyip Antik Yunan şehirlerini örnek alarak inşa ettiler. Roma binaları için çok büyük miktarlarda mermer kesilmiş; beton kullanımı, ince süslemelerle bezenmiş tonoz ve kubbe inşasına elvermişti. Romalıların şehircilikte yaptıkları iyileştirmeler su ve lağım sistemlerini, hamamları, spor tesislerini ve

Antik Yunan örneklerinden uyarlayarak daha büyük bir seyirci topluluğuna uygun hale getirdikleri ve halk için gösterilerin düzenlendiği devasa amfiteatrları kapsıyordu. MS 79 yılında patlayan Vezüv Yanardağı'nın külleriyle kaplanan Pompei şehrinin yirmi bin sakini için yapılmış beş büyük hamam vardı.

Hukuk, hem devlet yönetiminin aracı hem de toplumsal düzenin temeli olarak, bu Roma medeniyetinin ayrılmaz bir parçasıydı. Kanunlar imparatorluk tarihinin büyük bir bölümünde düzenli bir şekilde kayda geçirilmemişti. Roma hukuku ancak 6. yüzyılda –ve Doğu Roma'nın başkenti Konstantinopolis'te (Bölüm 3) –İmparator Jüstinyen'in¹ desteğiyle tek bir külliyyatta toplanmıştı. Cumhuriyet döneminden itibaren Roma hukukunu Roma'ya özgü kılan ve onu güçlü bir tarihi örnek haline getiren, ustalıkla yorumların yanı sıra, bu hukukun bizzat yasama geleneğinin sürekli ve meşru bir politik ilgi alanı olduğu, böylesi bir politik yapıda ortaya çıkmasıydı. Çok önceleri de kanunlar çıkaran hükümdarlar vardı. MÖ 1792'den 1750'ye kadar hüküm süren Babil Kralı Hammurabi'nin taş üstüne çivi yazısıyla yazdirdığı kanunnamesi bulunuyordu. Yunanların da kanunlarıyla, devlet ve erdem hakkında teorileri vardı. Ancak bir hukuk mesleği yaratmamışlardı. Oysa MÖ 2. yüzyılın ortalarından itibaren cumhuriyet yeni topraklar üzerinde kurumlara birlikte saldırganca yayılırken, Roma'da kanuni belgeler kaleme alan; magistralara, davacılar ve hâkimlere danışmanlık yapan; birikimlerini de öğrencilerine aktaran hukukçular boy göstermişti.

Önde gelen Romalılar, hukukun temelini akıl olduğunu ve akıl yürütebilen canlılar olarak insanların da bu nedenle hem mantıklı düşünceleri, hem de bunun sonuçlarına katlanmaları gerektiğini ileri sürüyorlardı. Romalılar pratikte hukukun belirli bir devletin kanunlarında ifade edilmesine önem veriyorlardı. Romalı konsül ve imparatorlar savaşlarını, saldırı veya anlaşma ihlallerine karşı bir tepki diye savunduklarında, devletlerarası ilişkilerin de kuralları bulunduğunu varsıyorlardı. Hukukun her yerde geçerli olma potansiyeli vardı. Cicero, “Düşman bir ülkeyle yapılan antlaşmaya saygı gösterilmelidir, ...tüm dünyanın ortak düşmanı olan, kanun tanımaz bir korsana verilen fideye sözüne değil, ayrıca bir korsanla ne sadakat hususunda ne de sözlerle ilgili ortak bir zeminde buluşulabilir,” şeklinde özetlenebilecek düşüncesinde ısrar ediyordu.

İmparatorluk seçkinleri için yurttaşlığın çekiciliği, kısmen bir Roma mahkemesinde yargılanma hakkı olduğu kadar, kısmen de Roma hukukunun gelişkin kanunlarının çatısı altına girmekti. İmparatorluğun çeşitli bölgelerindeki sıradan insanlar, Roma hukukunun kanunlarından en azından bazılarının farkındaydılar ama şikâyetlerinin resmi bir muhakemeye sonuçlanması ihtimali güçlü olanlarınkine göre çok daha düşüktü.

1 I. Justinianos (çev.)

İmparatorluğun kamu hizmetlerine bilim ve sanat damga vurmuştu. İmparatorlar büyük bir savurganlıkla Roma'ya şatafatlı binalar diktiler, yerel seçkinlerse imparatorluğun yerleşim birimlerinde inşa ettirdikleri gösterişli sanat eserleri ve mimari yapılarla birbirleriyle yarıştılar. Romalıların daha önceki medeniyetlere duydukları hayranlık o kadar güçlüydü ki, Yunanların, Farsların ve Mısırlıların kültürel eserlerini taklit etmekten, sahiplenmekten ve geliştirmekten hiç çekinmemişlerdi. İmparatorluğun dört bir tarafından gelen akademisyenler, sanatçılar ve biliminsanları Roma kültürü içinde kendilerine yer buldular ve üzerinde izlerini bıraktılar.

Roma'nın yayılması sırasında akademik ve entelektüel dil önceleri Yunancaydı. Latince belagatin sınırlarını aşıp şiir, aşk ve cinsellik dili haline geldiğinde bile Romalıların kültürel idealleri hem Yunanca hem de Latince öğrenimdi. Bu doğru eğitim türünü tanımlamakta Yunanca bir kelime, *paideia* kullanılıyordu: Gençleri bilgi dünyasına ve güzellik karşısında duyarlılığa hazırlayan; onlara dengeli bir yücelikle, yurttaşlık erdemi kazandıracak toplumsal becerileri öğreten bir eğitim. Atina, Romalıların "*humanitas*" düşüncesiyle ifade edilen evrensel değerlerin aziz ve yeterince kadim simgesi haline gelmişti. Hem sağduyuyu hem de sorumluluk üstlenmeyi içeren *humanitas*, "medenî davranış tarzı" demekti. Medenî davranış tarzı, öğrenirken ve başkalarıyla ilişkilerde, egemenliğin kullanım şekline çekilen sınırlarda, boyunduruk altına alınan insanların bile içlerindeki

insani yanı fark etmelerini sağlama hedefinde belli oluyordu. *Humanitas*'ın zıttı barbarlıktı. Barbarlar şehirlerde (hiç değilse Roma şehirlerinde) yaşamayan, cahil, kötü giyimli ve terbiyesiz, Roma kanunlarını anlamaları beklenmeyen insanlardı.

Humanitas yine de açık kapı bırakılan bir davranış tarzıydı. Teori ve pratikte barbarlar Roma'nın kurallarına göre hareket eder, Roma medeniyeti düşüncesini benimserlerse Romalı olabiliyorlardı. *Humanitas* aynı zamanda Roma İmparatorluğu'nun ganimet toplama, köleleştirme, yağma, kıyım, yakıp yıkma gibi zorbalıklarını gizlemeye de yarayabiliyordu. Ne var ki *humanitas*'ın diğer hayatı unsurları özeleştirî yeteneği, yozlaşma kaygıları ve politik tartışmaya açıklıktı. Bir taraftan medenî muhalifler barındırılırken diğer taraftan Romalı hayat tarzının erdemlerini görmeyenlerin dışlanması, büyük ölçüde ortak bir seçkin kültürü; im-

“Gerçek hukuk akla, ahlaka ve doğaya uygundur, insanlara yükümlülüklerini yerine getirmeyi buyurur, haksızlığı meneder ve kötülükten alıkoyar. Geçerliliği evrenseldir; değiştirilemez ve ebedidir... Roma'da başka, Atina'da başka veya şimdi bir tür, sonra başka bir tür hukuk olmayacak, aksine tüm ülkeler her zaman bu değişmez ve daimi hukuka bağlı kalacaklardır.”

— Cicero, On the Laws
(de Legibus, Kanunlar Üzerine)

paratorluk ve ideallerine bağlılığın tasavvur edildiği kadar yaşandığı bir dünyayı yaratmıştı.

Din

Romalı fatihlerin özümseme ve başkalaştırma yeteneğine sahip oldukları halde, diğer halkların inançlarına gösterdikleri tepkiler, boyunduruk altına aldıklarını bütünyle homojenleştirmediklerini göstermektedir. Yahudiler ve daha sonra Hristiyanlar hariç imparatorluk tebaasının çoğu gibi başlangıçta Romalılar da çoktanrı-cıydı. Bir sürü tanrılarının olması Romalıların yeni ilahlar eklemesini kolaylaştırmıştı. İtalya'da, Mısır'ın İsis'i veya Suriye'nin Baal'i gibi eski medeniyetlerin tanrıça veya tanrılarına bazen yeni isimlerle tapınılabiliyordu. Romalılar Yunanlarla irtibat kurduklarında Zeus Jüpiter'e, Athena Minerva'ya dönüşmüştü. Augustus, ilahlaştırılan babası Jül Sezar'ı yüceltmenin yanı sıra, kendini savaş tanrısı Mars ve Aeneas'ın tanrıça annesi Venüs'le ilişkilendirdiği bir tapınak yaptırmıştı.

Bir bölgeyi fethettikten sonra tanrılarını Roma'ya, "tüm dünyanın tapınağına" taşımak sıradan bir Romalı pratiğiydi. Bir imparatorluk tarikatı oluşturmak Galya ve diğer vilayetlerdeki yeni şehirler açısından bir statü simgesiydi. Bazı tanrılarsa sıkıntı yaratabiliyordu. MÖ 187'de senato, taraftarlarının saygın insanları ayartıp adına düzenlenen âlemlere katılmak üzere evlerinden uzaklaştırdığı iddiasıyla, bereket ve şarap tanrısı Baküs kültürünü dağıtmıştı.

Tanrıların ve insanların, bazen bedeni arzulardan hareketle yakın ilişki içinde oldukları düşünülüyordu. Tanrılarla içli dışlı yaşandığı inancı, Roma'nın evrensel olmaya can atmasıyla birleşince; bundan esinlenen kimileri, tüm insanlığın selameti için bir insan-tanrı arayışına yönelmişti. Nasıralı İsa'nın doğuşuyla ilgili kehanet de böyle şekillenmişti. Ancak benzer türden umutlar başka taraflara da çevrilebiliyordu. İç savaşlardan yılmış Romalılara bir kuşak boyu barış getiren Augustus da, makul ve minnet duyulacak bir kurtarıcıydı.

Roma'nın kapsayıcı dini rejimi için sorun yaratan şey mesihlerden çok tektanrıcılıktı. Tanrılarının biricik tanrı olduğuna inanan Yahudiler, imparatorluk doğuya doğru yayılırken, Roma'nın boyunduruğu altına girmişlerdi. Romalılar Yahudilerin ibadetlerine karışmamışlardı ama Yahudilerle Romalı yetkililer arasındaki ihtilaflar MS 66-74 yılları arasında Filistin'de bir ayaklanmaya yol açtı. Kudüs'teki Yahudi tapınağı yıkılmış ve çoğu Yahudi batıya doğru yer değiştirmiş, inançlarını Kuzey Afrika, İspanya ve Güney Avrupa'ya taşımışlardır. Hristiyanlığın kabulü de Roma'nın heterojen dini yapısını bozmuştu. Yine de Hristiyanların evrenselcilik iddialarıyla örgütlenme eğilimleri, Roma'ya ait özellikler yansıtıyordu. Hristiyan-

lık bu bakımdan imparatorluğun son yüzyıllarındaki kültür ve politikalarının dönüşümünde önemli bir rol oynamıştı.

Eski İmparatorluğun Yeni Politikaları

MS 212'ye kadar Roma'nın yönetim pratikleriyle medeniyete ilişkin düşünceleri ve maddi kültür öğeleri, Britanya Adaları'ndan Kuzey Afrika'ya, Ren bölgesinden Suriye ve Mısır'a kadar uzanan topraklarda yaşayan toplumları dönüştürmüştü. Bu topraklarda yaşayan çoğu halk Roma'dan başka bir dünya bilmiyordu. Bu dünya bütünleşmiş bir politik düzen olarak iki yüzyıl daha ayakta kalacak, politik tahayyül olarak ise bin yıl daha varlığını sürdürecekti. Ancak geriye dönüp bakan tarihçiler açısından sistemin kolay anlaşılır bazı zaafları bulunmaktaydı.

Bir kere, imparatorluk artık topraklarını genişletemiyor, dolayısıyla yeni kaynaklar ele geçirip dağıtma yeteneği köreliyordu. Sonra, Roma'nın başarısı ister istemez onu sınırlarındaki kabilelerin ve Avrasya steplerinden Avrupa'ya göç eden kavimlerin saldırı hedefi haline getirmişti. Çoğuna imparatorluk bünyesine girip onun nimetlerinden yararlanmak isteyen savaşçılar önderlik yapıyordu. Bu arada uzun sürelerle Roma'dan uzaklarda konuşlanmış birlikler, iktidar hatta imparatorluk peşindeki rakip komutanlara destek veriyordu. İmparatorların zorunluluk gereği askeri komutanlık makamına döndükleri de oluyordu. Bu durumlarda imparatorluğu Roma'dan uzak sınır bölgelerindeki şehirlerden yönetmeye çalışıyorlardı. Ancak Roma'nın kara ve deniz yollarını denetlemesi elzemdi. Tarımsal ve ticari malların üretiminde uzmanlaşma olmuş, bu sektörler gitgide etkin ve güvenli taşımacılığa bağımlı hale gelmişlerdi. Uzun vadede, askeri güçle egemenliğin meşruiyeti arasındaki sıkı bağ üzerine inşa edilen imparatorluk, yavaş yavaş aynı prensip yüzünden paramparça olacaktı.

3. yüzyılın Roması'nda yaşayan insanların, politik yapılarını bekleyen kötü sonu fark etmeleri mümkün değildi. Romalı liderler bazıları gelecekteki imparatorlukları derinden etkileyecek politik yenilikler yapmayı sürdürüyorlardı. Bunlardan en çarpıcı olanı (önemi hiç değilse sonradan anlaşılan) MS 212'de Roma yurttaşlığının Roma dünyasının köle olmayan tüm erkek sakinlerini kapsayacak şekilde genişletilmesi idi.

Fark ettiğimiz gibi, yurttaşlık cumhuriyet günlerinden itibaren Roma'ya özgü politik ilişkilerin en önemli unsuruydu. Yurttaşlık, hem sadık hizmetkârları imparatorluğun hukuk düzeni içine çekmenin vesilesi, hem de Latinlerin MÖ 1. yüzyılda Romalı olma imtiyazı için savaşmalarına değecek kadar avantajlı bir statüydü. Yurttaşlık kurumu imparatorluğun en temel hüküm sürme mekanizmalarıyla da

–askerlik, adalet ve her ikisini de ayakta tutan vergiyle de– bağlantılıydı. İmparator Caracalla'nın MS 212'de yurttaşlık kurumunun kapsamını genişletmesi bir zorunluluk olarak yorumlanmıştı: Eğer imparatorlukta tüm özgür erkeklerle yurttaşlık bahşedilirse silahlı altına alınabilirler, askerlik hizmeti yapmadıklarında bunun bedelini öderler, ayrıca yurttaşların yükümlü tutulduğu veraset vergilerini verirlerdi. Oysa Caracalla'nın kararı dini uyumu sağlama odaklıydı: Yurttaşlıkla birlikte, Roma tanrılarına tapınma imparatorluğun dört bir tarafına yayılacaktı. Yeni politikanın merkezinde kaynaştırıcı ve birleştirici bir dürtü vardı. Askerlik hizmeti, vergilendirme, hukukî koruma ve ortak tanrılar sayesinde on milyonlarca insan –özgür erkekler ve aileleri– imparatorluğun projeleriyle, Roma'ya özgü hayat tarzına daha bir doğrudan bağlanacaktı.

Ne var ki ortak tanrılar ve yurttaşlık imparatorluğu bir arada tutmaya yetmeyecekti. Ayrıca tanrılar bazıları için kabul edilemezdi. Yahudiler gibi Hristiyanlar da tektanrııcıydı ve 3. yüzyıla kadar çoktan imparatorluğun birçok bölgesine yayılmışlardı. Bu din Roma yönetimi altında şekillenmişti ve ahiretteki ödül ve cezalara ağırlık vermesi, Roma'nın yeryüzündeki kahredici hâkimiyetiyle bir uzlaşmaydı. Ancak Roma'nın zor günlerinde, süregiden savaşımlardan, barbar baskınlarından ve erzak kıtlığından sıkıntı çeken çoğu insan teselli ve selamet vadeden Hristiyanlığa sığınmıştı. İmparatorların ilk tepkileri, Hristiyanları imparatorluk sorunlarının günah keçisi sayarak, onları Roma ve tanrılarına başkaldıranlar diye suçlu ilan etmek olmuştu. Zulüm şehitler yaratmış, cemaat büyüdükçe büyümüş, hatta Romalı soyluları bile kendine çekmişti.

311'de Galerius (imparatorluk otoritesinin bölünmüş olduğu zamanlardaki imparatorluğun dört hükümdarından biri) yön değiştirmişti. Hasta imparator Hristiyanların maruz kaldığı resmi eziyete son vermiş, onlardan imparatorların ve herkesin iyiliği için duacı olmalarını istemiştir. Bir yıl sonraki imparatorluk savaşının arifesinde Constantinus Augustus¹ rüyasında, haçı öne sermesi gerektiğini ve bunun da hasmına karşı yürüttüğü mücadelenin sonucunu belirleyeceğini görmüştü. Zaferinden sonra Constantinus, Hristiyanlığı imparatorluğun meşru dinlerinden biri yapmıştı.

Yine de hâlâ bir sorun vardı: Hristiyanların diğer tanrılara ve onları yücelten tapınaklara, hayvanların kurban edilmesine tahammülleri yoktu. Ancak tektanrıcılık imparatorlar için de baştan çıkarıcıydı. Hristiyanların evrenselcilik iddiaları ve yüzyıllar boyunca karşı karşıya kaldıkları düşmanlık ve çektikleri eziyetler sonucu geliştirdikleri ruhban sınıfına özgü ilişkiler ağı, Roma'nın dünyevi hırsları

1 I. Konstantin (çev.)

için kullanılabilirdi. Constantinus yakaladığı fırsattan yararlanıp bölünmüş imparatorluğu yeniden bir araya getirmeye çalışırken, dini ve din dışı evrenselciliği tek bir tanrı fikrinin çatısı altında buluşturmuştu. Takip eden yüzyılda Hristiyanlık devlet dini olarak yerleşmişti. Hristiyanlık dışındaki dinler batıl inanç ilan edilmiş, din adamlarının yetkileri ellerinden alınmış ve vergilendirilmiş, tapınakları yıkılmış, tanrıları itibarsızlaştırılıp tahtlarından indirilmişti. 4. yüzyılın sonlarına doğru imparatorluğunun büyük bir bölümünde Romalı demek Hristiyan demektir. Başka bir din mensubu olmak, Roma kanunlarına göre cezalandırılabilir bir kabahat haline gelmişti.

Constantinus'un din değiştirmesi, Roma'ya özgü politikaların, imparatorluğun kayıplara uğradığı ve çeşitli kabilelerin saldırılarına maruz kaldığı bir dönemde gitgide sertleştiğini göstermektedir. Daha önceleri yurttaşlık kapsamının genişletilmesi, çeşitli dinlere mensup halkların Roma hukukunun çatısı altında toplanmasını sağlamıştı. Oysa devletin tektanrıcı bir dinle bağ kurması, tüm insanlığı kapsayan bir imparatorluk kültürü tasavvuru barındırsa da, bu politik yapıya dahil olma imkânlarını kısıtlamıştı.

Roma İmparatorluğu'nun ne zaman sona erdiğini belirtmek pek kolay değildir, çünkü muzafer Constantinus başkenti Bizantion'a taşıyıp 324'te Konstantinopolis olarak yeniden adlandırdığında, eskisinden bir yenisi; Doğu Roma İmparatorluğu doğmuştu. Vizigot Kralı Alaric'in 410'da Roma'yı ele geçirmesinden epeyi önce, Romalılar politik yapılarını bir arada tutmakta zorlanıyorlardı. Romalılar sınırlarını, o bölgelerde yaşayan ve Cermence konuşan kabilelerle ittifak kurarak, düşük bir maliyetle korumaya çalışıyorlardı. Kabile mensuplarının Roma otoritesi altında hizmet etmeleri ve imparatorluk kültürüne katılımları, "barbarların" ima edildiği gibi dışardaki medeniyetsizler olmadığını, aksine Roma İmparatorluğu'nun "içinde" yer almak istediklerini göstermektedir. Ne var ki daha sonra kurulan imparatorlukların da anlayacağı gibi; birbirinden farklı güçleri imparatorluk sistemi içinde eritme çabası, eğer merkez çevredeki insanların çıkarları açısından gerekli görülüyorsa veya imparatorluğun liderleri vergi ve malların temlikini zorlayacak kudrete sahipse işe yarıyordu. Roma, bölünmesine rağmen birdenbire çökmedi. İmparatorlar ülkeyi parçaladı, barbar savaşçılar hem Roma'nın askeri maiyeti, hem de eski Roma topraklarının fatihleri olarak başa geçtiler.

Batı imparatorluğu peyderpey küçülürken yerini, tümü de esaslı biçimde Romalı geçmişleriyle şekillenen, daha zayıf hükümdarlıklara bırakmıştı. Bazı barbarlar

“Nüfuzlu bir Got, Romalı gibi olmak ister; Got gibi olmak isteyense sadece yoksul bir Romalıdır.”

— Ostrogot Kralı Theoderich

Roma'nın son askeri liderleri olarak görev yapmış, bazılarıysa Roma savunması iflas ettiğinde yerel cemaatlerin korumasını üstlenmişti. İmparatorluk dağılırken vilayetlerdeki nüfus birçok Roma kurumunu muhafaza etti. Aynı zamanda hem Roma hem de kabile kökenli melez soylular, mevkilerini elde tutmaya ve bir hayli azalan kaynakları denetlemeye çalıştılar. Roma barışının yok olmasıyla birlikte ne vergi rejimi; ne de para, yetenek, insan ve malları imparatorluğun dört bir tarafına yayan, o eski uçsuz bucaksız bütünleşmiş ekonomiden eser kalmıştı. Kuzey ve Orta Avrupa'da sıhhi tesisat, kiremit kaplı çatılar, seramik eşya yüzyıllarca ortadan kayboldu; okuryazarlık oranı düştü, büyükbaş hayvan sayısı kötü beslenme sonucu azaldı. Madenlerde faaliyetin durması üzerine İtalya'nın havası bile temizlendi.

Fethe dayalı imparatorluk projesiyle, Akdeniz ve hinterlandı üzerinde tek bir medeniyet kurma planı, birçok bakımdan imparatorluğun kendi kuyusunu kendisinin kazması demektir. İmparatorluğun genişlemesinin durmasına ve kaynakların azalmasına yol açan, dışarıdakilerin saldırılarıydı. İmparatorluğu bu saldırılara açık hale getiren de bizatihi bu girişimin başarısıydı. İç savaşların nedeni, askeri komutanlıkla politik liderlik arasındaki bağlantıydı. Yegâne devlet dini olarak Hristiyanlığa dört elle sarılış, imparatorluğun birbirinden farklı inançlara sahip halkları kaynaştırarak bünyesine katma becerisini köreltmışti.

Ne var ki Romalıların birçok icadı yüzyıllar sonra yeni anlamlar kazanarak, bilinen imparatorluktan daha uzun yaşadı. Kemerler, amfiteatrlar ve izgara planlı şehirler kadar –medeniyetin hem insana özgü bir yetenek, hem de içeridekilerin barbarları yönetme imtiyazı olduğu düşüncesi– *humanitas* da, eski Roma coğrafyasının yanı sıra, daha sonraki imparatorluklara da damga vurdu. Pratiği pek öyle olmasa bile hukuk devleti ve temsili politik yapılar ideali de yaşamaya devam etti. Bir zamanlar türlü türlü seçkini Roma kültür ve politikasına eklemlen Latince, Avrupa çapında konuşma dilini değiştirdi ve İtalyanca, Fransızca, İspanyolca ve Portekizce gibi Roman dillerine dönüştü. Bir politik katılım aracı olarak –hak ve görevlere dayanmasının yanı sıra, bir halk veya bir şehrin ötesine uzanabilen– yurttaşlık kurumu, sürekli olarak gözden geçirildi ve yeniden tanımlandı.

Constantinus'un Bizantion'daki imparatorluğu, Latin ve Roma kökenli bir politik yapıyı, Doğu Akdeniz'in önemli ölçüde Yunanca konuşan ama aslında muazzam farklılıklar barındıran bir bölgesine taşıdı. Doğu imparatorluğu bir bin yıl daha ayakta kaldı. Roma çöktü ama arkasında Hristiyanlıkla irtibatlı güçlü bir imparatorluk tasavvuru bıraktı. Bu tasavvur da, yeni fetihlere ve medeniyet götürmeyi vazife edinen yeni kesimlere esin kaynağı oldu. Romalılar Akdeniz'in dört bir tarafına yayılan, birbiriyle çelişen ihtiraslara sahip Bizanslıların, İslam halifelerinin, Karolenjlerin ve daha sonraki saltanatların göz diktiği bir imparatorluk dünyası yaratmıştı.

ÇİN: FARKLI BİR İMPARATORLUK DÜNYASI

Roma bir şehir devletinden cumhuriyetle yönetilen bir imparatorluğa dönüşürken, Avrasya kara parçasının öteki ucundaki muazzam bir hükümdar, Çin'in merkezindeki toprakları tek bir kişinin yönetimi altında toplamayı başarmıştı. Birbirine komşu hasım güçler arasında yüzyıllarca süren rekabet, entrika ve topyekûn savaşlardan sonra, MÖ 221 yılında Qin kralı kendini imparator ilan etmişti. Qin hâkimiyeti on beş yıl sonra iç çatışmalara ve dış saldırılara yenik düşmüştü ama imparatorluk yönetimi Han Hanedanı'nın kurucusu Liu Bang tarafından yeniden canlandırılmıştı. Bu iki kurucu hükümdar politik söz dağarcığına damgalarını vurmuştur: Qin (Çin diye okunur), değişim geçirerek birçok dilde Çin'e dönmüştü; Han, imparatorluğun ileri gelenlerini tanımlayan etnik etiket haline geldi. Han hükümdarları, Qin'in mülki, idari ve ideolojik kazanımlarını pekiştirdi ve takip eden dört yüzyılda hanedanların yetersizliklerine, dağılma dönemlerine, iç savaşlara, hatta devrimlere rağmen imparatorluğa özgü uzun ömürlü bir politik kültür geliştirdi. Çin'in imtiyaz sahibi tek bir merkezi liderlikçe yönetilen bir politik birim olması fikri, iki bin yılı aşkın bir süre hükümdarlar, sonradan hükümdar olacaklar, devletçi seçkinler ve sıradan insanlar tarafından kabul görmüştü.

Çin İmparatorluğu'nun en göze çarpan özelliği devasa bir kara parçası üzerinde kurulmuş olmasıydı. Ancak Roma'daki gibi, bu coğrafi "olguyu" yaratan şey imparatorluk politikalarıydı. Akdeniz ve hinterlandının dört bir tarafına yayılan Roma dünyasının aksine, Çin'in politik yapısının apaçık doğal sınırları yoktu. Batıdan doğuya akan büyük nehirler, potansiyel olarak verimli bir çiftçiliğin ihtiyacı olan unsurları –su ve toprağı– sağlıyordu; ancak Sarı ve Yangtze Nehirlerini güvenilir, kayda değer kaynaklar haline getirmek, set çekmeyi ve farklı şekillerde düzenli bir akarsu yönetimini gerektiriyordu. Kuzey ovaları hem tarım hem de hayvancılığa elverişli; orta bölgelerde buğday, güneydeyse pirinç yetiştiren çiftçiler yaşıyordu. Merkezi bölgeleri bile birbirine bağlamak kolay değildi. Kuzeyden güneye doğru taşımacılık için kullanılabilecek akarsu yoktu ve günlük arazi yüzünden kara taşımacılığı pahalıya geldiği gibi, zordu da. Nispeten yıllarca değişmeden kalmış ama bereketli orta bölgelerde emeğiyle geçinen köylüler üzerinde hüküm süren güçler, hâkimiyetlerini derinleştirebildikleri ölçüde çabalarının karşılığını alıyordu. Ne var ki aynı bölge, efendilerine başkaldırabilecek veya bütüne egemen olmaya kalkışabilecekler için de gelecek vaat ediyordu.

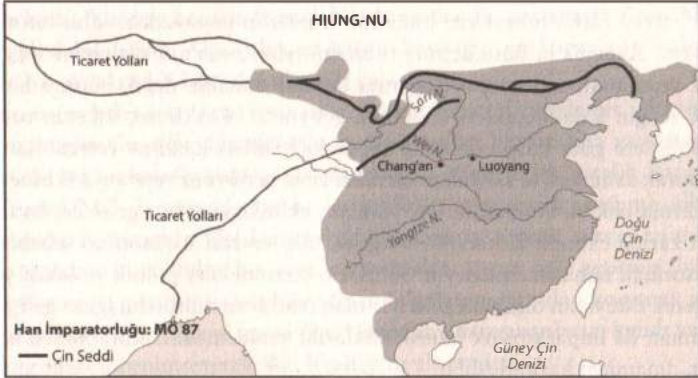
Eski Romalılar, şehir-devletlerinin egemenliğini Doğu Akdeniz'in büyük imparatorluklarının çevresindeki bir bölgeden başlayarak yaymışlardı. Her ne kadar Romalılar, Yunan medeniyetinden esinlenip Akdeniz'deki diğer liman şehirlerinden itinayla ödünç aldıkları devlet yönetimi geleneklerinden yararlandılarsa da, sonra-

dan son derece yenilikçi olduğu anlaşılan imparatorluk politikalarını tasarlarken, işe nispeten beyaz bir sayfa açarak başlamışlardı. Qin Hanedanı'nın gerek geçmişten miras kalan, gerekse içinde bulunduğu zaman diliminden öğrendiği farklı birikimleri vardı. Bir kere Kuzey ve Orta Çin'den hiç değilse MÖ 1750'den itibaren, geride yönetim pratikleri ve politik beklentilerinin tortularını bırakan, daha eski imparatorluklar gelip geçmişti. Qin Hanedanı aynı topraklar için mücadele eden ve geçmiş imparatorlukların gücünü hatırlayan krallıklardan birinde hüküm sürüyordu. Qin Hanedanı'nın başarısının anahtarı, merkezi kontrolü geliştirmek üzere tasarlanmış stratejileri bilinçli bir şekilde uyarlaması ve yeniden parçalanmayı önlemek için harcadığı sert ve acımasız çabaydı.

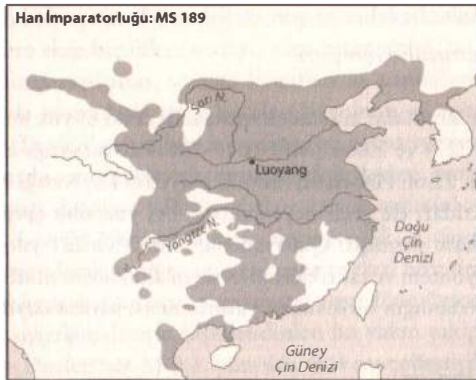
İmparatorluğu orta bölgede ayakta tutmayı sağlayan en önemli unsur, yerel kaynakları kullanarak kendilerini savaş ağası veya hasım haline getirebilecek seçkin araçların denetimi idi. Qin Hanedanı'nın bu ezeli imparatorluk sorununa çözümü, militaristleşmiş bir merkezîyetçilik ve salt soyluluğun iktidar üzerinde hak iddiasında bulunabilmek için yeterli bir nitelik olmaktan çıkarılmasıydı. Qin Hanedanı'nın halefi Han Hanedanı'ysa, uzun vadede merkezden uzaklaşmayla sonuçlanacağını bile bile taşradaki ailelere ödün vermek zorunda kalmıştı. Buyruk altındakilerin kendi kendilerine yeterli oldukları bir dünyanın zorunlulukları, imparatorluk politikalarının, merkezîyetçilikle iktidar yetkilerinin riskli bir şekilde paylaşılması arasında gidip gelmesine yol açmıştı.

Başta çıkılması gereken bir başka mesele de kuzey ve batıdan kaynaklanıyordu. Göçebe kavimlerle yerleşik halkın içi içe geçtiği bu bölgeler, devlete gelir ve taktik edinme imkânı sağlasa da, aynı zamanda başa bela da olabiliyordu. Göçebeler, ticari bağlantıları sayesinde hem ülkelerarası ticareti (bkz. Bölüm 4) kontrol altında tutuyor, hem de gelişmesini teşvik ediyorlardı. Çin ürünleri çöller, stepler ve dağlar üzerinden Orta Asya ve ötelere taşınabiliyordu. En eski Çin devletlerine savaşmayı ve imparatorluk kurmayı öğretenler savaş arabaları, maden (tunç ve demir) teknolojileri, atlı savaşçılardan oluşan ordularıyla göçebelere. Göçebelerin icatlarından, savaşan devletler açısından en önemlisi Çin piyadelerine karşı etkili bir şekilde kullanılan süvarilerdi. Zhao Devleti zırhlı ve atlı okçuları çekirdek birlikler olarak kullanır kullanmaz, diğer krallıklar da onu taklit etmişlerdi.

Rakip krallıklar arasındaki savaşlar sırasında konumu bakımından en avantajlı olanı Qin hükümdarlığıydı. Qin Krallığı'nın ordugâhı, göçebe kavimlerin ele geçirmeye çalıştığı bölgelere yakın Sarı ve Wei Nehirlerinin birleştiği noktanın batısı ve kuzeyindeydi. Qin Krallığı'nın inşa ettiği duvarlar, bu mücadelenin maddi ama değişken bir kanıtıydı. Kerpiç ve taştan örülmüş bu setler, Qin Krallığı'nın belirsiz topraklara ilerleyişinin işareti olduğu gibi, Qin atlarının otlaklarını koruyor ve meydan okuyan göçebelere karşı savaşırken kullanılan, bir tür tersyüz edilmiş siper

Harita 2.2 Çin İmparatorluğu'nun kuruluşu, yükselişi ve gerilemesi

işlevi de görüyordu. Set göçebelerin topraklarına doğru uzatılır uzatılmaz kurulan gözetleme kuleleri sayesinde, içerideki nüfus yerlerinden edilenlerin akınlarından korunuyordu. Duvarın inşasındaki prensip yap ve ilerleydi, daimi ve sabit bir sınır oluşturmak değil.

Göçebe toplumların da pek yerinde saydığı söylenemez. Toplumdan dışlanmış, baba katili, acımasız ama parlak bir taktikçi olan Mete, MÖ 209 civarında kuzey ve batı steplerindeki göçebe kavimleri, giderek Mançurya'dan Moğolistan'a buradan da Altay Dağları'na ve Orta Asya içlerine kadar uzanan devasa bir konfederasyon –Hiung-nu' İmparatorluğu– altında birleştirmişti. Çin ve Hiung-nu İmparatorlukları başlangıçtan itibaren iç içe geçmişlerdi. Çin'in devlet yönetimi geleneğiyle ideolojisini önemli ölçüde şekillendiren de savaş ve diplomasi sırasındaki etkileşimleri olmuştur.

Çin'in imparatorluk coğrafyası Roma'ninkinden tamamıyla farklıydı. İmparatorluk başkenti bir kez tayin edilir edilmez, Roma'daki –kara veya denizdeki– “yollar” farklı farklı bölgelerle, bunların ürünlerini merkezdeki sabit bir noktaya bağlamıştı. Akdeniz'in bütünleşmiş ekonomisiyle Roma'nın maiyetine bahşedilen imtiyaz ve sıfatlar, seçkinlerin başlarına buyruk olmakla değil, bütünü bir arada tutarak zengin kalabilecekleri anlamına geliyordu. Çin'deyse, ülkenin ortasında diğer bölgelere göre farklılaşmamış ancak kaynakları kendine yeterli olan kırsal alan, toprak sahipleriyle köylülere merkezi veya yerel otoriteye veya ikisine birden başkaldırma imkânı veriyordu. Öte yandan, akliselime aykırı gelse de, batı ve kuzeydeki karma ekonomili kararsız bölgeler, ülkelerarası bağlantıları sebebiyle Çin İmparatorluğu'nun can damarıydı. Sınırların ötesindekiler politik ve askeri yenilikler üreterek dünyanın diğer bölgeleriyle olan maddi ve kültürel bağları geliştirdiler, kimi zaman da imparatorluk hanedanlıklarını yeniden canlandırabilmek için kan verdiler, dinamizm kazandırdılar.

İmparatorluk Gereçleri

Savaşan krallıklar arasındaki çatışmalar eski büyük imparatorlukların –Shang (MÖ 1750-1027) ve Zhou (MÖ 1027-770)– iz bıraktığı kara parçası üzerinde gerçekleşmişti. Zhou Hanedanı'nın hâkimiyetini kaybettiği MÖ 8. yüzyıldan sonra, kraların iktidarı ele geçirmeye çalıştığı beş yüzyıllık çarpışmalara o şanlı tarihlerinin anısı ilham vermişti. Qin Hanedanı'nın MÖ 221 yılındaki zaferi de, hasımlarının kadim yöntem ve taktiklerinden seçip aldıklarını müthiş bir askeri güce dönüştüren bu hanedanlığın birikimden yararlanması sayesindeydi.

1 Büyük Hun (çev.)

Qin Hanedanı'nın nihai zafere ulaşmasındaki en önemli unsur, yerel seçkinlere hizmet eden ve onlara sadık köylüleri kendi yanına çekebilme yeteneği olmuştur. Zhou Hanedanı egemenliği maiyetindeki kral ve prenslerle paylaştığı ölçüde varlığını sürdürebilmiştir. Ancak maiyettekiler yeterince güç topladıklarında, imparatorluk liderlerinin ebedi korkulu rüyası olacak şekilde, yakalarını hükümdarlarından kurtarabilecekleri gibi, ona meydan da okuyabilirlerdi. Hasımlar, savaşan devletler döneminde bu sorunun üstesinden gelecek yöntemler geliştirdiler. Güney bölgesindeki Chu Devleti fethettiği toprakları merkezden atadığı, yerel soyluların yerine geçen ve insanlarla kaynaklar hakkında istatistik toplayan resmi görevliler aracılığıyla yönetmişti. Qin Devleti'yle MÖ 645'te yaptığı savaşta soylularının çoğunu kaybeden Jin Devleti, duvarlarla çevrili şehrinin dışında yaşayan nüfusa toprak bağışlamıştı. Bu strateji Çin İmparatorluğu'nun belkemiği haline gelmişti. Devlet köylülere toprak tahsis ediyor, onlar da bunun karşılığında vergi veriyor ve askerlik yapıyorlardı. Bünyeye katılan dışarıdakilerle varılan bu anlaşmaya Roma'daki gibi yurttaşlık dahil değildi. Aksine bu, en önemli kaynağı, yani toprağı ve faaliyetlerini devlete borçlu olan bir köylüler dünyası yaratmıştı.

Hasım devletler arasındaki savaşlar, askeri teknoloji ve devlet yönetimi geleceğinin, bugün Çin diye düşündüğümüz âlemin dört bir tarafına yayılmasını sağlamıştı. Savaş arabasıyla yapılan çarpışmalarda ölümcül bir ustalık kazanılmıştı. Qin Devleti MÖ 9. yüzyılda bir başka krallığın at yetiştirici bağımlı ülkesiyken filizlenmişti. 5. yüzyılda Wei Devleti'nin hükümdarı, toprak tahsisi rejimini hane başına standart büyüklükte bir arazi vererek akla uygun hale getirmiş, büyük sulama projelerine girişmiş ve köylüleri fiyat dalgalanmalarından korumak için tahıl ambarları kurmuştu. Yüzyıl sonra Qin Hanedanı, danışmanlarını kendi yanına çekip reformlarını benimseyerek Wei Krallığı'nı alt etmişti.

Wei sarayında da mesai yapan, Qin Hanedanı'nın danışmanı Shang Yang, Qin Devleti'nin kaynaklar üzerindeki egemenliğini pekiştirmiş ve sadakatle ilgili kurallarını sıkılaştırmıştı. Köylülere ekip biçtikleri araziye, alım satım dahil, mülk edinme hakkı tanınmıştı. Her bir parsel sınırı, sulama kanalları ve patikalarla çizilen karelere bölünmüş haritalarda gösterilmiş, ürün kotaları koyulmuş ve miktarı belli bir vergiye bağlanmıştı. Qin Devleti yayıldıkça bu sulama ve kadastro sistemi yeni bölgelerde de uygulanmış, ordu ve nihayetinde imparatorluk devleti, yaratılan bu verimli topraklarla beslenmişti. Sisteme yıllık raporlar, üretim tahminleri, ikmal malzemeleriyle ilgili istatistiki veriler, nüfusun beceri ve (yaş, sağlık, iş, cinsiyet gibi) diğer özellikleri, muhasebe, standartlaştırılmış madeni para ve ölçü birimleriyle, verimlilik değerlendirmeleri eklenerek ince ayar yapılmıştı. Genellikle "modern" ve "Batılı" devlet yönetiminin uygulamalarıyla ilişkilendirilen bu yakın takip ve toplumsal denetim araçları, Qin Devleti'nce MÖ 3. yüzyılda mükemmelleştirilmişti.

Shang Yang'ın reformları sacayağı hükümdar, kanunları ve gözetim altındaki toplumdan oluşan bir politik düzeni dayatıyordu. Hükümdar tek başına kanun koyucuydu. Toplumun göreviyse bunlara uymak ve uyulmasını sağlamaktı. Hukukun kodifikasyonu (suçlar ve cezalarını içeren kanunname) ve hükümdarın yasama rolüne ilişkin düşünceler, Qin Devleti için yeni değildi. Ancak Shang Yang bu eski felsefe ekolünü (*legalizmi*)¹ genel anlamda militarist bir kalıba dökmüştü. Siyasi güç sahibi devlet memurlarının ve dalgın araştırmacıların yıkıcı potansiyelinden duyduğu kuşkuyla, kanun bekçiliğini halkın kendisinin yapabileceğini ileri sürmüştü. Ona göre, muhbirliğin ödülle teşvik edildiği, suçun ve suçu ihbardan kaçınmanın ağır bir şekilde cezalandırıldığı öz-gözetim sistemleri sayesinde kanunların uygulanmasını halk sağlayacaktı. Bu strateji, hiçbir devlet memurunun huzur bozacak cesareti kendinde bulamaması için, hukuk bilgisinin yaygınlaşmasını gerektiriyordu.

Bu yukarıdan aşağıya kurulan ve halktan kanun bekçiliği yapmasını bekleyen baskıcı devletten amaçlanan, tarımsal üretimde ve savaş gücünde artışı. Rejim

kendi araçlarından (yerel soylulardan, kendi memurlarından ve kültür uzmanlarından) derin kuşku duyuyordu. Askeri terfiler yirmi basamaklı bir sisteme göre belirleniyordu. Standart koyulan arazi büyüklükleri, askeri birimlerle onları ayakta tutan haneleri birebir uyuşur hale getirmişti. Sosyal statü bütünüyle askeri performansla tabi kılınmıştı. Rütbe, cezaların –hukuken– hafifletilmesi için kullanılabilirdi. İç içe geçen bu sis-

“*Eğer ülke güçlüyse ve savaşabiliyorsa, o halde zehir düşmana taşınır. Ayinleri, müzikleri veya asalak memurları yoksa devletin güçlenmesi kaçınılmazdır.*”

— Book of Lord Shang (Shang Jun shu, Lord Shang Yang'ın Kitabı)

temler maddi veya diğer ödüllerin soy veya yerel otoriteye değil, liyakate dayandırılması için tasarlanmıştı. Shang Yang kendi vazgeçilmezlerinin –ve egemenliğin kişisel yönünün ortadan kaldırılmasının imkânsızlığının– kurbanı olmuş; bir kraliyet ailesi öğretmeninin kanunlara göre cezalandırılmasındaki ısrarı yüzünden MÖ 338 yılında idam edilmişti.

Qin hükümdarı, köylü piyadelerin gücünü artırmak için rakip bir krallıktan örnek alarak, özel askeri birlikler kurmuştu. MÖ 3. yüzyılda Qin Krallığı fethettiği toprakları basitçe bünyesine katmaktan çok, bir imha politikası benimsemişti. Amaç hasmın karşı saldırıda bulunma ihtimalini hepten ortadan kaldırmaktı. Sonuç muazzam bir katliamdı. İddialara göre, MÖ 260 yılında Qin orduları başlıca hasımları Zhao Devleti'nin dört yüz bin askerini öldürmüştü. Qin Devleti, ittifak kuran hasımların karşı saldırılarından kaynaklanan bir kayıplar döneminden son-

¹ *Legalizm*: Hayatın mahiyeti ve amacı gibi meselelerden çok, bir hükümdarın tebaasını yönetmek için kullanılması gereken araçlara odaklanan faydacı bir politik felsefe akımı. (çev.)

ra, yedi yıl içinde geride kalan altı devleti yenerek zafer kazanmıştı. Danışmanlardan birinin “çeşitli devletleri alt etmek, eksiksiz bir imparatorluk kurmak ve dünyayı birleştirmek” olarak belirlediği Qin hedefleri, MÖ 221’de gerçekleşmişti.

Askeri Gücün Merkezileştirilmesi

Zheng adlı ilk Qin imparatoru MÖ 259’da doğmuştu. Tahta daha sonra geçen Han Hanedanı’nın araştırmacıları, imparatorun doğumunun meşru olup olmadığına ve biyolojik babasının statüsüne gölge düşürmüşlerdir. Annesi zengin bir tüccarın cariyesi olarak tasvir edilmiştir. Tüccarın onu hamileyken, müşterisi Qin kralına hediye ettiği anlatılmaktadır. Kökenlere ilişkin bu karalama çabası tüccarların imparatorluk düzenindeki muğlak konumunu ima ettiği gibi, önceki hanedanlığı Han lehine itibarsızlaştırmıştı. Oysa hükümdarlığı sırasında Zheng, kendine kara çalmayı imkânsızlaştırılacak bir imaj yaratmıştı. Antik Shang İmparatorluğu’nun ulu tanrısına (*di*) ve –ışık saçan, semavi anlamına gelen– *huang* vasfına atıfta bulunarak, kendine “yüce imparator” (*huangdi*) sıfatını yakıştırmıştı. Bu sıfat, düzen ve adaletin kaynağı olduğunu ileri süren hükümdara bir de ilahi onay aldığı iddiası sağlamıştı. İmparator, ülkesinin kutsal tepelerine çıkıp kurbanlar kesmiş, buralara kahramanlık hikâyelerini kaydetmiş ve –“güneşin ve ayın parladığı her yerde”– diyerek tüm yeryüzü üzerinde hüküm sürdüğünü ilan etmişti.

Qin İmparatorluğu’nun ayakta kalabilmesi için imparatorun evrensel egemenlik iddiasının, genişleyen dünyasının dört bir tarafında kabul görmesi gerekiyordu. İmparatorluk komutanlık bölgelerine, bunlar da alt birimlere bölünmüştü. Buralar merkezden atanan ve her an görevden alınabilecek memurlarca yönetiliyordu. Her bir komutanlık bölgesi üç farklı memur (bir vali, bir askeri komutan ve bir imparatorluk müfettişi) tarafından idare ediliyordu. Merkezden atanan memurların olduğu Qin devlet yönetimi, Roma’nın ücra bölgeleri kendi başlarına sömüren yetki sahibi yerel seçkin ve senatörler düzeninin zıddıydı.

Sadeleştirilmiş bir elyazısının yaratılması, birçok farklı dil konuşup bunları farklı şekillerde kayda geçiren bir bölge boyunca defter tutmayı ve haberleşmeyi kolaylaştırmıştı. Qin piyasaya yeni bir imparatorluk para birimi sürmüş, birörnek ağırlık ve ölçü birimleri kullanmış, hatta at arabaları imparatorluk yollarında aynı tekerlek izi üzerinde yol alsın diye dingil uzunluklarını bile standartlaştırmıştı. Yollar büyük çapta mahkûm veya diğer yükümlülerin emeği kullanılarak uzatılmış ve iyileştirilmişti. Qin karayolu şebekesi başkentleri Xianyang’dan başlayıp Moğolistan’ın içlerine ve doğudaki vilayetlere kadar yayılıyordu. Nehirler arasındaki bağlantıları geliştirmek için kanallar inşa edilmişti.

Ülkeyi bu şekilde bütünleştirmenin ana fikri devlete gelir sağlamak, hizmet almak ve bilgi elde etmektir. Qin karayolları kontrol noktaları, pasaportlar ve ücretlerle denetim altında tutuluyordu. İmparatorluğun

“Eski zamanlarda insanların her yerde kendi yörelerine özgü âdetleri vardı. Faydalı bulduklarıyla, hoşlandıkları ve hoşlanmadıklarıyla birbirlerinden ayrılıyorlardı... Dirayet sahibi kralların kanun ve kural koymalarının, bunlar sayesinde insanların kalplerini fethederek, doğruyu bulmalarını sağlamaya çalışmalarının nedeni buydu... Tüm kanun, tüzükle ve buyrukların amacı insanları eğitmek ve onlara yol göstermek, onları sefahat ve ahlaksızlıktan kurtarmak... ve onları iyiliğe yöneltmektir.”

— MÖ 227’de bir Qin komutanlık bölgesi valisince yayımlanan genelgeden

can damarı, her grup için farklı hesaplanan vergi tahsilatıydı. Tüccarlar köylülere nazaran daha yüksek bir kelle vergisi ödüyordu. Köle sahipleri köle başına özgür bireylerinkinin iki katını veriyordu. Köylülere tarlalarının yüzölçümüne göre toprak mahsulleri vergisinin yanı sıra, bir de kelle vergisi tahakkuk ettiriliyordu. Erkekler yaş ve statülerine göre hem devlet için çalışmak, hem de askere gitmek zorundaydı. Birden fazla yetişkin erkek sahibi hane halkının daha yüksek oranda vergilendirilmesi yüzünden, üretim birimleri küçülüp, birer çekirdek aile haline gelmeye mecbur kalmıştı.

Bu sistemler çok sayıda devlet memurunun istihdamını gerektirmişti. Böyle olunca da hem imparatorun memur ve danışmanlarının, hem de onların bilgi kaynaklarının denetlenmesine

ihtiyaç duyulmuştu. Özellikle cesaret kırıcı olan, Zhou Hanedanı’na bağlı vassal kraların yaptıkları gibi, Çin’in uzun tarihinden parça parça derlenebilecek tahrir edici örneklerin çokluğu. Bu duruma Qin Hanedanı’nın tepkisi, geçmişin bütün önemli kitaplarının toplanıp sadece devlet gözetiminde erişim izni verilen imparatorluk kütüphanesinde kilit altına alınması olmuştu. Yerel seçkinleri denetlemek için de benzer bir taktik kullanılmıştı. İmparator güçlü ailelerin, onlara göz kulak olabileceği, başkent Xianyang’a taşınmasını şart koşmuştu. Eski yerel hükümdarlara başkentte saraylar tahsis edilmiş ve bir soylu kültürü geliştirme imkânı tanınmış ama çoğu şanlı geçmişlerine yeniden kavuşmak için entrika çevirmekten de geri kalmamıştı.

Muzaffer Qin Hanedanı hızla kendi kendini bozguna uğratacağı şartları yaratmıştı. Dev projeler –kanallar, setler, yollar– imparatorluğun kaynaklarını zorlamıştı. Hanedan silahlı kuvvetlerine dur diyememiş ve MÖ 221’den sonra, hem aşırı sulak ve paramparça arazilerin olduğu güneyde, hem de Xiongnu’ya karşı ilerlemeye devam etmişlerdi. Ne var ki muhtemelen çok büyük orduların (güneyde saldırıya geçmek için hazır tutulan 500 bin asker gibi) ve devasa angarya mahkûmu kalabalıklarının (ilk imparatorun mezarının inşası için çalıştırılan 700 bin esir gibi) seferber edilmesi, boyunduruk altındaki seçkinleri disipline sokmak için başvurulmuş aşırılıkların yanında hafif kalıyordu. İlk imparatorun ölümüyle iç

savaş çıkmış ve önde gelen ailelerin, eski soyluların ve fırsatçıların hepsi birden kavgaya karışmıştı. MÖ 202'de, sekiz yıl süren savaş halinden sonra, sıradan bir meyhane müdavimi ve mirasyedi olan Liu Bang, kendini Qin Hanedanı'nın yarattığı imparatorluğun hükümdarı ilan etmişti.

Çin'e Maya Çalmak (Çin'i İşler Kılmak)

Liu Bang, Qin Hanedanı'nın boyunduruk altındaki seçkinleri kendine yabancılaştırmasından ders alarak tam tersini yapmıştı. Zaferine katkılarından ötürü askeri liderlerini şerefletirmekte geç kalmamıştı. İlk Han imparatoru Gao Zu olarak, daha az merkezîyetçi bir yönetim yaklaşımı benimsemişti. İmparatorluğunun doğu yarısındaki itaatkâr krallıklara haklarını iade etmiş, batı bölgelerindeyse Qin Hanedanı'nın komutanlık bölgeleri düzenini sürdürmüştü. En yüksek soyluluk mertebesine sahip kralların her yıl imparatorun huzuruna çıkıp sadakat yemini etmeleri, bir kısmını kendilerine ayırabilecekleri vergi tahsilatı ve gelirlerle ilgili bilgi sunmaları gerekiyordu. Han –daha sonra vilayetler olarak adlandırılacak– komutanlık bölgelerinde, vergi tahsilatı yapma hakkı tanınan ve topladıklarının bir kısmını merkeze aktaran ikinci bir soyluluk katmanı yaratmıştı. Han Hanedanı'nın daha uzun ömürlü olmasının sırrı, aşırı merkezîyetçilikten ve araçlara fazla yetki verip egemenliği dağıtmaktan kaçınarak çok katlı bir otorite kurmasında saklıydı. Ne var ki devlet gelirleri uğruna iktidarın bu şekilde paylaştırılması eğiliminin iki yüz yıl sonra yıkıcı etkileri olacaktı.

Han imparatoru başkenti önce ailesinin kök saldığı güneydeki Luoyang'a, sonra da yakıp yıkılan eski Qin başkentinin yakınlarındaki Chang'an'a taşımıştı. Nesebinin bulunduğu yeri terk edip Qin'in orta batıdaki bölgesine gitmesi, imparatorun her şeyi kucaklayan, sınırsız statüsünü perçinlemişti. Yüz kızartıcı geçmişiyle ilgili –üstelik babasını da aşağılayan– söylentilere son vermeye yönelik bir adımla Gao Zu, gerçek ebeveyninin bir ejderha tanrı olduğunu iddia etmişti. Kökene ilişkin bu sıfat daha sonraları imparator kültürüne “cennetin oğlu” olarak katılmıştı.

İmparatorun meşruiyeti sadece semavi kökeninden değil, sosyal hiyerarşideki sabit ve manevi konumundan da kaynaklanıyordu. Han Hanedanı döneminde filozof Konfüçyüs'e (Kong zi'ye) atfedilen düşünceler kayda geçiriliyor, sistematikleştiriliyor ve görgü kuralları olarak yayılıyordu. Konfüçyüs'ün zihnini, ömrü boyunca (MÖ 551-479) Zhou Hanedanı'nın çöküşü meşgul etmişti. Konfüçyüs her bireyin belirlenmiş rolünü doğru oynamasına bağlı erdemli bir toplum düşüncesini yüceltmişti. “Bırakın hükümdar hükümdar gibi, tebaa da tebaa gibi davran-sın; bırakın baba baba gibi, oğul da oğul gibi davran-sın” deyişi, imparatorlukla

ataerkil hâkimiyeti aynı kalıba dökmüş ve Qin mevki sistemine sosyal bir boyut kazandırmıştı. Bir erkek doğruluk ve dürüstlükten şaşmamalı; sadık, hürmetkâr ve diğerkâm olmalı; geleneğe saygı göstermeli ve her zaman görgü kurallarına uymalı. Romalıların *humanitas*'ı gibi, bu değerler sistemi de seçkinlerin eğitim ve ideal davranış biçimlerinin temelini oluşturuyordu.

Çin imparatorunun ilahi buyruğu, Konfüçyüs'çü mevki basamaklarının ve erdem medeniyeti masalının çağrıştırdıklarından daha fazla ideolojik ihtimal barındırıyordu. İmparatoru yer ve gök tanrılarıyla akraba yapan çeşitli spekülâtif eğilimler, resmi inançlarla bir arada var olabiliyordu. Bazı danışman ve imparatorlar evreni olduğu gibi (*dao*¹) kabul etme yanılsırken, diğerleri uyum ve düzen için yeni arayışlar başlatmışlardı. Çin İmparatorluğu dini konulara Roma'dan çok daha uzun bir süre esnek ve uyumlu yaklaşabilmişti. Budizm Çin'e Han Hanedanı zamanında ulaşmıştı ve diğer tanrılarınkiler gibi Buda figürleri de yerel ve imparatorluk ayinlerinin parçası haline getirilebilmişti.

Qin Hanedanı, hukuku kılıçtan keskin bir saltanat aracına dönüştürmüştü. İdam, sakat bırakma ve kürek mahkûmluğundan başka ceza verilmiyordu. Han Hanedanı döneminde bazı sakat bırakma cezalarına son verilmiş ve yerine kırbaç cezası getirilmişti. Mahkûmiyet ancak iki şekilde hafifletilebiliyordu: Af, ki genellikle imparatorluğa özgü mutlu bir olay vesilesiyle bir toplumsal kesimin tümü için çıkarılıyordu veya bir bedel ödeyip canını kurtarma anlamına gelen paraya çevirme yoluyla. Resmi kuralların otoritenin kanunla sınırlanmış niteliğini vurguladığı hafifletme yollarının ikisi de insanları hükümdarlarına bağlıyordu.

Romalıların aksine, Han İmparatorluğu'nun hâkimiyeti için büyük ve karmaşık bir memuriyet yapısı elzemdi. Bilge danışmanlar kullanma geleneği, gerek ihtirâşlı tepe yöneticiler, gerekse imparator açısından hem faydalı hem de tehlikeliydi. Böyle çeşitli kaynakların tavsiyelerinden yararlananlar, dalkavuklara ve entrikalara da yenik düşebiliyordu. Şehre hâkim yasak bölgedeki imparatorluk sarayıyla başkent üst düzey memurlar, alt kadroları ve uşaklarıyla dolup taşıyordu. Memurlar –MÖ 23'te 18 olan– kadro derecelerine göre istihdam ediliyor ve bir bareme göre maaş alıyorlardı. Başdanışman, üç başvekil (haznedar, bayındırlık işleri vekili ve başkomutan) ve ikinci dereceden dokuz vekilin yanı sıra güçlü saray kâtibi de imparatorun iradesini etkileyebiliyor, yönlendirebiliyor veya engelleyebiliyordu. Aynı şekilde, imparatorluk sarayının gözlerden uzaklaştırılmasıyla gücü artan annesi dahil imparatorun ailesi de. Birbiriyle rekabet içindeki bu ilişkiler ağı, merkezileştirilen devlet yönetiminin haber alma kaynaklarını, hedeflerini ve becerilerini çeşitlendirmişti.

1 “*Dao*” veya “*tao*”, Taoculuk felsefesinde yol anlamına gelmektedir. (çev.)

Memurlar aracılığıyla yönetim liyakate dayalı seçme sayesinde hayat bulmuştu. İmparator memurları sadece soylular arasından değil, toprak sahiplerinin oğulları arasında da seçip işe alıyordu. Ayrıca MÖ 124'te, yönetim teknikleri, defter tutma ve Konfüçyüs'çü idealler hakkında eğitmek için –bazılarının üniversite saydığı– bir imparatorluk akademisi yaratmıştı. MS 1 sıralarında yılda yüz erkek, akademisyenlerin düzenlediği sınavı geçip bürokrasiye adım atıyordu. Genellikle memurlarca aday gösterilen genç erkekler, eğitim görmek ve değerlendirilmek üzere yaşadıkları vilayetlerden alınıp başkentte getiriliyorlardı. Başkentte istihdam edilen gözde adaylar, imparatorluğun dört bir tarafında görevlendiriliyordu.

Eğitim daha yüksek mevkilere ve servete ulaşmanın yolu olmanın dışında, devletin taze kan ve yeni düşüncelerle beslenmesini, önemli ölçüde hiyerarşinin tepelerine tırmanma imkânı ve taşradaki seçkinlerle varlıklı ailelerin imparatorluk merkezine bağlanmasını sağlıyordu. Bu düzen elbette imparatorların zaman zaman çare bulmaya çalıştıkları çeşitli yozlaşmalara da kapı açıyordu: öğrenim ayrıcalıkları, sınav ve tayinlerde kayırmacılık, sistem içinde birlikte yol alan memurların yarattığı klikler ve devlet yönetimine ilişkin klişeleşmiş yaklaşımlar. Her şeye rağmen, memuriyetin taşralı ve yerel seçkinlere kazandırdıkları, aracılık mevkilerinin imparatorun hâkimiyetine kafa tutmaya yarayacak konumlara dönüşmesini engeliyordu (Roma'nın halefleri de aynı dertten muzdaripti).

Makamın ve kamuda görevli olmanın sağladığı itibar, sosyal hareketsizliğe birebir iyi gelen bir ilaç değildi. Her yokuşun bir inişi, her inişin bir yokuşu vardı. İhtiras sahibi aileler nüfuz alanlarını genişletip, memur kesimleri içinde ve dışında ilişkiler kurarak kendilerini koruyorlardı. Düşük mevkilerdeki insanlar –nadiren köylüler, sıkça tüccarlar– mali kaynaklarını seferber ederek güç sahibi makamlara ulaşabiliyor ve bu ilişkileri memurları etkilemek için kullanabiliyorlardı. Qin imparatorunun sütü bozuk olduğuna ilişkin karalamalar, hem hanedanlığın kuruluşunda önemli bir tüccarın rol oynadığının altını çiziyor, hem de işlerin sırasını yerli yerine oturtuyordu. Devlete hizmet edecek olanlar tüccarlardı, asla tersi değil.

Şehirlerdeki ticari hayat idari denetimin hedefi olduğu kadar, bütün bir sistemin güç kaynağıydı da. Qin ve Han şehirlerinde pazarlar ızgara sistemine göre düzenlenmiş, imparatorluk saray ve parklarından kesin bir şekilde ayrılmış alanlara kuruluyor, merkezi bir yere inşa edilmiş kulelerdeki memurlarca gözleniyordu. Kalite kontrol ve vergilendirme muayene ve defter tutmayı gerektiriyordu. Qin kanunlarına göre, satışa sunulan her ürün için fiyat etiketi bulundurmak zorunluydu. Han başkenti Chang'an'da ticaret ve imalat, alışveriş merkezlerinin antik muadili diyebileceğimiz, çevresi duvarlarla örülmüş, devasa boyutlarda iki pazar yerinde yapılıyordu. Han uyrukları, bedelini ödemek kaydıyla, imparatorluk sınırları dışında üretilmiş kozmetik ve gıda ürünlerinin bile keyfine varabiliyorlardı.

Söz konusu sınırlar uzun süredir hem yeniliklerin hem de tehlikenin kaynağıydılar. Göçebe kavimlerin eylemleri Çinli hükümdarları, bünyelerine katamayacakları halkların üstesinden gelebilecekleri çözüm yollarını bulmaya itmişti. Batı bölgelerindeki imparatorluklarını, Qin devletinin etkili bir şekilde yayılması sırasında sağlamlaştıran göçebe Xiongnu kabileleri başlı başına bir tehditti.

Çin liderlerinin zayıf noktalarını ve yeteneklerini çok iyi kavrayan Xiongnu kabileleriyle ilişkiler iki temel şekle bürünmüştü. Bunlardan biri –Çin ordusunun sey-

yar, kendi kendine yeterli, onluk birimler halinde örgütlenmiş, özel eğitilmiş imparatorluk muhafızlarınca korunan ve en yüksek rütbeli Xiongnu lideri *chanyu*¹ tarafından ustalıkla yönetilen süvarilere genellikle yenik düştüğü– savaştı. Diğer stratejiye –barış sağlanması için Xiongnu’ya bir bedel ödeyerek– anlaşmaya varmaktı. Qin ve Han imparatorları her iki yaklaşımı da denemişti. Xiongnu akınlarından bıkan ihtiraslı ordu mensuplarıyla danışmanlar ve firar eden göçebe askerler için savaş cazip bir tartışma

“Ben ve chanyu halkın reisleriyiz. Astlarımızın kabahatleri yüzünden geçmişte ortaya çıkan sorunlar, kardeşçe ve bolluk içinde yaşamamızın mahvına neden olmasın... Ben ve chanyu geçmişin meselelerini bir kenara bırakmalı ve bu yüce yolda birlikte yürümeye devam etmeliyiz.”

— İmparator Wen, MÖ 162

konusuydu. Ancak MÖ 200’ün ardından, Xiongnu’ya karşı yürütülen bir savaş Han imparatorunun kuşatılıp barış talep etmek zorunda bırakılmasıyla sona erdiğinde, evlilikler yoluyla anlaşma başlıca düzenleme haline geldi.

Bu uzlaşmanın dört temel unsuru vardı: Göçebelerin arzu ettiği Çin malı ürünlerin nakline izin verilmesi; bir Han prensesinin *chanyu*’yla evlendirilmesi; Han ve Xiongnu devletlerinin denk sayılması ve Çin Seddi’nin iki devlet arasındaki sınır olarak kabul edilmesi. MÖ 162’de imzalanan bir anlaşmayla da, hem Çin Seddi’nin kuzey bölümündeki “okçuların” yönetimi *chanyu*’ya bırakılmış, hem de güneye doğru yerleşen halklar üzerindeki Han İmparatorluğu egemenliği Xiongnu’ya terk edilmmişti.

Dünyanın iki denk ancak bambaşka iki imparatorluğa bölünmesi, Çin İmparatorluğu’nu göçebe kavimlerinkinden farklı kılanın ne olduğuna ilişkin derin düşüncelere yol açmıştı. Akademisyenler Çin halkına özgü, ona meydan okuyanların tam aksi bir imge yarattılar: Göçer değil yerleşik olan, et yerine tahılla beslenen, kürk yerine kumaşla örtünen. Ne var ki, Çin tarihçileri daha sonraları Çinlileri ve “barbarları” birbirleriyle ebediyen çatışan taraflar olarak anlatsalar da; gerçekte Han ve Xiongnu buyrukları, imparatorluk içi diplomasi şeklini almıştı. Göçebele-

1 *Chanyu*: Xiongnu hükümdarlarının “sonsuz göğün oğlu” anlamına gelen sıfatı. (çev.)

rin kendilerine özgü bir toplumsal düzenleri olduğunun kabulüyle, onları denetim altında tutmanın en iyi yolunun, liderlerini birer politik otorite saymak olduğu anlaşılmış ve bu, Çin imparatorluk stratejisinin temel unsuru haline gelmişti.

Ancak her iki imparatorluk için de diplomasi yetersiz kalıyordu. İkisi de parçalanmaktan ve birinin ötekine ihanetinden kaygı duyuyordu. Hem *chanyu* hem de imparator –defalarca göreceğimiz bir taktikle– diğerinin boyunduruk altında tuttuğu halklar arasında müttefikler bulmaya çalışmıştı. İmparator Wudi'nin başkomutanlığındaki Han ordusu, Xiongnu'yu arkadan vurmak üzere Orta Asya içlerine sefer düzenlemiş ve MS 101'de Fergana'yı ele geçirmişti. Xiongnu ve Han arasındaki rekabet bir yüzyıl daha sürmüştü. Ancak Xiongnu parçalanmaya yüz tuttuğunda hâkimiyet altındaki halklar, Han'la ilişkilerini yeniden müzakere etmiş ve boyun eğmeleri karşılığında şeref payeleri almışlardı. Xiongnu soyluları sadakatlerini Han imparatoruna haraç ödeyerek teyit etmişlerdi. Göçebelerin Çin sarayına haraç olarak at ve zırh vermelerinin yanı sıra, tutsakları serbest bırakmaları karşılığında, Han gücünün üstünlüğünü göstermek amacıyla ipek, altın, pirinç ve paraya boğulmuşlardı.

Zafer Sarhoşluğunun Tehlikeleri

Batı sınırlarını korumaya yönelik Han çabaları, imparatorluk hükümdarlarını orduyu esaslı bir şekilde yeniden yapılanmaya sürüklemişti. Bunun uzun vadeli ve istenmeyen sonuçları olacaktı. İmparatorluk zorunlu askerlik hizmetinden çark etmiş, MS 32'de de tamamen kaldırmıştı. Köylülerden oluşan piyadeler sınırlardaki göçebelerle boy ölçüşebilecek durumda değildi. İmparatorluk zaten MÖ son yüzyılda köylülerin ödedikleriyle, profesyonel askerler istihdam etmeye başlamıştı. Bu askerler çoğunlukla imparatora boyun eğen ve sınırdaki diğer göçebelere karşı durabilecek göçebe kavimler arasından seçiliyordu. Ancak para vererek askerlikten kurtulmak köylülerin imkânlarını zorlamış, onları borca ve zorunlu çalışmaya mahkûm etmişti. Bu durum da, borçluları ve isyankâr acemileri kendi amaçları için seferber edebilecek seçkinlerin elini güçlendirmişti. Güçlü ailelerin MS 1. yüzyılın ilk yarısında aşırı merkeziyetçi bir imparatora başkaldırmaları, köylülerin sadakat bakımından her an yerel seçkinlere yönelebileceklerini göstermişti. Han'ın bu duruma tepkisi, yerel isyanları bastırmak veya engellemek üzere eski göçebe kavimleri imparatorluk sınırları içine yerleştirmek olmuştu. Dış ve iç savunma işlerinin kabile reislerine havale edilmesi, tekrar canlanan Han Hanedanı'nın doğuya taşınması ve başkentin Luoyang'da yeniden inşasıyla aynı zamana rastlıyordu.

Han izlediği stratejilerle iki yüzyıldan fazla bir sürede Xiongnu birliğinin temelini çürütmeyi başarmıştı. Ne var ki *chanyu* egemenliğinin bozguna uğraması-

nın, uzun vadede han için yıkıcı etkileri olacaktı. Xiongnu'dan elde edilen ganimet tükenince, sınırdaki göçebe birlikler yeniden yerleşik nüfusun üzerine çullanmıştı. Bundan kaçan köylüler doğuya doğru çekilmiş; halkı batıdaki sınır bölgelerine yeniden yerleşmeye zorlamayı başaramayan han yönetimi savunma çabalarını başkent üzerinde toplamıştı. İmparatorluk yaş tahtaya basarak yerinden yönetime yönelmiş, askeri olanlar dahil memurların denetimini ve işe alma yetkisini valilere bırakmıştı. Sonuç, merkezin gücünün azaldığı ve sınır bölgelerindeki hâkimiyetin kaybolduğu savaş ağalığı düzeni olmuştu.

ROMA VE ÇİN, İÇERDEKİLER VE DIŞARDAKİLER

Han kontrolü, Çin İmparatorluğu'nun başına gelebilecek en kötü durumda kaybetmişti. Hanedanın göçebe destekçileriyle müttefiklerinin de bölünmüş ve tehlikeli olduğu bir dönemde, başkaldıran lortların saldırısına uğramıştı. İmparatorluk ancak dört yüzyıl sonra, önce Sui ardından da Türkî-Çinli karışımı Tang Hanedanı tarafından toparlanabilmişti. Tang göçebelere özgü askeri beceriler, Budizm ve ülkelerarası ticaret sayesinde politik yapıyı tekrar canlandırmıştı. Çin İmparatorluğu'nun dağılıp yeniden kurulma düzeni Tang'dan sonra da, hatta 20. yüzyıla kadar sürdü. Çin imparatorluk tarihine kaldığımız yerden Bölüm 7'de devam edeceğiz. Bu noktada dikkati imparatorluklar tarihiyle ilgili bir soruya çekeceğiz.

Neden Çin İmparatorluğu defalarca neredeyse aynı bölgede bir araya getirilebilmişti de, Roma –bir devlet olarak– hiç dirilmemişti?

Önce bazı benzerlikleri gözden geçirelim. İki imparatorluk da aşağı yukarı aynı dönemde (MÖ 3. yüzyıldan MS 3. yüzyıla kadar) büyük Avrasya kara parçasının birbirinin aksi iki köşesinde ortaya çıktı. Çin ürünleri kıtanın öteki tarafındaki karayolları üzerinden değiş tokuşu yapılarak Akdeniz'e ulaşıyordu ama iki imparatorluk da birbiri hakkında fazla bir şey bilmiyordu ve ikisi de kendini tüm dünyanın hâkimi sanıyordu. Hem Roma hem Çin, askeri gücün yanı sıra tarımsal üretime dayanarak kurulmuş ve ikisini birbirine bağlamak için insafsızca vergilendirmeye başvurmuşlardı. İki imparatorluk da uçsuz bucaksız topraklarını (Çin'inkiler muhtemelen Roma'ninkilerin iki katı uzunluğundaydı) birleştirmek için yollar inşa et-

miş, eğitim görmeyi bir seçkinlik vasfı haline getirmiş, zarafeti geliştirmiş ve bilimi beslemiş, sayımlardan yararlanmış ve vergileri muazzam ordularıyla saray erkânını beslemek için kullanmıştı. İki imparatorluk da devasa nüfusları (yaklaşık elli veya altmış milyon insanı) yönetmiş ve birer devlet olarak yüzyıllarca ayakta kalmışlardı. Egemenlik repertuvarları uzun ömürlüydü, genellikle hafızalarda yer etti, bazen de pratiği sürdü. Bu kadar güçlü ve nüfuzlu imparatorlukları birbirinden ayırt eden neydi?

Resim 1 Bir Roma kimeri

Cezayir'deki antik Roma şehri Timgad'daki İmparator Trajan Kemer.
1880'lerin sonunda çekilmiş bir fotoğraf, Library of Congress.

Fark politik coğrafyalarındaydı. Qin ve Han liderleri hükümdarlıklarını, büyük bir bölgede MÖ 2. bin yıldan itibaren, Zhou krallarınca inceden inceye işlenen ve ardından gelen devletlerarası savaşlar sırasında bilener eklemelenen yönetim

düşünceleri üzerine kurdular. Roma'nın militan cumhuriyetçiliğinin doğrudan bir fikir babası yoktu. Romalılar Doğu Akdeniz'deki uzak güçlerden (Yunanistan, İran ve Mısır) ilham almış ama imparatorluk kurumlarını yaratırken serbest hareket etmişlerdi.

Roma fetihler, vergiler ve korunaklı ticaret sayesinde Akdeniz'i sağlam bir dünya haline getirmişti ama denizin üzerinde kurulan bu bütünleşmiş ekonomik sistem saldırılara da açıktı. Ne zaman imparatorlar ve orduları Roma'dan uzaklaşsa, sistem parçalanıyordu. İmparatorluğun birleştirici yapıları olmadan, ayrılmış ekonomi gerilemiş ve merkezi yeniden ele geçirmenin kıymeti kalmamıştı. Constantinus daha fazla gelecek vadeden bir imparatorluk bölgesi için doğuya taşınmıştı (bkz. Bölüm 3). Batıdaki yollar bozulmuş; ticaret, zanaatkârlık ve şehir hayatı da inişe geçmişti.

Çin İmparatorluğu da yüzyıllar boyunca birçok kez dağılmıştı ama sonunda bir fatih ortaya çıkıp parçaları yeniden bir araya getirmişti. Çin ticaret ve vergilendirmenin bir arada tuttuğu ayrılmış bir ekonomiye dayalı tek bir bölge veya tek bir şehirde mevzilenmiş değildi. Çin imparatorları faydalı veya gerekli bulduklarında başkenti farklı bir yere taşımışlardı. İmparatorluk başka bakımlardan da hareket halindeydi: İmparatorluğun en büyük tehdidiyle –yerel güçlerle– baş etmenin yolu, tehlikeli uyrukları apayrı bir yere yerleştirmekti. Değişken sınırlardaki göçebe veya diğer kavimlerle etkileşim, Çinli liderleri ülkelerarası keşfe, askeri ıslahata ve politik yeniliklere sürüklemişti.

Romalıların Roma'da çakılı kalmalarıyla, Çin İmparatorluğu'nun bölgesel esnekliğinin, iki devletin de yönetim şekli üzerinde etkileri olmuştu. Roma'ya özgü politik kurumlar, yurttaş-askerlerin söz ve güç sahibi olduğu bir şehirde gelişmişti. Cumhuriyetin cüretkâr politik yeniliği olan halk egemenliğiyle, yönetilebilir şehir mekânı arasında bir bağ vardı. Ayrıca yenik düşen dışardakilere radikal bir şekilde yurttaşlık bahşetme düşüncesi, imparatorluğun genişlemesine elveriyordu, hem de uzun bir süre ve başkentin hükümrânlığına sekteye uğratmadan. Çeşitli kurumların (senato, magistralar, konsüller, halk meclisleri) yetki ve sorumlulukları zaman içinde değişse de, yurttaş haklarıyla hukuk süreçlerinin korunmasına bağlı kalınmıştı, hiç değilse prensipte.

Çinli hükümdarlar da yönetirken hukuka saygılıydılar ama kanunlara ilişkin değişik bir kabulle hareket ediyorlardı. İmparator kanunlarını halkın onayına sunmuyordu. Aksine topluma karşı yükümlülüğünü, doğru kanunu koyarak ve ihlali halinde uygun cezalar vererek yerine getiriyordu. Bu gelişme döneminde Çin hukuku, imparatorun elinden çıkan bir kurallar dizisiydi. Bu açıdan –Roma'nın hukukla ilgili çok mevkili yapısının aksine– apayrı bir yasama organına gerek yoktu. Yargı icraatın parçasıydı. Bilgili devlet yetkilileri kanunları yorumlayabilir ama sadece

imparatora tavsiyede bulunabilirlerdi; kamuya açık ortamlarda tartışıp elden geçiremezlerdi. Çin taşrasında adli konuları valiler, idari bölge yöneticileri ve yardımcılarını işleme koyuyor; bu önemli işe yerel soyluların el atmasına izin verilmiyordu.

Bölüm 1'de öne sürdüğümüz gibi, tüm imparatorluklar aracılara hem boyun eğdirmek, hem de onları sadık kılmak zorundaydı. Roma ve Çin bunu sağlamak için birbirinden farklı yollar bulmuştu. Çin yeniden canlanırken Roma'nın yok olup gitmesinin nedeni, kısmen bu farklı yönetim stratejileriyle ilgiliydi. Çin açısından en önemli kurum memurlar aracılığıyla yönetimdi. İmparatorluk hasım kralların birbirleriyle çatışması sırasında doğmuştu. Ayrıca Çin İmparatorluğu'nu, başından itibaren boyun eğdirilen soylular veya diğer yerel güçler tehdit ediyordu. Bunlar pekâlâ politik yapıyı paramparça edebilecekleri gibi, hükümlanlığı da ele geçirebilirlerdi. Bu ihtimal karşısında Qin ve Han liderleri, taşraya kadar uzanan merkezi memuriyet sistemlerini yarattılar. İşe alma, eğitim ve sınav düzeni yerel yetenekleri seferber ederek, bunlardan en iyi ve en parlaklarını imparatorluk yönetimine soktu. İmparatorluğun seçkinleri arasında yer almanın –kaynaklar, itibar ve medeni bir hayat tarzı bakımından– müthiş bir karşılığı olabiliyordu. Çin İmparatorluğu'nun, başarılı hanedanlıkların son bulduğu ara dönemlerde bile mücadeleye geçecek bir politik ideal olarak varlığını sürdürmesinin nedeni belki de buydu.

Roma'ysa aracılarını dolaylı olarak yönetiyordu. Ta başından itibaren askeri yetkinlik en yüksek mevkilere ulaşmanın yollarından biriydi. Ne var ki yerel seçkinler hem bulundukları yerde kalıp, hem de genel imparatorluk kültlerine katılabiliyor, vergilerini ödeyebiliyor ve Roma'nın kültürel olduğu kadar ticari bağlantılarıyla da geleneksel hayat tarzlarını geliştirebiliyorlardı. İmparatorluk seçkinlerini toprak, köle, yasal statü ve konforla ödüllendiriyordu. İleri gelen senatör aileleri ve diğerleri taşradaki mülklerden gelir elde edip, imtiyazlı yurttaşlar olarak taşrada Roma'ya özgü bir hayat sürdürebiliyorlardı. Her şeye rağmen, burada imparatorluğun gitgide ortadan kaybolmasının ipuçlarından biri daha var. Seçkinlerin birer imparatorluk memuru haline gelebildikleri ve imparatorluğu yeniden kurma dürtülerine sahip oldukları Çin'in aksine, Roma'nın son dönemlerinde yerel soylular bu özelliklerin ikisinden de yoksundular. İmparatorluğun ödül ve disiplininin arkası gelmedikçe, yerel seçkinler –hukuk ve egemenliğe ilişkin görüşler dahil– kültürel sermayelerini kendi yörelerinde kullandılar; Roma'ya özgü düşünceleri muhafaza ettiler ama imparatorluğun çökmesine engel olmadılar. Çin, yerel lortlar politik inisiyatifi ele geçirdiklerinde vücut buldu; Roma'ysa yerel lortlar kendi yollarına yönelince sona erdi.

Şimdi sıra diğer iki konuya geldi: politik tahayyül ve farklılıkların yönetimi. İki imparatorluk da değişik şekillerde bilgiye değer verdi ve onu kullandı. Romalı entelektüeller Roma'nın şan ve şerefine övebiliyor, kökenlerine ilişkin kahramanlık

mitleri yaratabiliyor ve medeniyetini zamana uydurmak için yeniden tanımlayabiliyordu. Ayrıca hemşehrilerinin yolsuzluk ve ahlaki çöküşlerinden ötürü hayıflanabiliyor, böylelikle Roma'ya özgü erdem ve politik prensipleri ciddiye aldıkları iddiasında bulunabiliyorlardı. Çinli bilginlerse daha önceki hükümdarların erdemlerini, mevcut hanedanlık hakkında bilgi vermek ve onu göklere çıkarmak –veya üzerine gölge düşürmek– amacıyla yüceltiyorlardı. Roma ayları eski imparatorlarının adlarıyla anıp, muhtemelen itibarlarını ebedi kılmak için takviminin parçası yapmıştı. Çin'de her yeni imparatorla birlikte yeni bir çağ başlıyordu. Yıl onun adıyla anılıyor, hükümdarlık süresine göre de numaralandırılıyordu. Bu ve diğer uygulamalar imparatorun o zamanki ve gelecekteki önemine işaret ediyordu.

Bu propaganda çabalarıyla yönetim alışkanlıkları tebaanın politik kavrayışı açısından nasıl bir fark yaratıyordu? İki durumda da, ister köle ister özgür olsun, nüfusun ezici bir bölümü imparatorluğu olduğu gibi kabul ediyordu. Onlar için politika –köle sahipleri, kabile liderleri, toprak ağaları, askeri komutanlar gibi– doğrudan güç sahiplerini ilgilendiriyordu. Yine de iki imparatorluk da farklı statülerden insanların erişebilecekleri ve yorumlayabilecekleri bir aidiyetin yollarını gösteriyordu. Bunlar dünyaya damgalarını vuran politik eserlerdi.

Roma'ya özgü yurttaşlık büyük bir buluştu. Belki de Yunan şehir devletlerinden alınan bu kavram cumhuriyetle kurumlaştırılmış, imparatorluk yayıldıkça da ayakta tutulmuştu. Hem Romalıların yurttaşlığı şehirlerinin ötesine taşımaları, hem de Caracalla'nın yurttaşlığı MS 212'de imparatorluğun tüm özgür yetişkin erkeklerini kapsayacak şekilde genişletmesi, haklar ve egemenliğin tasavvurunu derinden etkilemişti. İmparatorluk yurttaş olmanın birden fazla anlamı vardı: yükümlülük getiren ve koruma sağlayan bir yasal statü, bir itibar ve onur kaynağı, bir kültürel üstünlük duygusu, iktidarla ve muazzam bir bölgeye yayılan diğer yurttaşlarla kişisel bir bağ. Politik yapı varlığını, sadece imparatorun maiyetindekiler veya onunla iktidar için yarışanlarla değil, mensuplarının kişiliklerinde de sürdürebiliyordu. Hem devlet hem de diğer yurttaşlarla kurulan bu bağın nasıl etkinleştirilebileceği, ne ifade edeceği, neye yol açacağı ve ne anlama geldiği; Roma İmparatorluğu'ndan günümüze kadar, üzerinde defalarca durulacak, ucu hep açık kalacak sorular oldu.

Roma yurttaşlığına gıpta ediliyordu, çünkü buna herkes sahip değildi. Yine de Romalıların hayat tarzlarının üstünlüğüne olan güçlü inançlarına, kökenleri bakımından ne kadar barbar olurlarsa olsunlar tüm halkların, yeterince eğitilirse, nihayetinde *humanitas*'ın parçası haline gelebilecekleri fikri eşlik ediyordu. Buna rağmen medeniyet denilebilecek tek bir insanlık vardı: Roma'ya özgü olanı.

Çin imparatorları, vekiller ve askeri erkân da medeniyetlerinin üstünlüğüne inanıyorlar ve farklı yaşayan dışardakilerle karşı karşıya kalıyorlardı. Ancak göçebe diğerlerinin üstesinden Çin usulünce gelmek, Çin'in o harikulade yaradılış süreci-

ne; yani memurlar aracılığıyla yönetmeye benziyordu. “Barbar” kökenli seçilmiş liderler, bireyler olarak imparatorun emrine girip danışmanları haline gelebiliyorlar; iyi idarecilikle ilgili erdemleri edinebiliyorlardı. Çin’in dışındakiler birer cemaat olarak da tanınabiliyor; bunların üstesindense faydacı ittifaklar, haraçgüzar ilişkiler ve taklit ettikleri askeri becerilerini gölgede bırakma yoluyla geliniyordu. Bazı Çinli tarihçiler bu etkileşimleri Han ve barbarlar arasındaki kesin aykırılıklar diye kayda geçirmişlerdir ama bu hikâyelerde bile barbarların da gelenek sahibi olduğu kabul ediliyordu.

Hem Romalı hem de Çinli liderler, benzeşmeyen nüfuslarını sadık ve üretken kılmak için uğraştılar. Romalılar önce yurttaşlığın kapsamını genişleterek, sonra da Hristiyanlığı benimseyerek; eşi benzeri görülmemiş, ortak haklar ve kültüre dayalı üstün bir politik topluluk fikrini geliştirdiler. Yerleşik ve göçebe halkların bulunduğu bir bölgedeki Çin liderleri, ne böyle bir tekdüzeliğe rağbet ettiler, ne de kimseye potansiyel olarak birliği bozucu yurttaşlık hakkı verdiler. Buna rağmen Çin İmparatorluğu dışardakilerden gelen bilgi birikimine kapılarını açık tuttu, hatta bunlardan faydalandı. Ayrıca imparatorluk diplomasisiyle yabancı güçler gerçekliğine dikkat etti ve onlara saygı gösterdi. Roma ve Çin iki bin yıl önce iki değişik farklılıkların yönetimi pratiğini ortaya koydu. Onların politik aidiyet ve çekirdek kültürün dışındaki insanlara nasıl davranılacağı hususlarındaki yaklaşımlarının, imparatorlukların izlediği yollar üzerinde kalıcı etkileri oldu.

ROMA'DAN SONRA

İmparatorluk, Hristiyanlık ve İslamiyet

Ardından gelen politik yapıların coğrafyasını Roma şekillendirdi. Takip eden bin yıl boyunca imparatorluk kurucularını harekete geçiren de Roma'nın anıları oldu. Uçsuz bucaksız bir alanın seçkinleri Roma kültür ve politikasına tutulmuştu. İhtiraslı liderler Latince, Hristiyanlık ve yurttaş hakları eylemciliğiyle ilgili düşünceleri hazır buldular. Bu bölümü Roma'nın yerini almaya çalışan imparatorluklara ayırdık. Kitap boyunca gözden geçirilen noktaları ele alıyoruz: İmparatorlukların kıyısında ortaya çıkan yeni rakipler; imparatorluk tasavvurlarında eski imparatorlukların taklidi; daha önceki pratiklerin sentezi ve dönüştürülmesi; aracı bulma ve sadakatin sürdürülmesi meseleleri; imparatorlukların dağılması sorununun nüksetmesi. İmparatorluklar tarihinin başlıca yeniliğini de irdeliyoruz: İmparatorluğa özgü hâkimiyetin, Hristiyan ve İslami biçimleriyle tektanrıcılığa eklenmesinin yanı sıra; herkesi kucaklama potansiyeli taşıyan bir dinin, imparatorlukların farklılıkların yönetimi politikalarına etkileri.

4. yüzyılın sonlarındaki Roma İmparatorluğu, artık fethettiği halkların tanrılarını özümseyen bir politik yapı değildi. Bir Hristiyan dünyası haline gelmişti. Tektanrıcılık bir imparatorluk aygıtıydı ama ayrıca, sonunda bütünüyle gerçek olduğu anlaşılan bir tehlike de barındırıyordu: mezhepçilik. Bir imparatorun yegâne ilahi gücün dünyadaki yegâne sözcüsü olma iddiası, meydan okuyuşlara yol açmıştı: Bir başkası tanrının asıl temsilcisi olamaz mıydı? İmparatorluğun –salgın hastalıktan savaşta yenilgisine kadar– sorunları, imparatorun inanca ihanetinin işaretleri değil miydi? İki de “*ehl-i kitap*” dinleri olan ve ortak bir miras üzerinde yükselen Hristiyanlık ve İslamiyet, imparatorluk otoritesinin çekişme konusu olmasına ilham vermişti.

Gördüğümüz gibi imparatorluklar, karşılaştıkları halklar arasındaki kültür ve dil farklılıklarına uyum sağlayabiliyorlardı. Tektanrıcılık ile de inançsızlarla çatışmak anlamına gelmiyordu. Akdeniz bölgesi ve ötesindeki Müslümanlar, Yahudiler

1 *Ehl-i kitap* (veya *Ehlü'l-kitâb*): İlahi bir kitaba inananlar. (çev.)

ve Hristiyanlar ticaret yaptıkları gibi, başkalarıyla diğer konularda da barışçıl bir etkileşim içindeydiler. Ne var ki imparatorlukla tektanrıcılığın bileşimi ölümcül bir ihtimal barındırıyordu: Herkesi kucaklama iddiasında ama birbirini karşılıklı olarak dışlayan medeniyetlere dayalı rakip yayılmacılık çabaları. Böylesi anlayışlar karmaşık bir politik yapının yönetim gerçekleriyle yumuşayabilir miydi? Hristiyan ve Müslümanların imparatorluk gücüne sahip olmaları hoşgörü ve dışlama sorunlarını doğurdu.

Hristiyan ve İslami politik yapılara imparatorluklar olarak baktığımızda, iç içe geçmiş tarihler ve yapısal benzerlikler görüyoruz. Tek bir tanrının çatısı altında birlik sağlamaya çalışan devletler, hükümdarlarının ağırbaşlılığı ve kararsızlığı karşısında savunmasız kaldılar.

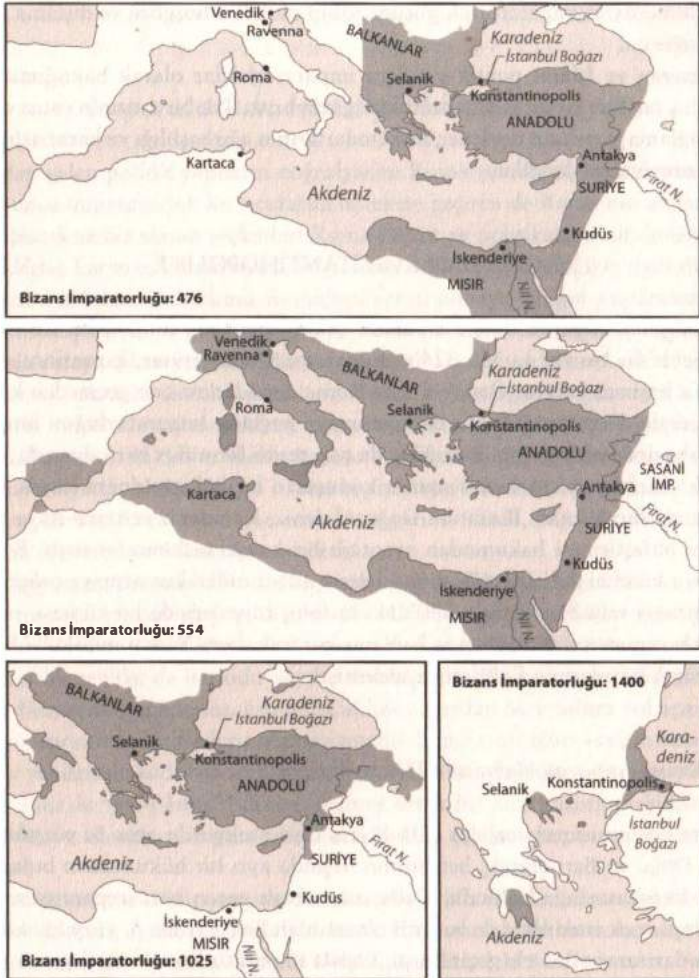
ROMA'DAN KONSTANTİNOPOLİS'E

Şayet bir şehir imparatorluk dünyasının çekim merkezi olduysa, bu Roma yani Ebedi Şehir'di. Ne var ki MS 324'te İmparator Constantinus, Bizantion şehriyle ikinci bir başkent yarattı. Önceleri Yeni Roma denildi ama çok geçmeden kurucusunun adıyla, Konstantinopolis diye anılmaya başladı. İmparatorluğun birçok ticari merkezinde olduğu gibi Bizantion da çok çeşitli bir nüfus barındırsa da, imparatorluk otoritesinin merkezi Yunanca konuşulan bir bölgeye doğru kaydı. Resmi dil Latince olarak kaldı. Bizantion Doğu Akdeniz, Karadeniz ve trans-Asya ticaret yollarını birleştirmesi bakımından avantajlı bir kavşakta konuşlanmıştı. Belki de imparator kendini ileri gelen Romalı ailelerin nüfuzundan kurtarmaya çalışıyordu. Constantinus yeni başkentinin 330'daki kuruluş törenlerinde bir sütunu, eski geleneklerle yeni resmi din arasında bağlantı kurarak, hem Yunan mitolojisi hem de Hristiyan hikâyelerinin figürleriyle süslemişti.

Doğu Roma İmparatorluğu'nda Din ve İktidar

Constantinus'un imparatorluğu hâlâ Roma diye anılıyordu ama 5. yüzyılın sonlarında Doğu ve Batı olarak, her birinin başında ayrı bir hükümdarın bulunduğu iki ayrı imparatorluğa bölündü. Daha sonra başa geçen bazı imparatorlar yeniden birleştirmek istedilerse de başarılı olamadılar. Batı parçası 5. yüzyılın sonunda Ostrogotlar tarafından ele geçirilmişti. Orada imparatorluk otoritesi yerini parçalanmış politik egemenliğe, ekonomik ve kültürel ilişkilerin kesilmesine ve askeri çatışmalara bırakmıştı. Doğu imparatorluğu ancak yıkıldıktan sonra "Bizans" diye

anılmıştı. Doğu imparatorluğunun saray kültürü, başından itibaren sadece Latin mirasını ve Yunan konumunu değil; yüzyıllardır birbirlerini itip kakan diğer politik yapıların, özellikle de İran'daki Sasani İmparatorluğu'nun etkilerini yansıtıyordu.

Harita 3.1 Bizans İmparatorluğu'nun yükselişi ve gerilemesi

Bizans'ın en şanlı dönemi 6. yüzyılda, Jüstinyen ve karısı imparatoriçe Teodora'nın hükümdarlığı (527-565) sırasında yaşanmıştı. Jüstinyen İtalya'daki Ostrogotları yenip, Roma'nın egemenliğini Bizans üslubuyla yeniden tesis etmişti. Bizans orduları Kuzey Afrika'yı Vandallardan geri almış; Sasani İmparatorluğu'yla ilişkilerinde -kâh savaş, kâh barış yoluyla- uzak durma politikası izlemişlerdi. Jüstinyen'in Roma'ya özgü hukuka dayalı imparatorluk anlayışı, 534'te yayımlanan ve *corpus juris civilis*¹ denilen Roma hukuku külliyyatında ifade edilmisti. Jüstinyen'in külliyyatı Roma hukukunun, Hristiyanlığın etkisindeki ve imparator iradesini temsil eden bir uyarlaması olduğu kadar, yeniden şekillendirilmesidir de. Bu içtihatla, devletin tebaasına hâkim karşına çıkartılıp yargılanma imkânı verme yükümlüğü yeniden teyit edildiği gibi, hukukun içeriği de ayrıntılarıyla belirtilmişti. Ne var ki Jüstinyen'in başarısı haleflerinin işini zorlaştırmıştı. Savaşlarının maliyeti imparatorluğu mali sıkıntılara sokmuş ve genişlemiş sınırlarını savunmasız bırakmıştı.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun nüfusu fazlasıyla çeşitlilik gösteriyordu. Konuşulan başlıca dil grupları Yunanca, Latince, Slavca, Kiptice, Arapça ve Berbericeydi. Şehirler -İskenderiye'den Antakya'ya oradan da Selanik'e kadar- kozmopolitti. İddialara göre Konstantinopolis'te yetmiş iki dil konuşuluyordu. Ermeni, Yunan, Yahudi ve Latinler imparatorluğun ticari hayatında kabul görüyordu. Roma gibi doğu imparatorluğu da bir kentler ağı sarmıştı. Hamam, okul, kilise gibi tipik kurumlarıyla dokuz yüz şehir vardı. Ayin dili Yunanca, resmi dilse Latinceydi ama genelde, iki dilden birini nüfusa zorla kabul ettirmek gibi bir çaba da yoktu. Kırsal kesim, kentler ağını ayakta tutacak kadar tarımsal üretim fazlası yaratıyordu, ancak halklar ve diller bakımından büyük farklılıklar barındırıyordu. Taşra imparatorluk kültürüne eklemlenmişti ama bütünüyle parçası haline gelmemişti.

Onca farklı unsurdan oluşan yapıyı düzene sokan ve koruma sağlayan politik gücün tek başına imparatora cisimleşmesini, tek bir ilahi güce bağlılık tamamlıyordu. Bu ilahi gücün seslendiği kesim, yerel kült ve atalarinkiler kadar sınırlı da

“Kanun ve örflere göre yönetilen her toplum kısmen kendi hukukunu, kısmen de tüm insanlığın ortak hukukunu kullanır. Bir halkın kendi yönetimi için koyduğu kanunlar, bilhassa o devletin hukuku olarak, münhasıran o devlete aittir ve medeni hukuk diye adlandırılır. Ancak tüm insanlık için akla uygun bir şekilde düzenlenen doğal hukuk tüm ülkelerde eşit ölçüde benimsenir, çünkü tüm ülkeler bundan yararlanır. Roma halkı, o halde, kısmen kendi kanunlarıyla, kısmen de tüm insanlığın ortak hukukuyla yönetilir.”

— Jüstinyen'in külliyyatı, önsöz

1 *Corpus Juris Civilis*: Yurttaşlara özgü hukuk içtihatlarını içeren bu derleme, modern hukukta medeni hukuk külliyyatı anlamına gelmektedir. (çev.)

değildi. Ona ibadet adamakıllı geniş bir bölgenin dört bir tarafındaki karşılıklı ilişkilere ortak bir manevi zemin hazırlıyordu. Hristiyanlığa geçiş süreci İmparator I. Theodosius zamanında tamamlanmıştı. I. Theodosius 392'de pagan törenlerini yasaklamış, tapınakları kapatmış ve putları imha etmişti. Devletle ittifak kuran Hristiyan kilisesi zenginleşmişti. Toprak sahibi olmuş, zenginlerden bağış toplamış ve devletin ödeneklerinden yararlanmıştı. Bu gelirlerin bir bölümü yoksullara yardım için kullanılmıştı ama çoğu kilise ve sanat eserleri için harlandı. Jüstinyen ve Teodora'nın hükümdarlığı zamanında inşa edilen muazzam Ayasofya Kilisesi, çap ve incelik arasında kurulan bağın olağanüstü şekilde sergilendiği bir eser olmuştu. Jüstinyen binaları süslemek üzere imparatorluğun her tarafına zanaatkârlarını göndermişti. Ravenna'daki (İtalya'nın Adriyatik kıyısındaki) kiliselerin çarpıcı mozaikleri bunların ünlü örneklerindendir. Zenginlerin bağışlarıyla yükselen manastırlar kilise kültürünü şekillendirmiş, bağlantıları sayesinde de Hristiyan dünyası birleşmişti.

Hristiyanlık imparatorluk için birleştirici bir güç müydü? Görünüşte tüm dünyaya seslenen, herkesi kendi inancını kabule teşvik eden, kutsal kitaba dayalı bir dinle devlet kurumları arasında irtibat kurulması, gerçek bir dünya imparatorluğu (tek tanrı, tek imparatorluk, tek imparator) vaat ediyordu. Ne var ki, kilise doktrinlerinin çok sayıdaki farklı yorumları ya görmezden gelinecek, ya da baskı altına alınacak ve Hristiyanlık da ancak bu sayede birleştirici bir güç olabilecekti. Dahası Bizans âlemindeki dinlerin çeşitliliği de dikkat gerektiriyordu. Zamanla Bizanslılar dinle ilgili birkaç yaklaşım geliştirdi: İmparatorluk çoktanrıçılığa düşman; tektanrıci Yahudilere karşı nispeten hoşgörülü; İslamiyetin yükselişinden sonra Müslüman ticaret ortaklarıyla savaşın ortasında bile iş yapmaya gönüllü; Hristiyanlarla Hristiyan olmayanların ticari ilişki ağlarında buluşmasına da genelde faydacı bir açıdan bakıyordu. İmparatorluk Hristiyanlık bünyesindeki farklılıklara da az çok göz yumuyordu. Constantinus daha 325 yılı kadar erken bir zamanda bile, birbirleriyle çekişen piskoposların doktrin üzerinde bir mutabakata varmalarını sağlamak için çaba harcamıştı. Ne var ki doktrin kavgalarıyla başa çıkılamadı ve özellikle farklı görüş sahiplerinin kâfir olarak damgalanma ihtimali bölünmeye yol açtı.

Konstantinopolis'teki patrik, "cihan patriği" (Yunancada *oikoumene*¹) olarak tanınıyordu. İskenderiye, Antakya ve Kudüs'te patrikhaneler, diğer şehirlerdeyse piskoposluklar kurulmuştu. Roma'daki kilisenin Ostrogot zaferinden sonra varlığını bağımsız bir kurum olarak sürdürmesine rağmen, Doğu Akdeniz'de Hristiyanlık Bizans İmparatorluğu'yla iç içeydi. Konstantinopolis'teki imparator kendini

1 *Oikoumene*: Ekümen (çev.)

Tanrı'nın yeryüzündeki tek naibi olarak tanımlıyordu. Patriği o atıyor, *konsillere*¹ de o başkanlık yapıyordu. Hükümdarlarla kilise otoritelerinin arası sıkça doktrin uyuşmazlıkları, özellikle ibadet sırasında kimin ikonunun daha üstte yer alacağı kavgaları yüzünden bozuluyordu. Buna rağmen Doğu kilisesi giderek ayrı bir tüzel kişilik haline geldi. Birkaç defa Roma'daki kiliseden ayrıldığını ilan etti ve bu bölünme 1054'te kesinleşti. Şarlman'a papa tarafından imparator tacının giydirildiği 800'den sonra, Roma'da doğup ikiye bölünen, birbiriyle ilişkileri hep sıkıntılı olacak, iki değişik türde kilise-imparatorluk ilişkisi harekete geçirilmişti.

Bizans'taki kilise ve imparatorluğun yakın ilişkisi –İslami politik yapılarla yaşanan ihtilaflarla birlikte– Roma'nın daha önce yapmadığı bir şekilde, imparatorluğun bir inanç topluluğu olarak yeniden tanımlanmasına yol açtı. Bu Hristiyan imparatorluğu türü giderek, tarih ve dini kültür bağı olan, merkezin değişik ölçülerde politik denetimine tabi bir milletler topluluğu ortaya çıkardı. Kilisenin nüfuzu imparatorluk sınırlarının ötesine taşıtı. Konstantinopolis'ten uzaklaştıkça dini liderler de manevra sahalarını genişletti. Kilise liderleri, –Latince ısrar eden Batılı meslektaşlarının aksine– 9. yüzyılın başında Hristiyanlığı artık Slavca yayıyorlardı. Doğu kilisesi zamanla Ortodoks Hristiyanlığın birden fazla çeşidinin kaynağı oldu: Bizans İmparatorluğu'ndan daha uzun süredir var olan Yunan, Rus, Ermeni ve Kıptî Ortodoksluğu. Evrensellik iddiasındaki ancak fiilen papalık otoritesinin nüfuz alanıyla sınırlanan, Avrupa'nın batı yakasındaki Roma'ya özgü Hristiyanlık giderek Katolik kilisesine evrildi. Ortodoks Hristiyanlığın Bizans yorumunun yenilikçi ve imparatorluk politikalarına uyumlu olduğu ortaya çıktı. Çok büyük bir bölgede –örgütsel ve ideolojik bakımdan– köprü vazifesi gördü.

Bizans İmparatorluğu Roma'ya özgü başlıca kurumları (4. yüzyılın sonlarında muhtemelen 650 bin askerden oluşan ordu ve daha az sayıda, 30 bin ila 40 bin arasındaki memur kesimi gibi) muhafaza etti. Daha önemlisi Bizans, Romalıların vergi uygulamalarını aynen sürdürdü. Bürokrat ve asker maaşlarını vergi gelirleriyle ödeme Bizans İmparatorluğu'nu, imparatorluğun batı kanadının dağılmasından sonra ortaya çıkan politik yapılardan farklılaştırmıştı. Bu bölgedeki krallar, asker ve malzemesinin yerel lortlarca sağlanmasına bel bağlamıştı. Konstantinopolis yedi yüz yıl boyunca su kanalı ve yol inşaatı yapma kapasitesiyle birlikte, tedavüldeki paranın değerini de korudu. İmparatorluk devleti geniş bir bölgedeki insanların hem günlük hayatlarında, hem de tahayyüllerinde varlığını sürdürmüştü.

Bizans imparatoru –diğer uzun ömürlü imparatorluklarda da göreceğimiz gibi– egemenlik hiyerarşisindeki aristokrat ve yerel seçkinlerle arasına mesafe koymayı sağlayan imkânlara sahipti. İran ve bölgedeki başka yerlerden aldığı saray

1 *Konsil*: Hristiyanlıkta, piskoposlarla öteki kilise önderlerinin doktrin, yönetim, disiplin vb. sorunları görüşüp karara bağlamak üzere bir araya geldiği toplantı. (çev.)

âdetlerini kendine uyarlayan Bizans, hadımları danışman, alt kademe memur, uşak ve özellikle imparatora erişimi kontrol altında tutan insanlar olarak istihdam etmişti. Hanedanlığa ilişkin hiçbir ihtirasları bulunmayan ve ne erkek ne de kadın cinsiyet rolüne sahip hadımlar, Kathryn Ringrose'un belirttiği gibi, "mükemmel birer hizmetkâr"dılar.

Bu kadar büyük bir imparatorlukta, bir yandan toprakları genişletmek veya korumak, diğer yandan da buyruk altındaki nüfusa korku salmak için askeri gücün yoğunlaştırılması şarttı. İyi korunan boğazdaki başkenti, geniş bir kaynaklar yelpazesi ve bunları yeniden dağıtma imkânına sahip Bizans İmparatorluğu akıncılar, korsanlar, içerideki açgözlüler, göçmenler ve saldırgan imparatorluklara karşı varlığını batıdaki Roma'ya göre daha iyi muhafaza edebiliyordu. Bizanslılar gemilerini, denize suda bile yanabilen neftyağı püskürterüp düşmanlarına dehşete düşüren alev makineleriyle donatarak deniz savaşlarını kökten değiştirmişlerdi.

Daha önce Roma'nın yaptığı gibi Bizans da daimi askerlerini sınır bölgelerindeki –imparatorluğun kendini onların zıttı olarak tanımladığı sözde barbar (Got, Hun, İskit, Slav ve daha sonra da Türk)– dövüşçülerle desteklemişti. Çin sınırlarındaki göçebeler gibi bu birlikler de dikkate değer bir bağlılık duymadıkları, büyük ve iyi örgütlenmiş bir imparatorluk sistemiyle işbirliğinden bir hayli kazançlı çıkmışlardı. 7. yüzyılda Arapların saldırısına maruz kalan Bizanslılar taşradaki idari ve askeri yapıyı yeniden düzenlediler. Toprakları "*themata*"¹ adı verilen bölgelere ayırıp, askeri komutanların idaresine bıraktılar. İmparatorluk, soylarından gelenlerin de *thema*'da kalıp askerlik yapacakları ve toprağı işleyecekleri beklentisiyle askerlere toprak tahsis etmişti. Böylelikle maaşlar düşürülüp, askeri birliğe bağlılık muhafaza edilebilecekti. Roma'dan miras kalan ve giderleri vergi gelirleriyle karşılanan orduyla, Roma sonrası Batı Avrupa'nın büyük bölümünde bel bağlanan aristokratlar ve onların buyruğundaki askeri birlikler arasındaki orta yolcu bir stratejiye dayalı bu reformun, saray ve şehirlerine odaklanmış bir imparatorluk açısından riskleri vardı. Themata zamanla dağınık güç merkezleri haline gelebileceği gibi, askerler de kaynakları kendilerine mal edebilirdi. 11. yüzyıla girildiğinde eşraf, devletin köylüden daha önce dolaysız tahsil ettiği vergileri toplama hakkını kazanmıştı. Böylece sistem gitgide Roma sonrası Batı'dakini andırmaya başlamıştı. Hem yabancı savaşçı güçler, hem de toprak bağısı sistemi çoğu imparatorluk repertuarlarının yararlı ama tehlikeli unsurlarıydı.

İmparatorluğun günlük idari işleri, şehirlerin bazı konuları belediye meclisleri aracılığıyla kendilerinin yürütmesi esasına dayanıyordu. İmparatorluk bina ve su kanallarının bakımı, asayişin sağlanması, yolların temizlenmesi ve askerlerin barın-

1 *Themata*: Eyaletin yerine kurulan ve Yunancada "*thema*" denilen idari bölgenin çoğul hali. (çev.)

ması gibi konular için belediye meclislerini görevlendirmişti. Yerel yetkililere doğrudan doğruya imparatora bağlı, her biri belirli bir bölgeden sorumlu, Roma'ya özgü –hem vali hem de hâkim olan– şehir yöneticileri¹ göz kulak oluyordu. Aslında kalabalıkları muhtemelen korkuyla karışık duygular içinde bırakan resmi törenler imparatorun otoritesini yansıtıyor, gösteriler sırasında soylular ve imparatorluk hizmetkârlarının oynadığı roller, onların mevkilerini sağlamlaştırılmalarını sağlıyordu. Bizans egemenliği, üç unsurun dengelenmesine bağlıydı: İmparatorun ödül ve ceza verme gücü; bürokrasinin bağlayıcı mevzuatı uygulama yeteneği ve yerel seçkinlerin imparatorluk kalkınının izin verdiği etkileşimlere gösterdiği ilgi. Bizans İmparatorluğu maliyeti yüksek savaşlar ve toprak kayıplarıyla başa çıkmak durumunda kaldığında, kent kültürünü sürdürmek zorlaştı ve sınırları içindeki birden çok bölgesel kültür daha güçlü hale geldi.

Roma'daki gibi Konstantinopolis'in de imparatorun haleflerine ilişkin net ve değişmez bir düzeni yoktu. Bir imparatorun ölümüyle birlikte seçkin hizipleri arasında, askeri destek bulmak ve genel alkış almak için kıyasıya bir rekabet başlıyordu. İmparatorlar diğer potansiyel liderlere karşı –hatırı sayılır bir maliyetle– ordunun sadakatini sağlama almak zorundaydı. Çeşitli gruplar kendi “barbarlarını” diğerlerine karşı seferber etmeye çalışıyorlardı. Bazı Bizans imparatorları, imparatorluğun ücra köşelerinden çıkıp, çoğu zaman askeri cesaretleriyle politik hiyerarşinin tepelerine tırmanıyorlardı.

Böyle devasa bir imparatorluğun idaresi ağırlıkla tarımsal olan ekonomiye ciddi bir yük bindirmişti. Batı Roma İmparatorluğu'nun geçim kaynağı kölelerin çalıştırıldığı –işgücünün ekseriyetle politik yapının dışından sağlandığı– plantasyonlar-ken, doğu imparatorluğu daha çok *colonus*'a, yani kiracı çiftçiliğe dayanıyordu. *Coloni*² toprağa bağlıydı ve kaçtıklarında cezalandırılabilirlerdi. Statüler babadan oğula geçiyordu. Toprak sahiplerinin kiracı çiftçiden kira alma hakkı, ki toprak ağaları kiracılarının vergilerini bu yolla ödüyorlardı, 8. yüzyılda mülk sahibi bir aristokrasinin oluşmasına yol açmıştı.

İmparatorlukta Ticari İlişkiler: Fırsatlar ve Zaaflar

Bizans İmparatorluğu oldukça verimli birçok farklı yörenin yanı sıra, (Akdeniz'in çevresindeki zeytinlik ve şarap bölgeleri, Nil Vadisi, Balkanlar, yukarı Fırat Vadisi, Suriye'nin yaylaları gibi) zanaatkâr ve tüccarları dolayısıyla şehirlerden de gelir sağlıyordu. İmparatorluk yönetiminin güç ve ahengi, şehir ve tarım bölgeleri

1 *Praefectus urbi* (çev.)

2 *Coloni*: *Colonus*'un çoğul hali. (çev.)

arasındaki sıkı ticari bağlardan kaynaklanıyor ve bunlar sayesinde korunuyordu. Bizanslılar ticareti vergilendirmeye ve malların değiş tokuşuyla nakliyenin büyük bölümünü başkalarının (örneğin Venediklilerin) yapmasına izin vermeye dayalı esnek taktikler geliştirdiler.

Dahili bağlantılar zafiyete de neden oluyordu: 540'larda çıkan bir salgın Mısır'ın tamamına, batıda İspanya'ya, doğuda da İran'a kadar bu yüzden yayılmıştı. Ticari acenteler –diğer imparatorluklarda olduğu gibi– imparatorluktan himaye gördüler. Himayeci politikaları kullandıkları gibi boşluklarını da istismar ederek; kâh kazanç, kâh gerilim, kâh da çatışma yarattılar. Doğu Akdeniz'in dört bir tarafında faaliyet gösteren Venedikli tüccarlar, deniz ve kara yollarını koruma altına alan ve nispeten istikrarlı bir para birimi olan tüm imparatorluklarla işbirliği yapmaktan memnundular. 1100'den kısa bir süre sonra Venediklilere Konstantinopolis'in liman bölgesinde bir mahalle bağışlanmıştı. Ancak sonraları, 13. yüzyılda Bizans'ın gücü zayıflamaya başladığında Venedik bir hasım haline gelecek ve Bizans'ın toprak bütünlüğünü tehdit edecekti. O zamana kadar Bizans yüzyıllarca ayakta kaldığı gibi, Roma'nın “çöküşünü” izleyen ekonomik gerilemeyi de önlemişti. Arkeolojik bulgular –Bizans şehirlerinin taş evleri, dört başı mamur manastırları, yaygın madeni parası, yoğun zeytinyağı ve şarap ticaretinin izleri– Bizans'ın dayanıklı imparatorluk şemsiyesinin ekonomik avantajlarını gözler önüne sermektedir.

Taht kavgaları ve halk ayaklanmaları egemenliğin kâh pekiştiği, kâh parçalandığı devirlere neden olmuştu. Bu gerilimler Bizans'ı sınırlarındaki güçlerin saldırılarına maruz bıraktı. İran ve Bizans arasındaki savaşlar her iki tarafı da, 7. yüzyılda yeni bir imparatorluğa; halifelige yayılma imkânı sağlayacak kadar güçsüz bırakmıştı. Bizans, Suriye ve Mısır'daki –tahıl, vergi ve ticari ilişkiler açısından hayati– eyaletlerini kaybetmiş, ancak 678'de Konstantinopolis'e yapılan büyük bir saldırıyı ve daha sonraki hücumları geri püskürtmüştü (Harita 3.1). Judith Herrin'e göre, stratejik merkez bu saldırılara dayanamasaydı İslami imparatorluklar “7. yüzyılda, politik dağınıklığın organize bir savunma ihtimalini azalttığı bir dönemde, İslamiyeti Balkanlar üzerinden, İtalya'ya ve Batı'ya kadar yaymış olurdu.”

Bizans İmparatorluğu bu çatışmalardan epeyi küçülerek çıkmıştı. Üstelik –merkezin kaynakları destekçilerine dağıtma yeteneğine bel bağlayan– imparatorluklar küçüldükçe çoğunlukla çözülmesi güç başka sorunlarla da karşılaşır. Kilisenin bazı önemli patrikhane bölgeleriyle, ekonomik varlıklarını halifeliklere kaptıran imparatorluk arazi vergisi toplamakta zorlanmıştı. Azalan topraklarını ve kaybolmaya yüz tutan itibarlarını korumak Bizanslılar açısından giderek güçleşmişti.

Bunlara rağmen sanki imparatorluğun birden fazla canı vardı. 9. yüzyılda ayağa kalktı, sonra uzaktaki topraklarını kaybetti ve II. Basileios'un başa geçtiği 990 ile 1025 yılları arasında göz kamaştırıcı bir şekilde yeniden canlandı. Balkanlar'da

ve Karadeniz'in doğusunda ilerledi, İslami yayılcılığı Suriye'de durdurdu ve Sicilya'dan akınlar yapan Müslümanlara rağmen Güney İtalya'daki topraklarını korudu. Basileios, Hristiyan ve Müslüman yerel otorite sahipleriyle gücünün doruklarındayken anlaşmalar yaptı ve vergilerini toplattı. Hâkimiyetini, boyunduruk altına aldığı topluluklardan çok diğer –özellikle İslami olan– imparatorluklar ve hem egemenliğini sürdürmesini sağlayan, hem de ikide bir elinden almaya çalışan kendi komutanları tehdit ediyordu. Basileios'un ölümünden sonra yaşanan taht kavgalarıyla imparatorluk zayıfladı. Halefi imparatorlar, Basileios'un önce dehşete düşürüp korkuyla karışık saygı uyandırma, ardından da anlaşma yapma becerisini sürdüremediler. İmparatorluk yeniden ufaldı.

1071'de Türkî Selçuklular, Bizanslıları ağır bir şekilde yenilgiye uğrattılar ve imparatorluğun askeri ileri gelenleri arasında paniğin yanı sıra, karşılıklı olarak kan dökülen bir iç çatışmaya yol açtılar. Selçuklu İmparatorluğu Türkî toplulukları Anadolu'nun büyük bir bölümünü işgale sürüklemişti. Selçukluların 1077'den sonra Kutsal Topraklar'ın kontrolünü ele geçirmeleri, Batı Avrupa'daki şövalye, kral ve papaları kıskırttı, Hristiyan âlemi adına buraları geri almak üzere bir dizi Haçlı Seferi düzenlemelerine neden oldu. Konstantinopolis'in erkânı, Haçlı Seferi'nin kendisinden çok, Selçuklulara karşı yardım görmeye can atıyordu. Ayrıca gelip geçen Haçlılarla ilişkiler hiç de kolay olmamıştı. En kötüsü 1204 yılında yaşandı. Haçlılar Konstantinopolis'i yağmaladılar ve Bizanslı hükümdarları Anadolu'ya sürerek bir Latin krallığı kurdular. Hristiyanların Hristiyanlarca katledilmesi, kiliselerin talan edilmesi ve Latin kökenli bir patriğin atanması, Konstantinopolis üzerinde altmış yıl sürecek bir Latin hâkimiyetini başlatmıştı.

Bizans İmparatorluğu basitçe, Haçlı Seferi'ne çıkan Hristiyanlar, savaşçı Müslümanlar ve Akdeniz'in ticari ilişkiler açısından oluşan dünyanın içinde eriyip gitmedi. Bizanslılar –idari teamülleri, din kültürleri ve güzel sanatları bakımından– daha sonra kurulan Osmanlı (Bölüm 5) ve Rus (Bölüm 7) İmparatorlukları üzerinde gözle görünür izler bıraktılar. İmparatorluk zamanla iyice küçüldü ve geniş bir şehir-devletinden farksız hale geldi (Harita 3.1). Buna rağmen Osmanlıların öncülüğündeki yeni bir imparatorluk gücü boğazdaki başkentlerini 1453'te ele geçirinceye kadar ayakta kaldı. Böylelikle Konstantinopolis İmparatorluğu 1100 yıldan daha fazla (sıkça aşırı karmaşıklıklaşıp arkaizm olarak görülen bir politik yapı için hiç de kötü sayılmayacak bir süre) devam etmişti. Bizans İmparatorluğu'nun barındırdığı çeşitlilik, idari konulardaki esnekliği ve âdet haline gelmiş muhteşem vakarıyla geçmiş gelenekleri dökümlü, etkileyici, bazen tarazlanan ama eskimez bir imparatorluk kıyafetine dönüştürmüştü. Doğu Akdeniz'de böyle dayanıklı ve uyumlu bir imparatorluk olmasaydı, dünya tarihi bambaşka bir yönde gelişirdi.

İMPARATORLUKLARIN ÇATIŞMASI-AKDENİZ DÜNYASINDA İSLAMİYET

Bugün olduğu kadar geçmişte de, Hristiyanlar ve Müslümanlar arası “medeniyetler çatışması” üzerine vaaz verenler, onları tanımlamak yerine aralarında uyumsuzluk çıkartmaya çalışıyorlardı. İslamiyet ve Hristiyanlık ortak kültürel unsurlardan yararlandı; ikisi de Akdeniz’le Avrupa, Afrika ve Güneydoğu Asya’ya uzanan komşu kara parçalarının bulunduğu bir bölgede şekillendi. Gerçekten de çatışmalar yaşandı ama bunlar farklılıktan çok benzerliklerden; düşüncelerin ve kaynakların çakışması, aynı topraklara göz dikilmesi yüzündendi.

Hıristiyanlık Roma İmparatorluğu'nun *bağrında* gelişmiş ve Sezar'ın hakkının verilmesini –bu nokta imparatorun şahsen ilgisini çekmeden çok önceleri– talep ederken; İslamiyet imparatorlukların kıyısında, onların geleneklerini benimseyecek kadar yakınında ve müminlerden oluşan politik bir cemaat kuracak kadar da uzağında kök salmıştı. Temel metinler –Kuran, Hadis ve Şeriat– yazılırken Muhammed, cemaati bir imparatorluğa dönüştürmüştü. Müslümanlar, amacı Tanrı'nın emirleriyle yönetmek olan bir politik yapıyı, hem de geçmiş i kapsayacak bir şekilde tanımlamışlardı. Hıristiyanlık ve imparatorluk ancak İsa'dan sonra 4. yüzyılda iç içe geçmişti, hem de Bizans İmparatorluğu'nda. Orada bile imparator ve patrik birbirlerinden ayrı kalmış; batıdaysa papa ve krallar arasında uzunca bir süre gerilim yaşanmıştı. Oysa İslamiyetin imparatorluk kurmayla ilişkisi ve hem inancı hem de gücü birlikte yayma kabiliyeti başından itibaren var olmuştu.

Harita 3.2 Halifeliklerin yayılışı

1 Sinoptik İncillerde İsa'ya atfedilen bu deyişin tamamı şöyledir: "Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını da Tanrı'ya verin." (çev.)

Batı Arabistan kabileleri boydan boya çölü geçen, bir taraftan Roma ve daha sonraları Bizans İmparatorluğu'na, diğer taraftan da Umman Denizi'nin karşı yakasına, Güney ve Güneydoğu Asya'ya bağlanan ticaret yolları üzerinde yaşıyorlardı. Mekke bir ticari ilişkiler kavşağı olduğu kadar dini tarikatların da merkeziydi. Bölgenin çoktanrı toplulukları bile Yahudilik ve Hristiyanlığa aşinaydı. Hatta bazıları İbrahim, Musa ve İsa'yı kendi peygamberleri olarak görüyordu. İlk İslami politik yapı Roma/Bizans ve Sasani güç merkezlerine yakın, onların egemenlik ve ilhak tekniklerini öğrenebilecekleri bir bölgede gelişti. Mekke çevresi tarım ve hayvancılık yapılamayacak kadar çorak olduğundan kalabalık bir nüfusu beslemeye yetecek gibi değildi. Ayrıca yeni politik yapının doğum yeri uzun ömürlü bir imparatorluk merkezinin gerektirdiği coğrafi ve sosyal koşulların pek azını barındırıyordu, hiç değilse Roma usulü bir egemenlik anlayışıyla düşünüldüğünde. Ancak, kabile düzeniyle ülkelerarası ticaretin bulunduğu diğer yerlerde olduğu gibi, Arabistan'da da farklı bir imparatorluk tasavvuru şekillenecekti. Bu, başkentlerin yer değiştirebileceği, günlük nüfusların tek bir hükümdarın kişiliği ve politik tasavvuru etrafında birleştirilebileceği bir imparatorluk olacaktı.

Muhammed 570 ila 632 yılları arasında, Bizans'ın duraklama döneminde yaşadı. Mekke yöresinde ruhların insanlarla konuştuğunu iddia etmek alışılmadık değildi. Ancak Muhammed tek bir Tanrı'yla (Arapçada Allah'la) konuştuğunu, tüm insanların onun emirlerine uymasını istediğini ve Muhammed'i Resul tayin ettiğini ileri sürmüştü. Görüşlerini Yahudi ve Hristiyan kut-sal kitapların kehanetlerine dayandıran müritleri, Muhammed'le hiçbir beşeri kurumun ne aracı olduğu ne de el sürdüğü, gerçek vahiyler indiğini savunmuşlardı. Kendilerine Tanrı'ya teslim olanlar anlamına gelen Müslüman adını vermişlerdi. Yerel liderler Muhammed ve müritlerini Mekke'den ayrılmaya zorlamıştı. *Hicret* diye bilinen Medine'ye göçleri, İslam birliğinin simgesi haline gelmişti. Yeni cemaat, yani *ümme*t, tek bir tanrıya inanç ve peygamberine hürmet etrafında birleşmişti. Çığır açan bu cemaatin politik otoriteyle ilişkisi neydi?

“...beni (bütün insanlara) hakla göndermiş bulunduğuna...”

— Muhammed, Hadis

Yayılma, Cemaat ve İslami Otorite

İlk bakışta –politik ve dini cemaat sınırlarının çakıştığı– ümmet, bir imparatorluğun nüfusu arasındaki farklılıkları sürdürme politikasının antiteziydi. Nitekim Müslümanlar ilk zamanlarda yapının önemli ölçüde homojenlik ve eşitlik içermesi-

ni arzuluyorlardı. Bu, aşiretlerin güttüğü kan davalarına ve onları Mekke'den toplu göçe zorlayan kabile reislerinin tiranlığına bir tepkiydi. Diğer tektanrı dinler gibi İslamiyet de, gitgide birbirine daha fazla bağlanan bir dünyada, yerel tanrıların birleştiremeyeceği bir yığın insanın ilgisini çekmişti. İlk Hıristiyanlara benzer şekilde, ilk Müslümanların da kimseyi din değiştirmeye zorlama gibi bir niyetleri olmasa da, İslamiyet kapsayıcı ve cazip bir manevi değerler sistemi sunuyordu. İnanç dünyasını bir dizi ibadet; İslam'ın beş şartı belirlemişti: Allah'ın birliğine ve Muhammed'in onun Resulü olduğuna inanmak; günde beş vakit namaz kılmak; Ramazan ayı boyunca oruç tutmak; zekât vermek ve ömründe bir kere Mekke'ye hacca gitmek. Dünya İslam hâkimiyetindeki barış dünyası, yani *darüislam* ve dışındaki savaş dünyası, yani *darülharp* olarak ikiye bölünmüştü. Başından itibaren Muhammed'in inşa ettiği politik yapı tek bir dini cemaate dayanıyordu. Bu Roma/Bizans İmparatorluğu'nun da nihayetinde ama yavaş yavaş dönüştüğü bir yapıydı. Ancak ümmet genişledikçe karmaşık bir hal aldı ve parçalanmaya yüz tuttu. Hükümdarları imparatorluğun imkân ve çıkmazlarıyla karşı karşıya kaldılar.

Zaman içinde Kuran ile peygamberin hadis ve sünnetlerinin yorumuna dayalı İslam hukuku (Şeriat) ve dini doktrinler bütünü, aidiyet koşullarını ağırlaştırdı. Erken İslam politikası araştırmacılarından birinin söylediği gibi, Muhammed'in öldüğü yıllarda Müslüman cemaati çoktan “temel devlet niteliklerine sahip olmuştu”. Kişi artık düşünce ve davranışlarıyla sadece yakınlarına değil, politik bir yapıya karşı da sorumluydu. İslamiyet öncelikle –kültürel bakımdan benzer ama politik olarak ayrı– komşu Arap kabileleri içinde yayılmıştı. İmana gelen, Müslüman liderlerin himayesi altına giren veya Müslüman ordularca tutsak edilen kabile mensupları, kanun hâkimiyetindeki ortak inançla birleşmiş topluluğun parçası olabiliyordu. Kaynaştırıcı yönüyle cemaat, hem politik hem de dini bakımdan, diğer Arap kabilelerinin yapamayacağını yapıyordu.

Roma İmparatorluğu nasıl sadece Roma şehrinin bir yansıması olmadıysa, İslami politik yapının genişlemesi de basit bir şekilde Mekke ve Medine'nin izdüşümünden ibaret değildi. Dal budak salan imparatorluk yayıldıkça, kurumlar ve anlayışlar da evrim geçirdi. Politik ve dini cemaatin birliğine ilişkin Müslüman ideali, hızla otoritenin niteliği üzerine yapılan çekişmelerin içine sürüklendi. Muhammed'in soyundan gelenlerle en eski müritleri, dini saflık tasavvurlarıyla yayılmanın faydalarını savunanlar ve aynı evrensel hukuka sahip çıkan rakip hizipler ihtilafa düştü.

İslamiyet inanılmaz bir hızla yayılmıştı. Medine çevresinin dışında daha çok imparatorluk fethine benzer şekilde gelişti: Özel eğitilmiş çekirdek kadroların da yer aldığı, küçük, iyi yönetilen, nispeten iyi para alan ordu ve Arap kabileleri içindeki müttefikler iyi iş çıkarmıştı. Muhammed daha hayattayken Arabistan'da başlayan fetihler, Bizans hâkimiyeti altında yaşayan ve çoğunlukla Arap nüfusun

bulunduğu bölgelere doğru ilerledi. Bizans İmparatorluğu'nun Suriye'deki egemenliği İran'daki Sasani Hanedanı'yla savaş nedeniyle zaten sarsılmıştı. Peygamberin ölümünden dört yıl sonra, 636 yılında Bizanslılar Suriye'den çekilmek zorunda kalmışlardı. Müslümanlar kendi yönetimlerini kurmak için buradaki Bizans bürokrasisinden yararlandılar. Bir yıl sonra Müslüman güçler Sasanileri mağlup ettiler. 641'de Mısır saldırıya uğradı, on yıl sonra da Batı İran. Genişleme hep Bizans İmparatorluğu'nun toprak kaybetmesine yol açmış, Araplar Konstantinopolis'in kapısına kadar dayanmış ama geri püskürtülmüşlerdi. Buna rağmen 8. yüzyılının başlarında Araplar imparatorluğun Roma'dan çok daha hızlı bir şekilde genişletilmesiyle batıda bugün İspanya diye bildiğimiz bölgeye, doğuda da Hindistan'a ayak basmışlardı.

Roma'daki gibi imparatorluğa özgü bir politik yapı inşa etmek, liderlerin boyunduruk altına alınan halkların çeşitliliğiyle baş etmesini gerektiriyordu. Ölümünden kısa bir süre sonra Muhammed'in halefleri ele geçirdikleri kırsal kesimde değil, ahenklerini koruyabilecekleri, askeri harekâtlara hazır bulunabilecekleri, (Yahudiler, Hristiyanlar, Zerdüştler gibi) gayrimüslimler için daha yüksek olan vergilerle geçinebilecekleri, kasabalarda yerleşmelerine karar vermişti. Liderler yerel seçkinlerin, Galyalılar veya diğerlerinin "Romalı" olması gibi, "Müslümanlaşmalarına" bel bağlamamışlardı. Aksine Müslüman otoriteler *zimmi*¹ denilen farklı dini cemaatlerin varlığını, talep edilen vergiyi ödeyen gayrimüslimleri, Yahudi ve Hristiyanları *ehl-i kitap* olarak, çoktanrıçılardan daha yüksek bir statü vererek kabullenmişlerdi.

Ancak İslamiyet cazip bir dindi ve Müslümanların da hamiler olarak sağlayabilecekleri vardı. Birçok insan fatihlere –genellikle Müslüman liderlerin yavaşmaları olarak– katılıyordu. Din değiştirme ve yavaşmalık ilişkisi artan bir Müslüman nüfusu yarattı. Başlangıçta çoğunlukla Arap olan bu nüfus, artık fetihlere önyak olan Araplarla aynı değildi.

Müslüman süper gücün hızla büyümesi merkezdekileri ihtilafa düşürdü. Muhammed'in 632 yılında ölümüyle birlikte, peygamberin (erkek evladı olmadığından kızları dolayısıyla) soyundan geldiklerini ileri sürenlerle, Medine'ye hicrete giderken ona eşlik eden has müritleri arasında halefiyyet konusunda anlaşmazlık baş göstermişti. Halifelik yetkisi önce, eski müritlerden ve Muhammed'in kayın-pederlerinden biri olan, Ebu Bekir'e geçmişti. Ona halef anlamına gelen, halife adı verilmişti. Halifenin niteliğiyle, hem inancın lideri hem de halkın hükümdarı²

1 *Zimmi*: Anlaşma gereği cizye (kelle vergisi) ödemeleri karşılığında İslam ülkesinde ikamet hakkına sahip olan gayrimüslimler. (çev.)

2 İmam (çev.)

olmasından kaynaklanan görevleri üzerine uzunca bir süre devam eden çekişme ortaya çıkmıştı.

Halafet ve halifenin yetkileriyle ilgili iki gerilim hızla ortalığı birbirine katmıştı. Üçüncü halife (644-656 yılları arasında halifelik yapan) Osman, halifeliği krallığa dönüştürdüğü için eleştirilmişti. Osman öldürüldü ve yerine, Muhammed'in damadı Ali geçti. Bazı cemaat liderlerinin Ali'yi halife olarak kabul etmemesi 661 yılına kadar sürecek bir iç savaşa yol açmıştı. Ali düzenlenen bir suikast sonucu ölünce, iktidarı Ebu Bekir'in müritleri ele geçirdi. Ali'nin oğlu Hüseyin'in –peygamber soyundan geldiğini öne sürerek– halifelik üzerinde hak iddia etmesi 680 yılında yeni bir iç savaşa neden olmuştu. Hüseyin de suikasta kurban gitmişti. Uzun hükümdarlığı 661'den 680'e kadar süren Muaviye, hanedanlığa dayalı hilafeti tesis etmiş ve böylelikle Emevi egemenliği varlık bulmuştu.

Kuruluş yılları sırasında ilim adamları, yani *ulema* dini metin ve gelenekleri bağışsız yorumlama yetkisine sahip olduklarını ileri sürerek halifenin fetvalarına karıştılar, İslam tarihini dini ve politik egemenliği bölücü bir şekilde yeniden yazdılar. Emeviler güçlerini pekiştirdikçe Ali'nin müritleri rakip bir mezhebi; Şiiliği kurdu. İslamiyete ilişkin yorumları, Emevilerin halifelik mücadelesi sırasında galebe çalan Sünni inançlarından farklıydı. Şiilerin iddiaları soya, Sünnilerinkiyse sadakat ve cemaate dayalıydı. Şiilerin muhalefeti, ne İslamiyetin tektanrıci niteliğinin, ne de yükselen bir imparatorluğun kaynaklarının, İslami bir politik yapının özelliklerine ilişkin tek bir tasavvurun garantisi olamayacağını göstermişti. Nitekim bu hasım geleneklere bağlananlar bugün bile birbirleriyle kavgalarını sürdürmektedirler.

Roma İmparatorluğu'nun parçası Suriye şehirlerinden Şam, 661 yılından sonra Emevi egemenliğinin merkezi haline gelmişti. Mekke'ye dini merkez olarak kalmıştı. Emevilerin en uzun süreyle ellerinde tuttukları bölge batı ucundaki İspanya'ydı. Kuzey Afrika boyunca Roma İmparatorluğu'nun ayak izlerini takip eden Araplar, buraya 711 yılında ulaşmışlardı. Bölgeye Arap ve Müslümanlığı kabul eden Berberi cemaatlerin karışımı yerleşmişti. Pek az sosyal bağı olan din değiştirenler, Emevi Halifeliği'nin sadık destekçileri oldular. İber Yarımadası'nın –Fenikeli, Kelt, Yahudi ve diğer yerleşimcilerin şekillendirdiği, Romalı ve Vizigotların dalgalar halinde istilalarına maruz kalıp değişime uğramış toprakların– büyük bölümünü ele geçiren halifelik, bölge merkezini güneydeki Kurtuba¹ şehrine kurdu. Halifelik Hristiyan ve Yahudi nüfusu ne ortadan kaldırmaya, ne de asimile etmeye kalkıştı. İslam İmparatorluğu'nun Güney Akdeniz'deki ilerleyişi, 741 yılında güçlükle bastırılan Berberi İsyanı ve halifeliğin kendi içindeki ihtilaflar nedeniyle kesintiye uğramıştı. Emeviler, 750 civarında Suriye'deki eski başkentlerini kaybetmelerine

1 Cordoba (çev.)

rağmen, İspanya'daki varlıklarını sürdürdüler. İspanya'da iktidarı Berberi kökenli diğer Müslüman hanedanlar; 1086'da Murabıtlar, 1147'de Muvahhidiler ele geçirdiler ve Hristiyan krallar Müslüman hükümdarları ancak 13. yüzyılda geriletebildiler. İber Yarımadası'ndaki İslam egemenliğinin son kalesi 1492 yılına kadar ayakta kalmıştı.

Kuzey Afrika boyunca yoğun bir Arap göçü yaşanmadı. Berberiler dillerini korudular ve Müslümanlığı ancak uzun bir sürede kabul ettiler. Emevi İmparatorluğu'nun dört bir tarafındaki farklı dini grupların varlığı doğal karşılanmıştı. Suriye'de bir dönem için sıradan devlet işlerinde Yunanca kullanılmıştı.

Acaba Emevi Hanedanı kendi dini vecibelerine uymuş muydu? Fetihler, ilk günlerin ümmet fikrinin eşitlikçi, cemaatçi ideallerine aykırı eğilimler doğurmuştu: Yanaşma ve kölelerin aşağılanması; önce Mekkeli olan ve olmayan Araplar arasında, sonra da Araplarla başka etnik unsurlar arasında ayırım yapılması; Bizans ve İran toprakları ilhak edilirken, daha hiyerarşik imparatorluk yönetimi geleneklerine hiç el sürülmemesi. Şiiler halifeliğin intikalinin meşruiyetini tanımıyorlardı. Muhalefet ve başkaldırı bakımından da yalnız değillerdi. Halifeliğin yayılması otoritesinin daha derinden sorgulanmasına yol açmıştı: Halife gerçek İslamiyetin koruyucusu olmaktan çok bir imparator gibi mi hareket ediyordu? Halifeliğin hiyerarşik eğilimlerine karşı İslamiyetin eşitlikçi prensipleri hatırlatılıyordu.

8. yüzyılın ortalarında güçlü bir isyan hareketi baş göstermişti. Günümüzün Irak, İran ve Afganistanı'nda destek bulan hareket, halifeliğin hem meşruiyetini hem de uygulamalarını sorguluyordu. Adlarını Muhammed'in bir akrabasından alan Abbasiler, Emevileri 750'de Şam'dan kovarak yeni bir hanedanlık kurdular. İsyanlarındaki Şii unsurlara rağmen, Abbasiler Sünni çizgisine geri döndüler, kendi emir komuta zincirlerini ve hiyerarşilerini inşa peşinde koştular. Abbasiler, kabaca Kuzey Afrika'daki eski Roma topraklarını, Doğu Akdeniz'i, Irak'taki eski Sasani bölgelerini ve İran'ın bir bölümünü kapsayan büyük bir imparatorluğu kontrolleri altına aldılar. Peygamberin yurduna çekidüzen verip birliğini sağlama iddiasındaki Abbasi Hanedanı varlığını hiç değilse ismen, 750'den 1258'e kadar sürdürmüştü. Abbasi gücünü simgelemek üzere tasarlanan Bağdat'ı başkent yapmışlardı. Kayıtlara göre şehrin inşasında yüz bin işçi çalışmıştı. Başkaları gibi bu imparatorluk da egemenliği yeniden konumlandırmayı başarmıştı. Ancak daha sonraları Bağdat yeni bir dünya gücünün ufkunun genişlemesine, hedeflerinin evrenselleşmesine, bütünleşmiş bir yapıya kavuşup sanatsal ve kültürel bakımdan olgunlaşmasına kapı aralayacaktı.

Abbasi Halifeliği, Roma'nın yaptığı gibi taşrasını tek bir ekonomik çatı altında birleştiremeyen imparatorluklara özgü sıkıntıları çekti. İmparatorluğun uç bölgeleri merkezin kontrol etmediği ekonomik çevrelerle bütünleşebiliyordu. Bu durum

bazı yörelerde yeni hanedanlıkların inşa edilmesine yol açtı. Bunlardan başta geleni 10. yüzyılda Mısır'da kurulan ve bir tür Şiiliği benimseyen (peygamberin kızı Fatıma'nın adıyla anılan) Fatımilerdi. Halifeliğin Irak'taki merkezinin çok yakınındaki mezhep ve hanedanlık kaynaklı çekişmeler bile parçalanmaya neden oldu. Her ne kadar bu İslam devletleri cuma namazlarında halifenin hükümranlığını tanıyarak onun için de dua ettilerse de, gerçekte kendi bağımsız devletlerini oluşturmuşlardı.

Harita 3.3 Abbasi Halifeliği

İslamiyetin Arapça konuşulan bölgelerin dışına yayılması, bir zaferden çok bir sorun haline gelmişti. Sasani Hanedanı'nın zayıfladığı İran Müslümanlarca fethe-dilmişti ama buradaki halka bir türlü Arap kültürü benimsetilememiş, öne çıkan gitgide Şiilik olmuştu. Birçok Türkî kavim Müslümanlığa geçmiş, 11. yüzyılda da Selçuklu Türkleri kendi imparatorluk hayallerini gerçekleştirmenin peşine düşmüş-tü.

İhtirasın yanı sıra ihtilaflarla da karşı karşıya kalan halifeler, iktidarı ellerinde tutabilmek için kurumsal mekanizmalara ihtiyaç duymuşlardı. Ülkeyi başında vali ve askeri yetkililerin olduğu eyaletlere böldüler, İslam hukukunu güçlendirmek amacıyla mahkemeler kurdular. Bu sayede devlet bir yapıya kavuşmuştu. Bizanslılar gibi onlar da bir vergi toplama düzeni geliştirdiler, tahsilatı eyaletlerle merkez arasında bölüştürdüler, devlet gelirlerini asker ve memur maaşlarını ödemek (veya onları satın almak) için kullandılar. Toprakların veya yönetimin ele geçirilmesine destek veren kabilelerle daha az resmi düzenlemelere gittiler.

Müslümanlar, imparatorluk idaresine yardımcı olmaları için aracı seçerken dışarıya yöneldiler. Sadece ittifak kurulabilir gruplara değil, doğup büyüdükləri

cemaatlerden koparılabilecek bireylere de başvurdular. Ümmetin sınırları veya dışındaki insanlar, hükümdarın kolayca ihanete dönüşebilecek ölçüde sadakat sahibi yakınları veya kabile mensuplarını dengeliyordu. Kişisel yaşamları (Arapçada *mevlâ'*) halife açısından çok önemliydi. Varlığını doğrudan doğruya ona borçlu bu maiyet, onun adına ödül dağıtabileceği gibi, şiddet de uygulayabiliyordu. Üst düzey memurlar ve komutanlar bazen, genç yaşta tutsak edilmiş veya satın alınmış, sarayda yetiştirilmiş, Müslümanlaştırılmış ve halife dışındaki tüm bağlarından koparılmış kölelerden oluşuyordu. Bazı mevkilerdeyse asla hanedanlık ihtirasları olmayacak hadımlar bulunuyordu. Benzer stratejiler daha önceleri Bizanslılar ve Farslar tarafından da kullanılmıştı.

Böylelikle genişleyen bir imparatorluğa dönüşen bir zamanların kaynaşmış ümmeti giderek Arap olmayan askerlere –Farslara, Kürtlere ve özellikle Türkî diller konuşan Avrasyalı kölelere– bel bağlar hale gelmişti. Bu köleler Avrasya halklarının bilgi ve ustalığını taşıyordu. Korkusuz birer asker ve mükemmel birer atlıydılar. Batı Avrupalı bir kral, vassallık ilişkisine (bir soylunun bağlılık yemini sonucu kendi hizmetlilerinin kral tarafından kullanılmasına izin verdiği ilişki) güvenmek durumundayken, halife insanları sosyal mevki veya akrabalarından mahrum ederek kendine bağımlı birer maşa haline getiriyor ve tebaası üzerinde bunlar aracılığıyla hüküm sürüyordu. İslami politik yapılarda güçlü, köklü yerel ailelerden gelen aristokrasiler gerçekten mevcut değildi.

Sistemin tepesinde halife ve üst düzey memuru veziri arasında duygu yüklü, karşılıklı bağımlılık ilişkisi vardı. Arap halk edebiyatındaki hikâyelerde en güçlü Abbasi halifesi Harun Reşid'le (786-809), Ceyhun Vadisi'ndeki Bermeki Ailesi'nden gelen ve daha önceleri Abbasi Devrimi'ne destek toplayan veziri arasındaki yakın beraberlikten söz edilir. Harun zamanla dostu ve vezirinden kuşkulanmış ve onu ailesiyle birlikte öldürtmüştü. Burada imparatorla aracısının, kişisel ama eşitsiz ilişkisinin hem yoğunluğunu hem de kırılganlığını görüyoruz. Bu hikâye çoğunlukla bir kıssadan hisse olarak anlatılır: Hem aşırı güçlü bir vezire; hem halifeyle halkı arasına giren nefsine düşkün bir yabancı için cemaate; hem de gücün tek bir insanda toplanmasının, kişiyi astlarıyla ilgili gaflete düşürebileceği gibi halkıyla ilgili sorumluluklarında da ihmalkârlığa sürükleyebileceğine dair halifeye bir uyarıdır.

İmparatorluk politikalarının istikrarsızlaşmasına neden olan, farklı Müslüman hükümdarların güçlenip diğerlerini hâkimiyet altına almaları ve ileri gelen astların da zincirlerinden kurtulabilmeleri idi. Kimi zaman Abbasi halifeleri Türk askerlerine bağımlı hale gelmiş, onlar da 9. yüzyılda kendi vezir tercihlerini kabul ettirmişler ve 869'da bir halifeyi öldürmüşlerdi. Daha önce değindiğimiz gibi, Abbasi

1 *Mevlâ*: Arapçada sahip, efendi, azatlı, köle, tanrı, dost, sevilen gibi birbirinden çok farklı anlamlara gelmektedir. (çev.)

halifesinin dini otoritesini kısmen tanıyan ve vergi gelirlerini kendilerine saklayan yerel devletler türeyivermişti. Zengin Mısır eyaleti farklı bir hanedanlığın; Fatımilerin egemenliği altına girmişti. 945'ten kısa bir süre sonra da Irak'ı, halifeyi sadece Sünni cemaatinin başı olarak bırakan bir Şii hanedan; Büveyhoğulları ele geçirmişti. Daha güçlü bir darbeyse, 1055'te Bağdat'ı zapt eden, liderlerine sultan unvanı verip Abbasi halifesini dindışı egemenlikten temelli yoksun kılan Müslüman ve Türkî Selçuklulardan gelmişti. Önemli ölçüde küçülen Abbasi Halifeliği'ne 1258'te son darbeyi vuransa bir diğer hızla yayılan imparatorluk olmuştu. Orta Asya'nın steplerinden gelen Moğollar Bağdat'ı bir kez daha yağmalamış, nüfusun büyük bir bölümünü katletmiş, kendi yönetimlerini yerleştirip, başka fetihler için yola devam etmişlerdi (Bölüm 4).

İslam dünyasının diğer halifeleri de benzer tehditlerle yüz yüze geldiler. 12. yüzyılın sonlarına doğru Suriyeli bir hükümdarın Kürt kökenli komutanı Selahaddin Eyyubi, Mısır'daki Fatımilere meydan okuyup onları mağlup etmiş ve bu Şii kalesini yeniden Sünni âlemine katmıştı. Hamisinin ölümünün ardından Selahaddin Eyyubi iktidarı ele geçirdi. Mısır'la Suriye'nin yanı sıra Mekke ve Medine dahil Batı Arabistan'daki hâkim güç haline geldi. Haçlı ordusunu yenmeyi başararak Kudüs'ü geri aldı.

Ne var ki Selahaddin Eyyubi'nin imparatorluk projesi ölümünün ardından yaşanan halefiyyet kavgaları yüzünden yarım kaldı. Çoğunlukla Türk kökenli olan askeri köleler efendilerini saf dışı bıraktılar. Memlûklar diye bilinen köle maiyet ve askerler 1250'de iktidara geçti. Memlûklar, Haçlı ordularına karşı daha önceki zaferlerinin yanı sıra, tarihin en büyük askeri fetih hareketlerinden birini –Bağdat'ı talan edip Mısır'a doğru yürüyen Moğolları– durdurmakla da itibar kazandılar (Bölüm 4). Memlûklar, Osmanlılar tarafından 1517'de yenilinceye kadar Mısır'da (bir süreliğine daha geniş bir alanda) hüküm sürdüler (Bölüm 5).

İslam Dünyasının İmparatorluk Dışındaki Yüzü

Tek bir tanrıya ibadet eden tek bir cemaat, tek bir imparatorluk kurmak üzere yola koyulmuştu. Ne var ki sonuçta birden fazla imparatorluk odağı ortaya çıkmıştı. Bu güç merkezlerinin her birinde, araçların sadece kendi hizmetlerinde olmalarını bekleyen liderleri, bu araçların devleti ele geçirme ihtiraslarıyla mücadele etmek durumunda kalmışlardı. İmparatorluk gücünün zirveye çıktığı zamanlar –Şam'da Emeviler, Bağdat'ta Abbasiler, Kahire'de Fatımiler devrinde– yeteneklerin de bu merkezlerde toplanmasıyla, bilim ve sanatın serpilip geliştiği dönemlerdi. İslamiyetin etkisinin tek tek imparatorluklarındakinden hem coğrafi bakımdan daha geniş,

hem de daha kalıcı olması, evrensel dini cemaat tasavvurunun imparatorluk emrindeki kaynaklarla birleşmesi sayesindeydi.

İslam dünyası birkaç yüzyıl boyunca Helen, Roma ve Fars kültürlerinin en dinamik ve en yaratıcı mirasçısıydı. Ekonomi tarihçileri İslam âlemini kıymetli madenler ve çok çeşitli emtiayla dolup taşan, ticari köprülerle birbirine bağlanmış “medeniyet adaları” olarak tasvir ederler. Bu bağlantılar sayesinde eski Roma toprakları şeker, pirinç ve pamuk gibi ürünlerle tanışmıştı. Halifeliklerin para sistemleri geniş bir alanda standart olmuş, hatta hükümrانlık bölgesinin dışında da kullanılmıştı. Emevilerin yönetimindeki Müslüman İspanya’nın, ürettiği buğday, şeker ve meyve nedeniyle ekonomik bakımdan yıldızı parlamıştı.

Emevilerin fethi İspanya’nın sanat ve mimarisini derinden etkilemişti, özellikle Endülüs’te. İslam edebiyatı, sanat, tıp ve bilim Halife Harun Reşid’in yönetimindeki Abbasi Bağdatı’nda gelişmişti. Antik Yunan felsefe ve edebiyatına ilişkin “Batı’nın” bildiklerinin çoğu, daha sonra Latince çevrilen Arapça tercümeleri sayesinde. Arap ve Fars kültürlerinin buluşması, yeni edebi üsluplarla felsefi eserlerin yaratılmasını sağlamıştır. Bir kentsel yaşam ve kültür merkezi olarak o dönemde Bağdat, Kahire ve Kurtuba’yla yarışabilecek tek şehir Konstantinopolis’ti.

Bu sırada yerlerinden edilen ve birbirlerine dini liderleri sayesinde kenetlenen İslam cemaatleri, genellikle tüccarların öncülüğünde Orta ve Güneydoğu Asya’yla Çin’e yayılmıştı. Bazı durumlarda ülkelerarası ticarete güçlü bağları olan monarşiler Müslümanlığı kabul edip uzun ömürlü İslam devletleri kurdular. Fars ve Arap âlimleri Orta Asya şehirlerinde, kimi çoktanrıci geleneklere sahip başka imparatorlukların saldırılarına maruz kalan bir bölgede, kozmopolit bir İslam kent kültürünün oluşmasına yol açtılar (Bölüm 4). Arapça büyük bir bölgenin dört bir tarafında, politik sınırları aşan ortak bir ibadet ve ilim dili haline geldi. Kuran ve peygamberin hadisleri yoğun bir şekilde incelendi. Peygamber zamanının Müslüman cemaati, âlimler için bir referans noktası; sözüm ona halifeliğin de benimsemesi gereken ehil devlet yönetiminin örneği oldu.

İslam hukuku nerede ve kimin hükümrانlığı altında olurlarsa olsunlar, Müslümanlara kendi toplumlarını düzene sokma ve diğerleriyle etkileşime girme imkânı sağlıyordu. Ne var ki İslam düzeninin hangi özelliklere sahip olması gerektiği yoruma ve tartışmaya açıktı. Abbasi İmparatorluğu’nun sınırları, egemenliğinin doruğundayken bile, hem İslamiyetin etkisini hem de İslam âlimleriyle Müslüman hükümdarların hayal edebilecekleri politik yapıları ancak kısmen yansıtıyordu.

İslam dünyasında birbirinden farklı ümmet anlayışları rol oynamıştı. Bunlardan ilki herkesi kucaklayan, kendi içinde eşitlikçi ve dışardakileri bünyesine katan veya onlarla dövüşen ümmet fikriydi. Diğerleri çok geniş topraklara yayılarak üzerindeki gayrimüslimleri tanıyan, İslami bir devlet yönetiminde dönme, yavaşma ve köleleri

istihdam eden imparatorluk tasavvurlarıydı. Bir başkasıysa politik sınırları aşan, birbirlerine dini metinlerle, âlimler arası haberleşmeyle, hacca gitmeyle ve ticaretle bağlanan Müslümanlar arası ilişkiler ağıydı. “İslamiyet” artık, Roma İmparatorluğu sonrası Hristiyanlık dünyasındaki gibi tek ve değişmez bir politik organizasyonu tanımlamıyordu.

Muhammed’in dini cemaati geniş bir bölgeye yayılarak Müslümanlığın nüfuz alanını Arabistan, Suriye ve Irak’taki merkezlerinden Afrika, İspanya, Orta Asya ve Hindistan’a kadar genişletirken Emevilere, Abbasilere, Fatımilere ve diğerlerine imparatorluğun İslamiyete özgü şekli olarak halifelikle ilgili ilham vermiş, fakat bu konudaki anlaşmazlıkları da bereberinde getirmişti. İslam İmparatorluğu’na ilişkin bu iddiaların çeşitliliği ihtilaflara yol açtı ve yayılmayı sekteye uğrattı. Her şeye rağmen ilerideki bölümlerde ele alacağımız gibi, Müslüman saltanat şekli uygulamada esnekti ve Müslüman cemaati ideali gücünü korudu.

TEKRAR YENİ BİR ROMA MI? ŞARLMAN’IN KATOLİK İMPARATORLUĞU

800’de Frankların kralı Şarlman Roma’ya gittiğinde papa ona taç giydirdi, onu “İmparator ve Augustus” ilan etti. Kilisenin taç giydirdiği Kral Şarlman Roma’nın şan ve şerefine işaret ederken, bir başka Hristiyan imparator köklü Bizans tahtında oturuyordu. Aynı zamanda Harun Reşid de Bağdat’tan halifelliğini yönetiyordu. Üç imparatorluk oluşumundan en elverişsiz zemin üzerinde kurulan; sonradan kıta Avrupa’sı diye bilinen, nispeten kısıtlı ekonomik imkânlarla sahip ve kurumsal bakımdan karmakarışık olan Şarlman’ınkiydi. En kısa ömürlüsü de yine onun imparatorluğuydu. Bu hikâye bize her şeyden önce imparatorlukları oluşturan ama aynı zamanda onların sonunu da getiren süreçleri hatırlatıyor.

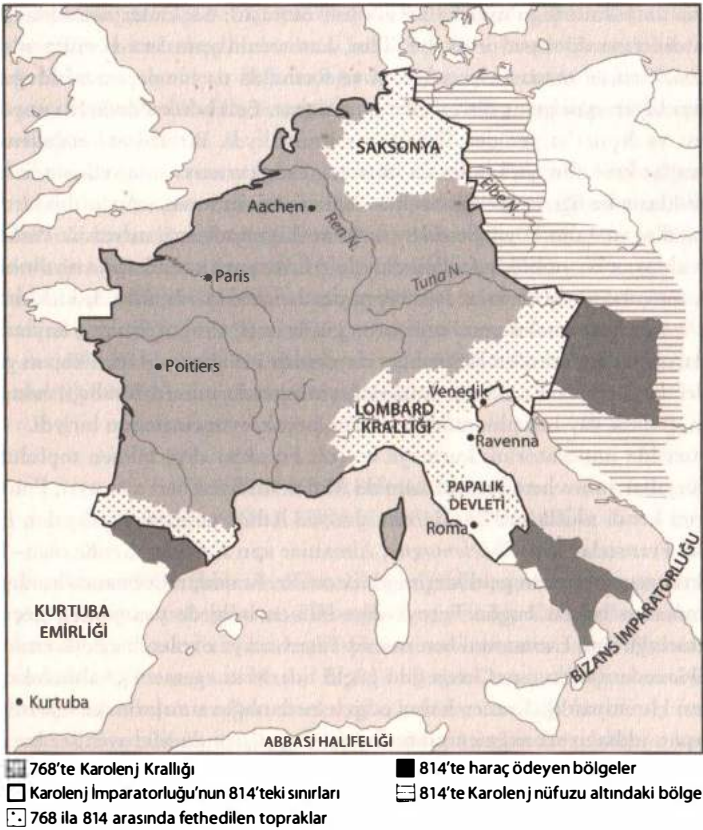
Şarlman’ın imparatorluk girişimi, eski Roma toprakları üzerindeki dört yüz yıllık politik parçalanma ve yeniden birleşme sürecinin ardından ortaya çıkmıştı. Roma’nın çöküşü devlet otoritesi ve mali kaynaklarıyla ayakta tutulan altyapısının da (su kanalları, yollar, kentsel tesisler gibi) çürümesine yol açmıştı. Eski imparatorluğun batı tarafı neredeyse köye dönmüştü. Yerel lordlar silahlı hizmetlilerini doğrudan kendilerine bağlamış, toprak ağaları da köylülerin üretim fazlasına zora dayalı çeşitli yöntemlerle el koyar olmuştu. Daha önceleri Roma İmparatorluğu nüfusunun çoğunluğunca yararlanılan tüketim ürünlerinin kalitesi bozulmuş, zanaatkârların piyasaları daralmıştı. Bununla birlikte yerel ve bölgesel mübadele varlığını koruyor, bazı aristokratlar da hâlâ zenginleşiyordu ama ekonomik faaliyetin bir düzeni kalmamış, bir hayli dengesizleşmiş, seçkinlerin de varlık birikimleri istikrarsızlaşmıştı.

Roma İmparatorluğu'nun kalıcı etkileri olmuştı: Seçkinler arasında giderek Roman dillerine dönüşen ortak bir dilin, Latincenin yanı sıra Hristiyanlığın da yayılması. Gelişen manastırlar şebekesi ve Roma'da da bir papanın olduğu kilise yetkilileri hiyerarşisi geniş bir bölgeyi kaplamıştı. Belki de en önemlisi imparatorluk anısı ve Roma'yı yeniden birleştirme ihtimaliydi. Birbirlerini engellemeseler, aristokratlar kral olmayı, krallar da imparatorluk kurmayı amaç edinebilirlerdi.

Krallıkların birliği, benzerlik bağıyla değil; eşitsizler arası, yani kralın lortla, lordun vassalla, vassalın köylüyle dikey ilişkileri sayesinde sağlanıyordu. Bizans'ınki gibi kucaklayıcı bir politik güç olmadan da, Hristiyanlık tek başına ne altında durulacak bir çatı, ne de soylular için bir payanda işlevi görüyordu. Eski Roma toprakları üzerinde durmaksızın el değiştiren güçlerin (Ostrogot fatihler, kaybettikleri toprakları yeniden fetheden Bizanslılar ve yeniden birliğini sağlayan Bizans gücünü kaybeder kaybetmez Roma'nın kuzeyine yerleşen Lombard Krallığı) sıkıştırdığı papa da, politik yayılmacılık mücadelesinin birçok oyuncusundan biriydi.

8. yüzyılda imparatorluk kurmaya en çok Franklar diye bilinen topluluk yaklaştı. Yüzyıllar sonra hem Fransız hem de Alman milliyetçileri ayrı ayrı, Frankların tarihlerini kendi uluslaşma davalarının parçası haline getirmeye çalıştılar. Her iki taraf da –Fransızlar için *Charlemagne*, Almanlar için *Karl der Große* olan– büyük Frank kralının soyundan geldiklerini iddia ettiler. Franklar Cermence konuşan bir boydu ama en batıda bugün Fransa diye bilinen bölgede yaşayanlar, geç Roma İmparatorluğu'nun Latincesini benimseyip Fransızcaya evrilen bir dil ürettiler. Merovenj Hanedanı'nı kuran Clovis gibi güçlü liderlerin egemenliği altındaki Frank seçkinleri Hristiyanlığı kısmen kabul edip hanedanlığın sınırlarını genişlettiler. Bütün ihtişam iddialarına rağmen tahtın her el değiştirişinde Merovenjler bocalamış ve topraklar vârisler arasında bölünmüştü. Kralın önde gelen komutanı ve saray nazırı Charles Martel, ancak 714'ten sonra silahlı kuvvetleri birleştirip daha güçlü bir ordu kurarak, Frank egemenliğini daha çok toprak ve daha büyük bir nüfusu kapsayacak şekilde genişletebilmişti. Nasıl ilk Müslüman politik yapıları büyük imparatorlukların kıyısında geliştirse, Franklar da güçlerini pekiştirirken, Hristiyan Bizans'tan nispeten uzakta olmanın avantajlarından yararlanmışlardı.

Ne var ki Charles Martel İslam İmparatorluğu'yla burun buruna gelmişti. 732'de İspanya'daki Emeviler'den kaynaklanan bir Müslüman akınını Poitiers şehri yakınlarında yenilgiye uğratmıştı. Hristiyan Batı Avrupa'yı İslamiyetten kurtardığı iddiasını, daha o zamanlar böyle bir Avrupa'nın olmaması ve İspanya'daki Müslüman varlığının bir 750 yıl daha sürmesinden ötürü kabul etmesek de, bu vaka Charles Martel'in irihabının bir hayli artmasına yaramıştı. Oğlu Pepin Frankların kralı ilan edilmişti. 768'de kral olduktan sonra krallığa imparatorluk adını yakıştıran ve elinden geldiğince sıkı sıkıya buna sarılırsa Pepin'in oğlu Şarlman olmuştur.

Harita 3.4 Karolenj İmparatorluğu, 814 dolaylarında

Tabii ki Şarلمان'ın başarılarının merkezinde, oldukça önemli büyüklükteki krallıkların ilhakı gibi askeri zaferler vardı. Yükselişi savaş ganimetlerinin elde edilişi ve bölüştürülmesi sayesindeydi. Frankların Ren Bölgesi'ndeki yurtlarından her yöne doğru hücum ederek Lombardları, Saksonları, Bavyeralıları ve diğerlerini yenmiş, bir zamanlar Roma'ya bağlı toprakları bir araya getirmişti.

Şarلمان'ın imparatorluk içi irtibat düzeni Roma'nunki gibi değildi. İmparatorluğunun sabit bir başkenti yoktu. Bunun yerine kilit noktalardaki saraylardan yönetiliyordu. Şarلمان kalabalık maiyetiyle bunlar arasında mekik dokur, hizmet sözü vermiş lortların biat etmeleri için kendini etkili bir şekilde görünür kılarıdı.

İktidarı dikey ilişkilere dayalıydı: Şarlman'ı güçlü yapan, maiyet ve gelir sahibi soyluları buyruk altına alabilme becerisiydi. Savaşta süvarilerin gitgide önemli hale gelmesiyle, kral veya imparatorların güçlerinin anahtarı, kendi at ve zırhını temin edebilen silahlı adamların serveti olmuştu.

Şarlman aracılarını gizlice izlemek ve nüfuzu altında tutmak için başka hükümler kanalları da yaratmıştı. Vergi tahsilatını gözetip denetlemek, buyrukları tebliğ etmek, savaşçıları silahaltına almak ve her bir mıntıkeyi yönetmek için 250 kadar "kont" görevlendirmişti. Şarlman bunlara ilaveten sırtını, doğrudan kendine bağlı olan iki yetkili gruba; kraliyet vassalları ve kraliyet elçilerine yaslamıştı. Bu düzenle, farklılıklar barındıran bir dünyada, mahalli dilleri bilen ve yöresel hiyerarşilerin içinde yer alan insanları idareci olarak kullanmanın avantajından yararlanılmıştı. Karolenj tarzı yönetim aynı zamanda tüm imparatorlukların yüz yüze geldiği tehlikeden (imparatorluk aracılarının başlarına buyruk olmalarından) korunma imkânını, kuvvetler ayrılığını da içeriyordu. Tüm özgür bireylerin imparatora sadakat yemini etmeleri gerekiyordu. Bununla birlikte imparatorla böylesi doğrudan bir ilişki politik sistemin sadece bir yönüydü: Herkes bir başkasına sadakat borçluydu. Sadakat hiyerarşilerinin katmerli oluşu imparatorluğu bir arada tutuyordu ama risk de taşıyordu. Dağıldığında her bir parçası kalanına meydan okuyabilecek güce sahipti.

Şarlman onca farklılık içeren imparatorluğuna dini ve ideolojik bakımdan ahenk vermeyi amaç edinmişti. Şansı yaver gitmiş ve o papaya ne kadar muhtaç olduysa, papa da ona o kadar ihtiyaç duymuştu. Otoritesini bütünüyle tanımayan Lombard Krallığı'nca kuşatılan, Bizanslıların meydan okuduğu ve kilise içindeki yolsuzluk skandallarını ensesinde hisseden Papa III. Leo, Şarlman'ın Lombardları yenmesinin ve papalığa koltuk çıkmasının faydasını görmüştü. İki taraf da imparator unvanının bir törenle bahşedilmesinin dünyevi ve uhrevi otoriteyi birbirine bağlayarak karşılıklı yarar sağlayacağını anlamıştı. Şarlman, taç giyme töreninin ardından beş ayını Roma'da geçirerek Ebedi Şehir'le bağlarını pekiştirmişti.

İmparatorluk unvanıyla bunun Roma'yla irtibatı, dini ve politik gücü zirvede buluşturmuştu. Şarlman döneminde her ülkenin sadece bir kontu değil, bir de

“O [Şarlman] Havari Aziz Petrus'un Roma'daki kilisesine tüm diğer mukaddes ve mübarek yerlerden daha fazla değer verdi; kasasını tıka basa altın, gümüş ve kıymetli madenlerle doldurdu. Papalara pek çok harika hediyeler gönderdi; bütün hükümdarlığı boyunca en içten dileği, ilgi ve nüfuzuyla Roma şehrini eski itibarına yeniden kavuşturmak; Aziz Petrus Kilisesi'ni savunmak, korumak ve onu kendi hazinesiyle tüm diğer kiliselerden daha fazla güzelleştirmek ve süslemektir.”

— Einhard, Şarlman'ın kronikçisi

piskoposu olmuştu. Piskoposlar –kâğıt üstünde kalmadığı sürece– imparator tarafından atanıyordu. İmparatorluğun dört bir tarafında, bir hayli toprak ve bir sürü köylünün de bağışlandığı manastırlar inşa edilmişti. Sadık bir şövalyeye teslim edilen manastır, ona önemli ölçüde gelir sağladığı gibi, imparatorluğu bir arada tutan bağları da sağlamlaştırıyordu. Şarlman'ın imparatorluğunda altı yüzün üzerinde manastır vardı. Bir araştırmacının ortaya koyduğu gibi, aslında Şarlman şöyle di-yordu: “Burada ne Romalı ne de Cermen var. Franklara, Bavyeralılara veya Aki-tanyalılara da yer yok. Bu Romen kökenli bir Hristiyan imparatorluğu ve başka bir şey olması da mümkün değil.” Elbette diğer din adamları gibi piskoposlar da boyun eğmeyebiliyor, kiliseyle ilgili kuruluşlar kaynaklarını biriktirip kendi amaç-ları için kullanabiliyordu.

Ekonomik olarak Karolenj İmparatorluğu Roma'dan iki bakımdan farklıydı. Bi-rincisi coğrafi ağırlık merkezi artık Akdeniz değil, Kuzey Avrupa'da bugün Fransa, Belçika ve Almanya'nın sınırlarının bulunduğu Ren bölgesiydi. İmparatorluk güçlü tahıl üretimi üzerine temellenmiş, hem servet birikimini hem de bölgeden dışa doğru yayılan mübadele kanallarını geliştirmişti. Standart para birimi ticareti yaygınlaştı-rmıştı. Karolenjler asla Roma İmparatorluğu'nun doruğundaki zenginliğine ulaşama-sa da, 300'den 700'e kadar deniz ve kara yollarında meydana gelen kayıplar kısmen telafi edilmişti. Kuzeyli halklarla (Danimarkalılar ve Anglosaksonlar), Lombardlar üzerinden Venedik'le, Balkanlar üzerinden Bizans'la, Farslar ve diğerleri üzerinden Avrasya'yla olan ticari ilişkileri sayesinde Karolenjler birçok ekonomik çevreyle irtibat kurmuştu. İmparatorluğun hiç azımsanmayacak gelir kaynaklarından biri de insan ticaretiydi. Şarlman'ın yayılcı savaşları sırasında tutsak edilen bölge insan-ları, Müslüman dünyasına açılan Venedik ve diğer güney limanları üzerinden iyice oturmuş köle pazarlarına sunuluyordu. Müslüman dünyasında köleler, devlet ve ev işlerinde olduğu kadar tarımsal üretimde de revaçtaydı.

İkincisi kölelerin çalıştığı ve Roma düzeninin bir parçası olan büyük plantas-yonlar –latifundia– yerini insanların çeşitli bağımlılık ilişkileriyle toprağı işlediği malikâne sistemine (*manor*¹) bırakmıştı. Bu sistemde köleler de istihdam ediliyor-du, ancak çoğunlukla köylülerin toprağı serf veya kiracı olarak bağımlı kıldığı bir düzendi. Ganimetin paylaşımı, diğer genişleyen imparatorluklarda olduğu ka-dar, Şarlman'ın iktidarı açısından da başlangıçta hayatı öneme sahipti. Ancak askeri başarılar sınırları öteleyip seferleri zorlaştırdıkça, iç servet birikimi daha kayda de-ğer hale geldi. İmparator fetihler ve hediyelerin yanı sıra, miras yoluyla da üzerinde çok sayıda köylünün yaşadığı uçsuz bucaksız toprakların sahibi oldu. Şarlman,

1 *Manor*: İngilizcede *manor*, Fransızcada *manoir* veya *seigneurie*, köylüleri toprağı ve efendilerine bağımlı kılan bir toprak tasarrufu düzeni. (çev.)

Roma kadar etkin olmasa bile benzer bir amaçla, hazineye düzenli gelir sağlamak için vergi ve geçiş ücretleri tahsilatını usule bağladı.

Şarlman'ın hukukla ilgili girişimleri, bir yandan bazı kanunları tüm imparatorluk çapında geçerli kılarken, diğer yandan da çeşitli halkların birbirinden farklı adli örf ve adetlerini düzenlemek ve kayda geçirmek olmuştur. Mahalli gelenekler, imparatorluk buyrukları ve kutsal kitaplardan kaynaklanan çeşitli adli yetkilerin aynı çatı altında toplanması, hukuku imparatorluk yönetiminin esnek bir aygıtı haline getirmişti.

Malikâne ekonomisine ve dört bir tarafa yayılmış soyluların sadık kalmasına –Roma'nın kaynakları olmaksızın güvenilir bir aristokrasi yaratmaya– bel bağlamış bir imparatorluğun ihtiyaçlarıyla bağdaşan Karolenj hukuku, tebaanın statülerini ve aralarındaki ilişkileri tanımlamaya odaklıydı. Soylular ve din adamları üstte; köleler, serfler, kiracılar ve diğer bağımlı çiftçiler en alttaydı. Aradakilerse hâlâ bir toplumsal kategori olarak kayda değer ancak büyük ihtimalle sayısı azalan ve küçük çaplı tarımla uğraşan “özgür” köylülerdi. Bu köylü kesimi, vergiyle toprak kirası arasındaki bir ödeme olan “*census*” ile askerlik hizmeti taleplerinin ağır yükü altındaydı.

İmparator çeşitli dikey ilişkilerin en tepesinde yer alıyor ve onları birbiriyle yarıştırdığı, hatta aralarını bozabildiği ölçüde de iktidarını koruyordu. Ancak elinden gelen bundan ibaretti. Halefleri bu kadarını bile başaramamıştı. Avrupa topraklarında aristokratlara özgü imtiyazların, imparatorun gücünden daha uzun ömürlü olduğu ortaya çıkmıştı.

Karolenjler ve Bizanslılar zaman zaman uzlaşmak için çaba harcadılar. Şarlman döneminde din adamları Hristiyan âleminin birliğini savunuyor ama Hristiyanlığın ne anlama geldiğini –mutabakata varamadan– tartışıp duruyorlardı. Şarlman, (daha sonra imparatoriçe olan) Bizans tahtının naibesi İrene'yle hanedanlıklar arası evlilik müzakereleri yapıyor, kızını naibenin oğluyla evlendirmek istiyordu. Birkaç yıl süren bu çabası sonuç vermeyince, Şarlman bu sefer İrene'yle kendi arasında bir evlilik için görüşmeler yapmıştı. Bu tür bir ittifakın saraydaki mevkilerini sarsacağından ürken naibenin üst düzey görevlileri, bir darbe girişiminde bulunmuşlardı. 11. yüzyılda Doğu ve Batı imparatorlukları arasındaki dini bölünmüşlük o kadar derinleşmişti ki, artık politik bir uzlaşma neredeyse hayal bile edilemiyordu. 1204'te Konstantinopolis'in Haçlı ordusunca yağmalanmasıyla Katolik ve Ortodoks Hristiyanların arası iflah olmaz bir şekilde açılmıştı.

Şarlman ve Abbasi mevkidaşı Halife Harun Reşid, birbirlerinin egemenliğini tanıma yönünde küçük adımlar atmışlardı. Krallara layık hediyelerin mübadelesine ön ayak olan Harun Reşid, Şarlman'a bir fil armağan etmiş; Karolenj imparatoru

da bu fili tüm keşif gezileriyle askeri seferlerinde yanında götürmüştü. Şarlman'ınsa bunun karşılığında verebileceği pek müthiş bir hediye olmamakla birlikte halifeye atlar, av köpekleri ve kumaşlar göndermişti. Bizans, İslam ve Karolenj İmparatorlukları, imparatorluklar dünyasının parçası olduklarını kabule ancak bu kadar yaklaşabilmişlerdi. Her biri Tanrı'nın dünyadaki hükümrانlığının temsilcisi olduğunu iddia etmiş; buna rağmen etkileşime girmiş ve birbirlerinin harekât alanlarına sınır çekmişlerdi.

768'de Frankların kralı olan Şarlman, 814'te taç giydirilmiş bir imparator olarak ölmüştü. Hâkimiyetini başarılı bir şekilde yayması hem Bizanslılar hem de Müslümanlarca kabul görmüş, onlara artık Avrupalılar diye adlandırdığımız "Franklar"¹ denilmeye başlanmıştı. Şarlman bir kurumsal ve ideolojik yenilikçiydi. Roma'yla ilişkileri imparatorluğu saraylar, kontluklar, piskoposluklar ve manastırlar ağıyla yeniden yapılandırmasını gölgede bırakmıştı. Çin imparatorunun gibi onun idari düzeni de birden çok bilgi toplama kanalına dayalıydı. Ancak imparatorluğun temel yapısı –Roma ve Çin'in aksine– aristokratikti. Toprak sahibi ve köylülerin efendisi soylu hem imparatoru destekliyor, hem de ona sadakat gösteriyordu.

Şarlman aile geleneğine uyarak uçsuz bucaksız topraklarını oğulları arasında bölüştürmeye niyetliydi ama ikisinin zamansız ölümü, imparatorluğunun tamamının tek başına Sofu Ludwig'e kalmasına yol açmıştı. Ludwig'in ölümüyle de imparatorluk üç bölgeye ayrılmıştı. Karolenj İmparatorluğu özgün yapısını ancak 880'lerde açgözlü, ayrılık yanlısı savaşçı aristokratlarının yanı sıra kuzey, doğu ve güneybatıdaki düşmanlarının eline düşüp parçalanıncaya kadar koruyabilmişti. Oysa politik bakımdan istikrarsız bir coğrafyaya yerleştirdiği Katolik ve aristokratik bir sistemle, daha sonra Avrupa diye tanımlanan bir bölgede kalıcı izler bırakmıştı.

Sonraları eski imparatorluğun bir bölümü, papa ve seküler bir hükümdar arasındaki başka bir anlaşmayla tekrar birleştirilmişti. 962'de bir Alman kralı olan Otto², Kutsal Roma İmparatoru ilan edilmişti. Otto'nun nüfuz alanı, toprakları üzerinde birden fazla Alman kralının fiili denetiminin varlığı ve papalığın güçsüzlüğü yüzünden, pek usulüne uygun değildi. Ayrıca kutsal ve Romalı olma iddiasının da pek hükmü yoktu. Kutsal Roma İmparatorluğu'nda aristokrat ve yerel hükümdarlar (markiler, kontlar ve dükler) Karolenj dönemindekinden daha da büyük önem kazanmışlardı. 1438'den itibaren seçmen prensler kesintisiz olarak Habsburg Hanedanı'ndan birini imparator seçtiler. Bunlardan en kudretli olanı Şarlken 1520'den itibaren hüküm sürmüştü (Bölüm 5). Ne var ki Şarlken, papanın taç giydirdiği son Kutsal Roma İmparatoru'ydu. İmparatorluk varlığını sayısı üç

1 Günümüz Türkçesinde Franklar denilmekle birlikte, Osmanlılar Avrupa'ya Frengistan, özellikle de Fransızlara Frenk diyordu. (çev.)

2 I. Otto (çev.)

yüzü bulan prenslikten oluşan gevşek bir konfederasyon halinde sürdürdü. Osmanlılara karşı işbirliği yapılmış, ancak bunun ötesinde pek birlikte hareket edilmemişti. Birlik sorununu 1806'da başka bir imparatorluk; Napolyon'un imparatorluğu çözecekti (Bölüm 8).

Avrupa bir kez Akdeniz ve diğer uzak bölgelerin ekonomik zenginlikleriyle kurulu güvenilir bağlantılardan yoksun kalınca, imparatorluk açısından nispeten verimsiz bir alan haline gelmişti. Politik otorite zayıf ve bölünmeye açıktı. Devletin asıl gelir kaynağının tarım arazileri olması bir ayak bağıydı. Herkesin imparatorluk değerlerinin üstüne aynı şekilde titremesini sağlamaya yönelik çabalar yetersiz kalıyordu. İmparatorluk unvanını tek başına kilisenin meşrulaştırması gerginlik yaratıyordu. Kral ve prensler monarşik egemenliği kendileri için istiyordu. Bu koşullarda farklı politik yapı ve grupların tamamını kapsayıcı bir çatı altında toplamak, hepsine birden baş eğdirmek ve birbirleriyle uzlaştırmak zordu. Ancak İtalya'dan uzaktaki Cermen kökenli kralların kendilerine imparator ve Romalı denilmesine ihtiyaç duymaları, Roma İmparatorluğu'nun anısının ne kadar eskimez olduğunu akla getirmektedir. Ayrıca Latin ve diğer kültürel bağlantılarının nerelere kadar nüfuz ettiğini; seçkinlerin kendilerini anadillerinden farklı ve geldikleri kültürden daha büyük bir âlemden tasavvur etmelerinin önemini düşündürmektedir.

İMPARATORLUKLAR DÜNYASINDA CİHATLAR VE HAÇLI SEFERLERİ

Harun Reşid'in Şarلمان'a fil hediye etmesiyle, Karolenj ve Bizans imparatorları arasında başarısızlıkla neticelenen evlilik girişimleri üzerinde durup da bunları esefle anmamak elden gelmiyor. Hediye alışverişi ve evlilik müzakereleri imparatorluklar arası ilişkileri dengeleme çabalarıydı. Bu girişimlerin hayal kırıklığıyla sonuçlanması, imparatorlukların birbirlerinin rakibi olduklarını, birbirlerine karşı avantaj sağlamaya çalıştıklarını, bir yandan da bünyelerindeki kudret simsarlarının ittifakları kendi geleceklerini etkileyecek şekilde kullanmaya veya bunları engellemeye çabalayabileceklerini göstermektedir. Tektanrıci dinlerin yayılması bu eskiden beri var olan yapısal manzaraya yeni bir boyut katmıştı. Hristiyanlık ve İslamiyet, aynı zamanda hem imparatorluk bütünlüğü için kültürel bir temel, hem tehlikeli bir mezhepçilik potansiyeli, hem de imparatorluklar arasındaki savaşlar için yeni bir gerekçe sunuyordu.

İslamiyetin cihat kavramı yüzyıllardır tartışmalı bir konu olmuştur, en azından 8. yüzyıldan 21. yüzyıla kadar. Peki bu durum Müslümanların inancı yaymakla yükümlü olduğu anlamına mı gelmektedir? Kişinin mükemmeliyet için nefsiyle mücadelesi midir? Yoksa imana gelmeyen herhangi birine baskı yapılmasını, öldü-

rülmesini veya köleleştirilmesini mi ima etmektedir? Bu tip meseleler İslam fıkıh bilginlerince çok tartışılmıştır ama aynı zamanda çıkarıcılık, faydacılık ve idealizm karışımı imparatorluk politikalarına da bulaşmıştır. Askeri zaferlerin ilahların rızasıyla kazanıldığı düşüncesi Roma İmparatorluğu için önemli bir payandaydı. Ancak Muhammed'in inşa ettiği cemaatin, Suriye, Irak ve Mısır'daki hızlı başarılarının ardından artan coşkusu, daha genel bir prensibe; din uğruna yapılan savaşa, yani cihada kapı açtı. Mücahit, ümmetin savunulmasını ve genişlemesini kişisel bir görev bildi. Cemaatle arasına bir aristokrat girmede. Ne var ki ilk halifeler çok geçmeden Bizans İmparatorluğu'nun büyükçe bir bölümünün fethedilemez olduğu gerçeğiyle karşı karşıya kalarak hayal kırıklığına uğradılar. Üstüne üstlük bir de Müslümanlar arasında bölünmeler vardı. Kime karşı cihat düzenleneceği, kiminle yan yana yaşanacağı o kadar da belirgin değildi.

Haçlı Seferi de muğlak bir kavramdı. Bu, cihadın aksine, o dönemde kullanılan bir sözcük de değildi. Batı Avrupa'dan yola çıkıp Kudüs'e giden ve burayı 1099'da zapt eden şövalye ordularına hacılar veya keşif heyeti deniliyordu ve Hristiyanlığın başlangıcındaki yaygın hacca gitme geleneğinden doğmuştu. Haçlı orduları kendilerini, Müslümanların eline geçen kutsal Hristiyan topraklarını –her ne kadar bu durumdan epeyce bir zaman sonra olsa da– geri almaya adanmışlardı. Aslında sadece bu mukaddes yerlere değil; Hristiyanlığın doğup geliştiği, eski birleşik Akdeniz dünyasının yapıtaşları saydıkları bir bölgeye yönelmişlerdi. Haçlı ideolojisi evrensel bir insanlık düşüncesini ima ediyordu. Başka bir deyişle Hristiyanlık herkesin benimseyebileceği ve benimsemesi gereken bir dindi. İnancını bu yönde değiştirmeyenleri öldürmekse caizdi. Haçlı Seferleri bunun ötesinde, en az cihatlar kadar, politik çekişme ve kişisel ihtirasın da etkisi altında kalmıştı. Politik bakımdan parçalanmış bir dünyada yaşayan ama Hristiyanlık ve hiyerarşiye inanan ilk Haçlılar, Thomas Bisson'ın yazdığı gibi “soyluluğa özgü itibarın peşinde koşan insanlardı.”

Frank şövalyelerinin Haçlı Seferleri'nde oynadıkları önemli rol, Karolenjlerin hüküm sürdüğü dönemde Hristiyanlığın ne kadar büyük bir mekâna nüfuz ettiğini göstermektedir. Hacılık ve tövbekârlık fikirlerini din adamları yaymıştı. Haçlı Seferi'ne katılmak şövalye sınıfına (özellikle yaşça küçük erkek evlatlara) yükümlülüklerden kaçma, kendini ispat, amirlerini etkileme, bağımlılık ilişkisinden kurtulmanın yanı sıra, yurt yakınlarındaki kısıtlamalardan uzakta akın yapacak yerler bulma, yeni malikâneler kurma ve ortaçağ Hristiyanlığı çerçevesinde şerefli bir yer edinme imkânları sağlamıştı. Papalarsa Haçlı Seferleri'ni sadece İslamiyete değil, hem Bizans kilisesine, hem de Katolik aristokratlar ve krallarla yaşadıkları gerginlik ve ihtilaflara rağmen, imparatorluğa özgü yayılma ile ilgili kendi emellerini gerçekleştirmenin bir yolu olarak görmüşlerdi.

Öte yandan İslam dünyasındaki bölünme, kutsal topraklarda olduğu kadar diğer yerlerde de istikrarsızlık yaratmıştı. Müslüman ama Arap olmayan bir Selçuklu boyunun Kudüs'ü ele geçirmesi, 1096'da başlayan I. Haçlı Seferi'ni tetikleyen etken olmuştu. Papa II. Urban'ın Hristiyanlığın kutsal mekânlarını kurtarma çağrısına kulak vererek girişilen Haçlı Seferleri, kısmen bir halk hareketi, kısmen de organize bir harekâtı. Ömürlerinin büyük bölümünü –çağın çoğu orduları gibi– memleketlerinden uzakta geçiren ilk Haçlılar, bütün yolculukları boyunca bir hayli şiddete başvurmuş ve yağma yapmıştı. Bizans tahtının devrilmesi ve gasp edilmesi, Bizanslıların Hristiyan ordularına destek konusunda tutarsız olduklarını göstermektedir. Haçlıların 1204'te Konstantinopolis'i talan etmeleri ve Bizans imparatorunu yerinden oynatıp onlarca yıl Anadolu'da yaşamak zorunda bırakmaları, uzun süreli bir küskünlük yaratmıştı.

Haçlı orduları güzergâhları boyunca, 1099'da Kudüs ve 1204'te Konstantinopolis dahil, "Latin krallıkları" kurmuşlardı. Şövalyeler, aileleri ve diğerleri Haçlıların izlediği yolların üzerindeki şehirlere yerleşmişler, Balkanlar ve Doğu Akdeniz'e Katolik kültürüyle Batı Avrupa dillerini yaymışlardı. Bu süreçle yeni bağlantılar yaratıldı, ancak ortaya tamamen bütünleşmiş bir Hristiyan âlemi çıkmadı.

Haçlı ordularının kurduğu krallıklarda yönetim de bir türlü yerli yerine oturtulamadı. Egemenlik sürekli, birbirleriyle çekişme içindeki Müslüman hükümdarlarla, Bizanslı seçkinlerin kararsız bir şekilde destekledikleri Haçlı kralları arasında el değiştirep durdu. Latin krallıkların liderleri –dövüşükleri İslami hükümdarlar gibi– din üzerinden hareket edip din savaşlarını kendi itibarları için kullandılar. Geçmişte Roma örneğine bakarak, din savaşının din barışına –Hristiyan otoritesinin zoruyla ahenk içinde yaşayan bir dünya topluluğuna– kapı açacağı düşüncesi, imparatorluk kurmanın mazereti haline geldi. Oysa her zamanki gibi sonuç, daha çok savaş ve daha az barış oldu.

Bölünmüş bir Hristiyanlığın içinden çıkan Haçlı Seferleri ne Müslüman gücünü yok etti, ne de papanın Bizans'ı kanatları altına almasını sağladı. Aksine Müslümanlara ve Bizanslılara düşmanlarının kim olduğunu öğretti. Şehirlerin ihtiras sahibi lortlarca saldırıya uğraması bölge açısından yeni bir şey değildi, ancak muzaffer orduların davranışları Arapları da Ortodoks Hristiyanları da dehşete düşürmüştü. Haçlı orduları Kudüs'te Yahudileri sokak-

Hiç değilse onlar
[Müslümanlar]
kadınlarımıza tecavüz etmediler,
sakinlerimizi yoksulluk içinde
bırakmadılar, onları soyup
sokaklarda çıplak dolaşmaya
zorlamadılar, açlık ve yangınlarla
can vermelerine neden olmadılar...
Lakin Tanrı adma istavroz çıkaran
ve dinimize ortak olan bu Hristiyan
topluluğu işte bize böyle davrandı."

— Haçlı Seferleri'nin Hristiyan
kronikçisi

larda kılıçtan geçirdiler ve sinagoglarında canlı canlı yaktılar; Mescid-i Aksa'daki binlerce mümini katlettiler; Rum, Ermeni, Kıptî ve diğer Doğu Ortodoks kiliselerine saldırdılar. Haçlılar yüzyıl sonra bu sefer Konstantinopolis'te Ortodoks rahipleri boğazladılar, muazzam kütüphanelerini yaktılar, Ayasofya ve diğer Ortodoks kiliselerini kirllettiler, Bizans'ın arabalar dolusu kıymetli eserini eriterek yok ettiler. Bizans ve Müslüman seçkinler açısından "Frankların" veya "Latinlerin" barbarca davranışları akillara durgunluk verecek boyuttaydı.

Selahaddin Eyyubi'nin Müslüman orduları 1187 yılında Kudüs'teki Haçlı krallığını ele geçirdi. Latin krallıklarının bölgedeki son kalıntılarıysa yüzyıl sonra Memlûklar son verdi. O zaman da, dini ayrılıklar ve dünyevi ihtiraslarla tarumar edilmiş bu bölge yeni bir imparatorluk dinamiğiyle karşı karşıya kalmıştı. Moğollar (beraberlerinde yeni savaş taktiklerini ve inanca ilişkin olumlu ölçüde aldırılmazlık içeren yeni imparatorluk pratiklerini taşıyan Avrasyalı topluluklar) 1258'te Bağdat'ı zapt ettiler. Daha önceleri Viyana'nın çevresine kadar ilerlemişlerdi. Onları ancak 1258'de Mısırlı Memlûklar durdurabilmişti. Hristiyan ve İslam imparatorluklarının geleceği artık belirsizdi.

SONUÇ

Evrensel nitelikteki dinler MS 13. yüzyıl itibarıyla hâlâ evrensel imparatorluklar yaratamamışlardı. Bu bölümde ele alınan üç imparatorluk sistemi de imparatorluğa has yapısal sorunları gidermek amacıyla tektanrıcılığa sarılmıştı: Geniş ve farklılaşmış bir coğrafya üzerindeki onca halkın gönlünü çelmek ve araçları yola getirip denetim altında tutmak. Roma, Britanya'dan Mısır'a kadar uzanan bir bölgenin insanlarına imparatorluğa özgü yönetim organlarında yer almaları ve kendilerini Romalı olarak düşünmeleri için makul bir saik sunmuştu. Roma'nın dağılmasıyla halefleri olacaklara, ustalıkla idare etmeleri gereken farklı imkânlar kalmıştı.

Çok geçmeden tektanrıcı dinin iki ucu da keskin bir kılıç olduğu anlaşılmıştı. Yerelliğe baskın çıkan manevi bir çatı sunuyordu ama dini meşruiyet bakımından eşit ölçüde evrensellik iddiasından ileri gelen mezhepçiliğe de kapı açıyordu. Üç imparatorluk da hem mezhepçilikle –Katolik/Ortodoks, Sünni/Şii bölünmesiyle– hem de dinle politikanın ilişkisinden kaynaklanan –papalar/krallar, halifeler/ulema, imparatorlar/patrikler– gerilimlerle yüz yüze gelmişti.

İslam ve Karolenj İmparatorluklarında araçlara yaklaşımın iki uç noktası (yanaşma ve kölelere karşı aristokratlar) gün gibi ortadaydı. Bizans'ın yaklaşımıysa ikisinin arasında bir yerdedi. Roma İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla neredeyse dört yüzyıl boyunca iyiden iyiye yerleşen lortluk politikaları yüzünden, büyük

ihtimalle Şarlman'ın fazla seçeneği yoktu. Silahlı takipçileri ve hâkimiyeti altındaki köylüleriyle birlikte aristokratları, hızla emir komuta ilişkisi içine katmak zorundaydı. Yapabileceği en iyi şey, imparatorlardan astlarıyla birlikte kontlara, vassallara, elçilere ve piskoposlara kadar dikey otorite silsilesine güvenmekti.

Müslüman hükümdarlarsa kök salmış aristokratik bir kültürle uğraşmaya mecbur değillerdi. Onlar imparatorluğun vergi tahsilatı için Bizans (Roma) örneklerinden yararlanabilecekleri gibi, baştan itibaren Suriye'deki Bizanslı tahsildarları bile kullanabilecek durumdaydılar. Hem Emeviler hem de Abbasiler bir aristokrasi yaratmamak için özen göstermişlerdi. Sırtlarını, en üst mevkinden en altına kadar, köle ve yandaşlardan oluşan araçlara dayamışlardı. Yerel otorite sahipleriyle anlaşılabilirlerdi. Ancak bu imparatorlukları zorlukları yenebilecekleri güçlü bir konuma getiren şey halife ve erkânının nispeten özerk olmasıydı.

İmparatorluk yönetiminin beceri ve yetenekler dizisinin bu iki zıt örneği de hızlı yayılmaya elvermişti; biri aracı lortlara bağımlı grupları, diğeryse sosyal bağlarından kopardığı bireyleri işe koşarak. Ne var ki Şarlman'ınkinin çok daha dayanıksız olduğu anlaşılmıştı. Hızla bir araya gelmişler, aynı hızla da dağılmışlardı. Saray erkânı modelinin de zayıf noktaları bulunuyordu: Araçlar bir kurumsal kimlik bilinci geliştirir geliştirmez, Mısır'da zamanla Memlûkların yaptığı gibi, akıllarına işleri kendi başlarına yürütebilecekleri geliyordu. Bütün imparatorlukların –Bizans dahil– haleflere ilişkin sorunları vardı. Ancak maaşlarını merkezden alan makam sahipleriyle ordular, aristokratik Karolenj sistemine kıyasla, nesiller arası sürekliliği sağlamaya daha yatkındılar.

Birbiriyle çarpışan tektanrıci dinler ilk bakışta imparatorlukları, politik yapıya dahil edilenlerle dışarıda bırakılan diğerleri (inançsızlar) arasında kesin bir ayrım sürüklemiş gibidir. Kuşkusuz cihat ve Haçlı Seferleri, dini bakımdan homojen imparatorluk cemaatleri yaratma amacı güdüyordu. Bunlar böylesi davaların seferberlik ideolojileri olarak imparatorluk repertuvarlarına katılmıştı. Ne var ki bir imparatorluğu yönetmenin de mecburiyetleri vardı ve farklılıkların kutuplaştırıldığı bir yönetim politikasını sürdürmek imkânsızdı. İmparatorluklar, Roma İmparatorluğu'ndan miras kalan topraklara özgü çeşitlilik ve hareketliliğin üstesinden gelmek zorunda kalmışlardı. Bizans ve İslami imparatorluklar Yahudiler, Hristiyanlar, Müslümanlar ve diğerlerine hükmetmişlerdi. Bu gruplar –cemaatler olduğu kadar bireyler de– imparatorluk liderlerine işe yarar ilişki ağları sağlamışlardı. Şarlman'ın dünyası dini açıdan Jüstinyen'in veya Harun'unkinden daha az çeşitlilik barındırmış olsa bile, dil bakımından da –sonradan Fransızca, Almanca ve İtalyanca diye adlandıracağımız gibi– farklılıklar vardı.

Ne Hristiyan ne de İslami imparatorluklar, hem bir örnek hem de evrensel politik yapılar yarattılar ama nüfuz alanlarının dört bir tarafına, hatta ötesine taşan

ilişki ağları ördüler. Karolenjler Hristiyanlığı yaydılar, manastırların kurulmasını desteklediler ve imparatorluktan daha uzun süre ayakta kalan bir kilise hiyerarşisi inşa edilmesine yardımcı oldular. Şarلمان'ın fetihleri ve daha sonraki Haçlı Seferleri, şövalyeleri çok uzak noktalara taşıdı. Bazı savaşçılar bu nedenle Saksonya'dan Kudüs'e kadar uzanan bir bölgede kök saldılar ve Robert Bartlett'in dediği gibi "aristokratik bir diaspora" yarattılar. Yerleştikleri yerlere sınıf ayrımı kültürünü, köylülerin sırtından geçinme ve silahlı maiyet kurma pratiklerini getirdiler. Bizans Avrasya'nın birçok bölgesinde Ortodoks kiliselerinin doğmasına yol açtı ve Rus İmparatorluğu'nun tarihte izlediği yolu etkiledi (Bölüm 7). İslamiyet başlangıçta fetihlerle yayıldı. Sonralarıysa ticari yollar üzerinden zapt edilen toprakların ötesine taşındı ama İslami imparatorlukların politik başarıları olmasa bu kadar ilerleyemezdi.

Genişleyen ve savaşan imparatorluklarda farklılıkların yönetimi politikasını izlemek hiç de kolay değildi. Ayrıca hükümdarların akıbeti son derece inişli çıkışlıydı. Tarih başarısız imparatorluk girişimleriyle doludur. Dahası bizzat başarılı imparatorlukların boyutları yenilerine pek de fırsat vermiyordu. İmparatorluklar sıklıkla işte bu sebeple, oturmuş imparatorlukların sınırlarında veya imparatorluk içi çatışmalar politik inisiyatiflere açık kapı bıraktığında filizlenmişti. Hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar güçlü iktidarlarını kurarken yekdiğerinin tehdidini mazeret olarak kullanmıştı. Ancak Haçlı Seferleri'ne katılan şövalyeler de cihat yapan halifelikler de, Hristiyan ve Müslümanlar içindeki bölünmüşlüğün üstesinden geleceklerine, bunu daha bir gözler önüne sermişlerdi. Evrensel bir Hristiyan âlemi ve dünya çapında bir İslam ümmeti tahayyülleri, özlem ve şiddet âlemlerinde çakılı kalmıştı.

Roma'nın açtığı yollardan yürüyenlerin kimisi çıkmaza saplanmış, kimileri de beklenmedik kavşaklarla karşılaşmışlardı. İlerleyen bölümlerde bambaşka yerlerde ortaya çıkan imparatorlukların izini süreceğiz. Bunların bir kısmı -11. yüzyılın Selçuklu Türkleri ve 13. yüzyılın Moğolları- Doğu Akdeniz'e gelip imparatorluk tarihinin akışını değiştirmişti. İmparatorluk deneyimlerinin harmanlandığı ve mevcut yapının üstüne kat çıkıldığı örnekler göreceğiz. Bu bölümde çok önemli bir yeniliğe; imparatorlukla evrensel kılınmaya çalışılan tektanrıcılık arasında bağ kurulmasına odaklandık. Tek tanrı fikri hem dahil etme ve dışlama meselelerine manevi bir coşku kattı, hem de mutlak güce sahip olmaya çalışan imparatorun şansını artırdı. Ne var ki tek bir tanrı adına hüküm süren liderler bile yönetmeye çalıştıkları halkların çeşitliliğinin üstesinden gelmek zorundaydı. Bazı durumlarda bu farklılıklardan kendi amaçları için yararlandılar. Roma dünyasını yeni temeller üzerinde tekrar inşa etmeye çalışan Hristiyan ve İslami imparatorlukların politikalarını, tutkunun yanı sıra faydacılık da şekillendirmişti.

AVRASYA'YLA BAĞLANTILAR

Moğol İmparatorlukları

13. yüzyılın ortasında muazzam ve yıkıcı bir fetih, imparatorluklar dünyasını dönüştürmüştü. 1206'da Moğolistan'daki bir kabile liderleri kurultayında Cengiz Han hükümdar ilan edilmişti. 1241'e kadar Moğol birlikleri Kiev'i enkaz haline getirmiş, Polonya'yı yenmiş, Macaristan'ı ele geçirmiş ve Batu Han öncülüğünde Viyana'ya kadar ilerlemişti. Otuz beş yıl sonra Cengiz'in torunu Kubilay Han, Song Hanedanı'nın Çin'deki başkentini zapt etmişti. Şehirler, krallıklar ve imparatorluklar bu besbelli yenilmez güce ya mağlup oldular, ya da ona boyun eğdiler. Böylelikle Avrasya ilk ve muhtemelen son defa Çin'den Karadeniz'e kadar tek bir ailenin hâkimiyeti altına girmişti.

Viyana, Batu'nun Cengiz'in halefi Kağan Ögedey'in ölümünü öğrenmesi ve yeni bir lider seçimi için Moğolistan'a dönmesi nedeniyle kurtulmuştu. Bağdat'ın şansı o kadar yaver gitmemişti. 1258'de Cengiz'in torunu Hülagû'nun emrindeki Moğollar şehri yağmalamış ve halifeyi öldürmüştü. Olup bitenden ders alan Karadeniz kıyısındaki Trabzon'un Bizanslı hükümdarı, Selçuklu Türkleri gibi boyun eğmeye razı gelmiş ve hükümdarlığını Moğol imparatoruna teslim etmişti. Moğolların askeri gücüne karşı koyamayan ama hayatta kalan hükümdarlar, çok geçmeden Moğol hanların saraylarına elçilerini göndermekten başka çare bulamamıştı. On yıllar sonra da tacirler, din ve biliminsanları, zanaatkârlar ve memurlar, Moğol İmparatorluğu'nun korunaklı çatısı altında kendilerini güvende hissetmiş ve hizmetlerinin karşılığını almaya başlamışlardı.

Moğolların kurduğu imparatorluklar, hiç değilse Roma ve Bizans'la kıyaslandığında, kısa ömürlüydüler. Moğolların dünya tarihindeki önemi, Avrasya'nın bir ucundan ötekine uzanan bağlantılarında; benimsedikleri, dönüştürdükleri ve onları izleyen politik yapılara aktardıkları imparatorluk tekniklerindedir. Bu bölümde Moğol kudretinin kökenlerini, Cengiz Han'ın kariyerini, Moğolların egemenlik repertuvarlarını, Moğol hanlıklarının gelişim çizgilerini ve Moğol İmparatorluklarının dünya kültürü ve politikası üzerinde bıraktıkları izleri gözden geçireceğiz.

AVRASYA TİPİ İKTİDAR YOLLARI

Romalılar Akdeniz'deki imparatorluklarını dört yüz yılda inşa etmişlerdi. Cengiz Han ve soyundan gelenlerse çok daha büyük bir Avrasya imparatorluğunu sadece yetmiş yılda kurdular. Uzak mesafelerde savaşın zorluklarının üstesinden gelen ve halkları dağılmış Avrasya'yı maddi ve kültürel bir değiş tokuş ağına dönüştüren ne tür bir toplumdur? Göçebe toplulukların zengin şehirler ve Çin'le Orta Asya'daki çok köklü medeniyetler üzerinde hâkimiyet kurmaları mantığa aykırı görünebilir. Ne var ki hayvancılığa dayalı bir göçebe ekonomisi ve eski Avrasya İmparatorluklarının pratikleri Moğollara epeyi zengin bir birikim sağlamıştı.

Avrasyalı göçebelerden daha önce de söz etmiş ve onların Çin İmparatorluğu'nun oluşumu, kurumları ve zayıf noktaları üzerindeki etkilerini ele almıştık (Bölüm 2). Han hükümdarlarını dehşete düşürüp anlaşma yapmaya ve haraç ödemeye zorlayan Hiung-nu Çin'i kuşatan, savunma mevzilerini yaran ve bundan kârlı çıkan birçok göçebe topluluktan sadece biriydi. İpek Yolu'nun öteki ucundaki Romalılar da gezgin düşmanlara –Batı'ya doğru sefere çıkan “barbarlara”– diyet ödemek veya onları paralı askerler olarak istihdam etmeye mecbur kalmıştı. MS 5. yüzyılda Hunların şanlı lideri Attila, Karadeniz'den Orta ve Kuzey Avrupa'nın epeyce içlerine kadar uzanan devasa bir bölgeyi denetimi altına almıştı. Bazen Romalılarla, bazen Gotlarla, bazen de her ikisiyle birden ittifak kurmuş ve Bizans imparatorundan yüklüce bir haraç almıştı. Roma şehrinin şansına Attila'nın 452'de İtalya'ya düzenlediği akın yarım kalmıştı. Bir yıl sonra öldüğünde takipçileri onu “Roma dünyasının iki imparatorluğunu da dehşete düşürdü” diyerek takdir etmişlerdi.

Hiung-nu ve Hunlar, ardından da Türkler ve Moğollar tarihi bakımdan zengin topraklarda ortaya çıkmışlardır. Stepler, ormanlar ve tundralarla kaplı bu büyük alan Sibirya'dan Finlandiya'ya ve Orta Asya'nın kuzeyine, oradan da günümüzün Çin'ine kadar uzanmaktadır. MÖ 1. bin yıldan itibaren göçebe kavimler ılıman yörelere doğru sızıp tarımla uğraşanlar da onların terk ettiği topraklara yerleştikçe, burası bir gerginlik ve yenilik bölgesi haline gelmişti. Diğer göçebe imparatorluklar gelip gittikten sonra sahneye çıkan Moğollar, seleflerinin deneyimlerinden yararlanma, onların taktiklerini benimseme ve bunların üzerine kendilerinininkini ekleme imkânlarına sahip olmuşlardı.

Sarp dağlarla akarsuların böldüğü, kışın eksi kırk dereceden yazın artı kırk dereceye kadar aşırı sıcaklık değişimlerine maruz kalan ve engebeli bir düzlük olan Avrasya steplerinde düzenli bir yer değiştirme yeteneği hayati öneme sahipti. *Yaylacılar*¹ kıt kaynakları geniş alanlara yayılmış bir nüfusa dağıtmakta; hayvanlarını,

1 *Yaylacılar*: Pastoral göçebelik veya göçebe çobanlık da denilen bir hayat tarzı sürdüren topluluklar. (çev.)

onları besledikleri otlaklara göre dolaştırıp durmakta; çobanlarına yiyecek, giysi, barınma, ulaşım imkânlarının yanı sıra takas edebilecekleri emtia sağlamakta ustalık kazanmışlardır.

Göçebelerin en önemli hayvanları atlar ve koyunlardı. Ancak sürülere zaman zaman sığır, keçi ve deve katıldığı da oluyordu. Tıknaz, dayanıklı ve 19. yüzyılda bu türü “keşfeden” Rus kâşifin adıyla anılan *Przewalski atı*¹ karı eşeleyip altındaki otları bulabiliyor ve günde yüz kilometre kadar yol alabiliyordu. Atlar sütleri sağıldığı gibi ulaşım için de kullanılıyordu. Ölü atlarınsa etinden ve derisinden yararlanılıyordu. Göçebeler mecbur kaldıklarında, korku salan imajlarını güçlendirircesine atın kanını da doğrudan damarlarından emiyorlardı. Kısarak sütü mayalandırılıp alkollü içkiye; *kımuza* dönüştürülüyordu. Koyunlarsa göçebelere et ve giysileri için deri ile taşınabilir barınaklarının (yurt diye bildiğimiz yapıların) yalıtımı için yün sağlıyordu. Steplerdeki otların tek bir bölgedeki hayvanların hepsine yıl boyu yetmemesi nedeniyle bozkır göçbeleri her mevsim, genellikle yaz ve kış otlakları arasında yüz kilometreyi aşan mesafelerde yolculuk yaparak yer değiştiriyorlardı.

Uzun mesafe çobanlığı göçebelere temel ihtiyaç maddelerinin çoğunu kolayca temin etmeyi öğretmişti. Ancak Avrasya'nın sınır bölgeleri cazip ürünlere kapı açıyordu: Göçebelerin besinlerini takviye edecek tahıl, silahlarını geliştirebilecekleri madenler ve çay, ipekli kumaş gibi kullanabilecekleri veya takas edebilecekleri lüks mallar. Göçebe imparatorluklar yerleşik toplulukların uzmanlaştıkları bazı teknolojileri (demirin eritilmesi gibi) kendilerine mal etmiş ve esnafla zanaatkârlara çok değer vermişti. Çin ve diğer yerlere giden İpek Yolu üzerindeki ticareti koruma ve kollamaları kıymetli emtiaya erişimlerini sağlayan bir başka seçenektir. Avrasya'nın göçebe ve yerleşik toplulukları bin yıl boyunca birbirleriyle ticaret, diplomasi, evlilik, kısmen toprakları paylaşma, akıncılık ve savaş yoluyla etkileşim içindeydiler. Bıçak kemiğe dayandığında, müthiş askeri becerileri göçebelere komşularına kıyasla kesin bir üstünlük sağlıyordu.

Göçebe kavimler üstün binicilikleriyle hatırlansalar da, benzersiz bir Avrasya imparatorluk tarzının doğmasına neden olan, halkları yönetme becerileriydi. Bozkır toplumunun temel birimi aileydi. Bir göçebe ailesinin hayatta kalabilmesi için sadece hayvan sürüsünün olması yeterli değildi. Yaşamlarını geniş bir bölge üzerinde sürdüren başka topluluklarla irtibatlara da ihtiyaç vardı. Zamanla başarılı bir şekilde birleştirilen aileler bir kabile meydana getiriyorlardı. Bir Avrasya kabilesinin tek bir atanın soyundan gelenlerce oluşturulduğu varsayılmaktadır. Oysa kabilelerin kapıları çeşitli şekillerde dışarıdan üye kabulüne de açıktı. “Kan kardeşliği” âdeti –*anda*²– bir erkeğin, güçlü bir diğer erkeğin “kardeşi” olmasıyla başka bir kabileye kabulünü

1 *Przewalski atı: Equus ferus przewalskii*, Moğol yaban atı (çev.)

2 *Anda*: Kardeş (çev.)

sağlıyordu. Ya da bir kimse kendi boyunu terk edip bir başka kimsenin hizmetine –onun *nökeri*¹ olarak– girebiliyordu. Egzogami –akrabalık ilişkileri dışındaki biriyle evlilik– yeni sosyal birlikler yaratıyordu. Bu tür evlilikler bir kabileden kız kaçırma yoluyla olabileceği gibi, yabancı prensesleri eş almakla da gerçekleşebiliyordu.

Bu âdetler kan bağıının çok ötesinde bir sadakate kapı açıyordu. Kabileler ister korunma ihtiyacından, isterse yenik düşmüş olsunlar toplu halde diğerlerine boyun eğebiliyordu. Bağlılık kan kardeşliği, sadık hizmetkârlık ve evlilik sayesinde pekiştirilebiliyordu. Kabileler arası faydacı ittifaklar güçlü ve kapsamlı kabileler üstü konfederasyonlara evrilebiliyordu. Bu birlikler göçebelere yol ve otlakları koruma, dış güçlere yönelik yağmalama ve haraca kesme veya zapt etme seferleri düzenleme imkânı veriyordu. Ancak böylesi bir kabileler üstü konfederasyonu kim yönetebilir, onları kaynaklara el koyup bölüşecek şekilde kim seferber edebilirdi ki? Başka bir deyişle kim bozkırın imparatoru haline gelebilirdi ki?

Moğollardan çok önceleri başkaları imparatorluk gücüne sahip olmuştu. Avrasya'nın iç bölgelerindeki Türkî kavimler en büyük hükümdara bir ad koymuştu. Çin'den Orta Asya'ya yayılan Türkî imparatorluklar (MS 552-734) bir hakan² tarafından yönetiliyordu. Daha sonraki Avrasyalı güçler –Moğolistan'da Uygurlar, Kafkaslar'da Hazarlar, Volga Nehri civarında Bulgarlar– han dahil değişik şekillerde bu unvanı benimsemişlerdi. Hanın hükümdarlığı, gökyüzünün ve altında yaşayan göçebelerin yüce tanrısı Tengri'nin bir buyruğu olarak tahayyül edilirdi.

Ne var ki, daha önce de gördüğümüz gibi ilahi takdir özellikle konu imparator seçimi olduğunda çeşitli yorumlara açık hale geliyordu. Romalılar değişik yaklaşımlar benimsemişti: seçim, soydan geçme, evlat edinme, suikast ve iç savaş. İslami politik yapılar Muhammed'in mirası için kavga etmişlerdi. Moğollarsa bozkırdaki seleflerinin izinden giderek, cengâverlikle kan bağıını birleştirmişlerdi. Joseph Fletcher sistemlerini, İrlandalıların geleneklerine atıfta bulunarak *tanistry*³ şeklinde tanımlamaktadır. Bir şef öldüğünde halefi olacak adaylara hem erkek evlatlar hem de erkek kardeşler dahildi. Adaylar bu makama birbirleriyle dövüşerek ve müzakerelere ederek yükselebiliyordu. Sistem kardeş sevgisini teşvik etmiyordu; özniteliği kardeş katliydı ama akla uygun bir varsayıma dayanıyordu. Liderliği şefin tesadüfen doğan ilk erkek evladı değil, geniş ailesinin dövüş ve diplomaside en usta olan mensubu yapmalıydı.

İktidarın zirvesinde, han olma çekişmesi hem dövüşmeyi hem de muhtemel müttefik ve astlarıyla işbirliğini içerebiliyordu. Sonuç az çok belirgin hale geldiğinde ye-

1 *Nöker*: Hizmetkâr (çev.)

2 Hakan: Hükümdarlar hükümdarı (çev.)

3 *Tanistry*: Kelt kabilelerinde kralın veya şefin bütün aile reislerinin katıldığı bir toplantıyla seçilmesi geleneği. (çev.)

ni lideri ilan etmek üzere büyük bir kurul –*kurultay*– toplanırdı. Bu kurum (önemli ve bağlayıcı bir karar almak üzere bir araya gelen aşiret reisleri meclisi) Afganistan ve diğer bazı Avrasya ülkelerinde hâlâ kullanılmaktadır. Bir hanın ölümünden sonra ortaya çıkan çekişmeler bir halefiyyet krizi değil, en iyi adamı seçmeye yönelik normal ve titiz bir süreçti. Han belli başlı bir aile mensubu olmalıydı, yarışmak zorundaydı ve diğer büyük liderlerce de tercih edilmeliydi.

Bu sistem hem karizma gerektiriyor, hem de karizma yaratıyordu. Han ve soyunun özel nitelikleri, ilahi bereketin, Türkî dillerde *kut* denilenin işaretleri sayılıyordu. Diğer Avrasyalı göçebe kavimler gibi Moğollar da dünyanın insanların seslenebileceği, medet umabileceği ve gönlünü alabileceği ruhlarla dolu olduğuna inanıyordu. Bu inançlar diğer dinlerle kolaylıkla uyum sağlıyordu. Hristiyanlar (Bizanslıların egemenliği altındayken doktrin mücadelelerine yenik düşen mezhepler dahil) ve Budistler göçebe hükümdarlarca korunmuşlardı. Moğollar her şeyi kucaklayan, üstün ilahi varlık olarak Tengri'ye tapınıyordu. Sema yakınlığı dolayısıyla yüksek yerleri kutsal sayıyorlardı. Moğolların ruhanî yardımcıları ruhlarla irtibat kurup onların desteğini sağlayan olağanüstü güçlere sahip şamanlardı. Usta bir lider şamanlara bel bağlayacağı gibi, kendisi de doğrudan tanrılara erişebilirdi. Dönemin Akdeniz imparatorluklarının aksine bozkır hükümdarları, dini kurumların kısıtlamalarından, mezhepçiliğin bölücülüğünden ve tektanrıcılığın dışlayıcılığından uzaktılar.

Avrasya halkları imparatorluk kurmakta, onlara akınlar düzenlemekte, onlara meydan okumakta ve onları parçalamakta deneyimliydiler. Han Hanedanı'nın (Bölüm 2) ardından birkaç defa dağılıp yeniden birleşen Çin, rekabet halindeki göçebe ve yarı-göçebe gruplar için başlıca çekim merkezi olma özelliğini sürdürmüştü. Sui (581-617) ve Tang (618-907) Hanedanları Çin İmparatorluğu'nu yeniden bir araya getirmeye ve yönetmeye çalışırken, Türkî hanlıklar kârlı İpek Yolu'nu kesintili olarak kontrolleri altında tutuyorlardı. 8. yüzyılda hanlıkların dağılması Türkî kavimleri, Bizans ve başka imparatorluk imkânlarına doğru harekete geçirmişti (Bölüm 3). Bir konfederasyon olan Uygurlarsa zoru seçip Tang Hanedanı'nın düşmanlarını yenmesine yardımcı olmuş ve bunun karşılığında yüklü miktarda ipekliye el koymuşlardı.

960'da kurulan Song Hanedanı Çin ekonomisinin gelişmesine, yayılmasına ve yeni açılımlar yapmasına göz kulak olmuştu. Liman şehirlerinden yapılan ihracat ve Güneydoğu Asya'yla büyüyen ticaret hacmi, kıta ötesi ticaret yollarıyla sağlanan katbekat üstüne çıkmıştı. Song yönetiminde patlayan Çin nüfusu yüz milyonu aşmıştı. Ne var ki Song Hanedanı da bir başka göçebe imparatorluğuna güvenmek veya onunla çatışmak zorunda kalmıştı. Bunlar, İpek Yolu'nu büyük bir gayretle korumaları nedeniyle Çin'e verilen birçok isimle de tarihe geçen Kitanlar'dır. Nitekim Çin için Rusçada *Kitay*, eski Avrupa dillerinde de *Cathay* adı kullanılmıştır.

Kitanlar Avrasya egemenlik repertuarına bir posta sistemi (*yam*¹) ve *orda* denilen çadırlarını –hükümdarın seyyar karargâhını, otağ– ilave etmişlerdi.

Kitanlar ve daha sonra Cürçenler² Song Hanedanı'ndan büyük toprak parçaları koparmayı başarıp, Kuzey Çin'de kendi hanedanlıklarını –Liao (916-1121) ve Jin (1115-1234)– kurmuşlardı. Moğollar Mançurya'nın ormanlık bölgelerinden batıya doğru, sonraları Moğolistan diye bilenen, o zamanlar Kitanların kontrolündeki alanlara ilerlemişlerdi. Cengiz Han'ın ecdadı, totem ataları (bozkurt ve dişi geyik) ve kutsal dağları Burhan Haldun'la birlikte kendilerini bir göçebe kabile olarak işte buralarda kanıtlamışlardı. Ne var ki daha sonraları ortaya çıkan en önemli unsur, bu ve diğer Avrasya halklarının politik birikimleriydi.

Fetihlerin olmazsa olmazı elbette orduydı. Hem Kitanlar hem de Cürçenler, Hiung-nu ordusunun onluk sisteme göre düzenlenmesiyle hükümdarın özel muhafızı gibi, çok önceleri yaratılan kurumlardan yararlanmışlardı (Bölüm 2). Askerler on kişilik mangalarla savaşıyorlardı. Bu takımlar yüzlük, binlik ve on binlik askeri birimler halinde birleştiriliyordu. Cengiz Han onluk sisteme, aynı kabileden oluşan birimleri parçalayıp savaşçıları ayrı ayrı birimlere dağıtarak ince ayar yapmıştı. Her asker grubundaki tüm askerlerden sorumluydu. İçlerinden birinin başarısızlığı durumunda hepsi cezalandırılıyordu.

Gerekli eğitimi bozkır hayatı sağlıyordu: Küçük yaştan itibaren ata biniliyor, avcılıktan en sevilen fiziksel aktivite olarak yararlanılıyor, klan veya birim lidere itaat geliştiriliyordu. Moğol atlıları, hız ve hareket kabiliyeti için kısa kayışlı üzenkiler kullanıyorlardı. Savaşçılar fetih sonrasında minyatür sanatçılarının favorisi olacak şekilde, at sırtındayken geriye doğru ok atabiliyorlardı. Diğer taktiklerinden bazılarıysa, geri çekilme hilesiyle düşmanı düzensiz bir taarruza sürükleyerek, sonunda bozguna uğratmak; sahte ordugâhlar kurmak ve at sırtında mankenler kullanmaktı. Moğolların belli başlı ve en korkunç silahları kolları çift kavisli, ahşap iskeleti kas kirişi ve ince kemik tabakalarıyla kaplayarak yaptıkları karma malzemeli yaylarıydı. Ancak yeni topraklar fethettikçe, mızraklı zırhlı süvariler, Çin topları ve barut gibi yeni teçhizat eklemişlerdi.

Moğolların nüfusu 13. yüzyılın başlarında birkaç yüz bini geçmiyordu. Cengiz Han öldüğündeyse sadece asker sayısı –Roma ordusunun zirvesindeki büyüklüğünün üçte biriyle dörtte biri arasında– yaklaşık 130 bindi. Bu mütevazı nüfus 13. yüzyılda dünyanın tüm atlarının yarısına sahipti. Göçebe hayatı toplumun tamamının savaş için seferber edilebileceği anlamına geliyordu. Askeri harekâtlara kadınlar da katılıyordu. İkmal malzemelerinden onlar sorumluydu ve bazen erkekleriyle birlikte savaşıyorlardı. Hedefleri arasında eve dönüş yoktu. Savaşın amacı yağmacılık, ga-

1 Yam: Posta durağı (çev.)

2 Cürçenler: Bazı kaynaklarda Curçenler olarak adlandırılmaktadır. (çev.)

nimeti paylaşmak ve daha fazlası için ilerlemektir. Moğollar erzakını beraberlerinde götürüyor, hatta bunları muharebe meydanı yakınlarına önceden yerleştiriyorlardı. Nerede su bulacaklarını biliyorlardı. İkmal hatlarından uzak düştüklerinde, at kanı dahil yanlarında hayatta kalmalarını sağlayacak yiyecekleri vardı. Bunların tamamı, ordusunu bir araya getirdiğinde Cengiz Han'ın emrinde dehşetli bir güç olduğu anlamına geliyordu.

MOĞOL USULÜ İMPARATORLUK İNŞASI

Bu kitapta şimdiye kadar imparatorlardan çok imparatorluk kurumları, tasavvurları ve egemenlik repertuvarları üzerinde durduk. Cengiz Han, geçici olarak bunlardan uzaklaşıp imparatorları da ele almayı gerektiriyor, çünkü onun hayat hikâyesi Avrasya'ya özgü politik geleneklerin belli başlı unsurlarını anlaşılır kıldığı gibi; liderin kişiselleşmiş, patrimonial bir sistemdeki önemli rolünü de açıklıyor. Cengiz, onu üstün gösteren özelliklerini, esrarını iktidara yürürken yaratmıştı. Görünüşte aşılmaz engellerin üstesinden gelmesi, Cengiz'in "talihinin yaver gideceğinin" işaretleriydi ve bunlar ona ilişkin efsane ve kültün parçaları haline geldi.

Temuçin 1167 civarında Moğolistan'da güçlü olmasa da ileri gelen bir ailenin erkek evladı olarak doğmuştu. Temuçin'in babası kendini güçlü Kereit Konfederasyonu'nun lideri Toğrı'ın andası (kan kardeşi) yapmıştı. Temuçin'in annesiye bir başka klandan kaçırılmıştı. Temuçin annesinin kabilesinden bir kızla, Börte'yle nişanlıydı. Bunların hiçbirisi ne olağandışıydı, ne de özel bir gelecek vaat ediyordu. Bir Tatar kabilesi mensubunun Temuçin'in babasını öldürmesiyle, Temuçin'in kaderi vahim bir şekilde değişmişti. Aile babasının klanı tarafından terk edilmişti. Temuçin, annesi ve annesinin diğer çocukları tek başlarına yiyecek peşinde koşmak zorunda kalmışlardı.

Temuçin bu talihsiz koşullar altında dost ve düşman edindiği kadar, kurbanlarının da olduğu güçlü bir kişilik sergiledi. Temuçin bir kavga sırasında kardeşlerinden biriyle birlikte bir başka kardeşini öldürdü. 1180'de eskiden babasıyla müttefik olan bir klan tarafından tutsak edilmiş ve ölümden dönmüştü. Bu yeni felaketten sonra Temuçin Börte'nin başlık parasını bağışlayarak, babasının kan kardeşi Toğrı'ın hizmetine girmişti. Başarılı bir lider olan Toğrı'ın hizmetine girmek ve çatısının altında hem Hristiyanları hem de Budistleri barındıran Türkî Kereitlerle birlikte yaşaması, Temuçin'e yeni imkânlar sağlamıştı. Kendi müritlerine, onun safına geçmek için kabilelerini terk eden nökerlere ve kendi andasına sahip olmuştu. Emrindekilerle birlikte, yüksek bir statüsü olan çocukluk arkadaşı ve kan kardeşi Camuka ona katılmıştı. Börte, Merkit Kabilesi'nce kaçırıldığında bu ittifaklar işe

Harita 4.1 Moğol İmparatorluğu: 1227

yaramıştı. Temuçin, müttefikleri Toğrı ve Camuka'nın yanı sıra onları izleyenler Merkitleri yenmiş, Börte'yi kurtarıp acımasız bir şiddet uygulayarak öç almışlardı. Temuçin bu gelişmelerin ardından kabile reisliği statüsünü elde etmişti.

Temuçin yaklaşık 1190'da, savaş ve barışta ona itaat edeceklerine ve ganimetlerini bölüştürmesi için ona vereceklerine dair ant içen birkaç klan liderince han seçilmişti. Temuçin seleflerinin kurumlarını yeniden yapılandırmaya başlamıştı: Kişisel karargâh heyetine kendine yakın bulduğu komutanların yanı sıra sanatkar ve aşçıları da katmıştı. Bir süre sonra Temuçin ve eski andası Camuka, her birinin emrinde yaklaşık 30 bin savaşçının olduğu, hasım reisler haline gelmişlerdi. 1187'de Camuka'ya yenik düşen Temuçin, Kuzey Çin'e doğru çekilmişti. Savaşçıları kullanarak Jin Hanedanı'na ve hamisi Toğrı'la omuz vermişti. Jin imparatoru Toğrı'ı "yüce han" tayin etmiş, Temuçin'in de statüsünü yükseltmişti. Jin Hanedanı'nın hizmetine girmekle Temuçin hem Cürçen geleneklerinin, hem de Çin'in akıl çelici zengineliklerinin etkisinde kalmıştı.

Bozkıra büyük bir lider olarak geri dönen Temuçin, hasımlarını yok etmeyi veya kendi hâkimiyeti altına almayı iş edinmişti. Eski yoldaşı Camuka'ya üstünlük sağlamış ve çocukluk düşmanlarını yenmişti. Ne var ki Temuçin, eski amiri ve yüce han Toğrı'la düşman kesilince, yeniden Mançurya'ya geri çekilmek zorunda kalmıştı. Temuçin en sonunda Toğrı'ı yenmiş, Toğrı muharebe sırasında ölmüş, andası Camuka'yı öldürmüştü. Gücünün azametini dehşetli bir şekilde sergileyerek, şamanını da idam ettirmişti.

Temuçin bozkır liderlerinin 1206'daki büyük kurultayında Cengiz Han adını

aldı. Romalıların şeref payesi Augustus gibi Cengiz adı da muzaffer bir bireyi, kendini daha önceki yüce hanlardan ayırmayı temsil ediyordu. Temuçin gökyüzü tanrısı Tengri'nin yüceliğine karşılık gelen bir isim seçmişti. Cengiz yeryüzüne egemen ruhlar demekti. Dolayısıyla Cengiz Han, dünyanın efendisiydi.

Uzun ve maceralı yolculuğunda Cengiz, göçebelere özgü bir politika sanatı icra etmiş, hatta bunun sınırlarını zorlamıştı. Dışlanmış annesiyle birlikte yiyecek için toprağı eşeleen bir çocukken, aşına olduğu kurumları (kan kardeşliği, dış evlilik, intikam, hizmet ve ecir yükümlülükleri) istismar edip, kurnazlıkla geliştirdiği bir dizi ittifak ve acımasız saldırı sonucu imparatorluk tahtına çıkmıştı. Yeterince güçlendiğinde kuralları çiğnemiş ve klan bağlarını koparmayı temel taktik olarak benimsemişti. Çevresindekileri katı bir şekilde kan bağına dayalı olmayan kişisel sadakate zorlarken, en yakın erkek akrabalarını ya öldürtmüş ya da idamla tehdit etmişti. İsyankâr buyruklarının topluca kıyımdan geçirilmesinden sonra, geride kalan ailelerini himayesi altına almıştı. Savaşçı karizmasıyla gösteriş yapmaktan hoşlanan Cengiz, “Sığırtaç ve nahircılarla giydiğim de yediğim de bir” ve “Askerlerime kardeşlerim gibi bakarım,” diye övünürdü. Zorbalık karşılığında ödüle boğulmaya dayalı kişisel sadakat politikası, Cengiz'in artık dur durak bilmeden ilerlemesini gerektirir olmuştu.

Tahılı, keten ve pamuklu kumaşları, tunç ve bakırı, aynaları, altını, sateni, pirinç şarabı ve en lüks malı ipekliyle hedefin Çin olduğu gün gibi ortadaydı. 13. yüzyılda Çin İmparatorluğu baştan çıkarıcı, bölünmüş ve savunmasızdı. Ticareti, şehirleşmeyi, mühendisliği (barut), güzel sanatlar ve kültürel üretimi (matbaacılık gibi) geliştiren, bilime yenilikler getiren Song imparatorları güneyi yönetirken, Jin Hanedanı kuzeyde hüküm sürüyordu. Ancak onu diğer bozkır liderlerinden ayıran bir taktikle Cengiz, dikkatini ilk önce sorunlu merkezi bölgelerle, ticaret yollarındaki, özellikle İpek Yolu'ndaki güçler üzerinde toplamıştı.

Cengiz, Camuka'ya yardımcı olan kabileleri kovarken Sibirya'daki kabileleri boyunduruk altına almaya da oğlu Cuci'yi göndermişti. Bazı gruplar başlarına gelecekleri anlamıştı: Uygur Türkleri gönüllü olarak baş eğmişti. Alfabeleri Moğollara fetihlerini ve Cengiz'in koyduğu kuralları kayda geçirme imkânı vermişti. Cengiz 1209'da Moğol yurduyla Çin toprakları arasındaki Tangut İmparatorluğu'nun üzerine yürümüştü. Tangutların lideri 1210'da teslim olmuş ve savaşı bitirip barış sağlamak için de yüklü bir haraç vermişti. Ancak birliklerini Moğol ordusuna katmayı reddederek büyük bir hata yapmıştı. Merkezi bölgeleri birleştiren Cengiz, Jin Hanedanı'na savaş ilan etmiş ve uzun süren bir askeri harekâtla 1215'te, bugünkü Pekin yakınlarındaki, Jin başkenti Zhongdu'yu ele geçirmişti. Sonuçta daha fazla haracın yanı sıra, Cengiz'e bir Jin gelin yollanmıştı. Cengiz daha önceleri onu koruyan tüm güçleri sırayla alt ederek çembere almak üzereydi.

Kuzey Çin'deki bu çok önemli başarısından sonra Cengiz, yön değiştirip batıya doğru ilerlemiş, başkaldıranları yenmiş ve Moğolların başkalarının dinine gösterdiği aldırmazlıktan memnun Müslümanlar dahil birçok topluluğu buyruğu altına almıştı. Orta Asya'ya egemen olan Cengiz, bugünün İranı'nın bulunduğu bölgedeki zengin hükümdar Harezmşah'a elçi göndererek görüşme teklifinde bulunmuştu. Fars tarihçi ve Moğol veziri Reşidüddin Hamedani'ye göre, Cengiz teklifinin bir bölümünde, "Zor zamanlarda birbirimize yardımcı ve destek olmaya; dört başı mamur bir ticarete bağlı dünya refahı için, tüccarlar sağa sola rahat bir şekilde gidebilsin diye, kervan yollarını felaket getiren hadiselerden sakınmaya karşılıklı olarak söz vermeliyiz," demişti. Ne yazık ki bu mesaj Harezmşah ve maiyeti tarafından layıkıyla ele alınmamış, Cengiz'in elçi ve tacirleri öldürülmüştü.

Buna karşılık olarak Cengiz fethettiği bölgelerden topladığı askerleri muazzam bir orduya dönüştürüp, 1219'da Orta Asya üzerine çullanmıştı. Liderleri Moğol egemenliğine boyun eğmeyen şehirler korkunç bir şiddetle yakılıp yıkılmıştı. Erkekler sistematik bir şekilde katledilmiş, kadın ve çocuklarsa köleleştirilmişti. Ustalıklarına saygı gösterilen zanaatkarlar hizmet vermeleri için Moğol saraylarına gönderilmişti. Ruhlara erişimde işe yarayacakları düşünülerek din adamlarının da canları bağışlanmış, böylelikle Moğollara karşı girişilecek din savaşları imkânsız kılınmıştı.

Cengiz 1221'de saldırılarını günümüz İran ve Afganistanı'ndan İndus Nehri'ne kadar genişletmişti. Bazı Moğol birlikleriye Kafkasların içlerine, Ukrayna'dan Volga Nehri'ne kadar ilerlemişlerdi. Bu silahlı güçler dört yılda yaklaşık 12,500 kilometre yol almış, Gürcüleri, Ukrayna'daki Kıpçak Türklerini, Kiev bölgesindeki Rus prenslerini ve Volga civarındaki Bulgarları yenilgiye uğratmışlardı. Ne var ki Cengiz, kuşatma politikasının sınır ve tehlikelerinin farkındaydı. Hindistan'a girmekten kaçınıp, son olduğu ortaya çıkacak askeri harekâtı için Moğolistan'a doğru yönelmişti.

O zamana kadar Cengiz kendini dünyanın imparatoru haline getirmişti ve bu konumundan vazgeçmek istemiyordu. Ömrünü, düşkün olduğu avcılık, hovardalık ve ayyaşlık gibi zevklerden elini eteğini çekmekle uzatabileceğini söyleyen Taocu keşişlere danışmıştı. Cengiz lüks içinde yaşamıyor ama tüm Moğolların boş zamanlarında yapmaktan hoşlandığı gibi çok içiyordu ve sayısız cinsel partneri vardı. Yaşça büyük karısı Börte, maiyetindeki en güçlü kadın olmayı sürdürse de, Cengiz savaş ve diplomasi sayesinde çok sayıda eş ve cariyeye edinmişti. Bu kadınlardan bazılarını oğullarına ve değer verdiği savaşçılara sunmuştu. Moğolların genç ve güzel eşleri, Börte gibi, zamanla yeni saraylarında güçlü birer oyuncu haline gelebiliyorlardı. Moğolların kendi grupları dışındakilerle birden çok evlilik yapma geleneklerinin yanı sıra, galip geldikleri savaşlar da soylarından gelenlerin bugün dünyada epeyce yaygın olduğunu göstermektedir.

Cengiz'in hayatı bir intikam saldırısında son bulmuştu. 1226'da daha öncele-

ri ona asker vermeyi reddeden eski düşmanları Tangutlara karşı sefere çıkmıştı. Cengiz kesin nedeni hâlâ tartışma konusu olsa da bir yıl sonra ölmüş ve Moğol güçleri onun şerefine Tangut şehri Xi Xia sakinlerinin tamamını kılıçtan geçirmişti. Cengiz'in cesedi Moğolistan'a gizlice taşınmıştı. İktidara doğru yürürken dualar ettiği Burhan Haldun Dağı yakınlarına gömülmüştü. Mezarı gizlenmiş ve çevresi yasak, kutsal bir yer haline gelmişti.

Cengiz Avrasya'da daha önceleri gelişen tüm ideolojileri, kurumları ve politik ustalığı büyük ölçüde kavramıştı. Atalarının kutsal ruhunu taşıdığını, zorluklarla baş edip hasımlarını yenerek ispatlamıştı. Bu bozkır komutanı organize, seyyar, kendi kendine yeterli orduların; hanedanlığı dışa açan kaynaştırıcı bir evlilik stratejisinin; tüccar, zanaatkâr ve din adamlarının himayesiyle sağlanan kazanç, nefaset ve güvenliğin; gelirleri, bunların paylaşımını ve kararnameleleri kayda geçirmeyi mümkün kılan bir yazının; gelir kaynağı (ticaret, haraç, savaş ve vergi) çeşitliliğinin avantajlarından yararlanmıştı. Kısacası tektanrıcılığın yarattığı kargaşalık dışında, bir devlet olmanın bütün özniteliklerinden faydalanmıştı. Kurumsal açıdan 13. yüzyıl Avrasyası imparatorluğa, o dönemin Avrupası'nda ne eksikse sağlamıştı. Yine de kabileleri, şehirleri, konfederasyonları ve diğer imparatorlukları tek bir politik yapıda, kağanın egemenliği altında birleştirmek –veya birleşmeye zorlamak– bir kişi sayesinde gerçekleşmişti.

MOĞOL BARIŞI¹

Bazı 13. yüzyıl tarihçilerinin anlattığı gibi, şiddetle elde edilmiş bir zafer nasıl olup da “Moğol barışına”, Avrasya çapında Cengiz'in Harezmşah'a önerdiği “dört başı mamur bir ticaretin” gerçekten de gelişmesine yol açabildi? Oysa ilerleyen yıllarda, ekonomik bağlantıların büyük bir alana yayılması bile zora dayalıydı. Pazarlar kendiliğinden “küresel” hale gelmiyor. Her şeye rağmen fetihler, Moğolların başlangıçtaki yıkımından canını kurtaranlara ticari ve kültürel ilişkilerini (aynen Romalıların coğrafyalarını genişletmelerindeki gibi) geliştirme imkânı sunmuş, hem bozkırlarda hem de sınırların çevresinde yeni politik fırsat ve tasavvurların kapılarını açmıştı. Barış Moğol hükümdarlara, yetkililerine ve emirlerindeki diğer unsurlaraysa, egemenlik repertuvarlarının sentezini yapma olanağı tanımıştı, hem de daha sonra kurulan imparatorluklar üzerinde kalıcı etkileri olacak şekilde.

Ne var ki önce barış sağlanmalıydı. Cengiz'in ölümünden sonra kıta ötesi imparatorluğun geleceği, Moğol liderlerin birbirleriyle dengeli bir anlaşmaya varma-

1 PAX MONGOLICA (çev.)

larına bağlıydı. Veliaht seçimlerinin şiddetli tartışmalara yol açma potansiyelinin büyük ölçüde farkında olan Cengiz, üçüncü oğlu Ögedey'i halefi seçmiş ve diğer oğullarının da bu tercihini yazıyla desteklemeleri için ısrar etmişti. 1229'da, iktidarı ele geçirmek için yapılan politik manevralardan sonra, Cengiz'in soyundan ileri gelenlerle yetkilileri büyük bir kurultayla Ögedey'in kağan olmasını onaylamışlardı. Cengiz'in aile mensuplarına –oğullarına, hayattaki kardeşlerine ve en az bir kızına– hüküm sürmeleri için toprak, *ulus* verilmiş; kağansa tümü üzerinde koordinatörlük rolünü üstlenmişti.

Avrasya'nın gerçekçi politik gelenekleri sonucu en büyük erkek evladına babasınıninkilerden en uzaktaki otlaklar verilmişti. Cengiz'in zamanlarında bu, Doğu Avrasya halklarının alinyazısına bağlılığını gösteren, "Moğol atının yol tepebileceği kadar batıda" demekti. Volga'nın batısındaki bozkırlar, Cengiz'in en büyük oğlu Cuci'ye bırakılan ulusun parçası haline gelmişti. Bu bölge sonradan Cuci'nin oğlu Batu'ya miras kalmıştı. Cengiz'in ikinci oğlunun payına Orta Asya'daki topraklar düşmüştü. En küçük oğlu Toluy'aysa Moğolistan'ın merkezi yerleri kalmıştı. Kağan Ögedey, Cengiz'in ziyaret ettiği –uğur getirdiği– Karakurum'daki yeni başkentine sur ve saraylar yaptırmaya koyulmuştu. Cengiz'in en yakın nesebi arasındaki endişeli, kesintili birlik 13. yüzyılın ortalarına kadar devam etti. Bu da imparatorluğun gerçekten kıta ötesi olmasına yetecek kadar uzun bir zamandı.

Moğol yayılmacılığının ikinci dalgası da ilk fetihlerde kullanılan yıldırma ve diplomasinin bileşimiyle yürütülmüştü. Moğollar, doğuda Jin Hanedanı'yla mücadelelerini sürdürmüş ve 1234'te Kuzey Çin'in tamamını ele geçirmişlerdi. İhtiras sahibi Budist Lamalarla geliştirdikleri ilişkiler sayesinde 1250 civarında Tibet'in bir bölümünü ilhak etmişlerdi. En büyük zorluk Song Hanedanı'nın egemenliğindeki Güney Çin'in fethiydi. Ancak Çinli danışmanların yardımcı olduğu yoğun bir hazırlığın ardından, Cengiz'in torunu Kubilay Han 1279'da Song Hanedanı'nı nihayet devirmiş ve bir sonraki Yuan Hanedanı'nı kurmuştu. Japonya'yı fethetmek için yapılan sayısız girişimse sonuçsuz kalmış, Moğollar Pasifik kıyısındaki sınırlara dayanmışlardı.

Dünyanın öteki tarafındaysa ihtirasın sınırı pek belli değildi. 1236'da Cengiz'in torunu Batu, emrindeki Moğol ordusunu Ural Dağları'nın batısına sürmüştü. Bu güçler beş yılda Ukrayna, Polonya ve Macaristan'a kadar ilerlemişti. Daha önce de değindiğimiz gibi ezici Moğol gücü, ancak Ögedey Kağan'ın ölümünün ardından Batu'nun Moğolistan'a dönüşüyle birlikte durmuştu. Batu egemenliğini, daha sonraları ulusunun geniş otlaklarıyla Karadeniz, Hazar Denizi, Volga Nehri ve kıta ötesi ticaretle bağlantıları olan bozkırlarında inşa etmişti. Ülkesine, bölgeyi daha önceleri denetimleri altına tutan, ancak artık Moğolların zorlu gücüne boyun eğen Türkî Kıpçakların hatırına Kıpçak Hanlığı adını vermişti. Hanlık sonradan Altın Orda olarak bilinegelmişti (Bölüm 7).

Moğollar hâkimiyetlerini, Çin'le Altın Orda arasında Cengiz'in haleflerine paylaştırdıkları iki bölgede daha tahkim etmişlerdi. 1251'de kağan seçilen Möngke, kardeşi Hülagû'ya Cengiz'in başlattığı Güneybatı Asya fethini tamamlamasını emretmişti. Hülagû, Şii İsmailîleri yendikten sonra Abbasilerin üzerine yürümüştü (Bölüm 3). Bağdat'ı kuşatmış, zapt etmiş ve halifeyle birlikte iddialara göre iki yüz bin şehir sakini öldürmüştü. Mısır'a doğru ilerleyen Hülagû'nun ordularını ancak Memlûk sultanının birlikleri durdurabilmişti. Hülagû, kendini Irak ve İran toprakları üzerinde kurulan İlhanlıların ilk hükümdarı ilan etmişti. Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay'ın dördüncü ulusuydu Aral Gölü'nden doğuya kadar uzanıyor, ticaret yolu üzerindeki Harezm şehirlerini kapsıyor ve diğer üç Moğol hükümdarlığını –İlhanlı, Altın Orda ve Yuan Çin'ini– birbirine bağlıyordu.

Harita 4.2 Moğol İmparatorlukları: 1294

Keza Moğol barışının özünde daha fazla savaş –Avrasya'nın büyük bölümünü Cengizozlu hükümdarların egemenliği altına sokan savaşlar– vardı. Ancak barışın bir diğer nedeni diplomasydi. Ermenilerin ve ilerde hüküm sürecek Moskova yakınlarındaki prensliklerinki gibi akıllı hükümdarlar, Moğol hanlarına baş eğmenin koruma sağlayabileceğini, hatta bazılarında büyük servetler kazandırabileceğini fark etmişlerdi (Bölüm 7). Merkezdekilere gelince, Moğol imparatorluk ailesi topraklar üzerindeki hâkimiyeti paylaşp dört kuşak boyunca hükmedebilmişlerdi. Her bir kağan seçiminin sonu Cengiz'in soyundan gelenlerin birbirlerine karşı politik manevralar yaptığı, dolap çevirdiği birkaç yıl yaşanmıştı. Olabildiğince geniş çaplı bir *tanistry* sistemi uygulanmıştı ama ulus teşkilatı topyekûn savaştan kaçınılmasını sağlamıştı.

Fetihlerden sonra ortaya Cengiz soyundan gelenlerin kurduğu dört hanedanlık çıkmıştı: Cuci'nin nesebince yönetilen ve başkenti Volga Nehri kıyısındaki Saray Berke olan Altın Orda; aşağı yukarı bugünün Özbekistan'ındaki, komşu Çağatay Hanlığı; Hülagû'nun nesebince yönetilen, İran'daki İlhanlılar ve 1260'tan 1294'e kadar saygıyla anılan Kubilay'ın yönettiği, Çin'deki Yuan Hanedanı. Cengiz'den sonraki ilk kağan Ögedey'in oğulları taht kavgalarına yenik düşmüş ve giderek topraklarının tamamını kaybetmişlerdi. Dört büyük hanlıktan kala kala ikisi, Cengiz'in oğlu Toluy'un nesebinden daha başarılı olanlarınkiler (Hülagû ve Kubilay'ınkiler) kalmıştı.

1260'lara gelindiğinde artık birden fazla Moğol İmparatorluğu'ndan söz ediliyordu. Möngke Kağan 1259'da öldüğünde o tarihlerde Çin'de olan Kubilay, bir kurultay yapılmasını beklemeden, kendini basbayağı birliklerince hükümdar ilan ettirivermişti. Ardından “han şehri” veya Hanbalık –sonradan Pekin– diye adlandırıldığı bir yeri başkenti yapmıştı. Moğol hükümdarlar her bir hanlıkta, bir yandan fethettikleri toprakların stratejilerini benimsemeyi sürdürürken, güçlerinin asıl kaynağı Avrasya'ya özgü politik gelenekler olmuştu. Moğol usulü egemenlik, tek bir imparatorluk şekli yaratmaktan çok, Doğu'yla Batı arasında köprü kurulmasını sağlamış; kültürü, devlet adamlığı anlayışını ve ticareti dönüştürmüş; demografik hareketliliği artırmış ve genişleyen bir dünyada yepyeni özlemlere yol açmıştı.

MOĞOLLARIN YÖNETİM TARZI

Ögedey Kağan'ın “İmparatorluk at sırtında kuruldu ama at sırtında yönetilemez” dediği anlatılmaktadır. Bu kelimeler hiç kuşkusuz, bu meseleyle ilgili çok daha uzun süreli deneyime sahip Çinli danışmanlardan ithal edilmişti. Moğolların işleri fetihden yönetmeye doğru değiştiğinde yerel araçlara bel bağladılar ve onları denetleyecek yöntemler geliştirdiler. Hanlıklardaki Moğol hâkimiyeti –din, artistik ifade, bilim ve görgü kuralları dahil– yerel koşullara uyum yeteneğinin yanı sıra Avrasya'ya özgü egemenlik repertuarının belirli unsurlara inatla bağlı kalma bakımından da ayrılıyordu.

Çin'de hanın yeniden imparatora dönüşmesi gerekmişti. Kuzey ve güneyin yeniden birleştirilmesi, üstüne bir de Tibet'in eklenmesiyle Moğolların fetihleri Çin'i hiç olmadığı kadar büyütmişti. Kubilay, evrensel bir hükümdar statüsüne sahip olduğunu vurgulamak için, hiç vakit kaybetmeden Çinli danışmanları istihdam ederek, etkili ve kafa karıştırıcı imparatorluk geleneğinin inceliklerini çarçabuk kavramıştı. Daha önceki hanedanlıklar kendilerine yeryüzüyle ilişkili isimler verirken, Yuan “kozmosun merkezi” demekti. Bu Moğolların herhangi bir Çin bölgesinden olmadıkları gerçeğinin fark edilip, sıkıntı yaratmamasını da sağlıyordu. Kubilay impa-

ratorluğunu 1272'de bir fermanla ilan ettirmişti. Çarpıcı tebliğ akademik kökenli Çinli bürokratların, "Gökyüzünün Vekâleti"nin Yuan Hanedanı'na meşru yollar-dan geçtiği, bunun da hanedanlığı kusur ve eksikliklerden uzak tutacağı iddialarına dayanak sağlamıştı.

Moğollar fethettikleri bütün bölgelerde hanlık kurumu ve bu kuruma özgü yö-netim şeklini ihtiyaca göre ya korudular, ya da dönüştürdüler. Geliştirdikleri ikinci bir yönetim teknolojisiyse –nüfuslarını etkin bir şekilde vergilendirmek için elzem olan– tescildi. Uygur danışmanlar Moğollara fetihler öncesinde bir yazı ve kayıt sistemi kazandırmışlardı. 1252'de Möngke Kağan, Çin'de gelmiş geçmiş en geniş kapsamlı sayımın yapılmasını emretmişti. Kıpçak Hanlığı'nda da, Rus prenslikleri-nin toprakları dahil her şey kayda geçirilmişti. Moğol ordularını düzene sokmakta kullanılan ondalık sistem hem sayımı yapılan nüfuslar, hem de askere alınanlara uygulanmıştı. Rus topraklarındaki yetkililere "yüzlük" ve "on binlik" başı unvan-ları verilmişti. Moğollar –insanlar, ticaret, hayvan sürüleri için– çeşitli vergiler uy-guladılar ve tahsilat mekanizmalarını, kıta ötesi uzmanlarından aldıkları bilgilerle, imparatorluğun her farklı yöresine uyarladılar. İlhanlıların yönettiği bölgelerde ar-tan oranlı kelle vergisi alınıyordu. Zenginlerinki yoksullarınkinden yaklaşık yedi kat daha fazlaydı.

Moğollar vergilendirme konusunda faydacı bir yaklaşıma sahiptiler. Bir gruba destek olmak amacıyla vergileri kaldırabilecekleri gibi, bir diğerini cezalandırmak için ağırlaştırabiliyorlardı da. Ancak neredeyse her zapt ettikleri bölgede, tali-matlarını yerine getirecek, aynı veya nakdi vergi toplayacak ve bunları merkeze aktaracak araçlara ihtiyaçları vardı. Göçebe liderleri açısından yerel otoritelerin oluşturabilecekleri tehdit ortadaydı: Boyunduruktan kurtulup birer derebeyi ha-line gelebilirlerdi. Moğollar iki ucu da keskin dolaylı yönetim sorununa stratejik bir çözüm bulmuşlardı. Memuriyet sivillere açıkken, askeri rütbelere çoğunlukla Moğollara ayrılmıştı. İki maiyet türünün dizginleri de kişisel ilişkiler yoluyla üst düzey yetkililerin elindeydi. Bu ayırım ve bağımlılık düzeni, Moğolların farklı böl-gelerden gelen bilgili insanlardan yararlanmasını sağladığı gibi, aşırı güçlenmelerini de önliyordu.

Moğolların araçları yönetme tarzı, görev yerlerini sürekli değiştirip, onları im-paratorluğun dört bir tarafında dolaştırmayı da içeriyordu. Ayrıca idari gelenekle-rine söz konusu bölgenin ihtiyaçlarına göre ince ayar yapıyorlardı. Cengiz'in bu-günün İranı'na yaptığı ilk yıkıcı saldırıdan sonra, üst düzey yetkili olarak bölgede Farslar, Uygurlar, Moğol aşiret kolu liderleri ve Yahudiler istihdam edilmişti. Ancak daha sonraları İlhanlılar döneminde idare yeniden eski Fars ailelerin eline geçmişti. Çin'deyse gelişmiş idari gelenekleri yüzünden Çinli araçlara bel bağlamakta daha temkinliyidiler. Yuan liderleri mahalli yörelerdeki hayati vergi toplama işini alt ka-

deme memurlara bırakırken, üst düzey yöneticiler olarak yabancıları (Orta Asya ve Ortadoğu kökenli Müslümanlar, Uygurlar ve Moğol aşiret kolu mensupları) görevlendirmişlerdi. Üst düzey mevkileri Çinli olmayanlara ayırmak, muhtemelen Çinli seçkinleri, Yuan egemenliğinde gelişen sanat ve edebiyata yöneltmişti. Memur sınıfını dağıtmak ve kişisel sadakati geliştirmek amacıyla Çin kamu yönetimine giriş sınavlarına 1238'den 1315'e kadar ara verilmişti.

Moğollar politikanın zirvesinde Avrasya'ya özgü hanedanlık kuralına sadık kalmışlardı. İmparator –han– bir Cengizozğlu, Cengiz'in soyundan gelen biri olmalıydı. Ancak hanedanın hizmetkârları bu kurala uymak zorunda değildi. Devlet aygıtının kapısı –askeri liderlerin yaptıkları gibi– hükümdarlarına hizmet yarışı içinde olan farklı soy ve dinden insanlara açıktı.

Fetihleri sırasında Moğol liderler özellikle Bizans, İslam ve Karolenj hükümdarlarına kıyasla dine kayıtsız kalmışlardı. Moğolların birden fazla dinin varlığına karşı gösterdikleri ve çok sonraları bazı Avrupalılarca “hoşgörü” olarak yorumlanan tutumlarının tektanrıci varsayımlarla pek ilgisi yoktu. Bu durum Avrasyalıların manevi danışmanlara olan meraklarından, Moğolların işgal ettikleri topraklardaki inanç çeşitliliğinden ve kabile dışından evliliklerle sağlanan ittifaklara dayalı faydacı politikalardan kaynaklanıyordu. Örneğin Cengiz, bir zafer sonrası anlaşmayla oğlu Toluy'u Ong (yüce) Han'ın bir yeğeniyle evlendirmişti. Sorghaghtani Beki adlı bu kadın Bizans inanç kavgalarının kurbanı, Nasturiler diye bilinen bir Hristiyan topluluğun mensubuydu. Möngke ve Kubilay Kağan'ların yanı sıra, İran'ı fetheden Hülagû'nun da annesiydi. Moğol liderleri dini liderlerle irtibatlarını geliştirdiler, onları saraylarına aldılar ve kilise gelirlerini vergilendirmediler. Moğolların hüküm sürdüğü ilk yıllarda İlhanlılar Devleti'nde Budistler, çeşitli Hristiyan mezhebi mensupları, Yahudiler ve Müslümanların tamamı serpilip gelişmişti.

Zamanla çoğu Moğol din değiştirdi, hem de birkaç kez. İlhanlı hükümdarı Olcaytu (1304-1316) ömrü boyunca muhtemelen bazen Şamanist, bazen Budist, bazen Hristiyan, bazen Sünni, bazen de Şii Müslüman'dı. Tibetli Budist yetkililer Moğol egemenliği sırasında nüfuzlarını artırdılar. Moğollar Çin'deki Budistleri korudular ve Kubilay Kağan Budist oldu. Moğolların en bilinen din değiştirmeleri Müslümanlığı kabul etmeleridir. Hülagû 1258'de Abbasi Halifeliği'ni yıktığında, İslamiyet açısından bölgede fazla bir umut kalmamış gibiydi. Ancak daha bir kuşak geçmeden, İran'daki Moğol hükümdarlarının yanı sıra tebaaları da Müslümanlığı seçmişti. Bu tercih İslam kültürünün en parlak dönemini, İlhanlılar ve haleflerinin egemenliğinde yaşamasına zemin hazırlamıştı.

Moğol yönetim tarzı hukuku da içeriyordu. Cengiz, hükümdarlığının ilk zamanlarında okuryazar maiyeti ve esirlerden öğrendiklerini kanunlaştırmıştı. Bir evlatlığından aslarının yönetimine bıraktığı toprak ve toplulukları bir “Mavi

Defter”e kaydetmesini istemişti. Cengiz’in buyruklarının da kaleme alındığı ve muhafaza edildiği ileri sürülmektedir. Ne yazık ki Büyük Yasa diye bilinen Cengiz’in kanunnamesinden hiçbir iz kalmamıştır. Ancak Romalıları incelerken değindiğimiz gibi, devlet yönetiminde hukuk çeşitli şekillerde rol oynayabilir: Bir kurallar dizisi, bir hükme varma yolu, mahkeme ve hukukçulardan oluşan yargı kurumu. Moğol hanları hem kanun koymuş, hem de adil muhakeme yapılmasını sağlamışlardır.

Çağdaşları tarafından yazılan Moğol hükümdarları tarihlerinde han, Müslüman, Yahudi ve Hristiyan yetkililerin de dahil olduğu danışmanların tavsiyeleriyle hareket eden bir adalet dağıtıcısı olarak anlatılır. Moğol topraklarında kanuni hükümler doğrudan doğruya, boyunduruk altındaki gruplar arasındaki ihtilafları çözmeleri beklenen din veya kabile otoritelerince veriliyordu. Moğolların doğrudan devleti ilgilendirmeyen suçlara ilişkin ceza verme yetkisini devretmeye bu kadar gönüllü olmalarına Çin’de tepki bile duyuluyordu. Yuan Hanedanı seleflerinden farklı olarak bir ceza hukuku üretmemişti. Moğolların uzlaşmacı gelenekleriyle tabiiyet, teslimiyet ve mübadele koşullarını müzakere eğilimleri, beyana dayalı sadakat ve sözleşmelerle desteklenen bir hukuk kültürüne sahip olduklarını gösteriyordu.

Moğol tarzı yönetim aynı zamanda hanları, memurları, tüccarları, gezginleri ve Avrasya’nın dört bir tarafındaki muhataplarını birleştiren ticari bir köprüydü. Hızlı haberleşme İpek Yolu’nu iletişimin otoyoluna dönüştürmüştü. Ögedey Kağan’ın 1234’de yerleştirdiği yam sistemi, sırtlarına yük bindirilmiş atların bir günde yol alabilecekleri mesafede, her kırk veya elli kilometrede bir mevzilenmiş posta istasyonlarından oluşuyordu. Bu noktalara yetkili kullanıcılar (elçiler, imparatorluk emirlerini taşıyan haberciler ve tüccarlar) için at ve erzak ikmalı yapılıyordu. Gezinler geçişleriyle ilgili resmi izin olduğunu kanıtlamak için Moğolca yazılı bir madalyon taşıyorlardı. Çince *paizi* adı verilen bu madalyon pasaport sistemimizin atasıydı. Yam çeşitli işlevlerin bir arada yürütülmesini sağlıyordu: Tüccarlar hem denetim altında tutulabiliyor, hem de vergilendirilebiliyor; resmi habercilerse at değiştirip yollarına devam edebiliyor, bu sayede günde belki üç yüz kilometreden fazla yol kat edebiliyorlardı. Moğollar daha önceleri Hitaylar tarafından Kuzey Çin’de kullanılan kurye sistemini bir kıta ötesi gözetim, vergilendirme ve mübadele ağına çevirmişti.

Moğolların bu şebekesi Pasifik’ten Akdeniz’e ve Baltık Denizi’ne kadar uzanıyor; uzun mesafeler boyunca muazzam ölçüde bilgi, düşünce ve tekniğin aktarılmasını sağlıyordu. İran’da Budistler, Çin’de Müslüman danışmanlar ve ücra köşelere yayılmış muhtelif Hristiyan misyonerleri, 13. ve 14. yüzyıllarda insanların ve dinlerin büyük oranlarda iç içe girmesine yol açmıştı. Ancak insanların bulundukları yerlerde kaldıkları haller de bile kıtanın dört bir tarafındaki beslenme düzenleri ve mutfaklar, tıbbi ve coğrafi bilgiler, mimari ve sanat ortamları temas ve seyahatler

sayesinde dönüşmüştü. Eğer Moğol seçkinleri 1246'daki büyük kurultay sırasında et suyuna çorba ve mayalandırılmış kısırak sütü içmişse, bir yüzyıl sonra Çin'deki Yuan hükümdarları buğday ekmeği ve erişte, nohut, ceviz, badem, fıstık, patlıcan, bal ve pekmez yiyordu. Geleneksel koyun eti artık içine baharat katılıp, terbiye edilip, kavrulup humusla birlikte sunuluyordu! Ortadoğu'yla ilişkilendirdiğimiz mutfak, aşçılarla birlikte Asya'ya taşınmıştı. Yemek tariflerinin paylaşımı çift yönlüydü. Çin'in temel gıda maddesi pirinç, İlhanlı Hükümdarı Mahmud Gazan'ın döneminde Fars seçkinlerinin rağbet ettiği bir yiyecek olmuştu.

Moğol hâkimiyeti bir dizi –Çin'e, Kore'ye, Tibet'e, Nasturilere, Müslümanlara ve diğerlerine özgü– sağlık sistemine erişimi mümkün kılmıştı. İlhanlıların Çinli hekimleri akupunktur, bitkisel merhemler ve cıva uygulanmasını tavsiye ediyor; teşhis için nabız ölçüyorlardı. Bağlantılar yine çift yönlü işliyordu: İbn-i Sina'nın (Avicenna) Orta Asya'da 11. yüzyılın başlarında kaleme aldığı *El-Kanun fi't-Tıp* (Tıpta Kanun) adlı eseri, 1273'te Yuan imparatorluk kütüphanesi kataloğunda yer alıyordu. Ne yazık ki hastalıklar bozkırı aşınca bu bilgiler fayda etmemişti. En yıkıcıları 14. yüzyılın ortalarında, Çin'deki büyük salgınlar ve Avrupa'daki kara veba döneminde yaşamıştı. Gezinlerin her zaman yanlarında getirdikleri bazen hayırlı oluyordu.

Yeryüzü ve gökyüzüyle ilgili bilgilere doymayan Moğollar, haritacılık ve astronomiye mali destek sağlamışlardı. Yuan Hanedanı, kadrosu Müslüman haritacılar oluşturan bir coğrafya akademisini himaye etmişti. Bu 14. yüzyıl uzmanları Afrika ve Akdeniz'in şekline ilişkin, Avrupalıların Asya'nın sınırları hakkında bildikleriyle kıyaslandığında daha doğru verilere sahiptiler. 13. yüzyılın ikinci yarısında İlhanlılar bir inşaat furıyası başlatmış, Farslara, Çinlilere ve Türkî kavimlere özgü motiflerle işçiliğin sentezi yapılarak, şehirler kubbeleri çini plakalardan oluşan mozaiklerle kaplı binalarla donatılmıştı. Nakkaşlık ve hat sanatı da, Fars saray şiiirine hayranlık duyan ve Çinli nakkaşları, tarihi eserlerle masalları bezemeleri için istihdam eden İlhanlılar döneminde gelişmişti. Göçebelerin icat ettiği, kullanım değeri de bulunan bir zanaat türü olarak halıcılık hem incelik kazanmış, hem de Asya boyunca yayılmıştı. Moğol hükümdarların en önemli sanatçı, zanaatkâr ve bilginleri saraylarına çekmesiyle meydana gelen artistik üretimdeki bu patlamanın anahtarı refah, himaye ve artistik geleneklerin harmanlanmasıydı.

Bu kültürel patlamanın temelinde Moğol barışının beslediği ekonomik yayılma vardı. Moğolların ticari faaliyetlere yaptığı yatırımlar, Avrasya'yı bir ucundan ötekine bağlayan hızlı bir ulaşım ve haberleşme sistemini işler kılmaları, sanatçılarla tüccarları korumaları ve ihtilafları çözme gelenekleri, uzak mesafeli ticarete ilişkin ihtimallerin ve tasavvurun ufkunu genişletmişti. Moğollar tüccarlara ilişkin Çin'de yerleşik o duygu ikilemini yaşamamışlardı. Aksine Moğol mevzuatı ülkelerarası ticareti kolaylaştıran ve yerel verimliliği artıran, devletle bireysel girişimcinin bir tür ortaklığı gibi,

kurumları içeriyordu. Moğolların Avrasya ticaretini Doğu Akdeniz'e bağlayan, tüccar yanlısı, kozmopolit, imtiyaz tanıyan uygulamalarından, Venedik ve Cenevizli tacirlerin yanı sıra, Karadeniz kıyısındaki limanların yetkilileri de kazançlı çıkmıştı.

Moğolların dini kurumları korumaları, farklı kültürel örf ve adetlerle kendine özgü sosyal grupları politik yapılarından dışlamamaları, ayrıca ticaret ve kültürel mübadeleyi geliştirmeleri, dönemin bilginlerinin nihayet tüm dünyanın incelenebileceğini düşünmelerine yol açmıştı. Nitekim Reşidüddin Hamedani, 1310 civarında tamamladığı *Cami'üt-Tevarih*¹ adlı eserinde, “dünya sakinlerinin tarihinin ve farklı insan türlerinin genel bir değerlendirmesinin” ancak Moğol yönetimi altında mümkün olduğunu yazmıştı. Amacı her halkın –Hıristiyan peygamberlerinin, Muhammed'in, halifeliklerin, Moğolların, Türklerin, Çinlilerin, Yahudilerin, Hinduların ve Frankların– elyazmalarıyla kültürünü incelemek ve bunların hepsini, bir tür “tarihin tüm dallarının eşi benzeri görülmemiş bir derlemesinde” toplamaktı.

Reşidüddin'e göre insanlık birörnek değildi. Dünya, her biri kendine özgü bilgi ve inanca, bilgin ve kaynağa sahip, farklı (merdiven basmakları gibi üst üste değil, bir kolaj gibi yan yana duran) topluluklardan oluşuyordu. Böylesi bir imparatorluk tasavvuru –birbiriyle bağlantılı, farklılaşmış, dolayısıyla zengin bir dünya görüşü– Reşidüddin gibi ihtiraslı insanların diğer bilgili uzmanlarla irtibat kurmasını sağlamıştı. Bütünü bir arada tutan, Moğol hanlarının koruma ve himayesiydi.

ÇÖKÜŞ VE YENİDEN KURULUŞ

Moğolların bağlantıları dünyanın politik, ekonomik ve kültürel yapısını, Moğol İmparatorluklarının yok oluşlarından çok sonraları yeniden şekillendiren teknolojilerin aktarılmasına yol açmıştı. Oysa eşgüdümü sağlanan bir sistem ve diğerlerinden ayırt edilebilir bir hanedan hâkimiyeti olarak Moğolların devasa imparatorluğu sadece birkaç on yıl ayakta kalabilmişti. Çöküşün nedenleri, imparatorluğu başından itibaren bu kadar saldırgan yapan özellikleriyle ilgiliydi. Moğol gücü kaynakların savaşı ve hizmetkârlar arasında bölüştürülmesine dayalıydı. Sistem yayılcılığı gerektiriyordu. Sadakatin yön değiştirmesinin Cengiz'in başarısında önemli bir rolü vardı ama bunlar imparatorluğu paramparça da edebilirdi. Aynı ulusların inşası muhtemelen sonunu bir süre için geciktirmişti. Ancak Moğol liderleri kendi toprakları üzerinde yerleştikçe, hem hasımlarına karşı taktik üstünlüklerini, hem de aralarında birlik oluşturma saikını kaybettiler. Moğol hanlıkları arasındaki savaş, göçebe imparatorluğun sınırlarındaki savaşlar kadar gelecek vaat eder hale gelmişti.

1 Tarihler Derlemesi (çev.)

Dört hanlıktan ilk çökene en yerleşik olanıydı. 1256'dan 1335'e kadar hüküm süren İlhanlılar, iki Avrasya tarzı etkili askeri gücün –Mısır'daki Memlûklar (Bölüm 3) ve Altın Orda Moğolları (Bölüm 7)– arasında kalmıştı. Memlûklar ve Altın Orda, Karadeniz ve Konstantinopolis üzerinden Mısır'la yapılacak kârlı ticaret için birbirleriyle barış yapmıştı. Artık Müslüman bir güç olan İlhanlılarsa çeşitli “Frenk” güçleriyle, pek sonuç alamadıkları ittifaklar kurmuşlardı. Son İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır, Memlûklarla yeniden dost bile olmuştu. Ancak 1335 hanedanlık kendi ilkeleri yüzünden yenik düşmüştü. Birçok karısı olmasına rağmen Ebu Said, bir veliahdî olmadan ölmüştü. Daha da kötüsü, ölümünden sonra yaşanan alışlagelmiş iktidar mücadelesinden geniş imparatorluk ailesinin hiçbir adayı tam galip çıkmamıştı. Ebu Said'in egemenliğindeki topraklar kırk yıl boyunca parçalanmış halde kalmıştı. Bu topraklar üzerinde yaşayan çoğu Moğol da, Müslüman Türkî kabilelere karışmıştı.

Yuan Hanedanı varlığını otuz yıl daha fazla sürdürmüştü. İstilacı Kubilay'ın buradaki Moğol nesebi, farklı bir güç dağılımıyla karşı karşıyaydı. Kubilay Çin'in kuzey, orta ve güneyini tek bir imparatorun altında birleştirmişti. Qin ve Han Hanedanlarının (Bölüm 2) ezeli sorunu hep bu birliği korumak olmuştu. Yuan denetimineyse, kuzeydeki Moğol savaş ağaları, güneydeki köylü ve Budist isyanları gibi farklı yönlerden tehditler gelmişti. Son Yuan hükümdarı bir Çinli ayaklanma lideri tarafından Pekin'den kovulmuş; bu lider Moğol olmayan Ming Hanedanı'nı kurmuştur (Bölüm 7).

Avrasya'nın ortasında, çekişmeli sınırlarından uzakta yer alan iki hanlık daha uzun ömürlüydü. Her biri farklı nedenlerle daha dayanıklı çıkmıştı. Kıpçak Hanlığı (Altın Orda) Cengiz'in torunu Batu yönetimindeyken, at yetiştirmeye ve ticarete elverişli topraklar üzerinde kanat çırpıyordu. Üstelik bu bölge, iktidar mücadelesi veren ve alt egemenliğin potansiyelini anlayan bir sürü prensin olduğu tarım alanlarından –geleceğin Rusya'sından– da uzakta değildi (Bölüm 7). Ayrıca her yöndeki ticaret yollarına da yeterince yakındı. Hanlığın Volga kıyısındaki başkentleri –önce Saray sonra Saray Berke– son derece zenginleşmişti. 1257'den 1267'ye kadar han olan Batu'nun kardeşi Berke, Müslümanlığı benimsemiş; Özbek Han (1313-1341) yönetimindeyse Altın Orda Müslüman bir güç haline gelmişti. Altın Orda onu bir araya getiren unsurlar –hırslı liderlerin dizginlerini koparıp hükümdardan bağımsızlaşma, yeni koalisyonlar ve Osmanlı Türkleri (Bölüm 5) gibi dış güçlerle ittifak kurma, Altın Orda ve zenginliklerine saldırı yetenekleri– yüzünden dağılmıştı. Altın Orda 1438'den itibaren Volga boyunca ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar üzerinde farklı hanlıklara ayrılarak parçalandı. Bu hanlıklar da takip eden 350 yılda giderek –ve genellikle şiddetle– başka imparatorlukların bünyesine katıldı.

Çağatay'ın Orta Asya'daki ulusu 13. yüzyılın ikinci yarısında batıda Maver-

ünnehir, doğuda Moğolistan bölgeleri üzerinde ikiye bölündü. Ardından da gitgide kabile ve askeri birliklerin, kent ve tarım alanlarıyla zayıf bağlantılı, gevşek konfederasyonlarına dönüştü. Göçebe hayvancılığın ve yasak savar ittifak geleneğinin iyi korunduğu bu bölge son büyük Moğol fatihini yarattı. 14. yüzyılın sonunda –Moğol asıllı, doğuştan Müslüman olan ve Türkî anadiline sahip– Timur¹ (Türkî dillerde Temir, Demir), Cengiz gibi kahramanca dövüşerek yükseldi ve kısa süreliğine olsa da, Avrasya'nın büyük bir bölümünü acımasızca fethetti.

Timur kusursuz bir ustalıkla aynı anda birden fazla hasım güçle bağlantı kurmuştu. Kendi kabile reisinin yanı sıra bütün eski hasım ve hamilerine galip gelmek için, başka kabilelerden insanlarla, eski düşmanlarıyla ve ulusun dışındaki saldırganlarla ittifak yapmıştı. Timur 1380 civarında Çağatay ulusunun başına geçmiş ve Semerkand'da şaşılacak ölçüde abat ettiği bir başkente sahip olmuştu. Ardından çarpıcı bir şiddete başvurarak, İran ve Afganistan'ın tamamını, Kafkasları, Altın Orda topraklarını ve Kuzey Hindistan'ı hâkimiyeti altına almıştı. Birlikleri 1393'te Bağdat'ı ele geçirmiş, 1396'da Saray Berke'yi yağmalamış, 1398'de de Delhi'yi talan etmişti. Timur 1402'de Anadolu'nun içlerine kadar ilerleyip Osmanlıları yenmiş ve Yıldırım Bayezid'in hükümdarlığına son vermişti (Bölüm 5). Kastilya Kralı III. Enrique, Fransa Kralı VI. Charles ve İngiltere Kralı IV. Henry, Timur'un bu zaferini kutlamışlardı. Timur 1405'te Çin'e doğru bir sefer düzenlemiş ama yolda ölmüştü.

Harita 4.3

Timur'un fetihleri.

¹ Timur: Farsça Timurlenk, Osmanlıca Aksak Timur (çev.)

Timur, zorluk ve yoksulluk içinde geçen bir çocukluktan, yenilginin eşiğindeyken geri çekilmek zorunda kalmasından ve semavi varlıklarla doğrudan temastan hareketle, kendisini Cengiz'in anısıyla ilişkilendirmeye gayret göstermişti. Ne var ki Timur, Cengizsoğlu soyundan değildi ve bu durum Moğolların yerleştirdiği güçlü hanedanlık geleneğinden bir kopuş olarak da görülebilirdi. Timur, bu sorunu çözmek için Çağatay ulusunun başına bir sözde Cengizsoğlu getirmiş; Cengizsoğlu soyundan şehzadelere sahip olabilmek için de bu soydan bir kadınla evlenmişti. Bu çabası Orta ve Güney Asya'nın her tarafında Cengizsoğlu soyuyla ilgili çok sayıda hak iddiasına yol açmıştı. Timur'un Cengizsoğlu soyundan gelen torunlarından Babür, 1525'te Hindistan'da Babür İmparatorluğu'nu kurmuştu.

Asil kan Timur'un imparatorluğunu bir arada tutmaya yetmemişti. Timur tahtın vârisi olarak torunlardan birini tayin etmiş ama ülke birdenbire önce dörde, sonra da çok sayıda parçaya ayrılmıştı. Hasımlar on beş yıl boyunca birbirleriyle ölesiye savaşmışlardı. Cengiz gibi Timur da çevresinde pek çok farklı kabile ve bölgeden gelen komutanları toplamış; askeri gücünü sürdürebilmek için yine onun gibi savaş ganimetlerini kullanmıştı. Timur, Moğolların ikili yönetim –yerel idareciler ve Moğol komutanlar– stratejisini de geliştirmişti. Düzenli bir şekilde kabile liderlerini yurtlarından uzaktaki yerlere tayin etmiş; farklı bölgelerin birliklerini harmanlayıp yeni liderleri emri altında toplamış; sivil ve askeri yetkililerin atamalarını bizzat kendisi yapmıştı.

Yöresel ilişkiler ağını parçalamaya dayalı bu aşırı kişiselleştirilmiş otorite, Timur'un işine yaramıştı ama aynı zamanda arkadan gelen liderin hizmetkârlarını harekete geçirme ve terfi ettirme becerisinin önünü kesmişti. Bölgede birden çok kabile reisi arasında sürekli yön değiştiren ittifak ve husumet politikalarına geri dönmüştü. Nitekim Afganistan bugüne kadar imparatorluklara hep yönetim sorunu yaşatmıştır. Timur'dan arta kalan, her şeye kadir tek bir hükümdarın kişisel imparatorluğunun esrarlı havasıydı. Bu hükümlanlık şekli, gerek Timur'un zulmünün, gerekse baskıyla kurduğu düzenin zihinlerde bıraktığı izler sayesinde kuşaktan kuşağa taşınmıştı.

MOĞOLLAR NEDEN ÖNEMLİ?

Moğolların Orta Asya ve bitişik bölgelerin politik tahayyülüne katkılarından biri, tek bir kudretli hükümdarın galebe çalıp koruduğu, geniş kapsamlı, zenginleştirici bir imparatorluk barışı ihtimaliydi. Bozkır, çöl ve dağlık alanlara adamakıllı yayılmış bir nüfusun aklına yatan, kağanın mahalli bir veliaht yerine, uzaklardan gelen asil bir fatih olmasıydı. Zafer elde edilir edilmez Moğol hükümdarları dini örf

ve âdetlerinde insanları özgür bırakıyor, yönetim işlerinin büyük bölümünde yerel otoritelere bel bağlıyorlardı. Hanlıkların kilit noktalarındaki mevkileri usta ve bilgili idareciler dolduruyordu. Bunlar Moğol hâkimiyeti gücünü kaybettiğinde başka liderlere hizmet ediyorlardı. Bazı Moğol hanlarının Müslümanlığı benimsemesi, Cengizoglu saltanatıyla Fars etkisindeki şehir odaklı sanat ve edebiyat kültürünün bir arada yaşamasını kolaylaştırmıştı. Hanlıklar gücünü kaybettikçe, zanaatkâr ve mimarların ustalık ve tasarımları başka bölgelere taşınmıştı.

Moğol İmparatorluklarının hızla parçalanmasına rağmen, Avrasya'nın birleştirilmesi daha sonraki politik yapılara damgasını vurdu. Cengiz'in imparatorluğu dağılsa da bu repertuvar (Moğolların dini kurumları himaye etmesi, farklılıkları kabule dayalı yönetim usulleri, sabit bir merkez veya çekirdek bir nüfusa sahip olmaması, hükümdarın denetim aracı olarak kişiselleşmiş sadakatın geliştirilmesi, şartlı tabiiyet, faydacı boyun eğdirme ve uzlaşmayla ilgili esnek politikalar) uzun bir süre rol oynamaya devam etti.

Avrasya çevresindeki dünya da dönüşmüştü. İlerde göreceğimiz gibi, Moğol deneyimlerinin bazı mirasçıları büyük fatihlerin çözemediği süreklilik sorununun üstesinden gelmişlerdi. Moğol ve başka geleneklerin senteziyle –Osmanlı, Rus ve Çin gibi– ya büyük ve uzun ömürlü imparatorluklar kurmuş ya da eski imparatorlukları yeniden inşa etmişlerdi. Timur'un torunları Müslüman Babürlüler Hindistan'daki çok sayıdaki halkı 250 yıldan fazla bir süreyle yönetmiş, çok dil ve dinli nüfusa kendi dinlerini zorla kabul ettirmeye çalışmadan ticari bağlantıları geliştirmişlerdi. Moğol gözetiminde ilerleyen ticaret ve haberleşme hükümdar, tüccar ve kâşiflere yeni ufuklar açmıştı. Kristof Kolomb 1492'de Kağan'ın ülkesine doğru yolculuğuna, Marko Polo'nun iki yüz yıl önce yaptığı kıta ötesi seyahatlere ilişkin hikâyelerini okuduktan sonra girişmişti.

AKDENİZ'İN ÖTESİ

Osmanlı ve İspanyol İmparatorlukları

Moğollar, Romalılara kıyasla daha kısa sürede daha büyük bir imparatorluğu kurular kurmasına ama hanlar, bölgenin tamamını çok uzun bir zaman bir arada tutacak kurumları yaratamadılar. Oysa Osmanlılar tam da bunu yaptı. Avrasya'ya özgü gelenekleri Doğu Akdeniz ve hinterlandlarının imparatorluk buluşlarıyla kaynaştırdılar. Aynı denizin batı ucundaysa farklı bir atılım, hükümdarların bugün Avusturya, Almanya, Belçika, Hollanda, Fransa, İtalya, hatta Orta ve Güney Amerika'nın parçaları olan unsurları birleştirerek karma bir imparatorluk meydana getirmelerine imkân verdi. Habsburg Hanedanı, Avrupa içindeki bölünme eğiliminin üstesinden gelememişti ama Amerika kıtası hem gelecek vaat etmiş, hem de Osmanlı gücünü savuşturmayı sağlamıştı. Osmanlı ve Habsburg Hanedanları yeni imparatorluk türleri yaratmışlar ve bu yaparken de hükümdarlığın tebaası ve aracılılarıyla ilişkileri hakkında yeni sorulara kapı açmışlardı. Bu bölümde, farklı yöntemlerle yayılan, birbirleriyle uyumsuzluk içindeki iki imparatorluk ele alınmaktadır.

Kahramanlarımız arasında iki büyük imparatorluk mimarı bulunmaktadır: 1520'den 1566'ya kadar Osmanlı sultanı olan Kanuni Sultan Süleyman; Avrupa'yla Amerika kıtasının birçok bölgesinin 1516'dan itibaren hükümdarı ve 1520'yle 1556 arasında Kutsal Roma imparatoru olan Şarlken. Bu hükümdarlar arasındaki rekabet, inanç farklılıkları ve eskiden Roma'nın hüküm sürdüğü yerlere ilişkin çelişen hak iddialarından ötürü şiddetlenmişti. İki lider de peygamberlerin tasavvurlarından esinlenerek, hanedanlarının bilinen dünyanın tamamına hâkim olacaklarını düşünmüşlerdi. Osmanlılar açısından, 1453'te Konstantinopolis'in –ikinci Roma'nın– fethi ve Süleyman'ın hükümdarlığı genişletmesi, adeta Büyük İskender zamanlarından kalma bir alın yazısının gerçekleşmesiydi. Habsburg Hanedanı içinse, 1492'de son İslam halifesinin Gırnata'da yenilmesi ve İspanyol krallıklarının Kutsal Roma İmparatorluğu'yla birleştirilmesi, evrensel Hıristiyan imparatorluğuna doğru atılan adımlardı.

Şarlken'in yeni bir Roma inşa etmenin peşine düşebilmesi, Roma'dan artaka-

lan enkazın ve istikrarsız politik iklimin içinden güçlenerek çıkması sayesindeydi. Yüzyıllarca birçok lort ve kral Hıristiyanlığın ortak temelinden hareketle ama çatışarak, egemenlik iddialarında bulunmuştu. Süleyman'ın imkânlarıysa daha karmaşık bir imparatorluk toprağında boy vermişti. Bizans topraklarını ele geçirip ilerledikçe, birden çok (Moğol, Türki, Fars, Arap ve Romen) imparatorluk geçmişinden beslenmişti. Osmanlı Devleti tektanrı Akdeniz imparatorluklarından daha kapsayıcı, Moğol hanlıklarından da daha dayanıklıydı. Önleri Osmanlılarca kesilen ve kendi ülkelerindeki asillerce köşeye sıkıştırılan İspanyol hükümdarları, imparatorluğu güçlendirmek için ihtiyaç duydukları kaynakları farklı yerlerde –denizaşırı ülkelerde– aradılar. İmparatorluğun bu yayılma süreci Bölüm 6'da ele alınacaktır. Bu bölümde İspanya, Portekiz, Felemenk, İngiltere ve Fransa deniz imparatorluklarının hummalı faaliyetlerinin, başlangıçtaki mimarlarının amaçlarının çok ötesindeki etkilerini ele alacağız.

Bu bölümde imparatorluk egemenliğinin iki farklı tertipleniş şekline ağırlık vereceğiz. Osmanlı örneğinde imparator, bilinçli olarak Osmanlı toplumu dışından devşirilen, emrindeki saray erkânı aracılığıyla hüküm sürüyordu. Habsburg İspanyası'ndaysa, imparatorların askeri güçlerinin kaynağı, kendi hizmetkârlarıyla imparatorluğun inşasına katkıda bulunan –veya bu güçlerini imparatorluğa karşı kullanan– büyük toprak sahipleriydi. Osmanlı saltanatının toprak sahibi aristokrasilerden nispeten bağımsız olması, sultanlara imparatorluk bünyesindeki halkları idare etmekte önemli ölçüde hareket kabiliyeti kazandırmıştı. Osmanlılar çeşitli kültürel grupların liderlerini idari mevkilere getirmiş, farklı dinlere mensup tebaayı himayeleri altına almışlar ve onlara sahip çıkmışlardı. Oysa İspanyol egemenliği dini farklılıklara bariz bir şekilde hoşgörüsüzdü.

İmparatorluklar aynı soydan gelen bir topluluğun, başka soydaş halklar üzerinde egemenlik kurmaya kalkışmasıyla ortaya çıkmazlar. Osmanlı İmparatorluğu bütünüyle Türklerden oluşmadığı gibi, Habsburg da tamamen İspanyol değildi. İki örnekte de toplumlar imparatorluk kurma sürecinde yeniden şekillenmişlerdi.

“Bu imparatorlar; Şarlken ve Süleyman, Romalılar kadar gayretliyidiler... İki de dünyanın kralı ve efendisi olmaya çalıştı; ancak kabahatlerimiz yüzünden, amacını gerçekleştirmek ve tutkularıyla baş etmekte Süleyman, Şarlken'den daha başarılıydı. İki de aynı yaşlardaydı ama farklı kaderlere sahiptiler; ikisi de benzer şekilde kendini savaşa vermişti ama Türkler, planlarını gerçekleştirmekte İspanyollara kıyasla daha başarılıydılar; onlar savaş usul ve disiplinine iyiden iyiye sadık kaldılar, daha tedbirliyidiler, paralarını daha verimli kullandılar.”

— López de Gómara, Fatih Cortés'in kronikçisi, 1540'lar.

Harita 5.1 16. yüzyılda Habsburg ve Osmanlı İmparatorlukları

KARMA MONARŞİ VE “İSPANYOL” İMPARATORLUĞU’NUN DOĞUŞU

“İspanya” imparatorluk girişimi için elverişli bir yer değildi. Dağların ayırdığı, her biri kültürel ve politik açıdan bildiğini okuyan bölgelere sahipti. Gırnata’daki son Müslüman hükümdar ancak 1492’de püskürtülebilmşti. Velázquez’in tablolarında, İspanya’ya imparatorluk ihtişamı yaşatan hükümdarlar, kökenleri İber Yarımadası yerine Orta Avrupa’nın kuzeyi olan Habsburg Hanedanı’na özgü mavi gözler, sarı saçlar ve sivri çenelerle resmedilmşti. İspanyol İmparatorluğu ne güçlü ve birleşik bir bölgede ortaya çıktı, ne de liderliği saf İspanyoldu.

15. yüzyılda, Romalıların *Hispania* diye adlandırdıkları bölge Kastilya, Aragon, Portekiz, Gırnata ve Navarra Krallıklarına bölünmştü. Gırnata’nın Müslüman kralı hariç, bu liderleri bir arada tutan Katoliklik ve monarşik politikanın kurallarına ilişkin ortak inançtı. Politik otoritenin intikalindeki can alıcı nokta, çoğunlukla isyan ve kardeş katline yol açan soydu ve krallara miras kalan sadece toprak değil, lortlardan köylülere kadar uzanan hiyerarşik ilişkiler dizisiydi. Kralın “yetki alanı” aslında büyük toprak sahiplerine imtiyazlarının verildiği bir tür sözleşmeyle sınırlıydı. Şarlken bu bağları canlı tutabilmek için sürekli olarak imparatorluğunda tur atıyordu.

Lortlar, toprakları üzerinde yaşayan silahlı hizmetkâr ve köylülerin zilyetliği-ne, dolayısıyla hem güce hem de gelire sahipti. Lortlar topluca, onlara koruma sağlayan veya yeni nüfusları boyunduruk altına alma gücü veren bir krala bağıllık yemini edebiliyorlardı. Ancak aynı zamanda bir kralın kendi etrafında çok sayıda hizmetkâr toplamasını ve kendisi için çok fazla arazi elde etmesini de engellemeye çalışıyorlardı. Dolayısıyla krallar lortların mülk ve insanlar üzerindeki haklarını korumak, sürüden ayrılmalarını önlemek zorundaydı. Kraliyet hâkimiyeti kraldan büyük toprak sahiplerine ve alt düzeydeki lortlara, oradan da asker ve köylülere kadar kademeli bir bağımlılık üzerinde yükseliyordu. Bu yüzden kraliyet aileleri stratejik evlilikler sayesinde her zaman aynı dilden konuşmayan aileleri ve her zaman bitişik olmayan toprakları birleştirdiğinde, J. H. Elliott'ın ifadesiyle, bir “karma monarşi” yaratıyorlardı.

Yeniden Fetihten Habsburg İmparatorluğu'na

1469'da Aragon tahtının vârisi, Sicilya ve Sardinya kralı, ayrıca Napoli tahtının talibi II. Fernando'nun, Kastilya tahtının vârisi Isabel'le evliliği sonucu, komşu iki ayrı krallık birleşmişti. Bu durum, kendileri de Isabel'le ittifak kurmak isteyen, bu yüzden Fernando'nun “fethi” için savaşılan Fransa ve Portekiz kralları açısından bir talihsizlikti. Aragon'un altı katı nüfusa sahip Kastilya'ya, gerçekten de paha biçilmezdi ama evlilik monarşileri üniter bir politik yapı içinde kaynaştırmamıştı. Evlilik sözleşmesinde ölümü halinde Isabel'in Kastilya'daki haklarının kocası yerine kendi soyundan gelenlere kalacağı açıkça belirtiliyordu.

Yine de bu evlilik ittifakının zamanlaması hayırlı olmuş; asil çift de kurnaz çıkmıştı. Gırnata nihayet onların ortak yönetimi sırasında yenilmişti. Seferlerini Kastilya ve Aragon'dan askerlerin yanı sıra hükümdarların, özellikle Fernando'nun Katolik Avrupa'nın dört bir tarafındaki bağlantıları da desteklemişti: Orduya İsviçreli paralı askerler katılmış, bakımlarını Alman teknisyenlerin üstlendiği, İtalyan yapımı toplar kullanılmıştı. Müslüman hükümdarla –sonradan “*Reconquista*”¹ diye adlandırılan– mücadele, Katolikler arasında bir ortak değerler duygusu uyandırmış; Fernando ve Isabel'in zaferlerini kutlamak için Gırnata'da düzenledikleri geçit töreni, birleşik krallığın meşruiyetini perçinlemişti. 1494'te papa Fernando ve Isabel'i “Katolik kralar” ilan ederek, hanedanlık gücünün esaslarıyla Hristiyanlığı kaynaştırmıştı.

Zaferle birlikte politik yapıyı Katolik olmayanlardan temizleme dürtüsü ortaya çıkmıştı. Din değiştirmeye sınır dışı edilme arasında seçim yapmaya zorlanan

1 Yeniden Fetih. (çev.)

200 bin kadar Yahudi İspanya'yı terk etmişti. Çoğunun Osmanlı İmparatorluğu'na sığınması, dini farklılıklara daha fazla yer açmıştı. Gırnata'nın Müslümanlarına başlangıçta inançlarını muhafaza etmeleri için izin verilmiş, ancak 1502'den sonra dinlerini değiştirmeleri emredilmiş, aksi takdirde bölgeden ayrılmaya mecbur oldukları bildirilmişti. Arada sırada yaşanan başkaldırıları ve Osmanlılarla yapılan bölgesel savaşlar, din değiştiren Müslümanların sadakatini sorgulanır hale getirmişti. Önce Gırnata'dan, 1609'da da tüm İspanya'dan sürülmüşlerdi. Yaklaşık 300 bin insanın kaybı, bölgenin ekonomik gelişimini olumsuz yönde etkilemişti. Din değiştirmeye zorlananların samimiyetinden kuşku duyan ve genel olarak dalalettten korkan İspanyol monarşisi, papanın cevaz vermesiyle Engizisyon kurumunu geliştirip, inanç ve davranışların Katolikliğe uygunluğunu denetlemeye kalkışmıştı. Engizisyon ancak 1834'te tamamen ortadan kaldırılmıştı.

Büyük toprak sahipleri İber Yarımadası ekonomisinin başlıca dayanağıydı ama Kastilya ve Aragon'daki kasabaların da çok miktarda arazisi vardı ve buralarda bir tür alt egemenlik hâkimdi. Yurttaşlığın, Roma zamanlarının o imparatorluk çapındaki geçerliliğinin önemi kalmamıştı. Artık mahalli kurumlar ağırlıktaydı: ancak bir kasabanın yerleşik mensupları kabul ederse yurttaş, dolayısıyla hak ve yükümlülük sahibi olunabiliyordu. Hükümdarla tebaası arasına asiller ve kasabaların özerkliği girmişti. Bu yüzden, zaten *Reconquista* için harekete geçirilen güçlerle ortaya çıkan yeni bir eğilim, yani insani ve maddi kaynakları Kastilya ve Aragon ötesinde aramak önem kazanmıştı.

Fenikelilerle Yunanların öncülük ettiği, Romalıların geliştirdiği, daha yakın zamanda da Ceneviz gibi şehir devletlerinden insanlarca canlandırılan denizyolları ve deniz ticaretine özgü bağlantılar, yüzyıllarca Akdeniz dünyasının parçası olmuştu. Kastilya ve Aragon'un en önemli bankerleri arasında Cenevizliler vardı; Akdeniz'de Osmanlılara karşı mücadeleye Ceneviz donanması yardım etmişti; Ceneviz İspanya'nın en ünlü denizcisi Kristof Kolomb'a da katkıda bulunmuştu. Kastilya ve Aragon, diğer İtalyan şehirlerinin yanı sıra Alman şehirlerindeki bankerlerden de borç almıştı.

Ne var ki Osmanlıların Doğu Akdeniz'de artan hâkimiyeti ve ardından 16. yüzyılda Kuzey Afrika boyunca batıya doğru yayılmaları, bu denizdeki imkânları kısıtlamıştı. İspanya Krallığı, komşularını ve denizaşırı diyarlara artan ilgisi yüzünden, boy ölçüşmek zorunda kalacağı Portekiz'deki rakiplerini de hesaba katmıştı (Bölüm 6). 1480'de Kastilya ve Aragon güçleri Atlantik'e açılıp, yakınlardaki Kanarya Adaları'na çıktılar. Koloni zamanla şeker ve ticari değeri bulunan başka malları üretti. Adalardaki koloniye yerleşenler sadece İspanyollar değildi. Onlara Portekizliler, İtalyanlar, Katalanlar, Basklar ve Yahudiler de katılmıştı. Çok geçmeden tarımsal işgücünün başlıca kaynağı Afrika'dan getirilen köleler olmuştu.

Göçmenler zapt edilen adaların sakinlerini, daha sonraları Amerikan kıtasının yerlileri için de kullanılan –pagan, baldırıçıplak, barbar gibi– aşağılayıcı kelimelerle tanımlamışlardı.

Kraliçe Isabel 1504'te ölünce unvanı, Habsburg Arşidükü Felipe'yle evli olan kızı Juana'ya geçmişti. Dul kalan Fernando da Fransa kralının yeğeniyle evlenmişti. Hanedanlığa ilişkin keşmekeşle geçen yıllardan sonra 1516'da Juana ve Felipe'nin oğlu Kastilya kralı ilan edilmişti. Dört yıl sonra da Kutsal Roma İmparatorluğu'nun tahtına çıkıp, İmparator Şarlken olmuştu. On altı yaşındayken kral yapılan Şarlken, o zamanlar Habsburg Hanedanı'nın egemenliğindeki Belçika'da yaşıyordu. İspanya'yla daha öncesine dayalı çok az bağlantısı vardı. En yakın danışman ve askeri liderleri Felemenk, Burgonya ve İtalya'dan gelmişti. Kadın akrabaları Avusturyalı Margaret¹ ve Portekizli Juana, hükümdarlığının büyük bir bölümünde Felemenk ve İspanya'nın naibeliklerini yapmışlardı. Şarlken'in babadan kalma Habsburg mirası epeyce yüklüydü. Birkaç yıl içinde Kastilya kralı, Aragon kralı, Burgonya dükü, Barselona kontu ve Kutsal Roma İmparatoru unvanlarını edinmişti (Bölüm 3). Şarlken Portekiz hükümdarının kızıyla evlenmişti. Kırk yıl süren olağandışı saltanat devrinin yaklaşık on altı yılını İspanya'da geçirmişti.

Karma monarşi böylelikle hem hanedanlığa özgü, hem de maddi ilişkiler ağıyla destekleniyordu. İtalyan ve Felemenk bölgeleri Şarlken'in imparatorluğu için elzemdi ama ikisi de üniter politik yapıyla bütünleştirilmemişti. İmparator iki bölgedeki bankerlerin yanı sıra, nüfuz alanının tamamındaki asker ve denizcilerden, hatta bu alanın dışındaki paralı askerlerden de yararlanıyordu. Şarlken'in imparatorluğu Avrupa içinde askeri bakımdan saldırgan değildi, çünkü evlilik politikası ve miras zaten –bitişik olmasa da– büyük ve zengin toprak parçalarını bir araya getirmişti. İmparatorun görevi bu bölgeler üzerindeki denetimini sürdürmek, kendi başlarına hareket etmek isteyen yerel seçkinleri ve Habsburgların potansiyel olarak herkesi ezebilecek gücünü yoklamaya çalışan krallık ittifaklarını veya Fransa kralının yaptığı gibi, kendi imparatorluklarını kurmaya yeltenenleri savuşturmaktı.

Almanya'daki nüfuz alanının bir kısmı Protestanlığı kabul edince imparatorluk otoritesini korumak çetrefilleşmişti (Luther ünlü tezlerini 1517'de ilan etmişti). Mezhep değişikliği Katolik monarşinin birleştirici özüne bir meydan okumaydı ve Kutsal Roma İmparatorluğu'nun bütünlüğünü tehdit ediyordu. Her şeye rağmen Katolik Fransa, Habsburgların tehdidine maruz kalan Protestan Almanlarla, Danimarkalılarla ve İtalyan prensleriyle, hatta Osmanlılarla bile çeşitli ittifaklar kurmayı becermişti. Habsburglar da İngiltere ve –Osmanlıları bezdirmek için– İran'la ittifak arayışına girmişti. Bu dinler üstü işbirliği faydacı olduğu kadar, tutarsızdı da. Ne

1 Avusturyalı Margaret: Şarlken'in halası Macaristanlı Maria olarak da bilinir. (çev.)

var ki bu bir bakıma her biri karma veya heterojen, her biri kıtanın bir bölgesinde hâkimiyet kurmaya veya buna niyetli bir başkasını engellemeye çalışan tüm Avrupa İmparatorlukları politikalarına özgüydü. Habsburg Hanedanı'nın nüfuz alanlarındaki dini mesele yerel seçkinlerin özerklik çabalarıyla, bilhassa 16. yüzyılın ortalarında Felemenk seçkinlerin çoğu Protestanlığı kabul edince iç içe geçti. Felemenk isyanı imparatorun servetini yutan bir bataklığa dönüşmüştü. Avrupa toplumunun bölünmeye kapı açan özellikleri yüzünden, karma imparatorluğu ayakta tutmak, yamamaya bir araya getirmekten daha zordu.

Maliyetli savaşlar ve Avrupa'daki bağımlı politik yapılardan para sızdırmanın zorlukları Şariken ve halefi II. Felipe'yi, en büyük hasımları Osmanlı İmparatorluğu karşısında zayıflatmıştı. Eskiden Roma, Bizans ve İslam İmparatorluklarının yönetilen Kuzey Afrika topraklarını ele geçiren Osmanlılar, nispeten gevşek hükümlerlik biçimleri kurmuşlar, yerel nüfuz sahipleriyle ittifak yapmışlar ve batıya doğru ilerleyip 1519'da Cezayir'e kadar ulaşmışlardı. Balkanlar'ın kuzeyinden yola çıkan Osmanlı ordusu 1529'da Viyana kapılarına dayanmıştı. Habsburgların elinden gelen, Osmanlıların Macaristan'dan öteye geçip İspanya'ya saldırmasını engellemekti. Habsburg Hanedanı (Osmanlılarla bağlantılı korsan gemileri hariç) Osmanlı donanmasını Akdeniz'in doğusunda tutmayı, 1580'lerde de bazı mevzii ve zayıf ateşkes anlaşmaları yapmayı başarmıştı. Yamalı bohça imparatorluklarının birden fazla cephesine yönelik saldırıları savuşturmak zorunda kalan Habsburglar, ne doğuda Viyana'nın ötesine, ne de güneyde Kuzey Afrika'ya doğru yayılabilmişlerdi.

Habsburg İmparatorluğu yeni kaynaklara, yeni topraklara ve yeni topluluklara kavuşmasını sağlayan hamleyi nihayet denizaşırı bölgelerde yapmıştı. Fernando ve Isabel'in mali destek verdikleri bir deniz yolculuğu, niyetlenilenin aksine, Çin yerine Amerika kıtasında son bulmuştu. Taht¹, Kolomb'un yelken açtığı Karayip Adaları'nın yararını anlamakta geç kalmıştı. Yine de 1520'lerde Aztek ve İnka imparatorluklarının gümüş ve altını, denizaşırı maceralarına bağlanan umutları artırmıştı. 1550'lerde Amerika'nın gümüş madenlerini ele geçiren İspanya, nihayet kârlı bir şeye rast geldiğini fark edecekti.

Bu mütevazı başlangıca rağmen monarşi, denizaşırı kaynaklara mahalli kaynaklardan daha fazla hâkim olma imkânına sahipti. 19. yüzyıla kadar İspanyol imparatorluk kurucuları açısından temel amaç, imparatorluğun birbirinden farklı unsurlarını merkeze bağımlı kılacak kurumları yaratmaktır. Bu amaçla hareket ederken de sadece bir denizaşırı imparatorluk kurmakla kalmamışlar, bizzat İspanya'yı da yaratmışlardı.

1 Taht: İspanya Krallığı (çev.)

Avrupa ve Amerika Kıtasında İmparatorluk

Kolomb'un keşifleri hasım güçlerin artık daha büyük olduğunun farkına vardıkları bir dünya üzerinde hak iddia etmelerine yol açmıştı. 1494'te papanın da yardımıyla, İspanyollar ve Portekizliler nüfuz bölgelerini yerküreyi dolaşan hayali bir çizgiyle ayırma konusunda anlaşmışlardı. Portekiz'in payına girişimlerinin ağırlık taşıdığı Asya, Afrika ve sonradan Brezilya diye adlandırılacak bölge düşerken; İspanyollar Karayip Adaları'yla, Güney ve Orta Amerika'nın büyük bir bölümüne sahip çıkmıştı (Harita 6.1). Evrensel bir dünya –bir Katolik dünyası– tasavvur ediliyordu ama politik bakımdan yönetimi Katolik krallıklar arasında müzakere edilip paylaşılacaktı.

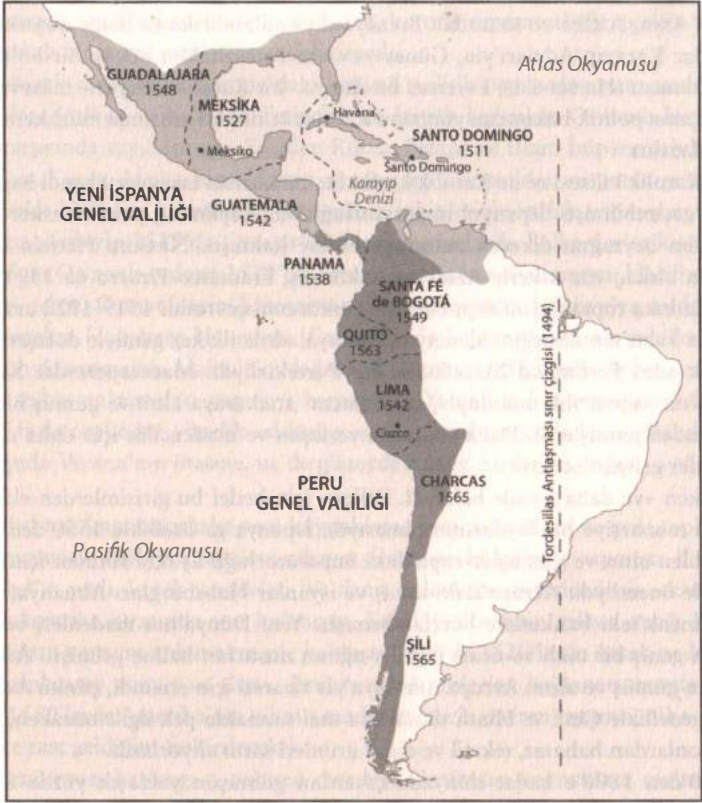
Ne Katolik kilisesi ne de Katolik krallıklar, bu küresel tasavvuru kendi başlarına hayata geçirebilmişti. İspanyol İmparatorluğu'nun yayılması, para ve asker toplayıp kralın bayrağını dikecek maceraperestlere kalmıştı. Nitekim Hernán Cortés 1519'da birkaç yüz askerle Azteklerle saldırmış; Francisco Pizarro da 1531-1533 arasında İnka topraklarını zapt etmişti. Yerkürenin çevresini 1519-1922 arasında, Portekiz Tahtı'nın desteğini alamayıp, İspanya adına ilk kez gemiyle dolaşan ekibe öncülük eden Ferdinand Macellan'sa bir Portekizliydi. Maceraperestler Karayip Adaları'na yağmacılık umuduyla, istilacılar¹ anakaraya altın ve gümüş haberleri yüzünden gitmişlerdi. Daha sonraları yerleşim ve madencilik için daha normal yöntemler geliştirilecekti.

Şarlken –ve daha ziyade halefi II. Felipe– için hedef bu girişimlerden elde edilenlerin monarşiye bir faydasının olmasıydı. İspanya'ya özellikle 1550'den sonra sevk edilen altın ve gümüş Avrupa'daki imparatorluğu ayakta tutmak için hayatı ölçüde önemliydi. Avrupa'daki savaş ve isyanlar Habsburgları Almanya, İtalya ve Felemenk'teki bankerlere borçlandırmıştı. Yeni Dünya'nın madenleri ve diğer ürünleri geniş bir mali ve ticari ilişkiler ağına unsurları haline gelmişti. Amerika kıtasının gümüş ve altını Avrupa'nın Asya'yla ticareti için elzemdi, çünkü Avrupalı güçler genellikle Çinli ve Hintli tüccarlara mal satmakla pek ilgilenmezken, Avrupalılar onlardan baharat, tekstil ve diğer ürünleri satın alıyorlardı.

1500'den 1800'e kadar dünyada çıkarılan gümüşün yaklaşık yüzde 80'inin kaynağı İspanyol egemenliğindeki Amerika'ydı (Japonya diğer önemli üreticiydi). Habsburgların yapması gereken Avrupa'ya gelen tüm malların –gümüşün yanı sıra şekerin– ve Amerika kıtasına yönelik tüm ihracatın İspanyol limanlarından geçmesini garantiye almaktı. Gümüş sikkelerin basımı sıkı bir şekilde denetleniyordu. Sağlığının imparatorlukça ayar edilmesi, İspanyol pesosunun ticaret hacminin

¹ İstilacılar: İspanyolcada “conquistadores” (çev.)

arttığı bir çağda en önemli küresel para birimi haline gelmesini sağlamıştı. Taht ticaretin tekeli yapısında ısrarlıydı. Tüm ticari gemiler Cádiz Limanı'ndan geçmek zorundaydı. Tekel idaresi daha sonraları Sevilla'ya aktarılmıştı. Bu Kastilya kasabalarındaki görevliler ticareti gözetim altında tutup, vergi tahsilatını gerçekleştireyorlardı.

Harita 5.2 Amerika kıtasındaki Habsburg genel valilikleri ve *audiencia*'lar

Amerika kıtasında yağma ve takasın yerini yerleşme aldıkça ve Avrupa'daki yayılma eski imparatorlukların fethedilen merkezlerinin ötesine taşındıkça, Taht geniş bir alana dağılmış topraklarla halkları birleştirmenin yollarını geliştirmişti. Avrupa'daki bölünmüş otoriteden epeyce deneyim kazanmış olan İspanyol hü-

kümdarları, toprakları iki kademeli bir idari yapıyla parsellediler: genel valilik ve *audiencia*¹. Taht kolonilerde Avrupa'da karşı karşıya kaldığı bazı kısıtlamalardan kurtulmuştu: Hesaba katmak zorunda olduğu, ne ahalileri ve arazileriyle köklü büyük toprak sahipleri, ne de kendilerine özgü yönetim kurumlarıyla kasabalar vardı. Yeni Dünya Kastilya toprağı sayılıyordu ve imparator bölgedeki idari mevkilere sadece Kastilyalıları atamıştı. Ancak monarşik otorite açısından Amerika kıtasındaki imkânlar sınırsız değildi. Taht uzaktan yönetim; yerleşimci, yerli, köle ve karışık nüfuslar üzerinde denetim kurmanın yanı sıra kargaşaya yol açma potansiyeli taşıyan mahalli idareciler, yerli araçlar, tüccar oligarşileri ve bir kilise kurumuna hâkim olmanın zorluklarına göğüs germek durumundaydı.

Başlangıçta az sayıda yerleşimci gelmişti. Amerika kıtasına 1570'e kadar belki 120 bin; 1650'ye kadarsa aşağı yukarı 400 binden fazla İspanyol ulaşmıştı. Taht bu konuda da kontrolü bırakmamış ve 16. yüzyılda sadece "İspanyol krallıklarının" tebaasının Amerika kıtasına gidecek gemilere binebileceğine hükmetmişti. Krallıklar deyimi açıkça İspanya'nın üniter bir devlet yerine, artık Amerika kıtasına kadar genişlemiş, karma bir İspanyol devleti olduğunu belirtiyordu.

Yeni bir dünyaya yerleşmiş bu ihtiraslı insanlar, acaba neden krallığın hâkimiyetine boyun eğdiler ki? Yerleşimcilerin imparatorluğa tabiiyetleri, hem İspanyol yönetimindeki Amerika'da hem de başka yerlerde koşullara bağlıydı. Buna rağmen 16. yüzyılda özerklik yerine politik bağlantı arayışında olmanın geçerli nedenleri de vardı. Diğer imparatorluklar bir tehditti. Yerleşimciler güçlü hamilere ihtiyacı duyuyordu. Dahası dünya pazarı henüz kendi kendini düzene sokan bir mekanizmaya sahip değildi. Ayrıca ülkelerarası ticaret, adeta askeri bir harekâttı. Pazara daha fazla oyuncu katıldıkça –daha bir "pazara benzer" hale geldikçe– bazıları kaba kuvvetle mallara el koymaya başladılar. Korsanlık tüccarların korunma ihtiyacını artırmıştı. Gümüş yüklü gemiler her yıl Amerika kıtasından İspanya'ya doğru yola çıktığında, onlara savaş gemilerinin eşlik etmesi, kısmen bir güvenlik tedbiri, kısmen de kraliyetin ticareti kontrol altında tutma girişimiydi. Ayrıca imparatorluk, fethedilmiş toprakların yerlileri arasında yaşayan Hristiyanların, medeniyet ve maneviyatla irtibat kurmalarını da sağlıyordu. İspanya, okyanus ötesindeki geniş bir coğrafyaya dağılmış yerleşimci nüfusa, kasaba veya yöreninkilerden daha derinlikli ve evrensel bir kültür sunuyordu. Kısacası monarşinin tekelci ticari uygulamalarıyla, otoriter yönetimine katlanmak bir hayli yararlarındaydı. İmparatorluğun hiç değilse yerleşimciler açısından bir anlamı vardı. Yerli halklar ve kölelere ne anlam ifade ettiğiniyse gelecek bölümde ele alacağız.

1 *Audiencia*: İlk kez 14. yüzyılda kraliyet mahkemesi olarak kurulan "*audiencia*", Amerika kıtasındaki sömürgelerde idari bölgelerin yönetiminden de sorumlu danışma ve kısmen yasama organlarına dönüşmüştü. Tahtı temsilen kanun koyan ve adalet dağıtan kurumlardı. (çev.)

İmparatorluk bir idari ve hukuki yapıya kavuştuğu gibi, bir ticari ve manevi ilişkiler demeti haline de gelmişti. Bu büyüyen denizaşırı girişimin yanı sıra, Kutsal Roma İmparatorluğu'yla, Habsburg Avrupası'nın çeşitli politik yapılarını idare etmek göz korkutucu bir işe dönüşmüştü. Felemenk'teki huzursuzluklar ve Almanca konuşulan bölgelerdeki Protestanların meydan okuyuşları işi iyice zorlaştırmıştı. Ölümünden iki yıl önce, 1556'da Şarlken tahttan çekilmeye ve hükümdarlığı paylaştırmaya karar vermişti. Orta Avrupa'daki eski Habsburg topraklarını kardeşi Ferdinand'a bırakmıştı. Habsburg İmparatorluğu'nun bu kanadı daha sonraları din savaşları içine düşmüş, toprakların büyükçe bir bölümü Protestan hükümdarların eline geçmişti. Buna rağmen imparatorluğun bu parçası giderek daha kozmopolit bir yapıyla, varlığını 1918'e kadar sürdürmüştü (Bölüm 11). Şarlken'in nüfuz alanının geri kalanı yani Kastilya, Aragon, Milano, Napoli, Sicilya, Felemenk ve Amerika kıtası oğlu Felipe'ye kalmıştı.

II. Felipe babasının aksine ömrünün büyük bölümünü İspanya'da geçirmişti. Kendini imparator olarak adlandırmamıştı. Tahta çıkmadan kısa bir süre önce 1554'de, babası VIII. Henry'nin ölümü üzerine kraliçe olan Mary Tudor'la evlenmişti. Mary'nin 1558'deki zamansız ölümüne kadar Felipe, ülkeyi yönetme ve evlilik anlaşmasına göre bu unvanı soyundan birine bırakamayacak olsa da, kendini İngiltere kralı diye de adlandırmıştı. Hanedanlık silsilesindeki karmaşa ve İngiltere'de yaşanan entrikalar sonucu tahta Mary'den sonra, Felipe'nin düşmanı haline gelen Elizabeth çıkmıştı. Portekiz'deki bir hanedanlık krizi 1580'de Avrupa'nın önemli bir parçasıyla denizaşırı kolonilerin büyükçe bir bölümünü Habsburg nüfuz alanının Felipe'ye düşen kanadının egemenliği altına sokmuştu (Bölüm 6). Ancak o ve halefleri bu bölgeleri 1640'a kadar, İspanya'nın parçası olarak değil de, ayrıca yönetmişlerdi. Filipinler Felipe'nin hükümdarlığı sırasında fethedilmişti. Artık Portekiz, İspanya, günümüz İtalyası'nın bazı kesimleri, Felemenk, Atlas, Pasifik ve Hint Okyanuslarındaki liman şehirleri, Brezilya'dan Meksika'ya kadar Amerikan topraklarını tek bir hanedanlık yönetiyordu. Böylelikle o dönemde söylendiği gibi, "dünyanın dört bir tarafı" Katolik monarşinin egemenliğinde bir araya gelmişti. Sadece monarşi değil, misyonerler, tacirler, memurlar ve maceraperestler de artık küresel çapta bir ilişkiler ağında faaliyet gösteriyor; muazzam ölçüde çeşitli insan topluluklarını yönetiyor, onlarla ticaret yapıyor ve dinlerini değiştirmeye razı ediyordu. Bununla birlikte, kendi tasavvurlarını başkalarına zorla kabul ettirmeye çalışırken yeteneklerinin de sınırlarına dayanmışlardı.

Felipe'nin savunacakları haddinden fazlaydı. Müttefiklerinin yardımıyla, 1571'deki büyük İnebahtı Muharebesi'nde, donanması Osmanlıları Akdeniz'de yenik düşürmüştü. Ancak bu yenilgi Osmanlı gücünü uzun süreliğine felce uğratmamıştı. Felipe ülkesindeki ayaklanmalarla karşı karşıya kalmıştı. 1580'ler

ve 1590'larda Aragon'da (haleflerine karşı Katalonya'da), 1566'dan itibaren de Felemenk'te, bu sefer seksen yıl sürecek isyanlar çıkmıştı. Protestanların Katoliklere karşı –militan bir kitlenin yanı sıra özerklik yanlısı seçkinleri de kapsayan– bu başkaldırısı, hem karma monarşi düzenini, hem de İspanya'nın Kuzey Avrupa'dan gelen tahıl, kereste ve diğer emtiaya erişimini tehlikeye düşürmüştü. Felemenk'teki muhalefet içten içe kaynayıp, arada bir onlarca yıl sürecek şekilde patlak vermiş ve her zaman ticareti tıkamasa da, maliyeti hep yüksek olmuştu.

Felipe'nin Avrupa haritasını yeniden çizmek için yaptığı en dikkat çekici girişim, fırtınalar çıkarmak üzere olan İngiltere'deki Protestan muhalefetini saf dışı bırakma çabasıydı. 1588'in Armadası¹ çok yaklaştığı başarıyı yakalasaydı, tarih farklı gelişirdi. Ne var ki İngiliz filosuna karşı yenik düşmüştü. Felipe bu sırada Amerikan İmparatorluğu'ndaki Kastilya hâkimiyetini, hem valileri hem de yerleşimcileri kontrol altında tutarak pekiştirmişti. En ciddi sorunu tüm bu masrafları, özellikle İngiltere'yle savaşmanın ve Felemenk'i savunmanın maliyetini karşılamak olmuştu. Amerika kıtasının gümüşü maliyesi için hayati önemdeydi. Ancak 1590'larda Amerika kıtasında (büyük nüfus kayıpları yüzünden) yaşanan işgücü darlığının yanı sıra, yerleşimcilerin kendi aralarında iş yapma eğilimi veya İspanyolların ticareti tekelleştirme çabalarını etkisiz kılmaları kraliyet gelirlerini azaltıyordu. İspanya 1596'da bankerlere ödemelerini durdurmuştu (bu ilk kez olmuyordu). Zaman içinde varılan anlaşmalar da İspanya'yı büyük bir borç yükü altında bırakmıştı.

II. Felipe 1598'de geride uçsuz bucaksız okyanus aşırı bir imparatorluk bırakarak ölmüştü. Bu imparatorluk Portekiz'in ve daha sonra Felemenk'in ticaret yapan anklav imparatorluklarının yanı sıra, Avrupa dışı topraklarla, Avrupalı olmayan halkları Avrupa merkezli ve bu merkezi konumunu korumaya kararlı bir monarşinin egemenliği altında birleştirmişti. Ne var ki bu imparatorluğun Avrupa'daki manevra yeteneği çok sınırlıydı.

Ne Şarlken ne de Felipe, Avrupa'daki yöresel seçkinlerin imtiyazlarını kaldırmış, miras yoluyla intikal eden toprak ve insanlara özgü kaynaklara el sürebilmiş, karma monarşinin beklenmedik veraset düzenlemelerinin, evliliklerinin veya başkaldırıların üstesinden gelebilmişti. İki hükümdar da bütünüyle kontrol edemedikleri Avrupa'ya özgü mübadele ağlarına –Felemenkli ve Cenevizli bankerlere, İsviçreli askerlere ve papalığa– bağlı kalmıştı. Bölgesel otorite Amerika kıtasında,

“İneği İspanya beslemiş,
Avrupa'nın geri kalanıysa
sütünü içmişti.”

— Samuel von Pufendorf, 17. yüzyıl
hukuk düşünürü ve filozofu

1 Armada: İspanyolcası *Grande y Felicísima Armada* olan, Büyük ve Yenilmez Donanma anlamına gelen İspanyol deniz filosu. (çev.)

Filipinler’de ve İspanya’da oldukça etkin kılınmış ama Felipe’nin Avrupa’daki diğer nüfuz alanlarında zayıf kalmıştı. Bütün bu parçaları birbirine bağlayan Taht olmuştu.

İmparatorluk gücünün çapıyla sınırlarını bir sonraki bölümde inceleyeceğiz. Bu bölümde esnek bir hanedanlık düzeninin ve Avrupa’nın çeşitli mali, insan gücü ve diğer kaynaklarına erişimin, Avrupa ve ötesinde politik otoriteyi nasıl hızla güçlendirdiğini, ancak aynı zamanda bu kadar geniş bir kara ve deniz imparatorluğunu yönetmenin ve maliyetini karşılamının zorluklarıyla nasıl yüz yüze getirdiğini ele aldık. Şarlken ve halefleri başlangıçta verdikleri sözü –eski Roma İmparatorluğu’nu tek bir Katolik monarşinin egemenliği altında toplama vaadini– tutamamışlardı. Bambaşka bir şeyi başarmışlardı: Yığınla yeni uzun mesafe ilişki kurmuşlar, Avrupalıların dünya tasavvurlarını yeniden tanımlamışlar, bu tahayyülün merkezine de İspanya’yı yerleştirmişlerdi.

OSMANLI İMPARATORLUĞU’NUN İNŞASI

Osmanlılar imparatorlukların kavşağında ortaya çıkmışlardı. Onlar “Batı’yla” çarpışan “Doğulu” bir güç değil; daha önceki imparatorluklardan ve birbiriyle irtibatlı Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarındaki hasımlarından uyarladığı stratejileri harmanlayan bir politik oluşumdur.

Coğrafi açıdan Osmanlıların bir, hatta belki de iki üstünlüğü vardı. Habsburglar denizasıırı girişimlerinden bir sonuç alıncaya kadar Osmanlılar, daha zengin ve daha fazla çeşitlilik barındıran bir ortamda faaliyet gösterdiler. Orta Asya, Mısır ve Hindistan’a olan bağlantılarıyla birlikte Doğu Akdeniz, toprağıyla ve deniziyle geniş yelpazeli bir politik deneyim, sosyal gelenek ve servet kaynağıydı. Osmanlılar bu malzemedenden devasa bir kara ve deniz imparatorluğu yaratmıştı. Bu hem arazisi uçsuz bucaksız bir kara parçası, hem de limanlarla, uzun ve kısa mesafeli ticaret yollarının kesiştiğı merkezlere dayalı irtibat noktaları olan bir imparatorluktu. Bütün bunları bir arada tutmaları, Osmanlıların uzun iktidar yolculuğı sırasında geliştirdikleri beceriler sayesinde mümkün olmuştu.

Farklı Avrasya Birikimlerinin Sentezi

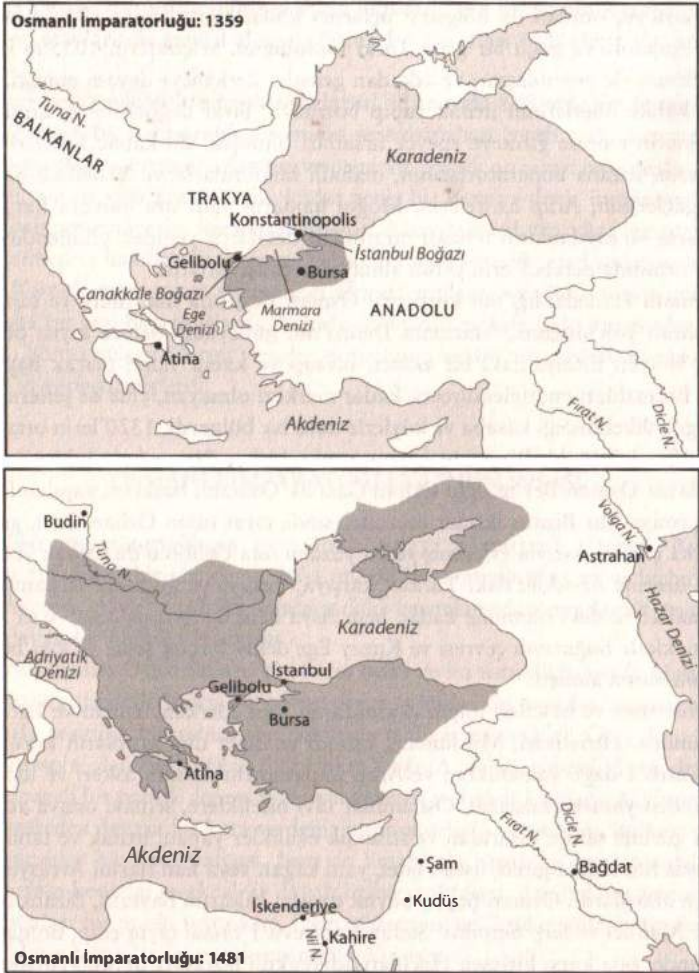
Osmanlılar, Bizans yönetimin sallantıda olduğı son yüzyıllarında, Anadolu’da birbirleriyle itişip kakışan birçok Türkî kavmin en başarılısıydı. Daha önce değindiğimiz gibi, Asya’nın derinlerindeki karışıklıklar Türkî göçebeleri dalgalar halinde

Orta Asya'ya, oradan da bölgenin uçlarına kadar sürüklemişti (Bölüm 4). Yaylacılar Anadolu'ya göçü bir grup Türkî topluluğun, Selçukların 1055'te Bağdat'ı ele geçirmesiyle yoğunlaşmış ve arkadan gelenler ilerlemeye devam etmişti. İhtiras sahibi kabile liderlerinin ittifak yapıp bozmaya, taraf değiştirmeye, umut veren derebeylerin emrine girmeye epeyce fırsatları olmuştu. Bu kabile liderleri ayrıca, Haçlıların, Bizans imparatorlarının, mahalli hükümdarların, Venedikli tüccar ve deniz güçlerinin, Arap halifelerin, Moğol hanların yanı sıra bunlara karşı ayaklananların ve sayılanların tebaası tarafından defalarca yeniden şekillendirilen bir politik ortamda derebeylerin yerini almaya da çalışıyorlardı.

Osmanlı Hanedanlığı'nın kurucusu Osman Bey, ona mal mülk ve şan şöhret kazandıran yolculuğuna, Marmara Denizi'nin güneyinde denize kıyısı olmayan, Bizans vilayeti Bitinya'daki bir akıncı, savaşçı ve kabile lideri olarak başlamıştı. Burası Bizanslıları endişelendirecek kadar merkezi olmayan, yine de şeflerin fırsatlarına göz dikebileceği kasaba ve köylerle dolu bir bölgeydi. 1320'lerin ortalarında Osman Bey küçük bir Bizans ordusunu yenip, birkaç Bizans kalesini işgal etmişti. 1326'daysa Osman Bey'in oğlu Orhan Gazi ilk Osmanlı başkenti yapılan Bursa'yı ele geçirmişti. Bir Bizans iktidar mücadelesinde taraf tutan Orhan Gazi, galip gelene arka çıkmış, kızıyla evlenmiş ve bu yüzden ona Gelibolu'da toprak verilmişti. Bunun üzerine Anadolu'daki Türkler karşıya, Trakya'ya geçmeye başlamıştı. Orhan Gazi 1362'deki ölümüne kadar, hem Asya hem de Avrupa'daki –batı Anadolu, Çanakkale boğazının çevresi ve Kuzey Ege'deki– birçok şehir ve kıyı bölgesini kontrolü altına almıştı.

Osman Bey ve halefleri imparatorluklarını inşa ederken, Yunan ve Latin şehir kültüründen; Hristiyan, Müslüman, Yahudi ve diğer dini grupların kurumlarından; Bizans'a özgü vassallıktan ve Arap imparatorluklarının askeri ve idari geleneklerinden yararlanmışlardı. Osmanlılar ulvi niteliklere, semavi onaya ve kanun koyma gücüne sahip; dışarıdan ve stratejik evlilikler yapan; ittifak ve tabiiyet konularında bin kalıba giren, üstün lider, yani kağan veya han fikrini Avrasyalı seflerinden almışlardı. Osman Bey'in büyük torunu Yıldırım Bayezid, Bizans İmparatoru II. Manuel ve Sırp *despotu*¹ Stefan Lazarević'i vassal tayin edip, Bulgar çarını yendiğinde; ona karşı birleşen Haçlıları adamakıllı bozguna uğratıp Anadolu'nun içlerine Fırat'a kadar ilerlediğinde başka bir Avrasyalı istilacıyla yüz yüze gelmişti. Bir Türkî Müslüman olan ve Moğol İmparatorluğu'nu ustalıkla yeniden inşa eden Timur (bkz. Bölüm 4), Yıldırım Bayezid'e boyun eğmiş beyleri sadık askerleriyle birlikte ondan koparıp onu esir almıştı. Yıldırım Bayezid 1402'de Timur'un esiriyen ölümüşü.

1 Despot: Rumcası *despotes* olan ve "evin efendisi" anlamına gelen bir Bizans soyluluk unvanı. (çev.)

Harita 5.3 Osmanlı nüfuz alanının genişlemesi

Bir Kara ve Deniz İmparatorluğu

Osmanlı hükümdar ve danışmanları silsilesine, deneyimler üzerinde derinlikli düşünme, başkalarının taktiklerini devralma ve iktidar bir kez sağlamlaştırdığında

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1922'ye kadar sürmesini sağlayan adımları atma imkânı veren, belki de imparatorluk kurma sürecinin yavaş ve inişli çıkışlı olmasıydı. Bayezid'in ölümünü takip eden yarım yüzyılda halefleri kaybedilen toprakları geri aldılar, daha büyük ve daha dirençli bir imparatorluk meydana getirdiler. Bu sırada kullanılan taktikler arasında (1435'te Sırp Prensesi Mara Brankoviç¹ ör-

1 Mara Brankoviç veya Mara Despina Hatun, II. Murat'ın eşlerinden biri. (çev.)

neğinde olduğu gibi) stratejik evlilikler yapmanın yanı sıra, kaçak suhtelerin¹ ve türedilerin başı çektiği ayaklanmaların bastırılması vardı. İmparatorluk hâkimiyeti dört durumda alabildiğine zayıflıyordu: Rakip veliahtların taht kavgaları sırasında, düşmanlar ve isyankâr vassallar imparatorluğun iki yanından aynı anda saldırıya geçtiğinde, Osmanlı donanması teknolojik bakımdan üstün Venediklilerle kapıştığında ve Osmanlı sultanının özel birlikleri Yeniçeriler başkaldırdığında. Osmanlı liderleri tüm bunların üstesinden gelecek stratejiler geliştirmişlerdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nu kuranlar açısından imparatorluk şehrini ele geçirip kendi başkentleri yapmak bir zorunluluktur. Konstantinopolis'in fethi Rum denizcilerinin, Sırp askerlerinin, Macar topçularının ve diğerlerinin etkin olarak kullanıldığı, karadan ve denizden yürütülen bir askeri harekâtla gerçekleşti. Osmanlılar Ege kıyı ve adalarındaki İtalyan şehirlerine –ve buralardaki uzmanlarla, zanaatkârlara– egemen oldukça, denizcilik yetenek ve teknolojilerini de geliştirmişlerdi. Gemilerini Çanakkale Boğazı'na hâkim olabilecekleri Gelibolu'da inşa ettiler ve İstanbul Boğazı'na iki hisar diktiler. Bizans başkentinin iki tarafından da bağlantısı, daha Sultan II. Mehmet 1453'te ordusuyla Konstantinopolis'in üstüne yürümeden önce, Osmanlı gemilerince kesilmişti. Bizanslılar başkentlerini ünlü yüzen zincirle savunmaya kalkıştıklarında da, Osmanlılar gemilerini kuzeydeki tepelere döşedikleri kızaklar üzerinden zincirin ardındaki halice indirivermişlerdi. Aynı zamanda ordu şehrin surlarında gedikler açmıştı. Doğu Roma İmparatorluğu –1100 yılın ardından– son bulmuştu.

Böylelikle Osmanlılar karayla denizi, zamanla Anadolu'yu, Balkanlar'ı, Doğu Akdeniz kıyısındaki bölgeleri, Karadeniz ve Ege'yi tek bir imparatorluğun içine katan politik bir yapıda birleştirmeyi başarmışlardı. Osmanlı hükümdarları, Karadeniz'i saldırgan korsanlardan temizler temizlemez, hem toprakları hem de ticareti düzenli bir şekilde kendi çıkarlarına kullanmaya koyulmuşlardı.

İstanbul Boğazı'na hâkim olmakla Osmanlılar, çeşitli tüccar gruplarının faaliyetlerini sürdürerek, gereken ödemelerini yapmalarını da güvenceye almıştı. Anadolu, Akdeniz çevresindeki tüccarların ilgisini çekmiş, onların varlığı çiftçileri pamuk ve diğer ihracat ürünleri ekimine yöneltmişti. Karadeniz üzerinden geçen Asya'yla karadan yapılan ticaretin yolları Venedikliler, Cenevizliler ve diğerleri sayesinde Akdeniz'e kadar uzatılmıştı. Rum tüccarlar Akdeniz'i bir baştan ötekine kat eder olmuştu. Bunların çoğu da Osmanlı tebaasıydı. Büyük ölçüde Guceratlar, Arap ve diğer Müslüman tüccarların yanı sıra, Ermeni ve Yahudi tüccarların da elinde tuttukları Hint Okyanusu ticaret yolları, Basra Körfezi'yle Kızıl Deniz'dekilere bağlanmıştı. Mısır Kızıl Deniz, Nil Nehri ve Akdeniz'le irtibatı sayesinde Avrasya

1 Suhte: Medrese öğrencisi (çev.)

mübadelesinin çok önemli bir kavşağıydı ve 1517'den itibaren Osmanlı toprağı haline gelmişti. Osmanlı gücü buradan Kuzey Afrika boyunca kabileleri, kolonileri, krallıkları, emirlikleri ve rakip imparatorlukları kâh devirerek kâh bünyesine katarak batıya doğru ilerlemiş, İspanya'nın burnunun dibine Cezayir'e kadar yayılmıştı. Avrupa, Orta Asya, Kuzey Afrika ve Hindistan arasındaki bağlantılar üzerindeki hâkimiyetleri nedeniyle Osmanlıların göz korkutucu bir hale gelen konumları, Avrupalı denizcileri Afrika'nın güney ucundan dolaşmaya mecbur bırakmıştı. Ancak uzak mesafelere yelken açmayı gerektiren bu girişimler, hiçbir şekilde mevcut deniz ve kara yollarını gölgede bırakamamıştı.

Bu yaygın ilişkiler ağını çalışır durumda tutmak, hem –liman ve ticaretin yönetildiği şehirleri kontrol etmek için– askeri kudret, hem de –ticaret yapanları korumak için– kanun gerektiriyordu. Yahudiler, Ermeniler, Yunanlar ve diğerleri arasındaki dini ve akrabalık bağları, uzak mesafeler boyunca, uzun süreler için ve diğer gruplarla ilişkilerin belirsiz olduğu durumlarda bilgi ve nüfuzun aktarılmasının yanı sıra güven sağlanmasına da imkân veriyordu. Osmanlı İmparatorluğu, dini cemaatlerin çoğu hukuki sorunu kendi aralarında çözmelerine ve –sultanın hükümdarlığını kabullendikleri, vergilerini ödedikleri ve barışı korudukları sürece– kendi liderlik biçimlerini uygulamalarına izin veriyordu. Azınlıkların ve imtiyazlarının tanınması tüccarların ticaret, nakliyat ve kültürün kavşak noktalarını birbirine bağlamalarını sağlıyordu. Bu arada Anadolu, Balkanlar, Suriye ve Nil Vadisi, hem tarım ürünlerinin hem de idari yapının masraflarını karşılayacak geliri sağlıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun ayırt edici özelliği mahalli seçkinlere homojen bir kültürü bu-laştırmak değil, çeşitliliği politik yapı için işe koşmaktı.

Osmanlıların kucaklayıcı ekonomisi, Batı Avrupa'ya özgü imparatorlukların dayatmaya çalıştıkları, bir örneği İspanyol egemenliğindeki Amerika'yla Sevilla arasındaki gümüş nakli konvoyları olan tekелci yapıların zıddıydı. Osmanlıların farklılıkları barındırma yaklaşımı ve çok parçalı ilişkiler ağının tehlikesi, bünyedeki unsurların imparatorluk merkezini faaliyetleri açısından gereksiz görmeleri veya başka güçlerle daha iyi anlaşmalar yapabilmeleri idi. Doğusunda ve batısında, hatta ortasında çıkan ayrılıkçı hareketler ve hâkimiyet savaşları, Osmanlıların yakasını hiç bırakmamıştı. Daha önce değindiğimiz gibi, Habsburglar Akdeniz'deki liman ve toprakları ele geçirmek için defalarca uğraşmışlar; Venedikliler, Osmanlıların tekrar tekrar bazen dostu, bazen düşmanı olmuşlardı. Osmanlıların bir süre için doğudaki baş düşmanıysa, ipek üretimi ve karadan ticari bağlantılar bölgesi olan, İran'daki Safevî Devleti'ydi (1502-1722). Osmanlıların dini hoşgörüsü, Şii Müslüman Safevîler için geçerli değildi. Batı Avrupa'daki gibi, evrensellik iddiasındaki dini cemaatler içindeki bölünmeler, bu örnekte İslam âlemindekiler, iki dünyada da hem imparatorlukların boğaz boğaza gelmelerine, hem de hükümdarların

heveslerinin kursaklarında kalmasına yol açmıştı. İster din saikiyle olsun, ister olmasın, devasa Osmanlı coğrafyasının dört bir tarafındaki çeşitli asiler –korsanlar, sınır bölgelerindeki prensler ve beyler, eşkiya– kazanımları kendilerine yontmak istediler.

Kara ve deniz bağlantılarının sağladığı zenginlik de, bunları korumaya çalışmak da, Osmanlıların tüm dikkatlerini yarattıkları dünyaya vermelerine yol açmıştı. Osmanlı Devleti'nin 16. ve 17. yüzyıllarda, Atlantik üzerinden veya Ümit Burnu'nu dolaşarak yapılan ve giderek artan ticari rekabete katılmakta ısrar etmesi için özel bir neden yoktu. Bulunduğu yerde işler tıkırında gidiyordu.

Ardıllıkta Cinsel Politikalar

Hanedanlığı güvenceye bağlamak şans ve yaratıcılık gerektiriyordu. İmparatorluklara özgü Moğol-Türkî tarzı ardıllık, etkili bir koalisyon kurucu, savaşçı-lider üretmek için birebirdi ama imparatorluğu bir arada tutmak açısından korkunçtu. Osman Bey'in halefi babasının ölümünden sonra otuz sekiz yıl yaşamıştı. Bu bir imparatorluk girişimi açısından turnayı gözünden vurmaktı. Osmanlı ardıllığının kuralları temelinde dışlayıcı, törelere dayalı ve Avrasya'nınkilerin çok benzeriydi: Ölmüş sultanın yerine sadece hanedanlık mensupları geçebilir ve sultanın oğullarından herhangi biri halefi olabilirdi. Buna rağmen Osmanlı ardıllığı Moğol geleneklerinden önemli bir yönüyle ayrılıyordu. Şehzadeler ülkeyi kendi aralarında paylaşıp, içlerinden birini hakanların hakani, yani kağan seçmiyordu. Aksine her aday hükümlarlığın bütünü için mücadele ediyordu. İmparatorluk yolundaki birçok kritik anda bir Osmanlı liderinin ölümü, rakip oğullar arasında muazzam taht kavgalarına kapı açmıştı. Bu kavgalarda da Bizans, Balkan ve Anadolu liderleri ve daha sonraları Safevîler, kendi çıkarları için taraf tutmaktan hiç kaçınmamışlardı.

Emirlerindeki askerler ve müttefikleriyle birlikte yürüttükleri kardeş kavgasından ortaya çıkan bir hanedanlık âdeti kardeş katliydı. 1362'de tahta çıkar çıkmaz kardeşlerinin tümünü öldürterek örnek oluşturan Murad Hüdavendigâr'dı. II. Mehmet'in babası II. Murat 1451'de öldüğünde, iki farklı kadından oğulları vardı. Sultan olur olmaz II. Mehmet¹ babasının diğer oğlunun daha bebekken boğdurulmasını emretmişti. 16. yüzyılda, ölen sultanın cenazesine, ki ancak yeni sultan tahta çıktıktan sonra kaldırılırdı, çocuk şehzadelerin küçük tabutları eşlik edebiliyordu. Kardeş katlini “nizam-ı âlem” uğruna diye meşrulaştırmak için kanun çıkarılmıştı.

Bu şehzadeler kimdi? Osmanlı sultan ve şehzadeleri, imparatorluk kurmanın ilk

1 Fatih Sultan Mehmet (çev.)

yüzyıllarında göz diktikleri bölgelerin seçkin, genellikle Osmanlı olmayan, Rum ve diğer Hıristiyan aile mensuplarıyla evlendiler. Amaçları ittifaklar yoluyla güçlenmek ve aile bağlarına dayalı tabiiyetler yaratmaktı. Ancak bu tür politik evliliklerde nadiren çocuk dünyaya getirilebilmişti. Sultan II. Murat'ın dul eşi Sırp prensesi Mara, Bizans İmparatoru XI. Konstantinos Palaiologos'a eş olarak düşünüldüğünde, bir diplomat ilgili taraflara Mara'nın "sultanla hiç yatmadığını" bildirmişti. Murat'tan sonra, bu tür evliliklerin miadının dolduğu düşünülmüş ve Osmanlılar, cariyeleri tercih ederek bunlardan vazgeçmişlerdi.

Sultanın vârislerini dünyaya getirmek için eşlerin yerine cariyelerin koyulması, İslam aile hukukuyla Moğol-Türkî dışarıdan evlenme âdetlerinin iç içe geçip, yepyeni bir hanedanlığı koruma rejiminin doğmasına kapı açmıştı. Bu Batı Avrupa'ya özgü soylu aileler arası politikalardan çok farklıydı. Dönemin İslam hukukuna göre bir erkek, servetine bağlı olarak, dörde kadar eşin yanı sıra, sayısız *karavaş*¹ da edinebiliyordu. Bu evliliklerden doğan çocuklar kadar, efendi isterse, cariyelerden doğanlar da meşru sayılıyordu. Bir kölenin çocuğunun meşru addedilmesi, annesine bazı haklar sağlıyor, efendisinin ölümüyle de anne azatlı oluyordu. Sultanın cariyeden doğan oğlu –şansı yaver giderse ve annesinin rehberliğinde– tahta bile çıkabiliyordu.

İslami kurallara bir diğer açıdan yapılan ince ayar, sultanın cinsel hayatını iyiden iyiye kısıtlamıştı. Sultanın hasekisi bir kez müstakbel bir şehzadeyi dünyaya getirdiğinde, sultanla aynı yatağa girmesi yasaklanıyor; ancak çocuğuna, yani şehzadeye bir sultan veya maktul adayına eşlik ediyor ve oğlunun sancakbeyi tayin edileceği bir şehre gönderiliyordu. Saltanat sırasına ilişkin yarış aşağı yukarı eşit şartlarda yapılıyordu. Nikâhlı eşten şehzade dünyaya gelmesi mümkün olmadığı gibi, bütün şehzadeler farklı köle annelere sahiptiler.

Bu anneler bir başka Osmanlı kurumunda –Harem-i Hümayun'da– eğitiliyorlardı. Çin'deki yasak şehirler gibi sultanın sarayı da yarı kutsal sayılıyor, katmerli güvenlik sayesinde korunuyor ve gözlerden uzak tutuluyordu. Sarayda halka açık bir dış avlu, memur ve elçilik görevlilerinin kabulü için bir iç avlu, saltanat hizmeti için seçilen ve hadımların yetiştirdiği erkek çocuklarının bulunduğu enderûn mektebi, nihayet yine hadım Harem ağalarınca korunan sultanın ailesinin yaşadığı Harem vardı. Harem'de yaşayan kadınlar, özellikle sultanın annesi –*valide sultan*– ve gözde cariyesi –*haseki sultan*– Osmanlı gücünün merkezindeydiler. Valide sultan doğuşundan itibaren oğlunun çıkarlarını koruyor, gelişmesi ve hayatta kalması için entrika çeviriyor, hatta bazen taht kavgaları sırasında şartları belirliyordu.

Osmanlı ardıllık âdetleri sultanların hâkimiyetini güçlendirmişti. Soyun cari-

1 *Karavaş*: Kadın köle, cariyе (çev.)

yeler aracılığıyla sürdürülmesi, aksi takdirde monogenetik kalacak hanedan sülalesine –çoğunlukla eski Hıristiyan tutsaklardan– taze kan sağladığı gibi, nüfuzlu yaşlı kadınların Osmanlı tarzı *tanistr*'ye müdahil olmalarını sağlıyordu. Sultanların cariyeleri tercihi, aynı zamanda, imparatorluklara özgü bağımlı ikinci dereceden hükümdarların denetimi sorununa da bir çözümdü. Politik evlilikler fetih ve yayılma yıllarında Osmanlıların işine yaramıştı. Ancak imparatorluk bir kez devasa boyutlara erişince, sınırları dahilindeki gücünü koruyan aileler tehlike yaratabiliyordu. Evlilik dolayısıyla akrabalığı hanedanlıktan uzak tutarak sultanlar, iktidar mücadelesine girebilecek bir yığını topluca saf dışı bırakmıştı.

Evlilik meselesi sultanın kızları dolayısıyla yeniden ortaya çıkmış ve bir kez daha sultanın seçkinler üzerindeki kontrolünü pekiştirecek şekilde kullanılmıştı. 15. yüzyılın ortalarından itibaren (kölelerden doğan) prensesler ve Harem cariyeleri sultanın en güçlü maiyetiyle evlendirilmişti. Vezirler, diğer nüfuzlu ve muhtemelen tehditkâr erkân “başları bağlanarak” saray efradına katılmıştı, üstelik bir hayli bağımlı kılınarak. Harem'den çıkan bir kadının kocası eski nikâhlı eşlerini boşayıp, sultana *damat* olmak zorundaydı. Damadın çocuklarıysa asla asilzade sayılmazdı.

Osmanlıların hanedanlık soyunu sürdürme rejimi, onları Batı Avrupa'daki monarşiler arası evliliklerin tuzaklarından –sonu gelmez savaşlardan ve muhteşem operaların konusu olmaktan– kurtarmıştı. Ne var ki sultanlara özgü kurallar da çiğnenecekti, hem de sultan tarafından. Hele sultan I. Süleyman¹, kadınsa Roxelana veya Hürrem diye de bilinen Aleksandra Lisowska olunca. Hürrem, o dönemde Polonya Krallığı'nın parçası Batı Ukraynalı bir Hıristiyan'dı. Tatarlar onu esir alıp, muhtemelen 1520'de tahta çıktığı sıralarda Süleyman'a sunmuşlardı. Süleyman daha bir devlet görevlisiyken bir başka cariyeden oğlu dünyaya gelmiş ama Hürrem'e de tutulmuştu. 1521'de ilk çocukları doğunca diğer eşleriyle ilişkisini kesip cariyeleri saray erkânıyla evlendirmiş, Harem'de rezalet çıkarmıştı. Süleyman'ın on yılda Hürrem'den en az altı çocuğu olmuştu. Kuralları tekrar çiğneyip 1534'te onunla evlenmişti.

Harem'in diğer nüfuzlu kadınları gibi Hürrem de sultanın muhbiri, diplomati ve propagandacısı olarak hareket etmişti. İmparatorluklar arasında barış yapılması için Polonya Kralı I. Zygmunt ve Safevî hükümdarının kız kardeşiyle şahsen mektuplaşmıştı. Hürrem İslamiyetin şartlarına uyararak hayır işleriyle uğraşmış; ona tahsis edilen kira ve vergi gelirlerini, içinde medrese, hastane ve hamam bulunan İstanbul'daki ünlü Haseki Külliyesi gibi, bina projelerine harcamıştı. Burada da, Osmanlı sentezi sayesinde, eski bir Moğol-Türkî geleneği –hükümdar eşi ve han annesi– yeniden hayat bulmuştu.

1 Kanuni Sultan Süleyman (çev.)

Sultanın Köleleri

Harem-i Hümayun'un cariyeleri, saltanatın yüksek mertebelerinde hizmet eden yegâne köleler değildi. Ordu komutanları¹, amiraller², idari bölgelerin yöneticileri³, hazine müsteşarları⁴, üst düzey kadaastro ve vergi memurları⁵ ve imparatorluk konseyinin⁶ üyeleri bile sultanın şahsi köleleri, *kullarıydı*. İmparatorluğu inşa ettikleri yüzyıllar içinde Osmanlılar, bünyelerine kattıkları köleliğin en temel niteliğini –bireyin sosyal çevresinden koparılmasını– bir yönetim tekniğine dönüştürmüşlerdi.

Kölelik Osmanlıların merkezi bölgelerinde yaygındı. İslam hukuku Müslümanların ve Müslüman topraklarında himaye altına alınan Hristiyanların köleleştirilmesini yasakladığı için, Müslüman hükümdarlar köleleri ülkeleri dışından edinmek durumundaydılar. Çoğu “Slav” kökenli olan köleler uzun zamandır Karadeniz’in kuzeyinden Akdeniz’e, Kuzey Afrika’ya ve Orta Asya’ya ihraç edilmekteydiler. Ayrıca bu bölgelerdeki muzaffer ordular da yenik düşenleri esir alıyorlardı. Köleler çeşitli işlerde çalıştırılıyordu: ırgat, amele, hizmetçi ve asker olarak. Hem Abbasiler hem de Selçuklular, ordularında köle birlikleri kullanmışlardı. 13. yüzyılda Moğol akınlarını durduran Memlûklar da bizzat köle askerlerdi⁷. Zaten Memlûk adı Abbasilerin köle kelimesinden geliyordu (Bölüm 3). Memlûkları 1517’de yenen Osmanlılarsa, asker toplamanın ve üst düzey memurları işe almanın yolları üzerinde durmuşlar, yeni yöntemleri inceden inceye işlemişlerdi.

Köleler için akın yapma, özellikle Kafkaslarda, hareketli Osmanlı sınırları boyunca süregelen bir faaliyetti. Ancak bölgenin imparatorluk topraklarına katılması bu kaynağı kurutunca, Osmanlılar İslami yasakları çiğnediler ve sultana hizmet için gerekenleri kendi nüfuslarından toplamaya yöneldiler. Çoğunlukla Hristiyan tebaanın oğlan çocuklarının sistemli bir şekilde asker yetiştirilmek üzere toplanmaları, 14. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar *devşirme* veya “alım” olarak biliniyordu. Cemaatlerin, en küçüğü sekiz yaşında olan, belli sayıda oğlan çocuğunu sultanın acemi oğlan toplama memurlarına⁸ vermeleri gerekiyordu. Tek oğlan çocukları “alınmıyordu”, çünkü o durumda babalarının vergi ödeme gücü kalmayacağı düşünülüyordu. Türklerdense bir başka nedenle acemi oğlanı toplanmıyordu: Köleleştirilmeyen Müslüman ailelerinin sultanla ilişkilerini bahane edip, vergi muafiyeti

1 Ağalar (çev.)

2 Kaptan-ı deryalar (çev.)

3 Beylerbeyi ve sancakbeyleri (çev.)

4 Defterdarlar (çev.)

5 Nişancılar (çev.)

6 Divan-ı Hümayun (çev.)

7 Bu sebeple Memlûk Sultanlığı Türkçede Kölemen Devleti olarak da geçer. (çev.)

8 Devşirme emini ve kâtibi (çev.)

gibi imtiyaz taleplerinde bulunma ihtimalleri vardı. Hristiyanları askere almaktaki amaç, sultanın köle cariyelerden çocuk yapması sayesinde güçlü Osmanlı ailelerinin kendi aralarında ittifak kurmalarının engellenmesinde olduğu gibi, sultanın hizmetine de saraya yabancı olan çocukların girmesiydi.

Acemi oğlanları devşirme titizlikle yürütülen bir faaliyetti. Çocuklar toplanıyor, kaydediliyor, İstanbul'a uygun adım yürütülüyor, sünnet ediliyor, ardından da kaderlerinin belirleneceği bir elemeye tabi tutuluyordu. Acemi oğlanları –imparatorluk muhafız alayının¹ parçası– birer Yeniçeri olmak için yıllarca sürecek bir eğitime başlıyorlardı. Muhtemelen köle askerler Memlûkların örnek alındığı Yeniçeriler, Hristiyan Balkanlar'dan toplanıyordu. Çocukların küçük bir bölümüyse sultana, sarayda ve devlet işlerinde hizmet etmek için seçiliyor, hadım Harem ağalarının gözetiminde gözlerden uzakta sarayda yatıp kalkıyor, insan içine çıktıklarında susmaları isteniyor; onlara İslam öğretileri ve hukuku, Osmanlı dili, yönetici seçkinlere özgü beceriler öğretildiği gibi, beden eğitimi de veriliyordu. İçlerinden sultanın üst düzey hizmetkârları –valiler, elçiler, vezirler, hatta saltanatın en yüksek mevkili idarecisi vezir-i azamlar²– çıkıyordu.

Devşirilme, saraya alınan çocuklar için birçok Hristiyan köylü ailesinin hayallerinin gerçekleşmesi, toplumda yükselme imkânı demektir. Sultan içinse imparatorluk gücünü sürdürme sorununa, bağımlı yabancılardan oluşturulan idari ve askeri erkânla sağlanan yenilikçi bir çözümdü. Her büyük vezir veya danışman sultanın eseri idi. Onları sadece sultan görevden alıp, yerine bir başkasını getirebiliyordu. I. Süleyman'ın sekiz farklı vezir-i azamı olmuştu. Bu kadar güçlü devlet adamlarının idamı, kardeş katli gibi, sıkça rastlanır bir uygulamaydı. İki uygulama da hayatta kalanların akıllarını başlarına toplayıp uslu durmalarını sağlıyordu.

Harem-i Hümayun ve üst düzey danışmanların “toplanan” ve dönme Hristiyan oğlan çocuklarından seçilmesi geleneği, sultanın kendi eseri olan bir erkân aracılığıyla hüküm sürmesi anlamına geliyordu. Soylu ailelerle bağlarından kurtulmuş, onun iradesine tabi memurların akıl verdiği sultan, şahsi köleleri ve onlar aracılığıyla imparatorluğu üzerinde aşırı bir patrimonyalizm yürütüyordu.

Devlet Erkânının Tahkimi

Bu bağımlı, özgür iradede yoksun memuriyet sisteminin iki zayıf noktası vardı. Zaaflardan biri –diğer imparatorluklarda da sorun yaratan– muhafız alayının silahlı, savaştan ve civarda olma zorunluluğuydu. Yeniçeriler muharebe meydanında

1 Kapıkulu Ocağı (çev.)

2 Daha sonraki adıyla sadrazamlar (çev.)

sultanın etrafını sarıyor, onun hayatta kalmasını sağlıyorlardı. Sultanı sarayda da koruyorlardı ama onun aleyhine de dönebiliyorlardı. Nitekim 1622'de Sultan II. Osman¹, birçok açıdan –ağır bir ceza rejimi, Yeniçerilerin karşı çıkmasına rağmen Polonya'yla savaşta ısrarı, yolsuzlukla suçlanan bazı devlet adamlarının idamını reddetmesi ve iddialara göre Yeniçerilerin yerine farklı bir ordu kurma planı yüzünden– öfkelenirdiği Yeniçerileri tarafından katledilmişti.

Sistemin ikinci zayıf noktasıysa, daha önce Batı Akdeniz ve Çin'de gözlemlediğimiz gibi, imparatorluğa özgü bir ön kabulden kaynaklanıyordu. Osmanlılar imparatorluklarını ayakta tutabilmek için, taşradaki isyana eğilimli ve her zaman açgözlü beylerin fazla güçlenmelerine yol açmadan yeterli gelir elde etmek ve asker toplamak durumundaydı. Osmanlı yayılmasının ilk yüzyıllarında sultanlar güçlü ailelerin üstesinden, onları yurtlarından uzaklaştırıp ücra yerlerde derebeyi yaparak gelmişti. Ne var ki imparatorluk 16. yüzyılda gittikçe büyürken derebeylerini kontrol altında tutma sorunu yeniden baş göstermişti. Aynı zamanda imparatorluğu savunmak da gittikçe, hele askeri strateji ve teknolojideki yeniliklerle Osmanlı ordu ve donanmasını yeniden teçhiz etmek –özellikle taşınabilir ağır silahlar ve yeni savaş gemisi tasarımları– mali kaynak gerektirdikçe daha pahalı olmaya başlamıştı.

Osmanlılar kaynak toplama sorunuyla ilgili, hem imparatorluğun seçkinlerini² sadık ve etkin kılacak, hem de onların kendilerini bulundukları yerlerde fazla güvende hissetmeyecekleri birkaç çözüm yolu bulmuşlardı. Çözümlerin temel kuralı tüm toprakların sultana ait olduğu, bunları istediği gibi dağıtıp, bunlar üzerinde istediği gibi kısıtlama koyabileceği teorisinden kaynaklanıyordu. Bizanslıların askeri hizmet karşılığı toprak tahsisi düzenini (Bölüm 3) devralan Osmanlılar, askeri hizmetlilere³ belli bir yöreden vergi ve haraç toplama yetkisinin yanı sıra, kendi kullanımları için bir parça arazi (tımar) vermişlerdi. Ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren bu sistem büyük ölçüde iltizama dönüşürmüştü, zamanla da vergi toplama işinin mültezimlere ihale edilmesi, İstanbul'daki saray erkânına gelir sağlama yolunu açmıştı. Dolayısıyla iltizam yeni kaynak yaratmamış ama yerel seçkinlerin sultanın himayesi altına girmeleri için iyi bir sebep oluşturmuştu.

“*K*ulunuz Halep beylerbeyi tayin edilmek için ricada bulunmaktadır. Böylelikle önümüzdeki bahar yapılacak sefere 5 bin erle katılmayı vazife bilecektir. Bununla birlikte, eğer sultan söz konusu eyaletin yanı sıra, bir de vezirlik ihsan eylerse, o zaman sefere 10 bin erle katılacağına söz vermektedir.”

— Canbolatoğlu Ali Paşa, 1606

1 Genç Osman (çev.)

2 Ayanlar (çev.)

3 Sipahiler (çev.)

Bir başka kural da makamların geçiciliği idi. Sultan memurları keyfince değiştirebiliyor, vefakârlığı ödüllendiriyor, yetersiz olanlarıysa cezalandırıyordu. Atamalar asileri düzenin parçası haline getirmek için de kullanılabiliyordu. Eşkıyanın bürokrasiye ayak atma pazarlıklarına girişi; onları makam sahibi yapmasının yanı sıra, asker ve para toplama hakkı vermesi için sultana istirham etmesi, Osmanlı memuriyetinin çekiciliğinin kanıtıydı.

Kısmen imparatorluklarının çok büyük olması yüzünden Osmanlıların, aracılarının üzerinde tek tip bir egemenlik veya denetim kurmaları mümkün değildi. Otoritenin kişiselleştirilmesi¹ esnekliği, uzlaşmacılığı ve faydacılığı kolaylaştırmıştı. Osmanlılar, savunulması zor sınır bölgelerindeki mahalli liderlerin unvan ve hâkimiyetlerini tanımışlardı. Sultanların aşiret reislerini bir türlü saltanat rejimine bağlayamadıkları, Kürdistan'daki durum da böyleydi. Daha merkezi bölgelerdeyse güçlü aşiretlerin ücrâ köşelere yerleştirilmesi, üst düzey mevkilere devşirmelerin getirilmesi, (hem şehzadelerin hem de sultanın yüksek rütbeli kullarının) beylerbeyi tayinleri, idari sınırların iki de bir yeniden çizilmesi, bunların hepsi ayanın güçlenmesini önlemeye yönelikti. Ne var ki zamanla aileler iktidarla bağlantılarını kendi çıkarları için kullanmışlar, Osmanlı hükümdarları da buna, eşrafı kazancı bol devlet mevkilerine atayıp Osmanlı yönetici sınıfına dahil ederek karşılık vermişti. Memuriyete katılma devlet dışında kurulan bağlantıların güçlendirilmesini engellemişti. Düzenin en etkin aracı kayırmaydı: Makam sahibi olmak avantajlıydı.

Çok Dinli Politik Yapının Muhafazası

Sıradan insanlar için, vergi ödemek ve asker vermek dışında, hükümet erkânıyla doğrudan irtibat kurmak olağandışı bir durumdu. Acaba imparatorluk devlet hizmetine girmeyen tebaanın büyük çoğunluğuna ne sağlamıştı?

Osmanlılar topraklarında yaşayan insanların sultana “emanet” edildiğini söylerken, sultanın tebaasını koruma sorumluluğunu vurgulamışlardı. Bu sorumluluğu yüklenmenin bir yolu –politik yapının dışından ve içerideki eşkıyadan gelecek– saldırılardan korumaktı. Osmanlı hukuku da imparatorluğun türlü türlü tebaasına, sığınabilecekleri başka bir çatı sağlıyordu. Çeşitli göreneklere sahip Hristiyan, Yahudi ve diğer gayrimüslim uyrukların, ailevi ve dini meselelerinin hallinde, yaptırım gücüne sahip hukuk mercii kendi cemaat liderleriydi. Bu gruplarla, farklı hukuki örf ve âdetlerini sultanın her şeyi kucaklayan otoritesine eklemleyen, hem kişisel

¹ Saltanat (çev.)

hem de resmi ilişkilerdi. Hahambaşılarının, Rum Ortodoks Kilisesi metropolitlerinin, Ortodoks Ermenilerin ve diğer Hristiyan grup liderlerinin hukuki statüleri sultan fermanlarıyla korunmuştu. Sultana hizmetleri karşılığında vergiden muaf tutulmuşlar, çeşitli gelir ve malvarlıklarına sahip olma hakkı elde etmişlerdi. Moğol ve bölgedeki diğer imparatorlukların geleneklerinden kaynaklanan farklı inançlara sahip din adamlarının kollanması ve bunlardan yararlanılması, Osmanlı rejiminin parçası haline gelmişti.

İslamiyetin imparatorluk dinleri arasındaki üstünlüğü yüzyıllarca süren yayılma ve –sıklıkla diğer Müslüman liderlerle– çatışmaların sonucuydu. Osmanlıların ilk kez ortaya çıktıkları Anadolu toprakları, türlü türlü öğreti ve ruhani liderin müridi Hristiyan ve Müslüman cemaatlerin gelişigüzel serpildiği bir bölgeydi. Osman Bey, Orhan Gazi ve haleflerinin imparatorluklarını genişletmelerini sağlayan, Hristiyan savaş ağaları dahil alt edilen veya ittifak kurulan liderlerle faydacı ilişkiler ve uğruna savaşacak kadar İslamiyete adanmak yerine, titizlikle seçilip uyarlanan farklı geleneklerdi. Daha önceleri Abbasiler, Selçuklular ve İlhanlılarca geliştirilen, İslami-İranî yönetim kültürüne Osmanlılar kendi damgalarını vurdukça, Bizans şehirlerinden güçlü Hristiyanları ve Balkan soylularını kendi seçkinleri arasına çekmeyi sürdürdüler. Muzaffer Osmanlı savaşçıları Hristiyan esirlere din değiştirmeyi şart koşup onları ölümlle tehdit etmediler. Daha pratik bir yaklaşım benimseyip esirler için fidye istediler, İslamiyeti seçen köleleri bazen serbest bıraktılar, yenik düşen Hristiyan soyluları ücra bölgelere gönderip vali yaptılar. Ayrıca insanlar Osmanlıların başarılı imparatorluk projesinin kapı açtığı fırsatları gördükçe, Müslümanlığa geçiş zorlama olmaksızın gerçekleşiyordu.

Oğullarına İsa, Musa, Süleyman ve Muhammed¹ adlarını koyan; kardeşinin adı da Yakup olan Yıldırım Bayezid (1389-1402) dönemi Hristiyan-Müslüman ahenğinin doruk noktası sayılabilir. Bayezid'in başkenti Bursa'da bir Müslüman vaizin İsa ve Muhammed'in eşit meziyetlere sahip peygamberler olduğu iddiası pekâlâ tartışma götürüyordu. Ne var ki bu *senkretik*² din kültürü, Osmanlı hâkimiyetine 1416'daki büyük başkaldırı sırasında zorlu bir sınavdan geçecekti. Anadolu dervişî Börklüce Mustafa dinler arası işbirliğini, ortak manevi değerleri dile getirmiş; Hristiyanlarla Müslümanların eşitliğini, mal ve mülkün ortaklaşa kullanımını savunmuştu. İsyan, “önüne çıkanı genç yaşlı, kadın erkek demeden katlettiği” söylenen, I. Mehmet'in³ vezir-i azamı Bayezid Paşa tarafından bastırılmadan önce, Börklüce

1 Mehmed (çev.)

2 *Senkretik*: Birbirinden ayrı düşünce, inanç veya öğretileri kaynaştırmaya çalışan, farklı inançlara karşı daha kapsayıcı bir tavır. (çev.)

3 Mehmet Çelebi (çev.)

Mustafa iki Osmanlı ordusunu yenmişti. 1430'dan itibaren, hanedanlık ve Osmanlı seçkinleri İslamiyete özel bir önem vermeye başlamışlardı.

Şii hanedanları nedeniyle İslamiyetin liderliğine sahip çıkan, başkenti İran'daki Safevî devletiyle yıllarca savaştıktan sonra Yavuz Sultan Selim (1512-1520), 1516'da Anadolu'daki Safevî varlığına son vermişti. Ardından Memlûklara savaş açmış, Memlûk sultanı muharebe meydanında ölmüştü. Selim'in zaferleriyle Osmanlılar kutsal şehirler Kudüs, Mekke ve Medine dahil Mısır, Suriye, Lübnan ve Arap Yarımadası'ndaki çok geniş yepyeni toprakları hâkimiyetleri altına almışlardı. Osmanlı sultanı kendini artık İslamiyetin bekçisi ve tüm diğer Müslüman hükümdarların üstü ilan edebilecek güce erişmişti. Bu iddia Hristiyanlara değil Osmanlıların Müslüman hasımlarına –ilahi ahkâm veya otoriteye sahip çıkan Safevî Hanedanı'na ve diğerlerine– karşı ortaya atılmıştı.

Batı Avrupa'daki Hristiyan liderlerin yüz yüze geldikleri gibi, imparatoru bir inancın koruyucusu haline getirmenin hem iyi hem kötü yanları vardı. Takip eden yüzyıllarda türedilerin, ihtiras sahibi bağımlı hükümdarların ve diğer hasımların, en acımasızca da Şii Safevîlerin, iman uğruna savaşan tarikat mensupları (*gaziler*) ve İslam liderliğiyle ilgili itirazda bulunanları Osmanlılar aleyhine kışkırttığı olmuştu. Bunlara rağmen sultanın otoritesi, İslam'la özellikle de İslam hukukuyla ilgili meselelerdeki basireti ve rehberliği sayesinde birçok alanda artmıştı.

İslam hukuku (Şeriat) tek bir kanunname değil, Kuran ve peygamberin sünnetlerine dayalı, birbiriyle çekişen çeşitli akımların yorumlarından oluşan bir içtihat geleneğiydi. Osmanlılar –Selçuklu yönetimindeki Anadolu'da yaygın olan– Sünni Hanefi hukuk ekolünü benimsemişler ve bu gelenekle hâkim¹ yetiştirmek üzere yüksekokullar² açmışlardır. Bu hâkimler çoğu Müslüman'ın hukuki meselelerinde hüküm vermekle görevliydi. Ancak şer'i hükümler imparatorluğa özgü birçok konuda yetersiz kalıyordu, çünkü kamu düzenini bozan suçlar da kişiler arasındaki bir mesele gibi ele alınıp cezasız kalabiliyordu. Osmanlılar bu sebeple hem sultanın himaye sorumluluğunun yerine getirilmesi, hem de vergi ve malvarlığı meselelerini bir düzene sokmak için ikinci bir hukuk daha –*kanun*– kullandılar.

Osmanlı kanunu vergi yükümlüsü (çoğunluk) tebaayla, maaşını hazineden alan veya tımarından elde eden ve sultanın kulları olan *askeriye* arasında ayırım yapıyordu. Askeriye alelade kadılarca değil, doğrudan sultana bağlı kadılarca³ yargılanıyordu. Sipahileri, sultanın erkek ve kadın kölelerini, kadıları, müderrisler ve müftüleri kapsayan sultanın kulları ve aileleri, idam ve bedeni cezalar verilmesi bakımından onun hükmüne tabiydi. Nüfusun kanun önünde farklı haklara sahip

1 Kadı (çev.)

2 Medreseler (çev.)

3 Rumeli kazaskeri veya ordu kadısı (çev.)

vergi yükümlüleri¹ ve kullar² olarak bölünmesi, Romalıların tüm vergi yükümlülerini içeren yurttaşlık kavramıyla tezat oluşturmaktaydı.

Osmanlı hukuku birden fazla hukuk rejimini –seküler, İslami ve diğer dini kanunları, örf ve âdetleri– içeriyor, tümüne merkezi ve hepsini kucaklayan bir güç resmiyet kazandırıyordu. Hukuk mevzuatının derlenip toplanması da bu heterojenliği yansıtmaktaydı. 1499 Kanunnamesi'nde emir ve fermanlar, mahalli mahkeme defterleri³, fetvalar ve diğer mevzuattan hareketle, imparatorluğun dört bir tarafındaki vergi yükümlülükleri kayda geçirilmişti. Farklı inanç sahipleri küçük çaptaki hukuki meseleleri kendi din otoritelerince belirlenmiş esaslar dahilinde çözebiliyorlardı. Osmanlı hukukunun evrensel yanı, tebaanın çoğunun şu ya da bu şekilde mahkemeye erişiminin olmasıydı. Ne var ki ne tüm davalar, ne de insanların hepsi bir tutuluyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda, Roma/Bizans İmparatorluğu devrinde Jüstinyen'in yayımladığı türden kapsayıcı bir külliyyat hiçbir zaman var olmadı.

Farklılıkların tanınması prensibi imparatorluğun gayrimüslimlerin yaşadığı devasa toprakların yönetimi, yerinden yurdundan edilmiş azınlıkları masnetmesi ve diğer imparatorlukların dini hoşgörüsüzlüklerine karşı koyma kabiliyeti açısından çok önemliydi. Osmanlı hukuku Balkanlar ve Macaristan'da, Yunan, Sırp ve Protestan Hristiyanlara, Katolik Habsburg veya Leh hükümdarların egemenliği altında hayal bile edemeyecekleri haklar vermişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece Müslümanlar değil, Egizisyon döneminde İspanya'dan kovulan Yahudiler de kendilerine yeni bir yurt bulabilmiş, statüleri hukuki güvenceye kavuşmuştu. Sultanlar Hristiyan âlemindeki bölünmeleri kendi amaçları için kullanmıştı. Süleyman, Fransa'nın Katolik kralıyla askeri seferleri sırasında işbirliğine girmiş, halefleri de Habsburgların kuyusunu kazmak için Protestan İngiliz Kraliçesi Elizabeth'le hem ticaret hem de müzakereler yapmıştı.

Farklı halkların kendi kanunlarına göre yargılanmaları gerektiği düşüncesi, Osmanlılarca imparatorlukta yaşayan yabancılara da uygulanmıştı. Buna örnek –Cenevizlilerin bir koloniye sahip oldukları İstanbul'un kozmopolit mahallesi– Galata'daki işleyişti. Sultan II. Mehmet'in 1453'te yayımladığı ferman, Cenevizlilerin iç meselelerini kendi kanunlarına göre çözmelerine izin veriyordu. Bu tür anlaşmalar giderek çeşitli güçlerin Osmanlı topraklarına serpiştirilmiş ticaret kolonilerini de kapsamı içine almıştı. Hukuki meselelerle ilgili “dokunulmazlık” Osmanlılarda (daha önce de Bizans'ta) köklü bir teamüldü. Osmanlılar, Avrupalılara (Osmanlıların deyişle Frenklere) verilen imtiyazlar karşılığında, diğer ülkelerin

1 Reaya (çev.)

2 Askeriye (çev.)

3 Şer'iyye sicilleri (çev.)

hükümdarlarından Osmanlı tüccarlarına da imtiyaz tanınması için ısrar etmişlerdi. “Yabancı” hukuki süreçlere tanınan ve giderek kapitülasyonlara dönüşen ayrıcalıkların yanı sıra, tüccar ve diplomatların korunmasıyla ilgili ısrarları; Osmanlıların, Avrasya’ya özgü diplomasi ilkelerini Avrupalıların uluslararası pratiklerine aktarmalarına yol açmıştı.

SONUÇ: İKİ İMPARATORLUĞUN HİKÂYESİ

Hem Kutsal Roma İmparatoru, Kastilya ve Aragon Kralı Şarlken (1516-1556), hem de Osmanlı Sultanı, “Kanuni” ve Hükümdarlar Hükümdarı (Kayser¹, Caesar) I. Süleyman (1520-1566), yeniden Roma ölçeğinde ve ihtişamında bir imparatorluk yaratmanın peşindeydi. Şarlken açısından, papayla ilişkilerinde bir hayli sorun yaşasa da, Roma’nın Hristiyan geçmişiyle bağı aşikârdı. Buna rağmen Süleyman’ın Roma tahtının vârisi olduğu iddiası da en az onunki kadar akla uygundu. Osmanlılar Doğu Roma İmparatorluğu’nu yöneten Bizanslıları yenmiş ve onların yerini almışlar, Roma’nın Akdeniz’deki topraklarının büyük bölümünü fethetmişler ve Balkanlar’daki Hristiyanların hamiliğini üstlenmişlerdi. Cortés Aztekleri yenerken, Osmanlılar Suriye, Filistin, Mısır ve Arabistan’a yayılıyorlardı. Osmanlılar, 16. yüzyılın ortalarında Avrupa’nın üçte biriyle, Akdeniz kıyısının yarısını egemenlikleri altına almışlardı. Dahası İslamiyet, Yahudilik ve Hristiyanlığın vârisi, üç tektanrı dinin sonuncusuydu. Ayrıca Osmanlılar, daha önceki çoğu Müslüman ve Hristiyan hükümdarların aksine, bu inançları ve birçok çeşidini, imparatorluk merkezini zaafa uğratmadan –hukuki ve idari bakımdan– tanınmanın yolunu bulmuşlardı. Sultanın himayesi altındaki bu geniş şümüllü politik yapıdan, hele İspanyol Engizisyonu’nun dışlayıcı ideolojisiyle kıyaslandığında, daha fazla imparatorluğa özgü –kapsayıcı ve evrensel– başka ne olabilirdi ki?

Bu sırada Hristiyanlık Avrupa’da kendini paramparça etmekle meşguldü: Fransa’daki, özellikle 1560’lar ve 1570’lerde şiddetlenen dinsavaşları; Felemenk’teki Seksen Yıl Savaşları; İngiltere ve İskoçya’daki ihtilaflar. Sözde İslam tehdidine karşı birlik çağrılarına rağmen, zehir saçan dine dayalı dışlayıcılık ve imparatorluk emelleri, Avrupa’daki iktidar taliplilerini Doğu ve Batı Hristiyanlarını, Protestan ve Katolikler diye bölmüştü. 1570’lerin Jean Bodin’i gibi az sayıda politik düşünür, monarşik, hükümdar bir devletin büyük toprak sahiplerinin ve mezhep çatışmala-

1 Kayser: Kanuni Sultan Süleyman’ın, bazı yazışmalarının tuğrasında Latincesi Caesar olan bu lakabı da –“Hristiyan dünyasında Caesar bilirim” ya da “Roma topraklarının [yani Rum diyarının] imparatoruyum” anlamında– kullandığına değinilmektedir. Ayrıca “padişah” unvanı da hükümdarların hükümdarı demektir. (çev.)

rının üstesinden gelebileceğini tasavvur etmişti. Ne var ki karma imparatorluklar ve düşmanlarının gerçekliği bambaşkaydı.

Osmanlı ve İspanyol İmparatorlukları arasındaki bu çekişme, karada ve denizde onlarca yıl sürecek savaşlara neden olmuştu. Şarlken, Osmanlıları ne Cezayir'den çıkarabilmiş, ne de Batı Akdeniz'de İspanyol gemilerine saldıran, arada sırada Osmanlılarla ittifak kuran korsanları durdurabilmişti. Habsburg nüfuz alanının öteki ucundaysa Osmanlılar Viyana'nın dış mahallerine dayanmıştı. Şarlken'le kardeşi Avusturya arşidükü Ferdinand ve Süleyman Macaristan için birbirleriyle amansızca mücadele ettiler. Ferdinand nihayet 1547'de Macaristan kralı olma iddiasından vazgeçmiş ve bazı Macaristan topraklarını yönetme hakkı karşılığında Osmanlılara vergi ödemeye razı gelmişti. Süleyman, Şarlken'e –imparator yerine– “İspanya Kralı” diye hitap ettiği bu anlaşmayla, artık pekâlâ “Kayser-i Rum” olduğunu ileri sürebilmişti.

Ne var ki Süleyman'ın da doğu sınırında, özellikle İslami otorite üzerinde hak iddia eden Safevîlerle sorunu vardı. İki Müslüman güç arasındaki başa çıkılması zor sınır bölgeleri Osmanlılara karşı geliyordu. Yüzyılın ortalarında Şarlken Süleyman'ın düşmanı Safevî şahıyla ittifak kurmaya girişmiş; buna karşılık Süleyman da (1520'lerin sonlarından 1550'lere kadar) Fransız kralına ve Protestan Alman prenslerine yardım etmişti. Osmanlılar Fransızların Habsburglarla mücadelesini desteklemek üzere 1543'te bir deniz seferi düzenlemiş; Süleyman'ın talebiyle erzakı Fransızlarca karşılanan gemiler kışı Toulon'da geçirmişlerdi. Bunun üzerine Şarlken ve II. Felipe İspanya'nın saldırıya maruz kalabileceğinden korkmuşlardı. 1556'da Şarlken'in tahttan çekilmesi, Roma'nın batıdaki eski imparatorluğu için yapılan mücadelede bir değişikliğe yol açmamıştı. Süleyman 1556'da Macaristan'a yapılan son seferde ölmüş, her şeye rağmen orduları orada zafer kazanmıştı. İki imparatorluğun 1570'lerde topyekûn bir karşılaşmadan kaçınması, zorluklar kadar fırsatları da ifade etmekteydi: Osmanlıların isyanları bastırıp, Arapça konuşulan bölgelerdeki kazanımlarını perçinlemeleri; Habsburglarınsa Amerika kıtasındaki kârlı girişimleriyle, Fransa'yla olan ihtilaflarıyla ve Avrupa topraklarındaki ele avuca sığmaz devletleri bir arada tutmanın zorluklarıyla uğraşmaları gerekiyordu.

Osmanlıların Güneydoğu Avrupa ve Akdeniz'deki, değişken olsa da üstün konumu bizi şaşırtmamalı. Süleyman'ın 1520'lerde, tımarlarıyla geçinen sipahilerden oluşan ve çekirdeğinde sultanın kapıkulları Yeniçerilerin bulunduğu, neredeyse doksan bin kişilik bir daimi ordusu vardı. Şarlken ve diğer Avrupalı hükümdarlarınsa, büyük toprak sahipleri aracılığıyla asker toplaması veya büyük bir maliyetle paralı askerler kullanmaları gerekiyordu. Süleyman'ın saltanatı sona erdiğinde, Osmanlı İmparatorluğu Budin'den Mekke'ye, Cezayir'den Basra'ya kadar uzanıyordu. Kaynakları sınırsız, potansiyel türedilere çekici gelen, onları yola getirip baskı altında

tutan bir yönetim sistemi sayesinde seferber olan bir imparatorluktu. Dik kafalı bağımlı hükümdarları ve ülkeleri dışındaki tüccarlara olan borçlarıyla İspanyolların, bu kendi kendine yeterli çok parçalı yapıyla mücadeleleri epeyi zahmetli geçecekti.

İspanyolların, Osmanlıların *jeostratejik*¹ avantajlarının yanı sıra, kendi nüfuz alanlarının başa çıkılmazlığına gösterdikleri tepki, okyanus ötesi bölgelere yayılmak olmuştu. Açık deniz ticaretinde bir ölçüde başarı kazanmışlardı ama Avrupa'da denetimi ellerinde tutma çabası, paranın İspanya'da kalmaması demekti. Süleyman zamanlarında Osmanlılar da nüfuz alanlarını genişletmeye çalışıp, 1541'de Hindistan'daki Babür İmparatorluğu'nu hedefleyen bir deniz seferi düzenlemişlerdi. Ancak üstün deniz güçleriyle Hint Okyanusu'ndaki ticaret yollarını denetim altında tutan Portekizlileri yerlerinden edememişlerdi. Ne Şarlken, ne Süleyman, ne de en ileri görüşlü danışmanları, denizasıra ticaret ve imparatorluğun uzun vadeli sonuçlarını kestirebilmişlerdi. Birbirleri hakkında bildikleri güçlerinin çapı, bu süreçte öğrendikleriye kendi güçlerinin sınırlarıydı.

Şimdi dönüp geriye bakalım ve bu iki imparatorluğun neleri başardığını inceleyelim. Şarlken ve hemen ardından gelenler, başlangıçtakinden çok daha fazla "İspanyol" olan bir imparatorluk inşa etmişlerdi.

Avrupa'daki hâkimiyetlerinin dengesizliği yüzünden kısıtlanmışlar; ortak monarşiye boyun eğme, dini yakınlık, devletin zor kullanma imkânı ve idari becerilerinin yanı sıra, diğer imparatorluklardan korunma sayesinde Avrupa'daki İspanya'yla Amerika'daki kollarını birbirine bağlamışlardı. Zamanla İspanyolca bu coğrafyanın her tarafında hâkim dil haline gelmişti. Kralın atadığı Kastilyalılar, Amerika kıtasında Şarlken'in Avrupa'daki nüfuz alanında olduğundan daha fazla otorite sağlamışlar; ortak din olarak zorla Katolikliği kabul ettirmişlerdi. Tek kiliseyle tek hanedanlık, monarşiyle büyük toprak sahipleri arasındaki zoraki etkileşim, yeni kıtalara yayılan Hristiyan Avrupa me-

Türk hükümdarlığının tamamı tek bir hükümdar tarafından yönetilmektedir, diğerleri onun hizmetkârlarıdır; ayrıca hükümdarlığını sancaklara bölüp, oralara farklı idareciler tayin etmekte, onları ve yerlerini keyfince değiştirmektedir. Oysa Fransız kralı, kendi tebaaları tarafından sevilen ve sayılan çok eski bir lordlar topluluğu arasında kalmıştır; bunların kendilerine özgü imtiyazları vardır ve bunları kendini tehlikeye atmadan kral bile ellerinden alamaz."

— Makyavel, Prens, Bölüm 4

deniyetine dayalı yeni bir evrenselliğin yanı sıra bu süreci kimin kontrol edeceğine dair belirsizliğin işaretiydi. Osmanlılar için evrensel imparatorluğun esasıysa, sultanın egemenliği altında, faydacı bir kucaklayıcılık; tebaanın mevcut dinleriyle örf

1 *Jeostratejik*: Jeopolitik ve askeri bakımdan stratejik unsurların birlikte özellik kazandığı belli bir coğrafi bölge. (çev.)

ve âdetlerinin muhafazası; İslam ve imparatorluk hukukunun ustalıkla harmanlanması ve –ideal olarak– herhangi bir ailenin kalıcı bir şekilde nüfuzu altında tutamadığı bir bürokrasiydi.

Bu farklı stratejiler bizim, imparatorluk egemenliğinin çelişen iki düzenlenme şeklini ele almamıza yol açıyor. Max Weber'in "ideal tipler" diye adlandırdıkları, gerçek politik sistemlerin karmakarışık işleyişlerini gözler önüne sermiyor, ancak hükümdarların karşılaştıkları daha geniş kapsamlı sorunlar ve bunların birden fazla –ama sınırlı– çözümü hakkında düşünmemizi sağlıyor. Gerçek politik yapıların ikisinden de beslendiğini akılda tutarak, sınıf hiyerarşisi düzeniyle patrimonyal egemenlik düzenini kıyaslayacağız.

Sınıf hiyerarşisi modelinde, yoksullar dahil halk, birbiriyle ortak deneyimler aracılığıyla bağ kurar. Aristokratlar birbirlerinin statülerini karşılıklı tanımaya, imtiyazlarını –toprağa ve silaha sahip olma, kralın huzuruna kabul edilme ve altlarındakilerin onlara itaatini– destekleyen sosyal ve yasal bir düzene ihtiyaç duyarlar. Sınıf hiyerarşisi, sınıfların kendi içinde güçlü, aralarında zayıf bağlar bulunduğunu ifade eder. Krallığa veya imparatorluğa niyetlenenler açısından, soylu sınıfın belli ölçüde imtiyaz sahibi olması işe yarar ama sorun da yaratır. Hüküm sürmek, hasımları uzak tutmak, en alttakileri işe koşmak ve onları çekip çevirmek için gereken adam ve parayı bir araya getirmeye yarar. Bir sorundur, çünkü aristokratlar birlikte hareket edip, kralın gücüne ket vurmaya kalkışabilirler.

Patrimonyal modeldeyse egemenlik, aile reisiyle hane halkı ilişkisinden kaynaklanır. Kral halkının babasıdır. Onları korur ve karşılığında itaatlerini bekler. Kendi hizmetkârlarıyla kişisel bağları olan maiyetiyle dolaysız, dikey ilişkiler kurmanın peşinde koşar. Patrimonyal bir hükümdar emrindekilerin kendi aralarındaki ilişkilerini mümkün mertebe sınırlamaya çalışır. Sınıf modeli yatay ilişkilere ağırlık verirken, patrimonyal model dikey ilişkilere dayalıdır. Patrimonyal bir hükümdarın en büyük korkusu, astlarının kendi hizmetkârlarını –rakip bir hükümdara bağlanmak veya patrimonyal düzeni yeni bir kralın yönetiminde yeni baştan kurmak üzere– başka bir yöne sürüklemeleridir. Daha küçük politik birimlerin veya hasımlarının elinde olmayan imkânlar sunmak zorundadır. Stratejisi bu dikey ilişkiler dizisini kendinde toplamak, tüm dizginleri kendi eline almaktır. Aynı zamanda maiyetini takviye ederken de, bunları dikey veya yatay hiçbir sosyal bağı bulunmayan, doğrudan ona tabi uyruklardan oluşturmaktır.

Şarlken ve Süleyman'ın imparatorlukları hem sınıf hem de patrimonyal sisteminin unsurlarını barındırıyordu. Yine de Şarlken'inki sınıf hiyerarşisi modeline, Süleyman'inkiyse patrimonyal olana daha yakın bir işleyişe sahipti. Şarlken üstün konumunun kabul gördüğü, istikrarlı bir sınıf hiyerarşisi sürdürebilmek için nispeten homojen bir din ve hukuk rejimine bel bağlamıştı. Ne var ki iktidarının

ne maddi ne de ideolojik temellerini tam anlamıyla kontrol altında tutabilmişti. Kasabaların tedirgin yurttaş yönetimleriyle, tebaalarının arka çıktığı silahlı büyük toprak sahipleriyle ve hem otoritesini kıskanan, hem de Hristiyanlık içindeki bölünmelerle karşı karşıya kalan bir kiliseyle işbirliği yapmak zorundaydı. Osmanlı sultanı onun aksine, kontrollü bağlantılar sayesinde hem farklı hem de müstakil dini, hukuki ve kültürel gruplarla uzlaşmıştı.

İspanyol İmparatorluğu'nun Avrupa ve Amerikan topraklarındaki şekillenışı Roma'dan ve Batı Roma'nın parçalanma sürecinden kaynaklanmaktadır. Roma egemenliği, farklı kültürlerin sentezi ve massedilmesiyle ortaya çıkmıştı ama imparatorluk son zamanlarında kendine özgü, benzersiz bir Roma kültürü yaratmıştı. Bu kültür kendini Roma topraklarının her tarafında hissettiriyor; sıradan insanların hayatlarına değişken ölçülerde nüfuz ediyordu, ancak seçkinlere çok cazip geliyordu. Romen hayat tarzını seçenlerin ödülleri arasında eyaletlerde üstün bir statüye sahip olmak ve imparatorluğun kurumsal yapısı içinde yükselmek vardı. Merkez kaynaklar üzerindeki kontrolünü kaybedip dağıldıkça, aristokrasiler ayakta kalmak için toprak ve köylülere sıkıca sarılıp mahallileştiler, gitgide daha arka planda kalıp diğer büyük toprak sahipleriyle ittifaklar yoluyla veya ümit veren üstlerinin himayesinde kendilerini korumaya çalıştılar.

Dolayısıyla eski Batı Roma İmparatorluğu'nda imparatorluğa niyetlenenler, göz korkutucu bir işe soyunarak, egemenliğe ket vuran yatay ilişkileri yarıp geçmek istediklerinde patrimonial stratejilere başvurmak durumundaydılar. Çoğu İspanyol büyük toprak sahibinin önemli ölçüde toprak rantı ve çok sayıda silahlı adamının –ve Habsburgların aynı imkânlarla sahip potansiyel destekçilerinin de– olması, sınıf hiyerarşisinin üstesinden gelmeyi aşırı derecede zorlaştırmıştı. Hem büyük toprak sahipleri hem de çeşitli bölgelerin halkları, otorite sahibi mevkilere imparatorların “kendi” adamlarını getirmesine sınır çekerek, aristokratik esasları patrimonial olanların üstünde tutmaya çalıştılar.

Avrupa'nın Atlantik kıyısına, uzakta bir imparatorluk kurma fikri daha cazip görünmüştü. Amerika kıtası, hem bir hükümdarın hem de bir Kastilyalı seçkinin, büyük toprak sahiplerinin gücünden kurtulabileceği bir yerdi. Audiencia ve genel valilerden –ayrıca bu mevkilere kraliyetin atadıklarından– oluşan sistem, yurтта yapılamayacakları denizaşırı topraklarda uygulama çabasıydı. Başka bir deyişle imparatorluğu, Moğol hanlarının veya Osmanlı sultanlarının gibi, daha bir patrimonial tarzda yönetmekti. Ancak Hristiyan Avrupalıların yarattığı kurumların ne kadar etkili olacağı belirsizdi. Acaba Amerika kıtasının yerli ve göçmen halkları üzerinde otorite sağlayabilecekler miydi?

Osmanlılar imparatorluklarını farklı bir coğrafyada inşa ettiler. İşe Anadolu'da başladılar ve başından itibaren beylerin yerlerini sürekli değiştirerek güçlerini kı-

sıtladılar. İmparatorluklarının kültürel yapısı giderek, özellikle Bizanslıların yenik düşmesinden sonra, birbirinden farklı unsurları barındırır hale gelmişti: Osmanlılar merkezden çok uzaktaki ticaret merkezlerinin, antik şehirlerin, toprak sahibi savaş ağalarının, gezgin tüccar toplulukların üzerinde hâkimiyet kurdular. Tüm bu farklı unsurları birbirine bağlamanın esası onları tekdüzeleştirmek değil, benzeşmeyen cemaatlerin işlerini, sultana dikey ve mümkün olduğunca sıkı bir şekilde bağlı memurların gözetiminde, farklı yöntemlerle yürütmelerine izin vermektir. En kritik kurum olan –Türkî, Moğol, Fars ve Arap dünyalarındaki benzer yapılardan kaynaklanan ama önemli değişiklikler içeren– sultanın maiyeti tamı tamına patrimoniyaldir. Sultanın köle cariyelerden çocuk sahibi olması, en üst düzey danışmanlarıyla yakın korumalarının Türkçe konuşan ve Müslüman nüfusun dışından devşirilmesi, aristokrasiye karşı örülmüş duvarlardı. Kurmay heyetinin kaynağını, hatta kısmen sultanın nesebini dışsallaştırmayla Osmanlılar, otonom statü ve kaynaklara ilişkin hak talebinde bulunabilecek bir sosyal tabakanın oluşumunu engellediler.

Osmanlı patrimoniyalizmi, imparatorluğun kendi kanunlarına, inançlarına, dillerine ve liderlerine sahip, çeşitli benzeşmeyen cemaatlerin iç hiyerarşilerini tanıması sayesinde de etkili olmuştur. Aslında İslamiyetin bu şekilde çekip çevrilen hoşgörüye karşı tutumu Hristiyanlıktan çok da farklı değildi, pek sıcak bakmamıştı. Ne de olsa cihat ve Haçlı Seferleri'nin birçok ortak yönü vardı. Ayrıca imparatorluğun içinde ve dışındaki Müslümanlar arası bölünmeler, sultanın Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olma iddiasına karşı çıkılmasına yol açmıştı. Buna rağmen Osmanlılar, papalık benzeri kurumsallaşmış bir din gücüyle uğraşmak zorunda kalmadılar. Faydacı yönetimini Avrasya örnekleri üzerine temellendiren ve çok kültürlü Bizantion'u mesken tutan sultan hem halifenin yerine geçmiş, hem de diğer dinlerin mensuplarını himaye etmişti.

Ne Şarlıken devrindeki İspanyollar, ne de Süleyman dönemindeki Osmanlılar, imparatorlukları yönetmenin tüm tehlikelerini savuşturabilmişlerdi. Yine de, Roma ipin ucunu kaçırmaya başladığından itibaren, Akdeniz kökenli imparatorluk kurucularının içine düştükleri sarmaldan kurtulmayı başarmışlardı. İmparatorlardan biri Doğu Akdeniz civarında, karada ve denizde yayılıp egemenliğini pekiştirmiş; diğeryse gözünü okyanus ötesine çevirmişti. İki çaba da, farklı yönlerde olmakla birlikte, egemenliğin coğrafyasını yüzyıllar boyunca şekillendirip durmuştu.

OKYANUS EKONOMİLERİ VE SÖMÜRGE TOPLUMLARI

Avrupa, Asya ve Amerika Kıtası

15. ve 16. yüzyıllarda Batı Avrupa'dan denizlere açılanlar, “tüccar imparatorlukları” veya “Batı’ya özgü sömürgecilik” için yola çıkmamışlardı. Lortlar ve krallar arasındaki gerilimlerin, dini ihtilafların ve Osmanlıların Doğu Akdeniz’i bloke etmesi yüzünden, büyük çaplı ihtirasların kısıtlandığı bir kıtanın sınırları dışındaki zenginliklerin peşindeydiler.

Denizci gezginlerin ihtiraslarını şekillendiren, bildikleri güç ve mübadele dünyasıydı. Nitekim kağanın akıl çelici imparatorluğuna doğru yola çıkan Kolomb’u da esinlendiren unsur Moğolların, Arapların, Yahudilerin ve diğerlerinin Avrasya’nın her tarafında yarattığı ve ayakta tuttuğu bağlantılardı. Çin sarayıyla iletişim kura-bilsin diye yanında –Arapça konuşan, Hristiyanlığı kabul etmiş bir Yahudi– mü-tercim götürmüştü. Kolomb ve mürettebatı Çin yerine bir Karayip adasına çıktıkları-nda, “Avrupalı” bir kâşifin “Amerikalı” halka hitaben sarf ettiği ilk kelimeler İslamın diliyleydi.

Eğer Kolomb gibi insanların bakış açıları zamanlarının dünya düzenini yansıtı-yorduyorsa, gezginlerin eylemlerinin sonuçları niyetlerini katbekat aşmıştı. Asya’daki ticari ağlara erişim için rekabet eden Avrupalı güçler, bu ağların kilit noktalarında askerileştirilmiş antrepolar kurmuş, giderek buralardaki politik otoritelerini derin-leştirmiş ve yerleşim alanlarını genişletmişlerdi. Tesadüfen yeni bir kıta keşfedilmiş ve yeni sömürgeleştirme biçimleri icat edilmişti. Atlantik ötesiyle ticaret 1510 ila 1550 arasında sekiz kat, 1610’a gelindiğindeyse üç kat daha artmıştı.

Avrupa’nın Asya’da 15. yüzyıldan itibaren gelişen varlığı, bölgenin pek o ka-dar uzak mesafe ticarete “açılmasına” neden olmamıştı. Aksine Hint Okyanusu ve Güneydoğu Asya’nın mevcut ekonomilerine zora dayalı müdahalesine yol açmıştı. Portekizlilerin baskı yoluyla başlattığı bu yepyeni askerileşmiş ticaret türü, Fele-menkli, Britanyalı ve Fransız tüccarlar, şirketler ve devlet kurumlarınca sürdürül-müştü. Yine de Avrupalıların 16. ve 17. yüzyıllarda Asya’da kurdukları müstahkem antrepolar ve –bazı bölgelerdeki– daha geniş yerleşimler, Babür İmparatorluğu’nun

Hindistan'ın büyük bölümü üzerinde 16. yüzyılda pekiştirdiği denetimi, Ming Hanedanı'nın Çin'deki engin imparatorluğu veya Mançuların 17. yüzyılda Çin'i yeniden inşa etmeleriyle kıyaslandığında ürkek girişimlerdi. Avrupalıların denizası- rı imparatorluklar inşa ederken yaptıkları yenilikleri ve bu gayretlerinin sınırlarını, bu imparatorlukların kuruluş sürecinin –Amerika kıtasında, Afrika'da ve Asya'da farklı sonuçlara yol açan– politik ve ekonomik gelişmelerine göz atarak daha iyi anlayabiliriz. Avrupalı güçlerin 19. yüzyıldaki aşikâr egemenliklerini geriye doğru yansıtarak, olan biteni tek bir “Avrupa'ya özgü yayılmacılık” hikâyesiyle açıkla- yamayız.

Bazı tarihçiler 16. yüzyılın Avrupa tarihinin “en çok savaşla geçen” dönemi olduğunu ileri sürmektedir. Yerel lortların birbirlerine karşı uyguladıkları şiddet daha öncesine göre yaygınlığını kaybetmiş olsa da, Hristiyanlarla Müslümanlar, Katoliklerle Protestanlar arasındaki gerilimler, imparatorluk hâkimiyetini savu- nan veya pekiştirmeye çalışan az sayıda oyuncuyu birbirine düşürmüştü. Avru- palı imparatorluklar arasındaki rekabet üç katlı bir dinamiği harekete geçirmişti: Ekonomik kaynakları imparatorluğun sınırları içinde tutma çabası; teknolojiadaki yeniliklerin yanı sıra, işgücü ve mali kaynaklar üzerindeki devlet denetimi sayesin- de askeri gücün gelişmesi ve bu kaynakların –giderek dünyanın tüm okyanusları boyunca– geniş bir alana yayılması.

Denizası- rı imparatorluklar, uzak mesafe ticaretini yönlendirme –başkalarının bağlantılarına ket vururken, kendi bağlantılarını geliştirme– çabalarının sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Bu girişimin temelinde silahlı ticaret filosunun yanı sıra Afrika, Asya ve Amerika kıtasında inşa edilip, güç kullanarak ayakta tutulan bir dizi kurum vardı. Bunlar imparatorluk kontrolü altındaki ekonomik ilişki ağlarına önemli kavşak noktaları kazandıran anklav tipi ticaret kolonisi; az sayıda koloni mensubunun yerel veya dışarıdan getirdiği işgücüyle toprak ve madenlerden kendi çıkarı için istifade ettiği plantasyon kolonisi; yerli halkı yerinden eden veya kı- rıp geçiren veya onları cebren yeni bir toplumsal düzene katan Avrupalı göçmen iskânı, yani sömürgecilikti.

Bu bölümde Avrupa'nın dışına taşan imparatorlukların, Akdeniz bölgesinin öte- sine ve denizası- rı bölgelere doğru yayılırken, birbirleriyle etkileşimde bulunma ve çatışma şekillerinde nasıl önemli değişimler meydana geldiğinin üzerinde duruyo- ruz. İmparatorluk kurucularının anklav, plantasyon ve yerleşim stratejilerinin bile- şimlerinin yanı sıra, bu stratejilerin birbiri ardından gelişini içeren, imparatorluğa özgü egemenlik repertuarlarını ele alıyoruz. Ayrıca denizası- rı imparatorlukların güçlerinin sınırlarına işaret ediyoruz: Aralarındaki yıkıcı çatışmalar; bünyelerinin, özellikle aracıları denetim altında tutmaya ilişkin zayıf yanları; Asya ve Afrika'daki politik yapılarla ilişki ağlarının dayanıklılığı ve uyum yetenekleri.

Ticari anklavlar ve ilişki ağları, plantasyonlar ve madenlerin yanı sıra tarım alanları da Avrupalı göçmenlerin yerli halk ve okyanus boyunca yayılan sistemin bir tarafından ötekine nakledilen kölelerle karşılaştıkları yerlerdi. Sömürgeleştirmenin –demografik, politik ve kültürel açıdan– en yıkıcı etkileri, yeryüzünün uzak mesafe bağlantıları bakımından en bakir parçasında, Amerika kıtasında yaşanmıştı. Ancak imparatorluk kurucuları orada bile ne eski ekonomik ve sosyal örgütlenme biçimlerini yok edebilmiş, ne de bambaşka topraklar üzerindeki denetimi sürdürebilmek için gerekli –Avrupalı veya yerli– aracı ihtiyacından kurtulabilmişlerdi.

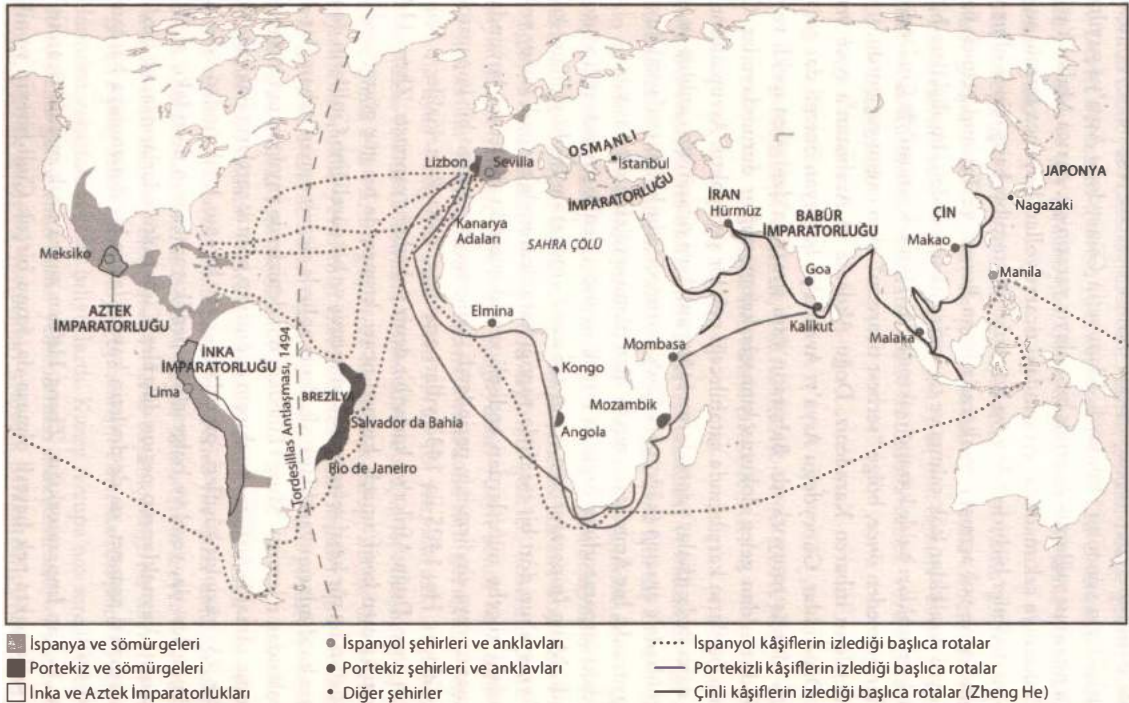
İdareciler, rahipler ve diğer imparatorluk temsilcilerinin yüz yüze kaldıkları, değişmeden kalan, otantik kültürler içinde yaşayan yerli halklar değildi. Aksine sosyal etkileşim, hatta imparatorluğa özgü politik deneyimleri olan insanlardı. Bu yüzleşmelerden ortaya çıkan sosyal kalıplar, maruz kalınan otoritenin yanı sıra; yerli halkın, sahip olduklarının tümünden vazgeçmeksizin, yeni imkânlardan yararlanma girişimlerini de yansıtıyordu.

15. yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyılın Avrupalı imparatorluk kurucularını, denizci Moğollar diye nitelemek mümkün. Moğolların üstünlükleri hareket kabiliyetleri, kaynaklarını bir noktada toplama becerileri ve özel şartlara uyarlanmış askeri teknolojileriydi. Yerleşebilecekleri bölgeleri işgal ettiler, engellerin olduğu yerlerdense kaçındılar. Moğolların karşı karşıya kaldıkları halklarla aralarında geliştirdikleri faydacı etkileşim yeteneğine, Avrupalılar sahip değillerdi. Denizaşırı topraklarda din ve etnik temelli keskin ayrımcılık fikirleri ortaya çıktı ama aynı alanlarda düşünce karışımları da oluştu. Bunların yanı sıra, egemenliklerine meşruiyet kazandırmaya çalışan imparatorluklarda, farklılığın ne ölçüde sömürü ve aşağılamayı haklı çıkardığına ilişkin ülke içi tartışmalar da meydana geldi.

Dolayısıyla bu bölüm baskı, ticaret ve din değiştirmenin olduğu kadar; şartlarını zorlayan ve gücünün sınırlarıyla yüz yüze gelen imparatorlukların, birden fazla bölge üzerinde uzaktan egemenlik kurma gayretlerinin birikmiş ve genellikle tesadüfi etkilerinin kesişen ve örtüşen tarihleriyle ilgilidir.

ÇOK MERKEZLİ BİR TİCARET DÜNYASI MI?

Hint Okyanusu ve Güneydoğu Asya'nın denizleri uzun zamandır farklı kökenlerden tüccarların gidip geldiği bölgelerdi: Gucerat'tan (Batı Hindistan'dan) Hindular, Hadramut'tan (Güney Yemen'den) Araplar, Yahudiler, Ermeniler, Çinliler, Malaylar. Antrepo şehirleri –Hürmüz, Malaka, Manila– her birinin kendi mahallesi ve diğer etnik temelde örgütlenmiş ticari ağlarla bağlantıları olan tüccar cemaatleri için birer üs işlevi görüyordu. Bu antrepolar –İtalya'daki şehir devletlerine ve Baltık

Harita 6.1 15. yüzyılın sonlarıyla 16. yüzyılın başlarında İspanyollarla Portekizlilerin keşif ve fetihleri

kıyısındaki Hansa Birliği'ne benzer– küçük politik yapıların parçalarıydı. Ancak bazıları da Babürlüler gibi, teşvik etmekle birlikte ticarete doğrudan yer almayan imparatorlukların yönetimi altındaydı. İslamiyetin Güneydoğu Asya'ya yayılması, bir hukuk altyapısı sağlamış ve ortak bir anlayış yaratmıştı. Ayrıca Malay Yarımadası ve Endonezya takımadaları civarındaki ticaret yolları boyunca kurulu sultanlıkların –bu devletler birbirleriyle veya komşularıyla tam bir barış içinde olmasalar da– gelişmelerine yol açmıştı. Anakarada başta Burma ve Tayland gelmek üzere, epeyce büyük krallıklar kök salmış ve ticaretin gelişmesinden, bu ilişkilere hâkim olmaya çalışmadıkları halde kazançlı çıkmışlardı. Hint Okyanusu'yla Çin Denizi'ne Avrupalılar gelmeden önce, bölge “serbest ticaretin” altın çağını yaşıyordu.

15. yüzyıldan itibaren Karadeniz, Doğu Akdeniz ve Arabistan'a iyice yerleşmiş olan Osmanlılar, Güneydoğu Asya'yı Avrupa'ya bağlayan önemli dar geçitleri kontrolleri altında tutuyorlardı. Baharatın yanı sıra, Çin'den gelen ipekli ve porselen, Hindistan'dan gelen dokuma kumaşla kazanç sağlar durumdaydılar. Oysa Avrupa'nın bunların karşılığında satabileceği pek bir şeyi yoktu. Avrupalıların 16. yüzyılda daha fazla ithalat yapmalarını sağlayan, Asya ticaretinin canlılığı ve istikrarlı bir mübadele aracına (kâğıt para Çin'de uzun süredir kullanımdaydı) duyulan ihtiyaç sayesinde, bir Amerikan emtiası olan gümüşe talebin artmasıydı.

Asya'daki imparatorluğa özgü en büyük oyuncu, denizasıra ticaret konusunda ikircikliydi. Ming İmparatorluğu, vergi tabanına –muazzam bir köylülüğe– odaklanmış, Avrasya'nın dört bir tarafıyla yaptığı kara ticaretiyle meşgul, kuzey ve batı sınırlarındaki göçebe nüfuslardan endişeli ve yakınındaki devletleri boyunduruk altına almanın veya sindirmenin peşindeydi. Ünlü amiral –hadım bir imparatorluk görevlisi– Zheng He, 1405 ila 1433 yılları arasında, daha Portekizliler o bölgeye ulaşmadan önce, Doğu Afrika'ya kadar bir deniz yolculuğu yapmıştı. Zheng He'nin bu seyahati kısmen keşif amaçlı, kısmen ticari, kısmen de bir güç gösterisiydi. Ne var ki yönetim bu tür keşif seferlerine son vermiş ve bir süreliğine Çinlilerin denizasıra ticarete katılımlarını yasaklayarak, deniz yoluyla ticaret yapan yabancılar dahil herkesi yakından izlemişti. Ming Hanedanı'nın denizlerde yayılmaktan vazgeçmesi bir muamma olmakla birlikte, bu durum coğrafi ve politik şartların önemine işaret etmektedir. 15. yüzyılın kâşifleri, parçalanmış bir kıtanın kıyılarından yola çıktılar; hükümdarları da, yerel ve bölgesel egemenlik yapılarının dışındaki, alternatif gelir ve otorite kaynaklarının peşine düştüler. Çinli hükümdarlarınsa, ne birdirbir oynayıp denizleri aşmaya, ne de devletin kaynaklarını bir donanmaya harcamaya ihtiyaçları vardı.

Ne var ki Çin İmparatorluğu, Zheng He'den sonra uzak mesafe ticarete mali destek sağlamakta pek hevesli olmasa da, konu birçok Çinli bireyin ve ailenin projesiydi. Çinli tüccarlar Güneydoğu Asya'daki faaliyetlerini sürdürdüler; bazıları

özellikle Manila ve Malaka gibi şehirlere yerleştiler, çünkü Çin yönetimi onların anayurdun daha yakınlarında otonom, varlıklı gruplar haline gelmelerinden tedirgindi. Devlet denizaşırı ticarete yatırım yapmasa da, Çin ekonomisi –rağbet gören ipekli, porselen ve çay ihracatıyla– Güneydoğu Asya’daki deniz ticaretinin önemli bir unsuruydu.

Batı Avrupa için kritik mesele, Avrupa’ya doğudan emtia gelmesi değildi. Karayolları gelişmiş, denizyolları da pahalı sayılırdı. Mesele denetimdi. Avrupa’nın uzak mesafe deniz ticaretinde giderek artan rolü, tam tamına –kendi bağlantılarını kurmak veya korumak, başkalarınıninkine müdahale etmek veya yıkmakla ilgili– politik bir hikâyeydi.

HÜKÜMDARLAR, TÜCCARLAR VE AVRUPA’NIN DENİZ İMPARATORLUKLARI

Avrasya boyunca, Roma’dan Çin’e kadar, hükümdarlar ve hükümdarlığa soyunanların kendilerini toplumlarının karşısında güçlendirmek için dış kaynak elde etmelerinin ne kadar önemli olduğunu gördük. Şimdi de yurtiçindeki sosyal gerginliğin yurtdışındaki ekonomik girişime çevrildiği iki örneği ele alacağız. Biri 15. yüzyılda Portekiz hükümdarının, kendi soylu sınıfıyla arasına mesafe koymak; toprakları, ilişki ağlarını ve denizaşırı bölgelerden sağlanan gelirleri denetim altında tutmak amacıyla destek verdiği; ikincisiye aşağı yukarı yüzyıl sonra bir ticaret şirketiyle, bir hükümdar yerine, varlıklı, ticaret konusunda ileri görüşlü, Felemenkli bir seçkinin ön ayak olduğuyla ilgili. Hem 15. ve 16. yüzyıllardaki Portekiz, hem de 17. yüzyıldaki Felemenk –bırakın Osmanlılar veya Çin’le, Habsburg İspanyası’yla kıyaslandığında bile– sınırlı güç ve az bir nüfusa sahip, küçük devletlerdi. Onları dışarıya zorunluluklar yöneltmiş; uzak mesafeli ticari ilişkiler ağı kurmaktaki öncü rolleri onlara kısa sürede başarı kazandırmıştı. Ancak asıl güçlük bu yeni imparatorluk biçimini ayakta tutmak olacaktı.

Tarihçiler günümüzde Portekiz adına ilk deniz keşiflerinin, ticaretinin ve fetihlerinin mimarları olarak Coimbra Dükü Pedro’yla daha ünlü kardeşi Gemici Henrique’i bir tutmaktadırlar. Amaç aynıydı: Monarşinin servet ve kudret için dış kaynaklara olan ihtiyacı. Henrique, 1415’te başını çektiği bir askeri sefer dolayısıyla gittiği Kuzey Afrika’dan öteye geçmemişti. Portekizli kâşifler başka halkların bilgilerinden yararlanmayı iyi biliyorlardı. Kuzey Avrupa’nın seren yelkenli tekneleriyle Akdeniz gemilerinin Latin yelkenlerinin birleştirilmesiyle, karavelleri hem hızlanmış, hem de manevra yetenekleri artmıştı. Mıknatıslı pusula Çinlilerin katkısıydı. Usturlapsa Arap denizcilerce mükemmelleştirilmişti. Portekiz’e seyrüsefer

ve coğrafya bilgisi, Avrasya ticaret sistemine bağlantıları Moğol barışı sayesinde mümkün olan İtalyan denizcilerden geçmişti (Bölüm 4).

Batı Afrika'ya keşif seferleri 1434'te başlamış ve (günümüz Senegali'nin açıklarındaki) Yeşil Burun Adaları'na 1444'te ulaşılmıştı. İlk zamanlarda odak noktası, çok sonraları Asya baharat ticaretinin gölgesinde kalan, Afrika baharatlarıydı. 1140'lardan itibaren köle ticareti gelir getirmeye başlamıştı ama asıl önemli kalem, kıyıda oldukça içerilerdeki madenlerden Afrikalılarca çıkarılan altındı. Denizciliğe yatkınlıkları Portekizlilerin, Müslümanların kontrolünde Sahra Çölü üzerinden yapılan altın ticaretini devre dışı bırakmalarını sağlamıştı. 1480'lerde Batı Afrika kıyısındaki ticaret "kaleleri" ticaretin ana antrepoları haline gelmişti. Bu bölge Portekizlilerin Afrika sahili boyunca daha doğu ve güneyden sağladıkları köleleri ithal ediyordu. Portekizliler, Atlantik'in doğusundaki adalarda da küçük koloniler kurmuşlardı: Madeira ve (İspanyollar alıncaya kadar) Kanarya Adaları, Azorlar, São Tomé, Príncipe ve Bioko Adaları.

Portekiz Tahtı, Afrika köle pazarını da denetleyen, önce Casa da Guiné¹ sonra da Casa da Guiné e Mina² adı verilen iki kurum yaratmıştı. Sistem yerli hükümdarların Portekiz anklavlarıyla iş yapmasına dayalıydı ve yerel liderler açısından cazibesi kârın yanı sıra, bölgesel çatışmalarda işe yarayan silah teminine elvermesiydi. Orta Afrika krallıklarından Kongo'da, kralın Portekizli Katolik misyonerleri sayesinde Hristiyanlığı seçmesi; bir yerli politik yapıyla bir Avrupalı deniz ticaret ağı arasındaki bağlantıya kültürel bir boyut eklemişti.

Adalardaki kolonilerde küçük çaplı şeker kamışı üretimi başlamış, bu faaliyet kısa bir süre sonra Portekiz denetiminden kurtulmuş ve giderek dünya ekonomisinde bir dönüşüme yol açmıştı. Şeker kamışının imparatorluklar arası tarihte eskiden de yeri vardı. İran ve Mezopotamya üzerinden Mısır'a getirilmiş; 10. yüzyılda da Müslümanlarca Akdeniz dünyasıyla İspanya'ya taşınmıştı. İki imparatorluk projesiye şeker kamışı üretiminde bir hamleye yol açmıştı: Ekim için İspanya'dan daha elverişli yerlerin zapt edilmesi ve köle temininin sistematik hale getirilmesi. Köle temini, özellikle İspanya'nın Karayip Adaları'nda, Portekiz'in de Brezilya'da şeker kamışı üretimine başlamasıyla, Portekizlilerin Afrika'daki antrepoları üzerinden yaptıkları Atlantik ticaretinin odağı olmuştu. 1595'ten itibaren İspanyol yönetimi Portekizli tüccarlarla *asiento*³, yani kapsamlı bir ticari anlaşma yaparak, Yeni Dünya kolonilerine köle sağlanması için imtiyaz verdi. 17. yüzyılda Angola'daki müstahkem Portekiz üslerinden yapılan köle ticaretinin büyümesiyle, militarist Afrika

1 Casa da Guiné: Portekiz Ginesi (artık Gine Bissau) Ticaret Evi (çev.)

2 Casa da Guiné e Mina: Kısaca Casa da Mina da denilen günümüz Ganası şehirlerinden Elmina Ticaret Evi. (çev.)

3 *Asiento*: İspanya'yla kişiler, devletler veya şirketler arasında yapılan ve ilgili tarafa İspanyol sömürgelerine Afrika'dan köle sağlama tekelini veren anlaşma. (çev.)

krallıklarıyla Amerika kıtasının çok parçalı plantasyonları arasındaki bağ gitgide güçlenmişti. Bu gelişme yüzünden Batı ve Orta Afrika'nın büyük bir bölümü muazzam bir şiddete maruz kalmıştı.

Başından itibaren asıl ganimet bilinecek fırsat daha doğuda, diğer halkların ticari sistemlerindeydi. Portekizli kâşif Vasco da Gama 1497'de Afrika çevresini dolaşarak Hindistan'a varmıştı. Orada Afrika'ya özgü ürünleri (fildişi) ve Asya'ya özgü emtiayı (baharat) Avrupa ve Çin'in yanı sıra, Güney ve Güneydoğu Asya'daki başka bölgelere nakleden Guceratlar, Araplar, Malaylar, Çinliler ve diğerlerinin işlettiği Hint Okyanusu'nun ticari ilişki ağlarıyla yüz yüze gelmişti. Bu durum karşısında Portekiz filosunun yapabileceği, ümit vaat eden bir mevkinin nüfusuna zarar verip onları dehşete düşürecek –güvertesinde top taşıyan gemilerden oluşan– bir deniz gücü toplamak, bir kale inşa etmek ve iç kısımlardan getirilen ürünleri satın almaktı. Anklav imparatorluğunu mümkün kılan, ağır silahlar ve kale mimarisindeki yeniliklerdi. Ancak başarının sürekliliği, mahalli halkın en azından küçük bir bölümünün Portekiz bağlantısından bir çıkar sağlamasına dayalıydı.

Müstahkem ticaret merkezi *feitoria*¹, ticari anklavın kalbiydi. Bunlar Batı Afrika'daki Elmina'dan, Doğu Afrika'daki Mozambik ve Mombasa'ya, Basra Körfezi'ndeki Hürmüz'e, Batı Hindistan'daki Goa'ya, Malay Yarımadası'ndaki Malaka'ya ve Çin'deki Makao'ya kadar yayılmıştı. İspanyol monarşisi gibi, Portekizli hükümdarlar da yurtlarında yaratamadıkları devlet kurumlarını denizaşırı kolonilerde kurmuşlardı. Güneydoğu Afrika'dan Çin kıyılarına kadar uzanan ticari anklavlar ve silahlı kuvvetler ağı olan *Estado da India*'yı² askeri, adli ve dini liderle çevrili güçlü bir vali yönetiyordu. Asya'dan yapılan ithalat Lizbon'daki *Casa da India*'nın³ tekelindeydi.

Bu tür bir imparatorluk, sadece stratejik noktalardaki ticaret merkezlerine bel bağlamış değildi. Halihazırda kıymetli mal üreten ve pazarlayan halkların da ona ihtiyaç duyması gerekiyordu. Aslında Asya içi ticaretin hacmi, Asya'yla Avrupa arasındakinden daha büyüktü. Portekizlilerin silahlı gemileriyle ve müstahkem anklavları bir tür koruma şemsiyesiydi. Hint Okyanusu'nun değişik kökenlerden gelen tüccarları sistemden olabildiğince yararlanıyor ve bunun için bedel de ödüyorlardı. Bu uygulama Avrasya ve başka yerlerdeki ticari yollar boyunca haraç toplayan birçok grubunkini andırıyordu. Ne var ki Portekiz kralları, faaliyetlerini meşrulaştırmak için papalık buyruklarının yorumlarına dayalı, alışılmışın dışında bir teori ortaya atmışlardı: Portekiz tekel oluşturma, vergi koyma, pasaport verme

1 *Feitoria*: Pazaryeri, depo, gümrük gibi işlevleri olan, kale gibi inşa edilmiş bu ticaret merkezleri aynı zamanda seyir ve keşif seferlerine de destek veren noktalardı. (çev.)

2 *Estado da India*: Hindistan Eyaleti (çev.)

3 *Casa da India*: Hindistan Ticaret Evi (çev.)

ve adli süreçlerde otorite kullanma yetkilerine sahip bir “denizler hâkimiydi”. Bu küresel iddialılık pratikte mümkün olanının sınırlılığını gizliyordu. Portekiz gücünü sistemin kilit noktalarında yoğunlaştırabiliyordu ama diğer yerlerde ayağını denk almak zorundaydı. Portekiz’in en parlak döneminde bile, diğer Asya imparatorluklarının –Babür, Açe, Burma ve Tayland’daki imparatorlukların– orduları daha güçlüydü ve hızla geliyordu. Yine de Portekiz ticareti başkalarının işine yarayacak –silah ve giderek Yeni Dünya gümüşü gibi– malları sağladığı sürece birden fazla imparatorluk girişimi bir arada var olabiliyordu.

Portekiz İmparatorluğu’nun geleceği yetkisiz tüccarlarla, rakip imparatorlukları savuşturmasına ve anklavları hizaya getirmesine bağlıydı. Antrepolar mahalli hükümdarların saldırılarına açıktı. Nitekim 1622’de Safevîlerin Hürmüz’ü ele geçirmesi, 1638’de de Japonya’nın Portekiz cemaatini sınır dışı etmesi bu durumun çarpıcı örnekleridir. Buna rağmen Asya’nın çoktan gelişmiş ticari ilişkiler ağına musallat olan ilk Avrupa gücü Portekiz’in de başarıyı yakaladığı anlar vardı. Kralın büyük şehirlerdeki toprak sahiplerinden bağımsız kaynaklara ulaşma arzusu karşılanmıştı: 1520’lerde Kral III. João’nın gelirlerinin yarısı deniz aşırı ticaretten sağlanıyordu. Bir süreliğine Asya ve Afrika’dan Avrupa’ya yapılan baharat ticaretinin merkezi Lizbon’du.

Çok sayıdaki ticari deniz seferine para sağlayacak sermayeden yoksun olan Taht, mümkün olduğunca kraliyet tekellerini devretmiş ve her kökenden tüccarın “casa” sistemiyle anklavlarına bağlı kalmasını temin etmişti. Ancak anklavları ayakta tutan –çoğu Portekiz soylularının en küçük oğulları olan– memurlar, askerler ve denizcilerdi. Ne var ki bunların çoğu Portekizli bile değildi. Genellikle mahalli nüfusların mensuplarıydı. Aracılarla ilgili vahim bir sorun ortaya çıkmıştı: İdareciler anklav kolonilerini şahsi *fiefleri*¹ haline getirebiliyor, ticareti de kendilerine yontabiliyorlardı. Kolonilerdeki Portekizliler bölge halklarıyla evlendiler, yerel geleneklere uyum sağladılar ve gitgide Portekiz’le bağları zayıflayan bir “Portekiz” toplumu yaratmaya başladılar. Bu gelişmeler Avrupa’daki küçük bir krallığın geniş bir imparatorluğu yönetmesine elverdiği gibi, bazı bölgelerde yüzyıllarca ayakta kalmasını da sağlamış ama aynı zamanda Lizbon’daki monarşinin gelirleri kendine aktarmasını ve imparatorluğun bütününe kontrol altında tutmasını güçleştirmişti. Çin’deki devlet memurluğu veya Osmanlıların devlet erkânı kurumlarına sahip olmayan Portekiz İmparatorluğu, patrimonial bir stratejiye bel bağlamıştı (Bölüm 5): Makam ve yetkileri kral dağıtıyor, sömürge anklavlarındaki seçkinlerse himayeciliğin mihrakı haline geliyorlardı.

Bazı araştırmacılar, İspanyolların yerleşime yönelmelerinden ötürü, anklav imparatorluğunu Portekizlilere özgü bir durum saymaktadır. Portekizlilerin Asya’da

1 *Fief*: Osmanlı dirlık düzeninin Avrupa’daki benzeri. Teorik olarak hizmet karşılığında verilen düzenli gelir kaynağı. Genellikle gelirlerinden yararlanmak üzere serflerle birlikte dağıtılan toprak parçasıydı. (çev.)

sayıca çok az oldukları bir gerçek: İdareci ve askerlerin toplam nüfusu 17. yüzyılda on bini geçmiyordu. Portekiz'in gönderebileceği yerleşimci sayısı azdı. Ne var ki denizlerde ortaya çıkan imparatorluk hep açık denizlerde kalmadı: fırsat çıktıkça Portekiz İmparatorluğu'nun repertuarı da gelişti. Kolonilerde yaşayanlar Mozambik Zambezi Vadisi'ne (Harita 6.1) ve Seylan'daki (Harita 6.2) büyük çiftliklere yerleştiler. Portekizliler Hindistan'daki antrepolarının hinterlandlarına doğru ilerlediler. Anklavlara, denizlerde kurulan imparatorluğa en büyük istisna, gerçekten de büyüktü: Brezilya. Buraya ilk kez ayak basan Portekizliler, Güneydoğu Asya'ya kıyasla çok daha seyrek bir nüfusa yüz yüze geldiler. Beraberlerinde getirdikleri hastalıklar da nüfusu iyice azaltmıştı. Mahalli politik güç bir engel değildi ve Brezilya, Portekiz'e Asya'dan daha yakındı. Portekizlilerin Atlantik'in iki yanındaki bağlantıları, işgücü sorununa da çözüm getirmişti: köle emeği. Kuzeydoğu Brezilya Amerika kıtasının ilk muazzam şeker kamışı plantasyonu kolonisi halini almıştı. 1690'lardan itibaren Orta Brezilya'daki Minas Gerais bölgesinden çıkarılan altın, yeni bir ekonomik canlanmaya neden olmuş, dolayısıyla Afrikalı kölelere talebi daha da artırmıştı. 18. yüzyılın ortalarında bir milyondan fazla Afrikalı zorla Brezilya'ya nakledilmişti.

Bu nokta imparatorluk dinamiklerinin rolünü anlaşılır kılıyor: Afrika'daki anklavlarıyla, okyanus ve kıtalar boyunca uyguladığı baskı ve ticaret sayesinde elde ettiği kaynaklar ve deneyimle Portekiz, Amerika kıtasındaki büyük bir toprak parçasına el koymuş; sonra da Afrika'daki işgücü, Amerika'daki toprak ve Avrupa'daki pazarları birbirine bağlayarak bu işten kâr sağlamıştı. Bir Avrupalı bakış açısıyla aslında kölelerin yakalanışları, perde arkasında, Afrikalı politik yapıların savaşları ve akınları sonucu gerçekleşiyordu. Ne var ki sömürge plantasyonlarındaki kölelerin gözetimi, ayaklanmalara karşı korunma, kölelerin hinterlandlarda oluşturdıkları kaçak cemaatlerin kontrol altında tutulması, tetikte bekleyen ve etkin bir askeri güç gerektiriyordu. Bir insan türünün tamamının boyunduruk altına alınmasıyla kurulan plantasyonlar, hem anklav imparatorluğundan, hem de yerleşimci bölgelerinden farklıydı.

Brezilya, özellikle kuzeydoğuda şeker kamışı üretilen kuşağı, neredeyse üç yüzyıl boyunca dünyanın en fazla köle satın alan bölgesiydi. Portekiz başlangıçta –daha sonra da Felemenk, Fransa ve İngiltere– köle alımı ve naklini, plantasyon üretimini ve şeker ikmalini, monarşiyle bağlantısı olan tüccarları kayırarak, az sayıda şirkete kraliyet imtiyazı vererek ve gümrük vergisi uygulayarak imparatorluk bünyesinde tutmaya çalışmıştı. Ne var ki çok geçmeden imparatorluğun ticaret üzerindeki denetimini tehdit eden alışlagelmiş unsurlar ortaya çıkmıştı: İşin bazı bölümlerini yetkisiz ve başboş tüccarlar kapmış; diğer imparatorluklar silahlı saldırılarda bulunmuş; kolonilerdeki nüfuzu artan yerleşimciler Avrupa'daki devlet karşısında

gitgide otonomi kazanmıştı. Son unsur Brezilya'da çarpıcı bir şekilde gelişmişti. Portekiz'e vefa borcu olup da yönetiminden bağımsız hareket eden Brezilya'da yerleşik tüccarlar, Afrika'yla doğrudan bağlantı kurmaya başlamışlardı. Zengin koloni gitgide onu meydana getiren Avrupa'da yerleşik monarşiyi gölgede bırakmıştı.

Brezilya'daki bölgesel imparatorluk, Karayip Adaları'ndaki şeker kamışı plantasyonlarının rekabetine ve daha sonraları Felemenkilerin saldırılarına maruz kal- sa da, Portekiz deniz imparatorluğunun kavşak noktaları ve ilişkiler açısından daha korunaklıydı. Silahlı ticaret maliyetliydi; himayecilik küresel bir faaliyeti yürütme- nin etkin yolu değildi; ayrıca diğer imparatorluklar Portekiz'in izini sürüyorlardı.

Portekiz Avrupa'daki imparatorluklar arası politik mücadelenin ortasında kal- mıştı. 1494'te papanın aracılığında İspanya'yla yaptığı ve iki Katolik gücün imti- yaz bölgelerini ayıran anlaşmadan yararlanmıştı (Bölüm 5). Ancak Portekiz Tahtı Habsburg Hanedanı'na geçince (1580-1640) Portekiz, İspanya'nın düşmanlarıyla –İngiltere (1588'de yenik düşen Armada Lizbon'dan yola çıkmıştı) ve Felemenk'in II. Felipe'ye başkaldıran Habsburg egemenliğindeki bölgesinin– saldırılarına maruz kalmıştı. Savaşlar hazinayı kuruttuğu gibi, ticareti de sekteye uğratmıştı.

1590'larda –bu durumun karşılıklı olarak kabulü için altmış yıl geçse de– Felemenk'in büyük bir bölümü fiilen ayrılmıştı. Felemenkli seçkinler, doğrudan doğruya Portekizlilerin çıkarlarıyla çelişen yeni bir imparatorluk geliştirmeye baş- lamışlardı.

Habsburg yönetimi sırasında Felemenk şehirleri, özellikle Anvers ve Amster- dam, ekonomik merkezler haline gelmişti. Bankacılık, tekstil üretimi, Kuzey ve Güney Avrupa'yı, İngiltere ve anakarayı, Baltık/Kuzey Denizi bölgelerini birbirine bağlayan ticari ağların bu noktalarda kavuşması, sermaye ve ticari bilgi birikimine yol açmıştı. Amerika kıtasından gelen servet İspanya'dan geçse bile, büyük bölümü Felemenk'e gidiyordu. 1581'de çeşitli Felemenk şehirlerinin seçkinleri, İspanya'dan bağımsızlıklarını ilan ettiler ve Utrecht Birliği'ni kurdular. Kendilerine birliğe baş- kanlık yapacak bir hükümdar¹ –Oranje'lı William'ı– buldular ama egemenlik ağır- lıkla eyalet meclisleri ve Utrecht Birliği meclisinin elindeydi. Tüm Avrupalı güçler merkezi hükümdarlarla, aristokrasiler ve taşra seçkinleri arasında gerilim yaşar- ken, Felemenk egemenliği iç içe geçmiş ailevi ve mahalli kümelenmelere dağıtmaya meyletmışti. Oysa bu durum, 16. yüzyılın gitgide güçlenmiş Fransız monarşisi veya kraliyet otoritesinin, aristokratik güçle arasına mesafe koymak için, gözünü deni- zaşırı topraklara diken İspanyası'yla tezat oluştuyordu.

Her eyalette az sayıda büyük toprak sahibi akrabalık, evlilik ve bağımlılık ilişki- lerini kullanarak kaynakları ellerinde tutmayı başarmıştı. İhtiraslı ve ticarete yatkın

1 *Stadhouder* (çev.)

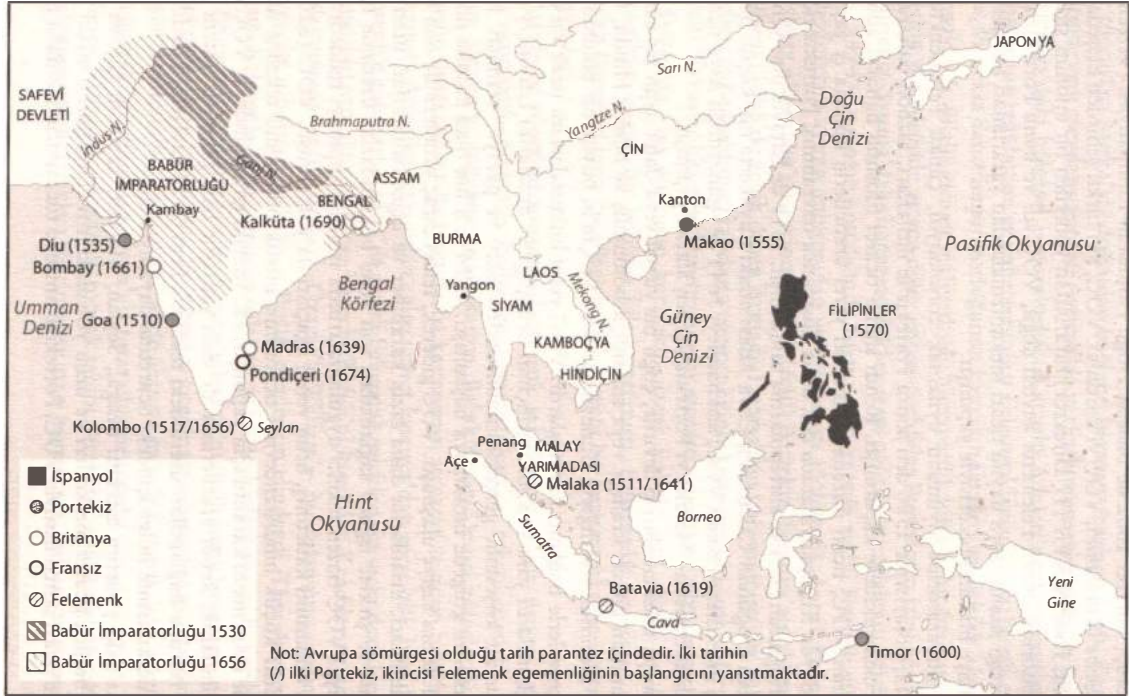
bu aileler, uzak mesafe deniz yolculukları için kaynakları bir merkezde toplamanın yolunu bulup, nihayet 1602'de Birleşik Doğu Hindistan Kumpanyası (*Vereenigde Oost-Indische Compagnie*), VOC'yi kurdular. VOC, altı farklı şehirden hissedarları temsil eden, *Heeren XVII* (17 Direktör) tarafından yönetilen bir anonim şirketti. Bir imparatorluk kuran Felemenk devleti değil, VOC'ydi ve bunu Portekizlilerin öncülük ettiği silahlı, zora dayalı ticari mekanizmalardan yararlanan anonim şirketin sermaye birikimi becerisiyle yapmıştı.

VOC, imparatorluk oyununu oynamak *zorundaydı*, çünkü Felemenklilerin İspanya'yla, dolayısıyla 1580'den sonra Portekiz'le ihtilafları, Lizbon baharat piyasasını Felemenklilere kapatmıştı. Kendi silahlı ticaret filosunu baharat adalarına gönderen VOC, ticari düzenin ucundaki yerel üreticilerle itina ile iş yapmak durumundaydı. Kumpanya arada çok daha düşmanca davranmış, Portekiz ticaret imparatorluğunun gemi ve antrepolarına saldırmıştı. 1619'de Batavia diye yeniden adlandırılan (bugünün Cakarta'sı), Cava Adası'ndaki Cayakarta'nın küçük bir kasabasında üslendikten sonra VOC, asıl hamleyi 1641'de –güneydoğu Asya ticaretinin önemli antreposu– Malaka'yı Portekizlilerden alarak yapmıştı.

Endonezya takımadaları o devirde, çoğu bir yüzyıl veya daha uzun bir süredir Müslüman olan birçok krallığa veya sultanlığa bölünmüş ve bunlar Hindu, Çinli ve Malay tüccarlar aracılığıyla Güneydoğu Asya ve Çin'in büyük bir bölümündeki ticari çevrelerle bağlantı kurmuşlardı. VOC yerel hükümdarlara uzak mesafeli ticari bağlantıların yanı sıra, bir tarihçinin dediği gibi “arzularını Endonezya'nın kendilerine ait köşesinde gerçekleştirebilecekleri gücü ve parayı” vermişti. Batavia komşularını gölgede bırakmaya başlamıştı. 1624'te 8 bin olan kasaba nüfusu 1670'de 130 bin kişiye ulaşmıştı. VOC giderek, temel ihraç ürünlerinde ona tek el hakkı tanımları, insanlarını daha fazla karabiber ve diğer baharatları üretmeye zorlamaları ve şirkete işgücü sağlamaları için yerel hükümdarlar üzerinde baskı kurabilmişti. VOC bazen tekeli uygulamalarında işbirliği yapmayı reddeden cemaatlerin tamamını katletmiş, ürün veren ağaçları da yok etmişti. VOC 1620'lerde bölgedeki küçük hindistancevizi¹ ticaretinin büyük bölümünü tekeline almış; 1650'lerde de aynısını karanfil için yapmıştı. 18. yüzyıla girildiğindeyse VOC köle emeği kullanarak, kendi arazilerinde de ekin yetiştirir hale gelmişti. Sistem hem VOC'nin Avrupa bağlantıları üzerindeki tekeline, hem de Malayların, Hinduların ve Cava tüccarlarının bölge içindeki ticaretine dayanıyordu.

Batavia'daki yönetim merkezi Bengal, Seylan, Malaka, Tayland, Çin ve Tayvan'daki başlıca ticaret merkezleri ve uzun yolculukların Ümit Burnu'ndaki (Güney Afrika'daki) ikmal üssüyle VOC, Portekizli antrepo tüccarlarından daha güçlü

1 Muskat (çev.)

Harita 6.2 16. ve 17. yüzyıllarda Güney ve Güneydoğu Asya

bir faaliyet sürdürüyordu. Portekiz ve İspanya kralları gibi, aristokratları uzaklaştırma derdi yoktu. Şirket örgütlenmesi yenilikçiydi. Felemenk Devleti ona imtiyaz tanımış; verdiği beratla normal şartlarda hükümdarlıkla ilişkilendirilebilecek (antrepoları ele geçirmek için güç kullanma, sonradan da bu topraklarda yayılma, toprakları yönetme ve buralardaki kolluk işlerini yapma, yabancı hükümdarlarla müzakere gibi) görevleri bile yerine getirmesini meşrulaştırmıştı. Varlığını kârlı bir işletme olarak sürdüren VOC, bu işlevleri de yürüttükçe şirketten çok bir devlete benzemeye başlamıştı.

1669 itibarıyla, sahibi olduğu 150 ticari, 40 savaş gemisi, istihdam ettiği 50 bin sivil ve 10 bin askeri personelle, VOC dünyanın hem en varlıklı sermaye şirketi, hem de Güneydoğu Asya'nın etkili bir askeri gücü haline gelmişti. Amsterdam'ın 17. yüzyılda yeşeren sosyal ve artistik hayatı, şirketin Doğu Hint Adaları'nda biriktirilen inanılmaz servetiyle beslenmişti. VOC, Cava ve Sumatra'daki çoğunluğu Müslümanlığı kabul etmiş olmasına rağmen bölünmüş– yerel krallıklarla savaşmış, Batavia'yı geri alma çabalarını da bastırmıştı. Antrepolarında yaşayan, gittikçe farklılaşan bir toplumu denetim altında tutmuştu. Felemenk erkekleriyle yerel kadınların evlenmesi melez topluluklar üretmiş, bunlardan bazıları baba tarafından bağlantılarını kullanarak, rekabetçi ticaret dünyasının fırtınalı ortamında ilerlemeye çalışmışlardı.

Herhangi bir imparatorluktaki gibi, VOC düzeni de –ister Felemenkli, ister yerli olsun– temsilci ve araçların sistemin en tepesine bağlanmasını gerektiriyordu. Felemenk ve Batavia'nın yanı sıra, Güneydoğu Asya'daki antrepolar arasındaki mesafeler bu sorunu derinleştiriyordu. İlk zamanlarda tehdit, VOC'yi yerli tüccar ve üreticilere bağlayan ilişkiler ağıyla ilgili bilgilerini kullanıp, şirketi devre dışı bırakabilecek temsilcilerden kaynaklanıyordu. Sonraları İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası Bengal'e yerleşince ihanet tehlikesi baş göstermişti. Felemenkli veya diğer temsilci ve araçların, malların yanı sıra bağlantı bilgilerini –daha çok ödeme yapması halinde– bir hasıma teslim etme riski doğmuştu.

İkinci bir zaaf da bir zamanlar şirketin güçlü olan yönünden; VOC'nin finansman ve yönetim esnekliğinden kaynaklanmıştı. Özel bir ticaret ortaklığı olarak VOC, bilhassa Felemenk'ten daha büyük ve merkezileşmiş devletlerin elindeki ka-

M. *Postlethwayt'ın VOC'nin başarısının nedenleri üzerine yazdıkları: "Sınır tanımıyor, bir tür özerklik ve egemenliğe sahip, ...keyfince barış ve savaş yapıyor, hem de bir başına; herkesle ilgili adli kararları o veriyor; ...koloniler kuruyor, tahkim ediyor, asker topluyor, elinde çok sayıda asker ve garnizon bulunduruyor, filoları donatıyor ve sikke kesiyor."*

— 1751'de yayımlanan Universal Dictionary of Trade and Commerce¹ maddesi.

1 Genel İş ve Ticaret Sözlüğü (çev.)

dar geniş askeri imkânlarla sahip değildi. Tekel olma stratejisi, VOC açısından yüksek askeri harcamalar anlamına gelirken; Güneydoğu Asya'nın şirketin denetimi altındaki bölgelerindeki köylüler ve diğer üreticiler açısından, bu durum ihraç ürünlerinde düşük, ithal mallarında yüksek fiyat demektir. İngiltere'yle, Karayip Adaları'ndan Çin denizine kadar yayılan çatışmalar da ağır kayıplara yol açmıştı. VOC daha iyi bir koruma ve daha sert bir meydan okumanın bedelini vergi yükümlülerine yansıtamamıştı. İşler kötüye gittiğinde, devletin aksine özel yatırımcıların ortaklıktan ayrılma seçeneği vardı: Başka bir yerde veya başka bir ticari ilişkiler ağına da servet edinebilirlerdi.

18. yüzyılda rekabet kızıştıkça VOC'nin, Britanyalılar kadar (daha sonra bu bölümde ele alınacak) çeşitlilikte strateji ve imkân barındıran bir imparatorluk reputarına sahip olmadığı ortaya çıkmıştı. Felemenkliler 1720'lerde artık gerilemeye başlamıştı. Britanya ticari mevzuatı ve deniz gücünü kullanarak, Atlantik ticaretiyle Kuzey Denizi/Baltık deniz yollarının büyük bir bölümünün Britanyalıların elinde kalmasını sağlamıştı. VOC, 1780'lerin İngiliz-Felemenk savaşlarında hem gemi hem de pazar kaybetmişti. Şirket 1798'de iflas etti. VOC'nin hâkimiyetindeki Cava, Sumatra ve diğer bölgeler giderek Felemenk Devleti'nin sömürgeleri haline geldi.

Çin ve Osmanlı İmparatorluklarının çapına ve iç uyumuna sahip olmayan, Portekizliler ve Felemenkliler ellerinden geleni yapmıştı. Hareket kabiliyetlerini, denizcilik tekniklerindeki ustalıklarını, sermayeye erişim imkânlarını ve güçlerini uzak mesafeli ticaretin kilit noktalarında yoğunlaştırma becerilerini sonuna kadar kullanmışlardı. Portekizlilerin ilişkiler ağı ve irtibat noktalarından oluşan imparatorluğu, daha fazla esnekliğe ve kaynaklara sahip bir Felemenk ticari ortaklığı karşısında zayıf kalmıştı. VOC'ye, bir şirket olarak güçlü devletlerin rekabeti karşısında yapabileceklerinin sınırlarını zorlamıştı. Hiç değilse bu imparatorluklar, Güneydoğu Asya'nın büyük bölümüyle, kısmen Atlantik'in politik ve ekonomik ilişkilerini yeniden yapılandırmaya öncülük edinceye kadar dayanmıştı.

BİR DENİZAŞIRI İMPARATORLUĞUN KURULUŞUNDA TOPRAK, TOPLUM VE AHLAK: AMERİKA KITASINDA İSPANYA

“İspanyol İmparatorluğu’nu” Avrupa’da kurulmuş karma bir monarşi olarak daha önce ele almıştık (Bölüm 5). Şimdiyse dikkatimizi denizaşırı bölgeler üzerinde toplayıp, Portekiz ve Felemenk atılımları dönemiyle çıkışan, Asya’ya doğru yeni bir deniz yolu arayışıyla başlayan ama Amerika kıtası sahillerinde son bulan bir imparatorluk projesini inceleyeceğiz. İspanyol Tahtı ne denizaşırı ticareti yönetiyor, ne de buna mali destek veriyordu. Ancak meyvelerinin Cádiz veya Sevilla’dan

geçmesini ve monarşinin payına düşeni almasını temin etmeye çalışıyordu. Tahtın denizaşırı toprakları Kastilya genel valilikleri aracılığıyla yönetmesi ve “İspanya krallıklarından” insanların Amerika kıtasına yerleşmelerini teşvik etmesine rağmen; yerli halkları Katolik bir monarşiye katmakla ilgili çıkarları, fatih ve yerleşimcilerin bu toplulukları uygun gördükleri şekillerde sömürme arzularıyla her zaman örtüşmüyordu.

Karayip Adaları’na yaptığı ikinci seferinde Kolomb, beraberinde 1500 yerleşimci getirmişti. Bunlar İslamiyete karşı güdülen savaşlar ve Kanarya Adaları’nın fethi nedeniyle, zapt edilen toprakların insanlarını kâfir addetmeye ve aşağı görmeye şartlanmışlardı. Bu yüzden koloni kurmak üzere adalara ilk ayak basanlar, mahalli kaynakları yağmalamışlar; adaların halkları ikinci darbeyi de hastalıklardan yemişlerdi. İspanyol yönetimi çok geçmeden yerleşim şekillerini düzene sokup, tarımsal üretime başlayabilmek için girişimde bulunmuştu. Valiler, işgücünün yerli kabile reislerince sağlanmasına çalışmışlarsa da, nüfusun önemli ölçüde azalmasından ötürü, komşu adalardaki işgücüne yönelmişlerdi. Çeşitli ürünleri yetiştirmeyi deneyen İspanyollar 1515 civarında şeker kamışında karar kılmışlardı. Ancak şeker kamışı üretiminde yıllar sonra, Karayip Adaları Afrikalıların işgücüne kavuşunca dişe dokunur bir artış sağlanabilmişti. Bu sırada koloni kurma dürtüsünü besleyen, hemen elde edilebilecek servet –altın ve gümüş– olmuştu.

Amerikan anakarasının fethi, çoğunlukla Avrupalı erkeklere özgü bir kahramanlık menkıbesi olarak anlatılır: Aztek İmparatorluğu’nun 600 kadar İspanyol tarafından yenilmesi (1519-1521) ve daha sonra (1531-1533) aynı ölçüde inanılmaz bir şekilde, İnkaların en çok 200 fatih tarafından ele geçirilmesi gibi. Güya, iki zafer de çok kaliteli silahlar, atlar ve hareket kabiliyeti sayesinde kazanılmıştı. İspanyolların taşıdığı hastalık da mahalli imparatorlukların yenik düşmesinin bir nedeni sayılmıştı: Aztek başkenti ni, Cortés’in son kuşatmasından kısa bir süre önce çiçek hastalığı vurmuştu.

Fethin hızıyla ilgili “çelik ve mikrop¹” açıklaması uzmanların aklına yatmamıştır. Kıtaya yeni ayak basanların teknolojik üstünlükleri yetersizdi ve her halükarda geçiciydi. Nüfus azalması uzun vadeli bir süreçti. Yaban-

Fetih güdüsü hakkında iki İspanyol’un görüşü:

Azteklerle savaşan Cortés’in askerlerinden Bernard Diaz’ın mektubundan: “Tanrı ve Majestelerine hizmet için, karanlıktakilere ışık tutmak için, aynı zamanda zengin olmak için.”

İnkaları yenen Pizarro’nun, ona Peru’da inancı yaymayla ilgili dini sorumluluğunu hatırlatan bir rahibe cevabı: “Buraya bu amaçlarla gelmedim. Buraya onların altınlarını alıp götürmeye geldim.”

1 Yazarlar burada Jared M. Diamond’ın *Tüfek, Mikrop ve Çelik* (TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları) adlı eserine atıfta bulunmaktadır. (çev.)

cıların saldırdığı anda gerçekleşen bir şey değildi. İmparatorlukların bölgeye özgü zaafı üzerinde düşünmek, durumu anlamamıza yardımcı olacaktır. Aztek ve İnkalarda nispeten yakın bir zaman önce oluşan imparatorluklardı. Egemenlik ve servet büyük ölçüde merkezlerinde toplanmıştı. İmparatorlukların kıyılarındaysa sıklıkla şiddete maruz kalan, bütünüyle asimile edilmemiş kabileler bulunuyordu. Avrupalılar buralara ulaştığında, yerli halk yeni gelenlerin düşmanlar mı, tanrılar mı, cinler mi –yoksa baskıcı bir güce karşı işe yarayabilecek potansiyel müttefikler mi– olduklarından emin değildi. Bu belirsizlikler, onları nelerin beklediğini bilememeleri yüzünden etkin bir şekilde karşılık verebilme imkânlarından yoksun hükümdarlarının işini iyice zorlaştırmıştı. Cortés ve Pizarro, memnuniyetsiz kabileler arasından asker toplamış, böylece ordularını savaştıkları Aztek ve İnkalaların silahlı kuvvetleri kadar büyütebilmişlerdi. Azteklerle zorlu muharebelerinde, yerli müttefiklerine ve Aztek İmparatoru Montezuma'nın tereddütlerine rağmen İspanyollar da kayıp vermişti.

Azteklerden daha merkezileşmiş İnka İmparatorluğu'nun fethini, İnka egemenliğinden dışlananları yerli müttefiklere dönüştürmek de kolaylaşmıştı. Avrupalı istilacılar ve müttefikleri gafil avlama, hile, hareket kabiliyeti ve cesaret sayesinde İnka'yı (imparatoru) öldürmüşler, gücünü simgeleyenlerin kutsallığını bozup büyük miktarlarda altın ve gümüşü gasp etmişlerdi. İnka toplumuna bir bütün olarak baş eğdirmek daha uzun zaman almıştı.

Nüfusun aniden azalması Aztek veya İnka yenilgisinin nedeni olmasa da sonucuydu. Hareket kabiliyeti yüksek İspanyolların bağışık sistemleri, yerli kavimlere göre daha güçlüydü. Bazı tahminlere göre fetihden yarım yüzyıl sonra, Meksika'nın nüfusu 25 milyondan 2.65 milyona, Peru'nunkiyse 9 milyondan 1.3 milyona düşmüştü. Ne var ki bazı araştırmacılar da ölçü alınan sayıların varsayımlara dayalı olduğunu ve bir hastalığın etkisini ölçmenin çok kolay olmadığını ileri sürmektedirler. Fetih sonrası derin acıların yaşandığıysa tartışılmaz.

Fatihler Aztek ve İnka toplumlarının tepesindekileri yok etmeye, en alttakileriyse sömürmeye koyuldular. Ancak aradaki kesimlere ölçülü davranmak durumundaydılar. Hiyerarşik ilişkilere alışık bir nüfusun İspanyolların eline düşmesi bakımından, Aztek ve İnka politik yapıları fatihler için bir avantajdı. Azalan bir nüfus üzerinde ağır bir yük haline gelen haracı toplamak, özellikle altın ve gümüş madenleri için işgücünü bir araya getirmek, yerli araçları gerektiriyordu. İnka hükümdarıyla mahalli cemaatler arasında meyancılık yapanlar genellikle İspanyollar için de aynı rolü oynamışlardı. Bu insanlar haraçtan kendi paylarına düşeni alan ama aynı zamanda kabile mensuplarına karşı kullanılan cebri de yumuşatmaya çalışan kabile reisleriydi (*cacique*¹). Zaman içinde *mita* sistemiyle, And Dağları'ndaki

1 *Cacique*: İspanyolca ve Portekizcede Kızılderili kabile reisine verilen ad. (çev.)

Kızılderili kabileleri erkeklerini, gümüş madenlerinde dönüşümlü olarak ağır koşullarda çalışmak üzere göndermeye mecbur tutulmuştu: Her yıl yedi yetişkin erkekten biri madene gidiyordu. İspanyollar sömürge yapılarına, İnkaların patrimonial hiyerarşisini yukarıdan aşağıya kadar uyarlamış ama İnka'nın¹ kaynakları halkı arasında yeniden bölüştürme rolünü pek yerine getirmemişlerdi.

Bazı İnka soyluları bir süreliğine işbirliği yapmış ama İspanyolların küstahlık ve kutsal simgelere saygısızlıklarından rahatsızlık duymuşlardı. 1536-1537 yılları arasında Manqu İnka Yupanki, İspanyollara karşı elli bin kadar askeri seferber ederek, antik başkenti kuşatmış ancak müttefiklerinin bir bölümü kaçınca yenik düşmüştü. Ayaklanmalar ve kumpaslar 1570'lere kadar sürmüştü.

Meksika'dan başlayarak çoğu erkek olan istilacılar, hatta bizzat Cortés'in birlikleri, yerli seçkinlerin kızlarıyla evlenmişler veya onlardan çocuk sahibi olmuşlardı. Böylelikle bir *mestizaje* (melezleşme) süreci ortaya çıkmıştı. İnka İmparatorluğu'nun ve İspanyol fethinin ünlü kronikçisi Garcilaso de la Vega, bir istilacıyla bir İnka prensesinin oğludur ve *mestizo*² kökenini gururla açığa vurmuştur. Ne var ki koloni kolu kanadı kırılmış, paramparça bir toplumdur. Devletin yönetim merkezlerinde yoğunlaşan seçkinler varlıklarını, sömürgeleşmeyi çoğunlukla mecburi çalışma ve haraç talebine maruz kalarak yaşayan yerli cemaatlerin yanı başında sürdürüyorlardı. Bu gruplar ağırlıklı asimile edilmemiş ve yoksullaşmıştı. Bir başka karışık nüfusa savaş, hastalık ve sömürü nedeniyle sosyal konumlarını kaybedenlerden oluşmuştu. Afrikalı köleler de apayrı bir grupta ama İspanyol yerleşimciler birçok Afrikalıyla ister evlilik, ister tecavüz, isterse ikisinin arasındaki bir yolla birleşmiş, bir başka melez topluluğu meydana getirmişlerdi. İspanyol yetkililer ve kilise, *República de los Indios*³ adı verilen idari bir yapıyla, Kızılderilileri yerleşimcilerden uzakta tutmaya çalışmıştı. Ne var ki aslında toplumsal kategoriler hem parçalanmış, hem de iç içe geçmişti.

Orta ve Güney Amerika'nın daha az meskûn ovalarını fethetmek İnka'ların dağlık arazilerinden daha zordu. Akıncı müfrezeleri, tüccarlar, misyonerler ve gaspçı yerleşimciler, günümüzün Şilisi'nden Kaliforniya'ya kadar yavaş ilerleyen ve inişli çıkışlı bir dönüşümün taşıyıcıları haline gelmişlerdi. Direniş ve ayaklanmalar sıklaşmıştı. Kızılderililer atlara sahip olur olmaz, daha etkin bir şekilde karşı koymuşlardı. Kendilerini savunmak için –örneğin istismarları dava konusu yaparak– İspanyolların kültürel imkânlarını da kullanmışlardı. İstilacılar birkaç yerde, örneğin Güney Şili'de, 1590'lardan sonra sözlerini geçiremez olmuştu. İspanyol liderler başka bölgelerde de haraç ve emek beklentilerini düşürmeyi, cemaatlere

1 İmparator (çev.)

2 Melez (çev.)

3 *República de los Indios*: Kızılderili Cumhuriyeti (çev.)

önemli oranda otonomi tanımayı ve onlarla işbirliği yapacak meyancları aramaya devam etmeyi öğrenmişlerdi. Nüfusun seyrelmesinde payı olan İspanyollar, şartlara uyum sağlamak zorunda kalmışlardı.

Geniş topraklara yayılmış bir nüfus üzerinde otorite kurmak için gerekli insanları düşük bir maliyetle sıraya koymak kolay iş değildi. Geçici olması amaçlanan bir çözüm *encomienda*¹ sistemi idi. Avrupa'daki feodal beylerin bağımlı insanlar üzerinde otorite kurması fikrine dayalı *encomienda*, aslında Kızılderililerin bahşedildiği bir düzendi. Bu sistem kralın bir yanaşmaya belirli –genellikle oldukça büyük– bir toprak parçası üzerindeki yerli halktan haraç toplama ve işgücü talep etme hakkını vermesine dayalıydı. *Encomendero* denilen bu kraliyet tebaasının da, bunun karşılığında Taht'ı savunması ve Hristiyan inancını benimsetmesi bekleniyordu. Toprak ve insanların bu şekilde paylaştırılması, yerli politik yapıları parçalamış ve *encomendero*'lara bağımlılığı teşvik etmişti. *Encomendero*'ların, haraç toplamak ve işgücü temin etmek için, pratikte geniş aile reislerinin veya mahalli ileri gelenlerinin işbirliğine ihtiyacı vardı. Dahası bu insanlarla pazarlığa girişmek dışında pek seçenekleri yoktu. Ayrıca *encomendero*'lar, kraliyet görevlileri veya uzaktaki kralinkiler yerine kendi çıkarlarını öne almak için çeşitli dolaplar çevirmişlerdi. *Encomiendaların* veraset konusu olmaması için 1542'de yapılan kraliyet girişimleri boşa çıkmıştı.

Meksika ve fethedilen diğer bölgelerdeki İspanyol yerleşimcilere haklar ve görevleri birlikte bahşetmekle monarşi, imparatorluk işlerini yürütmesi için gerekli bazı araçları, kendi göçmenleri arasından temin edebilmişti. Aynı zamanda bu yolla, Amerika kıtasındaki insanları politik hiyerarşinin içine katabilmişti. *Encomiendalar* Latin Amerika boyunca çeşitli yönlerde evrilmişti. Bazı yerlerde bağımlı emekçilerle köylüleri kendi vesayeti altına alan toprak sahibi sınıfa; bazı yerlerde de değişken ölçülerde devlet gözetimi altındaki yerli, İspanyol ve mestizo nüfuslardan oluşan karma ve eşitsizliğin hüküm sürdüğü cemaatlere dönüşmüştü. *Encomiendalardaki* Kızılderililer, bir ölçüde bütünlüğünü koruyan yerli kabileler, İspanya'yla yakın bağlantılarını sürdüren yüksek mevkilerdeki seçkinler, ovalardaki plantasyonların köleleri, dağlık bölgelerdeki köylüler ve sınır bölgelerinde hayvancılık yapan bireysel girişimciler ortak bir Hispanik kültürün unsurları değildi. Aksine bu, imparatorluk düzenine ve Hristiyanlığa gelişigüzel eklemelenmiş paramparça bir toplumdur.

Daha önce ele aldığımız gibi (Bölüm 5), baştan sona girişimin finansmanı –gemilerin inşası, orduların teçhizi, ticari yatırımlar– büyük ölçüde İspanya dışından

1 *Encomienda*: İspanyolca “emanet etmek” anlamına gelen *encomendar* kelimesinden gelmektedir. (çev.)

sağlanan sermayeyle gerçekleşmişti. Dışarıdan sağlanan sermayeyle, monarşinin Avrupa'daki topraklarını savunmak için aldığı borçlar ve Yeni Dünya yerleşimcilerinin talep ettiği tüketim ürünleri için İspanya dışındaki kaynaklara olan bağımlılık birleşince, İber Yarımadası'ndan geçen muazzam altın ve gümüş madenleri kazançlarının büyük bölümü Felemenk ve Almanya'ya gitmişti. 1550'lerde Taht'ın payı –Amerika kıtasından ihraç edilen altın ve gümüşün beşte birine denk “*quinto real*” denilen kraliyet hissesi– hatırı sayılır bir ölçüdeydi ve Avrupa'yla denizasırlı bölgelerdeki toprakları savunmak için kullanılıyordu. Ancak İspanya'daki sermaye birikimi zayıftı, mahalli ekonomik yapıyı iyileştirme çabaları da yavaş ilerliyordu. Felemenk'i Habsburg hâkimiyeti altında tutmaya yönelik savaş yoğunlaşınca, Peru ve Meksika'nın gümüşü İspanya'yı 1596'daki iflasından kurtarmaya yetmemişti.

16. yüzyılda fatihlerin bir Katolik imparatorluğu yaratmakta olduklarına dair yaygın bir mutabakata rağmen, bunun anlamıyla ilgili farklı görüşler vardı. Misyonerler, putperestlik ve kurban kesmeyle mücadeleyi de içeren uzun süreli bir inancı yayma seferberliği başlatmışlardı. Yerli toplulukların kutsal mekânları sistematik olarak tahrip edilmişti. Yöresel dinlerle İnka, Maya veya Aztek hükümdarlarının otoriteleri arasında bağlantı kurulması, fethin dini örf ve âdetlerin sağladığı uyumun kuyusunu kazması anlamına geliyordu. Amerika kıtasındaki İspanyol sömürgelerinin sınır bölgelerindeki misyoner tesisleri dini dönüşüm merkezleriydi ama aynı zamanda tarımsal ileri karakollardı. Rahipler buralarda –kendi toprakları üzerindeki Kızılderilileri, belki de, encomendero'ların en şiddetli taşkınlıklarının yanı sıra, Kızılderililerin henüz kontrol altına alınmamış kıskırtma ve tehditlerinden de koruyarak– Hristiyan, üretken ve itaatkâr bir köylülük yaratmaya çalışıyorlardı.

Monarşi –her zamanki gibi anayurtta yapabileceğinden daha sıkı bir denetim kurmaya çalışarak– din adamı atamalarına nezaret etmeye ve faaliyetlerini izlemeye kalkışmıştı. Ne var ki kilise-misyoner sistemiyle idari hiyerarşi asla uyumlu olmamıştı. Devlet 1571'den sonra Kızılderilileri Engizisyon'dan muaf tutmuştu ama hem dini cürümleri cezalandıran, hem de yerliler arasında inancı yaymaya çalışan ve farklı isimler altında faaliyet gösteren kurumları da teşvik etmişti: Yerlilerin Piskoposluğu¹, Kızılderili İnancının Hakemler Kurulu², Yerlilerin Mahkemesi³ gibi. Köleler arasındaki Afrika'ya özgü ayinler de kilise ve devlet baskılarının hedefi olmuştu.

Din değiştirme, ille de misyonerlerin peşinden koştukları pasif Hristiyan Yerli'yi yaratmamıştı. Mahalli dini gelenekler, İnkalarınki gibi kral kültlerinden daha daya-

1 *Provisorato de Naturales* (çev.)

2 *Tribunal de la Fe de los Indios* (çev.)

3 *Juzgado de Naturales* (çev.)

nıklı çıkmıştı. Karşılıklı etkileşim, Katolik ve yöresel dini geleneklerin o kadar da büyük ölçüde engeli bir dini inanç ve âdetler coğrafyasında buluşmasına, genel bir senkretizme kapı açmamıştı. Çoktanrı Kızılderililer, aziz kültleri gibi Hristiyanlık unsurlarını âdetlerine katabilmişlerdi. Bir görev olarak sınırlılığın rağmen misyonerlerin verdiği eğitim, bazı Kızılderililere sadece kilise hiyerarşisinde ilerlemek için kullanabilecekleri beceriler kazandırmakla kalmamış, Nahuatl dilindeki ilahileri Romen alfabesinde yazıya geçirmelerine veya Peru kroniklerinin İspanyolcayla Keçuva dili karışımıyla yeniden kaleme alınmasını sağlamıştı. Kızılderili kökenli bazı insanlar bilge Katolik ilahiyatçıları haline gelmişti. Sömürgeye özgü baskı ortamında din değiştirme, ya İspanyol kültürünün ağır bastığı bir sisteme uyum göstermeye yaramış, ya da İspanyol hâkimiyetinin gerçek yüzünü gizleyen, anı ve toplu ayinlerin muhafazası sayesinde, bunun kaçınılmazlığının yanı sıra olağanlığı fikrini beslemişti.

İspanyol Tahtı, devlet kurum ve kurallarını Amerika kıtasında Avrupa'dan daha etkin bir şekilde yerleştirmişti. Bölgesel bir idare yaratmış, bunları önce genel valiliklere sonra da *audiencia*'lara bölmüştü (bkz. Harita 5.2). Bu mevkilerin kâğıt üstünde de olsa krala borçlu Kastilyalıların elinde kalmasını sağlamıştı. Kralın mührünü taşıyan birçok kanun ve kararname Atlantik'i aşmış, hiyerarşinin alt kademelerine kadar ulaşmıştı. Artık Hristiyanlığa özgü amaçlar aşılarmış Romen kanunlarından epeyce etkilenmiş olan İspanya'daki hukukçular, bu kanun ve kuramları imperium kavramıyla ilgisine göre yorumlamışlardı (Bölüm 2). Kızılderililer, imparatorluğun simgesel ve kurumsal yapılarına dahil edilmişler, bu sayede de –elde ettikleri başarılar sınırlı olsa da– ezici vergi ve işgücü taleplerine karşı durmayı denemişlerdi. Ayaklanma tehlikesi pusuda bekliyor, bazen de patlak veriyordu. Bu da memurların hâkimiyet sınırlarının bilincine varmalarını sağlamıştı.

Koloni dünyası İspanya krallıklarından gelen yerleşimcilerin artan varlığıyla yavaş yavaş yeniden şekillenmişti. 1500 ila 1650 yılları arasında Yeni Dünya'ya, bu imparatorlukların Asya'daki ileri karakollarına gidenlerden katbekat fazla, 437 bin İspanyol'un yanı sıra 100 bin Portekizli gelmişti. Amerika kıtasının nüfus yapısını köle ticareti de yeniden şekillendirmişti: 1560 civarında Latin Amerika'daki Afrikalı sayısı İspanyolların sayısını geçmişti. Brezilya'daki köle ticaretine daha da büyük çaplıydı. Köleler İber Yarımadası'nın egemenliğindeki Amerika'nın pek çok bölgesine götürülmüştü ama Karayip Adaları ve kuzeydoğu Brezilya gibi, az sayıdaki plantasyon havzasında yoğunlaşmışlardı. Koloni toplumunun çeşitli kesimleri –Afrika, yöresel imparatorluklar, İspanya gibi– farklı anılardan beslenmişti.

Yenik düşürülen yerli halkların sömürülmesi başlangıcından kısa bir süre sonra, rahipler Kraliçe Isabel'i adalardaki Kızılderililerin köleleştirmesini durdurmaya ikna edince, sorgulanır olmuştu. İspanyolların Kızılderililere yapılan muameleye

en uzun süreli ve yaygın bir şekilde duyulan saldırı, 1510 ila 1560'lar arasında, Dominiken keşiş Bartolomé de las Casas'tan gelmişti. Koloni ve anayurdun birlikte tek bir politik yapı, tek bir manevi dünya oluşturduğunu varsayıyordu. Görüşleri, bir taraftan Kızılderililerin ruhlarını arındırmayı bir görev ilan ederken, diğer taraftan onların bedenlerini istismara yönelen Katolik monarşinin ikiyüzlülüğünü açığa vurmaya ve Kızılderililerle empati kurmaya dayanıyordu. Las Casas en çok Kızılderili medeniyetlerinin, özellikle imparatorluklarının başarıları üzerinde durmuştu. İddiaları, ona göre aynı ölçüde başarılı olmayan Afrikalılar için geçerli değildi. Ayrıca kralın tüm tebaasını da eşit saymıyordu. Zaten Las Casas kolonileri, çarpıcı bir şekilde asıl mensuplarıyla onlara hizmet edenler arasında bölünmüş bir yapı diye de kavramıyordu. Kafasında canlandırdığı –insanoğlunun monarşi ve Hristiyan medeniyetiyle farklı ve eşit olmayan ilişkilerinin bulunduğu– bir tebaalar imparatorluğuydu.

Papalığın Kızılderililerin köleleştirilmesine karşı yaptığı daha önceki resmi açıklamalardan kaynaklanan ve kısmen Las Casas'ın başlattığı tartışmalara cevap niteliğindeki 1542 kanunlarıyla, *encomendero*'ların yerli emeği sömürü biçimlerine bir sınır getirilmesi amaçlanmıştı. Asla uygulanmayan bu kraliyet kararnamele, *ahlaksızlığın erdeme bir ikramıydı*¹. Yüzyıl sonra Las Casas'ın Kızılderili dinine ilişkin halden anlayan hikâyesi, hem devlet ve kilise otoritesini pekiştirdikçe, hem de daha fazla yerleşimci ve mestizo bir zamanların yerli cemaatlerine nüfuz edip, bunları yeniden yapılandırdıkça, Latin Amerika'da gitgide daha az yankı uyandırmıştı. Ne var ki Las Casas'ın Kızılderililere yapılan mezalime ilişkin suçlamalarının yerindeliği büyük ölçüde devam etmişti. Bu durum İspanya'da olduğu kadar, Avrupa'nın başka ortamlarında da (1583'te Las Casas'ın eserinin İngilizce çevirisi yayımlanmıştı) imparatorluğa yönelik eleştirileri körüklemişti.

Madrid veya Sevilla'da “Amerika kıtasını” işgal etmek veya sömürmek yönünde bir karar alınmamıştı. Fatihler kendi birliklerini toplamış ama çok da fazla askeri bir araya getirememişlerdi. İmparatorluk sayesinde denizaşırı topraklardaki denizciler, yerleşimciler ve memurların eline fırsat geçmişti. Monarşi içinse imparatorluk, anayurtta yerli yerine oturtulamayan devlet kurumlarının denizaşırı topraklarda kurulmasına imkân sağlamıştı. Ne var ki zamanla milyonlarca yeni insanın imparatorluk bünyesine katılması; bunların daha aşağıda sayılıp sayılmayacağına, sömürülmeyi hak edip etmediklerine; hiyerarşi, monarşi ve Hristiyan evrenselciğine dayalı imparatorluğa özgü bir toplumun parçası olup olmadıklarına ilişkin tartışmalara kapı açmıştı.

1 Bu kelimelerle François de La Rochefoucauld'un “*L'hypocrisie est un hommage que le vice rend à la vertu*” (İkiyüzlülük ahlaksızlığın erdeme bir ikramıdır) özdeyişine atıfta bulunmaktadır. (çev.)

ŞİRKETLER, PLANTASYON SAHİPLERİ, YERLEŞİMCİLER VE DEVLET: BRİTANYA İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞU

Britanya İmparatorluğu hikâyesini, imparatorluk kurmanın veya kapitalizmin Britanyalı tarzının kaçınılmaz bir zaferi gibi görmek, tarihi ancak tersinden okumakla mümkündür. 16. yüzyılda Britanya Tahtı, denizasıırı girişimlere kaynak ayırmakta pek istekli değildi. Tüccarlar İngiltere'ye giren ve çıkan malları başkalarının denetimindeki bölgelerden –örneğin Venedik, Doğu Akdeniz ve Orta Asya üzerinden– temin ediyordu. Hakluyt ve Purchas gibi politik yazarların, ticareti popülerleştirmek ve Hristiyanlığı yayma çabaları uzaklarda fazla yankı uyandırmamıştı. “Britanyalı” kavramının 1707’de İskoçya’yla birlik oluşturuluncaya kadar pek anlamı yoktu. Ayrıca 16. ve 17. yüzyıllarda “imparatorluk” kelimesinden de, herhangi bir yüksek makam değil, İngiltere’nin “bir başına” olması kastediliyordu.

Ne var ki imparatorluk kurma, hele bununla meşgul başkaları varken, yürütülmesi ve başarılı olunması –ikmal yolları üzerindeki denetimi kaybetme riskine rağmen– zorunlu bir faaliyet konusu haline gelmişti. İngiltere’nin bu işi becerip beceremeyeceği uzun bir süre belli değildi: 1588’de İspanyol Armadası’nın Britanya’nın deniz kuvvetlerini yenmesine ramak kalmıştı. Yüzyıl sonra –Protestan ve Katolik arasındaki ayrılıktan ötürü– Britanya monarşisinin başı o kadar beladaydı ki, Felemenkiler başarılı bir şekilde müdahale edip, tahtın Protestan talibi Oranje’lı William’ın yanında yer almışlardı. Dahası Katolik Fransa hâlâ ciddi bir hasımdı: Avrupa’daki en kalabalık monarşiydi, aristokrat ve gözü yükseklerde olan seçkinlere mevki tahsis eden (veya satan) krallarıysa, büyük topraklar üzerinde güçlü bir patrimoniyal egemenlik sürdürüyorlardı. Manş Denizi’nin karşı tarafındaki tehdit Fransa da, Kuzey Amerika’da ticaret kolonisi ve yerleşim kurmanın, Karayip Adaları’nda plantasyon kolonisi, Hindistan’da da ileri karakol sahibi olmanın peşindeydi.

Britanya İmparatorluğu’nu birbirinden farklı amaçlarla hareket eden sosyal aktörler yarattı. İngiliz korsanlar, bazen Taht’ın rızasıyla ama her zaman kendileri için, Portekiz ve İspanyol teknelerine baskın düzenlediler. Tüccarlar bir başlarına atılım yapmayı göze almışlardı, ancak diğer imparatorlukların kısıtlayıcı politikalarıyla karşı karşıya gelmeden pek uzaklara gidememişlerdi. Britanya’nın imparatorluğunun gelişim çizgisini incelemek üzere, Britanya Adaları’ndaki sınırdaş imparatorluğu, özel şirketlerin rolünü, göçmen ve plantasyon kolonilerini ele alacağız.

İskoçya Krallığı’nın (1707’de sona eren bir süreçle) bünyeye dahil edilmesi, İskoçyalı seçkinlerin Britanya sistemine umut bağlamalarına neden olmuştu. İskoçya’daki isyankâr alt sınıflar, İskoçyalı derebeylerini Britanya monarşisiyle işbirliği konusunda daha bir istekli kılmıştı. Eğer denizasıırı imparatorluk –üst sınıflardan ibaret olmayan– çoğu İskoçyalıya yurtlarında yararlandıklarından daha

üstün roller ve kazançlar sağlamasaydı, bu süreç o kadar da iyi işlemeyebilirdi. İngiltere Kralı I. James/İskoçya için VI. James, bir süreliğine kendine “tüm Britanya Adası’nın imparatoru” unvanını layık görmüştü ama ne İngiliz ve İskoç hukukunu, ne İngiliz ve İskoç kiliselerini, ne tarihlerinin İngiliz ve İskoç yorumlarını birleştirebilmiş; ne de krallığının çok kültürlü yapısını kabullenebilmişti. Bu yüzden önce iki, Galler bölgesinin eklenmesiyle de üç krallığın yegâne kralı olmakla yetinmişti.

Galler’deki düzen, İskoçya’dakinin daha sakin bir örneğiydi. Ancak Katolik İrlanda farklıydı. Baskıyla iyiden iyiye boyun eğdirilen bir politik yapı haline gelmişti. İngiliz –Protestan– büyük toprak sahipleri İrlanda’da “plantasyon” dedikleri büyük çiftlikler kurmuş; bu büyük arazileri İngiltere, Galler ve İskoçya’dan getirdikleri Protestan yerleşimcilere kiraya vermişlerdi. Gerek yönetim, gerekse Protestan seçkinler, bu plantasyonların tarım üretimini çağırdığı İrlandalıların kapasitelelerinin ötesinde geliştirmekle kalmayıp, onları Roma kolonilerinin Britonları uygarlaştırdığı gibi uygarlaştıracaklarını iddia etmişlerdi. 1585’te el koyulan bir İrlanda toprak parçası, satılmaması koşuluyla 35 İngiliz derebeyine dağıtılmış ve buralara 20 bin göçmen yerleştirilmişti. İrlanda Denizi’ni geçen göçmen sayısı 1641’e geldiğinde 100 bine varmıştı. Kelimenin buradaki anlamıyla plantasyonlar, Roma İmparatorluğu’nun “kolonilerini” çağrıştırmaktadır: İnsanları bir yerden ötekine nakledip yerleştirmek; o toprakların asıl sahiplerinin hak taleplerini göz ardı etmek veya onlara baş eğdirmek.

Britanyalı seçkinler İrlanda’da hem farklılıkların yönetimi politikası, hem de boyunduruk altına alma sorunlarıyla uğraşmıştı. Topraklarına İngiliz veya İskoçyalı göçmenleri yerleştirmek, birçok imparatorluğun aşağıladığı “göçmenler” gibi, Katoliklerin de bu araziler üzerinde gerçek hak veya bağlarının olmadığı anlamına geliyordu. Bu arada İrlanda’da –“papacılık” denilen– Katoliklik, şiddetli bir ayrımcılıkla yüz yüze kalmıştı. Britanya’dan “farklılık”, İrlanda Denizi’nin karşı yakasında başlamış; İrlanda’da bir yere kadar İngiliz kurumları örnek alınırken, etkili olanlar –özellikle İrlanda Parlamentosu– Protestanlara ayrılmıştı. İrlandalı Katolikler Britanya İmparatorluğu’nun parçası haline gelmiş, kimi zaman hazır işgücü, kimi zaman da kargaşalık kaynağı olmuşlardı. Yönetim, İrlandalı asilerin Katolik Fransa’yla gizlice ittifak kurmasından korkmuş; İrlandalı askerler, çoğu daha önceleri görev yapmışsa da, ancak 19. yüzyılda resmen Britanya ordusuna kabul edilmişlerdi. Zamanla Hindistan’daki Britanya askeri gücünün başlıca dayanağı olmuşlardı.

Sömürgeleştirmenin ikinci yolunu imtiyazlı şirketler sağlamıştı. 19. yüzyılda Britanya Tahtı’nın mücevheri¹ sayılan Hindistan, 1858’e kadar Taht’a ait değildi. Hindistan özel bir şirket olan İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası (EIC) tarafından sö-

1 Yazarlar Paul Scott’ın Hindistan’daki Britanya egemenliğinin son dönemlerini anlatan *The Jewel in the Crown* (Taçtaki Mücevher) romanına atıfta bulunmaktadır. (çev.)

mürgeleştirilmişti. 1599'da kurulan şirket, İspanya ve Portekiz'in Akdeniz bölgesinde ticarete hâkim olamayacağı anlaşıldıktan sonra Doğu Akdeniz ticaretini eline geçiren, Levant Kumpanyası'nın (1581) izinden yürümüştü. Levant Kumpanyası ve İngiliz devlet görevlileri Osmanlı İmparatorluğu'yla ticari anlaşmalar yapmışlar ve Osmanlılara tophanelerde kullanılmak üzere gönül rızasıyla kalay ve kurşun sağlamışlardı. Bu tam anlamıyla, kraliçe ve sultanın kısaca görüştükleri, Katolik Habsburglara karşı bir Protestan-Müslüman ittifakı değil, perde arkasında imparatorluklar arası bağlantılar olan adamakıllı bir ticari girişimdi. 1600'de Kraliçe I. Elizabeth, bir beratla EIC'ye Ümit Burnu'nun doğusundaki İngiliz ticareti üzerinde tekel hakkı tanımıştı. Başlangıçtaki 125 hissedar Felemenk VOC'yle rekabete koyulmuş, onun Güneydoğu Asya'daki gücü ve ilişkiler ağıyla boy ölçüşemezken, Hindistan'da iyi iş çıkarmışlardı.

Orada Osmanlıdan daha kalabalık bir başka imparatorlukla karşı karşıya gelmişlerdi. Son Moğol imparatoru Timur'un soyundan gelen Babürlüler, çeşitli dinlere mensup ama esasen Hindu bir nüfusa, İslami otoriteyle Fars etkisindeki bir seçkin kültürünü kabul ettirmişlerdi. Moğol yöntemlerini izleyen Babürlü imparatorlar hem yöresel dini liderlere, hem de yerel nüfuz sahiplerine bir hayli hareket özgürlüğü tanımıştı. Alt kıta Moğollardan önce de üst üste birçok imparatorluk kuruluşuna maruz kalmıştı. Güneydeyse eski sosyal yapılar varlığını sürdürmüştü. İmparatorluk hükümdarlarına hizmet imkânı bazı aileleri servet sahibi yaptı gibi, uzak mesafeli bağlantılarını da geliştirmişti. Avrupalılar Hint Okyanusu'nda boy gösterdiklerinde, Babür İmparatorluğu hâlâ kuruluş sürecindeydi. 1570'lerin başlarında Batı Hindistan'daki Gucerat bölgesini, birkaç yıl sonra da Bengal'i ele geçirmişlerdi (bkz. Harita 6.2).

Babür her şeyden önce bir kara imparatorluğuydu. Yönettikleri büyük ve çevresi geniş bir nüfus sayesinde, fazlasıyla yeterli gelir kaynağına sahip olmuşlardı. Yollar inşa etmişler, ticari kredi imkânlarını geliştirmişler, para birliğini ve büyük bir bölgede güvenliği sağlamışlardı. Devrin Osmanlı sultanlarının ticareti Ermeni, Rum, Yahudi ve diğer gayrimüslimlerin yürütmesine ses çıkarmamalarına benzer şekilde Babürlü imparatorları da, Guceratlar gibi girişken tüccarların faaliyetlerini sürdürmelerinden memnundular. Ne var ki böylesi gruplar ve bireyler, ortaya yeni bir koruyucu çıktığında kolaylıkla taraf değiştirebiliyorlardı.

EIC'nin –önemli bir Avrupa pazarıyla doğrudan bağlantıları sayesinde– Babür imparatorlarına ve bölgesel liderlere sunabilecekleri vardı. Hint seçkinlerinin bir sosyal grup olarak uyumuysa şirketin faaliyetleri açısından vazgeçilmezdi. Şirket bir yüzyıldan fazla bir süreyle Babür egemenliğine meydan okumamıştı. EIC'nin başlangıçtaki mütevazı başarısı Hintli üretici ve tacirlerle bağlantılarının yanı sıra, Hint kredi kaynaklarına erişimi sayesindeydi. Hindistan'dan yaptığı en önemli ihraç kalemleri ipekli, çivit, güherçile, çay ve Hint manifaktürünün o devirdeki

en büyük başarılarından biri olan pamukluydu. EIC, İngiltere'nin Hindistan'la ticareti üzerindeki –Britanya yönetimince resmen onaylanan, sonraları da rakipleri satın alarak sürdürülen– tekelinden yararlanmış ve Babür imparatorundan önemli limanlarında ticaret yapmak için münhasır haklar elde etmeye çalışmıştı.

17. yüzyılın sonunda EIC hâlâ esasen bir ticaret şirketi idi ama aynı zamanda artan ölçüde başarılı bir anonim şirket ve uzak mesafe girişim örneği idi. EIC temsilcileri Kalküta, Madras ve Bombay'daki müstahkem ticaret merkezleri dolayısıyla Babür İmparatorluğu'nun bağımlı politik yapılar üzerindeki kontrolünü kaybettiğinin farkındaydılar. EIC bu politik yapılar arasından müttefiklerini seçip, Babür İmparatorluğu'na gelir sağlamaya devam etmiş ve işine bakmıştı.

Hintliler şirkete kâtip ve muhasebeci olarak doğrudan, Hindistan ve ötesindeki –Afrika, Arabistan, İran, Rusya, Çin ve Güneydoğu Asya'daki– kendi ticari ilişki ağlarıyla da dolaylı hizmet veriyorlardı. Hint seçkinlerinin İngiliz ürünlerini almasına rağmen, İngiltere'nin –ve genel olarak Avrupa'nın– Asya'nın Avrupa'ya arz edebileceğinden daha az ürünü vardı. Bu yüzden Asya'nın diğer bölgelerindeki gibi, ticari süreç Amerikan gümüşünün devreye girmesiyle tamamlanabiliyordu. EIC'nin başlıca endişesi bu sürece, EIC'nin Felemenklilerinkine yaptığına benzer bir şekilde, başkalarının –özellikle Fransızların– müdahalesiydi.

EIC'nin Asya'daki ticari ilişki ağlarına nüfuz etmesiyle, bu işten “şirketin adamları” oldukça kazançlı çıkmış ve ülkelerine büyük oranlarda kâr transferi yapmışlardı. EIC temsilcileri içinde önde gelenler İskoçlardı ve başarıları birçok İskoç ailesinin Britanya İmparatorluğu'nun imtiyazlarından yararlanmasını sağlamıştı. Şirketin faaliyetlerini yürütenler, fatih ve genel valilerin Amerika kıtasını parça parça İspanyollaştırdıkları gibi, Hindistan'ı “Britanyalı” yapmaya kalkışmamıştı. Kuşkusuz şirketin uygulamaları zamanla başka yerlerdeki imparatorlukların baskıcı idari ve mali süreçlerini andırır hale gelmişti. Yine de EIC'nin yerli nüfusa karşı tutumu ancak 18. yüzyılın sonlarında İngiltere'deki kral ve parlamento açısından bir sorun oluşturmuştu (Bölüm 8).

Britanyalılar –tekel hakkının kapsamını tanımlayan ve devlet işlerinin özel kuruluşlarca yürütülmesini meşrulaştıran ihtira beratları sayesinde oluşan yatırım maliyetini de büyük ölçüde sermaye piyasalarının karşıladığı– şirket tipi imparatorluk örneğinden dünyanın başka bölgelerinde de yararlanmışlardı. Afrika Kraliyet Kumpanyası¹ (kuruluşu 1662), Afrika'da Karayip Adaları'ndaki Britanya kolonilerine köle sağlayan açık deniz filosu ve “ticaret merkezleri”² altyapısının yanı

1 *The Royal African Company* (çev.)

2 Orijinal metinde yazarlar Latince “*facere*” (yapmak, etmek) kelimesinden türetilen “*factory*” deyimini kullanmışlardır. Nitekim geçmişte aynı zamanda borsa, depo, gümrük, vb. işlevleri gören ticaret merkezlerine “factory” adı veriliyordu. (çev.)

sıra, finansman kaynaklarını da geliştirmişti. Ne var ki yetkisiz bireysel girişimcilerin ticaretin yayılması ve fiyatların düşürülmesindeki başarısı Taht'ı, köle teminini rekabete açmaya yöneltmişti. Böylelikle bir bütün olarak plantasyon sisteminin çıkarlarına daha uygun düşecek bir hizmet verilebileceği sonucuna varılmıştı.

Virginia Kumpanyası¹ (1606) bir başka koloni kurma girişimine –Kuzey Amerika'da yerleşime– önyak olarak sermaye sağlamıştı. Soylu aile mensubu yatırımcıların çoğu, Yeni Dünya'da –daha sonraki açgözlü ve yozlaşmış Roma İmparatorluğu'ndan çok, Roma Cumhuriyeti'nin değerlerini yansıtan bir politik topluluk– bir “refah ortaklığı” yarattıklarını düşünmüşlerdi. Böyle bir örneğin, kısıtlı kraliyet imtiyazıyla, Virginia'nın ilk zamanlarındaki mahrumiyet ve çatışma ortamında hayata geçirilip geçirilemeyeceği belli değildi. Taht, başlangıçta şirkete *imperium* –yönetim hakkı– yerine, İngiliz hukukçuların Roma hukukundan aldıkları sınırlı *dominium* –toprak sahipliği– hakkı tanımıştı. Yerleşimin hukuk ve icraatı ancak zamanla, deneyimle ve yerli halklarla yüz yüze geldikçe *imperium*'a doğru evrilmişti.

Britanya monarşisi, o dönemde, Kuzey Amerika'da şirketlerin, bireylerin ve fikir ayrılığına düşen dini örgütlerin hayat verdiği bir yerleşim sürecine ne önyak olmuş, ne de kontrol etmeye çalışmıştı. Yine de devletin bu süreci biçimlendirmede iki açıdan rolü vardı. Birincisi, Taht'ın sürece katılımı, papanın 1490'lardaki temliklerinin İspanyol monarşisine Batı Atlantik kıyısındaki tüm toprakların mülkiyetini verdiği yönündeki İspanyol iddialarını zayıflatan hukuki bir görüşe kapı açmıştı. Britanyalı hukukçular bu toprakların papaya ait olduğu, dolayısıyla bunları bağışlayabileceği düşüncesini reddetmişlerdi. Ayrıca *imperium* hakkının, topraklar üzerinde sadece medeni bir devletin fiili tasarrufunun bulunması durumunda doğacağını ileri sürmüşlerdi. Bu görüş Kuzey Amerika'daki insanlar ve topraklar üzerinde hâkimiyet kurulmasının hem temelini oluşturmuş, hem de bu yöndeki girişimleri cesaretlendirmişti. İkincisi, devletin diplomatik ve askeri güçleri bu tür iddialara dayanak oluşturmanın potansiyelini taşıyordu. İngiltere'yle (bazen İspanya'yla ittifak kuran) Fransa arasında 18. yüzyıl boyunca yapılan savaşlar, kısmen bu denizasırlı “mülkle” ilgiliydi ve bu “mülk” üzerinde gerçekleşmişti.

Kuzey Amerika'daki “plantasyonlar” özel mali kaynaklara muhtaç olmalarının yanı sıra, ağır ağır gelişmişler ve savunmasız kalmışlardı. Kâr etmekte de gecikmişlerdi. Virginia örneğinde kazanç, ancak şirketin 1625'te tasfiyesinin ardından tütün, karın tokluğuna çalıştırılan ırgat², mahkûm ve köle emeği –koloniyi kuran-

¹ *The Virginia Company of London* (çev.)

² İngilizcesi “*indentured servitude*” (sözleşmeli emek) olan, Avrupa'dan Amerika'ya yolculuk masrafları karşılığında sözleşmede belirtilen süre için yapılan ücretsiz emekçilik. (çev.)

ların “refah ortaklığı” düşüncesine tartışmalı bağlılığı– sayesinde elde edilmişti. Bunlara rağmen Kuzey Amerika’daki Britanya kolonilerine göç, İspanya’dan Latin Amerika’ya gidip yerleşenlere kıyasla istikrarlı ve daha büyük çaptaydı. İlk seyahatlerden seksen yıl kadar sonra Britanya kolonilerinde, Avrupa kökenli yaklaşık 250 bin kişi yaşıyordu. Oysa İspanya’dan yapılan ilk seferleri izleyen neredeyse aynı sürede –çok daha geniş bir bölgeye– ancak 150 bin kişi yerleşmişti. Gelgelelim, yerli nüfusunun İspanyol İmparatorluğu *içindeki* yerini kabul etme bakımından, İspanya çok daha ileri gitmişti.

Fatihlerin Aztek ve İnka İmparatorluklarına karşı giriştikleri çarpıcı saldırılarının aksine, Kızılderili toplumların daha ademimerkezi bir düzen içinde yaşadıkları Kuzey Amerika’daki kolonileştirme, bir tarihçinin ifade ettiği gibi, bir “istiladan” çok bir “sızmaydı”. İlk yerleşimciler yüz yüze geldikleri toplumlara şüpheyle yaklaşıyorlardı. Virginia yerleşimcileri, aynı isimle anılan büyük ve güçlü Kızılderili konfederasyonun lideri Powhatan’ın, birçok cemaatin üstün otoritesini tanıması konusunda ısrarlı bir imparator olduğunun farkına varmışlardı. Oysa diğer Kızılderililer, İrlandalılar gibi göçebe sayılmıştı. Bazı göçmenler bunları “vahşi hayvanlar ve vahşi insanlarla dolu, korkunç ve ıssız, vahşi bir doğa” diye tasvir ettikleri –dolayısıyla çit ve çiftlikleriyle mülk sahipliğini ispat edenlerin el koyabilecekleri topraklara tamamen yerleşmemiş topluluklar olarak görmüşlerdi.

Yerleşimcilerin pratikte yıllarca ticari ortak olarak Kızılderililere ihtiyacı vardı. Zaten onları defedecek güçleri de yoktu. Bazı Kızılderili cemaatleri yerleşimcilerle ilişkilerine, bir tabiiyet ilişkisi yerine çift taraflı bir ilişki gözüyle bakıyorlardı. Kızılderililer, pek sonuç alamasalar da, bazen yerleşimcilerin kötü muameleleri üzerine İngiliz kralının otoritesine başvuruyorlardı. Koloni yönetimleri zamanla toprağın Kızılderililerden satın alınması gerektiğini kabullenmişlerdi. Ne var ki arazi sahipliğine ilişkin farklı kavrayışlar ve yerleşimcilerden gelen baskılar yüzünden, pazar “serbest” olmaktan bir hayli uzaktı. Yerleşimciler, yeni fiziki ve sosyal coğrafyanın yanı sıra, Güney Carolina ve Virginia’nın köle emeğine dayalı pirinç ve tütün plantasyonlarından, kuzeydoğudaki tahıl ekimi ve balıkçılığa, iç kısımlardaki kürk ticaretine kadar, ekonomik fırsatlara da uyum sağlamak zorundaydı. Kızılderili çiftçilerle, tuzakçı ve avcılarla ticari ilişkiler ve zımnen karşılıklı anlayış bulmasalar, tecrübesiz yerleşimcilerin kök salması mümkün olamazdı.

Koloniler anakarada tutunmaya çalışırken, Britanya Karayip Denizi’ndeki adaları ele geçirmekle meşguldü. Bunlardan en önemlisi 1655’te İspanyollardan alınan Jamaika’ydı. Önceleri İspanyol ve diğer hasımları taciz etmek için birer üs olan adalar, şeker kamışı ekimine başlanması ve yığınlar halinde Afrikalı köle ithaliyle dönüşüm geçirmişti. Eğer 1650’de hem kıtada hem de adalardaki yerleşimcilerin

Harita 6.3 17. yüzyılda Kuzey Amerika'nın iskânı

çoğu beyazdıysa; 1700'e gelindiğinde beyaz-siyah oranı anakarada 7.5'e 1, Karayip Adaları'ndaysa 1'e 3.6'ıydı. Plantasyon adalarında –ilerde yeniden ele alacağımız gibi– çok farklı bir koloni türü ortaya çıkmıştı.

Yerleşimciler, şeker kamışı üreticileri, şirketler, tacirler, Kızılderililer, köleler ve korsanlar; üzerine titreyerek kendi kendilerini yönettikleri kasabalarda, yani yeni yurtlarında yaşayan İngilizler, İskoçlar, Galliler ve İrlandalılarından oluşan bu matrisi ne tür bir devlet yönetebilirdi ki? Bu, egemenliğini büyük alanlar üzerinde ve ciddi bir tehdit oluşturan rakiplere rağmen kurmak zorunda kaldığı için, tam da bu sebeplerle hüküm sürmenin yollarını geliştirmiş bir devlettir. Dahası bu karmaşık düzenlenişi nedeniyle devlet, sadece imparatorlukların alışıl gelmiş farklı insanları

farklı yönetme sorunuyla değil, aynı zamanda kendilerini farksız gören ama farklı yerlerde yaşayan insanları yönetme kûlfetiyle de karşı karşıya gelmişti.

İmparatorluk, Britanya politik yapısının kendine çekidüzen verip, John Brewer'ın deyişiyle bir "mali-askeri" devlete dönüşmesine imkân verdiği gibi, bunu bir zorunluluk haline de getirmişti. Bu sayede devlet yüksek oranda vergilendirme yapabilmiş, büyük ölçekli kamu ve özel harcamaları finanse etmeye uyarlanan güçlü bankacılık kurumlarına sahip olmuş, savaşa ve deniz yollarının korunmasına odaklanmıştı. 18. yüzyılda askeri harcamalar ve eski savaşların borç taksitleri, devletin yıllık giderlerinin yüzde 75 ile 85'i arasındaki bir bölümünü oluşturuyordu. Britanya bu süreçle, özellikle emlakle ilgili yaptırım gücü olan bir maliye idaresi ve adli sistem geliştirmişti.

Mali-askeri devletin, Portekiz monarşisi gibi, denizaşırı ticarete doğrudan katılmaya ne ihtiyacı ne de niyeti vardı. Ayrıca EIC'yle Felemenk'in VOC'yle olduğu kadar iç içe geçmemişti. Aksine devlet, ticaret ve yerleşime ilişkin –askeri, hukuki, diplomatik– desteğiyle Parlamento'nun düzenleyici otoritesini birleştirerek, imparatorluk ekonomisinin çeşitli unsurlarının birbirleriyle Britanya üzerinden bağlantı kurmasını garanti altına almıştı. 1650'lerin ve 1660'ların Denizcilik Yasaları¹ Britanya'ya Asya'dan, Afrika'dan veya Amerikan'dan yabancı gemilerle yapılan ithalatı yasaklamıştı. Böylelikle reeksporta Britanyalı şirketlerin egemen olmasını, büyüyen Atlantik ekonomisini ticaret yoluyla Baltık ve Kuzey Denizi üzerinden Avrupa kıtasına bağlamayı hedeflemişti. Devlet Britanya içerisinde tekelleşmekten uzaklaşıp, rekabetçiliğe izin vermeye yönelmişti. Devlet bu yolla kendini küresel ticari çevrelerin içine yerleştirmiş, yerli ve denizaşırı ekonomilerin irtibatını geliştirmiş ve kendi mali yapısını güçlendirmişti. Felemenk devletin aynı şekilde hareket edecek ne zorlayıcı, ne de düzenleyici gücü vardı. Bu durum bir bakıma devlet ve şirket arasındaki ilişkilerin neden Felemenk'te imparatorluk otoritesinin Britanya'daki gibi yayılmasına yol açmadığını aydınlatmaktadır.

Amerika kıtasındaki İspanyol monarşisi gibi, İngiliz yönetimi de hem devlet egemenliğini temsil edecek, hem de onun maddi temeli olacak kurumsal aygıtları –valiler, mahkemeler ve transatlantik ticareti denetleyecek bir Ticaret ve Plantasyonlar Kurulu²– yerleştirmeye hevesliydi. Krallar koloni yönetimleri üzerinde, krala ait çeşitli toprakları³ kapsayan birleşik monarşinin parçalarıymışçasına, kraliyetin söz sahibi olduğunu ileri sürmüşlerdi.

Böyle bir devletin tüccar ve yerleşimcilere sağlayabileceği pek çok imkân vardı, ancak onları hizaya getirip vergilendirmişti de. Ayrıca sadece Londra'da değil, im-

¹ *The Navigation Acts* (çev.)

² *Board of Trade and Plantations* (çev.)

³ Dominyonlar (çev.)

paratorluğun başka yerlerinde de, kimin ne kadar egemenliğe sahip olacağı meselesi ortaya çıkmıştı. 1640'ların ve 1680'lerin "İngiliz" devrimleri sonucu, mülk sahibi sınıflar politik alanda –kraliyet iradesini denetleyen bir Parlamento, mülk sahibi seçmenlerin idaresindeki yerel yönetimler, davalıları kendileriyle aynı haklara sahip kimselerden oluşan bir jüri önüne çıkaran bir yargı sistemi sayesinde– kendilerine önemli oranda yer açmışlardı. Bu yıllarda ortaya çıkan berat ve yorumlar –tek bir belge yerine, temel ve ortak hukuk inancına dayalı birçok belgeden oluşan– fiili bir İngiliz "anayasasına" dönüşmüştü. Bu hukuk da gittikçe kralın bahsettiği değil, bizzat politik yapının kendisinin meydana getirdiği bir hukuk olarak algılanmıştı.

Nüfusları giderek artan yurtdışındaki yerleşimciler, "İngiliz haklarını" kullanmalarına engel olacak herhangi bir şey göremiyorlardı: Okyanusu aşarken yanlarında mülkiyet güvencesine ve yönetime katılmaya ilişkin varsayımlarını da götürmüşlerdi. Londra, denizaşırı yerleşimcilerin sivil katılımını hem istiyor, hem de buna itiraz ediyordu. Kolonilerin –Büyük Britanya'dan gelen idarecilerin maaşları dahil– idari masraflarını kendilerinin karşılaması konusunda ısrarlıydı. Ne var ki devlet için gelir toplamak kolonilere yönetim deneyimi de kazandırmıştı. Britanya daha fazlasını talep ettiğinde koloni mensupları egemenlik katmanlarındaki yerlerine saygı gösterilmediği duygusuna kapılmışlardı. Kral 1680'lerde yerel toprak sahipleriyle çok daha az bağı olan valiler atayarak, Kuzey Amerika'dakilerin yanı sıra Karayip Adaları'ndaki koloniler üzerindeki denetimini sıkılaştırmaya çalışmıştı. Böyle yaparak onları kıskırtmış ve kolonilerin, anayurttaki 1688-1689 yıllarının Şanlı Devrimi'ne¹ destek olmalarını sağlamıştı. Parlamento vergi koyma hakkıyla ilgili ısrarını sürdürünce yerleşimciler, kraliyet beratlarını ve parlamentoda temsil edilmediklerini hatırlatarak Parlamento'nun değil, kralın tebaası olduklarını iddia etmişlerdi. Britanya kendini imparatorluk diye tanımladığı sırada bile, bu engebeli coğrafyanın dört bir tarafındaki haklar ve politik katılım meseleleri, önünde sonunda patlamalara yol açacak gerilimler üretiyordu.

İmparatorlukta kölelerin yeri bir süreliğine büyük ölçüde belliydi. Kızılderililerinkiyse o kadar açık değildi. Eksikliklerine rağmen Britanya kolonilerinde, *República de los Indios* muadili bir kurum yoktu. Anakara kolonilerinin sınırlarındaki –önemli ticaret ortakları sayılan– Kızılderililer hâlâ boyunduruk altına alınmamıştı. Kızılderililer bu sınırlar içinde kaldıkları sürece de, kralın himayesini talep edebilmişlerdi. Kızılderili politik yapıları, Kuzey Amerika kıtasında faal oldukları sırada Fransız ve İspanyol İmparatorlukları'nın önemli müttefikleriydi ve imparatorlukları birbirine düşürebiliyorlardı. Bölüm 8 ve 9'da ele alacağımız üye-

1 *Glorious Revolution* (çev.)

re, Britanya'nın 18. yüzyılın ortalarında hasımlarını yenmesi, Kızılderililerin işini zorlaştırmıştı. Amerika'nın bağımsızlığıysa hayatlarını daha bir çekilmez kılmıştı.

Büyük Britanya koloni özerkliğine, 17. yüzyıl Fransası'ndan daha fazla yer açmıştı. Ayrıca Britanya'nın yerli ve imparatorluk ekonomileri Fransa, Portekiz veya İspanya'ninkilere kıyasla, birbirleriyle daha dinamik bir etkileşim içindeydi. 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde Britanyalılar yerli nüfuslar, yerleşimciler ve kölelerle etkileşimin, onları yönetme ve sömürmenin bir dizi farklı yöntemini geliştirmişlerdi. Hatta Britanyalı liderler, istemeyerek de olsa onlara meydan okunacak devasa bir imparatorluk dünyası yaratmışlardı.

KÖLE TİCARETİ, KÖLELİK VE İMPARATORLUK

Britanya, Fransa ve kısmen Portekiz'le İspanyol İmparatorlukları, imparatorluğun faydasını kölelik sayesinde görmüşlerdi. Köleliği de imparatorluk mümkün kılmıştı. Şekerkamışı plantasyonlarına, hem de büyük çapta, kuzeydoğu Brezilya öncülük etmişti ama şekerkamışı piyasasına canlılık getirmekte gitgide Britanya ve Fransa pay sahibi haline gelmişti. 1500'de Afrika'dan Amerika kıtasına ithal edilen insan sayısı yıllık bini geçmiyordu. Ancak bu sayı 1600'de yıllık 10 bini aşmış, 1700'lerin büyük bölümünde de 60 binin altına düşmemişti. Köle ticareti başka türden tüm transatlantik göçünü gölgede bırakmıştı: 16. yüzyılda okyanusu geçen insanların yaklaşık yüzde 25'i, 17. yüzyılda yüzde 60'ı, 18. yüzyılda yüzde 75'i köleydi. En önemli varış noktaları, başta Jamaika gelmek üzere Karayipler'deki Britanya sömürgelerinin yanı sıra, adı en çok kötüye çıkan Saint-Domingue¹ gibi, Karayipler'deki Fransız adalarıydı. Ölüm oranı korkunç bir düzeyde olduğundan, plantasyon sahiplerinin köle talebi durmak bilmiyordu. Britanya örneğinde şekerkamışı kolonileri bütün bir Atlantik girişiminin işlemesinin sağlıyordu. Şekerkamışı üretimine tahsis edilen emekçi sayısının artması, 17. yüzyılın sonlarında New England'ın gıda ihracatı ekonomisini canlandıracak bir erzak talebi yaratmıştı. Bu arada Çin ve Hindistan'dan gelen çaya karıştırılan şeker, İngiltere'deki sanayi işçilerinin kalori ihtiyacının önemli bir bölümünü karşılamaya başlamıştı. Bu işçilerin ürünleri de Kuzey Amerika ve Karayipler'in yanı sıra, Afrika dahil imparatorluğun dışındaki pazarlara gidiyordu.

İmparatorluğun hareketli bir politik yapı olması, potansiyel emekçilerin yaşamadığı veya gitmek istemediği yerlerde işgücü talebi yaratıyordu. Köleleştirme bir

1 Günümüzdeki adı Haiti'dir. (çev.)

yerinden oynatma sürecidir. Bireyi sosyal kökenine yabancılaştırmadır. Yabancılaştırılan ve yerinden oynatılan kölelere, incelediğimiz bazı imparatorluklarda uşaklık yaptırıldığı gibi, onlardan asker ve üst düzey memur olarak da yararlanılmıştı. Antik Yunan ve Roma'dan itibaren, Afrika ve Asya'da çeşitli şartlar altında emek gücü olarak da kullanılmıştı. Ancak imparatorluğa özgü yayılma sırasında kurulan bağlantılar –özellikle Amerikan tropikal kuşağının ekolojik bakımdan zengin ve nüfus açısından hassas bölgelerinde– köleliği eşi benzeri görülmemiş boyutlara taşımıştı. İmparatorluk gücü hem köle emeğine dayalı düzenleri yaratmakta, hem de bunları korumakta çok önemliydi. Köle isyanlarını engellemek veya bastırmak; toprakları, köleleri, şeker kamışı işleme makinelerini ve gemileri diğer imparatorluklardan ve korsanlardan korumak için örgütlü bir güç gerekiyordu. Karayipler'in şeker kamışı adaları tüm bu tehditlere maruz kalmıştı.

İmparatorluk ve köleliğin kapitalist gelişmeyle ilişkisini Bölüm 8'de ele alacağız. Buradaysa imparatorlukla kölelik arasındaki ilişkinin denizaşırı imparatorlukların sınırlarının dışında –Afrika'da– yarattığı olumsuzlukları inceleyeceğiz. Afrika'da kölelik ve köle ticareti 15. ve 16. yüzyıllarda da vardı ama transatlantik bağlantısının gelişmesiyle birlikte ulaştığı boyutlarda değildi. Afrikalı halkların çoğu için, sosyal ve coğrafi nedenlerle Albert Hirschmann'ın “çıkış seçeneği” dediği kapı nispeten açıktı. Bazı yerlerdeki kaynaklar toplumların refah ve varlık içinde yaşamasına elveriyordu. Ancak bunların çevresinde kaynakların ancak hayatta kalmaya yetecek kadar olduğu bölgeler de bulunuyordu. Ayrıca Afrika'daki akrabalık yapıları toplumsal hareketliliği kolektif bir süreç haline getirmişti. Kral olmaya niyetlenen bir lider kendi insanlarına karşı aşırı talepkâr davranıp baskı yaptığında tebaası kaçabiliyor veya güç birliği yapıp boyunduruk altına alma çabalarına karşı direnebiliyorlardı. Dolayısıyla politik güç, liderin kendi toplumu dışındakiler üzerinde hâkimiyet kurup onları sömürmesine ve çevresinde kendi gruplarından kopmuş hizmetkârlar toplamasına veya dışarıdakileri hizmet etmeye zorlamasına bağlıydı.

Tarihlerin trajik bir şekilde iç içe geçtiği noktaya geldik. Avrupalılar yeni topraklarını ekip biçmekte kararlıydılar, işgücünü de başka bir yerden bulmak zorundaydılar. Afrika'nın bazı kesimlerinde krallar başkalarının insan varlığını gasp ederek (silah, maden, kumaş ve benzeri yeniden bölüşülebilir) kaynaklara sahip olabiliyorlardı. Farklı bir politik yapıya baskın düzenleyip köle temin etmek ve bunları yabancı bir alıcıya satmak, gözetimin yanı sıra asker toplama sorununu dışsallaştırmıştı. Zamanla esirlerin denizaşırı bölgelere pazarlandığı satış noktaları en fazla askerileşen –Asanti, Dahomey, Oyo, Benin gibi– Afrika devletlerine avantaj sağlamakla kalmayıp, daha etkin köle ticareti mekanizmalarını da yaratmıştı. Bazı krallıkların askerileşmesi, onları taklit etmeyen komşularını tehlikeye atmıştı. Savaş esirlerini satma ihtimali, muazzam bir köle yakalama ve pazarlama sisteminin

itici gücü haline gelmişti. Afrika'daki köle ticareti başlangıçta Afrika içindeki, Atlantik imparatorluk sisteminin dışındaki zorbalığa dayanıyordu. Ancak bu ticareti, imparatorluk sisteminin gözünün doymaması; okyanus aşırı ticari mekanizmaları; imparatorluk devletlerinin, köklerinden koparılarak koloni toplumlarına getirilen işgücünü disiplin altında tutma becerileri tahrik etmişti.

BAĞLANTILAR, TOPRAKLAR, İMPARATORLUKLAR

16. yüzyılda dünyanın her tarafı birbiriyle çok daha bağlantılı bir hale gelmişti. Üstelik kimse böyle olsun diye yola çıkmamıştı. Portekiz, İspanyol, Felemenk, Fransız ve Britanya işaretlerini taşıyan devlet gücü, sadece yeni mallara ve yerleşilecek yeni topraklara erişim için değil, başkalarının benzer hareketlerini engellemek için de kullanılmıştı. Hiçbir imparatorluk peşinden koştuğu tekelleri ayakta tutamamıştı. Ancak buna kalkışmaları, başkaları üzerinde baskı yaratıp onları da deniz aşırı imparatorluklar kurmaya yöneltmişti. Ayrıca hiçbir imparatorluk –veya düşüncenin sınırlarını zorlayarak geçmişten beri bir bütün olduğu fikriyle genelde Avrupa İmparatorlukları– gerçekten bir dünya gücüne dönüşmemişti. Osmanlı ve Çin İmparatorlukları, Avrupa'nın ağına düşmeyecek kadar güçlüydüler. Afrika'nın iç bölgelerineyse ulaşamıyordu. Avrupa'nın deniz imparatorlukları, Avrupalıların denetim altında tutmadıkları veya pek fazla bir şey bilmedikleri Afrika'nın yanı sıra Asya'daki ticari ilişki ağlarıyla bağlantısı olanlara muhtaçtı. 18. yüzyılda bile dünya hâlâ çok kutupluydu.

16. yüzyıl “küreselleşmenin” *avatar*'ına¹ dönüştürmemeye dikkat etmemiz gerekiyor. Bunun yerine *bağlantılar* tarihi üzerine düşünmeli, bu döneme özgü değişikliklere odaklanmalıyız. İmparatorluk açısından, ilk önce politik güç ve ticaretin dünya çapında yeniden düzenlenişini gözden geçireceğiz. Daha sonra da hâkimiyetin niteliğinde meydana gelen değişiklikleri ve bu değişikliklerin sınırlarını ele alacağız.

Roma İmparatorluğu'nun batı kesiminde imparatorluğa özgü hegemonyayı diltmeye dönük arayışlar, buna talip her gücü hem Avrupa dahilindeki, hem de denizlerin ötesindeki kaynaklar için rekabete yöneltmişti. Avrupa İmparatorlukları dünyanın dört bir tarafındaki çok çeşitli politik yapılarla, kimi zaman öldüresiye bir etkileşimde bulundular. Ancak bunu birbirleriyle rekabet kapsamında yaptılar. Bu oyunda tüm imparatorluklar yoktu. Osmanlı ve Çin İmparatorlukları bu mücadelenin dışında kaldılar ve uzun bir süre müreffeh yaşamaya devam ettiler.

1 *Avatar*: Sanskritçede “*avatara*” iniş demektir. Hindu inanışına göre ilahi bir varlığın yeryüzünde insan veya hayvan bedenine bürünmesini ifade eder. Buradaki kullanımındaysa yazarlar soyut bir kavramın geçmişteki tezahüründen söz etmektedirler. (çev.)

Rakip imparatorluklar yeni egemenlik repertuvarları icat etmek zorundaydılar. Gemi inşası, seyrüsefer ve silahlanmayla ilgili yenilikler çok önemli araçlardı. Ticari anklavlar, şirket tekelleri, plantasyonlar ve göçmen kolonileri denizaşırı imparatorlukların başlıca öğeleri haline gelmişti. Avrupalı imparatorluk kurucuları aşırı tahripkâr davranabiliyorlardı, hem de amaçladıklarının çok üstünde. Buna rağmen, yerli haklar bazen onlarla uzlaşmış, bazen istilacı imparatorlukları birbirine düşürmüş, bazen ticari fırsatları yeni araç gereç ve ürün elde etmek için kullanmış, bazen de istilacıların dini kurum ve toplumsal geleneklerinde kendilerinininkilerle harmanlayacak bir şeyler bulmuşlardı.

Dünya bu devirde gerçekten daha irtibatlı bir hale gelmişti. İmparatorlukların faaliyetleri bu bağları, ticari yolların uzunluğundan (örneğin Amsterdam'dan Batavia'ya kadar) anlaşılacağı gibi, uzak mesafelere yaymış ve pazar ilişkilerini, kıtalardan birinde gümüş çıkarılmasının bir diğerindeki para sistemi için hayati ölçüde önemli hale gelmesine neden olacak kadar sıkılaştırmıştı.

İmparatorlukların genişleyen çevreleri (Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Araplar, Guceratlar gibi) egemenliğin sınır ve boşluklarında faaliyette bulunan tüccar cemaatlerine de imkân vermişti. Ticari ilişki ağları dünyanın etrafında sadece emtia taşımakla kalmamıştı. Bunlar sayesinde her türlü genin –insan, bitki ve hayvan geninin– yanı sıra, vebadan frengi ve çiçeğe kadar hastalıklar da taşınmıştı. Ticari bağlantılar düşünce, örf ve âdetlerin de aktarılmasını sağlamıştı. Sadece Hristiyanlık değil, daha önceleri Hint Okyanusu'nu geçen İslamiyet de mübadelenin gelişmesiyle daha hızlı yayılmıştı. Müslümanların her yıl Mekke'ye hacca gitmeleri, âlimlerin ilişki ağları, insanların sürekli hareket halinde olmalarına yol açıyordu. Deniz imparatorluklarının tekelci hedef ve uygulamalarına rağmen, gelişmesine yardımcı oldukları çevre ve pratikleri kontrol edemiyorlardı. Dahası ilişki ağlarının üst üste bindiği noktalarda, bunlar hiç de tek bir kültürel ve maddi bağlantılar kalıbına göre şekillenmiyordu.

İnsan geçmişe bakınca Batı Avrupa'daki imparatorlukları askeri ve idari becerilerini geliştirmeye sevk edenin kesinlikle zaafalarının –ölesiye rekabetlerinin– olduğunu; Osmanlı ve Çinlilerin de uzun vadede geçmişteki başarılarının acısını çektiklerini düşünebilir. Ancak 18. yüzyılın başlarında kimse bunun farkında değildi. Bildikleri tek şey bir imparatorluklar dünyasında yaşadıkları ve –Çin'den Portekiz'e kadar– her birinin ellerindeki maddi imkânlarla ve hayal güçleriyle hâkimiyet kurup, bunu korumaya çabaladıklarıydı.

Bu koşullarda imparatorluklar her zamanki gibi araçlarla birlikte çalışmak ve bir farklılıkların yönetimi politikası gütmek, kâh farklılıkları bünyelerinde toplamak, kâh ayırım yapmak durumunda kalmışlardı. Avrupa'daki imparatorluklar da ister istemez, Asya'daki çeşitli mahalli güçlerle, Babürlü imparatorlardan yerel ta-

cirlere, üreticilere ve bankerlere kadar, etkileşimde bulunmaya mecburdular. Bazen –baharat tekeli sağlama almak için uğraşırken Felemenkilerin yaptığı gibi– cemaatleri toptan yok etmeleri, sistemi ille de daha verimli kılmamıştı. Koloni kurmanın Amerika kıtasındaki kasıtlı veya kasıtsız tahripkârlığı, İspanyol hükümdarlarını işgücü açığıyla karşı karşıya bırakmıştı. Yine de imparatorluk âlemi kendi yarattığı sorunların çözümlerini de içinde barındırıyordu. Kimi zaman çözüm yolu bir başka işgücünün, bu örnekte Afrikalıların, bir kıtadan ötekine ithaliydi.

Yüksek emeller peşinde koşan herhangi bir güç –Portekiz’den İngiltere’ye veya Babür İmparatorluğu’na kadar– imparatorluk yönetimin maliyet ve külfetinden kurtulma düşüncesiyle, “serbest” piyasa kurallarına göre hareket etmiş olsaydı, derhal marjinalleştirilir ve saf dışı bırakılırdı. Dolayısıyla “ekonomik gelişme” veya “Batı’nın yükselişi” gibi hikâyeler anlatmakla bir yere varamayız.

Somut varlıklarıyla, devletlerin birbirlerini çeşitli nüfus ve toprakların kaynaklarını nasıl seferber etmeye zorladıklarına odaklanmadan, devleti soyut bir biçimde ele alan “hâkimiyet” teorileriyle de fazla ilerleme sağlayamayız. Bazı araştırmacılar, hükümlanlık alanı yerine bir hükümdara (muhtemelen derebeyi ve büyük toprak sahipleri hiyerarşisi üzerinden) kişisel bağlılığı ifade eden modern dönem öncesi siyasa ile, sınırları belli toprakların tanımladığı bir politik yapıyı kusursuz bir şekilde ayırt etmektedirler. Bu bölümde incelediğimiz dönem böylesi bir değişimin en önemli örneği olmaya adaydır. Ancak dünyayı çağlara bölmektense, aynı anda değişik hükümlanlık kavramlarının varlık gösterdiğini ve birbirinin alternatifi egemen gücün yan yana yaşadığını, bunlar üzerinde çekişme ve mücadelelerin yapıldığını kabul etmeliyiz. Politik bir aktörün bir toprak parçası üzerindeki hak iddialarıyla veya bir politika düşünürünün hükümlanlık ilkesi hakkında ileri sürdükleriyle, bir devrin tanımını veya politik geleneklerin değişimini gösteren nitelikleri birbirine karıştırmamalıyız.

16. yüzyıla kıyasla 18. yüzyıldaki en çarpıcı değişiklik, hükümdarların belli bölgelerdeki kontrollerinin yoğunluğu değil, egemenliğin uygulandığı coğrafyanın boyutlarıydı. Portekiz ve İspanyol kralları Amerika kıtasında, monarşinin topraklar ve ticaret üzerinde, anayurtlarında kuramadıkları doğrudan kontrolünü sağlayacak bir aygıt inşa etmişlerdi. 18. yüzyılın başlarında İngiltere’de gelişen mali-askeri devlet, devletin deniz aşırı girişimlerini harekete geçirmiş, hatta mümkün kılmıştı. İngilizlerin Atlantik’ten Hint Okyanusu’na kadar uzanan bir bölgede İspanyol, Felemenk ve Fransız İmparatorluklarıyla çekişmeleri, devletin yapması gerekenlerin büyük ölçüde, dünyanın her tarafındaki deniz yollarından Amerika kıtasındaki şeker kamışı plantasyonlarına ve Hindistan’daki ileri karakollara kadar, dağınık ekonomik süreçlerin merkezinde (Denizcilik Yasaları’nda görüldüğü gibi) İngiltere’nin yer almasını garanti etmek olduğunu gösteriyordu. XIV. Louis’in hükümdarlığı sı-

rasında Fransız Devleti, kısmen monarşinin yönetmeye çalıştığı –günümüzde “altı-gen” denilen– bölgenin eskisine kıyasla daha derli toplu olması sayesinde anayurtta daha önceleri hiç yaşanmadığı kadar sınıksız bağlandığı bir rejimi yaratmıştı. Ne var ki Fransa da imparatorluklar arasındaki bir imparatorluk gibi davranıyordu. Onun da denizaşırı macera ve çatışmaları vardı, komşularıyla hanedanlık entrikaları çeviriyordu, yöresel seçkinlerle patrimoniyal ilişkilere muhtaçtı. Dolayısıyla “mutlakçı monarşi” örneği olarak gösterilmesinin akla getirdiğinden çok daha az mutlaktı.

Avrupalı devletler kendilerini küresel imparatorluk şartları yüzünden yeniden şekillendirmek durumunda kalmışlardı. Ancak Avrupa’daki bu değişimin kapsamını abartmamak gerekir. Vestfalya Barışı (1648) genellikle yeni bir rejimin habercisi; başlıca Avrupalı güçlerin her devletin toprakları üzerindeki egemenlik haklarını karşılıklı olarak tanımasının işareti sayılır. Ne var ki antlaşma pek de yenilikçi ve geniş kapsamlı değildi. Avrupalı güçler (Kutsal Roma İmparatoru, bölgenin prensleri, Fransa ve İsveç kralları) Vestfalya’da uzun süredir devam eden dini ve hanedanlığa özgü (Almanya’daki Otuz Yıl Savaşı veya Habsburg İspanyası’yla Felemenk arasındaki Seksen Yıl Savaşı diye bilinen) çatışmalar dönemini sona erdirmeye çalışmışlardı. Felemenk bağımsızlığını kazanmıştı ama zaten Doğu Hint Adaları’nda bir başka egemenlik icat etmekteydiler. Antlaşma Kutsal Roma İmparatorluğu topraklarındaki yaklaşık üç yüz prensliğin egemenliğini tanımıştı, ancak imparatorluk hepsini kucaklayan konfederasyonla imparatorluk arasında bir üst politik yapı olarak 158 yıl daha varlığını sürdürmüştü. İsveç ve Fransa’ya ille de aynı dilin konuşulmadığı veya devlete herhangi bir sadakatin olmadığı yeni topraklar bağlanmıştı.

Antlaşmayı imzalayanlar ne fazla ulusaldı, ne de derli toplu sınırlara sahipti. Taraflar takip eden üç yüzyıl boyunca imparatorluk emellerinin peşinde koştukları gibi, imparatorluk ihtiraslarına da maruz kalmışlardı. 1648’den çok sonraları bile farklı türde ve birbirinin dengi olmayan devlet biçimleri varlığını sürdürmüştü: Fransa ve İspanya’da güçlü monarşiler, Felemenk’te bir tüccar cumhuriyeti, Polonya’da bir aristokratik cumhuriyet, İsviçre’de bir konfederasyon, İtalya’da tüccar cumhuriyetleri. Avrupa papalarını, imparatorlarını, krallarını, duklerini, kontlarını, piskoposlarını, şehir yönetimlerini ve toprak sahibi derebeylerini muhafaza etmişti. İmparatorlar birbirleriyle etkileşimde bulunuyor, eskiden olduğu gibi nüfuz alanlarının asli bölümleri üzerindeki çekişmelerine devam ediyor veya bu topraklar elden ele dolaşıyordu. Fransa genellikle İngiltere’nin hasmı ama bazen de *Birleşik Vilayetlere*¹ karşı müttefikiydi. 1688-1689 yıllarındaki İngiliz İç Savaşı’nda

1 *Birleşik Vilayetler*: Tam adıyla Yedi Birleşik Vilayet Cumhuriyeti (*Republiek der Zeven Verenigde Provinciën*), diğer adıyla Felemenk Cumhuriyeti. (çev.)

Felemenk desteği sayesinde hizipler birbirlerinin ayağını kaydırmıştı. 1700’de (Britanyalıların engelleme çabalarına rağmen) Fransa krallarının soyundan gelen Bourbonlar İspanya tahtına oturunca yeni bir hanedanlık bileşimi ortaya çıkmıştı.

Vestfalya Barışı, sözüm ona Katolikler, Lüterciler, Kalvenciler arasında dini hoşgörüğü geliştirecek, bizzat prenslerin mezhep değiştirmelerini sağlayarak, onların “kendi” topraklarında yaşayanların benimsedikleri dini eğilimleri değiştirmeye kalkışmalarına sınır koyacaktı. Ne var ki dini anlaşmazlıklar son bulmamıştı. Ayrıca 1648’de kabul gören, her devletin toprakları üzerinde egemen olduğu ilkesi ne yeni bir şeydi, ne de daha sonraları buna riayet edilmişti. İmparatorun kral, kralın prens üzerindeki katmanlı hâkimiyeti, Avrupa için 19. yüzyılda bile hâlâ uygulanabilir bir seçenektir ve ilerde göreceğimiz gibi, 20. yüzyılda katmanlı egemenliğin yeni biçimleri yaratılmıştı. Dolayısıyla “Vestfalya tarzı egemenlik” –sınırları belirli ve üniter devletlerin birbirlerinin dengi olarak etkileştikleri bir dünya– düşüncesi, 1648’den çok 1948’le ilgilidir (Bölüm 13).

Eşit olmayan, karma ve kararsız imparatorluklar arasındaki etkileşim, her şeye rağmen diplomasi ve hukuk alanında yeniliklere yol açmıştı. Daha önce ele aldığımız gibi (Bölüm 5) Osmanlılar, yabancı cemaatlara kendi kurallarına göre yönetilme hakkı tanımış ve başka ülkelerdeki elçi ve elçiliklerin korunması konusunda ısrarlı olmuştu. VOC’yle EIC’nin birbirleriyle kavgaya tutuştukları sıralarda Hugo Grotius, Hint Okyanusu’nun denizcilik geleneklerinden ödünç aldıklarıyla –açık denizlerin herkesçe serbest biçimde kullanılabilmesi gerektiğini vurgulayan– “*Mare Liberum*”¹ adlı (1609) incelemesini yayınlamıştı. Ne var ki denizler 17. yüzyılda, 15. yüzyıldakinden daha az serbestti. Bu arada, ticari faaliyetlerinin Babürlü hükümdarlarca engellenebileceği gibi, geliştirilebileceğinin de farkına varan Avrupalılar, kilise kanunlarına göre Hristiyan olmayan güçlerle antlaşma yapma yaşantısını çığnemiş ve ticari ortaklarının meşruiyetini tanımışlardı. Zamanla “uluslararası hukuk” adıyla bilinir hale gelen bu yenilikler, imparatorlukların ve sahip oldukları çeşitli –Romen, Hristiyan, Osmanlı, Müslüman, Babürlü– hukuk geleneklerinin birbirlerini etkiledikleri alanlarda ortaya çıkmıştı. Diplomasi ve hukuk, denk sayılan devletler arasındaki ilişkileri düzenlemeye odaklanmış değildi ama büyük ölçüde eşitsizliğin yaşandığı bir dünyaya meşruiyet kazandırmış ve bir düzen getirmişti.

İmparatorluk hep farklı toplulukların farklı yönetilmesini ima etse de, Amerika kıtasının imparatorlukları farklılıkların yönetimi politikalarının ne olması gerektiğine ilişkin bariz tartışmalara kapı açmıştı. Las Casas Katolik imparatorluğun, din değiştirmeleri hedeflense de medeniyet düzeylerini takdire değer bulduğu yerli

1 Denizlerin Serbestliği (çev.)

Amerikalıları da barındırdığı konusunda diretmişti. Kuzey Amerikalı koloni mensupları –coğrafi bakımdan yer değiştirmelerinin İngilizler olarak sahip bulundukları haklarını eksiltmediğini ileri sürerek– bir ayniyet politikasına bel bağlamışlardı. İddiaların hiçbiri köleleri, işgücü kaynağı olmaları dışında, pek dikkate almıyordu. Ancak çoğu imparatorluk sözde kalsa bile, köle sahiplerinin toplumsal düzenin saygın birer mensubu sayılmaları için gerekli asgari davranış kurallarını hiç değilse dile getirmişti. İmparatorluk kurumları bazı boyun eğdirilmiş halklara, mahalli otorite ve toprak sahiplerine karşı Taht’tan himaye talep edebilecekleri, küçük çaplı imkânlar sağlamıştı. Yine de bu imkânlar, onları seçkinlerin açgözlülüğü ve vahşetinden korumakta yetersiz kalmıştı. Bunlara rağmen tüm imparatorluk seçkinleri, buyruk altına alınan veya köleleştirilen insanları canlarının istediği gibi aşağılayıp sömürebileceklerini düşünmüyordu. Kaynaştırmayla farklılaştırma arasındaki ilişki hep aynı kalmayacaktı.

İmparatorlukların 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar dünya çapında yayılmaları, tek bir amaç güden, sınıksız örgütlemiş bir Avrupa’nın fethi değildi. Daha ziyade çok yönlü bir dönüşümdü. Hükümdarlar egemenliklerinin boyutlarını coğrafi açıdan genişlettikçe, araçların peşine düştükçe ve hiyerarşileri manipüle ettikçe, toplumlar ve politik yapılar parçalanmış, yeniden yapılandırılmış ve yepyenileri yaratılmıştı. Bütün bunlar yaşanırken, Bartolomé de las Casas gibi az sayıda insan duraksayıp “yol açtığımız yıkımdan başka neydi ki?” diye sormuştu.

BOZKIRLARIN ÖTESİ

Rusya ve Çin’de İmparatorluk Kuruculuğu

Avrupa’daki hükümdarlar komşularının topraklarına dayandıkça, mahalli aristokrasileri nüfuzları altına aldıkça ve kaynaklar için kıta dışına el uzattıkça biri gepgenç, diğeri yaşlı iki imparatorluk Avrasya’nın uçsuz bucaksız toprakları üzerindeki hâkimiyetlerinin sınırlarını genişletmenin peşindeydiler. Rus kâşifler 15. yüzyıldan itibaren imparatorluk gücünün yayılma merkezi olan Moskova’dan yola koyulup Volga’yı aşarak doğuya doğru seyahat ettiklerinde, sonunda aksi yönde ilerleyen bir başka imparatorlukla burun buruna geldiler. 17. yüzyılda Qing Hanedanı tarafından yeniden birleştirilen Çin, batıda ve kuzeyde Sibiryâ içlerine musallat olmuştu. İki imparatorluk arasında, birbirleriyle otlak güzergâhları, yerleşik komşulara ilişkin ticari tekeller ve kabileler üstü liderlik için rekabet eden Moğol ve diğer göçebe kabileler bulunuyordu (Bölüm 4).

İmparatorluklar arası rekabet denizde olduğu kadar karada da, coğrafyanın yanı sıra imparatorluğa özgü politikaları başkalaştırmıştı. İspanya’yla Britanya, okyanusları denetimleri altına almak için çekişirken; Romanovlar yönetimdeki Rusya’yla, Qing Hanedanı’nın hüküm sürdüğü Çin, göçebe hasımlarının yaşadığı toprakları yutup, Avrasya’nın merkezinde imparatorluk kurmak için yer bırakmamışlardı. Bu bölümde 9. yüzyıldan Büyük Petro’nun¹ saltanat sürdüğü devire kadar Rus İmparatorluğu’yla, Yuan Hanedanı’nın devrilmesinden 18. yüzyıla kadarki Çin tarihi gözden geçirilmektedir. Rus ve Çinli hükümdarların nasıl yeni stratejileri egemenlik repertuvarlarına kattıklarına, araçlarını nasıl yönettiklerine ve her ikisinin de farklılıkları nasıl imparatorluklarının değerli bir niteliği haline getirdiklerine odaklanacağız. Bölümü üç (Moğol, Çin ve Rus) imparatorluğun Avrasya’nın ortalarında ve Tibet’in dağlık bölgelerinde yüz yüze gelmeleriyle sonuçlandıracağız.

1 Osmanlıların “Deli Petro” lakabını taktıkları I. Petro. (çev.)

RUSYA'NIN AVRASYA İMPARATORLUĞU

Rusların Tarzı

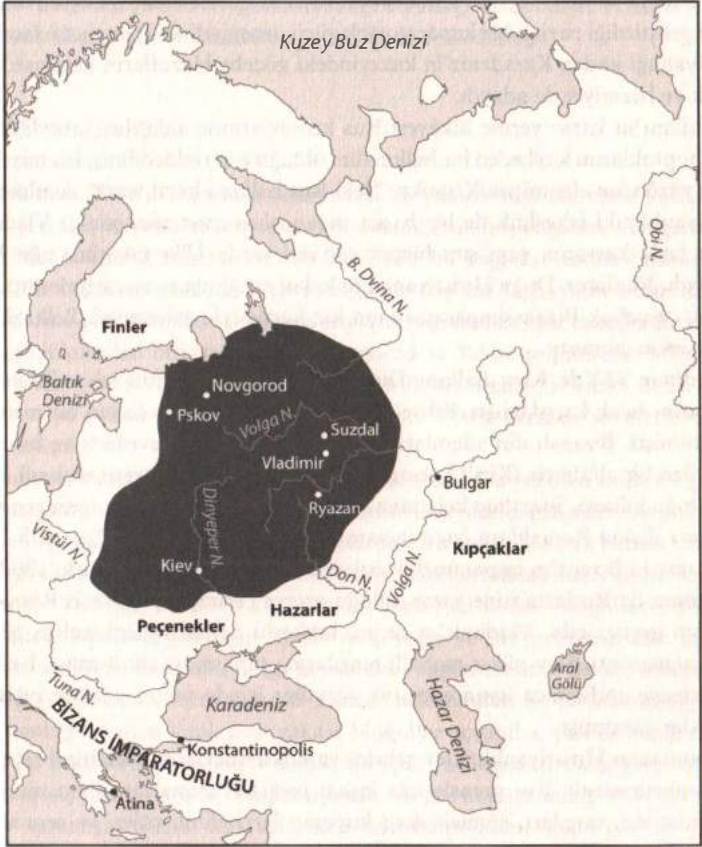
Çin'le kıyaslandığında Rusya türedi ve beklenmedik bir devlettir. 14. ve 15. yüzyıllarda, büyük güçlerden hiçbirinin pek umursamadığı isimsiz bir alan üzerindeki bir politik yapı olarak şekillenmişti. Nasıl Akdeniz'e yakın kuytu konumu Roma'nın yayılmasına elverdiyse, dünya politikasının belli başlı mevzilerinden uzaklık da, Dinyeper ve Volga Nehirlerinin arasındaki ormanlık bölgede küçük çaplı avantajlar elde etmek için manevralar yapan Rus prensliklerinin işine yaramıştı. İhtiras sahibi prensler iktidar yolunda ilerlerken, birkaç imparatorluğun stratejilerinden yararlanmıştı. Türkî kavimlere, Bizanslılara ve Moğollara özgü politik beceri unsurlarını birleştiren Rusya'nın liderleri, orman ve bataklık kaplı topraklarda yaşayan ve başıboş dolaşan dağınık bir nüfusu harekete geçirip, bir imparatorluk yaratmayı başarmışlardır.

Rusya adını da, imparatorluk kültürünün bazı özelliklerini de, 9. yüzyılda Kiev'de bir devlet kuran savaşçı prenslerden almıştı. Vikingler Avrupa'nın sahillerine baskın yaparken, Rus sandalcıları servet avcılığı için doğuya yönelmişlerdi. Orta Avrupa'daki savaşan devletler ve birbirleriyle çekişen derebeylerin etrafından dolaşan Ruslar, Baltık limanlarından Volga boyunca Karadeniz'e ve Bizans'a kadar inmiş, oradan da Dinyeper Nehri üzerinden geri dönerek yeni rotalara öncülük etmişlerdi. Ruslar keşif seferlerinde, saldırgan ve seyyar kabilelerin işine yarar teknolojilere sahip Türkî halklarla karşılaşmıştı. Ruslar bu seferlerin acısını sonunda –zenginliği, pazarları ve trans-Avrasya ticaretine erişimi sayesinde– Bizans İmparatorluğu'na ulaşıp çikarmışlardı.

İçinden geçtikleri orman kaplı yöreler Ruslara ihraç edebilecekleri emtia (kehribar, kürk, bal, balmumu, kereste ve reçine gibi) ve insanları (çok eski zamanlardan beri esir edilen veya köle olarak satılan Slavları) sağlamıştı. Ruslar 900 yılı civarında akınlar, ticaret ve ulaşımın kontrolü sayesinde zenginleşmişlerdi. Rus prensleri başkentleri Kiev'de kendilerini, etraflarındaki Slav köylülerden ve Dinyeper Nehri kıyısındaki zengin şehre akın eden zanaatkârlardan ayırarak, Avrasya tipi egemenlik kuran bir hanedanlığa dönüştürmüşlerdi.

Rus prensleri Rurik'in oğulları, Rurikler diye anılmıştı. Hristiyan kronikçilerce yüzyıl sonra kaydedilen kuruluş efsanesi yabancıların nasıl hükümdar olduklarına şöyle bir açıklama getiriyordu: "Slav kabileler, Rurik ve kardeşlerini topraklarını yönetmeleri ve onları barıştırmak için davet etmişlerdi." Uzaklardan gelen, barış sağlayan ve bu barışı koruyan büyük lider, bölgede imparatorluk tahayyülünün

kalıcı bir unsuru halini almıştı. Türkî kağanlara benzer şekilde (Bölüm 4), Rus prensleri de yatay –kardeşten kardeşe– halefiyyet uygulamışlardı. Her kardeşe çok kıymetli Kiev için sırada bekleyeceği bir prenslik vererek, teorik olarak kardeş katline yol açan taht kavgalarını azaltmışlardı. Her prensin silahlı hizmetkârları vardı. Prensler bu bağımlı koruma sürüsüyle dönüşümlü olarak prenslikler arasında (birbirlerine karşı önemli ölçüde şiddete başvurarak) yer değiştiriyorlardı.

Harita 7.1 Kievli Rusların egemenlik sahası, 1015 dolayları

Ruslar Kiev'e yerleşip hükmetmeye başladıklarında, güçlerini pekiştirmek için alışlagelmiş bir stratejiye –bir devlet dini tayin etmeye– yöneldiler. Başlangıçta çevrelerindeki Slavlar gibi çoktanrıçı olan Ruslar, daha evvel Romalıların yaptığına benzer şekilde inançlarına çeşitli tanrıları katıp sentezlediler. Rus liderlerin en önemlisi Vladimir (980-1015), Kiev'deki bir tepeye Nors, Fin, Slav ve Fars tanrıları için büyük bir tapınak inşa ettirmişti. Vladimir daha sonraları belki de Konstantinopolis'teki irtibatları dolayısıyla tektanrıcılığa dönmüş ve bir seçim yapmak zorunda kalmıştı. Muhteşem ayınleri ve mimarisıyla Bizans, Doğu Hristiyanlığının geliştirdiği parlak bir imparatorluk gücü örneğiydi. İtalyan tüccarların Latin Hristiyanlığı kadar, Karadeniz'in kuzeyindeki göçebe Hazarların benimsediği Yahudilik ve İslamiyet de adaydı.

Vladimir'in karar verme hikâyesi Rus kroniklerinde anlatılır. Yahudilik yenik düşüp topraklarını kaybeden bir halkın dini olduğu için reddedilmiş, İslamiyet alkol yasağı yüzünden elenmiştir. Kronikte "İçki Rus halkına keyif verir" denilmektedir. Hristiyanlıktaki tekeşlilik de bir başka sorun oluşturunuyordu, çünkü Vladimir'in birden fazla karısının yanı sıra birçok cariyesi vardı. Ülke çıkarları ağır basması olmalıydı. Vladimir, Doğu Hristiyanlığını kabul ettiğinde eş ve cariyelerinden vazgeçmiş, çarçabuk Bizans imparatorunun kız kardeşiyle evlenmişti. Belki de alkol sekse baskın çıkmıştı.

Vladimir 988'de Kiev halkını Dinyeper Nehri'nde vaftiz eden Bizanslı din adamlarını sıcak karşılamıştı. Kilise işleri için Konstantinopolis'ten bir metropolit gönderilmişti. Bizanslı din adamları yanlarında, Slavcaya çevrilmiş ve bu amaçla geliştirilen bir alfabeyle (Kiril) kaleme alınmış kutsal kitaplar getirmişlerdi. 9. yüzyılda Doğu kilisesi, Tanrı'nın kelamına sadece bazı dillerin; esasen Latincenin layık olduğuna ilişkin Romalılara özgü dayatmaları kabul etmemişti. Çok dilli Hristiyanlık tercihi Bizans'ın imparatorluk özlemlerine gayet uygun düşmüş (Bölüm 3); daha sonra da Rusların işine yarar olduğu ortaya çıkmıştı. Ne var ki Romalıların başından geçtiği gibi, Vladimir'in seçimi herkesin derhal Hristiyanlığa geçmesine yol açmamıştı. Slav nüfus mahalli tanrılarına tapınmayı sürdürmüş, bazen din değiştirmeye zorlanınca isyan etmiş ve yüzyıllar içinde sentez yoluyla çeşitli dini gelenekler yaratmıştı.

Bizans tarzı Hristiyanlık Kiev şehrini ve hükümdarlarının kültürel repertuarını dönüştürmüştü. Rus prenslerinin inşaat projeleri mimarları, ikon ressamlarını, demircileri, taşçıları, çömlekçileri, kuyumcuları, gümüşçüleri ve seramikçileri Kiev'e çekmişti. Kuzeydeki diğer kasabalarda –Novgorod, Suzdal, Vladimir– kiliseler inşa edilmiş ve özgün ikon bezeme tarzları geliştirilmişti. Rus topraklarındaki din adamları, kimi Rumcadan çevrilen, kimi de mahalli papazların yarattığı aziz hayat hikâyelerini, kronikleri ve vaazları yazıya dökmüşlerdi.

Ne var ki din Rusların imparatorluk kurma çabalarını sürdürmelerine yetmemişti. Birincisi rotasyon sistemi halefiyyet kavgalarını kışkırtmıştı. Rus prensleri bozkırlardaki göçebeler ve akıncılarla ittifak kurup, akrabalarının önüne geçmek veya ayaklarını kaydırmak için uğraşmışlardı. İkincisi –1204'te Haçlıların yağmaladığı– Konstantinopolis sarsılınca, ticari kavşakları birbirine bağlamaya dayalı Kiev ekonomisi aniden daralmıştı. Hanedanlık içindeki çatlaklarla ekonomik darboğaz birleşince prenslerin, Avrasya boyunca ve Ruriklerin topraklarına kadar yıkıcı bir askeri harekâta girişen Moğolların dengi olmadığı anlaşılmıştı. Prenslikler birer birer yenik düşmüş; Kiev kuşatılmış, 1240'ta da fethedilmişti.

Hanların Yanaşmaları

Moğol istilası, Kiev'in Rus topraklarındaki en yüksek makam olma iddialarının sonunu getirmiş ve yeni bir imparatorluk dinamiğinin başlangıcına damgasını vurmuştu. Moğol lideri Cengiz'in torunu Batu, yeni bir kağan seçimine katılmak üzere, 1242'de ordularını anayurda götürdüğünde (Bölüm 4), hayatta kalan Rurikler prensliklerine geri dönmüş ve komşularıyla savaşmaya devam etmişlerdi. Prenslerin en güçlülerinden biri, kuzeydeki Novgorod ve Pskov şehirlerinin lideri Aleksandr Nevski'ydi. Aleksandr Nevski, 1240'ta Baltık Denizi'ne çıkan ticari yolları ele geçirmeye çalışan İsveç'i ve 1242'de istilacı Töton tarikatı şövalyelerini geri püskürtmüştü.

Halefiyyet meselelerini çözen Moğollar çok geçmeden yeniden saldırıya geçmişlerdi. Ancak bu sefer Ruriklerin devlet yönetimi becerilerini geliştiren bir politik düzenleme yapmışlardı. Ögedey Kağan'ın ölümünden sonra Batu'ya babası Cuci'nin, önce Kıpçak Hanlığı sonra da Altın Orda diye yeniden adlandırılan ulusu verilmişti (Bölüm 4). Yaklaşık 1243'ten 14. yüzyılın sonlarına kadar Moğolların yönettiği hanlık Kiev, Vladimir, geleceğin Moskova'sı, Volga ve Dinyeper suyuolları üzerinde de nüfuz sahibiydi. Batu'nun Volga kıyısındaki başkenti Saray Berke, ticaret yollarını Moğollar lehine kontrol altında tutmak bakımından iyi bir konumdaydı. Ne var ki hanlığın orman kaplı batı yakası Moğollar açısından pek de cazip değildi. Üstelik bu bölgelerin yönetim ve sömürüsü için, yardımcıları sıkça yerel yetkililer olan, atanmış memurlara bel bağlamışlardı. Moğol hükümrânlığı Ruriklere ikinci bir şans tanımıştı. Küçük kasabalarında üslenen prensler, hanın gözüne girmek, onun adına vergi toplamak ve Kiev zamanlarındaki gibi diğerlerinin üstündeki Büyük Prens¹ olabilmek için birbirleriyle yarışıyorlardı.

1 Büyük Prens: Bu unvan çeşitli kaynaklarda *Knez* (genellikle Ruslar için) veya *Grandük* olarak da geçmektedir. (çev.)

Moğol hanları Ruriklerin hükümdarlığa dönüşlerini Avrasya tarzı bir tasdik-nameyle kolaylaştırmışlardı. Her prens, bölgesi üzerindeki otoritesinin onayı için Saray Berke'ye gidiyordu. Sadakat yemininin yanı sıra post, canlı hayvan, köle ve gümüş gibi hediyeler karşılığında han, *yarlık*¹ denilen bir yetki belgesi veriyordu. İlk yarlık 1243'te Vladimir Prensi II. Yaroslav'a bahşedilmişti. Hana boyun eğmek bir tercih meselesi değildi. İtaatkârlığın âdetlerini yerine getirmeyen prensler idam ediliyordu. Moğollar da, Ruslar da hanedanlık sultasına taraftardı. Nitekim tüm Moğol hanları Cengiz soyundan, Rus prensleriyse Rurik soyundan geliyordu. Aralarında bir ihtilaf çıktığında tahkim için Rurikler hana başvuruyordu. Vergi tahsildarı gibi çalışan prensler hanın hizmetinde olduklarında kendilerine de bir pay ayırabiliyorlardı. Hatta iyi bir pazarlıkla han ailesinden biriyle evlenebiliyorlardı da.

Moğol istilasından sonra Doğu Hristiyanlığı ruhban sınıfı, çarçabuk kurnazca davranmanın yollarını bulmuştu. Saray Berke'ye bir Ortodoks piskoposu tayin edilmişti. Rurik prensleri gibi, ulustaki Ortodoks din adamları da yetkilerini Moğollardan alıyor, onların koruması altına giriyor ve kiliselerin vergi muafiyetinden yararlanıyorlardı. 13. ve 14. yüzyıllarda papazlar, hanların esenliği için dua ederler; hatta kilise ileri gelenleri han ve ailelerine manevi konularda yardımcı olmak için Saray Berke'ye giderlerdi. Kiev önemini kaybettikçe, eski Rus topraklarındaki Ortodoks hiyerarşisi önce Vladimir'e, 14. yüzyılda da Moskova'ya taşınmıştı.

İmparatorluk kurucuları olarak Moskova yöresindeki prensler, üç imparatorluğun birikiminden de yararlanmıştı. Ataları Ruslar prenslere bir kraliyet hanedanlığı meşruiyeti kazandırmıştı. Bizanslılardan Doğu Hristiyanlığının, Slav alfabesiyle yazılı, kullanışlı bir yorumunu almışlardı. Moğol hükümdarlarındansa doğrudan deneyim yoluyla dağınık nüfusları yönetmeyi ve onların sırtından geçinmeyi öğrenmişlerdi. Moskova bu birikimler sayesinde ortaya çıkmıştı. Liderleri bu geleneklerden uygun bulduklarını seçip dönüştürmüşler, bir senteze ulaşmışlar ve dirençli, esnek bir imparatorluk siyasası yaratmışlardı.

Moskova Saltanatı

Moskova prenslerine sıkça, 1263'te Moğol hanı tarafından Moskova prensi ilan edilen en ünlü ataları Aleksandr Nevski'nin oğlu Danilo nedeniyle Daniloviç adı verilmişti. Moğolların sadık hizmetkârı Danilo'nun oğlu olan, tüyler ürpertici vergi toplama yöntemleri yüzünden Dolgoruki –“kolu uzun”– lakaplı Yuri, Vladimir Büyük Prensligi'ne atanmıştı. Daniloviç Ailesi'nin toprakları, nehir kıyısında da

1 *Yarlık* (veya *yarlıg*) buyruk, berat, emir, bağış, lütuf, ihsan anlamlarına gelmektedir. (çev.)

bir hisarlarının (*kremlin*) olduğu Moskova'da toplanmıştı. Rurikler arasında üstün gelmek için yapılan mücadeleler ve genellikle içlerinden biriyle ittifak kuran Moğollarla çekişmeler onlarca yıl sürmüştü. Sonunda Ruriklerden topraklarını koruma bakımından en fazla başarı göstereni Daniloviç Ailesi olmuştu. Böylece egemenliklerini diğer prenslikleri kapsayacak şekilde genişletmişler ve imparatorluğa doğru yola koyulmuşlardı.

Prenslüğün ayakta kalmasının birinci ve en önemli unsuru, rüşvetle Moğol hanların güvenini kazanmak, âdetlerini yerine getirmek ve sefere çıktıklarında asker vererek katkıda bulunmaktır. İkincisi Daniloviç'lerin vergilendirecek bir şeyler bulmalarıyla ilgiliydi. Dolayısıyla üslendikleri, kaynakların kısıtlı, nüfusun seyrek olduğu Moskova'dan önce kuzeye, sonra da Volga boyunca aşağıya doğru yayılmaları; daha fazla toprak, akarsu, insan ve bağlantıyı denetimleri altına almaları gerekiyordu. Üçüncüsü Daniloviç'ler politik evlilikler açısından epeyi becerikliydiler. Erkek evlatlarını evlilik yoluyla hanlığın tepelerine kadar sokmayı başardıkları gibi, kızlarını da rakip prenslere vermişlerdi. Moğolların dış evlilik geleneklerinin ataerkil yorumu olan bu politikalar, diğer Rurikleri Daniloviç'lerin patrimonyol egemenliklerinin yörüngesine oturtmuştu. Sonuncusu Moskof¹ prensleri hanedanlığa özgü üreme oyununda da şanslıydılar. Ailenin gücünü payandalamak bakımından uzun yaşadılar ama fazla sayıda erkek evlat sahibi olmadılar. Daniloviç'ler bu sayede –Kievli seçkinlerin adamakıllı parçalanmasına yol açan süreçten– toprakları sürekli evlatları arasında bölüştürmekten kurtuldular.

Doğuya doğru ticareti bloke eden Altın Orda Hanlığı, ihtiras sahibi birçok imparator kurucusunun ana hedefiydi. Bu zafiyet Moskofların ekmeğine yağ sürmüştü. Özellikle 1395'te Timur Saray Berke'yi yerle bir ettikten sonra (Bölüm 4), Moskova Büyük Prensleri topladıkları vergileri zimmetlerine geçirip, kendilerine bağımlı olanlardan

Kiev ve Moskova Knezliği'nin Başlıca Hükümdarları ve Saltanat Süreleri

- Büyük Prens Vladimir (980-1015)
- Büyük Prens Yaroslav (1019-1054)
- Büyük Prens Vladimir Monomah (1113-1125)
- Vladimir Prensi Aleksandr Nevski (1252-1263)
- Vladimir Büyük Prensi Yuri Daniloviç, lakabı "Kolu Uzun" (1318-1322)
- Vladimir Büyük Prensi I. İvan, lakabı "Para Kesesi" (1327-1341)

Moskova Büyük Prensleri

- Dmitri Donskoy (1359-1389)
- I. Vasili (1389-1425)
- II. Vasili (1425-1462)
- III. İvan, lakabı "Büyük" (1462-1505)
- III. Vasili (1505-1533)
- IV. İvan, lakabı "Korkunç" (1533-1584)

1 Moskof: Rusça kökenli bu kelime Rus demektir. (çev.)

haraç istemeye başlamışlardı. 15. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Altın Orda Hanlığı –Kazan, Astrahan, Kırım Hanlıklarıyla Kıpçaklardan geriye kalanlar şeklinde– parçalanmıştı. 1462’den sonra Altın Orda hanı bir daha Moskova’nın büyük prensini tayin etmemişti.

Takip eden iki yüzyıl süresince Portekiz, İspanya, Felemenk ve Britanya’nın temsilcileri okyanuslar boyunca anklavlar ve yerleşimler kurarken; Moskova prensleri insanlar ve topraklar üzerindeki kontrollerini her yönde geliştirerek, birden çok etnik yapılı ve çok dinli bir imparatorluk yaratmışlardı. Moskova Knezliği bünyesine katılmadan önce çekirdek bölgede, çoğu pagan olan Finler ve Slavlar yaşıyordu. Sosyal hiyerarşinin tepesi köken bakımından karışıktı, çünkü Moğol aileler Moskofların hizmetine girmişti.

1478’de Novgorod ve hinterlandının fethi daha fazla Fin topluluğunu Moskova’nın egemenliği altına sokmuştu. Ruslar diğer yayılmacı güçlerle –Livler, İsveçliler ve Lehlerle– bu kuzey bölgesi ve Baltık Denizi’ne erişim için mücadele etmek zorundaydılar. Litvanya Büyük Prensi Vytautas’ın 1430’da ölmesi, daha önce prensin ailesiyle evlilik bağı kurmuş olan Moskoflara batıya doğru yayılma imkânı vermişti. Slav nüfusları ve toprakları yöneten, işbirliği içindeki Polonya’yla birlikte, Moskova’yı engelleyen Litvanya’yı bünyeye katmak uzun ve zor bir süreçti. Bölgedeki Kazaklarla yapılan bir anlaşma sayesinde Ukrayna ancak 17. yüzyılın ortalarında ilhak edilmişti. Batıya doğru yayılma sonucu Roma Katolik Kilisesi mensupları da Moskova’nın egemenliği altına girmişti. Nihai hedef ticari bağlantıları yüzünden Karadeniz’di. Ancak güneydeki Osmanlı gücü Rusların ilerlemesine sınır çekmişti.

Moskoflar için en çok ümit veren yön doğuydu. Rus askerler, maceracılar ve tüccarlar kürk için Sibiryaya boyunca ilerleyerek yerli halkları Moskova’nın egemenliği altına girmeye, haraç ödemeye, birlik ve garnizonların geçimini sağlamaya zorlamışlardı. Güneydoğuya doğru, Volga Nehri boyunca ve Orta Asya’nın içlerine doğru yayılmaktaki amaç ticaret yollarının denetimiydi. Moskova artık, dik başlı Moğol hanlıklarının sahiplendikleri bölgelerde, durumu eski hükümdarın aleyhine çevirmeye başlayabilecekti.

Büyük prens, Tatar tahtına kendi adayını geçirerek, Volga kıyısındaki Kazan Hanlığı’nı topraklarına katmaya çalışmıştı. Ancak bu girişim başarısızlıkla sonuçlanıp, han Moskova karşısında ittifak arayışına girince IV. İvan (Korkunç İvan) saldırmıştı. 1552’de Kazan’ın fethiyle Moskova Knezliği daha çok farklılığı barındıran bir politik yapıya dönüşmüştü. Kazan Hanlığı seçkinleri Tatar ve Müslümandı. Halksa Türkî, Fin-Ugor ve diğer dillerde konuşuyordu. Bazıları Müslüman, bazıları panteistti. Az sayıda da Hristiyan vardı. İvan, bozkır politikalarını tersine çevirmeyi sürdürmüştü; Astrahan tahtına önce Moskova’nın adayını çıkarmış, son-

Fetih, haraç, tarımsal nüfusun vergilendirilmesi ve ticaretin denetimi Moskof prenslerine imparatorluk kurma imkânı sağlamıştı. Ancak dümeni birkaç kuşaktan fazla ellerinde tutabilecekler miydi? Önlerindeki örneklerden hiçbiri –Moğolların *tanistry*, Ruriklerin yatay halefiyyet modelleri– egemenlik için mücadele edenlerin arasında yaşanan ve sıkça Avrasya’daki hanedanlıkların nüfuz alanlarının parçalanmasına neden olan, şiddetli çatışmalara bir çözüm getirmiyordu. Bununla ilintili seçkinlerin hanedanlık sultasına olan sadakatlerini devam ettirmek gibi genel bir imparatorluk sorunu vardı. Ne var ki Ruslar zamanla aracıları hükümdara bağlayacak çok etkili yöntemler geliştirmişlerdi.

Moskof prensleri evlilik yoluyla kurulan ittifakları, genişleyen politik yapılarına yanaşan seçkinleri de kapsayacak şekilde yayarak, çok önemli bir yenilik yapmışlardı. Politik yapıya yeni katılan kabilelerin başında boyarlar vardı; kabileler devlet katındaki mevkilerini belirleyecek şekilde kıdem sırasına göre diziliyorlardı. Bir boyarlar meclisi topluca hükümdara danışmanlık yapıyordu. Büyük prensler yabancıardan çok buyrukları altındaki kabilelerden kadınlarla evleniyorlardı. Bu uygulama ailelerin tamamını hanedanlıkla kaynaştırıyor, ilişkiler de aileler açısından hayati bir önem taşır hale geliyordu. Sadece bir Daniloviç büyük prens olabiliyor; dolayısıyla bu evlilik rejimi, söz konusu aile düşük bir doğurganlığa sahipse sekteye uğrayabiliyordu. Dönüşümlü prensliğin değerli bir özelliği, büyük prensin erkek evladı olmaması veya oğlunun zekâ yoksunu veya kısa ömürlü olması halinde bir dezavantaja dönüşüyordu. Bu beklenmedik durumlar da imparatorluk için tehlike çanlarının çalmasına yol açıyor, hatta geleceğini tehlikeye düşürüyordu.

İkinci bir taktikse açıkça maddiydi. Onlardan önce Altın Orda hanlarının da yaptığı gibi, büyük prensler kendilerini gitgide genişleyen ülkenin tüm topraklarının efendisi ilan etmişlerdi. Ancak büyükçe parçalarını, sadakat ve hizmet şartıyla, eski ve yeni seçkinlerine dağıtmışlardı. Tarihinin büyükçe bir bölümünde Rus yönetiminin temelinde iki patrimonyal kural vardı: Tüm kaynakların nihai sahibi hükümdardı ve toprak bağışı şarta bağlıydı. Büyük prensin kişisel tebaası olarak, toprak ve kendi aileleri için sömürmek üzere insan bahşedilen seçkinlerin, birleşik bir aristokrasi oluşturma ihtimali yoktu. Boyarlar törenlerde büyük prensin önünde eğilip alınlarını yere dokundurur ve kendilerini onun “köleleri” diye adlandırırlardı. Kuşkusuz bu tür bir köle, imparatorluk yayıldıkça büyük prensin ona tahsis ettikleriyle zenginleşebilirdi de.

Seçkinler evlilik ve toprak bağışıyla Moskova’ya bağlı kalmıştı kalmasına da, acaba büyük prenslerin halka himaye ve haraca kesme dışında verebileceği ne vardı? Ortodoks Hristiyanlık gitgide sarayla halk arasında manevi irtibatı sağlayan dini törenlerle beslenen bir imparatorluk ideolojisine dönüşmüştü. Hanlıklar zayıfladıkça ve özellikle 1453’te Konstantinopolis’in Osmanlıların eline geçmesiyle,

Ortodoks din adamları kiliseyi güçlendirmek için Moskova Knezliği'nden medet ummuşlardı. 1448'de Ryazan'dan bir piskopos, Konstantinopolis'teki patriğin onayını alma zahmetine bile girmeksizin, Moskova metropoliti seçilmişti. Doğal olarak Ortodoks din adamları Moskoflardan en az Moğollar kadar iyi muamele bekliyorlardı.

Moskova prensleri eski efendilerine galip gelmiş görünür görünmez, Bizans örneğinden etkilenen din adamları, kiliseyi Moskova tahtının arkasındaki güç haline getirmeye çalışmışlardı. Bu hamle imparatorluk simgecilığının Avrasya'ya ait olanlarla, Hristiyanlığa özgülerin yer değiştirmesini ve Moskova'ya daha uygun bir geçmiş sağlanmasını da gerektirmişti. Moskof büyük prenslerinin yetkilerini Bizans imparatorlarından aldıklarını ve Augustus Caesar'ın soyundan geldiklerini ileri süren ruhban sınıfı, tatminkâr bir şecere yaratmıştı. Moskova'nın yükselişinde çok kritik bir rol oynayan hanların hükümdarların hükümdarı olmaları, "Tatar boyunduruğuna" dönüştürülmüştü.

Tahta daha küçük bir çocukken çıktığın-
da büyük prens unvanını taşıyan IV. İvan,
1547'de Roma tarihiyle irtibat kurmak için
çar, yani Caesar unvanını almıştı. Şarlman da
MS 800'de taç giyme töreniyle aynı bağlan-
tayı kurmuştu, aynı şekilde İvan'ın çağdaşları
Şarlken ve Kanuni Sultan Süleyman'ın yanı sıra, 19. yüzyıl Alman kayserleri de. Rus
çarları daha sonraları unvanlarına, tüm yetkiyi elinde bulunduran hükümdar anla-
mına gelen, Bizans kelimesi "otokrat" lakabını ekleyeceklerdi. Çarın tacı da, Bizans
İmparatoru Monomakhos'a atfen, "Monomah'ın şapkası"¹ diye yeniden adlandırıl-
lacaktı. Aslında taç Orta Asya'da üretilmişti ve Bizans'la -Moskovalı din adamları-
nın bilgileri etkili bir şekilde çarpıttıkları kampanyaları dışında- bir ilgisi yoktu.

Moskovalı liderler müzakerelerle, 1589'da Moskova metropolitliğinin Rusya'nın
kendi Doğu Hristiyan kilisesi patrikliği olmasını sağlamışlardı. Daha önceden de,
1550'de kurultay benzeri bir "Ülke Meclisi" toplantısının ardından çar, tüm teba-
anın onur ve esenliğinin korunması için çara başvurabileceği yeni bir kanunname
yayınlamıştı. Han hem Caesar'a hem de Tanrı'nın kuluna dönüşmüş, böylelikle çar
tebaasına otokratın liderlik, kilisenin de rehberlik yaptığı bir Hristiyan cemaati
imajı sunmuştu.

"Ne yazık ki, bu imansız
paganların kutsal kiliselere
ne kadar lütufkâr davrandığını
düşündükçe gözlerimden yaşlar
boşanıyor. Oysa siz, Ortodoks
prens ve boyarlar, sadece kıyamet
günü bu barbarlar karşısında utanç
duymaktan korktuğunuz için kutsal
kiliselere cömert davranmaya
çalışıyorsunuz."

— Bir 15. yüzyıl kronikçisi

¹ Kalpak benzeri bu taç, bazı kaynaklarda "Monomah'ın kalpağı" diye adlandırılmakla birlikte "şapka" kelimesi dilimize Rusçadan geçmiştir ve tacın Rusça adı "*shapka Monomakha*"dır. (çev.)

Patrimonyal İmparatorluğun Sağlamlaştırılması

Moskof Devleti'nin sacayağı, iplerin çarın elinde olduğu bir kabile politikası, toprak bağış sistemi ve birleştirici ideolojisiyle kılışeydi. Çarın seçkin maiyeti üzerinde kurduğu patrimonyal disiplinin korunması, Moskova'nın imparatorluk gelişim çizgisi açısından hayati bir öneme sahipti. Daha önce incelediğimiz gibi, aynı dönemlerde Batı Avrupa'nın sağına soluna dağılmış soylular, kral ve imparatorların iktidarlarına gem vurmuş; Osmanlılarda erkânıharplerini bir soylu sınıfın ortaya çıkıp da iktidarı ele geçirmesini önleyecek şekilde düzenlemişlerdi. Moskova farklı bir yol izlemiş ve hem otokrata bağımlı, hem de imparatorluk projesiyle meşgul bir soylu sınıf yaratmayı başarmıştı.

Toprak bağışının seçkin maiyeti sadık kılmaktaki öneminden ötürü, yayılma Moskova'nın imparatorluk mekanizmasının hem yağlayıcısı hem de yakıtıydı. Yeni bölgeler ve buralardaki genellikle merkezden daha zengin kaynaklar çarı, ailesini ve maiyetinin yanı sıra, ruhban sınıfını da ayakta tutuyordu. Ne var ki büyüme zaaf da yaratıyordu. Genişleme Rus Çarlığı'nı imparatorluk emelleri olan –İsveç, Lehistan-Litvanya Birliği, Osmanlı İmparatorluğu, Çin, bozkırlardaki Moğol ve diğer kabile konfederasyonları gibi– başka güçlerle karşı karşıya getirmişti. Başarılı bir fetih bile, bazılarının Moskova'yla diğer imparatorlukları birbirine düşürebilecek, birçok farklı kültüre mensup insanın bünyeye katılması anlamına geliyordu.

16. yüzyılın ikinci yarısında Moskova'nın kendine özgü patrimonyal rejimi, çarın harekete geçirdiği bir krizle neredeyse çöküyordu. Heybetli anlamına gelen “korkunç” (*grozny*) lakaplı IV. İvan, ülkeyi –biri boyarlar ve kilise tarafından, diğeri sadık maiyetince yönetilecek şekilde– ikiye ayırmıştı. Bu taktiğin yanı sıra, kendisinin yerine tahta kısa süreliğine de olsa bir Cengizoglu hanını çıkarması, Ortodoks kilisesinin manevi rehberliğini reddetmesi ve düşmanlarına uyguladığı kıyasıya zulüm kişisel üstünlüğünü ispatlamaya, ruhban sınıfıyla boyarları güçsüz düşürmeye yönelik Moğol tarzı girişimlerdi. Tahminlere göre galeyana geldiği bir anda oğullarından birini öldürmüş ve Zangoç Fyodor diye bilinen zayıf akıllı bir veliaht bırakmıştı. Fyodor'un 1598'deki ölümüyle birlikte Rurik Hanedanı son bulmuştu.

O döneme kadar, Moskova prenslerinin evlilik politikaları gibi, düzeni ayakta tutacak unsurlar iyice yerleşmişti. Boyarlar aralarından birini –Fyodor'un kayınbiraderi Boris Godunov'u– çar seçmişlerdi. Ne var ki Boris bir Rurik değildi ve dolaşısıyla hanedanlık meşruiyeti yoktu. Fyodor'un ölümü, hem Rus seçkinleri –İvan'ın hükümdarlığı boyunca gadre uğrayanlar kadar, onunla işbirliği yapanlar– hem de dış güçler –Rus topraklarına ve çarların biriktirdiği servete göz koyan Lehler ve İsveçliler– arasında olağanüstü bir iktidar mücadelesine yol açmıştı. “Karışıklık Dö-

nemi" (1584-1613) sırasında, soyluluk ideolojisinin ne kadar şiddetli bir harekete geçirici güç olduğu anlaşılmıştı. İki kişi birden, hanedanlığın karizmasını kullanarak taht üzerinde hak iddiasında bulunduklarında İvan'ın oğlu Dmitri olduklarını ileri sürmüşlerdi. Yıllarca devam eden yıkıcı savaşlardan sonra boyarlar nihayet uzlaşarak yeni bir çar seçmişlerdi: Mihail Romanov. Diğer aileleri bu isim üzerinde karar kılmaya yönelten, onun nispeten önemsiz bir kabileden gelmesi ve daha on altı yaşında olmasıydı. İmparatorluğun yeni hanedanı, (Büyük Yekaterina'nın karı-koca ilişkileri yüzünden) genetik bakımdan değilse bile, prensipte 1917'ye kadar devam etmişti.

Genç Romanov Hanedanı Karışıklık Dönemi'ni takip eden yarım yüzyıl içinde, tarımsal işgücüyle ilgili Rusya'nın soylu kabilelerini rahatlatacak yeni kanunlar koymuştu. Hem Çarlar, hem de soylular, köylüleri "tasarrufları altındaki" topraklarında sürekli çalıştıramıyordu. Bu konuda aciz kalmaktan bezmişlerdi. Köylüler, toplanıp imparatorluğun genişleyen topraklarında onlara iş vermekten memnun olacak başkalarının bulunduğu yerlere gitmeye eğilimliydi. Soyluların şikâyetlerine cevap veren devlet, köylülerin malikâneleri terk etme hakkını önce sınırlamış, 1649'da da tamamen ortadan kaldırmıştı. Hakların bu şekilde yeniden tevzi, çarla onun tercihi soyluluk arasındaki pazarlığın hangi şarta bağlandığını ifade ediyordu. Serfler sadakatin karşılığıydı.

Köylülerin yer değiştirme özgürlüğünün kısıtlanması, çarı desteklemek için soylulara iyi bir gerekçe vermişti ama ya –Rus İmparatorluğu'nun diğer araçları olan– üst düzey kilise efradı? Ortodoksluğun uyum sağlayıcı ideolojisinin de, kalpleri fetheden ayinlerinin de, misyonerlik faaliyetlerinin de çarlara muazzam bir yararı dokunmuştu. Üstelik Roma'daki papanın kurumsallaşmış otoritesiyle uğraşmak zorunda kalmamışlardı. Ne var ki Moğol himayesinden itibaren kilise kendi malikânelerine, buralardaki toprakları işleyen kendi köylülerine, kendi mahkemelerine, hatta 1589'dan sonra bazen kendini beğenmiş pat-

1547'den 1725'e kadar Rus
Çar ve Hanedanları

Rurikler (Daniloviç'ler)

IV. İvan (Büyük Prens 1533-1547,
çar 1547-1584)
"Zangoç" Fyodor İvanoviç
(1584-1598)

1584-1613: Karışıklık Dönemi

Boris Godunov, önce naip sonra
boyarların çarı; iç savaş,
düzenbazlar, İsveçli ve Leh
istilaları

Romanovlar

Mihail Romanov (1613-1645)
Aleksy Mihayloviç (1645-1676)
III. Fyodor (1676-1682)
I. Petro'yla V. İvan (ortak
hükümdarlık) (1682-1689)
I. Petro (1689-1725)

riklere sahip olmuştur. Ortodoks kilisesi, II. Romanov Çarı Aleksey Mihayloviç'in hükümdarlığı döneminde (1645-1676), saflarındaki bölünmeler yüzünden zayıflamıştı. Aleksey başlarda, despot patrik Nikon'u desteklemişti. Nikon, Rus Ortodoksluğunu geçmişine, Rum kökenine kavuşturarak "saflaştırma", Rusların dini âdetlerini Kiev'deki üst düzey din adamlarınıninkiyile uyumlu hale getirme ve Moskova'nın Ukrayna'ya yayılmasını kolaylaştırma iddiasındaydı. Ancak bu durum Rusya'da yerli malı ayınları ortadan kaldırmaya çalışan Nikon'a karşı ve "kadim mümin"lerden yana ayaklanmalara yol açmıştı. Kişisel gücünden kaynaklanan ustaca bir hamleyle Çar Aleksey, gözden düşen patriği sürgüne göndertmiş ama reformlarını korumuştur. Böylelikle çarın otoritesi güçlenmiş, bölünmüş kiliseninki zayıflamış, ruhban sınıfı da disiplin altına alınmıştır.

Karışma Avrupa'nın Katılması

Geleneksel Rus tarihinde Büyük Petro, önemli bir Batılılaşmacı –ülkeye batı teknolojisini getiren, Rusya'yı Avrupalılığa doğru alışılmadık bir yola çıkaran çar olarak anlatılır. Bu yüzden Rusya tarihinin daha sonraki yüzyılları, ülkenin "geri kalmışlığı" ve Avrupa'ya "yetişmekte" gecikmesiyle açıklanır. Bu bakış açısındaki sorun, Rusya'nın sözüm ona yetişmeye çalıştığı "Avrupa"nın, varlığının bilincinde bütünlüklü bir yapı değil, birden fazla devletin, toplumun ve kültürün yaşadığı bir yer olmasıdır. Çok yönlü ve birbirlerini etkileyen geçmişleriyle yeryüzündeki diğer imparatorlukları içeren gerçekçi bir yaklaşımsa, Petro'nun danışmanları, memurları ve asatlarıyla birlikte, Rus devlet yönetiminin faydacı, içselleştiren, kaynaştıran ve evrilen geleneklerini uygulayarak, çok önceleri başlamış imparatorluk serüveninde ilerlediğini gösterecektir.

Çar Aleksey Mihayloviç'in oğullarından Büyük Petro, babasının iki karısının mensubu olduğu kabileler arasındaki kanlı boğuşmalardan canını zor kurtarmıştı. Daha önceleri üvey kardeşiyle birlikte tahta çıkmışken, 1696'da yirmi dört yaşına girdiğinde tek başına çarlığını ilan etmişti. Petro çocukluğunda Moskova'nın yabancılar mahallesinde yaşamış ve "Batı" teknolojisine ilgi duymuş; özellikle gemi inşası, denizcilik, matematik ve askeri stratejisine hayran kalmıştı. Çarlığı sırasında iki defa Avrupa gezisine çıkmış; bunlardan birinde, Felemenk'teki tersanelerde çıraklık yapabilmek için, kimliğini gizleyerek sıradan bir işçi kılığına girmişti. Petro'nun, her yıl her yirmi aile başına bir erkeğin askere alınması gibi, çoğu reformuna askeri ihtirasları neden olmuştur. Başlangıçtaki bozgunlar ve onlarca yıl süren çarpışmalardan sonra –İsveçlileri yenip Rusya'nın Baltık kıyısındaki limanlarını güvenceye alarak– temel hedeflerine ulaşmıştı. Rusya'nın diğer önemli

düşmanı Osmanlılarla yaptığı bir muharebeden başarı kazanarak geri dönen Petro, Moskova’da Roma tarzı bir zafer takı inşa ettirmiş, üzerine de Jül Sezar’ın “geldim, gördüm, fethettim” deyişini yazdırmıştı.

Petro’nun çoğu yeniliği –boyarlar meclisini dağıtıp “senato”yu kurması, 1721’de kendisini (kilise yerine) bu senatoya “imparator” ilan ettirmesi, Bilim ve Sanat Akademisi’nin temelini atması, Rusya’nın ilk gazetesini çıkarması, devlet hizmetlerini sınıflandırmak için bir “Kademe Tablosu” kullanması, devlet dairelerini yeniden düzenleyerek bunları “kollegi” adı verilen kurullara dönüştürmesi– çeşitli Avrupa ülkelerinde incelediği uygulamalara olan hayranlığını yansıtmaktaydı. Ne var ki hasım güçlerin askeri ve kültürel birikimlerini edinmeye çalışmakta ne alışılmışın dışında, ne de bilhassa Ruslara özgü bir şey vardı. Ruslara özgü olan Petro’nun bu arayışını yürütme şekliydi. Muazzam ve sarsıcı eylemleri –gözde havarisi adıyla anılacak bütünüyle yeni bir başkent inşa ettirmesi, soyluları çevrelerinden ayırıp burada ikametgâh kurmaya zorlaması, sakal bırakmayı yasaklaması, kadın erkek karışık danslı davetler düzenlettirmesi– uzun bir geçmişten sonra artan imparatorluk gücü ve imparatorluk seçkinlerinin başarıyla yola getirilmesinden kaynaklanıyordu.

Petro bu çok dinli imparatorluğunu Avrupalı hükümdarların denediği kadar Hristiyanlaştırmaya kalkışmamıştı. IV. İvan gibi Petro da, üstün otoritesiyle hem ruhban sınıfına, hem de üst düzey soylulara açıkça meydan okumuştur. Palmiye Pazarı ayininde çarın –Tanrı’nın iradesine boyun eğişini temsil eden– Kızıl Meydan’da at üstündeki patriğin önünden yürümesi geleneğine son vermişti. Petro, ziyafet meraklısı ahablarıyla birlikte ayinlerle –bir “Yehuda tarikatı”, soytarı bir prens-papa, maskeli nikâh törenleri, dini törenlerin müstehcen parodileri gibi– ölçüyü aşan bir şekilde alay edilen eğlenceler tertipliyordu. Belli ki bu törenlerle, din adamlarına ve soyluluğa özenenlerin bir danışmanlar kurulu olarak kalma beklentilerine kulak asmadığını, hatta onları ezip geçebileceğini göstermek istiyordu.

İmparatorun bu tür aşağılamalarını, kilise mülkünü yönetecek ve bunları ver-giye tabi tutacak bir daire kurmasıyla idari bir reform takip etmişti. Petro 1721’de de din adamlarıyla ilgi bir yönetmelik yayımlayarak, patriğin yerine Kutsal Sinod adlı bir kurulu geçirmişti. Kilise bunlara direnmemişti. Din adamları da, seküler memurlar gibi, imparatorun kişisel himaye, ödüllendirme ve cezalandırma gücünün farkına varmıştı. Öte yandan Petro’nun Ortodoks geleneklerini şaşırtıcı bir şekilde alaya alması, halkın tepkisine yol açmıştı: Yoksa tuhaf çar Deccal mıydı? Petro’nun Ortodoks merasimlerini alenen ihlal ettiği süreç, imparatorluğun geri kalan döneminde de sekter ve kendi kendini hükümdar yapan çarları ortaya çıkarmaya devam etmişti.

Petro’nun kültürel konularda başlattığı çoğu girişim –özellikle eğitilmiş hizmet erbabına olan talebi– büyük ölçüde rağbet görmüştü. Avrupalı mimarlar konut ve

şehir mekânlarını yeniden şekillendirmiş; tiyatrolar, akademiler, müzeler ve yabancı dil eğitimi, bilim ve eğlence dünyasını baştan aşağı değiştirmişti. Avrasya'ya ait daha eski kalıplar arasına serpiştirilen veya bunları geliştirmekte kullanılan –çeşitli dönemlerden kalma– Avrupa'ya özgü deyimler, muhteşem ve şaşırtıcı bir edebi üslup karması yaratmıştı. Rus seçkinleri “Batılı” tavırları çok daha geniş bir medeniyet dünyasıyla kurdukları bir bağ olarak değerlendirmişti. Sosyal konumlarını imparatorluğun alt tabakalarındaki nüfuslara göre bu sayede yükseltmişlerdi.

Ancak Petro'nun, soyluların patrimonial egemenlik düşüncesine karşı durmasının da bir sınırı vardı. Petro, imparatorun kendi halefini belirleme özgürlüğünü yerleştirmişti. Bir soylunun tarımsal üretim amacıyla verilen araziye tüm erkek evlatları arasında bölüştürmesini de yasadışı ilan etmişti. Reformunu İngiliz ekber evlat hakkı¹ örneği üzerine kurmuş ve bununla nesebinden olan herkese geçimini sürdüreceği bir parça toprak vermeye dayalı, eski Kievli/Moğol/Moskof usullerinin karşısına dikilmişti. Soylular Petro'nun ölümünden sonra her iki yeniliği de baltalamışlardı. 18. yüzyılın kalan bölümünde dayanışma, suikast ve komplolar yoluyla, onlara en fazla iyiliği dokunacak imparator veya imparatoriçenin etrafında kenetlenmiş; onları fazlaca dizginlemeye çalışan imparatorlarıysa ya bertaraf etmişler ya da engellemişlerdi. İmparatorluğun genişlemesi, Rus ailelerin topraklarını çocukları arasında paylaştırmaya devam etmeleri bakımından işlerini kolaylaştırmıştı.

Petro 1725'teki ölümüne kadar yola getirdiği seçkinlerin yardımıyla Kiev'e, Moğollara, Bizans'a ve Batı Avrupa'ya özgü gelenekleri içselleştirmiş, kendi çıkarları için kullanmış veya reddetmiş; sonuçta bunları, diğer devletler tarafından muazzam ve tehditkâr bir güç olarak algılanan kuvvetli bir imparatorluk sisteminin parçası haline getirmişti. Özünde patrimonial egemenlik sınıf hiyerarşisine galip gelmişti (Bölüm 5'in sonuç sayfalarına bakınız.). Soylulara sadakatleri karşılığında toprak ve emek tahsis edilmişti. Otokrasiden kurtulmaya çalışmamışlar, aksine imparatora yakın durmaya veya devletin en yüksek mevkileriyle irtibat kurmaya uğraşmışlardı. Moğol tarzı politik ustalığın yoğun tortusu çarpıcı bir şekilde imparatorun maiyetiyle ilişkilerine nüfuz etmişti. Üst düzey memurlar, soylular ve din adamlarının tümü konumları için kişisel emir komuta ilişkisine tabiidir.

Resmi ideoloji, seküler ve teokratik iddiaların karışımıydı. İmparator, tebaaya mülk ve hak dağıtan bir kanun koyucuydu. Ortodoks kilisesi imparatorun kurallarıyla yönetiliyordu. Soylular “Batılı” kültürle harmanlanmış, kendi kişiselleştirilmiş Ortodoksluklarını yaratabilirdi. Çocuklarına özel ders verecek Fransızlar tutabiliyor, yabancı dilde kitaplar okuyor ve kendilerini medenileşmiş görüyorlardı. Resmi din olarak Ortodoksluğun önceliğine rağmen, imparatorluğun muhtelif

1 *Primogeniture* (çev.)

nüfusları çeşitli şekillerde ibadet ediyorlardı. Bunların hiçbiri, göze çarpan niteliği “Avrupa”dan farklılığı değil, birden çok imparatorluk kültürünün etkili ve faydacı bir şekilde kaynaştırılması olan bir imparatorluğun mensuplarına tuhaf gelmiyor, bir sorun teşkil etmiyordu.

ÇİN: USTALIKLI İMPARATORLUK YÖNETİMİNİN KESİNTİLİ EVRİMİ

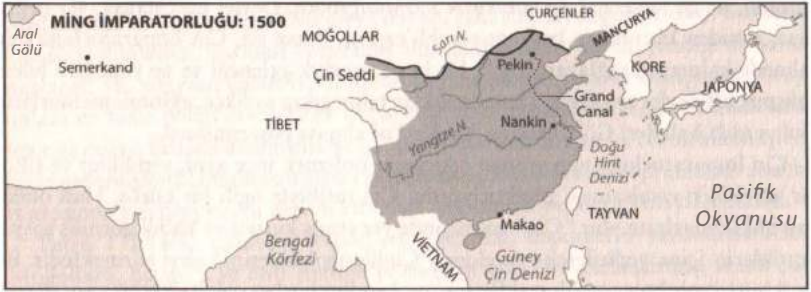
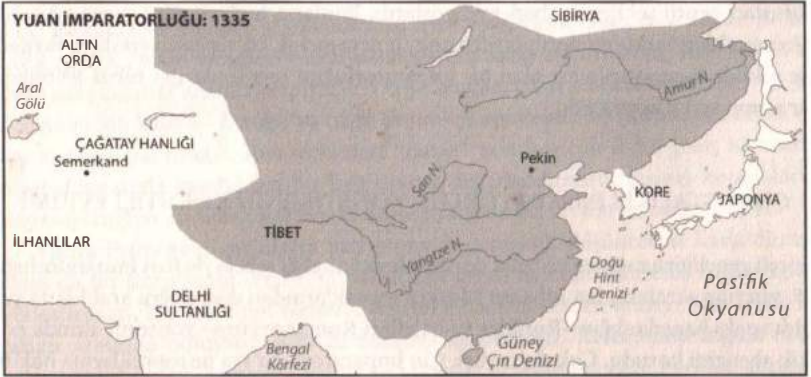
Görelî gençliğine rağmen ve belki de özümleyici niteliği sebebiyle Rus İmparatorluğu 15. yüzyılın ortalarından itibaren Moskof topraklarından dışa doğru aralıklarla yayıldı ve iki hanedanlığın –Rurikler ve halefleri Romanovların– yönetimi altında politik ahengini korudu. Çok daha yaşlı Çin İmparatorluğu’ysa ne topraklarına hâkim olabildi, ne de hanedanlara süreklilik kazandırabilirdi. Devlet parçalansa, yer değiştirse, yeniden kurulsun ve başkent sürekli taşınıp dursa da, Çin İmparatorluğu’nun sahnede kalmasını sağlayan, güçlü bir imparatorluk geleneği ve ne yaptığını bilen, gelişmiş bir devlet aygıtıydı. Hanedanlıklar tahta çıkıp indikçe, eğitilmiş memurların akıl verdiği halefleri Gökyüzünün Vekâleti’ni almayı başarmışlardı.

Çin İmparatorluğu’nun yoldan çıkmasını önlemek ince ayar, yenilikler ve sıkça bir süreklilik yanılması gerektiriyordu. Çin tarihiyle ilgili bir görüş, Han olmayan hükümdarların –bir “Çin” geçmişinde yer etmiş kurum ve kabul görmüş sosyal pratiklerin içine yedirilerek– tezelden “Çinleştirildiklerini” ileri sürmektedir. Bu etnikleştirilmiş homojenlik tezi Rusya’nın kendini birden çok halklı bir yapı olarak sunmasının zıddıdır. Ancak Çin İmparatorluğu’nun gelişim süreci, Han olmayan halklarla kültürel farklılıklara karşı özenli bir etkileşimi de kapsıyordu. Hatta dinamizmi kısmen bundan kaynaklanıyordu. Dolayısıyla bu bölümde, Yuan ve Ming yönetimlerine kısaca değindikten sonra, Çin’in yakınlarında ortaya çıkan hırslı bir hanedanlığın tahtı ele geçirip, farklılıkların yönetimi politikalarının etkili bir çeşidine şekil verdiği, 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar olan döneme odaklanacağız. Qing (Mançu) imparatorları, Çin topraklarını seleflerinin çok ötesinde genişletmiş ve bu büyümüş imparatorluğun içindeki kültürel bölünmüşlüğü, imparatorluk yönetimi teknolojisine dönüştürmüştü.

Halef Hanedanlar: Yuan ve Ming

Daha önce ele aldığımız gibi (Bölüm 4), Cengiz Han’ın torunu Kubilay Kuzey Çin’i ele geçirmiş, ardından güneydeki Song Hanedanı’nı yenmiş, başkenti kuzeye taşıyarak adını Pekin olarak değiştirmiş ve hüküm sürecek yeni bir hanedanın, Yuan

İMPARATORLUKLAR TARİHİ

Harita 7.3 Yuan, Ming ve Qing İmparatorlukları

Hanedanı'nın (1279-1368) temelini atmıştı. Yuan Hanedanı'nın teşvik ettiği haberleşme ağları, uygulamalı teknolojilere verdikleri değer ve ticareti cesaretlendirmeleri, girişimci faaliyetleri harekete geçirmenin yanı sıra, pamuk ve ipek üretiminde de ilerlemelere yol açmıştı. Daha önceleri batıda Tangutlar, kuzeyde Jin Hanedanı, güneyde Song Hanedanı'nın yönettiği bölgelerde kontrolü ele alan Yuan Hanedanı, imparatorluğu yeniden birleştirmiş ve sınırlarını çok geniş mesafelere kadar genişletmişti.

Yuan Hanedanı güçlü sosyal statü göstergelerini korumakla birlikte, bunları imparatorluğun yeni önceliklerine göre tekrar düzenleyerek Çin ve Moğol geleneklerini harmanlamıştı. Moğol savaşçılar en yüksek sosyal mevkileri ellerinde tutmuş; bunları Batı ve Orta Asya'dan gelen, vergi tahsildarlığı ve idarecilik yapan Müslümanlar izlemiş; onları daha uzun bir Moğol yönetim tecrübesi olan kuzeyli Çinliler takip etmiş; bunların altında da güneydeki Song bölgesinden gelen Çinliler yer almıştı. Yuan Hanedanı aynı zamanda devlet yönetimini de sistemli bir hale getirmeye çalışmış, ülkenin tamamını merkezden atanan memur ve askeri komutanlarca yönetilen eyaletlere bölmüştü.

Daha önceki hanedanlar gibi Yuan da, sınırlarındaki göçebelerin üstesinden gelmek zorundaydı. Artık –Moğol savaşçılar Çin'i içerden koruduklarından– mesele güçlü yağmacılardan fidye vererek kurtulmak değil, Yuan Hanedanı'na at sağlayan göçebe kavimleri ödüllendirmekti. İmparatorlar yeni bir rol üstlenmiş –Çin'den gelen kaynaklarla onlara yardımcı olabilecek kabile liderlerine bu amaca özel tahlil, para ve hayvan hibe ederek– boyunduruk altına aldıkları halkları kontrole yönelmişlerdi. Bu patrimoniyal taktik –bir tür tersyüz edilmiş haraç sistemi– hariçteki göçebe grupları imparatorun ricacıları haline getirmiş, onları uygun bir şekilde bağlıklı kılmış ve uzakta tutmuştu.

Yuan Hanedanı Tibet'i, Çin'in uzun vadeli bir imparatorluk projesine dönüşecek şekilde hâkimiyeti altına almıştı. Yuan Hanedanı, bu –Moğollar için– zahmetli arazide dinleri himaye politikasını stratejik olarak uygulamıştı. Kubilay Han, Song Hanedanı'na son darbeyi indirmeden önce, Phags-pa adlı Tibetli bir lamaya kanat germişti. Phags-pa, Kubilay'ı evrensel Budist hükümdar ilan etmekle kalmamış, ona Moğol dilini kayda geçirmek için bir yazı sistemi de sağlamıştı. 1270'de Kubilay, Phags-pa'yı imparatorluğun Tibet'teki yönetiminin başına getirmiş, politik tabiiyet ve kuşkusuz vergi karşılığında, yanaşmasının dini otoritesini desteklemişti. Bir imparatorluk yönetim tekniği olarak “lama-hami” sisteminin dezavantajları da vardı. Bu sistem Budist hizipleri, gözü yükseklerde olan (çoğu Budist) Moğollar ve daha sonraki imparatorlar arasında mücadelelere yol açmıştı.

Yuan Hanedanlığı açısından daha dolaysız tehditler, egemen klanın prensleri arasındaki Moğol tarzı iç çatışmalar ve Çin'in tarımsal kaynaklarının kötü yönetimi-

di. Zirvedeki parçalanma ve köylülerin aşırı vergilendirilmesi, Yuan Hanedanı'nın Çin İmparatorluğu'nun temel sorunuyla –otorite sahibi araçların merkezden kopmalarını veya merkezi ele geçirmelerini sağlayacak kaynakların olduğu, verimli bir bölgedeki politik yapıyı bir arada tutmanın zorluğuyla– başa çıkma kapasitesini zayıflatmıştı. 1350'lerde köylü ayaklanmaları, Budist komploları ve ihtiraslı asiler Yuan iktidarını zora koşmuştu. Yoksul bir ailede doğan, Budist rahip adayı olarak yetiştirilen, daha sonra da memnuniyetsiz âlimlerin akıl verdiği karizmatik bir köylü de kavgaya katılmıştı. Rakipleriyle önce birleşip, sonra onları muharebelerde yenen veya öldüren Zhu Yuanzhang, on yedi yıl süren savaşların ardından, yeni bir hanedanlık kurmuştu. 1368'den 1398'e kadar hüküm süren ve hükümdarlığı sırasında Hongwu ("sapına kadar asker") lakabı takılan Zhu Yuanzhang, Ming ("seçkin") hanedanı dönemini başlatmıştı.

Hongwu'nun iktidarını pekiştirmesiyle birlikte bazı savaşçı Yuan seçkinleri hizmetkârlarını yanlarına alıp Moğolistan'a geri dönmüşlerdi. Burada Çin'in yeni liderleriyle daha önceki haraca dayalı ilişkileri yeniden kurmuşlardı. Ming imparatoru yenik düşen Yuan Hanedanı'na "barbar" muamelesi yapmış, güçlerini kendi çıkarları için kullandıkları ve ayrılık yaratan son dönemlerini Moğol kökenlerine bağlamıştı. Hongwu başkentin yerini yeniden değiştirmiş, Yangtze Nehri kıyısındaki Nankin'e taşımış, Moğol denetimindeki trans-Avrasya ticaretinin önünü kesmiş ve kullanışlı kâğıt paranın yerine gümüş sikkeyi koymuştu. Ming Hanedanı, Yuan Hanedanı'nın büyük ölçüde yürürlükten kaldırdığı sınav sistemine tekrar işlerlik kazandırmıştı.

Ne var ki Ming Hanedanı'nın yabancı karşıtlığı stratejisi ne eksiksiz ne de kalıcıydı. Nitekim imparator Yonglo (1403-1424) hüküm sürdüğünde başkent yeniden Pekin'e taşınmıştı. Yonglo Kubilay'ın başkentini geliştirmiş, ortasındaki görkemli Yasak Şehir'i yaratmıştı. Yuan Hanedanı'nın ekonomik uygulamalarına karşı kısa süreli bir tepki döneminden sonra Ming Hanedanı, teknolojik yenilikleri ve ticareti tekrar özendirmeye başlamış, iç bölgeleri birbirine bağlamaya daha çok ağırlık vermişti. Tahıl üretimini artırmak ve dağıtımını kolaylaştırmak amacıyla, Pekin'le Sarı Nehir'in güneyindeki bölge arasındaki Büyük Kanal'ın inşaat ve bakımına para dökmüşlerdi. Daha önce değindiğimiz gibi (Bölüm 6), Ming Hanedanı Çin Denizi civarına, Hint Okyanusu'nun bir başından ötekine, Basra Körfezi'ne, Arabistan'a ve Afrika'ya kadar denizyoluyla yapılan keşif seferlerine de para sağlamıştı.

Dar bir alana sıkışmış Avrupalı liderlerin aksine Ming Hanedanı uzak mesafe seyahatlerinin arkasını getirip, koloni veya anklav kurmamışlardı. Buna hiç ihtiyaçları yoktu. Alışıl gelmiş yöntemleri kullanarak halklarıyla birlikte mahalli şefleri boyunduruk altına almış, hâkimiyetlerini güneye ve batıya doğru yaymışlardı. Bu arada Çinli köylüler de giderek huzura kavuşmuş bölgelere doğru yer

değiştirmişti. Ming Hanedanı Güneydoğu Asya'ya daha önce yerleşen Çinli tüccar cemaatleriyle bağlantıların yanı sıra, doğrudan yönetimin veya korsanlarla mücadelenin maliyetini yüklenmeksizin, Makao'daki Portekizlilerin ödediği vergilerden de yararlanmıştı. Yuan Hanedanı tarafından başlatılan, Vietnam'a doğru yayılma ve Tibet'e dayatılan lama-hami sistemi, Ming imparatorluk projesinin unsurları olarak kalmıştı.

Ming Hanedanı iki yüz elli yıl boyunca olağanüstü zengin ve yaratıcı bir medeniyeti yönetmişti. Dünyaya sofra takımının (porselen), içeceğinin (çay) ve lüks mensucatının (ipekli) büyük bölümünü bu medeniyet sağlamıştı. Avrupalıların Çin ürünleri için mübadele edebilecekleri çoğunlukla, Amerika kıtasında kurdukları imparatorluğun ürünü gümüştü. Song, Tang ve daha öncekiler gibi Ming Hanedanı'nın esas işi, sınırları etrafındaki göçebe konfederasyonlarının yarattığı talep ve karışıklığın yanı sıra, iç ekonomik ve sosyal mekânı yönetmektir.

Çinli kökenlerine ağırlık vermekle birlikte Ming Hanedanı, daha önceki imparatorlar, danışmanlar ve askeri liderlerin şekillendirdikleri bir yönetim gelenekleri karışımına itibar etmişti. Ming Hanedanı, Yuan Hanedanı'nın kullandığı eyalet yapılarını korumuş; memurlara ve imparatorluk hukukuna dayalı yönetim geleneğini güçlendirmişti. Yaygın okuryazarlık ve ileri matbaacılık teknikleri de imparatorluk gündeminin yürütülmesine yardımcı olmuştu. Devlet merkez ve taşra gazetelerinin basımına destek vermiş; ücra bölgelere gönderilen memurlar "yerlilerin" etnografyalarını yayımlamıştı. Ming bürokrasisi zamanla yeryüzünün en büyüğü haline gelmişti.

Çinli ailelerin oğullarının bürokrasinin zirvesine tırmanmalarına can attıkları oluyordu, ancak başarıya ulaşmanın saygı duyulan başka yolları da vardı. Bütünleşmiş iç piyasa için gıda ve hammadde üreten büyük toprak sahipleri zenginleşmiş, tüccarlar şehir ve kasabalardaki yüksek hayat standartlarının tadını çıkarmışlardı. İmparatorluk idaresi kendi imalat faaliyetlerini yürütmüştü. Çin'in kültürel bileşimi Ming porseleninde cisimleşmişti: Beyaz zemin üzerine mavi desenlerde ithal kobalt, Orta Asya ve Hindistan'dan kaynaklanan motifler kullanılmış; yeni bir üretim yönetimi –bir tür montaj hattı düzenlemesi– işçilerin hem iç hem de dış pazarlar için muazzam miktarlarda porselen üretmelerini sağlamıştı. Ming Hanedanı Yuan Hanedanı'nın dini çoğulculuğunu da sürdürmüştü. Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlar kendi tanrılarına kendi bildikleri usullerle ibadet edebilmişlerdi. Camiler, Budist ve Taocu mabetlerinin yanı sıra, Konfüçyüs sunakları da kültürel ortamın unsurlarıydı.

Olağanüstü büyük bir mekânın Ming yönetimi altında ekonomik bakımdan bütünleştirilmesi, yaşam biçimlerinde Roma'nın Akdeniz imparatorluğunu hatırlatan değişikliklere neden olmuştu. Roma'daki gibi, refah artışından yoksulların

payına pek az bir şey düşüyordu. Oysa imparatorluk seçkinlere hem zenginlik hem de zarafet imkânı sağlamıştı. Yuan Hanedanı'nın geliştirdiği parlak kent kültürü, Ming Hanedanı döneminde öğrenim ve yaratıcılığın karışımından oluşan hareketli bir yaşama dönüşmüştü. Oğlan çocukları, devlet sınavlarına katılmak için yıllarca çalışıyordu. Sanatçılar roman ve müzikli tiyatro gibi yeni türler yaratmışlardı. Seçkinler zarif iç tasarımlı konforlu evlerde oturup, rafine bir mutfağın tadına varıyor, resim ve şiirle ilgili tartışmalar yapıyorlardı. Seçkin ailelerin kadınları edebiyat ve sanatın geliştirilmesine katkıda bulunuyorlardı. Zenginlerle düşüp kalkan hayat kadınlarının şiir ve müzikte usta olmaları bekleniyordu. Birçok imalatçı –kitaplar için ağaç baskısı, kâğıt ve mürekkep gibi ürünlerle– kültür piyasası için üretim yapıyordu. Ming dönemi Çin şehirlerindeki yaşam kalitesi Avrupa'dan gelen ziyaretçilerinin gözlerini kamaştırıyordu. Ming dönemi zevkleri ve ürünleri –lake paravanlar, boyalı kâğıtlar, brokar ve kuşkusuz porselen– dünya çapında lüks standartlarının yerleşmesine yol açmış, tüccarları devrin en zengin imparatorluğuna çekmişti.

Ming Hanedanı'nın Attığı Yanlış Adımlar ve Mançuların Başarısı

Roma'daki gibi, en görünür sorun zenginliğin akıncıları cezbettği imparatorluğun sınırlarındaydı. Çin ticaretinin Güneydoğu Asya'yla, açık denizdeki adalarla ve deniz aşırı bölgelerle bağlantılar sayesinde yıldızı parlayan uzun Pasifik kıyısı, tam donanımlı Japon güçlerinin, muhtelif korsanların yanı sıra Çin, Japon ve Portekiz denetimden kaçanların saldırılarına maruz kalıyordu. Göçebe topluluklarla ortak sınırların bulunduğu batı ve kuzeydeki kavgacı kabilelerin ya bünyeye katılması, ya gönüllerinin alınması, ya da bunlara iki yöntemin birden uygulanması gerekiyordu. Daha önceki hanedanlar kadar (Bölüm 2) Ming Hanedanı'nın da, dövüşecek orduları beslemek, saldırmamaları veya iç ve dış düşmanlarla mücadelede yardım etmeleri için yabancılara ödeme yapmak üzere kaynak toplaması şarttı. Bunu gerçekleştirebilmesi de, eskiden olduğu gibi, vergilendirmeye ve vergi tahsildarlarının yönetimine bağlıydı.

Ming Hanedanı muazzam bir yönetim zorluğuyla –sadakat ilişkilerine ve dünya nüfusunun önemli bir bölümünün üretim faaliyetine hâkim olma sorunuyla– karşı karşıya kalmıştı. Sırf bürokrasi ve sarayın büyüklüğü bile, çiftçi ve diğerlerinin gelirleri üzerindeki yükü artırmıştı. Diğer baş edilmez sıkıntılar –“küçük buz çağı” sırasındaki düşük sıcaklıkla ortaya çıkan– iklim değişikliği, (muhtemelen yabancılarla artan temas sonucu meydana gelen) salgınlar ve devasa akarsu şebekesinin sular altında kalmasından kaynaklanıyordu. Tüm bunlar kırsal bölgeleri huzursuz

ve güvenilmez kılınıştı. Yine de bunların hiçbirisi, iyi eğitim görmüş yöneticilere ve zevkleri incelmış şehirliere sahip, dünyanın en zengin gücünü korkunç bir sona mahkûm etmeyecek gibi görünüyordu.

Sistemin zayıf noktası imparator ve onun memurlarıyla ilişkisiydi. 16. yüzyılın sonlarından itibaren Ming seçkinlerinin arasında ayrılık baş göstermişti. İmparator Wanli (1573-1620) imparatora özgü araya mesafe koymanın gizemini abartıp, kendini Yasak Şehir'e kapatmıştı. Daha da kötüsü bakanlarına ve âlimlere danışmaktan vazgeçmiş, bürokrasiyle iletişimini saraydaki hadımlarla kurar hale gelmişti. Hadımlar bu imkânı kendilerini saltanat hiyerarşisi arasına sokmakta kullanmış, hizmetleri için ücret talep eder olmuşlardı. Hatta hazine yönetimini ele geçirmişler, vergi toplama işini de memurlar ve taşradaki toprak sahiplerinin elinden almışlardı. Âlimler, devletin eğitimli memurlar tarafından yönetilmesi geleneğinin sekteye uğramasına karşı durmuşlardı. Dong Lin Cemiyeti, Konfüçyüs öğretisinin erdemlerine geri dönülmesini savunmuş, ancak bu eleştirel hareket 17. yüzyılın başlarında bir hadım hizbi tarafından ezilmişti. Tutuklamalar, cinayetler ve yüksek mevkideki memurların intiharları, hem sarayın hem de dolaylı olarak hanedanın itibarını sarsmıştı. Bu hadise imparatorluğa özgü egemenliğin sürdürülmesindeki anahtarın önemini ortaya koymaktadır: İmparatorun aracıları dar çıkarlarının ötesinde hizmet vermelidirler. Çinli âlimler bunu kavramış, saray hadımlarıysa anlamamıştı.

Hanedana öldürücü darbe, Çin'e geçmiştekenden çok daha fazla imrenen ve bundan yarar bile sağlayabilecek, sınırlarındaki halklardan gelmişti. Başlangıçtan itibaren Ming, benzer bir tehlikeden –Çin Seddi'nin kuzey ve batısındaki Moğol kabilelerinden– endişe duymuş ve bunun üstesinden gelmeye çalışmıştı. Bugün Mançurya diye adlandırdığımız kuzeydeki bölgeye doğru yayılma ve buradaki muhtelif Cürcen kabileleri üzerinde denetim kurma, eski Moğol-Cürcen husumetinden faydalanmaya ve Ming Hanedanı'nın Koreli müttefikleriyle ilişkilerini güçlendirmeye imkân verecek gibiydi. Çinlilerin “dizginleri gevşetmek” dedikleri bir strateji uygulayan İmparator Yonglo, 15. yüzyıl başlarında kabile liderlerine boyun eğdirmek ve Cürcenleri komutanlık bölgeleriyle garnizonlara katmak üzere Mançurya'ya birlikler göndermişti. Cürcen kabile şeflerine söz konusu askeri alt birimlerin liderleri olarak Ming unvanları verilmişti.

Dizginleri gevşetmek stratejisi, Cürcen ve diğer kabilelerin ticari yetkiler elde etmesi ve Ming Hanedanı'yla haraç ilişkileri kurması için manevra yapmalarına meydan açmıştı. Ming ekonomisi büyüdükçe bu ticari fırsatlar ve haraç ödemeleri, tam da Ming Hanedanı'nın kaçınması gereken yeni kabileler üstü konfederasyonların serpilip gelişmesine neden olmuştu. 16. yüzyılın sonlarında bir Cürcen kabilisinden gelen parlak stratejist Nurhaçi, babasıyla dedesinin bir Ming askeri seferi sırasında kazara ölümlerini ustalıklarla kendi çıkarı için kullanmıştı. Bu kayıplarının

karşılığında da birkaç Ming askeri hizmet erbabının ticaret ve haraç izinlerini devralmıştı.

Nurhaçi çok geçmeden Cürcenlerle Ming arasındaki ticaretin tamamı üzerinde tekel kurmuş; Moğol, Cürcen ve diğer kabileleri de nüfuzu altına almıştı. Evlilik ittifakları, barış antlaşmaları ve askeri güç sayesinde hâkimiyetini Mançurya'nın çok ötelere taşımıştı. Nurhaçi 1616'da kendi imparatorluğunun temelini atmıştı. İmparatorluğuna da, Yuan Hanedanı'ndan önce Kuzey Çin'de hüküm süren eski Cürcen Hanedanı'nı hatırlatacak şekilde "Jin" adını vermişti (Bölüm 4). Ming Hanedanı Nurhaçi'nin tehdidine geç uyanmıştı. Nitekim 1619'da yüz binden fazla askerden oluşan Ming ordusunu yenip, Çin'in birkaç sınır şehrini ele geçirmişti.

Nurhaçi'nin imparatorluğu için bu ismi seçmesi ailesinin kökenlerini değil, bir eski gelenekler karmasını ifade ediyordu. Kabile dilinin Cürcenlerinkinden farklı oluşu, daha önceki bir hanedanın ihtişamından yararlanması için bir engel teşkil etmiyordu. O zamanlar etnik köken günümüzde kabul gören terimlerle belirlenmiyordu. Üstün bir hükümdarlığın hükümdarlığı ve soyluluk daha değerliydi. Nurhaçi, hanedanlıktan gelen Jin adının yanı sıra, Moğolistan'daki nüfuz alanının genişlemesiyle 1606'da han unvanına da sahip olmuştu. Unvanları gitgide –"bilge", "muhterem", "ongun" ve benzeri– muhtelif sıfatlarla iyice ziyadeleştirilmişti. Hem "Jin" hem de "han" unvanları ona imparatorluğa özgü şan ve şeref kazandırmış; Cürcen ve Moğolların, Nurhaçi'nin yönetimi altında birleştirileceğine işaret etmişti.

Nurhaçi, Ming Hanedanı'nın Mançurya'da kurduğu, en önemli imparatorluk kurumları arasından –yani ordunun temel taşlarından– komutanlık bölgesi ve garnizonları "sancak" denilen yeni bir yapıya kavuşturmuştu. Cürcen bölüklerinin aileleriyle beraber her birinin farklı bayrağa sahip olduğu müstakil birimlere ayrılması, eski kan bağına dayalı grupları parçalamış ve birkaç ordusuyla arasında jant teli benzeri bağlantılar kurulmasını sağlamıştı. Sancak komutanları Nurhaçi'nin danışma meclisinin üyeleri idi. Cengiz Han ve Timur'un müesses sadakat ilişkilerini kırmaya yönelik çabalarını hatırlatan bu sistem, eski imparatorluk pratiklerinin bir başka senteziydi. Göçebe âdetlerine uygun şekilde sancaklar askerlerin ailelerini de kapsıyordu, ancak her askere geçimini sağlaması için bir arazi de tahsis ediliyordu. Bu yeni askeri güç II. Jin Hanı Hong Taiji'ye, Kore'yi fethederek (1638) genç Jin İmparatorluğu'nu daha da genişletme imkânı vermişti.

Hong Taiji¹ babasının ölümünün ardından her zamanki zahmetli yarışma sonucu han seçilmişti. Nurhaçi'nin diğer çocuklarının aksine Hong Taiji okuryazardı. Yükselmesine yardım eden Çinli danışmanlardan öğrendikleriyle Hong Taiji, Çin idaresini örnek aldığı bir bürokrasi kurmuş, iki tür –biri Çinli askerler ve aileleri,

1 Hong Taiji: Bazı kaynaklarda tartışmalı Abahay adıyla anılmaktadır. (çev.)

diğeri Moğollar için– sancak örgütlemiş ve bir Moğol İşleri Dairesi¹ oluşturmuştu (1634). Nurhaçi'nin adlandırma taktiklerini daha da ileri götürmüş, Cürcenlere ve hanedana yeni bir isim koymuştu. 1635'ten itibaren tüm Cürcenler Mançu olarak bilinecekti. 1636'da yenik düşürülen bir Moğol hanının dul eşinden Yuan imparatorluk mührünü aldıktan sonraysa Hong Taiji, yönetimdeki hanedanın adını bir kez daha değiştirmişti: Qing (saf, temiz) adı, Cürcenlerin Ming Hanedanı'na bağlı oldukları geçmiş silmişti. Qing imparatorları artık –açık uçlu bir halklar listesinin– Mançuların, Moğolların, Korelilerin hükümdarlarıydı. Nurhaçi ve Hong Taiji, Çin'in gevşek dizginlerini ele almış, bir etnik köken –Mançu– bir hanedan –Qing– ve bir imparatorluk yaratmışlardı.

Dağılan Ming hâkimiyeti Çin imparatorluk dünyasının merkezine çıkan yolu açmıştı. 1644'te Çinli bir asinin Pekin'i ele geçirmesinden ve kederli Ming imparatorunun intiharından sonra, Ming Hanedanı'na sadık bir ordu komutanı başkenti geri almak üzere yardım çağrısında bulunmuş, Qing Hanedanı'ndan birliklerini göndermesini istemişti. Söz konusu dönemde Qing imparatoru, Hong Taiji'nin dokuzuncu oğluydu. Beş yaşındaki oğlan çocuğu, amcası Dorgon'un naipliğinde hüküm sürüyordu. Dorgon önüne çıkan fırsatı değerlendirmiş, Qing komutasındaki Mançu, Moğol ve Çinli sancakları Çin'e akın etmiş, başkenti geri almış, Ming Hanedanı'yla ittifaklarını bozmuş ve oraya yerleşmişlerdi.

Gökyüzünün Vekâleti'ni kendisine mal eden Qing Hanedanı, bildik Çin'i yenisinden birleştirme görevini de üstlenmişti. Takip eden yarım yüzyıl içinde, Qing Hanedanı Ming karşıtı asiler ve Ming Hanedanı'nın eski sadık kullarının başını çektiği güçleri mağlup etmiş, daha da ileri gidip Tayvan, Moğolistan ve Tibet'in büyük bölümüyle Orta Asya'nın bir kısmını ele geçirmişti. Böylece sancak düzeninin de ne kadar işe yarar olduğu ispatlanmıştı. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Qing Hanedanı Ming Hanedanı'ndan devraldığı toprakları iki katına çıkarmış, boyutları bakımından Çin'i Rusya'dan sonra ikinci sıraya yükseltmişti. İmparatorluğun nüfusu –gerçek artış oranı tartışma konusu olsa da– istikrarlı bir şekilde artmış, 1850'de 420 milyona ulaşmıştı. Hanedan 267 yıl boyunca hüküm sürmüştü.

Mançu Kuralları

Qing Hanedanı yarattığı sentezle, Çin imparatorluk geleneğinde bir başka değişime daha neden olmuştu. Yönetimin kilit unsurları –kanun koyucu imparator ve kalabalık bürokrasi– Han ve Mançu arasındaki etnik ayrım gözetilerek dönüştü-

1 Çincesi *Lifan Yuan* olan bu kurum Koloni İşleri Meclisi, Prensliklerle İlişkiler Dairesi gibi çok çeşitli adlarla anılmaktadır. (çev.)

rülmüştü. Qing farklılıkları imparatorluğun yararına kullanmış; imparatorun, imparatorluğun tüm halklarının hamisi rolünü geliştirmişti.

Ortalığın tahtın ele geçirilmesine karşı direnenlerden temizlenmesinin ardından yapılan ilk iş, Avrasya tipi imparatorlukların –imparator sülalesi veya diğer soylular tarafından alt birimlere bölünmesine yol açan– alışlagelmiş sorununun önüne geçmek olmuştur. Üç Komutanlık Bölgesi İsyanı (1673-1681) imparatorluğun ayakta kalıp kalmayacağını sınamak bakımından hayati bir denemeydi. Üç bölgenin başında muzaffer Mançulara destek veren Çinli askeri liderler bulunuyordu. Büyük toprak parçalarının tahsisi yoluyla ödüllendirilmişlerdi. Bu lortlar arazileri üzerinde kendi hükümlerlerini kurmaya kalkışmışlar –ki öyle olsaydı Çin de Batı Avrupa’daki gibi krallıklara bölünebilirdi– ancak genç imparator Kangxi (1661-1722) buna göz yummamıştı. Tatsız yeniden fetih işlerinin tamamlanmasıyla birlikte, bu asilerin bölgeleri ortadan kaldırılmıştı.

İlerde yaşanabilecek bölünmeleri önlemenin anahtarı sancak sistemiydi. Bu sistem askeri gücün, askeri örgütün ve etnik köken farklılığının, sosyal yapı ve Qing imparatorluk yönetimiyle iç içe geçmesini sağlamıştı. Mançu sancak birlikleri, Han kökenli Çinlilerden ayrı yerlerde yaşadıkları, tahlil ve silah ihtiyaçlarının karşılandığı, kişisel harcamalarıyla atlarının bakımı için destek akçesi aldıkları, garnizon ve kasabalara tayin edilmişlerdi. Sancak birliklerinin aynı zamanda Pekin’le sürekli irtibat içinde olmaları zorunluydu. Pekin’deki sur içine sadece Mançu sancak birliklerinin yerleşmesine izin verilmişti. Çin şehir merkezlerine Mançu’ların gelmesi, Çinli sakinleri yerinden etmiş ve şehir hayatındaki bu dönüşümler, yeni düzeni aleli, elle tutulur ve zorlu kılmıştı.

Qing Hanedanı’nın, Frederic Wakeman tarafından “Mançu ırkçılığı” diye adlandırılan, etnik kökene göre tasnif rejimi, Çinli çoğunluğu hedeflemiyordu. Çinli hükümdarların daha önce de karşı karşıya kaldıkları belli bir sorunu çözmeye yönelikti. Bu sorunla Osmanlılar ve savaşçı konfederasyonların askeri gücüyle kurulan diğer imparatorluklar da yüz yüze gelmişlerdi. Geçimlerini sınırların dışındaki talan ve mübadeleyle sağlayan ordular, imparatorluğun içinde nasıl yağmacılık yapmayan, güvenilir askeri birliklere dönüştürülebilirdi ki? Qing Hanedanı’nın bulduğu çözüm göçebelige, bürokrasiye ve etnik kökene dayalıydı. Askerleri imparatorluğun içinde dolaşıp duran ve geçimleri imparatorluk ödenekleriyle sağlanan birlikler şeklinde örgütleyen Qing, ordusunu sürekli seyyar halde tuttuğu gibi, imparator ve maiyetine de bağlamıştı. Mançu sancak birliği mensuplarının genç yaştan itibaren dövüş yeteneklerini geliştirmeleri ve askeri kahramanlığa dayalı bir hayat kurmaları beklenirdi. Ne var ki artık muazzam bir imparatorluğun amaçlarının gerçekleşmesini sağlamaya çalışıyorlar; sadece fetihlerde değil, yerleşim, savunma ve kolluk işlerinde de görev yapıyorlardı.

Etnik ayrım Çinlilerden çok Mançuları denetlemeye yönelik olsa da, Qing imparatorluk düzeninin parçası haline gelmişti. Mançu sancak birlikleri ve Mançu ordusu Çinlilerin Yeşil Tugayları'yla koşutlaştırılmıştı. Mançu askeri erkân ve Han valiler imparatora bilgi sağlayan, birbirleri hakkında casusluk yapan, iki ayrı istihbarat ve ilişki ağına dönüşmüştü. Burada da Timur'un ikili yönetim tarzının bir başka çeşidini görmekteyiz. Etnik ayrım kuralına dayalı birbirine paralel hiyerarşiler, gücün imparatorun elinde toplanmasını sağlamıştı.

Qing, paralel kademeli bir düzen yaratarak, bürokrasinin yüksek mevkilerinde hem Han hem de Mançulara yer açmıştı: Mançu amirin yanına Han amir, Mançu muavinle birlikte Han muavin. Sınav sisteminin bu şartlarda sürdürülmesi, daha iyi eğitilmiş Hanlarla rekabetlerinde Mançuların desteklenmesi için –hazırlık kursları ve seviye tespitinde kayırmacılığı içeren– bir tür fırsat eşitliği programı gerektiriyordu. Mançulara göre Han yarışmacı sayısı daha fazla olduğundan sistem, sayılarına oranla Mançulara ayrıcalık sağlıyordu, ancak yine de en eğitilmiş Hanların imparatorluk hizmet basamaklarının tepelerinde kalmalarını engellemiyordu. Sınav sistemi güç sahibi olmanın tek yolu değildi. Savaşta başarı da yüksek mevkilere atanmakla ödüllendirilebiliyordu ve bu da Mançuların yararınaydı.

İmparatorun Dünyası

Bu durumlarda –Qing toplumu mevki ve farklılığa dayalı olduğundan– etnik kıstaslar kullanmak eşitlik ihlali değil, farklı halkların imparatorun hâkimiyeti altına girmesini sağlamaya; imparatorluk idari birimlerindeki her grubun ihtiras sahibi mensuplarından faydalanmaya ve onları denetlemeye yönelikti. Ming, Yuan ve daha eski hanedanların da “yabancıları” Çin’e katıştırma bakımından örnek alınabilecek –“kendi” halkını yönetmesi beklenen kabile reislerine baş eğdirmek, Han bölgelerinde Çinli olmayan idareciler kullanmak, sınır bölgelerindeki gelecek vadeden bireyleri bürokraside yükseltmek gibi– uygulamaları vardı. Ming döneminde devlet yetkilileri toplumu ikiye bölen, *min* –Çinli tebaa– ve *man* –yabancılar– kavramlarıyla; daha bir Roma tarzı, yabancıların Çin’e özgü örf ve âdetleri benimsemek isteyebilecekleri, hatta bunu yapabilecekleri düşüncesinin arasında kararsız kalmışlardı. Medeniyetler hiyerarşisi teorileri –kuşkusuz Çinlilerin en tepede bulunduğu– çeşitli ilkel yabancı grupları tarif ediyordu, ancak Ming, Çinli olmayan gruplardan gelen belli başlı liderlerden faydalanmaktan ve onları ödüllendirmekten de geri kalmamıştı.

Yabancıları ödüllendirmekle, onlardan biri tarafından yönetilmek bambaşka şeylerdi. Qing başa çıkılması zor bu sorunu harikulade bir taktikle çözmüştü. Önce farklılıkların yönetimi politikasından yararlanıp, kendi Mançu âdetlerini yerleştir-

mişlerdi. Sonra da, imparatorun Çin'in tüm birbirinden farklı nüfuslarının hamisi olduğu fikrini işleyerek, kendine özgü kültürler düşüncesini ideolojik bir avantaja çevirmişlerdi. Hong Taiji'nin soyundan gelenler Çin imparatoruna, pek çok halkı yöneten bir evrensel han niteliği kazandırmıştı. İmparatorun rehberliğinde bir araya gelen "aile", Konfüçyüs'çü babacan otorite ilkesiyle aile mensupları arasındaki farklılıkların kabulü esasını birleştirmişti.

Aile değerlerine dört elle sarılmalarına rağmen Qing Hanedanı, Ming Hanedanı'nın tahtı en büyük erkek evlada bırakma geleneğini sürdürmemişti. 1722'de daha önceki halefiyyet kurallarını yürürlükten kaldıran Rusya'nın Büyük Petro'su gibi, imparator Kangxi de en becerikli veliahdı kendi başına seçme hakkı olduğuna hükmetmişti. Belki de onca zorlukla kurulan imparatorluğu, kalıtımın öngörülemez (alışlagelmiş Çin usulünün yol açacağı) risklerinden ve Avrasya tipi topyekûn bir *tanistry*'nin tehlikelerinden koruyabileceğine inanmıştı. İmparatorun süper-paternalizmi lehine iki modelden de vazgeçilmişti. İmparatorun halefini belirleme özgürlüğü Qing prenslerinin tetikte olmalarını, maiyetin de egemenliğin kaynağına bağlı kalmasını sağlamıştı. Ayrıca patrimonyalizm memuriyete de nüfuz etmişti: Etrafındaki danışmanlar ve bakanlar imparatorun bir sözünü iki etmiyordu. Qing imparatorları, zamanlarının büyük bir bölümünü astlarıyla şahsen haberleşmeye ayırıyor, onlara mektup yazıyor, hazırladıkları raporları okuyor ve bunlara ilişkin fikirlerini belirtiyorlardı.

İmparatorluğun birden çok etnik unsur barındıran yapısına uygun şekilde, Qing resmi açıklamaları en az iki dilde –Mançu ve Çince– kayda geçiriliyordu. Hatta Moğolca, Tibetçe ve Arap alfabesiyle yazılan Türkî dil Uygurcaya da içeren, genellikle üç, bazen dört dilde kaleme alındığı oluyordu. *Moğolların Gizli Tarihi* (1622) ve diğer eserlerin Moğolca basılmasının yanı sıra, Qing Tibetçe şiirlerin ve dini metinlerin de yayınlanmasına destek vermişti. İmparator Kangxi Mançuca, Moğolca ve Çince okuyup yazabiliyor; imparator Qianlong (1736-1795) ise bunlara ilaveten Tibetçe biliyordu.

Çin kültürü –romanları, şiirleri ve benzerleri– ilk zamanlarda ve onlarca yıl Qing imparatorlarının yanı sıra diğer Mançuların da hem ilgisini çekmiş, hem de sakındıkları bir şey olmuştu. 1654'te İmparator Shunzi yazdıklarıyla, Çinceye verdiği desteği geri çekmiş görünmekteydi: "Çin eserleri üzerinde derinlemesine düşününce, bu durumun Çin geleneklerinin kabulüne ve Mançu âdetlerinin giderek kaybolmasına yol açabileceği kanısına vardım." Ne var ki bu tutumun arkası gelmemişti. Yüksek mevkilerdeki Mançular ve Çinliler, hem birbirleriyle hem de imparatorla etkin bir şekilde iletişim kurmak zorundaydılar. 1725'te tüm devlet görevlileri Çince bilmeye mecbur tutulmuştu. 1800'e gelindiğinde saray, Mançucanın sancak birliklerinin konuşma dili olarak kalması mücadelesini kaybetmişti.

Ayrıca Mançuca, Pekin'in kültürel bakımdan zengin ortamında gitgide daha az kullanılır hale gelmişti. Yine de tedricen meydana gelen bu değişiklikler etnik ayrımcılığın sonunu getirmemiş, çünkü sancak birlikleri bir tür Mançucadan bozma Çince konuşmaya başlamış, bu da onlara farklı davranılmaya devam edilmesine neden olmuştu.

Dil, imparatorluk bünyesindeki farklılığın belli başlı göstergelerinden biriydi. Ancak benzeşmezliğin dışı vurulduğu, zorla uygulandığı, kötüye kullanıldığı veya yavaş yavaş yok edildiği başka yöntemler de vardı: saç stili, giyim kuşam ve vücut şekillendirme. Fetih sonrasında ilk günlerinde Mançular, bir tekbiçimlilik politikası denemişlerdi. Naip Dorgon, tüm Çinli erkeklerin –alından itibaren saçların kazındığı, kalan uzatılmış saçların ince bir atkuyruğu şeklinde örüldüğü– Mançu saç stilini benimsemesini emretmişti. (Bu durum “Saçına kıyamıyorsan başına kıyarsın, saçına kıyacaksın ki başına kıyılmasın” gibi alaycı ve tehditkâr yorumlarla yürürlüğe sokulmuştu.) Dorgon bununla da yetinmemiş, Mançu giyim tarzını mecbur tutmaya kalkışmıştı. Buna göre dövüş için hiç uygun olmayan uzun kollu Ming kaftanlarının yerine Mançu tarzı dik yakalı omuzdan iliklenen ceketler giyilecekti. Bu politikalar uzun vadede epeyce başarılı olmuş, ancak herkese uygulanmamıştı. Mançular Müslümanların yaşadığı batıya doğru yeni topraklar fethettiklerinde, Müslümanlar Mançu saç stiliyle ilgili mecburiyetten muaf tutulmuşlardı.

Kadınlar açısından elbette saç kadar ayaklar da önemliydi. Kadınların göçebe toplumlardaki aktif rolüyle bağıntılı olarak, Mançu kadınları ayaklarını bağlamıyorlardı. Qing Hanedanı Çin'e hükmetmeye başlayınca ayak bağlamayı herkes için yasaklamaya çalışmıştı. Ancak Çinli nüfus bu kuralı benimsememişti. Han ailelerinde büyümesi engellenmiş ayaklar kadın güzelliğinin ve esenliğinin bir işareti sayılıyordu. Qing bu politikasından 1668'de vazgeçmiş ve ayak bağlama kültürel bir gösterge halini almıştı. Han kadınları uygularken, Mançular uygulamamıştı. Bu farklılık belirtisi modanın aşılması zor gücüyle yavaş yavaş yok olmuştu. Mançu kadınları çareyi, zariflikten uzak, büyük ama doğal ayaklarını yerden yükseltip elbiselerinin altında gizleyebilecekleri takunya giymekte bulmuşlar, böylelikle ayakları bağlı Han kadınları gibi sendeleyerek yürüyebilmişlerdi.

Mançu kadınlarının, muhtemelen yine göçebe cinsiyet rejiminden aktarılan yasal hakları da vardı. Aşırı ataerkil Han kültürü dul kadınların yeniden evlenmelerini uygun görmüyordu. Oysa Mançular genç dulların yeni aile kurmalarını teşvik ediyordu. İki sosyal kuralı da meşrulaştıran Qing, farklılaştırılmış bir doğurganlık rejimi sayesinde Mançuların daha fazla çocuk yapmalarını sağlamıştı. Daha sonraları, etnik ayrım rejiminde bazı gediklerin açıldığı 18. yüzyılda, dul kadın iffetine ilişkin kurallar hem Han, hem de Mançu kadınlarına uygulanır olmuştu.

Moşkoflar gibi, Qing de evliliği egemenliğine payanda vurmak için kullanıyor-

du. Ancak Qing örneğinde amaç, Mançu azınlığının Han çoğunluğuyla karışıp, onun içinde eriyip gitmesini engellemektir. Mançu erkeklerinin Han kadınlarını ikinci eş veya cariye olarak almalarına izin verilirken, Mançu kadınlarının Han erkekleriyle evlenmeleri yasaktı. İmparatorluk sarayı için kadın temin edenlere, sancak mensupları arasından kendilerini muhtemel “zarif kadın” olarak Han kadınları değil, bekâr Mançu kadınları takdim etmek zorundaydı. Seçilen genç kızlar hizmet ettikleri sarayda beş yıl geçirdikten sonra ya Mançu seçkinleriyle evlendirilir, ya imparatorun cariyeleri arasına katılır, ya da sadece sancak komutanının izniyle evlenebilecekleri memleketlerine geri gönderilirdi. Çeşitli kısıtlamaları barındıran bu evlilik rejimi, Qing Hanedanı’nın en azından Mançu sancaklarında, Moğol tarzı dışarıdan evlilikten uzaklaşmakta olduğunu işaretlerini taşıyordu.

Yuan ve Ming gibi, Qing Hanedanı da sanatı takdir etmiş, gelişmesini sağlamış ve üzerinde kendi militarist kültürünün izlerini bırakmıştı. Qing imparatorları av-

cılığı töresel bir spor olarak inceden inceye işletmiş; rulo duvar resimlerinde önemli av seferleri, askeri harekâtlar ve imparatorluk denetim gezileri tasvir edilmişti. Resmi tarihçelerde imparatorların cesur ve sağduyulu liderliklerinin yanı sıra, hanedanın hikâyesi de süslenerek anlatılmıştı. Geride kalan anıt mezarlar, bir özgün yazlık saraylar müzesi niteliğindeki Chengde şehri, birden fazla dilde devasa kitabeler, rejimin ileri gelen komutanlarının muhteşem portreleri ve imparatorun kendi askeri yazılarını içeren derleme; bunların hepsi imparatorluğun savaş, yayılma ve ardından gelen farklı halkları kucak-

“Gök Tanrısı bizzat Gökyüzü’dür...

İmparatorlukta Gökyüzü’ne hürmet ettiğimiz ve ona adak adadığımız bir mabedimiz var.... Biz Mançular Gökyüzü’ne hürmet sırasında bize özgü ayinler yaparız; Moğollar, Çiğiller, Ruslar ve Avrupalıların da Gökyüzü’ne yakarırken kendilerine özgü ayinleri vardır.... Herkesin kendine göre bir usulü bulunmaktadır.”

— İmparator Yongzheng, 1727

lamadaki efsanevi başarılarını hatırlatma amacını taşıyordu.

Konfüçyüs’çülük, başında imparatorun bulunduğu imparatorluk ailesinin politikalarına faydası dokunan, paternalist bir ahlak teorisi sağlamıştı. İmparator Kangxi, resmi bildirileriyle Han kültürünün esaslarını bütünleştirmeye çalışarak, 1670’de on altı özdeyiş içeren Kutsal Ferman’ını yayınlamıştı. Bu özdeyişlerle Konfüçyüs’çü ahlaki değerleri toplamak amaçlanmıştı: hiyerarşik itaatkârlık, âlicenaplık, sadakat, tutumluluk ve çalışkanlık.

Qing Hanedanı, Yuan ve Ming Hanedanlarının çok dinlilik politikalarını sürdürmüştü. Qing, gündemini sekteye uğratmadığı sürece Müslüman, Budist, Taocu ve Hristiyanların kendi inançlarına göre ibadet etmelerine ve tapınaklarını kurma-

larına izin vermişti. İmparator Kangxi, Cizvit danışmanları başı üstünde tutmuş; onları haritacı, çevirmen ve sağlık uzmanı olarak işe almış; ancak papanın Çin'deki Hristiyanlar üzerinde de otoritesi olduğuna ilişkin iddialarını kabul etmemişti. Qing Hanedanı'nın dinlere karşı tutumu imparator tabiatlarına uygundu: Farklı inançlar bir yabancı güç tarafından değil, sadece Qing imparatoru tarafından himaye edilebilirdi. Tibet'teyse Dalay Lama'yla lama-hami ilişkisini canlandırıp, bölgedeki Qing çıkarları bakımından ilerleyebilmek için, bu taktiğin tam aksini görmüşlerdi.

Hanedana gelince, Qing asla resmi bir Mançu dini ilan etmemiş ama Mançurya'dan taşıdıkları şaman geleneklerini, takdir-i ilahiye ispatlanmış askeri cesaretlerine bağlayan âdetlerle iç içe geçirmişlerdi. Moğol liderleri gibi, Qing Hanedanı mensupları da kendi dini tercihlerinde eklektik bir yaklaşım benimsemişlerdi. İmparator Yongzheng (1723-1735), birçok Budist okulunun din uzmanına danışan, koyu bir Budist'ti. Taoculuk da imparatorların benimsediği öğretilerden biriydi.

Qing Hanedanı'nın hukuk pratiği de farklılıkla evrensel egemenliği birleştiriyordu. İmparatorun hukuk kuralları herkes için aynı değildi. Sancak birliği mensupları bazı ihlaller dolayısıyla sivil otoritelere boyun eğmek zorunda kalmıyor; bazı mevkilerdeki âlimler kırbaç cezasından muaf tutuluyor; sınır bölgelerindeki muhtelif halklar özel yargılamaya tabi kınılıyordu. Qing hukukunun evrensel yanı, tüm tebaanın nihayetinde Rusya'daki gibi imparatorla onun kural ve kararlarının koruması altında bulunmasıydı. Osmanlı sultanına benzer şekilde, teoride tüm ölüm cezalarının karar mercii Qing imparatoru olduğu varsayılıyordu. Qing topraklarındaki yabancılar da Qing hukukuna tabiydi. Bu durum zaman içinde yabancılarla bir çekişme konusuna dönüşmüştü. Çin kıyılarındaki yoğun limanlarda iş yapan Britanyalı, Fransız ve Amerikan tüccarları, bıçkın denizcilerinin (İstanbul'daki gibi) özel muamele görmesini bekliyorlardı. Ne var ki imparator, tek bir sanık bile adaletine teslim edilmediğinde yabancılarla tüm ticarete son vermeye hazırды.

Yabancılarla ilgili kovuşturmalar, Avrupa İmparatorluklarında gelişen hukuk ve içtihadın Qing adli sisteminin temel unsurlarıyla çeliştiğini göstermişti. Qing hâkimlerini imparator atıyor; avukatlar duruşmalara alınmıyor ve kanunları mahkeme memurları yorumluyordu. Batılları çok şaşırtan bir başka konu da –gerçi buna sadece Çin'de rastlanmıyordu– insanların rüşvetle mahkûmiyetten kurtulmalarıydı. Yabancılar ne düşünmüş olurlarsa olsunlar, aslında Çin hukuku tüm tebaayı kapsıyordu. Hukuk kuralı koyma yetkisi de imparatordaydı.

Zamanla Qing etnik farklılık rejimi ve evrensel imparatorluk düzeni istenmeyen sonuçlara yol açmıştı. Değindiğimiz gibi, Mançu kadınları daha revaçta olan Çinlilere benzemek için çaba göstermiş; Mançu sancak mensubu erkekler de birçok

yönüyle “Çin” kültürünü at sırtında geçirdikleri bir ömre göre daha cazip bulmuşlardı. Sancak mensubu erkeklerin fetih ertesinde –etrafta terlikle dolaşmaları, ok yapımını unutmaları, ipekli ve samur kürklere bürünmeleri, tiyatro ve opera hatta daha kötü yerlerde vakit öldürmeleri sonucu– yumuşamaları çok geçmeden eleştiri konusu olmuştu. Öte yandan Çinli erkekler ayrıcalıklı Mançu sancak birliklerine girmeye çalışıp, devlet giderlerini görülmedik bir şekilde ağırlştırabiliyorlardı. Teoride Han komutanların ikmal konularıyla uğraşması, Mançularınsa muharebede birlikleri komuta etmesi gerekirken, cephedeki şartlar Mançuların idari görevler üstlenip, Han komutanların askeri lider olmalarına yol açmıştı. Sistemin en tepesindeyse Han ve Mançu liderler imparatorun Büyük Konsey’inde yan yana oturuyorlardı.

Söz konusu çapraz eğilimler etnik ayırım sistemindeki kusurlardan değil, insanların bu yapı içinde farklı şekillerde faaliyette bulunmalarından kaynaklanmıştı. Qing Hanedanı halkları ayrı gruplar halinde temsili bir şekilde bir araya getirmiş ve imparatorluğun farklı nüfuslarının çok kültürlü bir aile olarak sembolik birliğini sağlamıştı. Bu yapı hanedanlığın sonuna kadar varlığını sürdürmekle kalmamış, Qing bu yolla onu izleyen milliyetçilere ve imparatorluk kurucularına hem bir hedef göstermiş, hem de bir fırsat vermişti.

İMPARATORLUKLAR ARASINDAKİ BOŞLUĞUN KAPANMASI

17. yüzyılın sonlarına doğru, kıtayı baştanbaşa kat eden bir diğer muazzam güç –ordularıyla, kâşifleriyle ve diplomatlarıyla, Türkî ve Moğol göçebeleri boyunduruk altına almaya ve Avrasya’daki egemenliğini pekiştirmeye çalışarak– Qing Hanedanı’nı sıkıştırmaya başlamıştı. Aynı bölgeye ilişkin bu imparatorluklar arası çatışma Avrupa’dakinden çok sonraları meydana gelmişti. Oysa Avrupa’daki imparatorlar ve bağımlı hükümdarları aynı topraklar için Roma zamanlarından beri mücadele ediyorlardı. Bu çatışma, imparatorluklar arası hükümlanlık sınırlarının ancak 19. yüzyılda dikiş tuttuğu Amerika kıtasındakinden de önce ortaya çıkmıştı (Bölüm 9).

Qing Hanedanı’nın kıta imparatorluğu mücadelesindeki başlıca şahsiyet imparator Kangxi’ydi. Çağdaşı Büyük Petro gibi, imparator Kangxi de çocukken tahta çıkmış, naiplerinin nüfuzu altında kalmıştı. Babası çiçek hastalığından ölmüş, illeti atlatan oğlu saray erkânınca iyi bir seçim olarak görülmüştü. (Qing, Avrupa’daki çabalara ilham veren bir teknikle, çiçek hastalığına karşı aşı geliştirmişti.) Genç imparator on altı yaşında baş naibini tutuklatmış, sorun yaratan memurlardan

kurtulmuş ve dizginleri ele almıştı. Daha önce değindiğimiz gibi, üç komutanlık bölgesindeki isyanı başarıyla bastırmış, hükümdarlığın parçalanmasının önüne geçmişti.

İmparator Kangxi, ömrünün geri kalanında imparatorluğu her yönde genişletmek için askeri harekâtlar düzenlemişti. Deniz gücünü doğuya, kıyı şehirlerine rahat vermeyen isyankâr Çinli bir ailenin yönettiği Tayvan'a salmıştı. Tayvan 1683'te Çin eyalet sistemine dahil edilmişti. Qing ne denizde daha fazla ilerlemiş, ne de o yıllarda Güneydoğu Asya kıyısı üzerinde kurduğu resmi denetimi yoğunlaştırmaya çalışmıştı. Bunun yerine yabancıların yaptığı ithalatı vergilendirmiş; Portekizlilerin Makao'daki antrepolarını bir bedel karşılığında korumalarına göz yummuş, Pasifik sahili boyunca yürütülen ticareti desteklemiş, Fransız, Danimarkalı, Britanyalı, Felemenkli ve en sonunda Amerikan tüccarlarıyla şirketlerini kontrol etmek için liman şehirlerinde gümrük idareleri kurmuştu (Bölüm 6 ve 10).

Qing Hanedanı kuzeyde ve batıda görünüşte daha zorlu iki hasımla karşılaşmıştı: Ruslar ve üstün Moğol hanların sonuncusu Galdan'ın (1671-1697) liderliğindeki Cunganlar. İmparator Kangxi Rus İmparatorluğu'na doğru çarpıcı bir adım atmıştı. Ruslar 17. yüzyılın başlarından itibaren Çin'de ticari imtiyazlar elde etmenin peşinde koşmuşlar; hatta bir kalelerin olduğu ve Qing Hanedanı'yla birkaç muharebe yaptıkları Amur bölgesine girmişlerdi. Seyrek nüfuslu bu bölgede Rusların da Qing Hanedanı'nın da haraca dayalı rejimlerinden kaçanlarla sorunu bulunuyordu. İki imparatorluğun da birbirlerine üstünlük tasladığı birkaç itiş kakıştan sonra, hasımlar işbirliği yapmalarının daha uygun olduğunu anlamışlardı: Her iki taraf da kaçakları geri gönderecek ve ülkelerarası ticaretten fayda sağlayacaktı. Rus ve Qing temsil heyetleri, Qing Hanedanı'nın Cizvit danışmanları ve Moğol tercümanlarının yardımıyla 1689'da Nerçinsk'te bir antlaşma imzalamışlar, sınırları belirlemişler ve bölge halkının sınırın ilgili tarafındaki güce haraç ödemesi konusunda mutabık kalmışlardı. Geçici sınır çizgisi Rusça, Çince, Mançuca, Moğolca ve Latince dillerinde işaretlenmişti. Hem Rus, hem de Qing yetkilileri kazanılan toprakları belirtmek için haritalar çizmişlerdi. Bu durum papanın Amerika kıtasını iki Katolik imparatorluk arasında bölüşünün Avrasya muadili sayılabilir.

Nerçinsk Antlaşması'yla kuzeyini olabildiğince sağlama alması, Qing Hanedanı'na Galdan ve Cunganların üstüne yürümesi için imkân vermişti. Daha önceki kabile liderleri gibi, Galdan da Çin sınırındaki ticareti tekeli altına almaya kalkışmıştı. Eski bir lama olarak Tibet'teki dini hiyerarşiyle yakın ilişkileri vardı. Galdan Qing Hanedanı'nın Dalay Lama üzerindeki hamiliğine meydan okuyunca, alışıl-gelmiş ve ölümcül müzakereler, müdahaleler, ihanetler, iki yüzlülükler ve ittifakları bozma çabaları birbirini takip etmişti.

Qing, rakip Moğol kabile liderlerinin desteğiyle 1690'da Galdan'a saldırmıştı. Galdan da benzer şekilde Qing Hanedanı'na bağlı birlikler arasındaki kopuklukları istismar etmiş, 1697'de muhtemelen zehirlenerek ölünceye kadar, Qing ordularını yedi yıl boyunca oyalamıştı. Galdan'ın ölümü ardından imparator Kangxi "Moğol tehdidinin nihai yok oluşunu" Pekin'de düzenlediği törenlerle kutlamış; güçbela Cungar rakiplerinin elinden alıp öğüttüğü hanın kemiklerini havaya savurtmuştu.

Galdan'ın yenilgisi Qing Hanedanı'na, daha sonraları Sincan eyaleti haline gelecek bölgedeki Türkî ve Moğol grupları üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmesinin ve Tibet'e müdahaleye devam etmesinin yolunu açmıştı. Her şeye rağmen Cungarlar, Qing Hanedanı'nı taciz etmeye devam etmiş ve denetimlerinden kurtulmuşlardı. Cungar lideri Galdantseren (1727-1745), geleneksel bir taktikle Qing Hanedanı'nın hasmı Rus İmparatorluğu'ndan destek arayışına girişince, iki gücün sınır anlaşmaları önem kazanmıştı. Nerçinsk Antlaşması'nın esasları 1727'de imzalanan Kiahta Antlaşması'yla iyice sağlamlaştırılmış ve hudut bu sefer sınır taşlarıyla işaretlenmişti. Bu antlaşmayla Ruslar, Sibirya ve Mançurya'daki göçbeleri denetleyecek, Çinliler de 4 bin kilometrelik sınırın kendi taraflarındaki Halhalar'dan sorumlu olacaktı. Ayrıca iki imparatorluk da birbirlerinin düşmanlarını korumayacak, sınırı geçen mültecilere de yardım etmeyecekti.

İmparator Qianlong (1736-1795), ancak 1757'de bir Cungar lideri diğer Moğol grupları Qing Hanedanı'na karşı isyana teşvik edince, Cungar halkına yönelik toplu katliam emrini vermişti. Qing Hanedanı'nın geleneksel boyun eğdirme ve yenik düşen liderlerle yapılan ince pazarlıklara dayalı politikasının bu istisnası, yeni bir hükümrانlık gerçeğine tekabül ediyordu: Qing Hanedanı'nın batı sınırlarında artık Moğol veya diğer müttefiklere ihtiyacı kalmamıştı. Avrasya'nın ortasındaki göçbeler iki imparatorluk tarafından yutulmuştu.

Tüm Moğol, Rus ve Qing rakipler, imparatorluk kurmuş veya kurmayı amaçlayan, göçebe ve yerleşik halkların bulunduğu Avrasya'da gelişen taktiklerden güç alıyorlardı. Avrupalı imparatorluklarla kara veya denizde etkileşimde bulunan ve kendi Moğollarını yönetmeye niyetlenen Ruslar ve Qing Hanedanı, anlaşmazlıklarını müzakereler yoluyla gidermişlerdi. 17. yüzyıla gelindiğinde, Avrasyalı göçbelerin -faydacı bir işbirliği politikası ve kendi kendine yeterli atlı savaşçıların hareket kabiliyeti gibi- geleneksel kaynaklarına güvenen Cungarlar, dört yüzyıl önce Moğolların sahip olduğu teknolojik avantajları kaybetmişlerdi. Karmaşık ekonomileri ve dış bağlantılarıyla Rusya ve Çin'in, bağımlılığa razı topluluklara sunabileceği daha fazla imkân vardı. İki güç de göçbeler üzerinde, kendilerine has incelikler kazandırdıkları, Avrasya'ya özgü evrensel imparatorluğun egemenliğini dayatabilecek askeri kudrete kavuşmuşlardı.

İki muzaffer imparatorluk da iç savaşımlara, hanedanlık çöküşlerine ve dış saldırılara rağmen ayakta kalmış; her seferinde kendilerine özgü eski imparatorluk geleneklerinin bazı unsurlarına canlılık kazandırmışlardı. Diğer başarılı imparatorluklar gibi, birbirinden farklı ve genellikle uzaktaki nüfusları yönetmeyi becermişler, aynı zamanda bağımlı hükümdarlıkların da imparatorluk projesine sadık kalmalarını sağlamışlardı. Asiler bu imparatorlukları yok etmek değil ele geçirmek istemişlerdi. Genç Rus ve yaşlı Çin İmparatorluklarının başarılarının anahtarları, yönetim usullerini yaratıcı bir şekilde harmanlamaları, aracı sorununa özgün çözümler bulmaları ve imparatorluk egemenliğini geliştirmekte farklılıklardan yararlanmalarıydı.

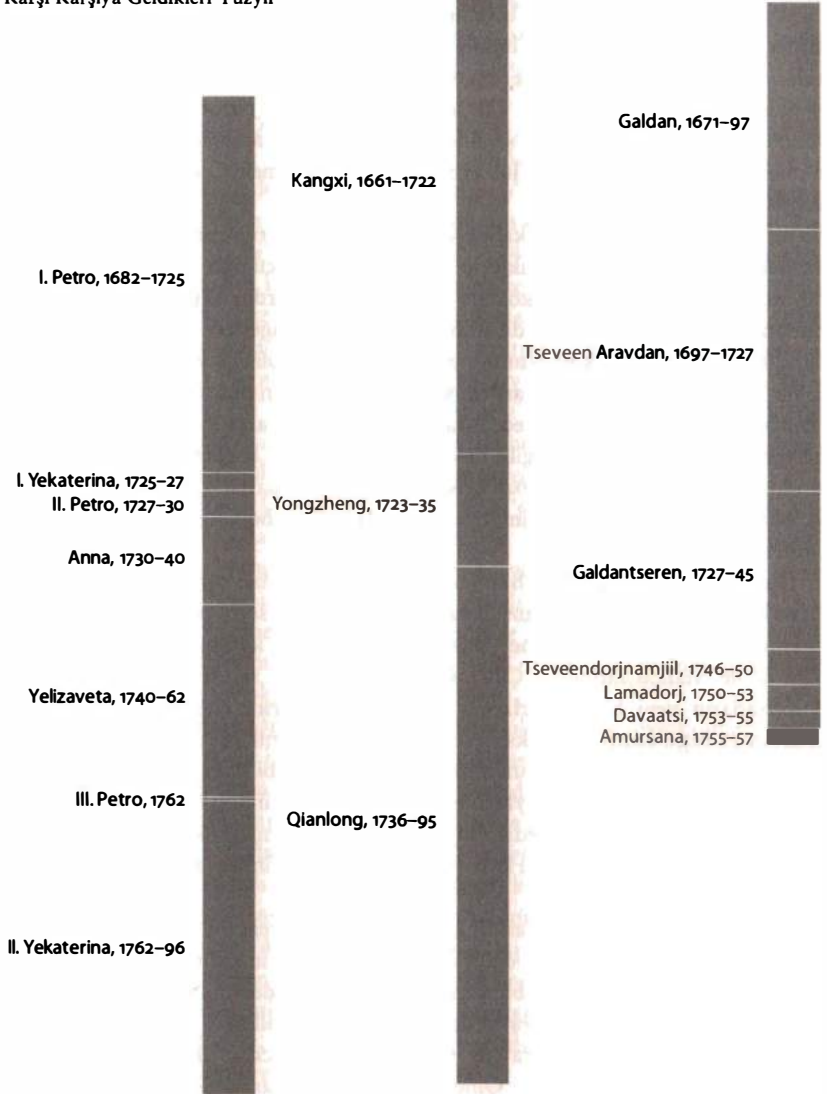
Ruslarda çekirdek kurum, kabile ve evlilik politikaları, toprak bağışı sistemi ve imparatorun sağladığı ayrıcalıklarla hükümdara tabi kılınan bağımlı soyluluktuk. Bu grubun mensupları etnik kökene göre belirlenmiyordu: Tatarlar kuruluş yıllarından itibaren bu gruba dahildi; Almanlar, Lehler ve diğerleri sonradan katılmıştı. Farklılığın imparatorluk hayatının normal bir özelliği olarak kabulü, patrimonial devlet yönetiminin esnekliğini artırmıştı. İmparatorluğun seçkinleri, dağıtılabilecek yeni topraklar bulunduğu sürece, aralarına yeni insanların katılmasını hazmedebiliyordu. Yeniler de eskiler gibi hükümdarlıkla kişisel bağları sayesinde kontrol altında tutuluyordu. Bu, Avrupalı aristokrasilerin saltanatlar için arz ettiği tehlikeler olmaksızın, han tarzı patrimonializmin Rusya'nın bölgesel imkânlarına uyarlanmasıydı.

Qing döneminde farklı bir harman yapılmıştı. Hanedan sırtını soylu toprak sahipleri yerine memurlara ve yüzyılların birikimiyle açık seçik hale getirilen, incelik kazandırılan devlet yönetimine yaslamıştı. Çin'e özgü kadim bir kültürel düzen ülküsü, ne Mançu fatihlerin Çin kurumlarına sınıksız sarılmalarını, ne de Han bürokratların yeni hükümdarlarına yardımcı olmalarını engellemişti. Buradaki Avrasya'ya özgü unsur, gelenekselleşen askeri ve sivil emir komuta zincirinin hanedanın kendi çıkarları için kullanılması ve Rusya'daki gibi imparatorla kişisel bağın güce kavuşmanın da, itibar kaybetmenin de, hayat ve ölümün de nihai kaynağı haline getirilmesiydi. Qing Hanedanı sancak sistemiyle –etnik kökene göre bölünmüş birimler yaratıp, Mançularla Hanları bir ölçüde birbirinden ayırarak– farklılığın etkisini güçlendirmişti.

Kökünü kurutmak yerine farklılığa yer vermek, iki rejimin de ayırt edici özelliği idi. İki imparatorluk sistemi de, Katolik ve Protestan imparatorlukların aynıştırtıcı dini projelerinden esaslı bir şekilde farklı, esnek ideolojiler geliştirmişti. Rus hükümdarlar Ortodoksluğu teşvik etmiş, ancak kontrolleri altında tutmuş; Müslümanların yaşadığı topraklara çok önceleri yayılıp, herkesi Hristiyan yapmaya çalışmamışlardı (bkz. Bölüm 9). Qing Hanedanı açınsındansa Gökyüzünün Vekâleti

Tablo 7.1

Rus, Çin ve Cunar Liderleri:
Avrasya'da İmparatorlukların
Karşı Karşıya Geldikleri Yüzyıl

BOZKIRLARIN ÖTESİ

yeterli bir ilahi meşrulaştırmaydı. İmparatorlar kendi inançlarını değiştirmiş, imparatorluğun bünyesindeki çeşitli dini kurumları korumuş ve imparatorluk dışındaki dini liderleri büyük bir şevkle himayeleri altına almışlardı.

İki sistem de Avrasyalı kökenlerini gizleyen efsaneler yaratmıştı. Ruslar, özellikle bozkırlar fethettikleri bir bölgeye dönüşünce Moğol geçmişlerini inkâr etmişlerdi. Farklılık iddiasındaki Çinli hükümdarlar bile, politik geleneği olduğundan daha sürekliliği gibi göstermişlerdi. Her şeye rağmen, iki imparatorluk da devlet yönetimine Avrasya'ya özgü öğeleri yedirmişlerdi. Her ikisinin de evrensel bir hana benzer, farklı gruplara hâkim olan, kanun koyan, eğitilmiş bürokratlara bel bağlayan, sadık hizmetkârlara unvan ve imtiyaz veren, bunları keyfince geri alan, dışarıdakilerin faydacı bir şekilde üstesinden gelen ve farklı halkları üstün egemenliğinin yapı taşları olarak gören imparatorları vardı.

DEVRİMLER ÇAĞINDA İMPARATORLUK, ULUS VE YURTTAŞLIK

Bölüm 6’da 17. yüzyıl Avrupası’nda bir egemenlik devrimi yaşanmadığını iddia etmiştik: Hükümdar, halk ve hükümlerlilik ilişkisi belirsizlik ve kararsızlığını sürdürmüştü. 18. yüzyıldaysa egemenlik *düşüncelerinde* bir devrim meydana gelmişti. Devrim ve imparatorluk ilişkisi hakkında düşünmek zor, çünkü devrimlerimizin gerçekten devrimci olmasını isteriz. Ders kitaplarımız bir krallar ve imparatorlar “çağının” yerini, bir ulus-devletler ve halk egemenliği “çağının” aldığını anlatır. Ne var ki egemenliğe ilişkin yeni düşünceler tam da bu nedenle önemliydi, çünkü hem Avrupa dahilindeki, hem de deniz aşırı imparatorluklardaki, mevcut kurum ve geleneklerden farklıydılar. Bunlar tartışmaları besleyen iddialardı. Bizzat Avrupa’daki monarşik ve aristokratik imtiyazların, “halkın” hak ve özgürlük talepleriyle zıtlığı bütün bir 19. yüzyıl boyunca sürmüştü. Fransa’nın 1789 devrimiyle ilan edilen cumhuriyetçi yönetim ilkesinin ardından gelen yüzyılda, devlet yüzyılın ancak üçte birinde cumhuriyetti. Başka bir deyişle bu yüzyılın büyük bir bölümünde Fransa, kendine kral veya imparator diyenlerce yönetilmişti. Hangi halkın egemen olduğu sorusu 20. yüzyılın ortalarına kadar cevapsız kalmıştı.

18. yüzyılın politik düşünceler cephaneliği imparatorluk karşısı bir *tahayyül* mümkün kılmıştı: Tek bir hükümlerlilik alanında tek bir halkın egemenliği. Başından itibaren böyle bir faraziyenin zihinlerde tasarlanma süreci, Avrupa’daki ulusal olarak tanımlanan politik yapılar da değil, çok daha büyük ve belirsiz bir coğrafyada gerçekleşmişti. İmparatorluk, 18. ve erken 19. yüzyıl devrimlerinin kurbanı değil, sahnesiydi.

Ancak imparatorlukların içindeki –ve karşısındaki– politik seçeneklerin niteliği esaslı bir şekilde değişmişti. Kısmen deniz aşısı ticaret ve kârlı şeker kamışı kolonileri sayesinde zenginliğe boğulan Londra ve Paris gibi şehirlerde tüccarlar, zanaatkârlar ve alt seviyelerdeki soylular, monarşik rejimlerin yeşerttiği dikey ilişkiler düzenini bozan yeni bir etkileşimli politika geliştirdiler ve “hakların” gökten zembille inip, kuşaktan kuşağı belirli birey veya toplumsal kesimlere geçtiği düşüncesine meydan okudular. İngiltere ve Fransa’daki politik düşünürler egemenliğin bir “halka” verildiğini, hükümdarın otoritesinin bu halktan kaynaklandığını ve hükümdarın da halkın

iradesine, bu iradenin ifade edilmesi için tasarlanmış kurumlar aracılığıyla karşılık vermesi gerektiğini ileri sürmüşlerdi. Buna göre halk bir politik yapıya ait olmaktan kaynaklanan haklara sahipti ve bu haklar hükümdarın keyfi idaresini sınırlıyordu.

Doğal haklar ve toplumsal sözleşme gibi düşünceler, imparatorluk koşullarında yeni bir soruya yol açmıştı: Halk kimlerden oluşuyordu? Yurttaşlık –kendilerini tek bir dil, kültür ve bölgeyle tanımlayan bir cemaat yaklaşımıyla– “ulusal” mı, yoksa bir devletin tüm nüfusunu meydana getiren çeşitli halkları kucaklayan “imparatorluğa özgü” bir şey mi olmalıydı? Ya da devlet kurumlarına katılım, en azından imparatorluğun bazı bölgelerinde, bir ulusal cemaat yaratır mıydı? Denizaşırı bölgelerdeki bağımlı topraklara göç etmiş insanlar kendi temsili kurumlarına mı sahip olmalı, yoksa merkezi kurumlara mı katılmalıydılar? Aşırı uçlardaki –imparatorluktaki tüm insanların topyekûn bir asimilasyon sonucu yurttaş statüsüne kavuşmaları veya sömürgeleştirilen toplulukların bütünüyle, haklardan yoksun, ait olmadıkları bir ulusa hizmet eden istismar konusu varlıklara dönüştürülmeleri gibi– hiçbir tutum mutlak kabul görmemişti. Farklı kökenlere sahip ve bir imparatorluğun farklı bölgelerinde yaşayan insanlara, tamı tamına hangi hakların ve ne ölçüde bir aidiyetin uygun düştüğü çözüm bekleyen bir mesele olarak kalmıştı.

Bu bölümde iç içe geçmiş bir dizi devrimi inceleyeceğiz. Devrimci sarmal, imparatorluklar arası çatışmalarla, bazıları tarafından ilk dünya savaşı sayılan, 1756-1763 yıllarındaki Yedi Yıl Savaşı’yla başlamıştı. Prusya ve Hannover Britanya ve Avusturya’yla, Rusya (başlangıçta), İsveç, Saksonya, Portekiz ve İspanya Fransa’yla ittifak kurmuş; Amerika kıtasında ve Hindistan’da, denizlerde ve Avrupa’da savaşmıştı. Savaşın bedeli çarpışmalardan galip çıkan Britanya’yı, denizaşırı bileşenlerindeki kontrolü sıkılaştırmaya ve kendine buralardan daha fazla kaynak aktarmaya zorlamıştı. Bu durum da Kuzey Amerika’daki on üç koloninin seçkinleri arasında öfke ve hareketlenmeye yol açtığı gibi, Hindistan’daki bölgesel denetimin daha bir yoğunlaştırılmasına neden olmuştu. Sömürge kaybı ve savaş borçları Fransa’yı anayurttan kemerleri sıkmaya ve geri kalan en kârlı kolonisi Santo Domingo’nun Fransa’ya bağımlılığını artırmaya yöneltmişti. Bunların ikisi de devrimci bir duruma kapı açan önemli adımlardı. Britanya gibi İspanya da, Amerika’daki kolonileri üzerindeki kontrolünü düzene koymak ve derinleştirmek için bir “reforma” ihtiyaç duymuş; o da sırtını yasladığı imparatorluk araçlarıyla ilişkilerini bozmuştu. Fransa’daki devrimci dinamik, Napolyon’la imparatorluk kuruculuğunun bir başka şiddetli türüne dönüşmüştü. Napolyon’un İspanya’yı ele geçirmesi, Avrupa ve Latin Amerika’daki seçkinler arasında çekişmelere zemin hazırlamış; bu durum da başka devrimci eğilimleri harekete geçirmişti. 1756’da diplomatlar daha tedbirli davranıp, imparatorluklar arası bir savaşın önünü kesebilselerdi, Britanya, Fransız ve İspanyol İmparatorluklarındaki devrimler hiç gerçekleşmeyebilirdi, en azından o dönemde ve o şekilde.

Fransa'daki devrim imparatorluğun değil, monarşinin yıkımıyla sonuçlanmıştı. İnsan ve yurttaş haklarının¹ imparatorluk bünyesindeki farklı halk kategorilerini kapsayıp kapsamayacağı meselesinden artık kaçış imkânı kalmamıştı. Devrim, Britanya'nın Kuzey Amerika'daki on üç kolonisinin hem monarşiden, hem de imparatorluktan kopmasına yol açmıştı, ancak imparatorluk politika belirleme gücünü kaybetmemişti. Amerikan vatanseverleri –her ne kadar imparatorlukta her insanın bu özgürlükten yararlanacağını kastetmeseler de– bir “Özgürlük İmparatorluğu” ilan etmişlerdi (Bölüm 9). Eğer devlete ilişkin “ulusal” tasavvurlar, Latin Amerika'daki devrimlerin nedeninden çok sonucu olduysa, bu düşünceler ne bazı ihtiraslı liderleri kendi imparatorluklarını ilan etmekten alıkoymuş, ne de imparatorluk geçmişinin yarattığı hiyerarşi ve kültürel farklara ilişkin şiddetli gerginlikleri yok edebilmişti. Brezilya'nın Portekiz İmparatorluğu'ndan ayrılmasının yolu kendini Lizbon'da hüküm süren kraliyet ailesinin bir kolu tarafından yönetilen bağımsız bir imparatorluk ilan etmesinden geçmişti.

Çağı devrimci kılan muhtemel sonuçları değil, yaşanan süreçti. Yeni düşünceler, yeni ihtimaller ve yeni mücadeleler meydana gelmişti. Oysa imparatorluklar hâlâ eskisi gibi, hem diğer imparatorluklarla bir arada var olsun, hem de birbirinden farklı bölgelerinin tamamındaki seçkinleri gündelik yönetim işlerini yapmak üzere seferber etmenin sorunlarına göğüs germek zorundaydılar. Dolayısıyla öncelikle ulus-merkezli bir tarih yaklaşımından ve tarihin karşı konulmaz şekilde bir “halkın” bir devlete tekabül edeceği tek bir doğrultuda ilerlediği varsayımından uzaklaşmalıyız. Ancak böyle yaptığımızda demokrasinin, yurttaşlığın ve milliyetin gerçekten ne anlama geldiğine; bu kavramların –imparatorlukların içinde, imparatorluklar arası çekişmelerde, imparatorluklara karşı seferberliklerde– ne zaman, nerede ve kime denk geldiğine ilişkin epeydir süren tartışmalara odaklanabiliriz.

Başka türden devrimleri de dikkate almalıyız, sadece Amerikan Bağımsızlık veya Bastille Günü kutlananları, bir amaca yönelik olarak gerçekleştirilenleri değil. 18. ve 19. yüzyılın tarım ve sanayi devrimlerini, kapitalizmin tartışmalı gelişmesini de göz önünde tutmalıyız. Bazı politik düşünür ve aktivistlere göre, emperyalizm kapitalizmle birlikte ortaya çıktı. Oysa daha önce değindiğimiz gibi imparatorluk, bir politik yapı olarak kapitalizm çağına özgü, yeni bir şey değildi. İmparatorluğun kapitalizmi, kapitalizmin imparatorluğu nasıl şekillendirdiği soruları, ekonomik ve politik süreçlerin arasındaki etkileşime başka bir gözle bakmayı aklı getiriyor. Hikâyemizin 18. yüzyıla kadarki bölümü, Avrupalı devletlerin hem yayıldığını, hem de ülkelerarası bağlantıları ellerinde tutmaya çalıştıklarını; özellikle

1 Yazarlar burada Fransız Devrimi'nin ardından yayımlanan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ne atıfta bulunmaktadır. (çev.)

Asya'daki, başka halkların ön ayak olduğu üretken ve ticari faaliyetlerden kazançlı çıktıklarını; Osmanlı ve Çin gibi, doğrudan saldıramayacakları kadar güçlü imparatorlukların etrafından dolaştıklarını; ayrıca Afrika'yla Güneydoğu Asya'nın iç kısımlarına pek nüfuz etmeyi başaramadıklarını göstermiştir. Acaba kapitalizmin

Harita 8.1 Amerika kıtasında 1783-1839 yılları arasında imparatorluk ve bağımsızlık

Avrupa'daki, bilhassa Büyük Britanya'daki gelişimi, yarattığı zenginlik ve teknolojik ilerlemeler; Avrupa'nın Çin, Rus ve Osmanlı İmparatorlukları dahil, dünyanın geri kalanıyla yollarının ayrılmasına mı neden olmuştu? Bu ekonomik dönüşüm, imparatorlukların birbirini etkileme ve birbirleriyle rekabet hikâyesini yepyeni bir safhaya mı taşımıştı?

Kapitalizm sadece bir mübadele piyasası, hatta ücretli emeğe dayalı bir üretim sistemi olarak ele alındığında anlaşılamaz. Kapitalizm aynı zamanda bir hayal mahsulüydü. Nasıl siyasanın doğal bir birimiymiş gibi yansıtılan “ulus” kavramının temelinde karmaşık ve çatışma dolu bir tarih yatıyorsa; kapitalizmin gelişmesi de, hem yeni meta ve işgücü piyasalarının oluşumuna yol açan tarihi bir süreç, hem de bu piyasaların “doğal” gibi görünmesini sağlayan ideolojik bir süreçti. İmparatorluklar 18. ve 19. yüzyıllarda birbirleriyle çarpışıp rekabet ettikçe, hangi politik ve ekonomik davranış biçimlerinin normal ve meşru sayılabileceği soruları kaygı yaratmaya başlamıştı. Bölüm 10'da ücretli emeğin Britanya toplumunun bir standardı haline gelmesinin, ücretli emeği diğer emek türlerinden –bilhassa kölelikten– ayırmaya dayandığını, üstelik bu çalışma şekillerini birbirinden farklılaştırma sürecinin Britanya İmparatorluğu coğrafyasında ortaya çıktığını ileri süreceğiz.

Bu bölümdeyse, devlet nezdinde hak ve yükümlülöklere sahip bir Fransız “yurttaş” kavramının Fransız İmparatorluğu bünyesinde geliştirildiğini savunuyoruz. Amerikan ve Fransız devrimleriyle bariz bir şekilde güçlenen politik düşünceler, kimin nerede hangi haklara sahip olduğuna ilişkin uzun soluklu mücadelelerde farklı tarafların ellerini de güçlendirmişti. Ancak devrimler çağı bu sorunlara çare olmamıştı. Takip eden sayfalarda imparatorluğun, 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başlarındaki devrimlerdeki belirsiz ama süre giden rolünü ve kendilerini hem imparatorluk rejimlerinin içinde, hem de onlara karşı tanımlayan politik hareketleri gözden geçireceğiz.

FRANSIZ-HAİTİ DEVRİMİ

Fransız Devrimi'ne ilişkin uçsuz bucaksız araştırma külliyatının neredeyse tümü ulusal Fransa üzerinedir ve kolonilerdeki devrim hemen hemen unutulmuştur. Oysa 1789'da devrim başladığında –Batı dünyasının şeker ve kahve üretiminin yarısını gerçekleştiren– Santo Domingo'nun, Fransız ekonomisi ve mülk sahibi seçkinleri açısından muazzam bir önemi vardı. Devrim hızla bir imparatorluk meselesi haline gelmişti.

İmparatorluk Dönemi Avrupası'nda Ulus ve Devrim

Araştırmacılar günümüzde Fransız Devrimi'ni kolektif bir öznenin –“burjuvazi” veya “halk sınıflarının”– eseri olarak değil, farklı çıkar ve arzulara sahip birden çok öznenin zorladığı dinamik bir sürecin ürünü olarak görmektedirler. Devlet kurumlarını güçlü bir monarşi yaratmıştı. Ayrıca bu monarşi Fransa'nın dört bir tarafındaki seçkinlerle, 18. yüzyıl Avrupası'nın büyük bir bölümündekinden çok daha yoğun patrimonial bağlar geliştirmişti. Ne var ki aristokratlar kraliyetin gücünden, sıradan mülk sahipleri aristokrasinin imtiyazlarından, köylüler toprak sahiplerine borçlu oldukları vergi ve hizmetlerden rahatsızlık duyuyorlardı. Fransız toplumunun eskimiş, hiyerarşik, patriarkal görüşleriyle, efendilerin kraliyete özgü ve aristokratik himayesi, şehirli meslek sahiplerinin veya kendilerini tüketiciler ve sosyalleşme alanlarının (kafeler, sergi salonları ve politik toplantıların) aktif müdahimeleri olarak gören seçkin kadınların artan özgüveniyle gitgide daha az bağdaşır hale gelmişti. Hızla çoğalan dergiler, günlük gazeteler, kitaplar ve dedikodu gazeteleri, Aydınlanma düşünürlerinin fikirlerinin okuryazar ve bu metinlerin yüksek sesle okunduğu nüfusun arasında yayılmasını sağlamıştı. Politik tartışmaların içeriği genişleyince, “yurttaş” kavramı ön plana çıkmıştı.

Fransızların eski rejimi, “yabancıları” yurttaş kitlesinden ayırma bakımından diğer Avrupalı devletlerden çok daha ilerdeydi. Ancak idarecileri, yurttaş devlet egemenliğinin kaynağı değil, tebaası olarak kavıyorlardı. Geç 18. yüzyılın politik aktivistleri ise farklı bir tasavvur geliştirmişlerdi. Politikayla yakından ilgilenen yurttaş kavramına ilişkin eski düşüncelerden yararlanıyor; Antik Yunan şehirlerinden, Roma Cumhuriyeti'nden ve Rönesans dönemi şehir devletlerinden örneklerle atıfta bulunuyorlardı. Geçmiştekine benzer şekilde, politikleştirilen yurttaşlık ideali herkesi kapsamıyordu, çünkü bu ülkü yurttaşlığa dair konularda aktif olma yetenek ve iradesini gerektiriyordu. Kimi anlarda Parisli “kalabalık” politik liderleri radikal bir yöne doğru sürüklüyor, kimindeyse seçkin reformcular düşüncelerin sınırlarını zorluyorlardı.

Fransa'daki devrimci gelişimi hızlandıran, sadece politik bilinç ve örgütlenmeye ilişkin dahili değişiklikler değil, imparatorluklar arası çekişmenin yarattığı gerilimlerdi de. Fransa 1756-1763 savaşında yenik düşmüş, bununla birlikte Kanada'daki kolonilerini ve birkaç ileri karakol haricinde Güney Asya'dakileri de kaybetmiş, ancak inanılmaz ölçüde kazanç getiren şeker kamışı adalarını, özellikle Santo Domingo'yu korumuştur. Kazananlar da yenilenler de muazzam bir borç yüküyle yüz yüze gelmişti. Britanya kolonilerinden –liderlerinin öngöremediği sonuçlarıyla– daha fazlasını sızdırmaya çalışmış ama Fransa'nın içeriye yönelmekten başka yapacağı bir şey kalmamıştı.

Daha fazla vergi talebi Fransız hiyerarşisinin altlarına doğru indikçe, direnç yükselmişti. Savunmasız kalan ve işbirliğine muhtaç olan XVI. Louis 1789'da tavsiyelerini almak üzere, güçlü kralların 1614'ten beri sarfınazar ettiği, Genel Meclis'i¹ toplantıya çağırmişti. Fransız toplumunun hukuken tanımlanmış üç tabakasının² –din adamlarının, soyluların ve halkın– temsilcileri, États Généraux'nun eskiden beri uyguladığı oturum esaslarını kabul etmemiş ve toplantıyı bir Ulusal Kurucu Meclis'e³ dönüştürmüşlerdi. Kralın değil, halkın egemen olduğu iddiası işte burada dile getirilmişti.

14 Temmuz 1789'da bir kalabalık Bastille'i ele geçirmiş ve hapishaneyi tahrip etmişti. Kırsal bölgelerdeyse çoğu köylü, toprak sahiplerine olan vergilerini ödemiş ve malikâneleri yağmalamıştı. Fiili hükümete dönüşen meclis, soyluluğu hükümsüz kılmış ve kırsal kesim vergilerinde reform yapmıştı. Ağustos ayında mecliste, özetle “Her türlü egemenlik esas olarak ulusa aittir. Hiçbir kişi veya topluluk doğrudan doğruya ulustan kaynaklanmayan bir yetkiyi kullanamaz” diye ilan edilen, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi kabul edilmişti. Bildiride kanun önünde eşitlik ve temsili hükümet vurgulanıyordu. İyi de, Fransız ulusu da neyin nesiydi?

Devrim çok geçmeden Avrupa politikasının ulusal olmayan içyüzüne toslamıştı. Kraliçe Marie Antoinette'in doğduğu Avusturya ve Prusya 1791'de Fransa'ya saldırı tehdidinde bulunmuştu. Bu tehdit halkın “*la patrie en danger*”⁴ duygusuyla harekete geçmesine ve bir gönüllü yurttaşlar ordusu toplanmasına yol açmıştı. Ancak ulus düşüncesi yeterince güçlü değildi. 1793'e doğru askerleri silahaltında bulunmaya sürükleyen yurttaşlık ruhuna baskı eklenmiş, bunu mecburi askerlik düzeni izlemişti. Yurtdışından gelen tehditlerin yanı sıra, yurtdışındaki devrimci rejimin (kral ve kraliçenin idamı gibi örneklerle) radikalleşmesi teröre, karşı teröre, ardından da daha muhafazakâr bir yöne sapılmasına yol açan gelip geçici bir karışıklık haliydi. Bu sırada Fransa bir ulus-devlet ve cumhuriyet olarak ilan edilmiş; anayasa ve bir dolu devrimci eser, o zamandan beri hem sığınılan, hem de kirletilen kutsal bir cumhuriyetçilik ideolojisi yaratmıştı. Egemenlik, seçilen temsilcileri aracılığıyla halka aitti; devlet tek ve bölünemezdi; temel ilkeleri özgürlük, eşitlik ve kardeşlikti.

Bu cesur bir yeni egemenlik türü iddiasıydı. Ne var ki eşit yurttaşlığın sınırları başından itibaren itirazlara yol açmıştı. Kadınlar yurttaş sayılmakla birlikte “etkin” olamıyorlardı. Seçme hakkına ancak 1944'te kavuşmuşlardı. Cumhuriyet idealinin politik eşitliğin yanı sıra, sosyal ve ekonomik eşitliği de gerektirip gerektirmediği tartışmalıydı. Çoğu mülk sahibi, mülksüzlerin politikaya aşırı katılımlarının sadece

1 États Généraux (çev.)

2 État (çev.)

3 Assemblée nationale constituante (çev.)

4 Vatan tehlikede (çev.)

kendi çıkarlarını değil, toplumsal düzeni de tehdit edeceğinden endişeliydi. Devrim sonrasında politikaya daha otoriter bir hükümetin sızmasının kılıfı kargaşa korkusuydu. 1797’de yeni yürütme erki *Directoire exécutif*¹, bir seçim yenilgisini kabul etmemişti. Gerilim tırmanmış ve 1799’da bir hükümet darbesiyle sahneye General Napolyon Bonapart çıkmıştı. Devrimci jargonu şaşırtıcı bir şekilde tersyüz ederek, 1804’te kendini imparator ilan etmişti.

Yurttaşlık ve Fransız İmparatorluğu’nda Farklılıkların Yönetimi

Şimdi gelin hikâyenin genellikle ihmal edilen yönünü ele alalım. Fransa’nın Avrupa’daki sınırlarını net bir şekilde çizmek mümkün değildi. Ne Aydınlanma felsefesi, ne de devrimci pratik, Fransız halkının kimlerden oluştuğuna veya Avrupa’daki Fransa’yla denizaşırı bölgelerdeki Fransa’nın ilişkisine dair açık seçik bir fikir veriyordu. Kimi politik düşünürler, akıllı topluma uyguladıkları iddiasıyla insan topluluklarını, Afrikalı ve Asyalı hakların neden toplumsal hayata katılamayacaklarını açıklayan sınıflandırmalara tabi tutmuşlardı. Kimileriye insanlar arasında ayırım yapmayı reddetmiş ve evrensel olana ilişkin kendi düşüncelerinin herkes için geçerli kılınabileceğini varsaymışlardı. Kimi başka düşünürler de aydınlanmış akıllarını kullanarak, insanlar arasındaki farklara dair daha ince ayrımlara dayalı görüşler geliştirmişlerdi.

Denis Diderot açısından evrensel değerleri benimsemek farklı kültürlerin de ahlaki bütünlüğe sahip olabileceğini kabul etmeyi gerektiriyordu. Ona göre Avrupalıların başkalarını sömürgeleştirme hakkını savunmaları gayrimeşruiydi ve Avrupa’daki devletlerin ahlaki çöküşlerine işaret ediyordu. Abbé Grégoire² mevcut haliyle sömürgeciliğe karşıydı. Köleciliği tiksindirici buluyordu bulmasına ama diğer halkların din değiştirmesine ve “medenileştirilmesine” itirazı yoktu. 1788’de Aydınlanma felsefesinin ileri gelenleri, Fransız İmparatorluğu’ndaki kölelerin haklarını savunmak üzere, *Société des Amis des Noirs*³ adlı bir kuruluştaki bir araya gelmişlerdi. Bu teorisyen ve aktivistler, her ne kadar kültürel farklılığın önemi üzerinde anlaşılamamışlarsa da, esas itibarıyla tüm insanların eşitliği fikrini benimsiyor; kolonilerdeki halkın keyfi bir şekilde köleleştirilmelerini ve sömürülmesini reddediyorlardı. Köleliğin kaldırılmasından yana olanların çoğu, imparatorluk ekonomisini onur kırıcı uygulamalarından toplumsal karışıklıklara yol açmadan vazgeçirerek, aşamalı bir özgürleşmeyi destekliyordu.

1 *Directoire exécutif*: Devrim sonrası anayasasıyla beş üyeden (*directeur*’den) oluşan yürütme organı. (çev.)

2 Peder Henri Grégoire (çev.)

3 Siyahi Dostları Cemiyeti (çev.)

Ne var ki kolonilerle imparatorluk arasındaki ilişkilere meraklı olan taraflar sadece metropoldeki entelektüeller değildi. Santo Domingo'daki beyaz plantasyon sahipleri, yurttaşlık doktrinini bir ölçüde kendi kendilerini yönetme taleplerine çevirmişlerdi. Paris'e gönderdikleri temsil heyeti, koloni bünyesindeki mülk ve sosyal statü meselelerini düzene koyma yetkisine sahip koloni meclisleri için kulis yapmışlardı. Köle ve özgür insanların, Afrikalı ve Avrupalıların karışık olduğu kolonilerin, Avrupa'daki Fransa'ya özgü ilkelerle yönetilemeyeceğinde ısrar etmişlerdi. Ancak Fransa'daki devrimci meclisler Karayipler'in, genellikle Fransız babalardan ve köle veya azat edilmiş annelerden doğan mülk ve köle sahibi sakinlerini, *gens de couleur libres*¹ de dinlemişlerdi. Melezler Santo Domingo'daki önemli bir sosyal gruptu. Kolonideki plantasyonlarının üçte biriyle, kölelerin dörtte biri onlara aitti. Çoğu da para, eğitim ve Paris'le bağlantılardan mahrum değildi. Yurttaşlığın derinin rengine göre belirlenmemesi gerektiğinde ısrar etmişlerdi. Paris meclisleriye vakit kazanmaya çalışmışlardı.

Ağustos 1791'de kavgaya köleler de katılınca, Paris'teki devrimciler dahil ilgili herkes tavrını yeniden değerlendirmek zorunda kalmıştı. Santo Domingo'daki kölelerin üçte ikisi Afrika kökenliydi. Ayaklanma Afrika'ya özgü dini eğilimlerin şekillendirdiği ilişki ağlarının yanı sıra, Paris'teki olaylara dair haberlerden de kaynaklanmıştı. Asiler adanın büyük bir bölümündeki plantasyonları yakmış ve plantasyon sahiplerini katletmişti. Santo Domingo Devrimi çok geçmeden eşzamanlı birden çok mücadeleye dönüşmüştü: Kralcılarla yurtseverler, beyazlarla *gens de couleur*², kölelerle köle sahipleri birbirine girmişti. Her kategorinin altkümüsi bazen diğerleriyle ittifak kurmuş, sıkça taraf değiştirilmişti. Politik eylem, herhangi bir sosyal kategorinin mensuplarınca belirlenir olmaktan çıkmıştı.

Devrimci devlet değerli bir koloninin, kralcı karşı devrimcilerin veya hasım İngiliz veya İspanyol İmparatorluklarının eline geçmesinden ürkmüştü. *Gens de couleur* Fransız Cumhuriyeti'nin liderlerine artık kaçınılmaz bir müttefik gibi görünmüştü. Paris'teki hükümet Mart 1792'de, tüm özgür bireylerin eşit politik haklarla Fransız yurttaşı sayılmasını kabul etmişti. 1794'te *gens de couleur* ileri gelenlerinden biri olan Jean-Baptiste Belley, Santo Domingo delegesi olarak Ulusal Kurucu Meclis'te yer almıştı. Nihayet imparatorluk yurttaşlığına açılan kapı aralanmıştı.

Fransız hükümeti kölelerin desteğini almadan, çok taraflı çatışmalarla başa çıkamayacağını anladığında kapı iyice açılmıştı. 1793'te Santo Domingo'daki bir cumhuriyetçi komisyon üyesi köleleri serbest bırakıp, onları yurttaş ilan etmeye karar vermişti. Devrimci dinamiğin daha radikal bir safhaya girdiği Paris'teki yönetim, bu tebliği onaylamış ve bir yıl sonra kararı tüm kolonilerde geçerli olacak

1 Özgür melezler (çev.)

2 Melezler (çev.)

şekilde genişletmişti. 1795 Anayasası'ysa kolonileri Fransa'nın "bütünleyen parçaları" ilan etmişti.

Orduyu güçlendirmek için kölelere ihtiyaç duyulması imparatorluk tarihi açısından yeni bir şey değildi. İslam imparatorlukları ve diğerleri de bu taktikten yararlanmıştı. Ayrıca köle savaşçılar Karayipler'deki imparatorluklar arası çatışmalarda daha önceleri de görevlendirilmişti. Ne var ki bu elverişlilik hali gerçekten yepyeni bir ilkeye, yurttaşlık prensibine tekabül ediyordu. Savaşçı kölenin efendisine kişisel bağımlılığından farklı olarak, Santo Domingo'nun eski kölelerinin Fransız ordusuna katılmaları yeni statüleriyle bağlantılıydı.

Dolayısıyla Santo Domingo Devrimi, imparatorluğa karşı bir harekete dönüşmeden önce, imparatorluk içerisindeki bir özgürlük hareketiydi. Durumun muğlaklığı, adeta büyük saygı gösterilen köle lideri Toussaint L'Ouverture'de vücut bulmuştu. Okuryazar ve yetenekli bir azatlı olan Toussaint, köle ayaklanmasına başlangıcında katılmış ve hızla liderliğe yükselmişti. Bir süreliğine İspanyollarla işbirliği yapmaya niyetlenmiş ama İspanya yerine Fransa köleliği kaldırmaya yönelince, Fransızların safına geçmişti. Bu sayede bir cumhuriyet ordusu komutanı ilan edilmiş ve 1797'den itibaren Fransız egemenliğindeki Santo Domingo'nun, hem kralcılar ve hasım imparatorluklara karşı, hem de eski kölelerin yeni özgürlük talepleri için savaşan fiili hükümdarı haline gelmişti. Toussaint 1801'de hâlâ Fransa'ya bağlı olduğunu beyan edip, Santo Domingo için yeni bir anayasa yazmıştı.

Ne Fransız liderleri, ne de Toussaint şeker kamışı üretiminin sona ermesini göze alabilmişti. Üstelik en azından eski köleler "özgür" işçilerin öz disiplinine kavuşuncaya kadar, gözlerini dört açarak çalışanlara nezaret eden toprak sahipleriyle memurların pek alternatiflerinin olmadığını düşünüyorlardı. Eski kölelerin tümü aynı fikirde değildi. Devrim sırasında emek ve otonomi meseleleriyle ilgili ayaklanmaların yanı sıra; eski köleler çalışma hayatları üzerinde söz sahibi olmaya çabaladıkça ve devletin onları –örneğin resmi nüfus kayıtlarında, evliliklerde ve ölümlerde– beyaz yurttaşlarla aynı sayması için ısrar ettikçe günlük mücadeleler yaşanmıştı.

Nasıl Santo Domingo halkı Paris'teki devrimcileri yurttaşlıktan kastettikleri üzerinde yeniden düşünmeye zorladıysa, Avrupa'daki imparatorluğun dinamikleri de koloniler üzerinde muazzam bir etki yapmıştı. Napolyon iktidara geldiğinde, imparatorluk çapında geçerli, kapsayıcı bir yurttaşlığa doğru sendeleyerek atılan adımları tersyüz etmişti. Napolyon, Karayipler'deki eski rejim yanlısı yerleşimcilerle arasındaki (ilk karısı Josephine'in köle sahibi ailesiyle olanı kapsayan ama bununla sınırlı kalmayan) kişisel bağlantıları yansıtan, tam bir restorasyuncuydu. Sadece kolonilerin devrim öncesi özel statüsünü geri getirmeyi değil, kölelik düzenini de yeniden kurmak istiyordu. 1802'de Santo Domingo'ya aynen bunları yapmak üzere bir ordu göndermişti. Gerçek amacını, hâlâ imparatorluk yurttaşlığı çerçe-

vesinde hareket eden Toussaint'i teslim olmaya ikna edecek kadar gizleyebilmişti. Toussaint tutuklanıp Fransa'ya gönderilmiş, kısa bir süre sonra da hapiste ölmüştü. Toussaint'in Fransa bünyesinde tasavvur ettiği kurtuluş hayalini ne ulusal, ne de cumhuriyetçi bir imparatorluk modeli yok etmiş; Napolyonvari bir imparatorluk sona erdirmişti.

Savaşı diğer köle kökenli komutanlar sürdürmüşlerdi. Eski kölelerden oluşan birlikler ve Napolyon'un ordusunu mahfeden sarıhumma büyük imparatora fazla gelmişti. 1803'te kuvvetlerini geri çekmişti. Galip gelenler de bir yıl sonra Haiti Cumhuriyeti'ni ilan etmişlerdi.

Böylelikle imparatorluk dahilindeki bir özgürlük ve yurttaşlık mücadelesi, Haiti'nin imparatorluktan kopmasıyla sonuçlanmıştı. İsyancıların kontrol altına alındığı, Fransa'nın diğer şeker kamışı adaları Guadalup ve Martinik, kırk dört yıl daha köleliğe katlanmak zorunda kalmıştı. Fransız İmparatorluğu'nun artakalan köleleri, ancak Avrupa'daki Fransa'da bir başka devrimci durum yaşandığında ve plantasyon kolonilerinde bir dizi yeni isyan patlak verdiğinde kesinkes yurttaş dönüştü.

Haiti'nin bağımsızlığı dünya imparatorlukları açısından yeni bir soruna yol açmıştı. Acaba Haiti kölelikten kurtuluşun ve sömürgelerin bağımsızlığa kavuşmalarının öncüsü müydü? Yoksa bu Afrikalı kölelere hâkim olamamanın yaratacağı tehlikelerin bir işareti miydi? Sadece Fransa'nın değil, diğer imparatorluk devletlerinin de, Haiti'yi bir öncü yerine bir parya konumunda tutmaları için güçlü nedenleri vardı. Fransa Haiti'yi ancak 1825'te hükümrân bir devlet olarak tanımıştı. Ne var ki şartla bağlı bu kabul, Haiti Fransa'nın sözde kayıplarını tazmin etmeye rıza gösterdiğinde gerçekleşmişti. Tam tanıma nihayet 1838'de gelmişti. Oysa Birleşik Devletler Haiti'yi 1862'de, kendi iç savaşının ortasında tanımıştı.

Britanya'nın bir köle kolonisi olan Trinidad'da doğan C.L.R. James, Santo Domingo'nun devrim tarihini anlattığı ünlü kitabı *The Black Jacobins*'i¹ 1938'de yayınladığında, Haiti'ye özgürlüğün öncülüğü rolünü iade etmeye çalışmış ve bu deneyimi dünyada sömürgeciliğin sona erdirilmesine örnek olarak öne sürmüştü. Afrikalı bir politik lider olan Léopold Senghor, 1946'da Fransız meclisinde görev yapmak üzere seçildiğinde, Fransa'nın siyahî köleleri yurttaş olarak kabul ettiği 150 yıl önceki anı hatırlatmıştı. Diğer milletvekillerini devrimci Fransa'nın vaatlerine geri dönülmesi ve tüm koloni sakinlerinin, Avrupa'daki Fransızlarla aynı haklara sahip birer yurttaş sayılması için ikna etmeye uğraşmıştı. 1789 ila 1804 yıllarındaki Fransız-Haiti Devrimi, yurttaşlıkla özgürlük arasındaki –imparatorlukların içindeki ve dışındaki– ilişkiye dair soruları, yani bugün bile hâlâ tartışılan meseleleri tüm dünyanın gözleri önüne sermişti.

1 Siyah Jakobenler (çev.)

NAPOLYON

Napolyon bugün, Paris'te kendisi için ve Avrupa'nın büyük bir bölümünü ele geçirdiği şanlı savaşların anısına inşa ettirdiği, Arc de Triomphe¹ anıtının birkaç kilometre uzağındaki gösterişli kabrinde yatmaktadır. Zaman içinde oluştuğu kadarıyla Fransız ulusu, Napolyon'a ait efsaneyi kendine mal etmişti. Ne var ki Napolyon'un tarihi, eskiden beri var olan bir Fransız ulus-devleti iddiasıyla pek uyuşmamaktadır. Napolyon'un –uç noktasında Avrupa nüfusunun yüzde kırkını kapsayan- fetihleri herkesçe bilinmektedir. Dolayısıyla gelin şimdi iki soruya odaklanalım: Onun imparatorluğu, imparatorluk politikasına dair daha az aristokratik ve hiyerarşik, daha merkezileşmiş ve bürokratik yeni bir kavramı, bir devrim sonrası tasavvuru mu temsil ediyordu? Napolyon döneminin Fransız İmparatorluğu ne kadar Fransızdı?

Yeni bir imparatorluk türü iddiası, Napolyon'un Aydınlanma akılcılığını aşikâr bir şekilde akılcıca planlanmış, bütünleşmiş, sosyal statülerine bakılmaksızın yeterlikleri ve devlete bağlılıkları için seçilmiş kadroları olan merkezileşmiş bir idare sistemine dönüştürme merakına dayanmaktadır. Amaç, devlet görevlilerine coğrafya, haritacılık, istatistik ve etnografya gibi dalları içeren bilimin yol göstermesi, halkın kendine ilişkin kavrayışlarını da yine bilimin şekillendirmesiydi. Devletin toplumu tek bir hukuk rejimi aracılığıyla tanımlama ve denetlemekteki rolü, Napolyon Kanunları'nda² vücut bulmuştu. Bu mevzuat Jüstinyen'in 6. yüzyıldaki külliyyatından daha sistematikti (Bölüm 3). Napolyon Kanunları hem kamu hem de özel hukuku düzenliyordu. Adli kurumlarca birörnek ve nesnel, daha da önemlisi öngörülebilir bir şekilde uygulanması gerekiyordu. Vergi oranları yüksekti, ancak sistemli bir kadastro sayesinde vergi tabanı şeffaflaşmıştı. Yurttaşla hükümdar arasındaki doğrudan ilişki, soylu ve ruhban sınıfın köklü imtiyazlarının, devrim öncesi monarşinin keyfi yönetiminin, yerel seçkinlerle yerel geleneklere itaat zorunluluğunun yerini alacaktı. Napolyon, Avrupa çapındaki imparatorluk otoritesine ilişkin iddialarına meydan okuyan –uzun süredir hiçbir hükmü olmayan– tek sembolik rakibi, Kutsal Roma İmparatorluğu'nu da ortadan kaldırmıştı. Elbette Napolyon bir demokrat değil, bir diktatördü. Yine de bu teze göre, liderleri ve makul bir bürokrasi etrafında birleşen tüm Fransız yurttaşlarının idealleri, onun imparatorluk rejiminde vücut bulur. Devrim ve Aydınlanma'nın bu iki ürünü tüm Avrupa'ya, oradan da Rusya topraklarına yayılmıştı.

1 Zafer Takı (çev.)

2 Napolyon Kanunları: Fransızcası "*Code Napoléon*" diye bilinen mevzuat aslında "*Code civil des Français*", yani Fransız Medeni Hukuku'dur. (çev.)

Harita 8.2 Avrupa'daki Napolyon İmparatorluğu

Öte yandan eski tip bir imparatorluğa geri dönüş olduğu iddiası da Napolyon'un çağrıştırdığı devlet gücü sembolleriyle ilgilidir. Nitekim imparator unvanını benimsemesinin; halkın önünde tahtları, kaftanları ve taçlarıyla gösteriş yapmasının; taç giyme töreninde papaya baskın çıkmasının, şaşırtıcılık bakımından birbirinden aşağı kalır yanı yoktu. İmparatorluk tacını papanın elinden alarak kendi başına yerleştiren Napolyon, töreni bile çarpıtmıştı. Nasıl ki Napolyon zafer taklarıyla Roma'nın mirasına sahip çıktıysa, bunlar da kasten ve açıkça bin yıl öncesini, Şarلمان'a taç giydirilmesini hatırlatma amacını taşıyordu.

Devrimin aristokratik bir yönetimle ilişkilerini kesmesine belli başlı iki açıdan gölge düşmüştü. Birincisi Napolyon'un, komutanlarının çoğuna ve ileri gelen destekçilerine soyluluk unvanı ve *dotation* (rejime hizmet edenlere bağışlanan, miras yoluyla sadece erkek tarafına geçebilen arazi) vermesiydi. Unvan ve bağışlarla ödüllendirdiklerinin arasında önemli sayıda eski rejimde de unvan sahibi olanların yanı sıra, fethedilen toprakların seçkinleri de vardı. Böylelikle bir araştırmacının dediği gibi "imparatorluğa özgü bir soyluluk" yaratmıştı (veya yeniden yaratmıştı). İkinci-

cisi fethedilen bölgelerde imparatorların bir başka klasik stratejisini kullanmasıydı: farklı yerleri farklı yönetmek. Bu strateji kimi yerlerde –örneğin Kuzey İtalya’da– yeni toprakları Fransa’nın temel idari yapısına katmak ve buralarda bürokrasinin standart kanun ve uygulamalarını yürürlüğe sokmak anlamına geldiyse de, kim yerlerde de –örneğin Varşova Grandüklüğü’nde– yerel aristokrasiyi azletmektense onları görevlendirmek demektir. Bu tür stratejiler devrimin yücelttiği eşitlik fikriyle taban tabana zıttı. Ayrıca Napolyon Kanunları patriarkaldı, yurttaş ailelerindeki erkek otoritesini güçlendiriyordu.

İmparatorluğa özgü bir bakış açısıyla süreklilik ve değişim arasındaki aldatıcı karışıklığın önüne geçebiliriz. Napolyon tüm imparatorlukların ortak zorluklarıyla yüz yüze gelmişti: Yenik düşen kral ve prensleri görevlendirilmekle, mevcut otoriteyi sistematik bir şekilde alaşağı etmeyi dengelemek; homojenleştirilmiş bir seçkinler tabakası yaratmakla, imparatorluğun her parçasını farklı yönetmek arasında uygulanabilir bir strateji bulmak. Dünyanın öteki tarafındaki diğer imparatorlar, idare ettikleri toplumdaki şu ya da bu şekilde uzak tutulan memurları kullanmayı denemişlerdi. Çinliler Aydınlanma Çağı’ndan çok önceleri, özenle seçilmiş ve eğitilmiş bir bürokrasinin öncülüğünü yapmışlardı. Napolyon’sa yeni yönetim fikirlerini imparatorluğa özgü klasik stratejilere yedirmişti.

Michael Broers, Napolyon’un –Vendée hariç günümüz Fransası’nı, Felemenk’i, Ren bölgesindeki ülkeleri, İsviçre’yi ve Kuzey İtalya’nın büyük bir bölümünü kapsayan– medenileştirici, merkezileştirici, bürokratikleştirici bir yönetim modelinin katı bir şekilde uygulandığı bir “iç imparatorluk” tasavvur ettiğini ileri sürmektedir. Bunun haricindeyse, yerel aristokrasilerin daha güçlü bir rol oynadığı ve Napolyon reformlarının –özellikle soyluların imtiyazları bakımından– hafifletildiği bir “dış imparatorluk” düşündüğünü savunmaktadır. Napolyon akrabalarını (kardeşlerinden Joseph’i Napoli ve İspanya’ya, Louis’yi Felemenk’e, Jérôme’u Vestfalya’ya, kayınbiraderi Joachim Murat’ı Berg’e) hükümdar atamıştı. Ren Konfederasyonu’nda on altı prens sembolik olarak belirli bölgelerin başında bulunuyordu. Konfederasyon gevşek bir şekilde birleştirilmiş ve Napolyon’un çeşitli mevkilere serpiştirdiği memurları tarafından yönetilmişti. Aslında küçük krallıkları ve düklikleri daha büyük birimlerde birleştiriyor, federasyonlara dönüştürüyor ve hepsini Napolyon İmparatorluğu’nun şemsiyesi altında topluyordu.

Otoritenin çok yönlü bağlantıları –Roma’dan örnek alınan, bilginin yukarıya emrin aşağıya iletildiği, yegâne değilse de esas kanal *préfet* makamı– geçmişteki gibi, imparatorun kralların kralı olduğu bir yapıya hizmet ediyordu. Napolyon’un potansiyel müttefikleri, alt-hükümdarları ve düşmanları arasında, imparatorluk üzerinde hak iddia eden Habsburglar da vardı. Habsburg Hanedanı’ndan hükümdarlar kimi zaman Napolyon’la savaşmış, kimi zaman da –üstün gücünün farkına

vararak onunla işbirliği yapmışlardı. Napolyon Josephine'i boşayınca bir Habsburg prensesi imparatoriçe olmuştu. Napolyon'un askeri tahakkümü sonucu imparatorluk statüsüne ilişkin Habsburg iddialarının içi boşalmıştı. Ne var ki Avusturyalı seçkinler açısından Napolyon, bitişiklerindeki Osmanlı ve Rus İmparatorluklarına tercih ettikleri, birlikte veya egemenliğinde yaşayabilecekleri bir imparatordu.

Napolyon döneminde askeri gücün en önemli unsuru ordunun sürekliliği idi. Devrimci idealin –ülke hizmetindeki yurttaşlardan oluşan gönüllüler ordusunun– üzerine Napolyon iktidara gelmeden önce gölge düşmüştü. İnsanlar ülkeleri için savaşmaya mecbur tutulmuştu. Napolyon (Rusya'da I. Petro'nun yüzyıl önce yaptığı gibi) zorunlu askerliği düzene sokmuştu. Böylelikle devletin askeri ve idari gücü köye kadar nüfuz etmişti çünkü silahlattına alınanların çoğu taşradan toplanmak zorundaydı. Napolyon, her idari bölümün başına bir *préfet*'in yanı sıra, bir de askerleştirilmiş polis gücü *gendarmérie*'yi¹ dikmişti.

Zorunlu askerlik sadece Napolyon İmparatorluğu öncesi Fransa sınırları içinde değil, fethedilen bölgelerde de uygulanıyordu. Silahlattına alınmaya, Fransızca konuşulmayan Ren bölgesi, İtalya'nın bazı kesimleri ve Vestfalya gibi yerlerden çok, Fransa'nın içlerindeki dağ köylerinde karşı koyuluyordu. Devlet aygıtı direnişi büyük ölçüde zayıflatmış ama ortaya bir Fransız ordusundan ziyade, bir imparatorluk ordusu çıkmıştı. 1812'de Rusya'ya saldıran muazzam ordunun ancak üçte biri “Fransa” dandı.

Bu durum bizi ikinci soruya sevk etmektedir: İmparatorluk ne kadar Fransızdı? Resmi dil Fransızcadı. Ayrıca *préfet*'lerin –hepsi değil ama– çoğu ve Fransızca konuşulmayan bölgelere yerleştirilen askeri otoriteler de Fransızdı. Gitgide bu makamları işgal eden Fransızların tanımladığı görevlere yerel seçkinler getirilmişti. Bazı yazarlar İtalya gibi yerlere dayatılan bir Fransız “kültürel emperyalizminden” söz etmektedirler. Onlara göre, buralardaki Napolyon dönemi memurları, bölge insanların çağdışı kaldığını düşünüyor, rahipler ve gerici aristokratlara karşı kullanılmak üzere medenileştirici bir nüfuza –Fransız hukukuna, işinin ehli kamu görevlilerine ve bilimsel bir tutuma– ihtiyaç duyuyorlardı. Ne var ki İtalyanca, Almanca veya Lehçe konuşulan bölgeler kadar, aynı dönemde “Fransa”nın büyük bir bölümü de “medenileştirilmekteydi”. Batı Fransa'nın Vendée gibi bazı kesimlerinde gevşek bir yönetim vardı, çünkü bölge ele avuca sığmaz ve tehlikeli addediliyordu. Lehistan'daki yumuşak güç kullanımının amacıysa soylu sınıfını asimile etmekte.

Fethedilen bazı toprakların seçkinleri, Roma'dan beri birçok imparatorlukta örneği olan bir yol tutturmakta, yani uyumlu davranmakta haklıydılar. Napolyon

1 Jandarma (çev.)

dönemi idaresinin rasyonelleştirici yanı, en azından aristokrasi ve ruhban sınıfına karşı duran tavrını benimseyen bazı liberal ve ticaret konusunda ileri görüşlü kesimlere bir süre hitap etmişti. Ancak Napolyon istikrarlı bir sosyal düzeni –kralcılar ve derebeyleriyle olmasa da– güçlü bir şekilde toprak sahipliğiyle özdeşleştirmişti. Toprak sahibi seçkinlerin de Napolyon’un egemenliği altındaki bir barışı onunla savaşıma tercih etmeleri için nedenleri vardı. Napolyon’u memnuniyetle karşılayan çoğu liberal, kurduğu sistem yüzünden hayal kırıklığına uğramış, bazıları da ulusal gerekçelerle Fransız hâkimiyetine karşı direnmışti. İstilacı bir güce karşı yaygın gerilla savaşı verilmesine ramak kalınan İspanya’da bile, seferberlik kısmen köylüleri ezen İspanyol seçkinlerine yönelikti. İspanya’nın farklı vilayetlerindeki savaşçılar sürekli ve uyumlu bir şekilde birlikte hareket edememişler, Napolyon’a karşı “İspanyol” mücadelesinin bazı dönemlerinde başı çekenler Britanya komutanları olmuştu.

Napolyon’un imparatorluğu bazen bir denizaşırı imparatorluktan ziyade bir kara imparatorluğu olarak değerlendirilir. Ancak bunun tek nedeni denizaşırı girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasıdır. Napolyon’un başlıca yenilgisi, giderek bir ulusal kurtuluş hareketine dönüşen, Santo Domingo’nun köle, azatlı ve özgür melezlerinin kurduğu, Fransa’nın düşmanı imparatorlukların, Amerikalı tüccarların ve tropik mikropların yardımcı olduğu, darmadağınık ordular karşısındaydı. Napolyon’un daha önceki bir başka denizaşırı girişimi, 1798’de Mısır’ı fethiyse kısa ömürlüydü. Britanya’nın müdahalesi, Osmanlı İmparatorluğu’nun bu toprakları geri almasına yardımcı olmuştu. Napolyon Mısır’da, hem imparatorluk seçecisini firavunlar zamanına kadar geriye itmenin, hem de “çağdışı” Osmanlı İmparatorluğu’nun bir kısmına bilimi ve akılcı bir yönetimi götürmenin peşinde koşmuştu. Ayrıca Santo Domingo ve Louisiana’da üslenerek, imparatorluğu Karayipler ve Meksika Körfezi’nin dört bir tarafına yaymayı umut etmişti. Oysa Mısır’da da, Santo Domingo’da da akamete uğramıştı. Diğer imparatorluk hayallerine para sağlamak için 1803’te Louisiana’yı Birleşik Devletler’e satarken, “Kahrolası şeker, kahrolası kahve, kahrolası koloniler!” dediği rivayet edilir.

Aşırı genişleme, Napolyon’un yenilgileri için basmakalıp ve yetersiz bir açıklamadır. İmparatorluklar tarihinde aşırı genişlemeyle, genişlemeyi ayıran keskin bir çizgi yoktur. Napolyon Orta Avrupa’nın kaynaklarından yararlanmak istemişti. Bunu bir ölçüde başarmıştı da. Ne var ki Rusya, Sibirya ve Ukrayna’daki kaynakları harekete geçirebilmişti. Britanya’ysa denizaşırı toprakların yanı sıra, dünyanın önde gelen donanmasına sahipti. Napolyon sadece imparatorluğun tutucu egemenliğine karşı şaha kalkan ulusal hassasiyetlere yenik düşmekle kalmamış; diğer imparatorluklara, özellikle de Britanya ve Rusya’ya karşı koyamamıştı. Napolyon’un

ordusu 1812'deki Rusya bozgununun ardından kontrolü gitgide kaybedince, ele geçirdiği topraklardaki unsurlar, kendilerini daha öncesinden az çok farklı, kendi ayakları üzerinde durabilen –monarşik ve hanedanlık mensubu şahsiyetler çevresinde birleştikleri– politik varlıklar olarak yeniden yapılandırmışlardı. Napolyon İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü dönemde Baden ve Bavyera gibi politik yapılar, etraflarındaki daha küçük birimleri yutmuş; sonrasında daha güçlü, daha bütünleşmiş varlıklar haline gelmişlerdi. Prusya kralı 1813'te Napolyon'a karşı mücadeleyi örgütlerken “Almanlara” değil, “Brandenburglulara”, “Prusyalılara”, “Silezyalılara”, “Pomeranyalılara”, “Litvanlara” seslenmişti.

Napolyon İmparatorluğu'nun en yoğun etkisi altında kalıp, yönetici seçkinlerinin artan ölçüde profesyonelleştiği unsurlar, imparatorluğun Fransa'yla birleşmeye en yakın öğeleriydi (kuzey İtalya, Ren bölgesi, Alçak Ülkeler). Napolyon'un yenilgisi daha önce boyun eğdirdiği politik yapılar arasında federasyonların kurulmasına ve bunların ona karşı müttefikler olarak birleşmelerine yol açmıştı. Avrupa'nın dört bir tarafındaki, Napolyon'un belirli esaslara bağladığı devlet idaresi ve hukuki düzenlemelerinden bir süre etkilenen seçkinlerin, daha sonraki politik gidişat üzerinde ağırlıkları olacaktı. Napolyon sonrası Avrupası'nda hüküm süren az sayıda güçlü oyuncu kalmıştı: Rusya, Avusturya, Prusya, Büyük Britanya ve –eskisi gibi– Fransa. 1815'te Viyana'da yapılan barış müzakereleri bu monarşik birleşmeleri pekiştirmişti. Başlıca galipler imparatorluklarını korumuş; devriminden yaklaşık yirmi beş yıl sonra Fransa'nın başına yeniden bir kral geçmişti.

Napolyon'un fetihlerinin, hükümetlerinin ve yenilgilerinin devletlerin kurulması üzerinde derin etkileri olmuştu. Ne var ki Napolyon İmparatorluğu'nda devlet ve ulus örtüşmüyordu. Napolyon'la savaşmak düşmanları arasında da devlet ve ulusu bir araya getirmemişti. Napolyon, Avrupa kıtasını uçsuz bucaksız bir kıta imparatorluğu halinde birleştirmeye yaklaşan son imparator değildi. Ayrıca geç 19. yüzyıl imparator kurucuları gözlerini denizasıırı topraklara çevirmişse de, faaliyetleri Avrupa'da üslenmiş az sayıdaki imparatorluk devletinin rekabeti çerçevesindeydi. Monarşi, devrim ve yeni bir cumhuriyet (1848-1852) devirlerinden sonra Fransa, kendini İkinci İmparatorluk diye adlandıran bir rejimle ve kendine III. Napolyon ismini takan (eskisinin yeğeni olan) biri tarafından yönetilmişti. İkinci İmparatorluk 1870'e kadar ayakta kalmış; ilkinde olduğu gibi sonunu bir başka imparatorluk getirmişti: Bu sefer kısa bir süre önce birleştirilen Alman İmparatorluğu (*Reich*). İki Napolyon'un da yükseliş ve düşüşü geride, yurttaş haklarıyla hükümdarların egemenliklerinin çeşitli şekillerde birbirine karıştığı, bitişik ve uzak toprakların yanı sıra, kültürel bakımdan farklı nüfusların birleştiği, imparatorluk-devletlerinden oluşan bir Avrupa bırakmıştı (Bölüm 11).

BRİTANYA İMPARATORLUĞU'NDA KAPİTALİZM VE DEVRİM

Bölüm 6'da "Britanya'nın" tek bir halkın ortak bir projesi olarak meydana gelmediğine; aksine birbiriyle zaman içinde irtibat kuran çeşitli devlet ve özel girişimler sonucu ortaya çıktığına değinmiştik: Britanya Adaları'nda karma monarşi ve kor-sanlık, imtiyazlı şirketler, ticari anklavlar, plantasyon ve denizaşırı topraklardaki yerleşimci kolonileri. Güçlü bankacılık kuruluşlarıyla bağlantılı "mali-askeri" bir devlet, yerleşimleri ve ticaret yollarını koruyabilecek, dünya ticaretinin önemli bir bölümünün Britanya gemileriyle ve Britanya limanları üzerinden yapılmasını sağlayacak bir donanmanın ihtiyaç duyduğu geliri yaratmıştı. İngiltere'de her iki tarafı da mahfeden çatışmalardan nasibini almıştı. Ancak büyük ölçüde taşra eşrafı ve aristokrasiyi temsil eden Parlamento'nun kraliyetin gücünü sınırlamayı başarması, Taht'ın büyük toprak sahiplerinin çıkarlarıyla çelişmekten çok bunları bütünleyici bir imparatorluk kurmasına yol açmıştı. 1688'deki iç savaşın ardından "Parlamen-toyla Birlikte Kral" (*King in Parliament*¹) kavramıyla devlet organlarının birleş-tirilmesi ve Fransa'yla yapılan bir sürü savaşın yarattığı baskıyla Britanya, çeşitli yurtdışı girişimin yanı sıra, yurtiçinde sosyal ve ekonomik reformlar yapabilecek bir yönetim şekli geliştirmişti.

İngiltere, İmparatorluk ve Kapitalist Ekonominin Gelişmesi

Britanya İmparatorluğu açısından 18. yüzyıl birçok bakımdan devrimci bir dö-nemdi. Denizaşırı topraklardaki plantasyon köleciliğiyle, yurtiçindeki tarımsal ve endüstriyel gelişme arasındaki bağ, şeker ekonomisinin olağanüstü bir şekilde bü-yümesiyle önem kazanmıştı. Özel bir şirketin Hindistan'daki emekleyen kolonileş-tirme faaliyetleri, Taht'ın denetleyici rolünü daha sıkılaştırmasıyla birlikte, toprak-ların artan ölçüde imparatorluk bünyesine katıldığı bir sürece doğru tırmanmıştı. Kuzey Amerika kolonilerindeki devrim, hem imparatorluğun sınırlarını açığa çı-karmış, hem de Britanya politik ilkelerinin ne ölçüde okyanusun karşısına nüfuz ettiğini göstermişti.

1780'lerde on üç Kuzey Amerika kolonisini kaybetmesini hesaba katsak bile, Britanya'nın kapitalizmin gelişmesindeki öncü rolüyle imparatorluk gücü arasın-daki bağlantı nedir? Kenneth Pomeranz, biri Avrasya'nın her yanıyla bağlantıları bulunan ilk büyük kıta imparatorluğu olan, diğeri gücü denizlerden kaynaklanan Çin ve Britanya İmparatorluklarının aydınlatıcı bir kıyaslamasını yapmaktadır.

1 *King in Parliament*: Kral, Lortlar ve Avam Kamaralarının hepsini birden ifade eden deyim. (çev.)

Pomeranz, iki imparatorluğun 18. yüzyılın başlarındaki ekonomik büyüme ve endüstriyel gelişme potansiyellerinin arasında –özellikle merkezi bölgelerinde– hatırı sayılır bir fark olmadığını savunmaktadır. Tarımları, el sanatları, ticari kurumları ve mali mekanizmaları kabaca aynı düzeydeydi. “Aranın bu kadar açılması” 18. yüzyılda ortaya çıkmıştı.

Kayda değer ölçüde olsa da, köle ticareti ve şeker üretimi sayesinde sermaye birikimi bu iki imparatorluğun izlediği rotanın farklılığını açıklamamaktadır. Britanya ekonomisinin hamle yapmasını sağlayan, metropol ve imparatorluk kaynaklarının birbirini tamamlamasıydı. Şekerkamışı Karayipler’de yetiştiriliyor, işgücüyse Afrika’dan geliyordu. Dolayısıyla İngiltere’deki işçilerin beslenmesi anayurttaki arazi ve emekle kısıtlanmış değildi. Diğer bir imparatorluk ürünü çayla birleştirildiğinde şeker, işçileri –Britanya kaynaklarını alternatif kalori kaynağı olabilecek patates, tahıl veya şeker pancarına hasretmeksizin– uzun saatler boyunca pamuklu dokuma atölyelerinde çalıştırmak bakımından epeyi işe yarıyordu. Aynı durum işçilerin giyiminde kullanılan pamuk için de geçerliydi. İngiltere’de başka lifli bitkiler de yetiştirilebilirdi. Ancak Birleşik Devletler’in güney bölgelerinden gelen köle emeği ürünü pamuk, ne Britanya adlarında arazi, ne de Britanya metropolünde işgücü gerektiriyordu.

Çin imparatorluk sistemi devlet gelirlerinin tarım arazilerinden elde edilmesine yönelikti. Toprak da, emek de sisteme dahildi. Britanya’nın kömür kaynaklarına erişimdeki üstünlüğü endüstriyel büyümesi açısından önemli bir rol oynamıştı, ancak Britanya’ya benzersiz bir avantaj sağlayan, arazi ve işgücüne ilişkin fırsat maliyetlerini denizaşırı bölgelerin sırtına yüklemesiydi. Diğer farklılıkların önem kazanmasının tek nedeni de Britanya’nın bir deniz imparatorluğu olmasıydı: Örneğin Britanya’nın anonim şirketleri kullanması yerli imalatla o kadar da önemli bir üstünlüğe yol açmamıştı ama bu şirketlerden faydalanılması, nakliye için gerekli geniş kaynaklarla, ülkelerarası zora dayalı faaliyetlerin sürdürülmesi için gerekli dövüş kapasitesinin bir araya gelmesini sağlamıştı.

Britanya kendini sadece Batı Hint Adaları, Kuzey Amerika ve Hindistan’daki bağımlı yörelerden gelen malların değil, dünyanın birçok bölgesinden gelen bir yenden dağıtım merkezine dönüştürmüştü. 1770’lerde Britanya’nın ithalat ve ihracatının yarısından fazlası ya Avrupa dışından geliyor ya da Avrupa dışına gidiyordu. Sanayinin yanı sıra mali ve ticari kurumların gelişmesiyle, Britanya’nın ekonomik gücü gitgide kendi kendine yeter bir hal almıştı. Ticaretlerini elden kaçırmadan Kuzey Amerika’daki kolonilerini kaybetmeyi göze alabilmiş, değerli şekerkamışı adalarına sımsıkı sarılmış, Asya’daki nüfuzunu hem genişletmiş, hem de derinleştirmişti. Britanya endüstrisi 18. yüzyılın sonunda, Amerika kıtasındaki, Afrika’daki, hatta Asya’daki insanların talep ettiği emtiayı üretiyordu.

Britanya ekonomisinin gidişatı, köle emeğine dayalı plantasyonlar gibi, sadece

imparatorluk girişimlerine atfedilemez. Belirleyici unsur kölelik olsaydı, bu açıdan önde gelen Portekiz ve İspanya, sanayileşmede de başı çekerlerdi. Britanya'nın imparatorluğunu nasıl bu kadar verimli bir şekilde *kullandığının* açıklaması, metropol ve imparatorluğa özgü etkenler arasındaki simbiyozda saklıdır. İspanya ve Portekiz'inki gibi yurtiçi ekonomilerinin daha cansız olduğu imparatorluklarda, kolonilerden elde edilen ihracat gelirlerinin çoğu imparatorluk sınırları dışındaki mali kurumlara gidiyordu. Portekiz ve İspanya'nın bağımlı köylüleri de olan toprak sahibi soyluların egemenliğindeki rejimlerden kurtulması uzun sürmüştü. Fransa'daki köylülerse topraklarında nispeten güvencedeydi. Britanya'daysa toprak sahipleri 17. ve 18. yüzyıllarda kiracı çiftçilerin ve diğer üreticilerin toprağa erişimini kısıtlamış ve tarımda ücretli emek kullanmışlardı.

Karl Marks'ın yorumunda –ki kapitalizmin yol açtığı maddi başarılarla gönülsüz olsa da dikkate değer bir saygı göstermişti– kapitalist sistemi farklılaştıran sadece serbest piyasa değil, üretici çoğunluğunun üretim araçlarından uzaklaştırılmasıydı. İngiltere'deki küçük çiftçilerin toprağa erişiminin önüne geçilmez bir şekilde ortadan kalkması; çoğunluğa, sahip oldukları tek şeyi –emeklerini– satmaktan; toprak ve fabrika sahiplerine de bunu satın almaktan başka çare bırakmamıştı. Uzun vadede kapitalizm ev içi üretim, serflik veya kölelik düzeninden –ve artık komünizmi de ekleyebiliriz– daha başarılıydı, çünkü üretim aracı sahiplerini, işçileri ücretle çalıştırmak bakımından birbirleriyle rekabete sokuyor ve bu emeği herkes kadar verimli kullanmaya itiyordu.

Mülk sahiplerinin işçileri ücretle çalıştırma becerisi ve ihtiyacı, pazarların ve zorbalığın kendiliğinden oluşan bir sonucu değildi. Mülk sahipliğine meşruiyet kazandırmaya gücü yeten adli ve politik kurumlara dayalıydı. İç savaşları atlatan, kaynaklarını İspanyol ve Fransız İmparatorluklarıyla savaş için seferber eden Britanya, sağlam temeller üzerine oturan bir devlet sistemine kavuşmuştu. Britanya, aristokratik imtiyazları muhafaza eden İspanya'yla, monarşik merkeziyetçiliğe yönelen Fransız Devleti'nin özellikleri arasında denge kurmuştu. Tüccar sınıfı Felemenk'inki kadar hırslı bir girişimci ruhuna sahipti, ancak daha güçlü bir devleti vardı. Britanya bir süreliğine hiçbir rakibinin elde edemeyeceği kadar esnek bir egemenlik repertuarı geliştirmek durumundaydı.

İmparatorluk Egemenliği ve Kuzey Amerika Devrimi

Büyük Britanya'da odaklanan ticari bağlantılar, Edmund Burke'ün “kalabalık ve acayip farklılaşmış bir kitle” diye nitelediği kesimler arasında irtibat kurulmasını sağlamıştı: köle sahibi şeker kamışı üreticileri, New England'daki çiftçi-

ler, Hindistan'daki *nevab*'lar¹, denizciler, balıkçılar, tüccarlar, köylüler ve köleler. 1700'den 1770'e kadar Kuzey Amerika kolonilerinin Avrupalı nüfusu 250 binden 2.15 milyona çıkmıştı. Britanya nüfusunun dörtte birinden fazla bir nüfustu bu. İngiltere ve Galler'den on üç koloniye yapılan ihracat 1735 ila 1785 arasında üç kat artmıştı. Hem de politik çatışmaların ortasında. "Güneşin hiç batmadığı muazzam imparatorluk" deyişi ilk kez 1773'te kullanılmıştı. Bazı İngiliz yazarlar kendilerini Roma Cumhuriyeti'nin mirasçıları olarak görüyordu. David Armitage'in işaret ettiği gibi, Britanya Devleti "ne sadece metropolün, ne de özellikle periferilerin başarisıydı; o müşterek bir Britanya İmparatorluğu fikriydi."

Karayipler'deki gibi kölelerin sayıca baskın olduğu yerlerde, köle ayaklanmaları korkusu -ve zengin adaların diğer imparatorluklar karşısındaki savunmasızlığı- beyazların imparatorluk bağlantısının sağlayacağı güvenceye ihtiyaç duymalarına yol açıyordu. Kalabalık bir yerli nüfusuyla karşı karşıya bulunan Kuzey Amerika'daki yerleşimciler imparatorluğa ilişkin farklı ve çelişkili düşüncelere sahipti. Bir yandan yerli halkların tehlike yaratabileceğinden hareketle, bir imparatorluk ordusunun varlığını gerekli görüyor; diğer yandan onları, imparatorluk ekonomisini tamamlayabilecek bir unsur, yararlı bir ticaret ortağı sayıyorlardı. Ne var ki yerli halkların toprakları yerleşimcilerin iştahını kabartıyor, bu durum da imparatorluk yetkililerini pek arzulamadıkları ihtilaflar içine çekebiliyordu. Britanya hükümeti kolonilerin bünyesindeki yerli halklara kralın tebaası gözüyle bakıyor, koloni sınırları dışındaki kabilelerin de kralın "himayesi" altında olduklarını düşünüyordu. Britanya hükümeti -hem Fransızların, hem de Britanyalıların Kızılderili gruplarla işbirliği yarışına girdiği, karşıda yer alanlarla da savaştığı- Yedi Yıl Savaşı'nın ardından, Kızılderililerle tüm müzakere haklarını -yerel yönetimlere değil- Taht'a bırakarak, çatışmaları geniş alanlara dağıtma umuduyla, koloni mensuplarının batısında yerleşmelerinin yasak olduğu bir çizgi çekmişti. Bu hüküm, iç bölgelerde yer alan vadilerdeki verimli toprakları satın almaya veya gasp etmeye istekli yerleşimcilerin tekrarlanan ihlalleriyle alevlenip, bir yerleşimci-hükümet ihtilafı kaynağı haline gelmişti.

Britanya İmparatorluğu'nu hem Britanya'ya özgü, hem de bir imparatorluk yapan düşünceler, giderek ona karşı bir isyanı teşvik etmişti. Britanyalı *kreoller*², imparatorluğun neresinde yaşarlarsa yaşasınlar, mülk sahibi erkeklere ait parlamenter yönetim kurumlarının her yerde aynısının oluşturulmasını bekliyorlardı. Bu da her bir kolonide meclis kurulması demekti. Koloni meclisleri mini-parlamentoların yerini tutmayan, üstünkörü kurulmuş birer organ olmalarına rağmen beklentileri bir

1 *Nevab*: Babür İmparatorluğu'nun bir bölgesini ya da eyaletini vekâleten yöneten idareci, vali. (çev.)

2 *Kreol*: Avrupalı göçmen soyundan gelen Batı Hint Adaları halkı. Zamanla Karayip kültürünü benimseyen tüm halkları kapsar hale gelmiştir. (çev.)

ölçüde karşılaşmıştı. Hatta John Adams, Britanya başkentinin Kuzey Amerika'ya konumlandırılmasını önermişti. Amerika'daki koloni mensupları talep ettikleri otoriteye kavuşsalardı, Britanya İmparatorluğu'nu pekâlâ –her bir parçasının kendine has yürütme organının, kendine has politik birlik duygusunun, George Washington ve benzerlerinin iç kısımlardaki akarsu vadilerinin kontrolünü ele geçirme gayretlerinin açıkça gösterdiği gibi, kendine has imparatorluk heveslerinin olduğu– bir konfederasyona dönüştürebilirlerdi.

Ne var ki böyle bir çözüm, Roma'ya özgü hukuklarını iyi bilen hukukçuların “*imperium in imperio*” –imparatorluk içinde imparatorluk– diye adlandırdıklarının yaratılmasını tehlikeye sokardı. Koloni mensupları, devrim arifesine kadar Britanya'yla bağlantılarına değer vermiş, ancak şartlarında anlaşılamamış, en azından bir tür bölgesel yönetim kurulmasını ve haklarının tanınmasını talep etmişlerdi. Bazı koloni mensuplarıysa, belki de ikiyüzlülükle, kuruluş beratlarının onları Parlamento'nun değil, kralın tebaası yaptığını ileri sürmüşlerdi. Oysa Parlamento böyle düşünmüyor ve kararlı bir şekilde vergi koyma yetkisinin sadece kendine ait olduğunu, ticaretin denizcilik ve diğer yasalarla düzenlenmesinin de, imparatorluğun çeşitli kesimlerini Britanya'ya bağlamak açısından vazgeçilmezliğini savunuyordu. 1756-1763 Savaşı sırasında, İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Hindistan'daki saldırgan tutumuna arka çıkma yüzünden edinilen borçlar ve Yerli Amerikalılarla ihtilaflar, Londra'yı kendi memurlarının idare üzerindeki denetimlerini sıkılaştırmalarının yanı sıra –Kuzey Amerika'daki tebaaları da kapsayacak şekilde– daha yüksek vergiler koymaya yöneltmişti. Efsanevi Amerikan isyanında sözü edilen Şeker ve Damga Yasaları (1764, 1765) imparatorluk çapındaki bu mali sıkıntılarla ilgiliydi. Amerika kıtasındaki seçkinler –bir imparatorluk rejiminin hayati araçları olan tüccarlar, avukatlar, büyük toprak sahipleri– bu önlemlerden doğrudan doğruya ve en fazla etkilenen kesimdi. Nitekim giderek savaşa dönüşen protestoları bu kesimler tırmandırmışlardı.

İmparatorluğa özgü bakış açısıyla Amerikan Devrimi bir Britanya iç savaşıydı. On Üç Koloni'nin çoğu sakini kendilerini Britanya Adaları'ndaki kardeşleriyle yeterince güçlü bir şekilde özdeşleştiriyor veya Taht'la şartlı bir uyuşmaya elverecek kadar imparatorlukla aralarında çıkar birliği olduğunu düşünüyorlardı. “Sadıklar” savaşın önemli bir unsuruydu. Herhangi bir etkin imparatorluk gibi Britanya da, farklılıkları istismar ederek kolonilerini kurtarmaya; kölelerin efendilerini terk edip, özgürlükleri karşılığında Britanya saflarında çarpışmaları için akıllarını çelmeye çalışmıştı. Köleler de kendilerine “sadıklar” diyordu. İşbirliği yaptıkları taraf savaşı kaybedince birçoğu, imparatorluk yanlısı güçlerin peşi sıra Yeni İskoçya veya Sierra Leone'a gitmişlerdi. Britanya bir ölçüde, 1756-1763 Savaşı'nda Fransızlara yaptığı gibi, Kızılderililer arasından müttefik bulmayı da başarmıştı. Ayrıca çoğu

asi gitgide Kızılderilileri düşman görmeye başlamıştı. Daha geniş bir açıdan bakınca, devrim bir başka imparatorluklar arası savaşa dönüşmüştü. Nitekim Fransa ve İspanya asilerin tarafını tutmuş, Karayipler ve Kaliforniya’da bir miktar toprak ele geçirmiş, Britanya güçlerinin dikkatini Batı Hint Adaları’na çekmiş ve Britanya donanmasına yeterince meydan okuyarak, ordunun takviye edilmesini ve ikmalini zorlaştırmış, böylelikle savaşın sonucuna da önemli bir katkıda bulunmuşlardı.

Asilerin tarafındaysa liderlerinin birlik arzusu, sınıf farklılıklarına rağmen, imkânları sınırlı beyaz yerleşimcilerin bile Amerikan politik topluluğunun parçası oldukları konusuna açıklık getirmelerine yol açmıştı. Bunu yaparken de ırk ayrımını keskinleştirmişlerdi. Yurtseverlerin mücadelesi fakir ve zengin beyazları bir araya getirmiş, kölelerin kaderiye çalışmak olmuştur (Bölüm 9).

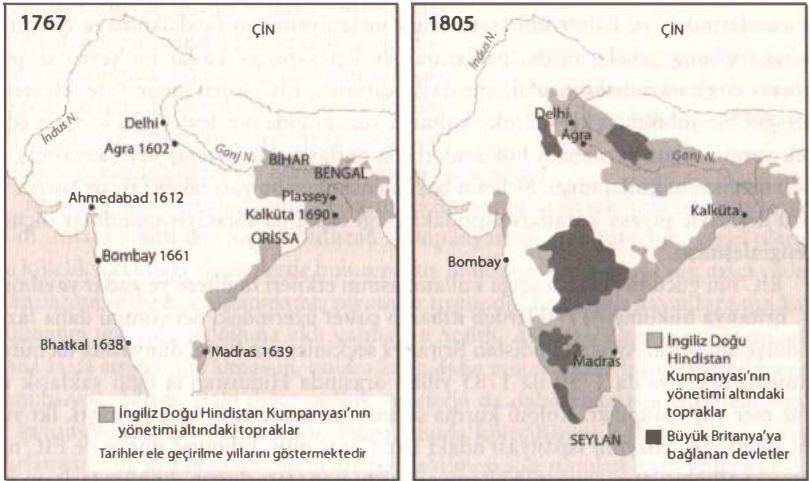
1763’te hasım bir imparatorluğun, Fransızların üstesinden geldikten kısa bir süre sonra, koloni mensubu asilere yenilmek, Britanya liderlerini imparatorluğun sınırları sorunuyla hesaplaşmaya zorlamıştı. Britanya egemenliğini okyanusun karşı yakasında kökleştirmenin –Britanyalı tebaayı yerleştirmenin– görünürdeki güvenilir yöntemi eski bir imparatorluk sorununa toslamıştı: Aracılar metropolle aralarındaki ideolojik ve politik yakınlığı bu ilişkiyi ayakta tutmak için değil, başka yönlere çevirmek için de kullanabiliyorlardı.

Devrimden Sonra İmparatorluk

Nihayetinde Britanyalı hükümdarlar, ne parlamenter egemenliği kreol asilerin taleplerini karşılamak için feda etmek istemiş; ne de onları yeniden imparatorluk bünyesine katmak uğruna sürekli savaşmanın bedeline razı gelmişti. Oysa Kuzey Amerika kolonilerinin kaybı, Britanya hükümetini vergi gelirlerinden mahrum bırakmış olsa da, Britanya Amerikalılarla ticarete devam etmişti; üstelik Atlas Okyanusu’nun iki yakasındakilerin de ticari çıkarlarına uygun bir şekilde. Hısmılarına ait bir imparatorluğu elinden kaçırarak Britanya, yerleşimci kolonisinin daha seyrek nüfuslu, daha az varlıklı bir çeşidinin –Kanada’nın– yanı sıra, Karayipler’de sakinlerinin çoğunu kölelerin oluşturduğu adalarla –özel bir şirketle yaptığı bir anlaşma sayesinde– Hindistan’ın bazı bölümleriyle baş başa kalmıştı. İngiltere’deki çoğu insana göre, sanki artakalan imparatorluğu bir arada tutmak için ortak bir “Britanyalılığa” başvurmak o kadar da şart değildi. Bunun yerine, çağdışı sayılan halklar veya birer tiran olarak görülen seçkinler üzerinde, artık daha doğrudan hüküm sürmek gerekiyordu. Ne var ki Britanya’nın bu daha sıkı denetimi uygulamasının önünde hâlâ engeller bulunuyordu. İmparatorluk girişiminden yerel seçkinlere de pay verme ihtiyacı; aşırı tahakküm altında tutulan köle toplumlarında

bile var olan ayaklanma tehlikesi; imparatorluk düzeninin en azından bazı mensuplarının, imparatorluğun politik ve manevi canlılığının tüm tebaanın politik yapı içinde bir yeri olduğunun kabulüne dayandığına inanmaları, baskının ağırlaştırılmasını kısıtlıyordu.

Hindistan hem daha yoğun bir sömürgeleştirmenin; hem de Britanyalıların kendi politik kurumlarını kavrayışları açısından, artan müdahalenin anlamıyla ilgili gitgide zorlaşan soruların odağıydı. Başlarda ticaretle meşgul, Hindistan ve Güneydoğu Asya'daki hazır bulduğu ticari ilişki ağlarından para kazanan, ancak sonraları hükümlanlığa dair daha fazla sorumluluk üstelenen bir şirket aracılığıyla, emekleyerek ilerleyen sömürgeleştirme yüzyılın ortasından itibaren hızlanmıştı. 1756'da Bengal nebabı Doğu Hindistan Kumpanyası'nı neredeyse kovacaktı. Bu durum şirketin askeri yeteneklerinden ve yerel müttefiklerinden yararlanıp, 1757'de yerel hükümdarlara karşı yürüttüğü Plassey Muharebesi'nde önemli bir zafer kazanmasına vesile olmuştu. Bu arada Yedi Yıl Savaşı Britanya Devleti'ni, Güney Asya üzerindeki hâkimiyet mücadelesinde Fransızlarla Hintli müttefiklerini yenmesi için, şirket ve Hintli müttefiklerini yeni askeri kaynaklarla desteklemeye itmişti. Rest çekilmiş, risk büyümüşü.

Harita 8.3 1767 ve 1805'te Hindistan

Şirketinki artarken kendi gücü büyük ölçüde azalan Babür imparatoru, 1765'te Bengal, Bihar ve Orissa'daki yönetim ve vergi toplama haklarına ilişkin makamı,

yani *diwani*'yi Doğu Hindistan Şirketi'ne bırakmıştı. EIC artık Hindistan'ın, tarımının –pirinç ve ihrac ürünleri bakımından– verimiyle, kumaş ve diğer imalathaneleleriyle, gelişkin ticari ve mali sermayedarlarıyla ünlü bölgesindeki yaklaşık yirmi milyon insanın ürettiği gelirden yararlanabilecekti. “Hindistan'ın yerli halkı” olarak tanımlanan insanların büyük çoğunluğu şirketin gözetimindeki, ancak yetkililerin İslam veya Hindu hukukunu geçerli saydığı mahkemelerin yargı yetkisine tabiydi. Hint Yarımadası'nın büyük bölümünde yönetim işi –fiili egemenlik– o dönemden itibaren kâr getiren bir faaliyete dönüşmüştü.

Başarının anahtarı işin maliyetini yönetilen insanların sırtına yüklemektir. EIC *sepoys*¹ adı verilen ve bölgeden toplanan askerleri kullanıyordu. Hindistan'ın politik haritası bir yamalı bohçaya dönmüştü: Bengal'den yayılan şirket egemenliği, Babürlü hâkimiyetinin sürdüğü bölgeler ve bağımsız devletçikler. Örneğin şirket Güney Hindistan'da Haydarabat nizamıyla birleşip, güçlü Mysore Sultanı Tippu'ya karşı kumpas kurmuş, bir dizi savaştan sonra Tippu 1799'da öldürülmüş ve Mysore bağlı devlet haline gelmişti. Ne var ki şirketin Bombay ve Madras'ın dışına yayılma girişimleri, Britanya hükümetinin 1756-1763'ten kalan savaş borçlarını artırma endişelerinin yanı sıra, şirketin eylemlerine işbirliği yapan hükümdarların bile çizdiği sınırlarla engellenmişti. EIC, ağırlığı olduğu yerlerde Babürlü kurumlarından ve Babür imparatorunun meşruiyetinden faydalanmaya çalışmış; vergi toplama çabalarını da, paylarına işbirliği yapacak kadar bir şeyler düşen, yöreye özgü memur hiyerarşilerine dayandırmıştı. EIC, aslen neyse öyle –ticaretle meşgul bir anonim şirket olarak– kalmıştı ama gitgide bir devlet gibi hareket ederek vergi toplamış, mahalli hükümdarlarla antlaşmalar yapmış veya savaşmış ve adli otoritesini kullanmıştı. Şirketin bazı mensupları bu yarı tekelci ticari sistem ve özü itibarıyla piyasa kuralları dışındaki vergi toplama süreciyle inanılmaz ölçüde zenginleşmişti.

EIC'nin gücünü açıktan açığa kullanmasının etkileri İngiltere'ye kadar yayılmıştı. Britanya hükümeti 1770'lerden itibaren şirket üzerindeki denetimini daha fazla ciddiye alıyordu. Ayrıca Hindistan Britanya seçkinlerinin hayal dünyasına da nüfuz etmişti. Britanya'da 1750 ila 1785 yılları arasında Hindistan'la ilgili yaklaşık üç yüz eser yayınlanmıştı. Koloni kurma sistemi istismara açık hale gelmişti. İki yüz yıl sonra, 16. yüzyılın İspanyası'ndaki Las Casas gibi, Edmund Burke de EIC'nin suiistimallerine karşı yürüttüğü kampanyasını imparatorluğun, hükümdarların itibar etmeleri gereken bir ahlaki değerler dünyası oluşturduğu varsayımına dayandırmıştı. Burke, 1773'ten beri Hindistan genel valisi olan Warren Hastings'i, sivil-

1 *Sepoy*: Sonradan Britanya ordusuna mensup Hintli askerler için de kullanılan bu deyim, Farsça sipahi kelimesinden gelmektedir. (çev.)

lere yapılan zulmü görmezden gelmek, mahalli hükümdarlardan para sızdırmak, ülkeyi yoksullaştırmak ve kendi cebini doldurmakla suçlamıştı.

Hastings Parlamento'da yargılanmış, duruşmalar yedi yıl sürmüştü. Sonuçta ak-
lanmıştı ama Burke'un, tam da Amerikan Devrimi'nin ardından gelen suçlamaları,
Britanya'nın ne tür bir imparatorluğu yönet-
tiğine ilişkin bir dizi soruya kapı açmıştı. Hü-
kümet, EIC'nin yeni bir genel vali (şasırtıcı
bir şekilde Amerikan asileriyle yapılan son
muharebeyi kaybeden ünlü Lort Cornwallis'i)
atayarak, iş görme usullerini düzeltmesini
sağlamaya çalışmış ve EIC'nin vergi toplama
yöntemlerini düzene sokması için direktmişti.
1793'ün sözde Sürekli İskân Yasası, *zamin-*
dar'ların –toprak sahiplerinin– devlet namına
toplayacakları vergiyi bir esasa bağlamış ve
bu verginin kiracıların sırtından çıkmasını,
aksi halde vergi borçları yüzünden arazileri-
nin satılabileceğini hüküm altına almıştı.
Aracılara ihtiyaç duyan Britanya memurları
Hindistan toplumundaki hiyerarşiyi –Hindis-
tan toplumunun hiyerarşik olduğunu eleşti-
rirken– daha da katılaştırmışlardı. Bölüm
10'da söz konusu stratejilerin uzun vadeli et-
kilerini incelemek üzere bu dönemi yeniden ele alacağız.

Britanya İmparatorluğu'nun yönetim şeklini sorgulayan tek ünlü isim Burke de-
ğildi. Adam Smith de Doğu Hindistan Kumpanyası ve imparatorluk, genel olarak
da kölelik hakkında eleştirilerde bulunmuştu. Smith'e göre Britanya'nın uzun vadeli
çıkarlarına serbest, kısıtlanmamış piyasalar uygundu. Britanyalı hayat tarzının kal-
kınmanın tek yolu olduğuna aklı yatmayan Smith, Avrupalı olmayan toplumlarla
daha fazla empati kurulmasını, onlara karşı daha mütevazı bir tutum takınılmasını
benimsiyor, Avrupa'daki diğer politik yapılarla da daha fazla mücadele edilmesini
savunuyordu. 18. yüzyılın son yirmi yılında köleciliğe ve köle ticaretine karşı,
Parlamento'ya Britanya'nın bu ticaretten çekilmesi için sunulan imza kampanyala-
rıyla başlayan bir hareket gelişmişti. Bu tür meydan okumalar, kralın İngiliz veya
İskoç tebaasının en ufak bir kültürel yakınlığı bulunmadığı, ücra köşelerde yaşayan
insanları etkilese bile, imparatorlukta meydana gelen her olayın yurttaki endişelere
yol açtığını ortaya çıkarmıştı.

“**O**nu, temsil ettiği ulusal
onura leke sürdüğü Büyük
Britanya Avam Kamarası adına
itham ediyorum. Onu, kanunlarımı,
hak ve özgürlüklerini kötüye
kullandığı, servetine zarar verdiği,
ülkesini yakıp yıktığı ve perişan
ettiği Hindistan halkı adına itham
ediyorum. Onu, çiğnediği adaletin
ezeli kanunları adına ve bunlara
istinaden itham ediyorum. Onu,
kadın erkek demeden, yaş, mevki,
iş ve sağlık durumuna bakmadan
acımasızca saldırdığı, incittiği
ve ezdiği insanlık adına itham
ediyorum.”

— Edmund Burke'un, 1788'de
Parlamento'da Warren Hastings
aleyhine yaptığı konuşmasından.

Bu sırada dövüşülecek başka imparatorlar ve imparatorluklar vardı. Fransız Devrimi, Britanya'daki aristokrasi ve monarşi düşmanlarına çekici gelebilecek radikal egemenlik modelleri ve Fransa'nın 1799 ila 1815 yılları arasında yeniden imparatorluk kuruculuğuna başlaması, Britanya'nın imparatorluk başarılarını tehlikeye düşürüyordu. Britanya Adaları'nın ötesindeki kaynaklar ve Britanya'nın uçsuz bucaksız okyanuslar boyunca yapılan ticareti korumak üzere daha önceleri geliştirdiği donanması, Napolyon'un imparatorluk planlarını kontrol altına almak ve nihayetinde bunların üstesinden gelmek için hayati öneme sahipti.

Napolyon'u yenmesi Britanya'ya Akdeniz'de yeni değerlerin (Malta ve Mısır'da artan nüfuzun) yanı sıra –Napolyon'un emrindeki ortağı Felemenk'in aleyhine– Güney Afrika'da yeni topraklar, Seylan'ı, Hindistan'ın bazı bölgelerini, Java'yı ve Karayipler'i de kazandırmıştı. Britanya, Kuzey Amerika ve Fransa'da gelişen cumhuriyetçilik ve yurttaşlık örnekleri karşısında yumuşayacağına, koruduğu ve genişlettiği büyük imparatorluk üzerindeki otoritesini perçinlemeye yönelmişti.

İrlanda'da 1798'de baş gösteren bir ayaklanmadan sonra, 1801 yılındaki Birleşme Yasası'yla ada iyice Britanya'nın parçası haline getirilmişti. Bu yasayla İrlanda'nın Protestanların hâkimiyetindeki parlamentosu ilga edilmiş, Londra'daki kamaralara katılmak zorunda bırakılan İrlandalı vekiller azınlıkta kalmıştı. 1828'deki "Katolik Özgürlüğü"ne kadar Katolikler Parlamento seçimlerinde aday olamıyorlardı. O zaman bile mülk sahipliği şartları nedeniyle çoğu Katolik seçimlerde oy kullanamıyordu. İngiltere'de –kuşkusuz çok az miktarlarda olsa da– yoksullara yardım ediliyordu. Ancak bu uygulama İrlanda'da yoktu ve İngiltere'de bu yardımdan yararlanmak isteyen İrlandalılar sınır dışı edilebiliyorlardı. İrlanda ne bir koloni, ne bir eyalet, ne de imparatorluk bünyesine katılan bir krallıktı. Kanada ve Jamaika'ya da benzemiyordu. İrlanda farklı halkları farklı yöneten bir imparatorluğun parçasıydı.

18. yüzyılın sonlarında Taht, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın genişlettiği toprakları daha doğrudan denetlemeye başlamıştı. Napolyon'un yenilgisiyle denizlerde tartışmasız bir üstünlük elde etmişti. 19. yüzyılın başlarında Büyük Britanya, kontrolü altındaki bazı bölgelerde daha sıkı bir idare kurup, usulen bağımsız devletler üzerindeyse sadece ekonomik gücünü kullanacağı dengeli bir politika izlemeyi göze alabilecek hale gelmişti (Bölüm 10). Britanyalı liderler, Kuzey Amerika'da aldıkları bir hayli çarpıcı dersler sonucu, imparatorluğun doğrudan denetiminin barındırdığı risklerin farkına varmışlardı. Karayipler ve Hindistan'da açığa çıkan, bir imparatorluk devleti içindeki boyun eğdirmeye kaynaştırma arasındaki gerilimlerdi. İmparatorlukla kapitalizmin evliliği eşi benzeri görülmemiş bir ekonomik dinamizm yarattıkça, Britanya yönetimi altında meydana gelen yıkıcı uygulamalar gündeme getirilmişti.

LATİN AMERİKA'DA İMPARATORLUK, ULUS VE POLİTİK TAHAYYÜL

Avrupa'da imparatorluk Fransız ve Amerikan devrimleriyle birlikte –ismen de, gerçekten de– ortadan kalkmamıştı. Hatta yakın zamanda bağımsızlığına kavuşan Birleşik Devletler'de bir tutkuya dönüşmüştü. Buna rağmen acaba “ulus-devlet” bir alternatif olarak mı doğmuştu? Benedict Anderson tarafından yorumlandığı gibi, Kuzey ve Güney Amerika'nın “kreol devrimleri” milliyetçiliğin şekillendiği deneyimlerdi. Bu deneyimler, yani eritme potaları, kreollerin içinde hareket ettikleri değişken ilişki ağlarını, “devreleri” yansıtmaktaydı. Nihayetinde kreoller Londra ve Madrid gibi imparatorluk merkezlerini devre dışı bırakmışlardı. Ulus tahayyülü, söz konusu kolonilerde gazetelerin yaygınlaşmasıyla daha da gelişmişti. Artık kreollerin politik tezlerinin kapsamını imparatorluk belirlemiyordu. Amerika kıtasındaki koloniler onların –Anderson'un ünlü deyişiyle– muhayyel cemaatleri haline gelmişti.

Ne var ki ulusal cemaatler o dönemdeki politik tahayyülün unsurlarından sadece biriydi. Santo Domingo ve On Üç Koloni Devrimleri'ni incelerken değindiğimiz gibi, politik seferberliğin öncüleri, imparatorluğa ait deyimleri kullanmış ve imparatorluk kurumlarına hitap etmişlerdi. Ayrılma bir hedef olarak ancak imparatorluk ihtilafları çözülemez hale geldiğinde belirmişti. Benzer şekilde Güney Amerika'da da sömürgeleştirmenin yarattığı sosyal farklılaşma, Anderson'un bir denk yurttaşlar ulusunu meydana getiren unsur olarak gördüğü, “yatay” benzerliğe ağır basıyordu. Özgür bireyle köle, kozmopolit seçkinlerle dar görüşlü köylüler arasındaki ilişkiler, dikey ilişkilerin hâkim olduğu bir sosyal düzene özgüydü. Milliyetçilik eşitsiz sosyal düzenleri savunan bir ideoloji olarak gelişmiş; imparatorluk yapıları, imparatorluk türü devlet içindeki ihtilafları çözmeyi beceremediğinde ortaya çıkmıştı.

Britanya egemenliğindeki Kuzey Amerika'daki gibi, Latin Amerika'nın kreol devrimleri (1809-1825) de imparatorluk bünyesindeki mücadeleler olarak baş gösterdiğinde, yapı parlamenter değil monarşikti. İspanyol monarşisi (bkz. Bölüm 5) uzunca bir süredir transatlantik sadakatin odağıydı. Kuzey Amerika'da olduğu gibi, imparatorluğun Avrupa'daki egemenliğini “ıslah etme” ve pekiştirme çabaları, denizaşırı bölgelerde çatışmalara yol açmıştı. 1700'den itibaren hüküm süren Bourbon Hanedanı, artık karma monarşiye kalıp gibi oturmuyordu. Britanya ve Fransa'nın yaşadıklarına benzer şekilde Yedi Yıl Savaşı'ndan ağır bir borç yüküyle çıkan Bourbonlar Aragon, Katalonya ve diğer eyaletler üzerinde doğrudan otorite kurmuş ve sıkı bir mali denetim uygulamaya başlamışlardı. Latin Amerika'da Kızılderililerin yaşadığı bölgelere, devlet görevlileriyle yerli seçkinler arasındaki karşılıklı zımnî anlayışı bozmak pahasına, daha yoğun müdahalelerde bulunmuşlardı.

Eskiden Kızılderililere ait topraklara Avrupa ve mestizo kökenlilerin yerleşmesi gerilimlere yol açmış ve 1780'lerde büyük can kayıplarıyla bastırılan büyük ölçekli isyanlar çıkmıştı.

1790'larda Avrupa'daki kronik savaşlar Amerika kıtasındaki gerilimi frenlemenin maliyetini artırmıştı. İspanyol Devleti artık genişlemesi mümkün olmayan bir imparatorluğun gitgide daha fazla sıkıp suyunu çıkarmak zorunda kalmıştı. 19. yüzyılın başlarında Latin Amerika'daki ileri görüşlü seçkinler, öncelikle katı merkantilist sistemi esnetmek için çaba sarf etmişlerdi. İspanyolların Cádiz Limanı'ndaki yegâne kontrol mekanizmasına hâkim tüccarlar yerine ticaret izinlerini ana antrepolardaki loncalar aracılığıyla düzenlemeye yönelmişlerdi. Reformcular kişisel ilişkilere, akrabalığa ve ticari itibara dayalı okyanus aşırı ticari ağlar sayesinde ekonomik bağlantıları yeniden canlandırmaya çalışmışlardı.

Napolyon çoktan yıpranmış olan imparatorluk yapısını birdenbire parçalayacak darbeyi vurmuştu. 1808'de İspanya'yı işgal edip, tahta kardeşini oturtmuştu. Napolyon İmparatorluğu'nun egemenliğinden kaçan İspanyol liderleri Cádiz'de bir araya gelerek, *Cortes* adı verilen İspanyol Devleti'ne benzetmeye çalıştıkları bir tür parlamento kurmuşlardı. Denizaşırı bölgelerdeki İspanyol tebaasının himayecilik ilişkileriyle merkantilist ticaret sistemlerinin risk altında olduğundan korkması için her türlü neden vardı. Fransa'daki devrimle Büyük Britanya'daki parlamenter yönetim hem İspanyol monarşisine, hem de Napolyonvari imparatorluğa alternatifleri akla getiriyordu, ancak Latin Amerika'daki seçkinler, Haiti tarzı bir devrim tehlikesinden de endişeleniyorlardı. Latin Amerika'nın büyük bir bölümündeki köleler Karayipler'deki kadar kalabalık değildi. Ayrıca kölelik bir dizi hiyerarşik, işgücü yönetiminden sorumlu kurumun bünyesinde uygulanıyordu. Bölgenin nüfusu epeyce eşitsiz statülere sahip, Kızılderili, Afrikalı ve Avrupa kökenli çeşitli halkların karışımından meydana geliyordu. Kreol seçkinler büyük ölçüde mahalli geleneklere yakınlıkları sayesinde hiyerarşiyi Avrupalı İspanyollardan daha iyi idare edebileceklerini düşünüyorlardı.

Cortes, (İber Yarımadası'na atfen) "*Peninsulares*"¹ ile Amerikalı vekillerin ihtilaflarına sahne olmuştu. Parlamentodaki sandalyelerin dağılımından, kolonilerden gelen beyaz olmayan veya melezlerin oylarının nasıl sayılacağına; anayasal hükümlerden, ticaretin denetimine kadar birçok konu çekişmelere yol açmıştı. Monarşinin yoksulluğu ve zayıflığının yanı sıra Cortes'in hali, onca meseleye rağmen giderek sıfırın tüketildiği duygularını uyandırmıştı. *Peninsulares* eski kolonileri, yani bütünüyle "İspanyol" olmayanlar tarafından sömürgeleştirilebilecekleri korkusuna bile kapılmışlardı. Takip eden bölümlerde imparatorlukların yeniden yapılandığı başka

1 *Peninsulares*: Yarımadalılar (çev.)

kritik anlar sırasında da benzer korkuların yaşandığını göreceğiz. Örneğin, koloni mensuplarının Paris'te daha fazla politik temsil hakkı talep ettikleri 1940'lar kadar ileri tarihlerin Fransası'nda (Bölüm 13).

Avrupa'daki İspanya, Amerika kıtasının İspanyolları açısından gitgide daha az işe yarar ve daha çok külfet olan bir hal alıyordu. Bu gelişmelerin sırası önemli: Yeni İspanya, Yeni Granada veya diğer Latin Amerika topraklarında daha önceleri “milli” duygular etrafında bir bütünleşme olmamıştı. Aksine imparatorluk bünyesinde daha geniş politik temsil talebiyle başlayan hareket, yavaş yavaş önce yerel otonomi, daha sonra da İspanya'dan ayrılma taleplerine doğru ilerlemişti. Cádiz parlamentosu, kucaklayıcı jestlerle imparatorluğu bir arada tutmaya çalışmıştı. 1812 Anayasası'nda “İspanyol ulusu iki yarıküredeki tüm İspanyolların birliğidir” diye ilan edilmişti. Bu ifade cevaplardan çok sorulara kapı açmıştı. Bu ulusa Kızıl-derililer de resmen dahildi, ancak eşit haklara sahip değillerdi. Afrika kökenlilerse hariç tutulmuştu. Üstelik Cortes'in denizaşırı bölgelerdeki İspanyolların ekonomik ve politik taleplerini, *Peninsulares*'in devamında ısrar ettikleri denetimden vazgeçmeksizin karşılaması mümkün olamamıştı. 1814'te Kral VII. Fernando yeniden tahtına kavuştuğunda, ihtilafa uzlaşma yerine –1812 Anayasası'nın meşruiyetini tanımayıp– baskıyı artırarak tepki göstermişti.

İspanyol İmparatorluğu'nu bir araya getirmeyle ilgili anlaşmazlıklar tırmadıkça, Amerika kıtasındaki imparatorluktan ayrılma çabaları kök salmıştı. Aydınlanmacı akla dayalı kalkınma ve özgürlük ideallerini izleyenlerce geliştirilen ve güçlü bir İspanyolca konuşan Amerikan ulusları kurma projesinin sözcüsü olarak ortaya Simón Bolívar çıkmıştı. Bolívar'ın görüşleri ayrıca dışlayıcıydı. İspanyolca konuşmayan veya seçkinlerin savunduğu değerleri paylaşmayanlar yeni düzene bütünüyle katılamayacaklardı.

Amerika kıtasında İber Yarımadası İspanyası'nın hem destekçileri, hem de askeri ve idari kurumları bulunuyordu. Sonuçta iç savaş çıkmış, Amerika kıtasının çeşitli bölgelerinde bir dizi çatışma yaşanmıştı. İspanyolların ayrımcılığı önleme çabaları, kaçınılmaz aşırılıkları yüzünden, destekleriyle imparatorluğu bir arada tutan çoğu insanı imparatorluktan uzaklaştırmıştı. Koloni toplumundaki, özellikle büyük ölçüde eşitsiz sosyal yapıdaki gerilimleri ortaya çıkaran da bu ihtilaflar olmuştu. Her iki taraf da köleleri kendi saflarında dövüşe katmak isteyince, Latin Amerika'nın anakarasında köleciliği savunma imkânı kalmamıştı. Kölelik, liberal prensiplerin yayılmasından veya köle ayaklanmalarından ötürü ortadan kalkmamıştı. Aksine köle sahipleriyle politik liderlerin devrimci çatışmalarına köleleri katıp, sonuçlarını kontrol altına almayı becerememeleri yüzünden sona ermişti. Anakarada Bolívar ve diğerleri tarafından seferber edilen güçler 1820'lere kadar savaşmıştı.

İspanya, hiç de şaşırtıcı olmayan bir şekilde, Küba ve Porto Riko gibi plantas-

yon adalarında tutunabilmişti. Kölelik sisteminin buralarda ayakta kalabilmesi için bir imparatorluk yönetiminin koruyuculuğu elzemdi. Santo Domingo'daki kölelerin özgürlüklerine kavuşmalarının ardından hem bu adalardaki köle sayısı artmış, hem de kölelik şiddetlenmişti (ve Bölüm 10'da ele alacağımız üzere, Britanya'da köle ticaretinin yasaklanmasıyla daha da yoğunlaşmıştı).

İmparatorluk İspanyası'nın mali bakımdan eli kolu bağlanan hükümetinin yıpranması ve kreol ordularının nihai zaferleri (bkz. Harita 8.1), ne bir coğrafi birliği –İspanyolca konuşan Amerikan milletler topluluğunu– ne de eşitlerin kurduğu bağımsız cumhuriyetleri yaratmıştı. Latin Amerika devletlerinin 1820'lerdeki anayasaları, kırma belgelerdi. Bunlarla köleciliğin sonu bir emrivaki olarak kabullenilmiş, Kızılderililerin bazı talepleri karşılanmış, ancak yeni cumhuriyetleri demokrasinin ve kültürel çoğulculuğun fazlasından korumak amaçlanmıştı. Ne var ki eski bir imparatorluktan bunca bağımsız devletin doğmasının, imparatorluklar *arasındaki* güçler dengesi bakımından önemli sonuçları vardı: Yeni devletler –tam da Fransız, Rus ve Birleşik Devletler'in korktuğu gibi– Britanya'nın sermaye ve ticari nüfuzuna karşı savunmasızdı. İlerde inceleyeceğimiz üzere, Britanya'nın imparatorluk repertuarı, artık tehditkâr Britanya donanmasının perde arkasında tutulduğu, ekonomik güce daha fazla ağırlık verildiği bir hal almıştı.

Gelişmelerin Brezilya'daki seyri bambaşkaydı. Brezilyalı seçkinler zaten, Amerika kıtasındaki İspanyol seçkinlerinin 19. yüzyılın başlarında peşinden koştuıkları otonomiye büyük ölçüde elde etmişlerdi. Hatta Brezilya, anayurdunu adeta gölgede bırakmanın eşiğindeydi. Avrupa'daki Portekiz'in bile yaratamadığı, öncüsü oldukları şeker ekonomisinin ürünü sermayeyle Brezilyalılar, Afrika'yla doğrudan ticaret yapan köle gemilerin ikmalini sağlayabiliyorlardı. Napolyon Portekiz'i ele geçirdiğinde, kral imparatorluğu Brezilya'dan yönetme yolunu seçmiş, burayı metropolü olmayan bir koloniye dönüştürmüştü. Brezilya'nın ekonomik gücü –19. yüzyılın ilk yarısında en büyük köle ithalatçısı olmasının da gösterdiği gibi– artıyordu. Portekiz hükümdarını, Napolyon'un yenilgisinden çok sonraları, geri istediğinde kraliyet ailesi ikiye bölünmüş ve çoğu Brezilyalı imparatorluk merkezinin Brezilya olduğunu düşünmüştü. Dom Pedro'nun¹ Brezilya'da kalma kararı sonucu, Portekiz tahtı akrabalarına kalmış, Brezilya da bir ayrılma savaşı yaşamadan bağımsızlığını kazanmıştı. 1822'de Dom Pedro Brezilya imparatoru unvanını almıştı. Böylelikle eski imparatorluk ikinci bir imparatorluk, köle sahibi bir oligarşinin yönettiği devasa bir devlet yaratmıştı. Bu durumun toplumsal bir devrimle neredeyse hiç ilgisi yoktu. Brezilyalı seçkinler, Venezuela, Arjantin ve başka yerlerdekilere kadar, takip eden onlarca yıl boyunca, bağımsızlıkla sonuçlanan mücadeleler sırasında ortaya

1 I. Pedro (çev.)

çıkan ihtilafların üstesinden gelebilecekleri ulusal ideolojiler geliştirmek için çok çaba sarf etmişlerdi.

POLİTİK İHTİMALLER, POLİTİK GERGİNLİKLER

Çinli komünist lider Çu En-Lay'ın¹, Fransız Devrimi'nin politik önemine ilişkin bir soruya, "Bir şey söylemek için çok erken" dediği öne sürülür. Çoğu yorumcu onun kadar ihtiyatlı davranmamıştır. Fransızlarınkinin yanı sıra, Kuzey ve Güney Amerika'daki devrimler söz konusu ülkelerin kuruluş efsanelerine dönüştürülmüştür. Dahası bu devrimlerin yurttaşlığın, ulusal ekonomilerin, hatta bizzat ulus kavramının doğuşunun işareti olduğu düşünülmektedir. Ne var ki zamanında devrimlerden alınan dersler sonuçsuzdu. Görünüşte Fransız Devrimi, benimsenen özgürlüğe ilişkin değerlerin sadece Avrupa'daki bir devlete değil, kıta ötesi bir imparatorluğa ait olacağını vaat ediyordu. Güya Afrika doğumlu köleler Avrupa doğumlu yurttaşlara katılacaktı. Ancak daha sonra bir taraftan Haiti bağımsızlığını kazanırken, diğer taraftan Napolyon'un Fransa'nın kalan adalarında köleliği geri getirmesi gerçeği, yurttaşlar imparatorluğu ihtimalini –bir süre için– ortadan kaldırmıştı.

Birleşik Devletler'i yaratan vatanseverler, kendilerini politik bir cemaat haline getiren bir halkın kolektif kaderlerini tayin hakkına sahip olduğunu beyan etmişlerdi. Ancak bu hak kölelerden esirgenmiş; 18. yüzyılın Britanya İmparatorluğu egemenliği sırasında yapılanlara kıyasla çok daha şiddetli fetih savaşlarına maruz bırakılan Kızılderililerinkiyse ellerinden alınmıştı (Bölüm 9). Amerika kıtasındaki devrimler, ya İngiliz özgürlüğü ve Fransız yurttaşlığı düşüncelerinden ya da İspanyol monarşisinin imparatorluğa özgü politik yapılarıdaki egemenlik ve iktidarı yeniden belirleme çabalarından esinlenmişti. Ne var ki bu devrimler, dünyayı yeniden şekillenen imparatorluklarla paylaşan yeni devletlerin ortaya çıkışıyla sonuçlanmamıştı. Devletlerin Britanya, Fransız ve İspanyol İmparatorluklarından ayrılması, ne birbirinin dengi yurttaşların yaşadığı uluslar, ne de eşdeğer ulusların var olduğu bir dünya yaratmıştı.

Birleşik Devletler, Kolombiya veya Haiti gibi devletlerin, daha önceleri genel kabul gören bir ulus düşüncesinden değil de, imparatorluk bağlamında doğuşları, ne önemlerini ne de gelecek üzerindeki etkilerini azaltır. Her biri kendine özgü yöntemlerle bir "halkın" egemen bir ulus inşa etme ihtimali olduğunu göstermişti. Her bir mücadelenin karmaşıklığı –politik cemaati şekillendirme çabalarının ba-

1 Zhou Enlai (çev.)

rındırdığı dışlayıcılıklar, söz konusu cemaatin neye benzeyeceğine ilişkin belirsizlikler- insanları defalarca özgürlük, ulus, egemenlik ve halk kavramları üzerinde tartışmaya zorlamıştı. Halk egemenliği Batı Avrupa’da kabul gören bir norm olmaktan çok uzaktı. Ayrıca imparatorlukların denizaşırı topraklarında hak sahibi birey kavramının herkesi kapsayacak bir teklif mi, yoksa seçkin bir azınlığın gözü gibi sakındığı bir teklif mi olacağı açık değildi.

İmparatorluğun baştan çıkarıcılığı ve alışkanlıkları, bu meselenin farklı çözümlerinin çerçevesini belirlemeye devam etmişti. Devrim sonrası Fransası’nda, 1790’larda koloniler üzerinde üstünlük kurulmaktan vazgeçilmiş, ancak kısa bir süre sonra bu düzene geri dönmüş, hatta 1815’lere kadar devam edecek yeni bir imparatorluk macerasına girilmişti. Kendini bir kraldan kurtaran bir Birleşik Devletler’de, Kızılderililerden gasp edilen topraklara köleler yerleştirilmişti. Güney Amerika’da yerli halka denk olmayanlar gözüyle bakılmıştı. Britanya İmparatorluğu dünyanın farklı bölgelerinde yine bu bağlamda kapsamlı bir stratejiler repertuarını kullanmıştı. Ulus, dünya politikasının tasavvur edilebilir bir ihtimali haline gelmişti. Ne var ki Fransa, Büyük Britanya, İspanya ve Birleşik Devletler’in liderleri politik pusulalarını ulusal sınırlarla kısıtlamak istememişlerdi. Buna rağmen halk egemenliği düşüncelerinin okyanuslar boyunca yayılmasını da engelleyememişlerdi. Bu düşünceler Avrupa kökenli yerleşimcilerin, kölelerin ve yerli halkların, diğerlerinin yanı sıra imparatorluklardan da taleplerde bulunabilecekleri yeni bir dile kavuşmalarını sağlamıştı.

KITA BOYU İMPARATORLUKLAR

Birleşik Devletler ve Rusya

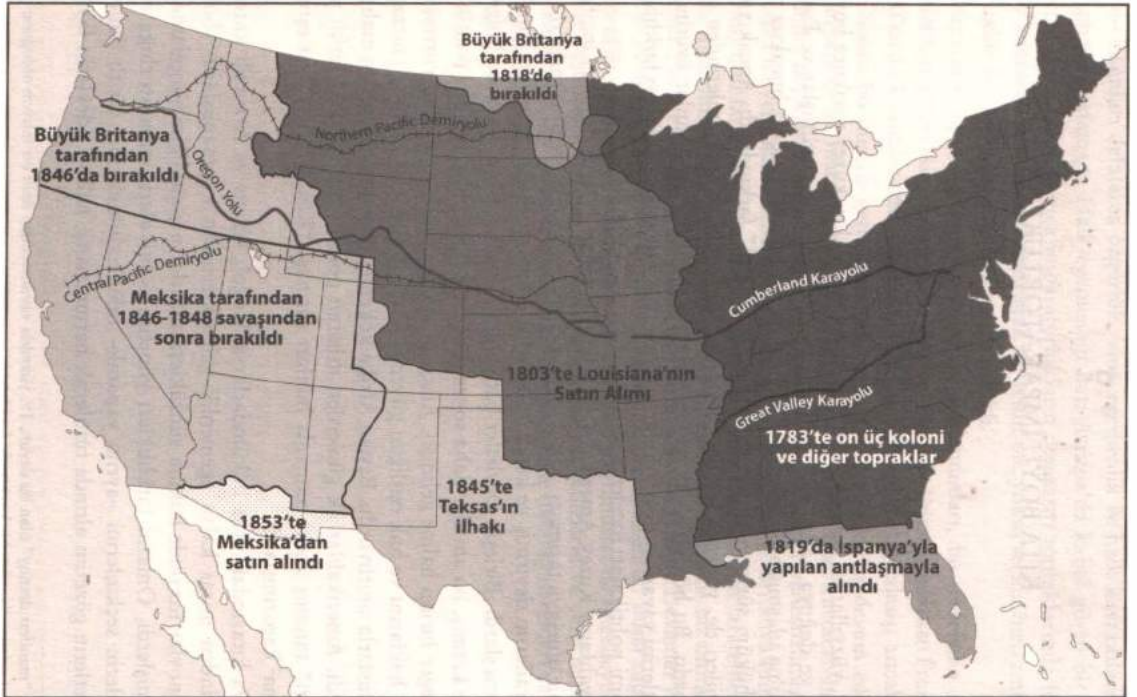
18. ve 19. yüzyıllarda, Amerikan ve Rus İmparatorlukları kuzey yarıküre boyunca batıya ve doğuya kadar genişlemişler, iki kıta üzerinde yayılmışlar ve Pasifik Okyanusu'na ulaşmışlardı. Hem Ruslar hem de Amerikalılar, uçsuz bucaksız topraklarda hüküm sürmeye ilişkin “aşıkâr kaderlerinin¹” farkındaydı. Ancak yayılma stratejileri de, yönetim şekilleri de farklı imparatorluk deneyimlerinden kaynaklanıyordu. Bu bölümde, iki imparatorluğun topraklar ve insanlar üzerindeki hâkimiyetlerini yayarken uyarladıkları ve ince ayar yaptıkları, değişken farklılıkların yönetimi politikaları incelenmektedir.

Britanyalıların Kuzey Amerika'yı yerleşime açmaları “özgür doğmuş İngilizleri” yeni bir dünyaya taşımıştı. Ancak devrimcilerin fazlasıyla özgür olduğu ortaya çıkmış, krallarını devirmiş ve kendi “Özgürlük İmparatorluğu” projeleri için kollarını sıvamışlardı. Birleşik Devletler batıya doğru genişledikçe, koskoca bölgeleri bünyesine katmış, bu araziler daha sonra eyaletlere dönüşmüş, her biri politik yapının eşdeğer birimi haline gelmişti. Anayasa teorik olarak Amerikan yurttaşlarının doğal haklarını ve hak eşitliğini güvence altına alıyor ama pratikte yurttaşlığı belirli nüfuslarla sınırlıyordu. Baştan Afrika kökenli köleler bu haklardan mahrum edilmişlerdi. Amerikalılar ilk günlerden itibaren politik yapı içindeki farklı yerli “kavimleri” tanımış ancak zamanla bunları sürmüş, “Kızılderilileri” yerleştirmeye kamplarına² kapatmışlardı.

Avrasya kıtasındaki Rus hükümdarlarsa Moğol, Bizans ve Avrupalı karması geçmişlerinden miras kalan egemenlik geleneklerinden kopmamışlardı (Bölüm 7). Romanovlar üzerinde hüküm sürdükleri nüfusların çeşitliliğini sorgulamadan kabul etmişlerdi. Onların farklılıkları yönetim politikaları, imparatorluğa katılan bölgelerin seçkinlerini –ayrım yaparak– ödüllendirmelerine; çeşitli dinlerin, örf ve âdetlerin gözetim altında tutularak barınmasına; hak ve ödevlerin faydacı

1 İngilizcesi “manifest destiny” olan bu deyim, 19. yüzyılda yayılmacılığın ilahi bir misyon olduğunu savunanlar tarafından geliştirilen bir kavramdı. (çev.)

2 Rezervasyonlar (çev.)

Harita 9.1 Birleşik Devletler'in yayılışı

bir şekilde pay edilmesine elveriyordu. Farklılaştırılmış devlet yönetimi ilkesi imparatorluğun hem eski hem de yeni bölgelerinde uygulanıyordu. Rusya'nın farklı halkları farklı yönetme usulü, imparator ve memurların tebaanın haklarını, genç Amerikan İmparatorluğu'nu neredeyse ortadan kaldıracak iç savaş ve kölelik olmaksızın, yeniden şekillendirmesine imkân sağlıyordu.

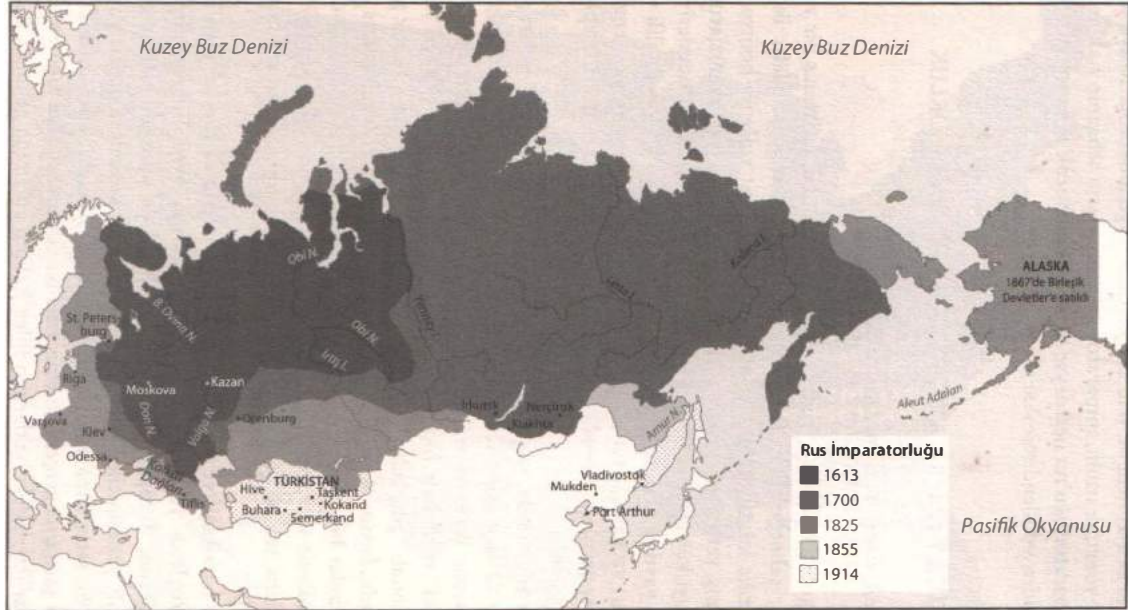
KUZEY AMERİKA'DA MEKÂN VE İMPARATORLUK

Ticaret, Toprak, Emek ve Yeni Dünya Toplulukları

Şimdi dönüp geriye bakalım. “Yeni Dünya” hiç insan eli değmemiş bir yer değildi. Avrupalılar sahneye çıkmadan önce, imparatorluklar ve kabileler iki bin yıl boyunca Amerika kıtasını baştanbaşa arşınlamış, ticaret yollarını kontrol altında tutmaya çalışmış, yerleşik nüfusları ve üretimlerini yönetmiş, çevre şartlarına uyum göstermişti. Kıyı kolonileriyle başlayıp, denizden ve tarımsal yerleşimleriyle iç kısımlara doğru yayılan Avrupalılar, beraberlerinde teknolojiler (demircilik ve pirinç işleme sanatını) ve hayvan türleri (atı) getirip, Amerika kıtasındaki zenginleşme, güç kazanma ve çatışma ihtimallerini muazzam ölçüde artıran ticari talepler (kürk pazarı) yaratmışlardı.

Avrupalılar yanlarında, yüz yüze geldikleri toplumları kendi bildikleri gibi kavrama yollarını da taşımışlardı. Britanyalı koloni mensupları bir ideolojiler karışımına başvurmuştu. Bu karışım İngilizlerin haklarını içeriyordu ama aynı zamanda “medenileştirici” müdahale fikrini de barındırıyordu. Müdahale hevesi İrlanda'yı işgal edip, İrlandalı “göçebeleri” çiftçi ve mülk sahiplerine kıyasla küçük görmelelerine dayanıyordu. İspanyol mezalimi karşısında Kızılderilileri savunan Las Casas'ın değerini anlayanlar bile, Kuzey Amerikalı Kızılderililerin doğanın üstesinden gelemediklerini, İnkalar ve Aztekler gibi kültürel beceriler elde edemediklerini ve bu yüzden İngilizlerin sahiplendiği topraklara ilişkin karşı iddialarının zayıf olduğunu düşünüyordular.

Oysa diğer bazı kâşif ve yerleşimciler, Kızılderililerin saygın şef veya kralların yönetiminde köylerde yerleşik düzenler kurduklarını, Avrupalıların talip olduğu mallar ürettiklerini, Avrupalıların satabileceklerini de satın aldıklarını gözlemişlerdi. Britanyalı yerleşimciler Atlantik kıyısından iç kesimlere doğru yayıldıkça, toprakların çoğu satın alma yoluyla elde edilmişti. Alıcıyla satıcı arasındaki ilişki her zaman eşit şartlarda gerçekleşmemiş ama bu durum her şeye rağmen Kızılderililerin topraklar üzerindeki haklarının fiilen kabulü anlamına gelmişti. Kızılderililerin de genişleyen bir imparatorluğun politik yapısı içinde yer alabilecek cemaatler

Harita 9.2 Rusya'nın yayılışı

olduklarının kabulüyle, onların yerlerinden edilebilecek tehlikeli vahşiler olduğu iddiaları arasındaki gerilim, yerleşimlerin daha ilk safhalarında kolonilerin içine işlemiştir.

Avrupalılar geldiğinde Kızılderili nüfusu geçmiştekinden çok daha azdı. Aşağı yukarı 900 ila 1350 yılları arasındaki ılık hava olumsuz iklim değişikliklerine yol açmıştı. Kızılderililer geçimlerini avcılık, toplayıcılık, ekicilik, kıyı boyunca ve kıtanın iç kesimlerindeki akarsularda yaptıkları balıkçılıkla sağlıyorlardı. Ovalarda bizon ve diğer hayvanları avlıyorlar; güneybatıya avcılıkla tarımı bir arada yürütüyorlardı. Yerleşimler oldukça geniş bir bölgeye dağılmıştı. Dil grupları arasındaki benzerlikler, Avrupa'daki Cermen ve Romen dilleriyle, Avrasya boyunca yayılan Türkî dillere göre daha azdı. Cemaatler genellikle küçük ölçekliydi, ancak bazen birbirlerine bölgesel konfederasyonlar halinde bağlıydı. Aztek ve İnka İmparatorluklarının şekillendikleri yerlerin aksine Kuzey Amerika, yerlilerine çok büyük ölçekli politik yapılar kuracak kadar bol nimet sunmamıştı. İmparator kuruculuğunun bu sınırları, Kızılderili dünyasına Avrupa, Afrika ve ötesiyle bağlantıları olan göçmenler girince ortadan kalkmıştı.

1492'de Mississippi'nin doğusunda yaklaşık iki milyon insan yaşıyordu. Bu sayı başta İspanyollar olmak üzere Avrupalıların taşıdığı hastalıklar yüzünden hızla düşmüş, çoğu Kızılderili cemaatinin sosyal dokusu zayıflamıştı. Buna rağmen Kuzey Amerika'daki Avrupalı nüfusu Kızılderililerinkine kıyasla çok azdı. 1700'de bile kıtadaki Avrupalı sayısı 250 bin kadardı. Ancak 1750 itibarıyla Mississippi'nin doğusundaki Avrupa ve Afrika kökenli Amerikalı sayısı yerli nüfusunu geçerek aşağı yukarı 1.25 milyona ulaşmıştı.

Avrupalılar 16. yüzyılın seyahat hikâyelerinde Kızılderilileri karışık duygu ve düşüncelerle anlatıyorlardı. Hayat tarzları karşısında hayrete düşüyor, doğayı evcilleştirmeyişlerini erkekliğe sığmaz görüp küçümsüyor, yine de bu insanların yönetilebileceği ve bu sayede yeni gelenlere fayda sağlayabilecekleri sanılıyordu. Bu yüzleşmede, iki taraf açısından da işin içinde imparatorluk vardı. Avrupalıların dile getirdiği şekliyle ve kuşaktan kuşağa aktarılan Pocahontas'ın hikâyesi, Powhatan'ın Smith'i töreleri gereği bir vassal yapıp, bu yolla İngiliz yerleşimcileri imparatorluğuna katma çabalarının romantik bir yeniden anlatımıydı. Hikâyeye göre Pocahontas Kaptan John Smith'e âşık olur ve onu Smith'in imparator diye bahsettiği babası Powhatan'ın gadrinden kurtarır. Hikâyenin daha sonraki yorumu Powhatan'ın politik gücünü bulanıklaştırmış ve onun ataerkillik tarzını ahlaksız bir cinsel düzene dönüştürmüştü. Her şeye rağmen bu yorum ufacık anklavlarındaki yerleşimcilerin yerli halkın insafına kaldıklarını ima ediyordu.

Kızılderililer yeni ticari fırsatlar elde etmiş ve Avrupalılarla temasın sağladığı mallardan yararlanmışlardı. Kâşifler –ister Virginia'daki İngilizler, isterse sonra-

dan Kanada denilecek bölgedeki Fransızlar olsun– Kızılderililerin mübadelede yer almaya ne kadar can atıklarından söz ederler. Özellikle metal eşyaya çok rağbet gösteriliyor; bunlara yeniden şekil verilip alet, süs eşyası ve silah yapımında kullanılıyordu. Kızılderililer zamanla Avrupa'ya ait ürünleri –giyim eşyasını, battaniyeleri, savaş baltalarını, kılıçları, bıçakları, çaydanlıkları, ateşli silahları ve hayvanları– kendilerininmişçesine benimsemişler; Avrupalılar da bunları satmaktan memnun kalmışlardı. Oysa avcılık açısından ok ve yay hâlâ en güvenilir silahtı. Kızılderililerin de bunların karşılığında satacak bir şeyleri vardı: Orman ürünleri, özellikle kuzey bölgelerde kunduz postu ve daha sonraları da ovalardan bizon derisi. Kürk ticareti nasıl Rusları Sibiryaya, oradan da Kuzey Pasifik üzerinden Aleut Adaları ve Alaska'ya kadar sürüklediyse, İngiliz ve Fransız kâşifler de Atlantik kıyısından iç kesimlere seyahat edip, Büyük Göller ve ötesinde bir dizi ticaret merkezi kurmuştu.

İmparatorlukla bağlantılar Atlantik kıyısıyla hinterlandlarının ekonomik ve politik potansiyelini giderek dönüştürmüştü. İskoç, İrlandalı ve İngiliz yerleşimciler ekonomik zorluklar, dini ve politik gerilimler yüzünden dur durak bilmeden gelmişlerdi. Britanya'nın şeker adaları –köleleri besleyen, seçkinlere de para kazandıran, açık deniz balıkçılığı sayesinde– New England'dan gelen ürünlerden faydalanıyordu. Çok geçmeden –Virginia'da tütün, Güney Carolina'da pirinç gibi– yeni ürünler Britanya'nın Atlantik sisteminde kendilerine pazar yaratmıştı. Kuzey Amerika ticarete aracılık yapan, gıda ürünleri sağlayan ve tüketen bir bölge olarak, Atlantik köle ticareti sisteminin parçası haline gelmişti (Bölüm 6).

Kölelik Kuzey Amerika'daki koloni toplumunun şekillenmesinde dinamik bir rol oynamıştı. Köleler ve köle ticaretinin New York gibi şehirlerin ticari nüfuzunun artmasına katkısı olmuştu. Karayipler ve anakaranın bir bölümündeki plantasyon ekonomisinin, bağımsız ve sürekli yer değiştiren yerli halkın emeğine bel bağlamadan gelişmesini köle emeği mümkün kılmıştı. Şimdi 17. yüzyıldaki Virginia'ya kısaca bir göz atalım.

Virginia'nın liderleri kendilerini kadınlar, çocuklar, hizmetkârlar ve kölelere nezaret eden, Kızılderilileri –etkileşimlerine rağmen– uzakta tutan aile reisleri olarak görüyorlardı. Başlarda kölelerle yoksul yerleşimcilerin, özellikle karın tokluğuna çalışan sözleşmeli hizmetkârların hayatları örtüşüyordu. Ayrıca bu kesimler, ilk zamanlarda çoğunlukla erkek olmak üzere, beyaz koloni mensuplarıyla, kadın köle ve Kızılderililer arasındaki yasal evlilikler yoluyla önemli oranda birbirine karışmıştı. Tütün üretimi ve kölelik kökleştikçe liderler bu kesimler arasına daha keskin çizgiler çekip, kanunları da kullanarak ırkçı bir düzen kurmaya çalışmışlardı. Avrupa kökenli kadınlar, kocalarının bakmakla yükümlü bulunduğu, ailenin direkleri olarak görülürken; Afrikalı soyundan gelen kadınlar, Afrikalı erkekler gibi emekçi

sayılıyorlardı. 1662’de bir kanun eski uygulamalara açıklık getirip, köle annelerin çocuklarını da, (İslam hukukunun tam aksine) babasının kim olduğuna bakılmaksızın köle addetmiş; bir başka kanun da Hristiyanlığa geçişin özgürlük kazandırmayacağını ilan etmişti. Afrikalı kölelere kanunen Kızılderili esirlerden bile farklı muamele yapılıyordu. 1691’deyse bir kanun, “bağlı ve özgür bir zenci, bir *mulatto* veya bir Kızılderili erkek veya kadınla” evlenen beyaz bir erkek veya kadının, statüsü ne olursa olsun, koloniden sürüleceğine hükmediyordu. Koloni bünyesindeki Afrikalı soyundan gelen özgür insanlar politik katılım hakkına sahip değillerdi.

Koloni dönemi Virginiası’nda başından itibaren zengin toprak sahibi erkekler baskındı ama ataerkil otorite artık ırkçı çizgilerle ayrımcılık yapıyordu. Köleler statü yerine ırka göre değerlendiriliyordu. Üstelik bu hüküm ebeveynlerden çocuklara geçiyor; din değiştirme, koloni kültürünü benimseme veya evlilikle bozulamıyordu. Koloni liderleri en mütevazı imkânlarla sahip beyaz erkeğin bile kendine bir aile kurmasını, yerleşimin savunmasına katılmasını ve kendini politik yapının parçası olarak hissetmesini garanti altına almak için özen göstermişlerdi. Kızılderililerin dışlandığı, Afrikalıları boyun eğdirildiği ve mahkemelerin sosyal kategoriler arasına çekilen yeni sınırları zorla kabul ettirmek için seferber olduğu yepyeni bir toplum kuruluyordu. Virginia daha sonraları –Washington, Jefferson ve Madison gibi Virginia’lı köle sahiplerinin öncülük ettiği– Amerikan Devrimi’ndeki politik hareketlenmenin sıçrama tahtası haline gelecekti.

Bütün bir 17. yüzyıl boyunca Kuzey Amerika’daki yeni düzenin coğrafi ve politik sınırları ne belirgin, ne de kalıcıydı. Daha geniş imparatorluk dünyasıyla kurdukları bağlantılar Kızılderililer arasındaki politik ve askeri ilişkileri etkilemişti. Çinli otoritelerden ticari yetkiler koparmak için rekabet eden Moğol kabileleri gibi, Kuzey Amerikalı Kızılderililer de ülkelerarası ticaret için birbirleriyle kavgaya tutuşmuşlardı. Yarıküreye İspanyolların getirdiği at, Kızılderili ekonomisini de, savaş tekniklerini de, politikalarını da baştan aşağıya değiştirmişti. Siyular¹ binicilikte kazandıkları ustalığı bizon avcılığında ve diğer kabileleri kovarak Büyük Düzlükler’e yerleşmek için kullanmışlardı. Büyük Göller bölgesinde İrokua dilini konuşan halklar, kunduz avı bölgesine hâkim olabilmek, savaşlarda veya diğer nedenlerle kaybettiklerinin yerini doldurmak için esir almak üzere, Algonkin dilini konuşanlara saldırmıştı.

İmparatorluğun gözetimi Kızılderililerin yerleşimcilere karşı kullandıkları bir silah olabiliyordu. Narraganset ve diğer Kızılderili kabileleri, antlaşmalar yaptıkları İngiltere kralının tebaa olarak, kendi çıkarlarının peşindeki yerleşimcilerin otoritesine boyun eğmek zorunda olmadıklarını ileri sürmüşlerdi. Koloni mensuplarının

1 Dakotalar (çev.)

Harita 9.3 17. yüzyılda Yerleşimciler ve Yerli Amerikalılar.

Kızılderililere kötü muamelesi bir süre için kraliyet memurlarını otoritelerini doğrudan kullanmaya yöneltmişti. Ne var ki koloni mensupları kök salıp kendilerine olan güvenleri arttıkça, gidişat Kızılderililerin aleyhine dönmüştü.

Kızılderililer imparatorlukların arasındaki yerlerde bir miktar manevra yeteneğini de sahipti. Geç 17. ve erken 18. yüzyıllarda Büyük Göller çevresindeki kürk ticareti bölgesi, Richard White'ın dediği gibi bir "ortak zemin" oluşturuyordu. Bu bölgede rakip Kızılderili politik yapıları ve hasım imparatorluk güçleri (Fransa ve Britanya) hem ittifakların hem de ticari ilişkilerin peşindeydi. Az sayıdaki kâşif ve tüccar, bunların Kızılderililerin çevre ve kabile politikaları hakkındaki bilgilerine muhtaç olmaları, Avrupalı kadınların bulunmayışı, Avrupalı imparatorluklar arasındaki rekabet, bölgede istikrarsız ve çok yönlü sosyal ilişkilere yol açıyordu. Avrupalı yeni gelenler –misyonerler, askerler ve kürk tacirleri– İrokualara karşı çeşitli Kızılderili gruplarıyla ittifak kurmuşlar, dengeleri bölgeye eskiden hâkim olan konfederasyonun aleyhine bozmuşlardı. Hem Büyük Göller bölgesinde, hem de Ohio Vadisi'ndeki ticaret mer-

kezlerinin çevresinde çeşitli kökenlerden gelen Kızılderili ve Avrupalı-Kızılderili melez cemaatler oluşmuştu. Kürk satabilen ve karşılığında Avrupa mallarını alabilen genç erkekler, reislerin hâkimiyetine meydan okumaya başlamıştı.

Fransızlar, Kızılderili konfederasyonlarıyla işbirliği yapmaya Britanyalılardan daha hevesliydi. Ancak Fransızların 1756-1763 yıllarındaki Yedi Yıl Savaşı'nda yenilmelerinin nedenlerinden biri (özellikle zayıflayan Fransız ekonomisinin sağlayabilecekleri gitgide daha da azalınca) bu ilişkileri ayakta tutamamalarıydı. Bu savaşın sonuçları Kızılderililere –özellikle savaşın bir galibinin olması yüzünden– felaket getirmişti. Fransız yenilgisi iki tarafın da Kızılderili müttefik ihtiyacını ortadan kaldırmış, İngiliz yerleşimcilerin iç kesimlere doğru artan oranda sızmalarına yol açmıştı.

Yerli Amerikalılar, imparatorluklar arasındaki değişken rekabetin sunduğu fırsatlar kadar, tehlikelerinin de farkına varmıştı. Avrupalı Amerikalılara karşı bir birleşik cephe yoktu. Aksine Kızılderililer 18. yüzyılın ortalarına kadar imparatorluklar arası çekişmelerin boşluklarından yararlanmışlardı. Ne var ki Avrupalı Amerikalılar dur durak bilmeden geliyordu, üstelik onların dünya çapında bağlantıları vardı. Güçler dengesi onlardan yana değişmiş, nüfuzları artmaya devam etmişti.

Yerliler ve Yerleşimciler: Bir Amerikan Modeli

Avrupalıların gelmesiyle, Kızılderililerin karma, şartlara uyduurulabilen ekonomileri kuşatma altında kalmıştı. Avro-Amerikan çiftçiliği, Avrasya bozkırlarındaki ekonomiden çok daha yoğun bir arazi faaliyetiydi. Yerleşimciler, Kızılderililerin dönüşümlü olarak ekim yaptıkları aynı tarlaları yıllarca üst üste sürmüşlerdi. Toprak verimsizleştikçe ekili arazilerini genişletmek için ağaçları kesmişler; yanlarında getirdikleri evcil hayvanlar, bir zamanlar geyik ve sığınların beslediği otları tüketmişlerdi. Hem Avrupalılar, hem de Kızılderililer, dünya pazarlarının kârlı taleplerini karşılayabilmek amacıyla kürklü hayvanları aşırı ölçüde avlamışlardı. Bu pratikler Kızılderililerin faydalandıkları kadar korudukları çevrenin dengesini ciddi bir şekilde altüst etmişti.

Yedi Yıl Savaşı'nın sonunda Fransızlardan kazanılan bölgelerin sakinleri, çoğu Katolik olsa da, politik yapıya katılırken

“**A**talarımızın bolca geyik eti ve derisi vardı, düzlüklerimiz kadar ormanlık alanlarımız da geyik ve hindiyle, ayrıca koylarımız balık ve kuşla doluydu. Ancak bu İngilizler, topraklarımızı aldıkları zaman, tırpanlarıyla otları biçtiler ve baltalarıyla ağaçları devirdiler; sığır ve atları otları yedi ve domuzları midye tarlalarımızı berbat etti, hepimiz aç kalacağız.”

— Narraganset Lideri
Miantonomo'nun 1642'de kayda geçirilen sözleri

Britanya'nın tebaası yapılmışlardı. Oysa bu bölgelerdeki Kızılderililer tebaa statüsü kazanamamış, sadece kralın "himayesi" altında oldukları ilan edilmişti. Kızılderililerin topraklar üzerinde tüm diğer insanlarınki gibi hakları yoktu. Sadece kullanma talebinde bulunabiliyorlardı. Kızılderililer, Apalaş Dağları'nı kesen ve yeri birkaç kez değiştirilen bir çizginin batısındaki toprakları devredebiliyorlardı, ancak sadece hükümete. Hükümet de bu toprakları göçmen yerleşimine açık açmama ve Avrupalı çiftçilere satıp satmama hakkını kendinde görüyordu. 1763'teki bir kararnameyle Kızılderililer, sözde onları yerleşimcilerin hak ihlallerinden koruma iddiasıyla, mülk sahipliğinin ve bunu elden çıkarma hakkının önde geldiği bir toplumun ve politik yapının dışında bırakılmışlardı.

Avrupalı yerleşimciler batıdaki ayrılmış bölgeye musallat olmuşlar, toprak satın almış veya bunlara kanunsuz yollarla el koymuşlar, sonra da hükümetin onları korumasını beklemişlerdi. Ohio Vadisi'ne doğru ilerleyen yerleşimciler ne kadar bireysel güdüyle ve öncü rolüyle hareket ederlerse etsinler, devlet desteğine ihtiyaç duymuşlardı. Dolayısıyla imparatorluk egemenliğinden uzaklaşmalarında ve kararlı bir şekilde onlardan yana taraf tutacak bir devlet arzulamalarında, Britanya'nın yerleşimcilerin beklentilerini karşılayamayışının da payı vardı. Bu sırada Ohio Vadisi'ndeki Kızılderililer gitgide sadece –toprak, avcılık ve ticaret gibi– geçimlerinin temelini değil, Britanya İmparatorluğu bünyesinde sağlam bir yer edinme imkânını da kaybetmişlerdi.

Kuzey Amerika'nın güneybatı bölgesinde Kızılderili kabile politikalarıyla birden fazla Avrupalı imparatorluk kesişmişti. 1535'ten sonra Yeni İspanya Genel Valiliği¹ başkenti Meksiko'dan, Orta Amerika'dan bugünkü Kaliforniya, New Mexico, Arizona ve Texas'ın bir bölümüne kadar uzanan topraklar üstünde hak iddia ediyordu. Fransız kâşifler merkezi akarsu sistemleri boyunca aşağılara ve batıdaki düzlüklere doğru indiklerinde, İspanyol ve Fransız İmparatorlukları dolaysız bir rekabete girişmişlerdi. Bölgenin (başlıca kabileleri Apaçiler, Pueblolar, Navaholar, Komançiler, Siyular ve Pavniler olan) Kızılderilileri birbirlerine karşı Avrupalılarla ittifak kurmuşlar, fırsat bulduklarında da saf değiştirmişlerdi. Apaçiler, İspanyollarla sattıkları esirler için dövüşmüşlerdi.

İspanyol koloni mensupları Kızılderililerin çalıştığı misyonlar ve malikâneler kurdukça, çevredeki gezgin kabilelere, Avrasya'daki tarım imparatorluklarının sınırlarındaki göçebelerin aklını çelmesine benzer ama daha küçük çapta fırsatlar çıkmıştı. Apaçiler çiftlik hayvanları ve ithal mallar için İspanyol yerleşimlerine baskınlar düzenlemiş; İspanyollar da Apaçileri yola getirmek, onlarla ticaret yapmak veya onları köleleştirmek üzere esir almaya çalışmışlardı. Yedi Yıl Savaşı'nın bir so-

1 Yeni İspanya Genel Valiliği: *Virreinato de Nueva España* (çev.)

nucu olarak Fransızlar Louisiana'yı –Mississippi'nin batısındaki devasa bir alanı– İspanyollara terk ettiğinde, İspanyollar giderek bazı Kızılderililerle barış yapmıştı ama hepsiyle değil. 1771 ila 1776 yılları arasında, Meksika'nın bir bölgesinde Apaçiler 1674 kişiyi öldürmüş, 154 kişiyi esir almış, 116 *hacienda*¹ ve hayvan çiftliği sakinini bölgeyi terke zorlamış ve 68,256 baş çiftlik hayvanını çalmışlardı.

Zaman içinde Katolik İspanyollar yüz yüze geldikleri çoğu kavgacı halkı, Kızılderililer açısından felaketle sonuçlanan bir şekilde, yola getirmeyi başarmıştı. Misyonerlik sistemi Kaliforniya'da Kızılderilileri ırgata dönüştürmüş, Hristiyanlaştırmış, disipline sokmuş ve onları kaynaklarından yoksun bırakmıştı. Kaliforniya'daki misyoner faaliyetlerinin en yoğun olduğu dönemde (1771-1830) San Diego ve San Francisco arasındaki bölgenin Kızılderili nüfusu 72 binden 18 bine düşmüştü. Meksika'nın 1821'de İspanya'dan bağımsızlığını kazandığı çapraşık süreç misyonerlik faaliyetlerinin seküler olmasıyla sonuçlanmıştı, ancak toprak sahibi seçkinlerin gücünün azalmasına yol açmamıştı. Çoğu Kızılderili işçi kendini, seçkinlerin Kaliforniya dahil Meksika'nın çeşitli bölümlerinde kurduğu hayvan çiftliklerindeki bağımlı ırgatlar olarak bulmuştu.

Amerikalı Kızılderililer neden kendi topraklarında gitgide işgalcilere yenik düşmüşlerdi ki? Cevapların teknolojiler arasındaki oransızlıklarla ilgisi var, ancak bu oransızlıkların da imparatorluklar arası karşılaşmaların zamanlaması ve belirli bir coğrafyanın imkânlarıyla bağlantıları bulunmakta. Avrasyalı göçebeler başarılı olmuş ve bazen büyük imparatorlukların liderleri haline gelmişlerdi, çünkü onlar devirlerinin en etkin savaşçılarıydı. Ayrıca onların sırtından geçinebilecekleri birileri veya gasp edebilecekleri bir şeyler; her şeyden önemlisi yerleşik Çin'in zenginliği vardı. Hiung-nu, Moğol ve diğer kavimler, bu gelecek vaat eden malzemeler sayesinde muazzam ölçekteki fetih ve yönetimleri koordine edebilecekleri politik teknikler geliştirmişlerdi, hiç değilse MÖ 2. yüzyıldan itibaren (Bölüm 4). Oysa Kuzey Amerikalı Kızılderililer 15. yüzyılda, savaşçılık ve akıncılıkta usta olmalarına rağmen, ne onları büyük ölçekli işbirliklerine sevk edecek Çin gibi bir saika sahiptiler, ne de Moğol gücünü mümkün kılan hayvanla, yani atla ilgili teknikleri ve politik örgütlenmeyi geliştirmişlerdi.

Avrupalılar önce üstün silahlarıyla deniz göçebeleri olarak gelmişlerdi. Sonraları sayıları kabardıkça, kara imparatorluğuna özgü yönetim ve sömürü ideolojileriyle pratiklerini uyguladılar. Yerleşimcilerin topraklar üzerindeki zora dayalı varlıkları Kızılderililerin kendi kendilerine yeterliliklerini baltalamıştı. Kızılderililer, mevcut zenginliği yağmalamak ve yenisini geliştirmek amacıyla çabucak ata ve yeni silahlara uyum sağladılarsa da, Avrupalılar dış ticareti denetimleri altında tutuyor, özel

1 *Hacienda*: İspanyol Amerikası'ndaki geniş topraklı tarım işletmesi. (çev.)

mülkiyeti koruyor ve hükümetten hak iddialarının zorla kabul ettirilmesini bekliyorlardı. Avrupa'daki imparatorluk mücadelelerinin yanı sıra, okyanuslar çapındaki hareket kabiliyeti ve yerleşim deneyimi, Avrupalıları Kızılderili toplumların felaketine yol açacak politik kaynaklara sahip kılıyordu.

Devletler Neden Birleşti?

1776'da bir Amerikan vatanseverler kongresi Büyük Britanya'dan ayrılarak bağımsızlık ilan ettiğinde şikâyetleri ezici vergiler, "dünyanın her tarafıyla" ticaret yapmalarının önündeki engeller ve Taht'ın Kızılderililere yaklaşımı hakkındaydı. Kızılderililer kraliyet tebaası olarak kralın temsilcilerinden yerleşimcilerin suiistimallerine karşı destek talep etmişlerdi. Bunun üzerine koloni mensupları, "O [kral] ülke içindeki ayaklanmaları kışkırtmış ve sınır bölgelerimizdeki sakinlerin üstüne, bilinen savaş kuralları yaşı, cinsiyet ve sağlık durumu ayrımı yapmaksızın herkesi katletmek olan, acımasız Kızılderili vahşileri salmaya çalışmıştır" gibi iddialarda bulunmuşlardı.

Amerikan başkaldırısının başarıyla sonuçlanmasının ardından yeni liderliğin işi, farklı çıkarları ve eşitsiz ilişkileri bulunan, on üç eski koloniyi bir arada tutmak olmuştur. Asilerin niyeti imparatorluk kurmaktır. Jefferson bir "Özgürlük İmparatorluğu" tahayyül ediyordu. George Washington "bir imparatorluk oluşumu ve kuruluşu" için çağrıda bulunmuştu. Ne var ki devrim başarısını kendiliğinden kurulan bir imparatorluk izlememişti. 1783'te barış antlaşması yapıldıktan sonra Amerikan liderleri, (tüm eyaletler tarafından ancak 1781'de onaylanan) Konfederasyon Maddeleri'yle gevşek bir şekilde birleşen eyaletlerin politik bir yapı olarak ahengini kaybettiğini düşünmüş ve haklı nedenlerle bu durumdan kaygılanmışlardı. Eyaletlerin yetkilileri savaş borçlarının nasıl ödeneceği konusunda anlaşamıyorlardı. Ne paraları ne de kredileri vardı. Britanyalı bir yorumcu 1781'de Amerikalıların asla "Başa ne tür bir hükümet geçerse geçsin, derli toplu tek bir imparatorluk halinde birleşemezler," demiş ve devamında "kaderleri ebediyen BÖLÜNMÜŞ BİR HALK olarak kalmak gibi görünüyor," diye yazmıştı.

Birleşmenin aciliyeti o dönemdeki imparatorluklar arası rekabetten kaynaklanıyordu. Amerikan asileri bir imparatorlukla savaşmış, onlara bu imparatorluğun düşmanları yardım etmişti. İmparatorluklar dünyasının şu ya da bu üyesi tarafından yutulup, yeniden eski günlere dönmekten korkuyorlardı. Avrupa'nın imparatorlukları sadece tehlikeli birer güç değil, aynı zamanda tehlikeli bir şekilde rekabetçiydiler de. Federalistler Avrupalıların yüzyıllardır yürüttükleri imparatorluk savaşlarının Amerika kıtasından sürmesinden endişeliydiler. Birlikte hareket

edecekleri bir çatı olmaksızın eyaletlerin –köle sahibi plantasyonlara dayalı Güney, ticaret ve yerleşimci bölgelerinden oluşan Kuzey ve kimsenin emin olamayacağı orta yöreler halinde– iki veya üç parçaya bölünebileceğini ileri sürmüşlerdi. Onlara göre eski koloniler müstakil ülkelere dönüştüğünde de, pekâlâ yutulup birbirlerine karşı seferber edilebilirlerdi.

Amerika’daki imparatorluk kurucularının esas meselesi yeni bir politik yapı türünün nasıl inşa edileceği idi, üstelik bileşenlerinin yani eyaletlerin haklarını veya her bir yurttaşın doğal hakları olarak ilan ettiklerini ezip geçmeksizin. Eyaletleri birleştirmenin taraftarları, bütünü oluşturan unsurların eşdeğerliğine ve yönetimin farklı düzeyleri arasındaki kuvvetler ayrılığı ilkesine dayalı bir federasyonu gerekli görüyordu. Federalizm karşıtlarıysa imparatorluklar tarihinden gelen bir uyarıyı dikkate alıyordu: Tüm gücün imparator yerine hareket edenin elinde toplanması. Merkeziyetçilik despotizme dönüşebilir ve aşırı yeknesaklık –geç Roma İmparatorluğu’ndaki gibi tüm yurttaşlar için tek hukuk– da pratik olmayabilirdi.

Bir süre için başarılı bir birleşme olduğu aşikâr yapıyı şekillendiren, birbirinden ayrı eyaletlerin zayıflığına ilişkin endişelerin yanı sıra, güçlü bir imparatorluğun despotizminden duyulan korkulardı. Bu yapı 1787’de kaleme alınan, bir yıl sonra son şeklini alarak onaylanan anayasayla ifade edilmişti. Devrim sonrası uzlaşmayla, hem birliği oluşturan eyaletlerin müesses otoritelerini tanıyan, hem de yurttaşların eşit temsil edildiği bir tartışma ortamı sunan tek bir politik yapı yaratılmıştı. Senato’da her eyaletin iki senatörü olacak, Temsilciler Meclisi’ndeysa sandalye sayısı eyalet nüfuslarına göre belirlenecekti.

Ne var ki tüm halk eşit addedilmeyecek ve aynı şekilde yönetilmeyecekti. Köleler ne yurttaş, ne de seçmen olabilecekti. Ancak kölelerin yaşadığı eyaletler temsilci sayısını hesaplarken her bir köleyi (vergilerin belirlenmesinde kullanılan oranla) bir yurttaşın beşte üçü sayabileceklerdi. Temsilci sayısı tespitine “vergilendirilmeyen Kızılderililer” de katılmayacaktı. Bu muhtemelen hâlâ “kabilelerde” yaşayan Kızılderililerle, Avro-Amerikan nüfusun içine karışan ve eyaletler tarafından herkes gibi vergilendirilenleri ayırmaya yönelikti. Dışlama ve kısmen dahil etme hesabı başından itibaren Amerikan İmparatorluğu’nun vazgeçilmez bir özelliği haline gelmişti.

Yeni politik yapıya Amerika Birleşik Devletleri adının verilmesi, Amerika’nın sahiplerinin göçmenler olduğunu ima ediyordu. Böylelikle kıtanın yerli halklarının daha önceki egemenliği geçersiz kınıyor, fethetme ve mülksüzleştirmeye ilişkin anıların üstü örtülüyordu. Avrupalılara geçmişteki coğrafi cehaletlerini hatırlatabilecek Hintli¹ yaftası korunmuş, yabancılik yeni gelenler yerine yerlilere yakıştırılmıştı.

1 Hintli: İngilizcede Kızılderililere “Hintli” denilmektedir. (çev.)

Yurttaşlar, Kızılderililer ve Bir Amerikan İmparatorluğunun Yapımı

Eski Romalılar gibi yeni Amerikan birliğinin ateşli taraftarları da, cumhuriyetçi hükümetle imparatorluğa özgü yayılmacılık arasında bir çelişki görmemişlerdi. Kuvvetler ayrılığı ilkesinin daha önceki imparatorlukların izlediği diktatörlük yönlü rotanın önünü keseceğini düşünmüşlerdi. Kurucu meclis temsilcileri politik yapının yavaş yavaş ve barışçıl yöntemlerle büyümesine elverecek bir formüle rast gelmişlerdi: 1787’de Kuzeybatı Kararnamesi’yle yeni eyaletlerin birliğe “eskileriyle her açıdan eşit haklara sahip olacak şekilde” katılabileceği ilan edilmişti. Eyaletlerin barındırdığı nüfusun etnik, dini ve sosyal niteliklerine göre değil, bölgesel olarak yapılandırılacağı düşüncesi sorgulanmadan kabul edilmişti. Birleşik Devletler’e –kolonileri, prenslikleri, dominyonları veya diğer ayrımcı statüleri tanımanın aksine– eşdeğerlik temelinde katılım, Birleşik Devletler’i diğer karma politik yapılardan farklı kılıyordu.

Ne var ki eyaletlerin topraklarında yaşamak, politik yapıya dahil edilme veya eşit haklara sahip olma anlamına gelmiyordu. 1790’da çıkarılan Yurttaşlığa Kabul Yasası, ülkede iki yıl ikamet eden, iyi huylu olduğunu ispatlayan, yeni anayasa-yı bağlılık yemini eden herhangi bir “özgür beyazın” yurttaşlığa kabul ihtimaline imkân tanıyordu. Böylelikle yeni ülkede yurttaş olmanın kapıları Avrupalı göçmenlere nispeten açık bırakılırken, Afrikalı ve Yerli Amerikalılara kapatılıyordu. Takip eden sayfalarda yeni cumhuriyetin ilk yüzyılında yerli halkların marjinalleştirilmesinin izlerini süreceğiz. Ardından da dikkatimizi cumhuriyetin kuruluşunda haklarının inkârının tartışma yaratmadığı, ancak daha sonraları politik yapıyı neredeyse yıkacak bir çatışmanın odağı haline gelen kölelere vereceğiz.

Kızılderililer bağımsızlık savaşı sırasında –aynı kabile mensupları bile– her iki tarafta da dövüşe katılmış veya çatışmanın dışında kalmaya çalışmışlardı. Buna rağmen Büyük Britanya’yı yenmeleri, Avro-Amerikalılar tarafından Kızılderili topraklarına hâkimiyet olarak algılanmıştı. İrokualara, “Siz boyunduruk altına alınan bir halksınız,” denilmişti. Britanyalılar Paris Barış Antlaşması’yla Kızılderili müttefiklerine ihanet etmişler; Büyük Göller’in güneyindeki “Britanya” topraklarının tamamı basbayağı Amerikalılara devredilmişti. Pennsylvania’lı John Dickinson bundan, “ülkenin uzak köşelerinin kaleleriyle birlikte” artık Birleşik Devletler’in tasarrufundaki Kızılderililer için de “varlıkları bize bağlı” sonucunu çıkarmıştı. “Tecavüzlerinden derhal vazgeçmedikleri takdirde” Kızılderililere karşı cumhuriyetin muzaffer ordusunun kullanılmasını, “onların doğdukları ve halen yaşadıkları topraklardan sökülüp atılması” gerektiğini savunmuştu. Washington, generallerine İrokualara saldırı emri vermiş ve “Bütün yerleşimlerini yerle bir edin... Yoksa ülke sadece ele geçirilmekle kalmaz ortadan bile kalkabilir” demişti. Jefferson’sa,

Kızılderililere ilişkin düşüncelerinden emin bir şekilde, “Gaddar barbarlık imhayı hak ediyor... Savaşta onlar içimizden bazılarını öldürecek; bizse onların hepsini ortadan kaldıracğız,” sözlerini sarf etmişti.

ABD hükümeti bir süre için Kızılderililerin topraklar üzerindeki egemenliklerini ve tüm haklarını kaybettiklerini ileri sürmüştü. Daha sonra bu ilkeyle hareket etmenin yol açacağı şiddeti öngören Amerikan politikacıları geri adım atarak, Britanyalılarınkine benzer bir çözümde karar kılmışlardı: Kızılderililer toprakları kullanabilecek, ancak bunlar üzerinde mülkiyet hakları olmayacaktı. Bu çözüm sonradan “Kızılderili tapusu” diye adlandırılacaktı. Kızılderililerden sadece hükümet toprak satın alıp yeniden dağıtabilecekti.

1790’ların Kızılderili Kabileleriyle Ticareti ve İlişkileri Düzenleme yasaları, başlangıçtaki on üç eyalette bile Kızılderililerin müstakil halklar olduğunun ve onlarla sadece federal hükümetin anlaşma yapabileceğinin kabulüne dayanıyordu. Kızılderililer Birleşik Devletler bünyesinde hükümetin antlaşmalar yoluyla etkileşimde bulunduğu tek sosyal kategori olarak kalmış ve bu ilişki 1871’e kadar sürmüştü.

Kızılderili cemaatleri Amerikan siyasasının normal yapılarının dışındaki tüzel kişilikler olarak görülse de, Kızılderililer hâlâ yerleşimcilerin göz diktiği, özellikle büyük akarsu ve vadiler boyunca yer alan topraklarda yaşıyordu. Bu topraklar Mohawk, Ohio ve Mississippi Nehirlerin yanı sıra Büyük Göller bölgesindeydi. Yeni hükümet Kızılderililere karşı korumak üzere kaleler inşa ederek, gözü batıda olan yurttaşlarına verdiği desteği pekiştirmişti. Ancak bu süreçle iletişimi ve ticareti geliştirirken, keskin çizgilerle ayrılmış ırkçı bir düzeni de teşvik etmişti. “Özgürlük İmparatorluğu” Britanyalılarınkinden farklı bir imparatorluk rotası izliyordu. Bu imparatorluk, yurttaş olarak tanımlananların iradesine daha duyarlı; ticaretin merkantilist usullere göre düzenlenmesine daha az bağlı; her şeyden önce, kıtanın tamamını işgal etmenin peşinde olan beyaz, erkek, Protestan seçmenlerle meşguldü. Yerli Amerikalılar bu yeni imparatorluk tarzında giderek daha çok acı çekmişlerdi.

Kızılderililerin egemenlikten yoksun bırakıldıklarını açıkça belirtmek için kanunî belgelerin yanı sıra babacılığın dili de kullanılmıştı. 1795’te Birleşik Devletler’le, Ohio’daki topraklarını güvenilmez Britanyalıların desteğiyle savunan kabileler arasında Greenville Barış Antlaşması yapılmıştı. Bu antlaşmaya imza atan Kızılderililer, “Şimdi ve bundan böyle 15 Amerika Birleşik Devletleri’ni babamız olarak kabul ediyoruz,” diye yemin etmişlerdi. General, Anthony Wayne de “Ben de şimdi hepinizi Amerika’nın On Beş Büyük Ateşi’nin¹ başkanı adına onların çocukları olarak evlat ediniyorum,” diyerek cevap vermişti.

1 On Beş Büyük Ateş: Yerlilerin 15 eyaletli Birleşik Devletler’e verdikleri isim olan *On Beş Ateş*’e atfen. (çev.)

Avro-Amerikalılar açısından Kızılderililerle yapılan Greenville ve diğer antlaşmalar araziyle ilgiliydi. Söz konusu beyanatlar da sıklıkla yaşanan hak ihlallerini meşrulaştırıyordu. Federal hükümet arazileri satın almadan önce, hem bireyler hem de eyaletler vurgunculuk yapıyor; Avro-Amerikalılar batıya doğru ilerledikçe, Kızılderili topraklarının satışı da hükümete kaynak sağlıyordu. Birleşik Devletler 1812 Savaşı'nda Britanya İmparatorluğu'nu ve müttefikleri İtalyanları geri püskürttüncü, Amerikalı politikacıların politik yapılarının dış saldırılara karşı durabileceğine inançları güçlenmiş ve Kızılderililere karşı istedikleri gibi hareket etmeleri için de gün doğmuştu. Andrew Jackson açısından Kızılderililerle barış antlaşmaları imzalamak bir "saçmalıktı," çünkü Kızılderililer "Birleşik Devletler'in tebaasıydı" ve egemen bir güç tebaasıyla müzakere yapmazdı. Çeşitli Kızılderili gruplarıyla barış antlaşmaları düzenlenmeye devam edilmişti, ancak arazi yağmasıyla ilgili hukuki kılıf gitgide önemini kaybetmişti.

Kızılderililerin devleti oluşturan halk kitlesinden bu şekilde dışlanması, onların statülerini tanımlayan resmi hükümlerde de ifade ediliyordu. Kızılderililer 19. yüzyılın başlarında resmen "mukim yabancı kavimler" olarak adlandırılmışlardı. Bu durum Kızılderililerin kıtada ikamet etseler de Amerikalı sayılmadıklarının hukuki ifadesiydi. Yüksek Mahkeme 1823'te, eski babacıl retoriği hatırlatıp daha da ağırlaştırarak, Kızılderililerin "aşağı bir ırka mensup, yurttaşlık hakları bulunmayan, hükümetin daimi koruması ve vesayeti altındaki bir halk" olduğunu ilan etmişti. Mahkeme başkanı John Marshall, Kızılderililerin Birleşik Devletler'le ilişkilerini "korunmaya muhtaç biriyle vasisi" arasındakine benzeterek, onları "yerli bağımlı kavimler" diye tanımlamıştı. Bu ifadeyle Kızılderililer, sadece Birleşik Devletler'in egemen olduğu bir coğrafyada yaşayan, kendi kendilerini yönetemeyecek ayrı halklar olarak kabul ediliyordu.

19. yüzyılın başlarında Kızılderililer genişleyen yerleşimci alanlarının kenarlarına doğru itilmişlerdi, ancak bazı bölgelerde Kızılderili topraklarını isteyen yerleşimcilerin ortasında kalmışlardı. 1803'teki Louisiana Satın Alımı bir çıkış yolu yaratmıştı: Sadece yeni topraklar yerleşime açılmakla kalmamış, Kızılderilileri doğudan "çıkarmaya" kapı aralanmıştı. 1830'da Kongre'den geçen Yerli İskân Yasası'yla¹ başkana, Kızılderililerle eyaletlerin herhangi bir bölgesindeki topraklara ilişkin haklarını ortadan kaldıracak, karşılığında onlara Mississippi'nin batısında toprak verecek antlaşmalar yapma yetkisini tanınmıştı.

Kanun, yerleşimci uygarlığının birçok özelliğini benimsemiş, kendi yönetimini kurmuş, hatta kendi anayasasını yazmış olan Çerokilere doğrultulmuştu. Bu girişimler Çerokileri politik bakımdan olgunlaşmış saymak, kavimlerine hukuki

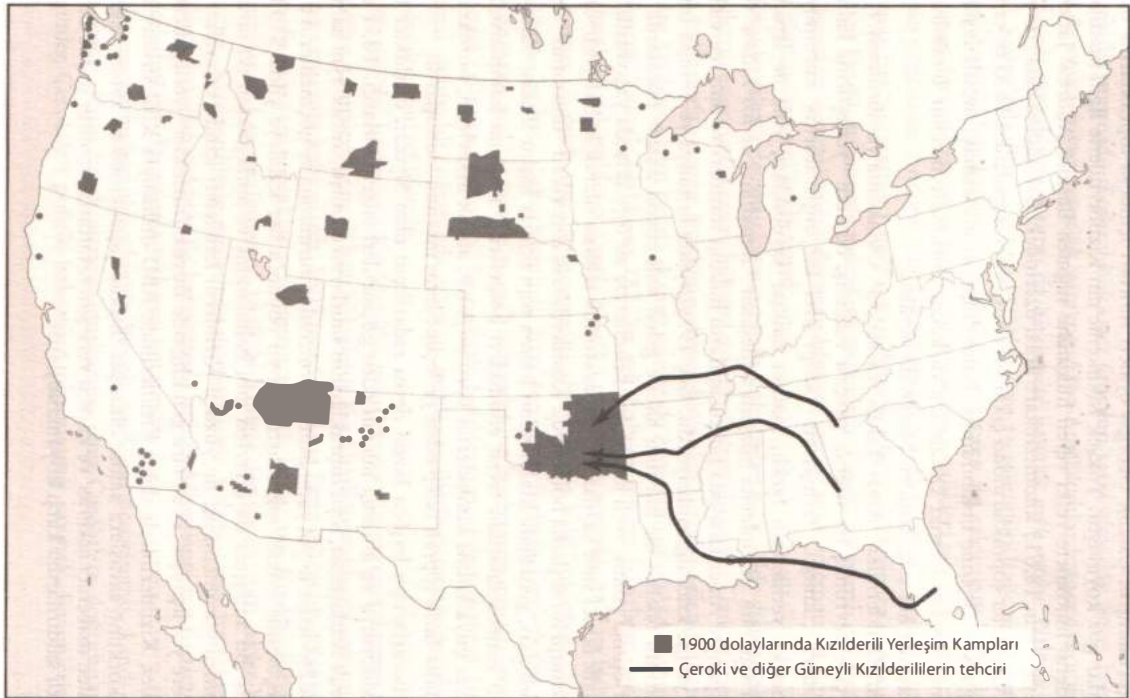
1 *Indian Removal Act* (çev.)

bir yapı kazandırmak için yeterli addedilebilirdi, ancak kendilerine olan güvenleri tehlikeli görülmüştü. Üstelik Georgia eyaleti sınırları içindeki topraklarına beyaz Amerikalılar göz koymuştu. Yüksek Mahkeme'nin Kızılderililerle ilgili konularda sadece federal hükümete yetki veren hükmüne rağmen Başkan Andrew Jackson, Georgia eyaletinin 18,615 kilometrekare arazi üzerindeki hak iddialarına rıza göstermiş ve Çerokiler topraklarından çıkarılmıştı. Çeroki temsilcileri 1835'te kabilenin Georgia'yı terk etme taahhüdünde bulunduğu bir antlaşmayı imzalamışlardı. Üç yıl sonra 16 bin Çeroki Oklahoma'ya kadar yürümeye mecbur bırakılmıştı. Tehcir sırasında her sekiz kişiden biri yolda ölmüştü.

1851'in Kızılderililere Arazi Tahsis Yasası'yla¹ Oklahoma'ya sürülmüş Kızılderililere çitle çevrilmiş bir toprak parçası verilmiş, böylece "yerleştirme kampı" sistemi ortaya çıkmıştı. Yerleştirme kampı özel bir imparatorluk kurumuydu. Latin Amerika yerlilerinin farklı, madun halklar sayıldıkları, yine de İspanyol İmparatorluğu'nun bütünleyici bileşeni addedilen "*República de los Indios*" gibi değildi. İspanyol Amerikası'nda bu kurumların hukuki statüleri ve dini meseleleri, "koloni" yerine kralı ilgilendiriyordu. Geç 19. yüzyılda Britanya ve Fransız İmparatorluklarının önemli bir kurumu haline gelen kolonilerin aksine buralarda çok sayıda yerleşimci yoktu, yerli halk fiilen kendilerine ait topraklarda yaşıyordu. Üstelik bu halk ikinci sınıf sayılsa da, imparatorluk tebaası olarak kabul görüyordu. Yerleşim kampı bir dışlama bölgesiydi. Kızılderililerin Amerikan "ulusunun" dışında bırakıldıkları, genellikle atalarından kalma topraklarla hiçbir ilişkisi olmayan, diğer Yerli Amerikalılardan tecrit edildikleri bölgelerdi. Yerleşim kamplarındaki Kızılderililer güya kabile kimliklerini korumuşlardı, ancak askerlerin, bürokratların veya daha fazla toprak talep eden yerleşimcilerin insafına kalmışlardı.

ABD tüccarlarının başlıca bizon derisi tedarikçisi olan Siyular, düzlükler üzerinden Kaliforniya ve altınına hücum eden göçmenleri engelliyorlardı. 1851'deki Horse Creek Antlaşması, Siyu topraklarının sınırlarını çizmişti, ancak aynı zamanda Birleşik Devletler'in yol yapmasına, garnizonlar kurmasına ve göçmenlerin arazi içinden geçmesine imkân sağlamıştı. Elli yıl boyunca her kabileye yılda \$50,000 ödenecekti. Bu antlaşma da diğerleri gibi baltalanmış ve antlaşmanın iki tarafınca da yeniden yorumlanmış, bu yüzden Kızılderili kabileleri içinde ve aralarında bölünmelere yol açmıştı. 1860'lara gelindiğinde Büyük Düzlükler –yerleşimcilerle Kızılderililer, Kızılderililerle diğer Kızılderililer, ABD ordusuyla Kızılderililer arasındaki– korkunç savaşımlara sahne olmuştu. Birkaç şaşırtıcı askeri zafere rağmen Kızılderililer, maceracı askerler ve kararlı yerleşim taraftarlarının dur durak bilmeyen şiddetli saldırılarına karşı koyamamışlardı.

1 *Indian Appropriations Act* (çev.)

Harita 9.4 Kızılderililerin tehciri ve yerleşim kampları

Yayılmacı dinamik Birleşik Devletler'i sadece Yerli Amerikalılarla ihtilafa düşürmekle kalmamış, bir başka imparatorluktan –İspanyol İmparatorluğu'ndan– kopan bir devletle; Meksika'yla da karşı karşıya getirmişti. Kuzey Amerika'nın güneybatısına doğru ilerleyen yerleşimciler, hükümetten halihazırda ABD kontrolü altındaki topraklarda sağladığı güvenliğin benzerini, bu topraklar için de talep etmişlerdi. Bazı yörelerde –Texas'ın kuruluşunda olduğu gibi– dizginleri ele almışlar, bazen de yerleşim bölgelerinde köleliğe izin verilip verilmemesi üzerine cepheleşmeler yaratmışlardı. 1846'ta sınır boyunca yaşanan çekişmeler Amerikan ordusunu Meksika'yla savaşa sokmuştu.

Amerika'nın Meksika'ya savaş açmasından amaçlanan bariz bir şekilde toprak kazanmaktı. Michigan'dan gelen bir senatör Birleşik Devletler'in Meksika'da ne kadar ileri gittiğiyle ilgili bir tartışmada şöyle demişti: “Meksika halkına ihtiyacımız yok, ne yurttaşlar ne de tebaa olarak. Bütün istediğimiz, sözde ellerinde tuttukları, genellikle ıssız, meskûnsa da seyrek olan, çok yakında üzerindeki nüfusunun geri çekileceği veya kendilerini bizimle özdeşleştirecekleri bir parça toprak.” İlhak edilen bölgelerdeki Meksika yurttaşları Amerikan yurttaşlığını elde etmişti. Aslında 1848'teki Guadalupe Hidalgo Antlaşması'yla topluca yurttaşlığa kabul edilmişlerdi. Kızılderililer kabilelerini terk ettikleri takdirde yurttaş olabiliyordu. Köleler ve köle soyundan gelenlerse hiçbir yurttaşlık hakkına sahip değillerdi. 1857'deki bir Yüksek Mahkeme –eyaletlerin kendi başlarına kölelere yurttaşlık verme yetkisine haiz olmadıkları yönündeki– kararıyla (Köle Dred Scott Davası) köle ve azatlıları dışlama hükmü pekiştirilmiş ve söz konusu bölgelerde köleliğe izin verilmişti.

Kızılderililer üzerindeki Kuzey Amerika türü hâkimiyet, İspanyol yayılması sırasında gelişen karmaşık mülkiyet rejimini altüst etmişti. Bugünün New Mexico ve Coloradosu'nda İspanyol ve Kızılderili kökenli yerleşimciler, bağışlanan muazzam büyüklükteki topraklarda efendilerine ortakçı veya gündelikçi olarak hizmet vermiş, arazinin bir bölümünü de kendi hesaplarına ekip biçme hakkı elde etmişlerdi. Ne var ki ABD Kongresi Guadalupe Hidalgo Antlaşması'nın Meksika hukukunda yararlanılan mülkiyet haklarını tanımayı sağlayacak maddesini onaylamayı reddetmişti. Bölgenin –Amerikalı liderlerin “feodalizm” diye küçümsediklerinin aksine– mülkiyet hakkı ve özgür emek adına ilhaki, daha önceleri kendi arazileri üzerinde kontrolü olan Meksikalı kadınların mülksüzleşmesinin yanı sıra, Kızılderililerin efendilerin malikânelerinin sınırları içindeki kullanım haklarını da kaybetmelerine yol açmıştı.

Kitasal imparatorluğun batıya doğru genişletilmesiyle, Avro-Amerikan “öncüler” politik hayata tam katılım ve kendi eyaletlerini kurmaya doğru giden yolda uygun adım yürümüşler; Kızılderililer yerleşim kamplarına çıkan patikaları arşınlamışlar; siyahılsa ülkenin daha fazla bölgesinde daha fazla köleliğe yol açan bir

tünelde kapana kısılmışlardı. Ancak başlangıçta köle sahipleri açısından ezici bir zafer addedilen Dred Scott Davası, kölelikle ilgili zamanla köpürüp iç savaşa dönüşen politik bir ihtilafın kıvılcımını körüklemişti.

Kuzeylilerin iç savaştaki zaferi hem ulusal kader düşüncesini, hem de federal hükümetin bunu teşvik etme gücünü pekiştirmişti. Kızılderililer açısındansa sürekli mahrumiyete doğru atılan yeni bir adımdı. Savaşın sonu tecrübeli subayları kendini gösterme arayışına itmiş, çoğu için de bu batıya yönelmek olmuştur. Demiryolu ağının genişlemesi, altın ve diğer madenlerin keşfi, bizon soyunun neredeyse tükenmeye yüz tutması, yerli cemaatlerini özel mülkiyet ve özgürlük imparatorluğunda marjinal ve küçük düşürücü bir konumda bırakmıştı.

Siyularla 1868’de imzalanan bir antlaşma yıllık ödenek, otuz yıl boyunca giyecek yardımı, dört yıl boyunca yiyecek istihkakı, Bozeman Trail çevresindeki kalelerin tahliyesini içeriyordu ama Siyular da daraltılmış yerleşim kamplarına mahkûm ediyordu. Ayrıca cürüm işlemekle suçlanan Kızılderililer Amerikan mahkemelerine teslim edilecek, altı ve on altı yaşları arasındaki çocuklar da okula gönderilecekti. Lakotaların Black Hills’i¹ altı milyon dolara satmayı reddetmesinden sonra, tüm Siyular ABD hükümetinin yönettiği dairelerde ifade vermeye

“*Siyulara karşı gerçek intikam duygularıyla hareket etmeliyiz... Onları erkek, kadın ve çocuk demeden yok edinceye kadar.*”

— General William Tecumseh Sherman, 1866

çağrılmıştı. Düzlüklerde yeniden savaş patlak vermişti. Siyular, Şayenler, Arapaholar, Pavniler ve Şoşonlar birbirleriyle veya ABD Ordusu’na karşı kavgaya tutuşmuşlardı. Oturan Boğa birçok Siyu takipçisiyle birlikte topraklarını terk ederek “Büyükannenin Ülkesi”² Kanada’ya gitmişti. 1880’de geri dönmüş ama tutuklanmış ve 1890’da da öldürülmüştü. Büyük Siyu savaşçı Çılgın At’sa 7 Mayıs 1877’de teslim olmuş, dört ay sonra da katledilmişti.

1871’de ABD Kongresi bir kez daha yerli halkların statüsünü gözden geçirmiş ve “Bundan böyle Birleşik Devletler sınırları içindeki hiçbir Kızılderili kavmi veya kabilesi ne tanınacak, ne de Birleşik Devletler’in antlaşma yapabileceği bağımsız bir kavim, kabile veya güç olarak kabul edilecektir” diye beyanda bulunmuştu. Görünüşte mantığa aykırı gelse de, bu kanun başından itibaren Amerikan politikasının ayırt edici özelliği olan köklü inkârı ifade ediyordu: Hiçbir Kızılderili “kavmi veya kabilesi” ne politik topluluğun bünyesine kabul edilmiş, ne de onlara özerklik veya kısmi egemenlik hakkı tanınmıştı. Hükümet temsilcileri şartlar elverdiğinde, muhatap olabilecekleri ve yükümlülük altına girebilecek bir kabile lideri buldukla-

1 Black Hills: *Paha Sapa* da denilen Kızılderililerce kutsal tepeler. (çev.)

2 Büyükannenin Ülkesi: Kızılderililerin Britanya Kraliçesi Victoria’ya saygılarından ötürü verdikleri isim. (çev.)

rında, “anlaşmalar” yapmayı sürdürmüşlerdi. Ne var ki yerleşim kampı Kızılderililere politik sistemin dışında bir yer tayin etmişti.

1870’ler civarında çoğu üyeleri doğudaki Protestanlar olan hayırsever gruplar, Kızılderilileri asimile ve ıslah etmeye yönelik kampanyalara girişmişlerdi. Kızılderili İşleri Bürosu¹ hızla genişleyip güçlü bir idari bürokrasiye dönüşmüştü. Misyoner kurumları ve benzerleri Kızılderili çocukları için okullar açmışlar, saçlarını kesmişler ve öğretmenlerin disiplin anlayışını baskıyla kabul ettirmeye çalışmışlardı. Ardı ardına yapılan anlaşmalara göre Birleşik Devletler yerleşim kamplarındaki Kızılderililere yiyecek –“Kızılderililer kendi ayakları üstünde duruncaya kadar” her gün sabit bir miktarda sığır eti, un, mısır, şeker, fasulye ve kahve– sağlamak zorundaydı. Bu taahhüdün, diğerleri gibi her an başka bir şeyle ikame edilme ihtimali vardı, ancak niyet ortadaydı. Kızılderililer için seçenekler belliydi: Ya Hristiyanlığı, yerleşik tarımı ve Amerikan kültürünü benimseyecekler, ya da azınlık olarak kalacak ve ulusun dışında tutulacaklardı. Başka bir deyişle ancak Kızılderililikten vazgeçerek Amerikalı olabileceklerdi.

Savaş, Kölelik ve Cumhuriyetçi İmparatorluk

Kızılderililerin politik yapıdan dışlanmaları ve topraklarının gasp edilmesi başka bölgelerde de tekrarlanmıştı. 1820’lerden 1850’lere kadar Hawaii yerlileri topraklarının çoğunu beyaz medeniyetinin erdemleri, Hristiyan değerleri ve özel mülkiyet hukuku hakkında vaaz veren Amerikalı vurgunculara ve misyonerlere kaptırmıştı. Peki ya insanların özel mülkiyet konusu yapılması? Devrimin arifesinde Rhode Island dışındaki tüm kolonilerde kölelik yasaldı. Amerikalı devrimci liderlerin İngiltere’de gelişmeye başlayan kölelik karşıtı hareketten haberdar olmalarına rağmen, Bağımsızlık Bildirisi’ne eklenmesi önerilen köleliğin kaldırılmasına ilişkin bir madde metinden çıkarılmıştı. Seksen yıldan fazla bir süre boyunca köleliğin Amerikan Cumhuriyeti’nin kurum ve idealleriyle uyumlu olduğu ortaya çıkmıştı. Ne var ki köleliğin gündeme getirdiği temel soruya Anayasa’yla verilen cevabın –egemenliğin kısmen eyaletlere devredilmesinin ve temsilcilik konusunda kölelerin de alaycı bir şekilde hesaba katılmasının– yavaş yavaş da olsa elle tutulur tarafı kalmamıştı.

İmparatorlukla kölelik arasındaki bağlantılar Birleşik Devletler’in dışında da, içinde de istikrarsızdı. İmparatorluğa özgü transatlantik ilişki ağları ve rekabet köle sahiplerini sadece servet sahibi yapmamış, aynı zamanda imparatorlukların dört bir tarafında kölelik karşıtı hareketlere de yol açmıştı. 1791-1804 yılları arasındaki

1 Bureau of Indian Affairs (çev.)

Haiti Devrimi ve Britanya'ya bağlı Karayip Adaları'ndaki kölelerin 1830'larda özgürleşmesi kölelere, plantasyon sahiplerine ve köleliğin kaldırılmasını savunanlara –hem köleliğin normal olduğu düşüncesinin altını oyan, hem de köle sahiplerine korktuklarının başlarına geleceğini gösteren– karışık mesajlar göndermişti (Bölüm 8 ve 10). Birliğin barışçıl bir şekilde genişlemesini –yerleşimci topraklarında eyaletler kuma ihtimalini– sağlama almış gibi görünen çözüm, kölelik konusunun Birleşik Devletler'in içerisinde kanayan bir yaraya, federal düzeyde politik bir kavgaya dönüşmesine kapı açmıştı. Yeni eyaletler “köle” mi, “özgür” mü olacaktı. Kölelik, plantasyon sahiplerinin otoritesine ve Güneylilerin Güney'den kaçarak “özgür eyaletleri” kölelik sisteminin suç ortağı yapan kölelerin geri dönmesine federal hükümetin yardımcı olması ısrarına arka çıkacak, baskıcı bir aygıtı gerektiriyordu.

Amerikan politik yapısının barındırdığı birlik ve farklılık arasındaki gerilim kontrolden çıkarak iç savaşa dönüşmüştü. Güneyli eyaletler ayrılıp, “birliğin” kalını onları geri getirmek için saldırdığında, Birleşik Devletler farklı prensipler etrafında örgütlenen neredeyse en az iki federasyona bölünmek üzereydi. Dört yıl süren savaşta 620 bin insan hayatını kaybetmişti.

Amerikan başkanı açısından savaş öncelikle politik yapıyı bir arada tutmakla ilgiliydi. Kölelik arkadan geliyordu. Abraham Lincoln imkânı olursa, “Birlik'i hiçbir köleyi özgür bırakmadan kurtaracağım” demişti. Ne var ki yönetimi –siyahları yurttaşlığa kabul etmekteki isteksizliğin bir başka belirtisi olarak– köleleri diğer ülkelerdeki kolonilere sürmek için kafa yorsa da, yapamamıştı. Birlik ordularının köle asker ve emekçileri çevrelerinde toplayıp kullanabileceği anlaşılınca, başkan ve Kongre giderek köleliği kaldırmaya yönelmişti.

Amerikan Usulü Toprak ve Özgürlük

Kölelik, birliği dağılmanın eşiğine sürüklemişti. Eski haline getirmek için yapılan savaşa, nihayetinde muzaffer tarafın liderlerini yurttaşlığın kapılarını açmak zorunda bırakmıştı. Kölelik, bir yıl önce Temsilciler Meclisi tarafından reddedilmesinin ardından, Aralık 1865'te onaylanan On Üçüncü Değişiklik'le, Birleşik Devletler'in tamamında yasaklanmıştı. Özgürlüğü sağlayan, siyah kölelerin özgürlükleri uğruna dövüşüp ölmeyi göze almalarıydı. Ancak ne tür bir özgürlük? Dört milyon azatlı imkânlarının serbestliklerini sürdürmesini umut ederken, eski köle sahipleriye işgüçlerini bırakmamakta kararlıydılar. Bazı Güneyli eyaletler “Siyah Yasaları”nı kanunlaştırarak, azatlıları plantasyonlarda plantasyon sahiplerinin belirlediği şartlarda çalışmaya zorladılar. Ancak bu yasalar federal 1866 Medeni Haklar Yasası'yla hükümsüz kılınmıştı.

Amerikan İmparatorluğu'ndaki esas mesele, diğer birçok sorunu da yaratan topraktı. Bazı kölelik karşıtı politikacılar köle sahibi asilerin arazilerini –her azatlıya “16 hektar ve bir katır” vererek– yeniden dağıtmayı önermişlerdi ancak bu tür sözlerin ardı boşa çıkmıştı. ABD hükümeti Kızılderilileri mülksüzleştirmekle meşgulken, mülkü özel sayılan köle sahiplerine aynı muameleyi yapmak işine gelmemişti. Nitekim 1865'te General Robert V. Richardson konuyla ilgili şu sözleri sarf etmişti: “Azat edilen köleler hiçbir şeye sahip değiller, çünkü onlara özgürlüklerinden başka bir şey verilmedi.”

Azatlılar daha fazlasını alabileceklerini düşünüyorlardı. Çoğu da bir miktar ekonomik bağımsızlık kazanmak ve politikaya katılmak için federal hükümetin kanunları yeterince onlardan yana uyguladığı kısa bir dönem boyunca mücadele etmişlerdi. Plantasyon sahipleriye mülkiyet hukukuna veya hile hurda dahil her yola başvurarak şiddetle; yani Ku Klux Klan'la karşılık vermişlerdi. Eski Konfederasyon eyaletlerinde federal ordunun gözetiminde, siyahların da katılımıyla “Yeniden İnşa” hükümetleri kurulmuştu. Bu hükümetlerin bir kısmı yakın zamana kadar plantasyon sahibi bir oligarşinin yönettiği bölgede hiç de azımsanmayacak mütevazı reformlar gerçekleştirmişlerdi.

Ne var ki Yeniden İnşa dönemi, Kuzeyli seçmenlerin kararsız iradesine, Güneyli eyaletlerde ırkçı kuruntulara sahip beyazların şiddet kullanımına ve manipülasyonlarına, Amerikan siyasasının mülk sahipleri lehine olan yaygın tarafgirliğine maruz kalmıştı. 1870'lerin ortalarında federal yönetimin anayasa ve kanunlardan kaynaklanan icraatı duraksayınca, Güneyli seçkinlerin madun bir işgücü üzerinde kararlı bir şekilde denetim kuracakları anlaşılmıştı. Nitekim pamuk yetiştiren Güney'in büyük bir bölümünde azatlıların nihai kaderi eski köle sahiplerinin ellerinde tutmayı başardıkları topraklarda ortakçı olma.

Eğer farklı nüfuslara –Kızılderililere, Meksikalılara, siyahlara, plantasyon sahiplerine, sadakat gösterene veya göstermeyene– farklı muamele politik yapıyı imparatorluğa özgü alışlagelmiş usullerle yönetmek idiye, savaş da daha bütünleşmiş, daha ulusal bir Birleşik Devletler'e doğru atılan bir adımdı. Savaş sırasında başkan ve federal hükümet yeni yetkiler elde etmişti. İhtilafın sonuçları ulusal bir bankacılık sistemi ve standart bir para birimi, ulusal düzeyde vergilendirme ve zorunlu askerlik. Başkaldıran eyaletler savaştan sonra askeri buyruk altındaki işgal toprakları gibi yönetilmişti. Washington'un yeni yetkileri hiçbir yerde Anayasa'da savaş sonrası yapılan değişiklikler kadar aşikâr olmamıştı. Bunlarla kölelik yasadışı ilan edilmiş, yurttaşlık haklarının “ırk, renk veya daha önceki kölelik ilişkisi nedeniyle” reddedilemeyeceği de hükme bağlanmıştı. On yıl kadar bir süreyle verilen ulusal yurttaşlık vaadi beyazlar kadar siyahlar tarafından da ciddiye alınmıştı. O günlerden sonra da umudun ve hak taleplerinin odak noktası olmaya devam etmişti.

Tüm tekil yurttaşlık vaatlerine rağmen On Dördüncü Değişiklik, hâlâ “vergi alınmayan Kızılderililere” farklı muamele yapıyordu: Onlar ulusal devlet organlarına¹ üye seçimi sürecinde hesaba katılmayacaklardı. Ancak 1924’te onaylanan bir federal kanun, tüm Kızılderililerin Birleşik Devletler’in yetki alanında olduklarını, dolayısıyla yurttaş sayılacaklarını açıklığa kavuşturmuştu.

Kadınlar da eşitlik ve haklar bildirilerinin dışında bırakılmıştı. On Üçüncü Değişiklik’in “tüm insanların kanun önünde eşitliğini” belirleyen bir taslağı, kadınları kocalarıyla eşit kılacağı gerekçesiyle reddedilmişti. Reformcular, azatlılar yurttaşlık dünyasına katıldıklarında, özgür bırakılmış köle

“**B**irleşik Devletler 1789’da Hristiyan âleminin kıyısındaki ıssız bir yerd. Oysa o artık uygarlığın beşiği ve bir güç odağı. Birlik, devasa ve büyüyen bir imparatorluğu; yerkürenin yarısı boyunca uzanan; en büyük servet birikimine, en mükemmel ulaşım imkânlarına ve bugüne kadar geliştirilmiş en incelikli ama en güçlü endüstriyel sistemine sahip bir imparatorluğu meydana getiriyor.”

— Brooks Adams, *The New Empire* (Yeni İmparatorluk), 1902

erkeklerin aile reisleri, kadın ve çocukların da erkeklere bağlı aile mensupları haline geleceğini varsaymışlardı. Zaten Kongre, birçok Mormon’un yerleştiği Utah bölgesine yönelik olarak savaş sırasında çıkardığı, Çokeyliliği Ortadan Kaldırmaya İlişkin Morrill Yasası’yla evlilik kurumlarını gözetme yetkisini elde etmişti. Savaştan sonra federalist düşünceli bir hukukçu Mormonların çokeyli ailelerinin kabul edilemez bir “*imperium in*

imperio” oluşturduğuna ilişkin dava açmıştı. Diğer imparatorlukların aksine –Rus İmparatorluğu dahil– Birleşik Devletler, tek bir evlilik rejimine izin verecekti: Aile mülkünü kontrol eden kocasına tabi tek bir kadın.

İç savaştan sonra “birlik” yerine giderek yeni bir “ulus” belagati baskın gelmişti. Birleşik Devletler artık Kuzey Amerika kıtasının büyük bir bölümünü kaplıyordu. Demiryolları bir kıyıdan ötekine, kuzeyden güneye kadar uzanıyordu. Ticari bağlantılar, yazılı basın, telgrafla haberleşme ve ülke çapında faaliyet gösteren sermaye şirketleri, hükümetin ilan ettiği birliğe güç kazandırmıştı. Birleşik Devletler’in topraklarına göz diken bir rakibi kalmamıştı. Yerleşimciler de hem Kuzey Amerikalı Kızılderililerle, hem de onların aile ve egemenlik düşüncelerini paylaşmayan diğer unsurlarla verdikleri mücadelelerinde galip gelmişlerdi. Savaş, hukuk ve yayılma Amerikalılara özgü bir imparatorluk tarzının savunulması ve geliştirilmesini sağlamıştı. Bu imparatorluk tarzı toprağa, özel mülkiyete, tekeyli aile hayatına ve kadınları tabi kılmaya düşkünlüğü; aydınlanmış ve ileri uygarlığına ilişkin güveni; Amerikan hayat tarzının, başkalarının da hoş karşılanacak, üstünlüğü ve evrensel

1 Temsilciler Meclisi (çev.)

değerlere sahip olduğuna ilişkin güçlü inancı; kıtanın yerli halkına ait egemenliklerin yok edilmesinin görmezden gelinmesini yansıtıyordu. Birleşik Devletler, genellikle imparatorlukların hâkimiyetindeki veya imparatorlukların üzerinde hak ettiği bir dünyada, büyük bir güç olarak yerini almaya hazırdı.

RUSLARIN KURALLARI

Birleşik Devletler 18. ve 19. yüzyıllarda batıya doğru ilerlerken, Rus İmparatorluğu üç yönde yayılmaya devam etmişti. Batıya doğru yayılırken Avrupa'nın imparatorluk savaşlarına karışması, Romanovların imparatorluğuna Baltık kıyısının yanı sıra, Lehistan ve Litvanya'nın bazı bölgelerini kazandırmıştı. Güneye doğru Rusya Ukrayna'yı, Kafkasları, Karadeniz çevresindeki halkları ve toprakların yanı sıra, nihai bir hedef olarak (Rusların ısrarla Konstantinopolis dedikleri) İstanbul'u kontrol altına almak ve Akdeniz'e engelsiz erişim için arada sırada Osmanlılarla savaşmıştı. 19. yüzyılın son çeyreğinde Rus güçleri Orta Asya'daki hanlıkları yenmiş ve Britanya İmparatorluğunun Hindistan ve Pakistan'a ilişkin ihtiraslarına abanmıştı. Doğuya doğru Romanovlar gitgide göçebe halklar (bkz. Bölüm 7) ve Sibirya'daki ileri karakollar üzerindeki egemenliğini pekiştirmişti. 18. yüzyılda kâşifler deniz aşırı yolculuklara çıkmışlar, Kaliforniya ve Alaska'da koloniler kurmuşlardı. 1700 ila 1900 yılları arasında Rusya, kıtanın bir ucundan ötekine uzanan, dünyadaki en büyük, en muazzam imparatorluk haline gelmişti (bkz. Harita 9.2).

Nasıl Kızılderililere ve kölelere yönelik Amerikan stratejilerinin evrimi Birleşik Devletler'in cumhuriyetçi imparatorluğunun esaslarını dönüştürüp berraklaştırdıysa, Rus liderlerinin çekirdek bölgelerinden çok ötelere yayılan topraklar üzerindeki birçok halkla çatışmaları da uzun ömürlü bir imparatorluk siyasasını ortaya çıkarmış ve şekillendirmişti. Ruslara özgü devlet yönetiminin birinci kuralı faydacı bir şekilde farklılığın kabulüydü. Rus seçkinleri ele geçirdikleri tebaayı tek bir kültür tarzına veya mülkiyet rejimine uymaya zorlamayı saplantı haline getirmemişlerdi. Sibiryalı kabilelerin, Kazak birliklerinin, Leh soyluların ve Orta Asyalı Müslümanların, yeri geldiğinde devlet yönetiminde yararlanılabilecek, kendi kanunları, gelenekleri, dini inançları olması hayatın gerçeğiydi. Rusların imparatorluk gücünü pekiştirme tarzı, mevcut toplumsal ilişki ve kurallara esas itibarıyla el sürmemek ve devletin birçok önemli –kolluk işleri, muhakeme ve vergi toplama gibi– görevlerinin mahalli halkça yürütülmesiydi.

İkinci bir kural, kuralların herkese uygulanmamasıydı. Otokrasi, Amerikalılar gibi, bölgeleri politik yapıya dahil etmekte illa tatminkâr bir çözüm bulmak için mücadele vermemişti. Her yeni toprak parçası fethedildiğinde, buraya bir değer

biçilir, üzerinde düşünülür, sınırları belirlenir, özel ihtiyaç ve imkânlarına göre yönetilirdi. Otokrasi, Müslüman bölgelerinde bireyler arasındaki anlaşmazlıklar veya aile içindeki ihtilafların Şeriat'a göre sonuçlandırılacağını buyurabilir; başka bölgelerde ve diğer halklar içinse, ihtilafların kanuni yollarla çözümünde mahalli örf ve âdetler geçerli kabul edilebilirdi. Rusların Napolyon'la kısa ömürlü ittifaklarının karşılığı olarak 1809'da Rusya'ya bağlanan Finlandiya, parlamentosunu, bürokrasi ve adliyesini, hatta kısa bir süre için kendi küçük ordusunu bile muhafaza etmişti.

Üçüncü kurala, kuralların değiştirilebilir olmasıydı. Sözleşmeli kamu yönetiminin gerektirdiği kanunlara riayetın sınırlamalarına, anayasal ilkelere veya temsilci kurullarına tabi olmayan çarlık memurları, her bir bölge ve grupla ilgili mevzuatı istedikleri zaman yeniden düzenleyebiliyorlardı. Pratikte imparatora yakın olan memurlar, patrimonyal egemenliğin beyin takımı arasında kaldıkları sürece, imparatorluk politikalarını büyük ölçüde kişisel nüfuzları altında tutabiliyorlardı. Belirsizlik siyasası seçkinleri diken üstünde oturtuyordu.

Birçok Rus entelektüelinin zamanla “doğal haklar” teorisinin ateşli taraftarı haline gelmesine rağmen imparatorluk, devletin bahsettiği ve her an geri alınabilir haklara göre yönetiliyordu. Bu hak ve imtiyazlar bireylere değil gruplara veriliyordu: Belli bir yaşta evlenme, bazı emlak işlemlerini yapabilme, bazı bölgelerde yaşama, serf sahibi olma hakları gibi. İmparatorluğun imtiyaz rejimi, bireylerle ilgili imkânları ve sınırları belirliyor; özelemler için de bir referans noktası sağlıyordu. Örneğin bir köylü tüccar “olmak” isterse, bunu mümkün kılacak hukuki yollar vardı. Memurlar bu imtiyaz sistemi vasıtasıyla iyileştirmeler yapabildikleri gibi, ödül ve ceza da verebiliyorlardı. Başka bir deyişle bir cemaate diğer gruplarla aynı, daha iyi veya daha kötü haklar tanınıp tanınmayacağını kararlaştırabiliyorlardı.

İmparator seçkinlerini bu haklar rejimiyle ödüllendiriyor ve kontrol ediyordu. Yeni katılanlara önceki hükümdarların yönetimi altında yararlandıkları imtiyazları verebiliyor, uygunsuz hareket edenlerin elindense bunları geri alabiliyordu. Rus İmparatorluğu nüfusun daha alttaki unsurlarına, tebaanın küçük çaplı meselelerini daha düşük seviyeli mahkemelerde, genellikle mevcut örf ve âdetlerine göre dava konusu yapabilecekleri, başka hak ve kurumlar paketi sunuyordu. “Görenekleri” imparatorluk hukuku çatısı altında toplamak, mahalli halkın devletin belli başlı görevlerini kendi kendilerine yerine getirmelerini sağlıyordu. Buysa barışı korumanın, haraç ve vergi toplama hizmetlerini dış kaynaklara devretmenin zahmetsiz bir yoluuydu.

İmparatorluk sanki farklılıklara ilişkin harita katmanlarının üst üste bindirilmesinden oluşuyordu. Katmanlardan biri –imparatorluğun bünyesindeki çeşitli Hristiyan, Müslüman, Yahudi, Budist ve animist mezhebinden oluşan– din, diğeriyse etnik kökendi. Gözlemciler 18. yüzyılda altmışla seksen arasında “ulus” saymıştı.

Nüfusu ele almanın coğrafi konum, daha önceki egemenlikler, kabile ittifakları ve mesleki kategoriler gibi yolları da vardı. Rus yetkililer bütünden değil parçalardan başlıyorlardı. Ne var ki parçalar sürekli hareket halindeydi. Halkları, mekânları ve inançları kararlı bir şekilde uyumlu hale getirmek pek mümkün olmuyordu. Göçler, yeniden iskânlar ve ülkelerarası irtibatlar insanları karıştırmaya devam ediyordu. Daha da önemlisi kalıcı bölge sınırları çizmek ve egemenliği sonsuza kadar kabilelerin, etnik veya dini bakımdan ileri gelenlerin eline bırakmak valilerin işine gelmiyordu. Haklar gruplara veriliyordu ancak, Rus imparatorluk liderleri hem haklarla hem de gruplarla istediği gibi oynuyordu.

Farklılıktan Faydalanmak

Bölüm 7’de belirttiğimiz gibi Rusya’nın Doğu ve Batı arasındaki konumu, imparatorluğun hükümdarları tarafından yaratılan ve istismar edilen bir durumdu. Ukrayna ve Lehistan’ın büyük bölümlerinin yavaş yavaş yutulması Rus imparatorluk stratejilerinin bir örneğidir.

Rusya Lehistan ve Ukrayna topraklarını imparatorluğuna azar azar katmıştı. 17. yüzyılda Moskova Çarlığı rakip imparatorlukla savaşmış ve bu –1569’da kurulan Lehistan-Litvanya Birliği– imparatorluk üzerinde üstünlük sağlamıştı. Rus diplomatları Dinyeper bölgesindeki Kazak liderlerini, Kazak seçkinlerine imtiyazlar, en güçlü lider *Hetman*’a’ da önemli ölçüde otonomi vererek, Moskova’yla işbirliği yapmaya ikna etmişlerdi. Ukraynalı din adamları Rusya’nın başkentine gitmişler, orada eski Kiev’e olan bağlılıklarını tazelemişler ve Katolik’le mücadele bakımından imparatorluğun silahları arasına kendi deneyimlerini de katmışlardı. Ne var ki Avrupa’nın en zenginlerinden Hetman Ivan Mazepa, 1708’de Büyük Petro’ya karşı İsveç kralıyla ittifak kurmuş; Rusya kendi Kazak müttefikleriyle Mazepa güçlerini ezmüş ve onu kaçmaya mecbur bırakmıştı. Bu gelişmelerden sonra imparatorlar, bir yandan sadık Kazak seçkinlerine Rus soylularının imtiyazlarını vermeye devam ederken, diğer yandan da Hetmanlığı daha sıkı bir denetim altına almışlardı. Çarlar, Estonya ve Livonya’nın yanı sıra bölgenin diğer kesimlerinde de mahalli soyluları idari ve adli görevlerinin başında bırakmış, “eskiden ve yasal olarak edindikleri imtiyazlarının” korunacağı garantisini vermişlerdi.

Prusya, Rusya ve Avusturya İmparatorlukları Lehistan’ı aralarında üçe bölüşünce, 1772 ila 1795 yılları arasında Leh topraklarının en büyük parçası Rus kontrolü altına girmişti (takip eden iki yüz yıl boyunca devamı gelecekti). Lehistan-Litvanya

1 *Hetman*: Lehistan’da başkomutan, Kazak birliklerinin seçimle başa geçen komutanı, ataman. (çev.)

Birliği'ndeki soylular toprağa ve köylülere dayalı sınıf güçlerini uç noktalara taşımışlardı. Krallarını seçimle tahta çıkarıyor, parlamentolarında da oybirliği arıyorlardı. Nüfusunu Lehlerin, Beyaz Rusların, Ukraynalıların, Almanların, Letonların; Ermenilerin, Tatarların, Yahudilerin (Avrupa'daki en kalabalık Yahudi nüfusuna sahipti) ve diğerlerinin oluşturduğu bu değişik imparatorluk, tektanrıci dinlerin politik kavgalarının keşiştiği bir bölgeydi. Hristiyanlar –Katolikler, Ortodokslar, Lüterciler ve *Uniatlar*¹ (papanın otoritesini tanımakla birlikte Doğu kiliselerinin ayin usullerini kabul edenler)– arasındaki anlaşmazlıklar, Rusya'nın kendisini Katolik olmayan azınlıkların koruyucusu olarak konumlandırmasına kapı açmıştı. Ancak Lehistan'ın diğer komşuları –Prusya ve Avusturya– Rusya'nın Lehistan-Litvanya Birliği'nde aktif “koruma” yapmasına karşı çıkmışlar ve paylarına düşeni istemişlerdi. 1772'deki birinci taksimle Lehistan nüfusunun yaklaşık üçte biriyle, topraklarının yüzde otuzu üç güç arasında paylaşılmıştı. 1791'de Leh soylular, Fransa'dan gelen haberlerden esinlenip –Avrupa'daki ilk, dünyadaki ikinci temsili hükümetin resmen ilanının ardından– ilk yazılı anayasalarını hazırlayınca, açgözlü yabancılara elverişli bir provokasyon imkânı vermişlerdi. Bu gelişmeler ikinci bir taksime yol açmış, bunu kısa süreli bir “kurtuluş” savaşı izlemişti. 1795'teyse Lehistan-Litvanya Birliği'nin tamamı, “genel, nihai ve geri dönülmez” bir şekilde Rusya, Avusturya ve Prusya arasında bölüşülmüştü.

18. yüzyılın taksimlerinin sonucunda Rusya büyük bir toprak parçasına ve yedi milyondan fazla yeni tebaaya sahip olmuştu. Bunların sadece bir kısmı Leh, sadece bir kısmı Katolik ve sadece bir kısmı soyluydu. Rus imparatorluk idaresi birden çok seçkin grubunu yönetmeye dayanıyordu. Eski Kurland Düklüğü'ndeki Baltık Almanlarına imtiyazlı mevkileri ve özyönetim kurumları iade edilmişti. Çoğu, Rus hükümetinde üst kademelere yükselmiş, koşulsuz sadakatleri ve titizlikleriyle ün yapmışlardı. Leh soylularına da cazip imkânlar sunulmuştu. “Leh” topraklarının imparatorluğun eyaletleri haline gelmesine, parlamentonun dağıtılmasına rağmen, aristokrat kökenli sadık Leh seçkinlerine Rus soylularının statüleri tanınmıştı. 1795'te miras yoluyla geçen “Rus” soyluluğunun yüzde 66'sı Leh kökenliydi. Büyük toprak sahibi Lehler, imparatoriçe ve imparatorların çevresindeki yönetici sınıfa dahil olmuşlardı. Nitekim I. Aleksandr'ın 1804'ten 1806'ya kadar dışişleri bakanı Prens Czartoryski'ydi.

Lehistan'ı bölüşen üç gücün “Lehistan Krallığı”nı tarih sahnesinden silmeye yemin etmiş olmalarına rağmen, eski Leh nüfuz alanlarındaki Rus idaresinin resmi dili Lehçeydi. Mahalli idareler, Beyaz Rus bölgelerinde bile, Leh soylulara bırakılmıştı. İmparatorluk merkezindeki Rus memurlar, eski Leh yörelerindeki saygın cği-

1 *Uniatlar*: Doğu Katolikleri (çev.)

tim kurumlarının farkına varmış ve Rus üniversitelerindeki reformları Lehlerinkini örnek alarak yapmışlardı.

Yüzyıllar boyunca Lehistan-Litvanya topraklarının hem içinde hem de dışındaki yıkıcı ihtilafların kökeninde din yer almıştı. Ruslar bölgedeki yeni tebaaya ibadet konusunda “sınırsız özgürlük” garantisi vermişlerdi. Ancak bu “ne olursa olsun” türü bir özgürlük değildi. İmparatorluk hükümdarları her inancın hiyerarşisini kontrol altında tutmaya çabalamışlardı. Papanın onayı beklenmeksizin bölgenin Katolik kilisesi Mogilev’deki tek bir piskoposun yönetimine bırakılmıştı. Yahudilerin eski ibadet “özgürlükleri”, mülk edinme hakları ve cemaat kurumları *kahal*¹ tanınmış; cemaatlerin idari ve ekonomik işlerinin bu kurumlar tarafından yürütülmesine izin verilmişti. 1770’ler ve 1780’lerde Rus idareciler Yahudilerin etnik grup statüsünü hükümsüz kılmış, nüfus kayıtlarında onlara tüccar veya kasaba eşrafı denilmiştir. Bu düzenleme Rus idarecileri Yahudilerle, Yahudi “imtiyazlarına” içerleyen soylular ve köylüler, Lehler ve Ukraynalıların yanı sıra Rus tüccarlar arasındaki ihtilafların içine çekmişti.

1804’teki Yahudi yerleşim bölgelerini düzene sokma, hak ve yükümlülüklerini belirleme girişiminin merkezinde bu gerilimler vardı. Yahudiler bir dönem için çifte vergiye tabi tutulmuşlardı. Ancak onlar (Hristiyan kasaba ahalisinin aksine) yine bir süreliğine orduya asker vermek yerine bir bedel ödeme hakkından yararlanmışlardı. Yahudilerin hak ve yükümlülükleriyle ilgili bu ve takip eden resmi kararlar, onların standart yurttaşlık mevzuatından muafiyetlerini değil, bir grubun fark gözeterek denetim altına alınması için başvuru tipik yöntemleri yansıtıyordu.

Ortodoks din adamları sıklıkla daha aktif bir tutum izlenmesi için baskı yapmış, bazı seçkinler de kendilerini kusursuz bir Ortodoks cemaati inşasının heyecanına kaptırmışlardı. Çarlar zaman zaman topluca din değiştirme girişimleri başlatmışlardı. Ne var ki çok dinli gerçekliğe faydacı bir şekilde rıza gösterme, Rusya’nın hükümdarlarını Hristiyan birliğini bir devlet ilkesi haline getirmekten alıkoymuştu. Ortodoks din adamlarının Uniatlar üzerinde denetim kurma çabaları bile pek işe yaramamıştı. Ukrayna bölgesindeki çeşitli Hristiyan kesimleri yola getirme ve mezheplerini değiştirmeye yönelik faaliyetler devam etmiş, Sovyet döneminde önemli ölçüde durmuş, 1991’den sonra yeniden başlamıştı.

İmparatorluk diğer yerlerde yaptığı gibi, “Leh” topraklarında da farklı zamanlarda, farklı halklar için, farklı stratejiler kullanmıştı. Rus İmparatorluğu böyle işliyordu. Değişken olmakla birlikte, kurallara uygun hareket ediliyordu. Amaca özel olduğu aşikâr bu süreçte yine de bazı kalıplar su yüzüne çıkmaktaydı. İlk önce seçkinler ayırt ediliyor, bunlar imtiyazlı statü rejiminin parçası haline getiriliyor,

1 *Kahal*: Yahudi cemaatlerinin özyönetim kurumları. (çev.)

bunlardan hem bölgelerin idaresinde, hem de imparatorluğun bütününe yönetmekte yardımcıları olarak yararlanılıyordu. İkincisi Rusya, Batı Avrupa ve Amerika kıtasında o kadar çok insanın hayatına mal olan, ölümcül dini homojenlik için can atmamıştı. Dini farklılıkları yönetmenin yolları vardı. İmparatorluk sanatı kendini barışı korumayı sağlayan o ihtiyatlı gözetimle gösteriyordu. Hatta mümkünse bu devletin otoritesiyle, kasasındaki parasını da artırıyordu.

İmparatoriçe ve Hukuk

Lehistan'ın taksim edildiği sıralarda Rus imparatoru bir kadın, yani İkinci ve Büyük Yekaterina'ydı (18. yüzyıl Rusyası'nda imparatoriçeler istisna değil, bir kuraldı.). Yekaterina'nın hüküm sürdüğü dönemde Rusya'nın karma ve değişken kültürü zirveye çıkmıştı. O yıllarda Batı modalarına göre giyinilip kuşanılmış, verilen hak ve imtiyazlara ince ayar yapılmış, otokratın çevresinde haddinden fazla klan politikası sahnelenmişti.

“Hayırsever Tanrı'nın

İnayetiyile, Biz, II.

*Yekaterina, Tüm Rusya'nın
—Moskova'nın, Kiev'in, Vladimir'in,
Novgorod'un— İmparatoriçesi
ve Otokratı, Kazan Çariçesi,
Astrahan Çariçesi, Sibirya Çariçesi,
Khersonesus Tauris [Kırım]
Çariçesi, Pskov Lordu ve Smolensk
Grandüşesi, Estonya, Livonya,
Karelya, Tver, Yugra, Perm, Viatka,
Bulgaristan ve Diğer Bölgelerin
Prencesi; Nijniy Novgorod Lordu
ve Grandüşesi, Çernigiv, Ryazan,
Polotsk, Rostov, Yaroslavl,
Beloozero, Udonia, Obdoris,
Konda, Vitebsk, Mstislavl ve Diğer
Kuzey Ülkelerinin Hükümdarı;
İberya Lordu'nun, Kartli ve Gürcü
Çarlarının, Kabartay Topraklarının,
Çerkes ve Dağıstan Prenslarının ve
İntikal Yoluyla Diğerlerinin Efendisi
ve Hükümdarı.”*

— Yekaterina'nın 1785'teki Soyluluk
Fermanı'nın giriş bölümü.

Küçük bir Prusya prensliği soylularından olan Yekaterina, saraya bağlı soylularla arasını açan kocası İmparator III. Petro'nun öldürülmesi sonucu tahta çıkmıştı. Petro bir saray darbesiyle saf dışı bırakılmış, ardından da Yekaterina'nın gözdelelerinden biri tarafından öldürülmüştü. Yekaterina'nın yönetimi sırasında soylular, özellikle büyük toprak sahiplerinin yıldızı parlamıştı. Güneydeki bozkırların fethi onlara toprak ve serf kazandırmış; askeri denetimin yayılması kaçak sayısını azaltmıştı. Ayrıca —onu tahta çıkaran şartlara duyarlı davranan— imparatoriçe 1785'te bir Soyluluk Fermanı yayımlamıştı. Bu belge soyluları devlet hizmetinden ve bedeni cezalarından muaf tutuyor; onlara yurtdışına seyahat, özel matbaa kurma, topraklarını aile mülkü olarak ellerinde bulundurma hakları veriyordu. Yekaterina'nın çok tartışılan cinsel hayatı da nüfuzlu soylularla bağlarını güçlendirmesini sağlamıştı. Resmen yeniden evlenmenin

yaratacağı zaafılardan kaçınan Yekaterina, sevgililerini ve eski sevgililerini yüksek mevkilere getirip, onlara çok geniş arazi bağışlarında bulunarak ödüllendirmişti. Gerçek aşkı, danışmanı ve komutanı Prens Potemkin’le gizlice evlenmişti.

İmparatorluk Yekaterina döneminde iki önemli zorlukla karşılaşmış ama bunları kazasız belasız atlatmıştı. 1772 ila 1774 yılları arasında yaşanan ilki, Volga bölgesinin merkezinde uygulanan –farklı grupları birbirine düşürme, göçebelerin Qing Hanedanı’na sığınmasını engellemeye çalışma, Rusya’nın sınırlardaki tahkimatını yarma, Kazak güçlerini kullanma, Rus ve yabancıların yerleşim kurmalarını teşvik etme gibi– imparatorluğa özgü yönetim stratejilerinin yarattığı gerilimlerden kaynaklanmıştı. Don Kazakları liderlerinden Yemelyan Pugaçov, serfler, Ortodoks kilisesi muhalifleri, Kazaklar, Tatarlar, Başkurtlar ve diğer yöresel halklardan bir ordu kurmuştu. III. Petro olduğu iddiasıyla, “toprak, su, otlak, silah ve mühimmat, tuz, tahıl ve kurşun” vaat etmiş, imparatorluğu taklit ederek kendi saltanatını ilan etmişti. Yekaterina’nın birlikleri sonunda galip gelmiş, Pugaçov bir süre kafeste sergilendiği Kızıl Meydan’da korkunç bir şekilde idam edilmişti.

Üstesinden gelinmesi gereken ikinci sorun Fransız Devrimi’ydi (Bölüm 8). Yekaterina monarşinin egemenliğine yönelik bu tehlikeyle de baş etmişti. Daha önce soylular için garanti altına aldığı özgürlükleri bu sefer fark gözeterek vermişti. Çizmeyi aşan entelektüeller yurtdışına sürülmüş, matbaalar kapatılmış, mala mülke el koyulmuştu. Rusya’da haklar devlet tarafından esirgenebiliyor, hatta geri alınabiliyordu.

Yekaterina bir “kanun koyucu” olarak kendisiyle gurur duyuyordu. Saltanat döneminin ilk yarısında Avrupa hukuk teorisiyle ilgili kitaplar okumuş; Voltaire’le mektuplaşmış; tiyatro eserleri, incelemeler ve kanunnameler yazmış; bilim ve sanatı teşvik etmişti. 1762’de muhtelif kesimlerden –soylular, kasaba ahalisi, köylüler, Kazaklar, Ukrayna’dan, Beyaz Rusya’dan ve Baltık bölgesinden, Tatarlar, Çuvaşlar, Mordovlar, Çermişler, Votyaklar, Başkurtlar, Kalmıklar ve Buryatlar arasından– temsilcilerin katıldığı bir “Yasama Komisyonu” toplamıştı. Görevleri onun yeni bir kanunname için şahsen hazırladığı “Yönergeyi” değerlendirmek ve imparatorluk yasaları için kendi önerilerini sunmalarıydı.

İmparatoriçenin nüfusun çeşitli temsilcilerine fikir danışması, Moskova Knezliği zamanındaki ülke meclisi toplantılarını veya Moğol kurultayını hatırlatıyordu. İspanyol, Britanyalı veya Amerikan imparatorluk hükümdarlarının böylesi pek çok etnik kökenden gelen insanla istişare etmesi düşünülemezdi bile. Yekaterina’nın Yönergesi işkenceyi yasaklıyor, ölüm cezasını kısıtlıyor ve kölelikten vazgeçirmeye yönelik hükümler içeriyordu. Toplumsal sözleşme teorisi esaslı bir şekilde reddediyor; Montesquieu’nün düşünceleri saptırılarak, Rusya’nın uçsuz bucaksız oluşu gerekçesiyle mutlak gücün tek bir kişiye, kanun yoluyla hüküm süren, despot olmayan tek bir hükümdara devredilmesi savunuluyordu.

Yasama Komisyonu bir buçuk yıl boyunca toplantılar yapmış, ancak bu komisyondan hemen yeni bir kanunname çıkmamıştı. Rus olmayanların çoğu statükoyu, yani hükümdarın garanti ettiği haklarını savunmuştu. Değişim yanlıları, Rus olmayanların imtiyaz ve topraklarını ele geçirmek isteyen Rus yerleşimcilerdi. Yekaterina bu yönde adım atmayı tercih etmemiş, aksine Rus yönetim tarzını düzene sokup, fark gözetir hale getirerek güçlendiren kanunları yürürlüğe koymuştu. Toplumsal kategorileri toparlama süreci Büyük Petro döneminde başlamıştı. Yekaterina'ysa kanunlar aracılığıyla ayrımları sistemleştirmiş, toplumu –köylüler, kasaba ahalisi, din adamları ve soylular olarak– başlıca dört gruba bölmüştü. Ülke her biri başkente sahip 300 bin nüfuslu elli eyalete, eyaletlerse 30 bin nüfuslu idari bölgelere ayrılmıştı. Bu zekice düzenlemeler sayesinde eyaletler taşranın içlerine kadar idari bir ağla örülmüştü.

Ne var ki Yekaterina ve danışmanları sürekli olarak yeknesaklık peşinde koşmamışlardı. Bir kere eyalet idaresi imparatorluğun bütününde değil, Ural Dağları'nın batısındaki “Avrupalı Rusya’da” uygulanmış, hatta onun da tamamını kapsamamıştı. Yekaterina'nın mevzuatı dini konularda düzene sokulmuş bir çeşitliliğe yönelikti. Devlet daha önceleri imparatorluğun birçok dinine karşı genellikle tutarsız bir yol izlemiş, nerede olursa olsun itaatkâr din adamlarını kayırmış, doğudaki Ortodokslaştırma kampanyalarına ve topluca din değiştirmelere omuz vermiş, yerleşimi teşvik ettiği güneydoğu bozkırları gibi yörelerde yeni cami inşasını yasaklamıştı. Pugaçov'un ön ayak olduğu ayaklanma Yekaterina'yı dini çoğulculuğu kanuni bir kural ve desteklenen bir pratik haline getirmeye itmişti. Volga bölgesindeki Ortodoks misyonerlik faaliyetlerini durdurmuş, cami inşaatlarını cesaretlendirmiş ve 1773'te yayımladığı bir fermanla “tüm inançlara, dillere ve mezheplere tahammül eden Kadiri Mutlak Tanrı” adına “tüm dini inançlara hoşgörü gösterilmesini” istemişti.

Rusya ve İslamiyet

Hoşgörünün arka yüzü düzenlemeydi. Bu da dini otoritelerin yönetime dahil edilip, uygun şekillerde ödüllendirilmelerini gerektiriyordu. Ancak bu stratejiyi imparatorluğun sayısız Müslüman halklarına uygulamak o kadar da kolay değildi. İslamiyet başlangıcından itibaren din adamlarını tek bir yapıda kurumsallaştırmamıştı. Otoriteyi –farklı bölgelerin uleması– dini cemaatler, ruhani liderler, mürşitler, fakihler ve müritler elinde tutmuş; daha doğrusu bunların arasında elden ele dolaşmıştı. Göçebe toplumun seyyar siyasetine çok uygun olan İslami liderliğin bu akışkanlığı, Rus yönetim tarzı açısından bir sorundu.

Çözüm, olmayan bir dini otoriteyi yaratmayı gerektiriyordu. Ortada Rus devlet görevlilerinin örnek alabileceği iki model vardı: Hasımları Osmanlıların İslamiyeti yönetme şekilleri ve kendi Ortodoks kiliselerinin dini örgütlenmesi. İdareciler imamlarla, papazlar müftülerle, piskoposlar “müezzinlerle” zangoçlar arasında paralellikler kuruyorlar; bazı Ruslarsa iki dinin de tektanrıci olduğuna ve kutsal kitaplara dayandığına işaret ediyorlardı. Daha önceki geçerli kuralları tanımayarak, toprak ve serfler üzerindeki haklarını korumak isteyen Müslümanları Hristiyanlığı kabule zorlayan Büyük Petro, Kuran’ın Rusçaya tercüme edilerek 1716’da yayımlanmasını desteklemişti. Ne var ki farklı bir yaklaşımı asıl tetikleyen Rusların Kafkaslar’daki yayılmasıydı. Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırları ve –1771’de fethedilip 1783’te ilhak edilen– Kırım’ı içine alıp genişleyen imparatorluk, Rusları Müslüman liderlerle yüz yüze getirmişti. Bu liderlerin bazıları da devletin kendilerine özgü adli veya diğer yetkilerinin tanımasını istemişlerdi.

Bozkır bölgesinde genel vali olarak görev yapan, bir Baltık Almanı Baron Osip Igelström, göçebe hayat tarzına karşı bir önlem olarak tasarlanan Müslüman yerleşimlerini geliştirmek üzere Yekaterina’nın desteğini kazanmaya çalışmıştı. Hükümet bu talebe Kuran’ın basılıp Müslümanlara dağıtılması ve din adamlarını denetim altına alma amacıyla 1789’da oluşturulan bir kurumla karşılık vermişti. Pugaçov’un kuşattığı kale kasabası Orenburg’da kurulduğunda resmi adı Müslüman Ruhani Meclisi’ydi ve bu kuruma devletten dolgun bir maaş alan bir “müftü” başkanlık yapıyordu. Kurumun görevleri Müslüman din adamlarına ve kadılarına nezaret etmektir. Ayrıca daha alt seviyelerde hükme bağlanan Müslümanlara ilişkin davalarda bir temyiz merci olarak da hizmet veriyordu. “Müftülük” zamanla İçişleri Bakanlığı bünyesine alınmış ve 1917’ye kadar bu bakanlığa bağlı kalmıştı.

Rus idaresi böylelikle İslamiyeti laik bir otorite altında kurumsallaştırmayı başarmıştı. Camilerinin etrafında örgütlenen cemaatler, Müslüman tebaanın toplumsal hayata ilişkin konuları kendi arasında çözmesini de teşvik ediyordu. Aile meseleleriyle dini törenlere göz kulak olan mahalli mollalar bu sayede düzeni korumanın kilit isimleri haline gelmişlerdi. Bununla birlikte Müslümanlar “kendi” mollaları hakkında –mahkemeler, polis, eyalet valileri ve askeri yöneticiler aracılığıyla– çarlık otoritelerine de şikâyetle bulunabiliyorlardı. Böyle bir durumda mollalar da, icraatlarının onaylanması için yerel mahkemelere ve Orenburg Ruhani Meclisi’ne başvurabiliyorlardı.

Cemaat mensupları ve din adamlarıyla, idari ve adli yetkililer arasındaki bu çok yönlü ilişkiler, Rus Devleti’nin Müslüman tebaasıyla bağ kurmasını sağlamıştı. Üstelik bu tebaa devlet kurumlarını (çoğunlukla çelişen) kendi amaçları için de kullanabiliyordu. İslam âlimleri Rusya’nın gerçekten bir “İslam Dünyası” (darüislam) olup olmadığı konusunda farklı düşünebiliyorlardı ancak Müslüman liderlerin çoğu

Rus devlet otoritesini kabul etmişlerdi. 18. yüzyılın sonlarından itibaren imparatorluğun her tarafındaki camilerde cuma namazının ardından ve mübarek günlerde imparator ve ailesi için dua etmek ibadetin zorunlu parçası haline gelmişti.

Yerli Halkı İmparatorluğa Alıştırmak

Ortodoks piskoposlarının itirazlarına rağmen, İslamiyetin devlet yönetimiyle kaynaştırılabilecek bir din olduğu anlaşılmıştı. Bununla birlikte bazı Rus devlet görevlileri, Volga bölgesiyle daha doğudaki çoktanrıci halkların imparatorluğun gözde Hıristiyanlık mezhebine çekilebileceğini düşünüyordu. 1740'larda Çuvaşlar, Mariler, Mordovlar, Udmurtlar ve diğer "küçük topluluklar", bir Ortodoks vaftiz kampanyasının hedefi yapılmışlardı. Genellikle bu tip topluca din değiştirme girişimleri başarısızlığa mahkûmdu. Nitekim 1764'te Yekaterina Kazan'daki "Yeni *Kreşinler*¹ Bürosu"nu kapatmıştı.

19. yüzyılda, Ortodoksluğu Rus egemenliğinin payandası olarak gören I. Nikolay (Bölüm 11) döneminde misyonerlik faaliyetlerine ilgi yeniden canlanmıştı. İmparatorluğun doğu kesimlerinde din eğitimi verecek öğretmenler yetiştirmek üzere Kazan'da bir İlahiyat Akademisi kurulmuştu. Öğrenciler bölgenin yaygın dillerinden Tatarca, Moğolca, Arapça ve Kalmıkça'nın yanı sıra, bu dillerle ilgili kültürleri de inceliyorlardı. Böylelikle Rusya'nın seçkin "Şarkiyat" enstitülerinin temeli atılmıştı. Önemli Ortodoks metinleri Tatarcaya tercüme edilmiş ve 1851'de Kazan Üniversitesi tarafından yayımlanmıştı. Kazan İlahiyat Akademisi'nin nüfuzlu mezunlarından Nikolay İlminski sadece Tatarca değil, diğer yöresel dillerde de din eğitimi verilmesi için ısrar etmişti. Amacı yerli halkın din eğitimini kendisinin yapmasıydı. İlminski'nin Rus olmayan imparatorluk tebaasının eğitim tedrisatına ilişkin tavsiyeleri 1870'de Eğitim Bakanlığı tarafından kabul edilmişti. Bu yaklaşım böylesi halkları Ortodoks yapmış ama Ruslaştıramamıştı.

Rus Usulü Hak, Hukuk ve Toprak

Din, imparatorluğun çok çeşitli nüfusunun sadece bir yönüydü. Bir başkası toprak ve bunu insanların nasıl kullandığıydı. Daha önce ele aldığımız gibi (Bölüm 7), Rus ve Çin İmparatorlukları, her ikisine de meydan okuyan Moğolları, yani Cungarları yok edip, birbirlerinin sınırlarına dayanmışlardı. Çoğu devlet görevlisine göre

¹ *Kreşin*: Vaftiz edilmiş (çev.)

yerleşiklik göçebelğe kıyasla daha üstün bir hayat tarzıydı. Ne var ki Rus kanun koyucular bir kez daha meseleyle ilgili kesin bir tutum benimseyememişti. Bunun nedeni belki de toprak dağıtıp, küçük çiftlik sahibi¹ bir imparatorluğu kurmayı akla yatkın hale getirecek yeterli sayıda yerleşimci olmamasıydı. Rusya'nın merkezi yörelerindeki serflik yerleşimci olabilecekleri kısıtlıyordu. Yekaterina, bozkırların Birleşik Devletler'deki gibi "yerleşime açık" olduğu farz edilen bölgelerini ekip biçmeleri için yabancılara çağrı yapmıştı. Karadeniz'in kuzeyindeki "Yeni Rus" topraklarına Almanlar, Bulgarlar, Lehler, Yunanlar ve birçok başka Avrupalı gelmişti. Kazaklar, askerden ve serf sahiplerinden kaçanlar, Kadim Müminler, Kafkaslar'dan göç ettirilenler ve hapishane firarileriyle sayıları artmıştı.

Amaç, Rus tarihinin uzunca bir bölümünde olduğu gibi, hükümdarı memnun edecek şartlarda toprakla insanları sonuç verici bir şekilde eşleştirmektir. Ne çiftlik yasası, ne göçebeler için ayrılmış arazi parçaları vardı. Aksine devlet kararname üstüne kararnameyle toprak bağışlamış, yeniden iskân ödenekleri dağıtmış, vergi muafiyeti sağlamış ve elbette yükümlülükler de getirmişti. Bundan en kazançlı yabancılar çıkmıştı. Yolluk almışlar, ithalat vergilerinden muaf tutulmuşlar, gittikleri yerlerde bedelsiz konaklamışlar, "boş" arazilere yerleştiklerinde otuz yıl boyunca vergi ödememişler, serf sahibi olma ve kendi dini kurallarına göre yaşama haklarını elde etmişlerdi. Bazı Kazak grupları Dinyeper civarından Karadeniz'in kuzeyine veya bozkırların bir başka bölgesine nakledilmiş; Ortodoksluk muhalifleri de, bazen kendi istekleri üzerine, imparatorluğun farklı köşelerinde yeniden iskân edilmişlerdi. Rusya'nın "koloni kurucuları" hem yabancılar, hem de imparatorluğun en az makbul tebaasıydı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gibi, bir bütün olarak halk kesimlerini göç ettirmek olağan bir imparatorluk taktiği idi.

Yekaterina yerleşik tarımı göçebelğe üstün görse de, yerli halkın alışkanlıklarını "şefkat göstererek ve adaletli davranarak" değiştirmeye yöneltmelerinde ısrar etmişti. Göçebeler güç kullanarak yerleştirilmeyecekti. 1822'de o dönemde Sibiryaya genel valisi olan hukuk uzmanı Mihail Speranski, Sibiryaya'nın yerli halkını da kapsayan bir nizamname kaleme almış, onlar için "*inorodtsy*", başka bir deyişle "başka soydan gelen [Rus olmayan] halk" kategorisini kullanmıştı. Sibiryaya'nın yerlilerini alt kategorilere de bölmüştü: "gezgin" avcılar, toplayıcılar ve balıkçılar; göçebeler, yerleşik mahalli halk. Her kategori için farklı haklar ve yükümlülükler öngörmüştü: Gezinler vergi yerine sadece haraç olarak kürk verecek, göçmenler klan temelli bölgelerini kendi kendilerine yönetecek, haraçlarını kürk ve vergiyle ödeyeceklerdi. Yerleşik mahalli halklarsa eşdeğer Rus tabakalarının hak ve yükümlülüklerine sahip olacak, ancak asker vermek zorunda kalmayacaklardı. Her ka-

1 Yazarlar bu noktada ABD'de 1862 yılında yürürlüğe giren ve toprak dağıtımını içeren "Homestead Act" (Çiftlik Yasası) adlı yasayla başlatılan uygulamaya atıfta bulunmaktadırlar. (çev.)

tegorinin kendi özyönetim kurumları kurulacaktı. Kurumların ihtiyar heyetlerini Rus devlet görevlileri onaylayacaktı ama kararlar yerel hukuk ve geleneklere göre alınabilecekti.

Ne var ki büyük bir sorun vardı. Rus olmayanların kendi farklı kurallarıyla katılacağı imparatorluğun haklar rejiminden Rusların neredeyse yarısının nasıl faydalanacağı sallantıda bırakılmıştı. İmparatorluk nüfusunun yüzde kırkı, soyluların topraklarında çalışan veya onlara borçlu olan ya da ikisine birden mahkûm serflerdi. Soylularsa 19. yüzyılda nüfusun yaklaşık 1.5'ini oluşturuyordu. Küçük bir büyük toprak sahibi grubu serflerin yüzde kırkına da sahipti. Ancak serf sahipliği küçük malikânelerde bile soyluların hayat tarzıydı. Daha önce değindiğimiz gibi (Bölüm 7), serflik, köylülerin efendilerini bırakıp Rusya'nın genişleyen topraklarına kaçmalarını önleyen yasal bir yöntemdi. Soylular yeni yeni "yerleşime açılan" bozkırlarda malikâne edindiklerinde, serflerini de yanlarında götürebiliyor veya bölgeden yenilerini bulmaya çalışıyorlardı. Her iki durumda da yerleşim, küçük çiftçilerin kendi iradeleriyle hareket ettikleri Birleşik Devletler'deki gibi gerçekleşmemişti.

Serflerin hareket kabiliyetleri üzerindeki denetim soyluların çok yönlü sultanlarının sadece biriydi. Soylular serflerin evliliklerini geçerli kılmak, malikânelerde veya dışında istihdamlarını düzene sokmak, küçük adli meselelerini hükme bağlamak yoluyla devlete idareciler gibi hizmet veriyorlardı. Toprak sahipleri serflerinden vergi toplayabiliyor, onları rehin verebiliyor, miras bırakabiliyor, alıp satabiliyorlardı. Serfler zamanla Moskova Knezliği'ndeki alt tabaka tebaanın sahip olduğu –maruz kaldıkları muameleleri hükümdara şikâyet etmeyi ve adalet istemeyi sağlayan– hakkı da kaybetmişlerdi. Soylular kendi haklarını çoğalttıkça, köylülerin devletle yasal bağları zayıflamıştı. Serfler, tahta çıkışı sırasında imparatora bağlılık yemini bile etmiyorlardı.

İmparatorlar serfliğe yaklaşımları ve müdahale kabiliyetleri bakımından birbirinden farklıydı. Yekaterina'nın Yasama Komisyonu'nu topladığı sıralarda serflik aleyhine (ve lehine) görüşler ortaya atılmıştı, ancak Yekaterina soyluluğun en kıymetli imtiyazına karşı gelecek durumda değildi. İnsanların nasıl serf yapılabileceğine ilişkin kanuni sınırlar koymakla yetinmişti. Serf sistemiyle ilgili reformlar Fransız Devrimi'nden sonra ve Napolyon'la savaşlar sırasında teklif edilmişti. Baltık bölgelerinde 1816'dan 1819'a kadar özgür bırakılan köylülere toprak verilmemişti. I. Nikolay (1825-1855) soyluların serfler üzerindeki haklarını savunmuştu. Ancak ölümünden iki yıl sonra, korkunç Kırım Savaşı'nı sona erdiren oğlu Aleksandr, amacı serflikin "kötülüğünü" "düzeltmek" olan bir "Köylü Sorunu Üzerine Gizli Komite" kurmuştu. Dört yıl süren bir dizi komisyon, soruşturma, istişare ve imparatorluk müdahalesinin ardından çar nihayet serfleri özgür kılacak kararnameyi

Büyük Perhiz sırasında imzalamıştı. Soylu ve köylülerin bu dönemde içkiden uzak durmaları ve bu sayede köklü yasal değişiklikleri sükûnetle karşılamaları umut ediliyordu.

Serflikten kurtuluşa ilişkin 1861’de çıkarılan kararname ne soyluların ne de köylülerin beklentilerini karşılamıştı. Buna rağmen yürürlüğe konulduğunda, birkaç vaka haricinde, iki taraf da şiddet kullanmamıştı. Ne iç savaş çıkmış, ne de başka bir nedenle kan dökülmüştü. Rusya’daki serfliği kaldıran kararnamenin başlıca hükümleri, serflikten kurtulanlara kendi idari ve adli kurumlarına sahip olmaları gibi, devlet arazilerindeki köylülerin haklarının bahşedilmesi, çoğu haneye bir miktar toprak verilmesi, tahsis edilen tarım arazilerinin de köy halkının ortak mülkiyet ve yönetimine bırakılmasıydı. Çoğu borca batmış eski efendilerineyse, topraklarının yaklaşık yarısının yeniden dağıtılması karşılığında devlet hazinesinden tazminat ödenmişti. Serflikten kurtulanlar elde ettikleri toprağın itfa paylarını devlete kırk dokuz yılda geri ödeyebileceklerdi. Bir seçenek de tahsis edilen arazinin sadece dörtte birini alıp, devlete hiçbir şey ödememektir.

“Tepeden inme reformun” Rusya’da hayata geçirilebilmesinin nedeni kısmen –çoğu haklarının bu şekilde büyük ölçüde kırılmasına karşı olmalarına rağmen– soyluların artık serfliği haklı göstermelerinin imkânsızlaşmasıydı. Yurtdışındaki kölelik karşıtı hareketlere aşinaydılar. Buna rağmen çoğu tedricen değişen alışlagelmiş Rus siyasası sayesinde kendi ülkelerindeki kurtuluşun savuşturulabileceğini ummuşlardı. Ne var ki Aleksandr’ın reformcuları eşitliği hedeflememişti. Zaten eşitlik de sağlanmamıştı. Reformcular imparatorluğun haklar rejimiyle uyum içinde bir kez daha toprak ve insanları ayar ediyor, soyluların köylüler üzerindeki kural dışı şahsi hâkimiyetlerini ortadan kaldırıyor, serflikten kurtulanları yeniden imparatorluk idaresinin hiyerarşileri içine yerleştiriyor ve onları, diğer tebaa gibi, çarın aile efradı haline getiriyorlardı.

ÖZGÜRLÜKTEN BAŞKA BİR ŞEY

II. Aleksandr, Birleşik Devletler’deki kölelik karşıtları tarafından büyük bir kurtarıcı olarak selamlanmıştı. İç savaş dehşetinden sonra bazı Amerikan reformcuları da Rusya’daki serfliğin kaldırılışı sırasında köylüye toprak verilmesini örnek alınabilecek bir model olarak görmüşlerdi. Ne var ki yanılmışlardı. İki imparatorluğun kendine özgü repertuvarları, neden örnek alınamayacağını açıklamakta yararlı olacaktır. Birincisi cumhuriyetçi imparatorluk, yasama sürecinde seçkinlerine otokratik Rusya’ya kıyasla daha fazla söz hakkı tanımıştı. Rus otokrat, soylularını fark gözeterek reform sürecine katabiliyor, düşüncelerine keyfince başvurabiliyor, böy-

lelikle onları atlatabiliyordu. Farklı eyaletlerin kanunen yetkilendirilmiş temsilcilerine dayanan Amerikan Cumhuriyeti'nde seçkinlerin bu şekilde itilip kakılmaları mümkün değildi.

İkincisi, iki imparatorlukta hukuk da şiddet de bir arada kullanılsa bile, hukuki süreçler birbirinden köklü bir şekilde farklıydı. Rus İmparatorluğu hak ve kaynakların cemaatlara geçici tahsisıyla işliyordu. Serf sahiplerinin elinden topraklarını alıp serflikten kurtulanlara vermenin önünde hiçbir kanuni engel yoktu. Amerikalıların köleliğe izin veren, mülkiyet hakkını teminat altına alan ve egemenliği eyaletler arasında paylaştırmayan kurallarını koyan anayasalarını değiştirmenin yollarını bulmak durumundaydılar. İç savaşın ardından yapılan kanuni uzlaşma, eski köle sahipleri tarafından kayıplarının telafi edilmesine yönelik herhangi bir talebin hükümsüz kılınmasını içeriyordu. On Dördüncü Değişiklik ayrıca eyaletlerin, “yasal gerekler yerine getirilmeden” yurttaşları malından yoksun bırakma yetkisini ortadan kaldırmıştı.

Üçüncüsü ırk meselesiydi. Rus serflerinin çoğu Slavdı. İmparatorluğun memurları tek bir etnik gruba mensup değildi. Halkların çeşitliliği de bir sorundan çok, olduğu gibi kabul edilen bir durumdu. Amerikalı kölelerse Afrika kökenli yabancılardı. Politik yapıdan dışlandıklarına dikkat çekilmişti çekilmesine ama tam da seçkinlerin İngiltere kralından kendi politik özgürlüklerini talep ettiği sırada. Kölelerin Amerikan yurttaşlığını kazanmaları muazzam bir savaşı gerektirmişti. Ancak toprak hak ettiklerine ilişkin bir mutabakat yoktu. Azatlılar eski Konfederasyon eyaletlerindeki politik yapıya girebilmek, bir ölçüde ekonomik özerklik elde edebilmek için mücadele vermişler ve bir süreliğine bir yerlere gelebilmişlerdi. Ne var ki Güneyli seçkinlerin ve onların beyaz taraftarlarının şiddeti, ayrıca, birkaç yıl sonra, federal hükümetin anayasal hükümleri yürürlüğe koymaktaki isteksizliği, azatlıların zorlukla elde ettikleri kazanımlarını korumalarını imkânsızlaştırmıştı.

Sonuncusuysa kapitalizm ve özel mülkiyetti. Ruslar iki konuda da kararsızdı. Serflikin kaldırılışıyla birlikte toprak da dağıtılmıştı, ancak bireylere verilmemişti. Çoğu devlet görevlisi “özgür emeğin” akıbetinden son derece kuşkuluydu. Serflikten kurtulanlar, Rus İmparatorluğu'nun geleneksel komün örgütlerine katılmaya mecbur bırakılmışlardı. Bu yerel yönetim birimlerindeki köy ve mahalle ihtiyar heyetleri, kendilerine özgü ataerkil yöntemlerle genç erkekleri, ailelerini ve yeniden tahsis edilebilir kolektif mülklerini kontrol ediyorlardı. Amerikalılar içinse özel mülkiyetin dokunulmazlığı vardı, hiç değilse beyaz erkekler açısından. Rus idarecilerin uyguladıkları büyük çaplı toplu temlik, Birleşik Devletler'de temel bir hakkın ihlali sayılırdı.

İki imparatorluk da hâkimiyetini bir kıtanın her tarafına yaymıştı. İkisi de yerleşimi refah ve iktidarın temeli olarak görmüştü. Ancak farklılıkların yönetimi po-

litikaları aynı değildi. Amerikan Yerlileri, önce koloni mensuplarından ayrı, Britanya kralının tebaası sayılmış; sonra da Birleşik Devletler hükümetinin üstesinden geleceği “kavimler” diye tanımlanmışlardı. Amerikan devrimcileri Kızılderilileri potansiyel yurttaşlar olarak görmemişlerdi. 19. yüzyılda, yerleşimciler daha fazla arazi üzerinde hak iddia ettikçe devlet, Kızılderili topraklarını ele geçirmek için hem hukuk hem de savaştan yararlanmış ve Kızılderilileri yerleştirme kamplarına kapatmıştı. Kızılderililer, siyahlar, fethedilen topraklardaki Meksikalı yurttaşlar ve Avrupa’yla Asya’nın çeşitli bölgelerinden gelen göçmenler gibi “ötekilerin” çoğu, kendilerini cumhuriyete cumhuriyetin hükümleri çerçevesinde kabul ettirebilmek için kuşaklar boyunca çok uğraşmak durumunda kalmışlardı. Amerikalılar ancak 20. yüzyılın sonlarında farklılıklarını kutlayacaklardı.

Ruslar açınsındansa imparatorluk başından itibaren bir farklı halklar kolâjıydı. Devlet görevlilerine göre bunların bazıları diğerlerine kıyasla daha az gelişmişti ama hepsinin ülkenin ihtişamına katkısı vardı. Fethedilen her kabilenin, her ülkenin incelenmesi, kapasitelerinin takdir edilmesi, mümkünse liderlerinin uygun kademelerde görevlendirilmesi, başkaldıranlarının cezalandırılması ve baskı altında tutulması, dinlerinin istismar edilmesi veya ilgi ve eğitimle üstesinden gelinmesi gerekiyordu. Elbette bunun ne eşitlikle, ne de insan haklarıyla ilgisi vardı. Yine de erkekler, kadınlar ve ister başka tanrının çocukları¹, isterse kendi tanrılarının çocukları olsun, hepsi Rus İmparatorluğu’nun rengârenk kanatları altına alınabiliyordu.

1 Başka Tanrının Çocukları: Yazarlar 1986 yapımı, Randa Haines’in yönettiği “*Children of a Lesser God*” filmine atıfta bulunmaktadır. (çev.)

İMPARATORLUK REPERTUVARLARI VE MODERN SÖMÜRGEÇİLİK MİTLERİ

19. yüzyıl imparatorluğa özgü siyasa açısından yeni bir çığır açmıştı. Ya da açmış mıydı? Sömürgeci imparatorlukları hor görenlerin yanı sıra, onlara hayranlık duyan tarihçiler, imparatorluk kurucularının geçmişin Sezar ve Napolyon'larından farklı türden bir yapı inşa ettiklerine ilişkin iddialarını benimseme eğiliminde olmuşlardır. Kuşkusuz 19. yüzyılda dünyanın çok daha büyük bir bölümü az sayıda devletin egemenliği altına girmişti (Tablo 10.1). Bu devletler diğer yerlere, özellikle kolonilerine kıyasla çok daha fazla zenginleşmişlerdi: Batı Avrupa'da kişi başına gelir 1820'de Afrika'nınkinin üç katından biraz aşağıdayken, 1920'de beş katına yükselmışti. Tahayyüllerde de farklar vardı. Avrupalı seçkinler medeniyetlerinin üstünlüğünden ve başkalarına hükmetme kabiliyetlerinden emindiler. "Avrupa" geri kalmış koloni dünyasıyla karşılaştırılıyordu. Uzun bir süredir Avrupa'ya özgü ihtirasların önünü kesen Osmanlı ve Çin İmparatorlukları, artık fırsatlar sunuyordu.

Modern sömürgecilik düşüncesi o dönemde Paul Leroy-Beaulieu'nün 1874'te yayımlanan *De la colonisation chez les peuples modernes* (Modern Halkların Sömürgeciliği Üzerine) adlı kitabı gibi eserlerde ortaya koyulmuştu. Bu kitap 1908'e kadar altı kez basılmıştı. Bu tür eserlerde modern sömürgeciliğin, fatihler yerine mühendis ve doktorları harekete geçirdiği, yıkım meydana getireceğine, iki tarafın da faydalandığı bir ilerleme sahası açtığı anlatılmaktaydı. Bu bölümün konusu Avrupa'ya özgü imparatorlukların 19. yüzyılda denizaşırı topraklarda ve birbirleriyle ilişkileri çerçevesindeki hareket tarzlarının yarattığı imkânlar ve bunların sınırlarıdır.

Çoğu tarihçi artık 19. yüzyıldaki "ikinci" (veya üçüncü) bir Britanya İmparatorluğu'ndan, yeni bir Fransız İmparatorluğu'ndan ve yeni bir emperyalizmden söz etmektedir. Biz, bu önermeleri doğrulama veya reddetme yerine, imparatorluklara özgü siyasada bu dönemde meydana gelen değişikliklerin analizinde, politik repertuar (Bölüm 1) kavramını kullanıyoruz. Batı Avrupa İmparatorluklarının, özellikle Britanya'nın, gitgide artan zenginlikleri seçeneklerini de çoğaltmıştı: Deniz aşırı toprakları ya doğrudan denetimleri altına alacaklardı, ya da nüfuzlarını sağlama almak için dünya çapındaki ekonomik ve mali ilişki ağlarına güvenerek dolaylı bir

egemenlik kuracaklardı. Teknolojik gelişmeler (vapur, telgraf, mitralyöz ve sıtma ilaçları) Avrupalıların bölgelerin içlerine daha kolay, daha ucuza ve daha güvenli bir şekilde nüfuz etmelerini sağlıyordu. Bu özellikle daha önceleri sadece sahillerinde kaldıkları Afrika için geçerliydi. Ne var ki teknoloji fethedilen topraklarda ille de sistemli ve etkin bir egemenliğe dönüşmeyebiliyor; Avrupalıların –hızlı hareket eden, dehşet salan, kaynaklara sahip çıkan ve boyun eğdiren, sonra da ilerleyen– Moğollardan daha üstün olmayı becerdiklerini gösteriyordu.

Tablo 10.1 Sömürgeciliğin Dünyaya Yayılışı
(Batı Avrupalı devletlerin, Birleşik Devletler’in ve Japonya’nın kolonileri)

Yıl	Dünyanın toplam yüzölçümünde sömürge topraklarının payı (%)	Dünyanın toplam nüfusuna kıyasla sömürge nüfusu (%)
1760	18	3
1830	6	18
1880	18	22
1913	39	31
1938	42	32

Kaynak: Bouda Etemad’ın *La possession du monde: Poids et mesures de la colonisation* (Dünyaya sahip çıkma: Sömürgeciliğin ağırlığı ve boyutları) (Brüksel, Editions Complexes, 2000) adlı eserinin 172. sayfasındaki bilgilerden hareketle hesaplanmıştır.

Koloni topraklarında profesyonel bürokrasiler, kanun ve kurallara dayalı yönetim biçimleri, yetki alanı belirgin idareler kurulabiliyor; egemenlik yapıları yukarıdan aşağıya doğru inşa edilebiliyordu. Aksi halde bu tür kurumlar “sadece beyazlara” ait sayılıyor, yöreye özgü cemaatler yerel seçkinlerle birlikte yönetiliyor ve sınırları “örf ve âdetlere” göre çizilmiş alanlarda Avrupalılar yerine onlar otorite sahibi olabiliyordu. Sulta çeşitli biçimlerde küstahlaşabiliyordu. Ele geçirilen toplumları Avrupa’ya benzetecek dönüşüm programları tasarlanabiliyor, “aşağı” halklara katı bir şekilde boyun eğdirilebiliyor veya farklı addedilen halklara kalkınmaları için izleyecekleri apayrı –ve adil olmayan– yollar açılabilirdi. 19. yüzyıl Avrupa İmparatorluklarının repertuvarlarında tüm bu stratejilere yer verilmişti.

Bu dönemin dikkat çekici yönü, 19. yüzyılın sosyal ve teknolojik yeniliklerinin imparatorluk hükümdarlarına sağladığı *potansiyel* imkânlarla, bu yeni imkânların fiilen uygulandığı alanların sınırlılığı arasındaki uçurumdur. Görünüşte bağımlı nüfusları egemenlikleri altına alma bakımından, dünya tarihinin en fazla imkâna sahip imparatorlukları en kısa ömürlü olanlarıydı. Dünyanın büyük bir bölümünün Avrupa'ya özgü düşüncelerin, Avrupa'ya özgü politik kurumların ve Avrupa'nın kapitalist ekonomilerinin peşine takılması, “küreselleşme” görüntülerinin ima ettiği gibi, dünya halklarının örülen tek bir ağın içinde toplanmasına neden olmamıştı. Avrupa İmparatorlukları köpürttükleri sulara ilerlerken, arkalarında parçalanmış toplumlar ve büyük ekonomik eşitsizlikler bırakmışlardı.

Batı Avrupa'daki toplumların ekonomik gücüyle başka bölgelerdeki kıyaslandığında “aranın bu kadar açılması”, gerçekten de Büyük Britanya'nın öncülük ettiği kapitalist gelişme yüzündendi (Bölüm 8). Ne var ki bu gelişme 1800'de olduğu kadar 1900'de de imparatorluğa özgü bir politik iklimde gerçekleşmişti. Denizaşırı bölgelerin sömürgeci imparatorlukları, daha öncekiler gibi, imparatorluklar arası faaliyetler ve çatışmalar tarafından şekillendirilmişlerdi. Avrupa'nın 19. yüzyılı Napolyon'un Avrupa'ya hükmetme girişimiyle başlamış; Avrupa İmparatorlukları arasındaki, öncelikle henüz hasımların bünyelerine katmadıkları Afrika ve Güneydoğu Asya'daki toprakların paylaşım mücadelesiyle son bulmuştu. “Modern” sömürgecilik, hak iddiasında bulunanların bütün açgözlülüklerine rağmen, tam olarak bünyelerine katamadıkları veya sömüremedikleri topraklar için ihtiyaten başşurdukları bir hak iddiası dalgasıydı.

Fransa, Büyük Britanya, Belçika ve Portekiz'in sömürgecilik girişimleri Avrupa dahilindeki imparatorluğa özgü egemenlik arayışının parçasıydı (Bölüm 11). Almanya, Avrupa'daki Alman olmayan toprakları bünyesine kattıktan sonra denizaşırı bölgelere yönelmişti. Britanya gibi aktif bir “denizaşırı” sömürgeci aynı anda hem denizaşırı topraklar için mücadele ediyor, hem de Rusya, Avusturya ve Osmanlıların yanı sıra Avrasya'nın öteki tarafında Çin İmparatorluğu'yla zıtllaşıyordu. Çeşitli oranlarda hükümlanlık alanına, koloniye, protektora ve dominyona sahip, birbirleriyle yarışan ve ittifak kuran az sayıdaki imparatorluk, 20. yüzyılın başlarında hâlâ çatışmanın unsurlarıydı. Başlıca güçler Batı Avrupa'daki hegemonya mücadelesiyle o kadar meşgullerdi ki, sahneye çıkan yeni bir oyuncunun –Japonya'nın– öneminin farkına bile varmamışlardı.

İmparatorluk şartlarında, onların etkilediği ama yok etmediği, yeni düşünceler de yeşermişti. Avrupalıların kendileri ve başkaları hakkındaki birden çok düşünce tarzı arasında en fazla dikkat çekeni halkları sınıflandırmanın iki şekliydi: ulus ve ırk. İkisinin de dikkati çekmesinde halkın kendi kendini yönetme ihtimali ve hangi halk sorusunu açıklıkla cevaplama zorluğu vardı. Hangi halk? Kimi yönetmek?

Halkın kendi kendini yönetmesi düşünceleri, kimin politik yapının “içinde”, kimin “dışında” sayılacağına karar vereceklerin sayısını artırırken; imparatorlukların denizaşırı yayılmacılığı, sömürgeleştirilenle sömürgeleştirilen arasına bir sınır çekmiş, bu sınırı güçlendirmiş, bir yandan da bu sınırı bulanıklaştırıp durmuştu. 19. yüzyılda devlet ve ulus kavramları henüz birbiriyle örtüşmüyordu.

Egemenlik repertuvarlarının çeşitliliği ve uzak diyarlardaki çıkarların farklılığı, sömürgeci güçlerin ahenkli bir imparatorluk tasavvuru geliştirmesini zorlaştırmıştı. Farklı sömürgeciler Afrikalı veya Asyalıların farklı roller oynamalarını beklemişti: bağımlı emekçi, Hristiyan dönme, “geleneksel” reis, itaatkâr asker, güçlü kuvvetli çiftçi. Avrupa’da ırk üzerine yapılan –bilimsel, idari, popüler– tartışmalar bir fikir birliği sağlamaya yönelik olmaması bakımından, ulus üzerine yapılanlardan eksik kalmıyordu. Zaten bu tartışma da bir imparatorluğu yönetmenin pratik meselelerine takılıp kalmıştı. Acaba ırklar üzerinde üstünlük kurulurken aşırıya kaçılabilir mi, bu durum imparatorlukların bünyelerine kattığı seçkinlerle iyi ilişkilerini sekteye uğrattır mıydı? Ayrıca zaman içinde sömürge tebaası, özellikle sömürgecilerin usullerini öğrenenler, imparatorluk görevlileri açısından haddinden fazla yararlı –ve çok tehlikeli– olup, artık ele avuca sığmayan, boyunduruk altında tutulamayan bir sosyal kategori haline gelebilirler miydi? Koloni idarecilerinin, çalışanlarının ve misyonerlerin Asyalılar ve Afrikalılar hakkında ne düşündükleri ve onlara nasıl davrandıkları, “modern” Avrupa’nın genel bir tutumuna indirgenemez. İmparatorluk stratejileri halkın direnç göstermesi durumunda verilen tepkilerdi.

İMPARATORLUK VE ÖZGÜRLÜK

Acaba Büyük Britanya’da 19. yüzyılın başında ne tür bir imparatorluk tasavvur edilebiliyordu ki? William Wilberforce, Amerikan Devrimi’nden ve İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası skandalının ortalığı karıştırmamasından kısa bir süre sonra 1789’da parlamentoda yaptığı bir konuşmasında köle ticaretini kınamıştı. Wilberforce konuşmasında Büyük Britanya halkının, kendilerinden çok farklı, pek azının hayatlarında gördüğü adalarda yaşayan bir halkın çektiği eziyeti gündeme getirmişti. Kölelik karşıtı hareketin başlattığı kampanyada kapsayıcı bir insanlık kavramından yararlanılmıştı. Propagandalarında diz çökmüş ve “Ben bir insan ve bir kardeşiniz değil miyim?” diye soran siyahi bir erkek resmini kullanmışlardı. Köleliğin kaldırılması yanlıları ortaya 20. yüzyıla kadar üzerinde durulan bir soru atmışlardı: Farklı insanlar, bir bakıma hepsi Britanyalı olduğu halde, ne kadar farklı yönetilebilirlerdi?

Tehlike büyüktü, çünkü Bölüm 8’de ileri sürdüğümüz gibi, Britanya ekonomisi-

nin 18. yüzyılda yaptığı atılım, koloni ve metropol arasındaki simbiyotik ilişkiden doğmuştu. Ekonomi, kolonide şeker ve köle emeğine, metropoldeyse endüstri ve tarımda ücretli emeğe dayalıydı. Bazı araştırmacılar parlamentonun 1807’de Britanya tebaasının köle ticaretinde yer almasını yasaklaması, 1833’te de Britanya kolonilerinde köleliği kaldırmasının ekonomik bir açıklaması olması gerektiğini düşündüler: Köle ticareti ve giderek köleliğin Britanyalı kapitalistler açısından ekonomik bir değerinin kalmadığını öne sürdüler. Ne var ki Adam Smith ve diğerlerinin ücretli emeğin ekonomik üstünlüğüne ilişkin teorik görüşlerine rağmen, o devirde şeker üretimi Britanya Karayipleri’nde hâlâ epeyce kârlı bir faaliyetti. Dahası Britanya kolonilerinde kölelik kaldırıldıktan sonra, İspanyol Kübası’nın köle emeğine dayalı plantasyonları dünya şeker üretiminin merkezi haline gelmişti.

David Brion Davis’s’e farklı türden bir açıklamaya yönelmiş, ekonomik kaçınlmazlıkları yerine, kapitalizmin ideolojik temellerine odaklanmıştı. Ona göre Avrupa’daki Britanya’nın seçkinleri işçilerin babacı himayesinden çok, ücretli emeğin ve piyasanın ahlaki üstünlüğünü savunuyorlardı. Birçok kapitalist çiftçi ve sanayici için, pazar yerinin kendinden kaynaklanan disiplini, bireyin Tanrı’yla aracısız ilişkisine ve kurtuluşa ermekte dinin emir ve yasaklarına harfiyen uymanın önemine inanan Protestanlıkla yakından bağlantılıydı. Kölelik karşıtı hareket “eski yozlaşmaya” –en çarpıcı örneği köle sahipleri olan geri kafalı seçkinlere– karşı çıkan, düzenli, ileriye dönük bir toplum tasavvurunun açık ifadesiydi.

Kölelik karşıtı aktivistler, Las Casas ve Burke gibi köleliğe karşı davalarını yavaş yavaş, politik ve ahlaki bir mekân olarak kavradıkları imparatorluğun bağrında güdüyorlardı. 1790’larda bir azatlı olan Olaudah Equiano’nın otobiyografisi ve Büyük Britanya’daki turu, birçok insanda merak uyandırmış, bu “faklı” halkın yaşadığı yoksunluğu ve çektiği eziyeti anayurda, Britanya Adaları’na taşımıştı.

Bazı karşıtları açısından kölelik ustalıkla kesip atılabilecek kesin ve apaçık bir uygulamaydı. Öte yandan bazılarına göreyse köleliğin şerri, zengin ve zalimlerin hükmettiği bir toplumun daha köklü bir eleştirisine kapı açıyordu. 1833’te parlamento Britanya kolonilerindeki köleliğe son veren yasayı kabul ettiğinde, köleliği kaldırmanın –köleleri yarı özgür oldukları bir “çıraklık” dönemi geçirmeye zorlamasıyla nitelenen– muhafazakâr bir yorumu zafer kazanmıştı. Aynı dönemde yoksul İngilizler artan oranda acımasız bir muameleye maruz bırakılmıştı. Britanya Karayipleri’ndeki serbest bırakma sürecine nezaret eden devlet görevlileri işin içine bir de vesayet ideolojisini katmışlardı. Azatlıların öz disiplin, ağır iş, erkek ve kadınlara yaraşır roller için eğitim almaları gerekiyordu. Bu düşünce tarzı Afrikalıların kabiliyetleri meselesinin çözülemediğini varsayıyordu: Afrika kökenli köleler “rasyonel” ekonomik aktörler haline gelebilecekler miydi, yoksa bir devlet görevlisinin dediği gibi “vahşi miskinler” olarak mı kalacaklardı?

Köleliğe son verilmesinin tarihi sadece Londra'da yazılmamıştı. Karayipler'de belirli aralıklarla meydana gelen köle ayaklanmaları, köle sahibi seçkinlerin varlığını korumanın daha çok Britanyalının eline kan bulaştıracağını göstermişti. Ayrıca köleliğin kaldırılmasından sonra azatlılar da rollerini ille de onlar için yazılan senaryoya göre oynamamışlardı. Kendilerini tamamen ücretli emeğin disiplinine teslim edeceklerine, çoğu köleyken kullandıkları arazi parçalarında yaptıkları çiftçiliği, az miktardaki üretim fazlasını adanın pazarlarında satmak, adaların plantasyon dışı bölgelerine göç etmek ve ücretli emek dönemleriyle birleştirmişti. Korkulan olmuş, Britanya idaresindeki Jamaika'da şeker üretimi düşmüştü. "Özgür emekten" beklenenlerle azatlıların özgürlüklerini kullanım biçimleri arasındaki uçurumun, 1840'lar da nasıl azatlılara karşı artan bir düşmanlığa yol açtığını Thomas Holt ve Catherine Hall gözler önüne sermiştir. Kölelerin serbest bırakıldıkları yerlerde daha da şiddetli bir ırkçı ideoloji inşa edilmişti. Çoğu memur ve misyonere göre Afrikalı soyundan gelenler, sırf ırkları yüzünden zaten ekonominin kurallarına aykırı düşüyorlardı.

İrkçi ideolojinin kabarması Batı Hint Adaları'ndaki devletin sömürgeci niteliğini artırmıştı. Az sayıda mülk sahibi azatlının yerel meclislere katılımı köleliğe son verilmesinin makul ve olağan bir sonucu görülmüşken, Jamaika'daki azatlıların 1865'te arazi kullanım haklarını savunmak için giriştikleri başarısız ayaklanmadan sonra, Londra doğrudan yönetmek üzere adanın idaresine el koymuştu. Britanya İmparatorluğu, köleliği tebaa statüleri arasından çıkarmasına çıkarmıştı ama azatlıların tam bir bütünleşme ve eşitlik yolunda olmadıklarını da belli etmişti. İrk ayırımına göre yönetilen ve işgücünün sıkı disiplin altına alındığı bir düzenin tebaası haline geleceklerdi.

Plantasyonların işgücü ihtiyacı için alternatif kaynaklar bulmakta dünya çapındaki imparatorluğun kabiliyetleri kullanılmış, çoğunlukla Hindistan'dan (daha az sayıda da Çin'den) sözleşmeli işçi getirilmişti. Sözleşmeli işçiler ücrete hak kazanıncaya kadar sözleşmeyle belirlenmiş yıl kadar çalışıyorlardı. Britanyalı liderler açık sözlü olduklarında, sözleşmeli emeği "yeni bir kölelik sistemi" diye adlandırıyorlardı. Bu tür emeğin yeniliği, işleyişin fetişleştirilen bir sözleşmenin arkasına gizlenmesi, işgücü kaynağı için Afrika yerine Asya'ya başvurulmasıydı. Köleliğe benzerliğiye coğrafi yer değiştirmeye ve sözleşme süresince disiplinin korunması için baskıya dayanmasıydı. Bu sistem, onlarca yıl boyunca Britanyalı görevlilerin kuşkuları ve Hindistan'daki politik hareketlerin protestolarından sonra, nihayet 1920'de sona erdirilinceye kadar, yaklaşık 1.3 milyon Hintlinin imparatorluğun dört bir tarafında dolaşıp durmasına yol açmıştı.

Bu sırada Britanya, transatlantik köle ticaretine engel olmaları için, diplomasisi-

ni ve donanmasını kullanarak diğer Avrupalı güçlere baskı yapmıştı. Buna rağmen köle ticareti 1850'lere kadar sürmüştü. 1802'de Napolyon Fransız kolonilerine köleliği geri getirmiş (Bölüm 8), özgürlüğün sağlanması için 1848'de Avrupa'da yeni bir devrimci durumun yanı sıra, Fransa'da bir kölelik karşıtı hareketin ve Fransız Karayipleri'nde de bir ayaklanmanın baş göstermesi gerekmişti. Fransız Karayipleri'ndeki azatlılar ara bir statü yerine doğrudan doğruya yurttaşlık hakkına sahip olmuşlardı. Sözüm ona hem ırk ayrımcılığının, hem de esaret anılarının Fransız yurttaşlığı şemsiyesi altında silinip gitmesi beklenmişti. Oysa hiçbirisi ortadan kalkmamıştı. 1848'in yurttaşları hukuken diğer yurttaşlarla eşdeğer sayılmalarına ve Fransız seçimlerine katılarak, Paris'teki yasama organına temsilcilerini göndermelerine rağmen, Fransa "eski kolonilerinde" ayrımcı bir idari yapıyı korumuştur. Özgürleştirme, yurttaş yapma ve ayrımcılığı sürdürme herhangi bir imparatorluk hükümetinin, yönettiği halklar arasındaki kucaklama ve farklılaştırma dengesiyle oynayarak, baskılara verdiği tepki biçimleriydi.

19. yüzyılın İspanyol İmparatorluğu'ysa başka bir rota izlemişti. Çoğu kolonisi ni kaybeden ama Küba ve Porto Riko'yu (ayrıca Filipinler'i) elinde tutan İspanya, ilk zamanlarda sömürge köleliğine iyice bulaşmıştı. İspanyol Kübası'nda yaşanan şeker üretimi patlaması, ücretli emeğin kölelikten daha verimli olduğu tezleriyle çelişiyordu. Kölelik meselesi gitgide Küba ve Porto Riko'nun imparatorluk içindeki konumları üzerine yapılan tartışmalarla yakından ilişkili hale gelmişti. Avrupa'daki İspanya'da İspanya'nın refahı için kolonilerin gerektiği iddialarına, Fransa ve Britanya örneklerinden hareketle daha ilerici bir ülke kurma umudunu taşıyan ve köle kolonilerinde gelecek görmeyen liberaller itiraz etmişti.

Küba ve Porto Riko'daki bazı milliyetçiler Karayipler'de bulunan fazla sayıda siyahi kölenin tehlike düşürdüğü beyaz, medeni, bağımsız bir ulus tasavvur etmişlerdi. Düşünceleri aynı anda hem anti-emperyalist, hem kölelik karşıtı, hem de ırkçıydı. "Ulus", "ırk" ve "imparatorluk" arasındaki bu dengesiz ilişki 1860'lar ve 1880'lerde Küba'daki iç savaşları beslemişti. Hem imparatorluk hem de ayrılık yanlısı güçler, kölelerin ve azatlıların sadece emeğinden yararlanmakla kalmayıp, onları destekçi ve savaşçı olarak da kullanmışlardı. Küba'daki kölelik meselesi kölelerin serbest bırakılmasıyla nihayet 1886'da sona ermiş, sömürgecilik sorunuysa 1890'ların İspanya karşıtı ayaklanmalarıyla yön değiştirmiş ve Amerika'nın müdahalesine yol açmıştı. Brezilya da sonunda köleliği 1888'de kaldırmıştı. O zamana kadar da yoğun Avrupalı göçü ülkeye alternatif bir işgücü kaynağıyla, alternatif politik düşünceler sunmuştu.

Kölelikle imparatorluk arasında tek tip bir ilişki şekli yoktu. İmparatorlukların topraklarını savunma, deniz yollarını koruma ve köle ayaklanmalarını önleme kapasiteleri, köle emeğine dayalı plantasyonları mümkün kılmıştı. Kölelerin serbest

bırakılmasına imkân veren de yine imparatorluk gücüydü. Bir *imparatorluktan* kopup bağımsızlaşma köleliğin Birleşik Devletler’de, Britanyalı kalan kolonilerdeki ömründen daha uzun sürmesine, bir otuz yıl daha korunmasına neden olmuştu. Metropol ve sömürgelerdeki Britanyalı, Fransız ve İspanyol seçkinler ancak, köle isyanları ve okyanusları aşan sosyal hareketler sayesinde, kardeş tebaanın çektiği acılar ve maruz kaldığı sömürüyle yüzleşebilmişlerdi. Ne var ki serbest bırakıldıklarında, Karayipler’in özgürleşen köleleri imparatorluk hükümdarlarının karşısına, hükümetlerin “ilerlemeyi” yönetme girişimlerinin pek de planlandığı gibi yürüme-yeceği ihtimaliyle çıkmışlardı. Bu azatlıların devlet kurumlarına ve imparatorluk ekonomisine dahil edilmelerinin şartları, imparatorlukların ömürleri boyunca, hat- ta ötesinde politik bir sorun olarak devam etmişti.

SERBEST TİCARET, HER YANI SARAN SÖMÜRGEÇİLİK VE ŞEKİL DEĞİŞTİREN İMPARATORLUK ÂLEMLERİ

Ronald Robinson ve John Gallagher, 1953’teki ünlü makalelerinde Britanya impa- ratorluk kuruculuğunun, Amerikan kolonilerinin kaybıyla yüz yıl sonra Afrika’nın fethedilmesi arasında duraklamasına ilişkin yaygın görüşlerden farklı düşünceler savunmuşlardı. Büyük Britanya’nın bu dönemde denizasıırı topraklarda hareket edebilmek için –en tehlikeli düşmanı Napolyon İmparatorluğu’nun 1815’te yenik düşmesi sonucu, üstün donanması, büyüyen ekonomisi, sıçrayan endüstrisiyle– güç topladığını belirtmişlerdi. Robinson ve Gallager emperyalizmin –egemenliğin mekâna yayılmasının– kolonilerin yönetim kurumları bünyesine resmen katılma- sından ibaret bir mesele olmadığını ileri sürmüşlerdi. Onlara göre mesele insanla- rın nasıl Britanya’nın çıkarlarına hizmet etmeye mecbur bırakılacağıydı: Gümrük vergilerinin düşük tutulması, Britanyalı tüccarların pazarlara erişiminin garanti- ye alınmasıydı. Büyük Britanya, gündemindeki bu konuların birçoğunu dünyanın farklı bölgelerini fethetme veya ilhaka kalkışmadan başarmıştı.

Latin Amerika söz konusu durumun iyi bir örneği idi: 1820’lerde artık bir baş- kasının imparatorluğunun parçası olmayan, bir dizi yeni devlet ortaya çıkmış ve zayıflıkları dünyanın süper gücüne, bunları bünyesine katma stratejisi gütmeden hareket etme imkânı vermişti. Britanyalı tüccarlara avantaj sağlayan ticari bir an- laşma yapma konusunu ağırdan alan bir hükümdara arada sırada bir gambot gön- dermek yetebiliyordu. Nitekim 1850’de Britanya hükümeti donanmasını Brezilyalı- ları köle ticaretinden vazgeçirmek için Rio de Janeiro’ya göndermişti. Bu bağlamda emperyalizm başka bir devletin egemenliğini kanunen tanımak, ancak bu devlete fiilen kısmen özerkmiş gibi davranmak anlamına geliyordu.

Britanyalı bankerlerin, demiryolu mühendislerinin ve dış ticaret şirketlerinin Latin Amerika'daki, Çin'deki, Afrika'nın sahil bölgelerindeki ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yönetici seçkinlere önerebilecekleri vardı. Sermaye kaynakları, becerileri ve hareket kabiliyetleri, etkileşimin şartlarını belirlemek bakımından, Britanyalıların ellerini muhataplarınınkinden daha fazla güçlendirmişti. Üstelik arka planda da donanmalarının baskı gücü bulunuyordu. Bunlara rağmen ticaret ihtilaflara, mübadele sisteminin çökmesine yol açabiliyor; güçlü tarafın baştan çıkıp işleri yoluna koymak için işgale yönelmesine neden olabiliyordu. 19. yüzyıl boyunca anlaşmazlıkların bu şekilde sonuçlanması ihtimali artmıştı. Avrupa'da sanayi muazzam ölçüde yaygınlaşmış, dünya ticaret hacmi –özellikle 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra– büyümüş, sanayileşen güçler arasındaki rekabet kızışmış, dolayısıyla ham madde kaynaklarına ve pazarlara güvenilir bir şekilde erişim talebi aciliyet kazanmıştı. Bu gelişmeler de sömürgeciliğin her yanı sarmasına, hatta toprakların ve kaynakların denetimi için arayışların daha da şiddetlenmesine yol açmıştı.

Avrupa'nın Asya'daki Egemenliği ve İmparatorluğu

Yüzyıllarca Avrupalıların güçlerini nerede ve nasıl kullanabileceklerinin sınırlarını çizen Çin ve Osmanlı İmparatorlukları, 19. yüzyılda daha çeşitli ve daha çetin güç repertuvarlarını harekete geçirebilecek Britanya İmparatorluğu, ardından da Avrupalı hasımlarıyla karşı karşıya gelmişlerdi. Qing ve Osmanlılar ayak uydurabilmek için Avrupa'dan silah ve yatırım malları almak zorundaydılar. Bu imparatorluklardaki tüccarlarsa, ticaretin eksenini batıya kaydıkcı hükümdarlarıyla yakın işbirliğine daha az merak duyar hale gelmişlerdi.

İlk önce Avrupa İmparatorluklarının Çin'le ilişkilerinde meydana gelen değişiklikleri ele alacağız. Daha önce değindiğimiz gibi (Bölüm 7) Qing Hanedanı, uzun bir süre boyunca sahillerindeki Avrupalı ticari anklavlarla iş yapmıştı. Seçtiği gruplara ticari tekel hakkı vermiş, Avrupalıların dolaşımını liman şehirleriyle sınırlamış, Çin'e sokulan malları denetlemiş ve yabancılara da Qing kanunlarının uygulanmasında ısrarlı olmuştu. Ne var ki 19. yüzyılda haraç sistemindeki bu farklılık, güçler dengesi sahil limanlarındaki Avrupalılardan yana bozuldukça yıpranmaya başlamıştı. Britanya'nın 1839-1842 ve 1855-1860 yıllarında Çin'le yaptığı "afyon savaşları", bir devletin askeri imkânlarını kullanarak bir başka devleti yapmak istemediği bir ticaret şeklinin içine çekmesinin tipik örnekleridir.

Çay, kahve, tütün ve şekerle birlikte afyon, ki hepsi şu ya da bu yolla tüketicilerde "bağımlılık" yapıyordu, dünya çapında gelişen tüketici piyasasının önemli

	Büyük Britanya		Japonya
	Fransa		Rusya
	Fransa		Felemenk
	İtalya		Birleşik Devletler

Ayaklanma Bölgeleri

- ① Taiping Ayaklanması, 1851-64
- ② Müslüman Ayaklanması, 1863-73
- ③ Müslüman Ayaklanması, 1855-73
- ④ Meo Ayaklanması, 1854-72
- ⑤ Boxer Ayaklanması, 1900-01

Harita 10.1 İmparatorlukların hak ihlalleri: 19. yüzyılda Çin ve Güneydoğu Asya

bir kalemiydi. Büyüyen afyon ticaret hacmi tüccarların Hindistan, Çin ve aradaki bölgeleri birbirine bağlayan ilişki ağlarının yayılmasına yol açmış; banka ve sigorta şirketlerinin gelişmesine katkıda bulunmuş; sermayenin Kalküta, Hong Kong, Kanton ve Londra'da yoğunlaşmasını teşvik etmişti. İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası Çin çayının başlıca alıcısıydı ve EIC Çin'e afyon satışını, bilançosunu düzeltip, zarardan kurtulmanın anahtarı olarak görmüştü.

Çin İmparatorluğu için afyon riskli bir emtiaydı ve sadece halk sağlığını tehdit ettiğinden değil. Qing imparatorunun 1830'larda afyon ticaretini ve kullanımını menetmeye çalışmasının altında yatan en önemli unsur –Çin İmparatorluğu'nun iç ticaretinde kullanılan– gümüşün suyunu çekmesiydi. Yasak –hiçbir zaman başarılı olmasa da– Britanya'nın Doğu Asya'daki ticaretini tehlikeye sokuyordu. Bu durum da, Britanya'nın Çin'in limanlarını Britanya'nın şartlarında yabancılara açmasına zorladığı savaşlara yol açmıştı.

Britanya'nın ilk İngiliz-Çin Savaşı'ndaki zaferi Qing Hanedanı'nı büyük ölçüde dehşete düşürmüştü. Savaş Nanjing Antlaşması'yla (1842) sona ermişti. Qing yönetiminin masraflar, kayıplar ve zararlar için önemli miktarlarda ödeme yapmalarını; Britanya tebaasının kendi kanunlarına göre ikamet edebilecekleri ve istedikleri gibi ticari faaliyetlerde bulunabilecekleri beş “antlaşma limanını” Britanya gemilerine açmasını ve Hong Kong'un Britanya Tahtı'na bağışlanmasını içeren antlaşma şartlarını Britanyalılar belirlemişti. İkinci savaş sırasında işgalci Britanyalı ve Fransız birlikleri imparatorluk sarayını yakarak Çinlileri küçük düşürmüşlerdi. Afyon savaşları askeri bakımdan Avrupalıların ağır bastığını göstermişti: Britanyalıların, sanayi üretimlerinin ve mali kurumlarının arka çıktığı mitralyözleri, daha güçlü donanmaları, buharlı savaş gemisi gibi büyük buluşları ve daha iyi haberleşme imkânları vardı.

Birleşik Devletler ve Fransa kendi talepleriyle Britanya örneğini izlemişlerdi. 19. yüzyılın ortalarında yabancılar –Çin topraklarında (sadece limanlarda değil) işlenen bir cürüm olsa bile kendi kanunlarına göre yargılanma hakkı– “diplomatik dokunulmazlık” elde etmişlerdi.

Qing Hanedanı artık imparatorluklara özgü en kötü durumla karşı karşıya kalmıştı: İçerde ipin ucunu kaçırdığı bir dönemde diğer imparatorlukların saldırılarına uğruyordu. İki tehlike birbiriyle bağlantılıydı. Qing Hanedanı yüzyıllar boyunca yayılırken (Bölüm 7), kara ve deniz sınırları mahalli seçkinlere dış dünyayla etkileşimde bulunma fırsatı veren bir ülke yaratmışlardı. Hem –Müslüman Orta Asya'ya komşu– batı, hem de Burma ve Vietnam'a uzanan güneydoğu yöreleri, Han bölgeleri gibi idari düzenle tam anlamıyla bütünleştirilmemişti. Batıdaki *beylik* düzeniyle yerel idarenin büyük bölümü mahalli Müslüman liderlere bırakılmış, Mançu ve Han askerlerse garnizonlarda toplanmıştı. Güneydeyse çeşitli kabile liderleri hü-

küm sürüyordu. Çok başlı egemenlik mahalli liderlerin yanı sıra Qing memurlarının da kendileri için iş çevirmelerine, dolayısıyla afyon dahil büyük çapta kaçakçılık yapmalarına imkân veriyordu. Sadece Avrupa gücüyle karşılaşılacak deniz kıyıları değil, kara sınırları da büyük bir sorun haline gelmişti.

Qing Hanedanı imparatorluk oyununu –Çin’in devasa topraklarının ve sıkıntılı sınırlarının denetimine odaklanarak– eski kurallarına göre oynuyordu. Halbuki diğerleri farklı bir sahada oynamaya başlamıştı. Bazı Çinli entelektüeller ve aktivistler bu sorunun farkına varmış ve Batılı olmayan imparatorluklardaki –özellikle Osmanlı İmparatorluğu’ndaki– ve Avrupa imparatorluk kuruculuğunun olumsuzluklarına maruz kalan taraflardaki benzer kafada insanlarla bağlantı kurmaya çalışmışlardı. Ne var ki Avrupalı güçler sadece hareket kabiliyetine ve istedikleri yerde savaşacak askeri imkânlarla sahip olmakla kalmamış, Çin ve diğer yerlerdeki insanların çıkarlarına hitap eden ekonomik bağlar geliştirmişlerdi.

Afyon savaşlarındaki yenilgisinden sonra Çin, başkalarının belirlediği şartlarda ticaret yapmak ve vaazlarıyla imparatorluğun müesses ideolojisini sarsan Hristiyan misyonerleri yönetmek zorunda kalmıştı. Çinli liderler ayrıca sınırlarındaki artan eşkıyalık ve sınırları içindeki sıklaşan isyanlarla uğraşmak durumundaydı. Yüzyılın ortalarında bu iki tehdit bir araya gelmişti (bkz. Harita 10.1). Çin’in batısındaki Müslüman bölgelerinde 1850’lerle 1870’ler arasında bir isyan dalgası baş göstermişti. Bundan da tehlikelisi Hong Xiuquan’ın başı çektiği 1851-1864 yılları arasındaki Taiping Ayaklanması’ydı. Bir süre misyonerlerden eğitim alan Hong Xiuquan, memuriyet sınavındaki başarısızlığından ötürü hayata küsmüş ve Mançulara şiddetli düşmanlık besler hale gelmişti. Hong Xiuquan, Çin’in güneydoğu bölgesinde aklıktan kırılan çoğu insana cazip gelen dini bir tarikat kurmuş, müritlerini düzenli bir ordunun mensuplarına dönüştürmüş ve alternatif bir devlet yaratarak, bunun Semavi Yüce Barış Krallığı¹ olduğunu ilan etmişti. Hong Xiuquan’ın birlikleri Nanjing’i ele geçirmiş, Pekin’in gözünü korkutmuştu. İsyanı bastırma mücadelesi –milyonlarca cana mal olarak– yıllarca sürmüş ve bu ayaklanma Qing Devleti’nin yerel seçkinlerini denetlemekteki yetersizliğini yansıttığı gibi, buna katkıda da bulunmuştu.

Yüzyılın sonuna doğru Qing Hanedanı’nın yabancılar karşısındaki zayıflığı, muazzam bir Hristiyan ve yabancı karşıtı ayaklanmaya neden olmuştu. Dövüş sanatları ve eşkıyadan korunma cemiyetleriyle bağlantılı insanların öncülüğüyle başlayan “Boxer Ayaklanması”, kısmen Çin İmparatorluğu’nun değerlerine sadakati, kısmen de mevcut otoritenin reddini ifade ediyordu. Asiler hiç zorlanmadan Pekin’i ele geçirmişlerdi. 1900’de imparatorun dul eşi imparatoriçe Cixi’nin yabancılara

1 Kısa adı Taiping Semavi Krallığı (*Tàipíng Tiān Guó*) (çev.)

karşı savaşı desteklemesi ve orduyla idarenin isyanı bastırmakta tereddüt edip aciz kalması üzerine bir yabancılar koalisyonu inisiyatifi ele almıştı. Britanyalı, Fransız, Alman ve –en yeni imparatorluk unsuru– Japon silahlı güçleri Boxer’ların kanlı bir şekilde bastırılmasında yer almışlar, bu sırada Pekin’i de işgal etmişlerdi.

Avrupalı imparatorluk kurucularının istilaları, sınırların sızmaya bu kadar açık oluşu Çin Devleti açısından tehlike yaratsa da, potansiyel araçlar için fırsat demektir. Hong Kong’daki Çinli tüccarlar, Britanyalıların ilk afyon savaşında ilhak ettikleri, bir zamanların uyuşuk sahil kasabasını bir serbest limana ve Çin’le Güneydoğu Asya, Pasifik ve Hint Okyanuslarının karşı kıyıları arasındaki ticaretin önemli bir antreposuna dönüştürmüşlerdi. Britanya’nın çıkarları bu tüccarların Çin’in ticari ilişkiler ağına aşinalığına bağlıydı ve az sayıda Çinli Hong Kong’un en zengin sakinleri arasındaydı. 1840’ların sonlarında Birleşik Devletler’in batısına Çinli göçü başladığında, Hong Konglu girişimciler hem insanların naklinden, hem de Amerikan topraklarında kurulan yeni Çinli anklavlarına Çin malı tedarikinden epeyi para kazanmışlardı.

Hong Kong toplumu bir eşitlik cenneti değildi, çünkü Britanyalı sakinler ayrı yerlerde yaşamakta ısrar etmişler ve müstakil bir sosyal hayat sürdürmüşlerdi. Ne var ki Hong Kong direnişle işbirlikçiliğini kesin çizgilerle ayıran bir sömürgecilik modeline uymamaktadır. Şöyle ki, imparatorluk gücüne karşı orta yolu tutturma, 19. yüzyılda Hong Kong’a gelmeyi tercih eden Çinlilere, daha önceleri Manila ve Malaka’ya yerleşen Çinli tüccarlar gibi servet sahibi olma ve iki imparatorluk arasındaki konumlarını kullanarak sosyal bir çevre kurma imkânı vermişti.

Çin’in savunmasızlığı, imparatorluğun uzun sürelerdir büyük bir ekonomik ve kültürel nüfuzunun olduğu, daha geniş bir Asya coğrafyasındaki fırsat kapılarını açmıştı. Vietnam, Kamboçya ve Laos Krallıkları Çin’e haraç ödemekteydiler. Yönetim tarzları Çin’in etkisini yansıtıyordu. Bu tarzın en göze çarpan yönü, yetkili makamlarda –eğitilmiş sınıfının– “mandarinlerin” bulunmasıydı. Fransa, İkinci İmparatorluk ve Üçüncü Cumhuriyet dönemlerinde bu bölgesel ekonomiye giriş yapma bakımından şansının olduğunu sezmışti.

Britanya’nın Hong Kong’daki “açık kapı” politikasının aksine Fransa, Çinhindi diye adlandırdığı topraklarda bir “nehir politikası” geliştirip, bölgeyle dış dünya arasındaki kilit öneme sahip satış noktaları üzerinde tek başına denetim kurma peşinde koşmuştu. Yavaş yavaş –1858’den 1880’lerin ortalarına kadar– gelişen Fransız fethi sonucunda Laos, Kamboçya Krallıklarıyla, Vietnam’ın kuzey ve merkezi bölgeleri protektoralara dönüşmüş; Vietnam’ın güneyindeyse (*Cochinchine*¹) doğrudan bir sömürge yönetimi kurulmuştu. Daha sonra Tunus ve Fas’ta uygulanan

1 *Cochinchine*: Nam Kê, yani Güney Yönetim Bölgesi. (çev.)

“protektora” kavramının arkasında himaye edilen devletin hâlâ egemenliğini sürdürdüğü ve hükümdarını koruduğu kurgusu vardı. Oysa protektora antlaşmalar yoluyla egemenlik haklarından birçoğunu, himaye eden güce devrediyordu. Vietnamlı hükümdarlara hizmet eden mandarinlerin çoğu artık Fransızların hizmetindeydi.

Vietnamlı toprak sahipleri Cochinchine’in verimli pirinç ekimi bölgesindeki üretimi geliştirmiş; böylelikle Vietnam, Çin’in başlıca yurtdışı pirinç tedarikçisi olmuş; Singapur, Doğu Hint Adaları ve Japonya’ya satış yapan, hatta Burma’dan sonra dünyanın ikinci en büyük pirinç ihracatçısı haline gelmişti. Çinhindi ekonomisinde, özellikle mali ve ticari bakımdan, Çinli ve Hintli tüccarlar söz sahibiydi. Önemli sayıda Avrupalı yerleşimci ancak 20. yüzyılda gelmişti. Onları yöreye, bölgenin marjinalleşmiş kesimlerinden gelen ucuz ve sömürüye açık işgücüne dayalı kauçuk plantasyonlarının yayılması çekmişti. Kalay, kömür ve diğer minerallerin yanı sıra, önemli bir bankacılık merkezi Vietnam’ın Fransız kapitalizmiyle bütünleşmesini sağlamış ve onu Fransız İmparatorluğu’nun en kârlı ve aynı zamanda en kalabalık bileşeni yapmıştı.

Çinhindi’ndeki koloni ve protektoralar topluluğu özel bir tür sömürge toplumu yaratmıştı. 1913 itibarıyla Vietnam’daki toplam 16 milyonluk nüfusun içinde tahmini 23,700 Avrupalı Fransız vardı. Koloni dönemi Vietnam’ı hem aşırı Fransız, hem de belirgin bir şekilde sömürgeydi. Hanoi ve Saygon’daki yerleşimciler, bir yandan egzotik çevrelerini fazlasıyla önemseyip, Vietnamlılardan saygı ve hizmet beklerken, hayat tarzlarının Fransızlığında da ısrarcı olmuşlardı. *Colon*’lar (yerleşimciler), koloninin varlığının sadece nüfusun itaatkârlığına değil, aynı zamanda seçkinlerinin girişimciliklerine ve ~~idari~~ tecrübelerine dayandığını nadiren fark etmişlerdi. Önemli sayıda Fransız erkeği, özellikle koloni hiyerarşisinin alt ve orta kesimlerindeki, Vietnamlı kadınlarla yasak aşk yaşamış, kimi zamanda onlarla evlenmişti. Bu ilişkiler büyükçe bir melez bir nüfus meydana getirmiş, bu tür insanların çocuklarının bölünmüş toplumun “Fransız” mı yoksa yerli tarafıyla mı kaynaştırılması gerektiği gerilimlere yol açmıştı. Pratikte genellikle “orta” yol izlenmişti ama bu durum Avrupalılarla yerlileri kesin çizgilerle ayırmaya meraklı sömürge devleti tarafından hukuken kabul görmemişti.

Dolayısıyla Hong Kong ve Vietnam sırasıyla bir anklav kolonisi ve bir bölgesel sömürge örnekleriydi. Vietnam’ın ihracat yoğun ekonomisi yöresel toprak sahiplerinin üretimine, Fransız yerleşimcilere, plantasyon şirketlerine ve madenlere dayalıydı; Hong Kong’sa Çinli girişimcilerin geliştirdiği ilişki ağları sayesinde zenginleşmişti. Antrepoların ve üretim bölgelerinin çıkarları bilhassa Çin’le irtibatlarının olduğu kadar, Japonya, Hollanda Doğu Hint Adaları, İspanyol egemenliğindeki Filipinler, Makao’daki, Doğu Timor ve Goa’daki Portekiz anklavları, hatta daha uzaktaki Britanya egemenliğindeki Hindistan’la ilişkilerine de bağlıydı. Britanya,

19. yüzyıl boyunca, bu sistemin içinde yer alan –Aden, Burma, sonradan Malaya diye adlandırılan sultanlıklar gibi– önemli anklav ve toprakları da ele geçirmişti. 1869’da Süveyş Kanalı’nın açılması Hint Okyanusu bölgesiyle Doğu Asya’yı Avrupa’yla daha yakından bağlantılı hale getirmişti (Harita 10.3).

Britanya yönetimi, kâşiflerin yaptığı bir dizi seyahatten sonra, gitgide Avustralya’yı meydana getiren ilk koloni yerleşiminin resmi temelini 1788’de atmıştı. Bu koloniler Britanya’nın hükümlü nüfusunun bir kısmından kurtulmasını, mahkûmları uzakta tutmasını, cezalandırmasını ve geleceği belirsiz bir yerleşimin inşasında yararlanabileceği işgücünü sağlıyordu. Fransa (Karayipler’deki) Guyana ve daha sonra (Pasifik Okyanusu’ndaki) Yeni Kaledonya’yı benzer amaçlarla kullanmış, Rusya da Sibirya’da mahkûm yerleşimleri kurmuştu. Burada da toprakların uzak-tan kontrolünün bir başka açıdan faydalı olabileceğini görüyoruz.

Zamanla Avustralya’daki yerleşimcilerin sayısı mahkûmlara kıyasla artmış, nihayet 1850’lerde birleştirilmiş bir idari sistem tesis edilmişti. Ne Britanya Tahtı, ne de yerleşimciler, kıtanın aborjinlerinin toprak ihtiyaçlarına veya taleplerine kulak asmıştı. İrlanda’da gelişen ve imparatorluğa özgü olan, “göçebelerin” yaşadığı topraklara el koyulabileceği tafrası onlara da uygulanmıştı. Yeni Zelanda’daysa göçmenler adımlarını daha dikkatli atmak zorunda kalmışlardı, çünkü Maoriler daha yoğun bir şekilde yerleşmişler ve daha iyi örgütlenmişlerdi. Devlet ve yerleşimciler tarafından epeyce istismar edilmesine rağmen, 1840 yılında imzalanan Waitangi Antlaşması’yla yerli halkın varlığı kabullenilmiş, Avustralyalı muadillerine kıyasla Maorilerin payına bir miktar toprakla, daha güçlü bir kültürel bütünlük duygusu düşmüştü.

19. yüzyılın ortalarına doğru Avustralya ve Yeni Zelanda da, Kanada gibi Britanya’yla tarih ve “hısım akraba” dolayısıyla bağlantıları olduğunun farkına varan cemaatler kuruyordu. Bazı yazar ve politikacılar, yeryüzünün çevresine, Avustralya’dan Güney Afrika’ya, oradan İskoçya’ya kadar yayılmış; beyaz, Protestan, vicdanen özgür ve müreffeh insanların yaşadığı, erdem sahibi bu insanların vatanseverliklerinin sanayileşmenin yurtiçinde yarattığı kaba materyalizme ve sosyalizmin tehlikelerine karşı panzehir olacağı, “Daha Büyük Bir Britanya” tahayyül ediyorlardı. Ne var ki onların “beyaz” imparatorluk ve Britanyalılık tasavvurları, devlet görevlilerine farklılık ve eşitsizlik barındıran bir imparatorluğu nasıl yöneteceklerine ilişkin pek bir şey anlatmıyordu.

Britanya yönetimi 1770’lerde Kuzey Amerika’da yaptığı hataları geri kalan yerleşim kolonilerinde tekrarlamamış, aksine onların imparatorluk bünyesinde yavaş yavaş sorumlu hükümetlere¹ doğru ilerlemelerine izin vermişti. Dolayısıyla karma

1 Sorumlu hükümet: Birleşik Krallık’ta gelişen parlamenter demokrasi sisteminin temelinde yatan, yürütmenin parlamento’ya karşı sorumlu olduğu yönetim şekli. (çev.)

politik yapısının, bütün dışlayıcılığına rağmen, palazlanan demokrasi çağına uygun bir başka çeşidine yol açmıştı. Bu yeni politik yapı, her biri iç işlerinde egemen ancak imparatorluk düzeyinde bir başka egemenliği tanıyan politik birimler karışımından oluşuyordu. Kanada’da ortaya çıkan, Yeni Zelanda ve Avustralya’da uygulanan “dominyon” terimi, Latince “dominium” kelimesinden geliyor ve imparatorluğa özgü eski bir toprak sahipliği düşüncesini yansıtıyordu (Bölüm 6). Ne iyiden iyiye bağımlı ne de bütünüyle özerk olan dominyon, imparatorluğun karmaşık egemenlik repertuvarının unsurlarından biriydi.

Güneydoğu Asya’daki Felemenk İmparatorluğu, VOC’nin 18. yüzyılın sonunda iflas etmesi ve kumpanyanın buradaki varlıklarına Felemenk Devleti tarafından devralınmasıyla birlikte şekil değiştirmişti. Devletin Endonezya’daki hâkimiyetini sıkılaştırma girişimleri 1830’larda Cava Adası’nda savaş çıkmasına, 1870’lerden 1900’lere kadar da diğer adalardaki isyanların kanlı bir şekilde bastırılmasına ve fetihlere yol açmıştı. 1830’lardan itibaren Hollanda Devleti “Tarım Sistemi” adı altında yerli çiftçilere tohum dağıtmış, ekime ve ekili alanların bakımına nezaret etmiş, hasadın bir bölümüne de el koymuştu. 1860 itibarıyla sadece 160 Hollandalı –ve birçok Endonezyalı aracı– yaklaşık iki milyon tarım işçisinin faaliyetlerini yönetiyordu. Bazı girişimci çiftçiler bu sistemi, bütün baskıcı yönlerine rağmen, kendi çıkarları için kullanmış, ekili alanları genişletmiş ve canlı bir pazarlama sistemi geliştirmişti. Devletin ve toprak ağalarının artan ölçüde haraca kestiği, kararsız hava ve piyasa koşullarından da etkilenen diğerleriyse iyice savunmasız kalmış, çoğu yoksulluğa düşmüştü. Yüzyılın daha sonralarında doğrudan doğruya Hollanda’nın yönetiminde özel madencilik ve plantasyon sektörleri gelişmişti. Epeyi farklılık barındıran takımada baskıcı bir sömürge rejimi altında bir ölçüde ortak bir deneyim sahibi olmuştu.

Avrupalı güçler Güneydoğu ve Doğu Asya üzerinde daha kuvvetli bir politik otorite kurup kârlı ekonomik mevkilere yerleştiklerinde bile, yerli seçkinlerin –yüzyıllar önce Avrupalıların dikkatini çeken faaliyetlerini– üretim ve ticaretteki rollerini tamamen ortadan kaldırmamışlardı. Aynı yıllarda Britanya, Fransa, Hollanda ve daha sonraları Almanya ve Rusya Çin’in etrafında dolanıp durmuştu. Pazarlarına nüfuz etmek için onu sıkıştırmış, yakınlarındaki toprakları ve limanları sömürgeleştirmiş, Güneydoğu Asya’nın dört bir tarafına dağılmış Çinli girişimcilerin sırtından para kazanmışlardı. Çin’in kıyısında, bu imparatorluklar arası arenada

“Ne kadar büyük olursa olsun, herhangi bir ulusun imparatorluktan ayrılmasına gerek yoktur, çünkü imparatorluk zaten bir uluslar topluluğudur.”

— Liberal politikacı (sonradan başbakan) Rosebery Kontu’nun Avustralya’da yaptığı konuşmadan, 1884.

saldırıda bulunabilecek, karışıklıklara yol açabilecek güce sahip bir başka politik rejim daha vardı: Japonya.

Yeni Bir İmparatorluk

1870'lerde Japonya kuralları çoktan belirlenmiş bir emperyalizm oyununa girmişti. Buna rağmen farklı türden bir oyuncu olduğu için yetmiş yıl sonra çarpıcı bir şekilde yön değiştiren bir dinamiği harekete geçirmişti.

Japonya, yurtiçinde daha ulusal bir rejimi pekiştirdikten sonra girişilen, imparatorluğa özgü yayılmacılık modeline Avrupalı güçlerden çok daha uygun düşmekte-

dir. Japonya'nın Amerikan donanmasının 1853'teki baskınına kadarki "soyutlanmışlığı" kolaylıkla abartılmaktadır. Oysa Japonya o devirde henüz yabancı topraklarda fetihlerle kalkışmamış ve nüfusu nispeten bütünleşmiş bir haldeydi. Eski Tokugava Hanedanı döneminde egemenlik geniş ölçüde bölgesel toprak ağalarına yayılmıştı. 1860'lardaki yeni Meici Hanedanı'ysa Japonya için gereken politik yeniden yapılandırmanın dinamik gücü olduğunu göstermişti. Japonya Meici Hanedanı yönetiminde dünya pazarlarında

*“K*anımca yapmamız gereken imparatorluğumuzu ve halkımızı dönüştürmek, imparatorluğu Avrupa ülkelerine, halkımızı Avrupa halkına benzetmektir. Başka bir deyişle, Asya'nın ucunda Avrupa tipi yeni bir imparatorluk kurmalıyız.”

— Japon Dışişleri Bakanı Inoue Kaoru, 1887

rekabet edebilecek; ulaşım, temel ve imalat sanayisinde yukarıdan aşağıya devrim yapacak bir güce erişmişti.

Japonya'nın liderleri sadece dış kapalı ekonomilerini “açmaları” yönündeki Amerikan taleplerinin değil, Doğu Asya'daki imparatorluk gücünün değişen yapılanmasının da farkındaydılar. Çin'in bir zamanlar denetimi altındaki bölgelerdeki hâkimiyetini kaybetmesinin yanı sıra Fransa, Almanya, Büyük Britanya ve Rusya'nın bölgedeki nüfuzlarının artırmasından Japon hükümdarlarının gözü korkmuş; Avrupalılar daha fazla ileri gittikleri takdirde kendi nüfuzlarının sınırlanacağını düşünmüşlerdi. Yüzyılın sonuna doğru Japon sanayileşmesi geliştikçe, liderler ülke ürünlerinin satılacağı pazarlara erişimi ve kaynakları zayıf adanın hammadde ihtiyacı konularında endişelenmişlerdi.

Japonya 1876'da “dışa açılması” için Kore'ye bir askeri sefer düzenlemişti. Çin ve Japonya, Kore'de ipleri kimin elinde tutacağına ilişkin 1894'te ihtilafa düşüncelerle savaşıyorlardı. Çin hükümeti Japonya'nın Çin'le boy ölçüşemeyeceğini beklerken, barış istemek durumunda kalmıştı. Japonya'nın 1895'teki şaşırtıcı zaferi, sadece

Kore’de hiç olmadığı kadar sıkı bir denetim kurmasına yol açmamış, Tayvan’ı ilhak etmesini, Mançurya’nın bir bölümünü ele geçirmesini ve yüklü bir tazminat almasını da sağlamıştı. Japonya Kore’de bir süreliğine serbest ticaret emperyalizmine yakın bir uygulama yürütebilmişti. Daha sonraları Koreli işbirlikçileri Japonya’nın tüm taleplerini karşılayamaz hale gelip, Batılı imparatorluklar da Korelilere alternatif bağlantılar sununca, Japonya ülkenin iç işlerine müdahale seviyesini yükseltip, nihayet 1910’da Kore’yi ilhak etmişti.

Ürkek imparatorluk kurma projesi Japonya’nın yurtiçindeki sanayileşme ve askerleşmesinin yanı sıra gerçekleşmişti. Bu hassas bir girişimdi, çünkü Japonya’nın askeri maceraları batıdan satın alınan savaş gemilerine bağlıydı ve ekonomik gelişmesi de geniş ölçüde yabancı sermaye piyasalarının kullanımını gerektiriyordu. Japon liderleri ülkelerine Batılı müdahalesinden çekiniyorlardı ve ülkeyi, Batılı güçlere Japon limanlarında özel haklar tanıyan antlaşmalarının sonuncusundan, ancak 1910’da kurtarabilmişlerdi. Japonya rakibi imparatorluklara karşı barışçıydı ve 1900’de Çin’deki Boxer Ayaklanması’nı bastırmak için onlarla birlik olmuştu. Avrupalı devletlerin kendilerine ait sandıkları bir arenaya yeni bir aktörün girdiğini fark etmelerini sağlayan, Avrasya’nın doğu ucundaki toprak parçasına ilişkin çelişen ihtiraslar üzerinc, Rusya’yla giriştiği ve 1905’te Japonya’nın zaferiyle sonuçlanan savaşıydı. Japonya Rusya’yla ihtilafında Avrupalı güçlere oyunun kurallarına göre hareket ettiğini anlatmak için özel bir çaba sarf etmişti. Haklı bir dava uğruna savaştığını savunmuş; savaş esirlerine muameleyle ilgili uluslararası sözleşmelere uymuş; Japon Kızılhaçı sayesinde insani kaygılarla hareket ettiğini ileri sürmüş; savaşın sevk ve idaresini yabancı gözlemcilerle açmış; New Hampshire, Portsmouth’da Amerika’nın arabuluculuğunda barış antlaşması müzakereleri yapmıştı.

Japon liderleri, bir imparatorluk gücü olarak meşruiyetlerini Avrupalılar nezdinde kanıtlamak zorunda hissetmelerine rağmen, kendilerine Koreli ve Tayvanlıların “büyük biraderleri” süsü vererek, hâlâ Asyalı oldukları gerçeği üzerinde fazlasıyla durmuşlardı. Japonya’nın tebaası eşit değildi ama bunlar hepten “ötekiler” sayılmıyorlardı. Hükümet ayrıca bu tebaanın yeni koşullara alışmasıyla, Batı’nın topraklar ve kaynaklar üzerindeki iddialarına karşı koyabilecek, Japonya’nın liderliğinde birleşik bir Asyalı bloğu yaratılabileceği umudunu taşıyordu. Bazı Japon liderlerse Batı’nın sömürgeciliğine karşı ittifak için –gitgide kuşatılan Osmanlı İmparatorluğu gibi– diğer Batılı olmayan devletlere öncülük yapmaya can atıyorlardı. Ne var ki Japonya Tayvan, Kore, Mançurya ve Çin’de Avrupalı ve Amerikan emperyalistlerine çok benzer bir tutum izliyordu. İktidar, ekonomik mübadele, kültürel ve etnik benzerlik arasındaki ilişkiler, Asya’daki imparatorluğu hem görünüşte, hem de uygulamada değiştiriyor ve yeniden yapılandırıyordu.

Osmanlılar ve Avrupalılar

Avrupalıların imparatorluk ihtiraslarına direnç gösteren diğer büyük güç Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Bölüm 11'de açıklayacağımız gibi bu durum değişikliğe uğramıyor değildi. Yine de, Çin'deki gibi, hükümdarları imparatorluğu ayakta tutmak için denizlere açılmak zorunda kalmamışlardı. İmparatorluk projeleri de 18. yüzyıl Britanyası'nda meydana gelen türden bir ekonomik devrimi ne teşvik etmiş, ne de buna imkân vermişti. Osmanlıların –Yahudi ve Rumlarınki gibi– tüccar cemaatleriyle yakın ilişkileri de ticaretin ekseninin Doğu Akdeniz'den Batı Avrupa'ya doğru kayması ve İstanbul'un duasını almadan para kazanılabilmesi nedeniyle artık önemi kaybetmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun saldırıya en açık bölgeleri Balkanlar ve Kuzey Afrika'daydı. Bu bölgeler Anadolu ve Arapların yaşadığı Akdeniz'in doğu kıyısı gibi alışlagelmiş idari düzenle bütünleştirilememişti.

Şimdi bir zamanların Osmanlı nüfuz alanlarına Avrupalıların el uzattığı, biri yavaş yavaş her yanı saran sömürgecilik şablonuna uygun, diğeri esaslı bir fetih olan iki vakayı inceleyeceğiz. Osmanlı valileri Mısır'da itinayla İstanbul'dan bir ölçüde özerk oldukları bir yapı yaratmışlardı. Osmanlılar 1798'de Napolyon'un Mısır işgalini Britanya'nın yardımıyla kısa sürede sona erdirmişlerdi. Mısır 19. yüzyılın başlarında –kendini Osmanlı denetiminden gitgide uzak tutmayı başaran Arnavut asıllı– Mehmet Ali Paşa liderliğinde, güçlü bir orduya sahip Asya ve Avrupa pazarlarının arasındaki önemli bir antrepo olma işlevini koruyan, dinamik bir yer haline gelmişti. Büyük ölçüde Mısırlıların finansman ve işgücü katkısıyla tamamlanan Süveyş Kanalı, Britanya'nın bölge üzerinde hâkimiyet kurma ihtimalini artırırken, Mısırlıların ve Osmanlıların aleyhine çalışmıştı. Mısır'ın hızla büyüyen borçları, yönetime Britanya temsilcilerinin sızmasına –neden değilse bile– bahane olmuştu. Bu vakada yeniden yapılandırılan emperyalizmin temsilcileri, devlet gelirlerinin borç ödemelerinde kullanılmasını temin eden –1882 itibarıyla aşağı yukarı 1300 kişiye ulaşan– saymanlar ve bankacıları. Bu durum kaynakları üzerindeki denetimi kaybetmekte oldukları duygusuna kapılan Mısırlılarla şiddetlenen bir gerilime yol açmıştı.

1882'de bir dizi hadise kalabalıkların Avrupalılara saldırmaları ve Osmanlı liderliğine başkaldırması sonucunu doğurmuştu. İsyana Mısır-Osmanlı ordusundan bir subay öncülük etmişti. Britanya birlikleri müdahalesinin ardından –tam bir fethetmeye dönüşmeyen bir işgalle– bir askeri garnizon Mısır'da kalmıştı. Britanya Mısır'da bir “örtülü protektora” devreye sokmuştu (açık olanı ancak I. Dünya Savaşı sırasında ilan edilmişti). Britanya “genel valisi” –sultanın temsilcisi (hıdivi)– Mısır'ın kozmopolit, eğitilmiş seçkinlerine acı veren bir konu haline gelerek artan oranda parmağında oynatmıştı. Çoğu Mısırlı açısından mesele, İstanbul'un Mısır'ı

Britanya'nın müdahalelerine karşı korumak bakımından daha iyi bir sonuç alabileceğine ilişkin inançlarından ötürü, yaralı bir Osmanlıcılıkla "ulusal" bir mekânın savunulmasından ibaret değildi. Mısır 1882'den sonra pek bağımsız sayılmazdı ama tam anlamıyla da fethedilmemişti. Britanya'nın filli denetimi 1920'lere, yoğun nüfuzuysa 1950'lere kadar sürmüştü.

Fransa, Napolyon'un Mısır'daki fiyaskosundan otuz yılı biraz aşan bir süre sonra, Osmanlıların Kuzey Afrika topraklarından bir parça koparmayı başarmıştı. Cezayir istilası (Harita 10.3) Fransa bir monarşi tarafından yönetilirken başlamış, işgal değişik yöntemlerle hem cumhuriyetçi hükümetler (1848-1852 ve 1871'den sonra), hem de İkinci İmparatorluk (1852-1870) dönemlerinde kalıcı kılınmıştı.

Cezayir'deki Fransız işgali yeni bir sömürgecilik türü için hamle yapmaktan çok Avrupalı monarşilerle bölgesel otorite sahiplerinin sahnelediği avantaj elde etmeye yönelik manevraların yeni bir perdesi olarak başlamıştı. Ne var ki müdahaleci dinamik çok geçmeden değişmişti. Cezayir Osmanlı egemenliği altındayken gevşek bir şekilde yönetilmişti. Bölge mahalli ticari ve akıncı ilişki ağlarının üssüydü. Erken 19. yüzyılda da Osmanlı denetimi iyice zayıflamıştı. Korsanlık suçlamaları, Cezayir dayısıyla¹ ticaret ve borç konularında yaşanan ihtilaflar, hakaret iddiaları ve Fransız kralının yurtseverlik gösterisi yapmak istemesi üzerine Fransızlar 1830'da Cezayir'e saldırmışlardı. Fransız hükümetleri daha da ileri gitmekte tereddüt ederken, askerler iç bölgelerdeki büyük ölçüde özerk kabilelere hücum etmişti. İtibar kaybı ve oluşabilecek boşluğu Britanya'nın doldurması endişeleri, fethin maliyetini yükseltmeye devam etmişti. Toprakların ele geçirilmesi için onlarca yıl boyunca alabildiğine vahşet uygulanmıştı: Köyler yakılmış, çiftlik hayvanları ve ürünler yok edilmiş, siviller ve askerler katledilmişti.

Acaba Cezayir ne tür bir koloni olacaktı? Fransız yerleşimcilerin hedeflediği bir yer değildi. Fransa'da büyük bir göç arzusu yoktu. Fransız gözetiminde ticaret ve çiftçiliğe soyunan kolonlar içinde İtalyanlar, Maltalılar, İspanyollar ve Yahudiler öne çıkıyordu. Fransa yakın zamanda yeniden karışan ve tüm Akdenizlileri kapsayan bu nüfusa farklılaştırılmış haklar sunmuştu. Fransız olmayan ama Hristiyan inançlarına sahip yerleşimciler Fransız yurttaşlığına kabul edilebiliyordu. Oysa Müslüman ve Yahudiler, İslami veya Musevi hukukuna tabi addediliyor, dolayısıyla Fransız yurttaşlığı başvurularını ancak Fransız medeni hukukuna boyun eğmeye razı olduklarında yapabiliyorlardı.

Fransa başlarda, Osmanlı uygulamalarını hatırlatan bir şekilde, Müslüman Cezayirliilerin kendi hukuki işlerini kendilerinin görmelerine saygı gösterdiğini ileri sürmüştü. Ancak Fransız yurttaşlığı Osmanlıların çok katlı rejiminden epeyce fark-

1 Dayı: Osmanlı İmparatorluğu döneminde Tunus, Cezayir ve Trablusgarp'ta seçimle başa getirilen yönetici. (çev.)

lıydı. Yurttaşlık doktrinin ayrımcı bir şekilde uygulanması, Müslüman Cezayirlileri Fransız imparatorluk cemaatinin, politik haklardan yoksun, keyfi cezalandırmaya maruz bırakılabilecek, ikinci dereceden mensupları olarak tanımlamıştı. Yurttaş ve tebaa arasındaki bu fark, Cezayir’de inceden inceye işlenerek, imparatorluğun büyük bir bölümünde bir hükümet uygulaması halini almıştı. 1865’te yürürlüğe giren bir mevzuatla Müslüman Cezayirliler Fransız uyruğu sayılmışlar ama bireysel olarak İslam hukukundaki statülerinden vazgeçmedikçe ve hükümet tarafından bir “Fransız” tarzı hayat yaşadıkları kabul edilmedikçe, Fransız yurttaş sayılmayacakları açıklanmıştı.

O dönemde Fransa bir kez daha kendini bir imparatorluk olarak adlandırırken, hükümdarı III. Napolyon, imparatorluğa özgü tipik bir egemenlik tasavvuru ortaya koyuyordu: “Cezayir bir sömürge değil, bir Arap krallığıdır... Ben Fransızların olduğu kadar Arapların da imparatoruyum.” 1870’de Yahudiler, halkın bazı kesimlerine düzenin parçası olma fırsatı tanıyarak, en büyük tehdidi yaratanların üzerindeki denetimi artırmaya yönelik sıkça kullanılan imparatorluk stratejisiyle tutarlı bir şekilde Fransız yurttaşlığına uygun bulunmuştu.

1871’de Fransa tekrar bir cumhuriyete dönüştüğünde, politik yapının çeşitli türden bölge ve halkın bir araya gelmesinden oluştuğu algısı henüz ortadan kalkmamıştı. Bu yapıda Cezayir’in özel bir yeri vardı: Toprakları Fransız Cumhuriyeti’nin ayrılmaz parçası kabul edilirken, halkın sadece bir kısmı cumhuriyetin yurttaşlık haklarına sahipti. Kolonlar, metropol ve Cezayir’deki kurumlara özgü politik haklarını, Müslüman çoğunluğun pahasına sonuna kadar kullanıp kendi konumlarını sağlamlaştırmışlardı.

İmparatorluk Repertuarları

Böylece 19. yüzyılda imparatorluğa özgü egemenliğin yöntem bakımından –ekonomik teşvikler ve belirli aralıklarla uygulanan askeri güç gösterilerinden, mali denetim, antlaşma limanlarına, protektoralara, dominyonlara ve kolonilere kadar– ne ölçüde bol çeşit içeren bir repertuvara sahip olduğunu görüyoruz. Egemenlik –uluslararası hukuk avukatlarının tezlerinde değilse bile pratikte– belirsiz ve inişli çıkışlı bir olguydu. Devlet biçimleri de birbirine denk değildi. Karma, katmanlı ve üst üste binen egemenlik rejimlerinde yaşayan insanlar, gündelik hayatta başlarına kakılan ayrımcılığa, değişik ölçülerde ırk ayrımına dayalı tabiiyetlere maruz kaldıkları gibi, kişisel güçlerini ve ekonomik bağlantılarını geliştirebilecekleri imkânlar da yakalayabiliyorlardı. Hong Konglu bir tüccar hem fırsat hem de aşağılanmayla karşılaşabiliyor, Cezayir’deki çoğu Müslüman sadece ikinci sınıf tebaa muamelesi

görüyor, topraklarına el koyuluyor, kendileri de istismar ediliyor; Vietnam'daki yoksul işçiler, eski mandarin kalıntıları ve başarılı plantasyon sahipleriye sömürge toplumuna özgü eşit olmayan roller oynuyorlardı.

Serbest ticaret emperyalizmi daima başka bir şeye dönüşmenin eşiğindeydi. Zaten bu yüzden sadece ticaret değil emperyalizmdi ve imparatorluklar arası rekabetin yeniden yapılandırılmasından kaynaklanıyordu. Elinde birçok koz bulunan Büyük Britanya, eski imparatorluklar ve yeni ülkeleri gayriresmi egemenliği ve nüfuzu altına almıştı. Öte yandan Cezayir ve Vietnam'da Fransa, Endonezya'daysa Hollanda bölgesel sömürgecilik yapmaya başlamıştı. Avrupalı kamuoylarını sözüm ona 1870'lerden itibaren esir alan sömürgecilik saikını abartmak mümkündür. Ne var ki yüzyıl boyunca zaten açığözlülüklerini göğsünü gere gere halka duyuran bir sürü girişimci, misyoner ve asker vardı. Dünyayı yoğun ve bilinçli bir şekilde sömürgeleştirme çabaları olmasa da, az sayıdaki Avrupalı imparatorluk-devleti arasındaki husumet, Osmanlı ve Çin İmparatorluklarının saldırıya açık hale gelmeleri ve Japonya'nın imparatorluk kuruculuğuna soyunması, imparatorluğa özgü jeopolitiği değiştiriyordu. Takip eden bölümlerde sömürge hâkimiyetinin şiddetlenmesi ve yayılmasını ele alacağız.

İMPARATORLUĞUN GÜÇLENMESİ: 19. YÜZYILDA BRİTANYA EGEMENLİĞİNDEKİ HİNDİSTAN

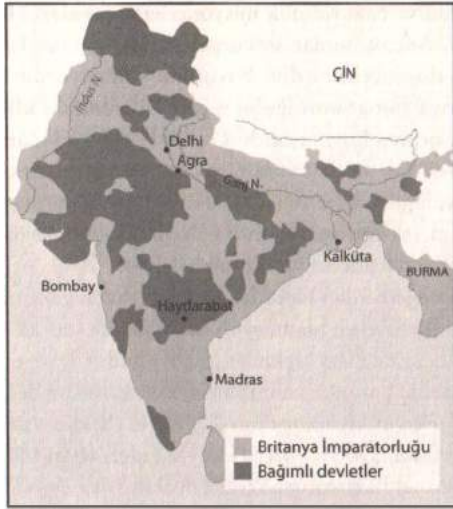
Hindistan'ın öteden beri Britanya sistemi içinde tuhaf ve dengesiz bir konumu vardı. 18. yüzyılda Doğu Hindistan Kumpanyası kıta parçasının neredeyse tamamı üzerinde fiili egemenliğe, geri kalanında da güçlü bir nüfuza sahip olmuştu (Bölüm 6 ve 8). Britanya liderleri, kasten muğlak ve ziyadesiyle imparatorluğa özgü “ulusluk” kavramı uğruna, Hindistan üzerinde egemenlik kurmaktan kaçınmıştı. Şirket yönetimi Babür imparatorunun gücünü iyice zayıflatarak, araçlara imparatorun denetimi dışındaki kaynaklara erişim imkânı vermişti. Şirket egemenliğinin yayılması –Britanya gözetiminde tutulan hükümdarların göstermelik idaresindeki küçük devletler– “prenslikler” ve daha doğrudan yönetilen topraklardan oluşan bir yamalı bohça yaratmıştı. Farklı devletlerdeki karmaşık vergi tahsilatı sistemlerine nezaret etmek için yerel araçlara bel bağlayan şirket yetkilileri akrabalık, hamilik, çıraklık ilişkileri vasıtasıyla istihdam edilen sayısız kâtip ve muhasibin iş görme şekillerine bir düzen getirmeye çalışmıştı. Ancak bu tür insanlar mevkilerini ve resmi evrakla ilişkilendirilen gizemi kullanıp güçlerini kendilerine yontabiliyorlardı.

19. yüzyılın ilk yarısında şirket ve hükümet yetkilileri Hintli araçları ne kadar işlemek –dolayısıyla Britanya egemenliğinin Babürlülere dayalı olduğu safsatası–

nı güçlendirmek– gerektiği veya Hindistan’ı doğrudan ve kararlı bir şekilde daha “medeni” bir yönetim altına sokup sokmamak konularında ayrılıyorlardı. Ne var ki ikisini de tam anlamıyla gerçekleştirememişlerdi. Christopher Bayly, tam da Osmanlıların anakronizme düştükleri bir dönemde, Britanyalıların ticari anklavları devasa bir imparatorluğa dönüştürürken Osmanlı İmparatorluğu’na benzer bir şey yaratmalarının kaderin cilvesi olduğuna işaret etmektedir. Britanya egemenliğindeki Hindistan, Osmanlılar gibi her şeyden çok arazi vergisine bel bağlamıştı. Rejim yerel hiyerarşilerin kuyusunu kazacağına onları daha da güçlendirmiş; ne sanayileşmeyi, ne de toprağın bütünüyle pazara açılmasını teşvik etmişti.

Doğu Hindistan Kumpanyası erken 19. yüzyılın büyük bölümünde hâkimiyetini “Devlet Temsilciliği Sistemi”ne, yani devlet görevlisinin prensin ensesine bindiği bir düzene dayandırmıştı. Prensler tahtan indirilebiliyor veya hazineleri yakın takibe alınabiliyordu, ancak onlar yine de hâlâ gelirleri paylaşılabiliyor, tebaayı vergilendirebiliyor, yerel hukuku uygulayabiliyor ve kültürel kurumları himaye edebiliyorlardı. Genellikle tek bir Avrupalı yardımcısıyla bir devlet temsilcisi prenslikteki yegâne Hintli olmayan görevliydi. Britanya Hindistanı’nda 1880’lerde bile, bazı bölgelerdeki Britanya egemenliğinin daha doğrudan ve daha otoriter olmasına rağmen, Avrupalı devlet görevlilerinin nüfusa oranı 250 binde birdi. Hepsinin üstünde yegâne Hintli olmayan görevliydi. Britanya Hindistanı’nın Devlet Memurluğu İdaresi bulunuyordu. Bu kurumun uzun bir süredir yetkililerinin yiyciliği ve bel bağladıkları Hintli araçlarla ilişkilerindeki şahsiliğin yanı sıra, istikrarsızlığıyla ünlenen bir şirkete, bürokrasi ve kamu hizmeti standartları kazandırması bekleniyordu.

19. yüzyılın başlarında Britanyalıların Hindistan hakkındaki düşüncelerine tipik bir “oryantalist” bakış açısı –Hindistan’ın artık gerileyen ama bir zamanlar büyük bir medeniyet olduğu görüşü– hâkimdi. Bir imparatorluğun seçkinlerinin diğerlerine duyduğu gecikmiş bir saygıyla tenezzül ve yeni olan herhangi bir şeyin Britanyalılarından geldiği inancı yan yana yaşıyordu. Bazı Britanyalı akademisyenler Sanskritçe öğrenip, antik Hindistan üzerine araştırmalar yapmışlardı. Oryantalist bakış açısı imparatorluk yönetimine mazeret yaratıyordu, ancak aynı zamanda Hintlilere de açık kapı bırakıyordu. Özellikle kadim bilgiler ve kanunnamelerle ilgili zengin bir kaynak ve aşağıdaki kastlar üzerinde otorite sahibi oldukları iddiasındaki Brahmanlara, Britanyalıların oryantal ataerkillikten beklentilerini kendi çıkarlarına kullanma fırsatı veriyordu. Bu süreç Hint toplumu eskisinden daha fazla ataerkil yapmıştı. Bazı araştırmacılar bu yüzden kast kavramının Hint geçmişinin eseri değil, Brahmanlarla Britanyalıların diyalogunun ürünü olduğunu ileri sürmektedirler.

Harita 10.2
Britanya
egemenliğindeki
Hindistan, 1857.

19. yüzyıl boyunca Britanyalıların Hint seçkinleri ve Hint kültürü hakkındaki fikirleri sertleşmişti. İngiltere'deki liberal görüş sahipleri artan ölçüde hayatı düzenlemeye ilişkin kendi tarzlarının başkalarından üstünlüğüne inanır olmaya başlamıştı. Yine de bazı liderler diğer “ırk” ve “kültürlere” sahip halkların da Britanya’nın izinden gitmeleri durumunda kendilerini geliştirebileceklerini göz önünde bulunduruyorlardı. Bu bakış açısına göre farklılık hayatın kabullenilmesi gereken bir gerçeğinden çok, düzeltilebilecek bir şeydi. 1818’de tedrisatın İngilizce olduğu bir “Hindu Yüksekokulu¹” kurulmuştu. Uzun bir süre resmi dil –Babür İmparatorluğu’nun karmaşık geçmişini yansıtır şekilde– Farsçayken 1835’te İngilizce yapılmıştı. Bazı Hintliler bu politikalar sayesinde fırsatlar elde etmiş, bazıları kültürel saldırıyı reddetmiş, bazılarıysa farklı açılardan hiyerarşik olan iki sistem arasındaki orta yolu bulmaya çalışmıştı.

Askeri bakımdan şirket, 1805’te sayıları 155 bine yükselen sepoylara (Hintli askerlere) bel bağlamayı sürdürmüştü. Maaşları yerel gelirlerden ödeniyor, sadece Hindistan’da değil, Seylan, Cava ve Kızıl Deniz bölgesinde de görev yapıyorlardı. Hindistan dahilinde onlardan mahalli hükümdarları silahsızlandırmak, isyan edenleri cezalandırmak, işbirliği yapanlarınsa statü ve sembolik otoritelerini korumak için yararlanılıyordu.

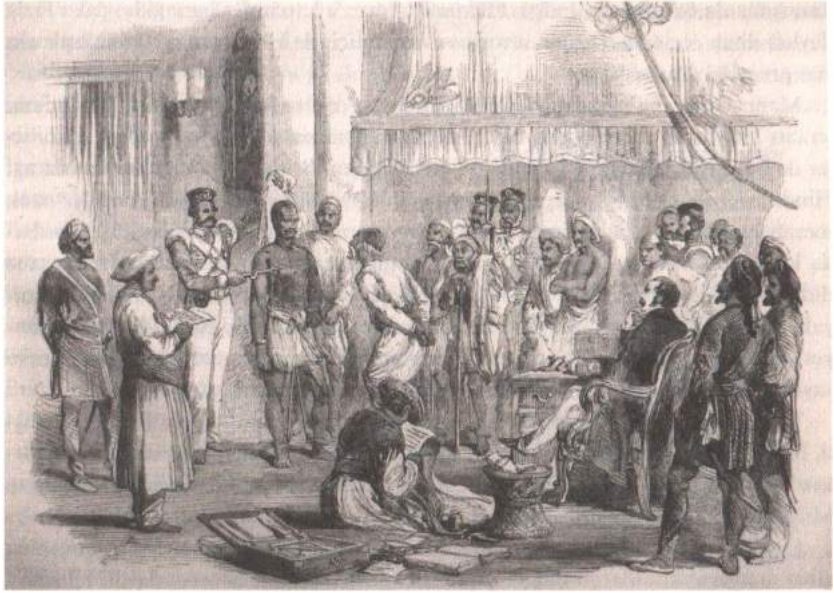
¹ Kurulduğunda ismi *Hindu College* olan bu yüksek okulun adı sonradan *Presidency University, Kolkata* olarak değiştirilmiştir. (çev.)

Protestan ve bazı Katolik misyonerlerin çabaları Hindistan'da az sayıda dönme yaratmıştı. Ancak bunlar sömürgelerdeki toplumsal düzen ve kalkınmaya ilişkin Britanyalı düşüncesinin dini boyutunu yansıtıyordu. Misyonerler Hint toplumunun Britanya İmparatorluğu'nun geri kalanındaki köleliğin eleştirisine benzer bir eleştirisini ortaya koymuşlardı. Özellikle dul kadınlarının kendilerini ateşe atarak feda ettikleri *sati* ve diğer barbarca saydıkları gelenekler karşısında öfkelenmişlerdi. Britanyalı görevliler ve işadamlarıysa kendi ayrımcı kodlarını yaratmışlar, Hint erkeklerinin sözüm ona yumuşak başlı ve kadınsı özelliklerine karşı sözüm ona kendi aktif erkeksilikleriyle övünmüşlerdi.

Britanya egemenliği Hindistan'a kapitalizmi getirmek için sistemli bir çaba içine girmemişti. Britanyalı plantasyon sahiplerince toprak yağması devam etse de, hem Britanyalı hem de Hint seçkinler araziye iyiden iyiye ticareti yapılabilir bir emtiyaya dönüştürmekte kararsız kalmışlardı. Her iki kesim de statükoya, yerel toprak sahibi *zamindar*'ların –Britanya'nın 1793'teki "iskân yasasıyla" alenileştirilen– miras yoluyla geçen haklarına, üretici köylülerden vergi toplayıp bir kısmını şirkete aktarmalarına bel bağlamıştı. Vergi tahsilatı zora dayalı ve şirket yönetimi altındaki egemenliğin çok katlı yapısını yansıtan kademeli bir süreçti. Hindistan'daki Britanya yönetimi, 18. yüzyıl Osmanlıları gibi davranıyor, vergilerinin çoğunu araçlar vasıtasıyla köylülerden topluyordu. İhracat da servet kazandırıyor ve 19. yüzyıl boyunca pamuk, afyon, çivit ve çay üretimi yaygınlaşmıştı. Bu arada şirket –o dönem Britanyası'nda düşük maliyetle seri üretimi yapılan– kumaş ithalatını teşvik etmiş ve bir zamanlar Hindistan'da çok canlı olan dokumacılığı öldürmüştü.

Köylülerin ve zaman zaman da yerel seçkinlerin memnuniyetsizlikleri tırmanışa geçmişti ve huzursuzluklar bazen alevleniyor, şiddete başvurulduğu da oluyordu. Çoğu Hintli asker ücra köşelere gönderilmelerine içerliyordu. Bu tür gerilimler 1857'de doruğa çıkıp, yanıltıcı adıyla "Askeri İsyân¹" diye bilinen geniş çaplı bir başkaldırıya dönüşmüştü. Dolaysız neden askerlerin ordunun töresel tabularla ilgili aldırma tutumuna öfkelenmeleriydi. Söylentilere göre askerler tarafından ucu ısırılıp koparılacak fişek kâğıtları Hindu ve Müslümanlar için yasak olan hayvanların yağına batırılmıştı. Askeri İsyân, baskı gücünü ezilen toplumsal kategorilere dayandıran bir sistemin zaafını ortaya çıkarmıştı. Askerleri toplumlarının çektiği sıkıntı ve kaban öfkesinden soyutlamak mümkün değildi. Muhtemelen Britanyalıların prenslikler üzerinde daha doğrudan bir denetim kurmak üzere olduğuna ilişkin korkular da bazı bölgelerdeki ayaklanmalara zemin hazırlamıştı. Çoğu köylünün yanı sıra bazı hükümdarlar da asilerle işbirliği yapmış, ancak her iki kategoriden de isyana katılmayanlar olmuştu. Hindistan içindeki bölünmeler

1 Bazı kaynaklarda sepoy terimi yüzünden "Sipahi Ayaklanması" olarak geçmektedir. (çev.)

Resim 3 Ayodhya, Hindistan'da bir sulh hukuk mahkemesi duruşması, *Illustrated London News*, Sayı 22 (14 Mayıs, 1853): S. 361. Gravür bir davaya yardımcı olacak yerli "tanıklarla" birlikte bir Britanya görevlisini (oturan) göstermektedir. Elleri bağlı sanık resmin ortasındadır. Falles Library, New York Üniversitesi.

Britanyalıların dizginleri yeniden ele almaları bakımından hayatiydi. Ne var ki bu ancak uzun süreli ve liderleri yönetimdeki rollerini yeniden düşünmeye zorlayacak kadar ciddi bir mücadeleden sonra mümkün olacaktı.

Britanya'nın ayaklanmaya tepkisi üç aşamalıydı. Aşamalardan birincisinde idareciler Doğu Hindistan Kumpanyası'nın külfetli bir anakronizme dönüştüğüne karar vermişler ve Hindistan nihayet 1858'de iyiden iyiye Britanya devletinin nüfuzu altına girmişti. 1876'da Kraliçe Victoria Hindistan imparatoriçesi unvanını almıştı. Böylelikle ilk kez bir Britanya kralı/kraliçesi resmen bir imparatorluğun hükümdarı ilan edilmişti. İkincisi, Britanya Adaları'ndan gelen askerlerin oranı Hindistan'dan olanlara göre artırılarak, Hindistan daha sıkı bir şekilde yönetilecek ve ekonomik gerilimi yatıştırabilecek –daha fazla demiryolunu, daha fazla eğitim kurumunu içeren– reformcu bir gündemle hareket edilecekti. Üçüncüsü Hindistan daha itinayla yönetilecekti. Nitekim arazi vergileri düşürülmüş ve köylülerin topraksızlaşması

konusuna da özen gösterilmişti. Hükümet, İsyan’a katılanlar haricinde, daha fazla devleti ilhak etmeme sözü de vermiş ve zaman içinde Hindistan’daki yaklaşık altı yüz prensliği tanımıştı.

Manu Goswami’nin öne sürdüğü gibi İsyan’dan onlarca yıl sonra, hükümetin icraatı Hindistan’ı kaynaşmış bir varlığa dönüştürmüş ve Hintli politik aktivistler de bu mekân üzerinde hak iddia eder olmuştu. Britanya yapımı demiryolu ağı Hindistan’ı ilk defa bir araya getirmiş; tüm bölgelerden orta sınıf Hintliler uzak mesafelere süratle seyahat imkânına kavuşmuş ama ayrımcılık yüzünden vagonlarda küçük düşmelerine de yol açılmıştı. Hindistan Devlet Memurluğu İdaresi, üst düzey yetkilileri İngiltere’den, daha alt düzey yetkilileriye Hindistan’daki Britanyalı, Avrasyalı ve Hintli adaylar arasından seçen birleşik bir kurumdu. İdare bünyesindeki Hintliler önemli –ama eşit olmayan– roller oynuyor, vergi tahsildarları ve sayım memurları olarak Hindistan’ın her tarafını dolaşıyorlardı.

Toprakların birleştirilmesi halk arasında ayırım yapılmasıyla bir arada gelişmişti. Britanyalılar Hindistan’ın kastlar ve dini inanç benzerlikleri yüzünden “cemaatlere” bölündüğünü düşünüyorlardı. Onlara göre sanki Hindular, Sihler, Parsiler ve Müslümanlar birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmıştı.

Hintli entelektüeller 1810’lardan itibaren –İspanyolların liberal 1812 Anayasası gibi– anayasal konularda dünya çapındaki gelişmelerden haberdarlardı. Hintliler yasama organlarına katılım, EIC’nin kısıtlayıcı ekonomik politikalarına son verilmesi ve yerleşmiş bir idari otorite için sözlü ve yazılı taleplerde bulunmaya başlamışlardı. Bazıları Hinduizm’in ilerici bir yorumuna önyak olmuşlardı. Yüzyıl ilerledikçe Hintli kitle eylemleri yoğunlaşmış, Britanyalıların *British Raj*¹ adı verdikleri rejim, eşit ölçüde ahenkli ancak farklı bir “Bharat Mata” yani “Hindistan Ana” tasavvuruyla burun buruna gelmişti. Hindu entelektüellerine göre Bharat Mata kavramı tüm Hindistan’ı kapsıyordu. Ne var ki bu bakış açısıyla Hindistan’ı oluşturan öz değerler ve ortak tarih yaklaşımında Hindu tarafgirliği yapıyordu. Müslümanların belli bir ağırlık taşıyan varlığı, onların Babür İmparatorluğuyla bağlantıları önemsizleştiriliyor, dönemin Hindu kültürüyle, kadim Sanskrit medeniyeti arasında doğrudan irtibat kuruluyordu.

Hintli aktivistler Britanya’nın politikalarını –okulda anlatılan liberal değerlere uymamaları açısından– kendi kavramlarıyla da eleştirmişlerdi. Hatta Britanyalı yöneticiler –Hintli prens ve racalara sadece sözde kalan, sahte bir sadakat göstererek– Asyalı hükümdarlar gibi tavır takınırken, Hintlilerin İngiliz haklarını talep etmesi, bazı aktivistlerin haysiyetine dokunuyordu.

1 *British Raj*: Britanya Hindistanı, başka bir deyişle Hindistan İmparatorluğu. (çev.)

Sömürgeciliğin politik eleştirisine, Hintli entelektüellerin “sıkıp suyunu çıkarma” adını taktıkları, ekonomiye ilişkin olanı eşlik ediyordu. Hintli emeğinin meyvelerinin çeşitli yollarla Büyük Britanya’ya akıtılmasına atıfta bulunuyorlardı. “İçişleri masrafları”, baskıya maruz kalmaları yetmezmiş gibi, bir de bunun bedelini bizzat Hintlilerin karşılamasınlanıngeliyordu:Hindistan’daki görevlilerin yanı sıra Londra’daki Hindistan Bakanlığı bürokrasisinin ücret ve emekli aylıklarını, demiryolları ve diğer yatırım projelerinde kullanılan mali kaynakların faizlerini de onlar ödüyordu. Ekonomiye eleştiren Hintliler, dünya ticaretinin Hint çıkarlarından ziyade Britanyalılarınkiler için manipüle edildiğini; Hindistan’ın dünya pazarlarındaki dalgalanmaların etkisine aşırı ölçüde açık bırakıldığını; insanların, geçimlerini sağlamalarını tehdit eden kuraklık koşullarında bile, ihraç ürünleri yetiştirmeye zorlandıklarını ileri sürüyorlardı. Nitekim 19. yüzyılın sonlarında ölümcül kıtlıklar yaşanmıştı. Günümüzün ekonomi tarihçileri Britanya’nın Hindistan’daki politikalarının çok az bir ekonomik büyümeye yol açtığına ilişkin eleştirilerde hemfikirlerdir. Bir tahmine göre kişi başına GSYH (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla), 1820 ile 1870 arasında hiç değişmemiş, daha sonra 1913’e kadar yılda sadece yüzde 0.5 oranında artmış ve bağımsızlığın elde edildiği döneme kadar da 1913’teki düzeyinin altında kalmıştı.

İmparatorluk muhalifi Hintliler sömürge politikalarının izin verdiği ölçüde, 1861’den itibaren seçilen ve atanan üyelerden oluşan konseyler gibi, bazı tali mevkileri kaçırmamışlardı. Britanyalılar bu konseylerde “azınlıklara” da yer veriyordu. Ne yazık ki azınlık deyimi gitgide eski imparatorlukla ilişkili bir dinin mensuplarını, Müslümanları kapsar hale gelmişti.

Hintliler böylece –bazı insanları merkezde, bazılarını dışarıda, bazılarını da politik yapılarının kıyısında gördükleri– bir “ulusal” kavrayış geliştiriyorlardı. Bu kavram 1885’te Hindistan Ulusal Kongresi’nin temelini atılmasıyla kurumsal bir yapıya kavuşmuştu. Kongre, yetersiz politik temsil, kamu hizmetindeki ayrımcılık,

“**B**ritanya İmparatorluğu Hindistan olmaksızın yaşayamaz. Hindistan’ı elde tutmak doğu yarıküredeki egemenliğin vazgeçilemez nişanıdır. Hindistan bilindiğinden bu yana buranın efendileri dünyanın yarısının hükümdarı olmuşlardır. Bir İskender’i, bir Timur’u ve bir Babür’ü doğuya İndus’a doğru çeken saik, Portekizlilere 16. yüzyılda o günlerden beri ağızlarında sakız gibi çiğneyip durdukları kısa süreli egemenliklerini sağlayanla aynıdır; geçen yüzyılın başlarında İran şahını on yıl boyunca doğunun arabulucusu haline getirenle de aynıdır; Fransa’ya, kendi halkımızın daha yürekli olmasını ve yıldızının parlamasını sağlayan, o imparatorluktan başka bir şeyi vermeyenle de aynıdır; Kuzeyin Devi’nin [Rusya’nın] iştahını kabartan ve kalp atışlarını hızlandıranla da aynıdır.”

— George Curzon, nüfuzlu bir koloni yetkilisi, 1892

varlıkların sıkılıp suyunun çıkarılması ve arazi vergisi sistemindeki adaletsizliğe ilişkin eleştirileri daha da ileriye taşımıştı. Kongre'nin ulus bilinci imparatorluktan –imparatorluğun yönetim yapılarından, Hintlilerin imparatorluğun başka taraflarında asker ve emekçi olarak çalışmalarından, imparatorluğa özgü bağlantıların gelişmesine katkıda bulunan ve bunlardan kazanç sağlayan Hintli tüccar ve bankerlerden– kaynaklanmıştı.

Britanyalılar, kraliçenin imparatoriçe olması ve devlet kurumlarının daha sağlam bir şekilde devreye sokulmasına rağmen, geçmişin çok katlı egemenlik düzenini bütünüyle terk etmemişlerdi. Egemenliğin halka ait olması gerektiği düşüncesi Hintlilerden esirgenmişti veya en azından belirsiz bir süre için ertelenmişti. Hintli entelektüellerse 1885 yılına gelindiğinde yeni yönetim şeklinin önemini kavramışlardı. Bu yönetim şekli artık Hindistan denilen bir yapı ve bu yapıyı politik olarak örgütleyen Britanyalı hükümdarlar hakkındaydı.

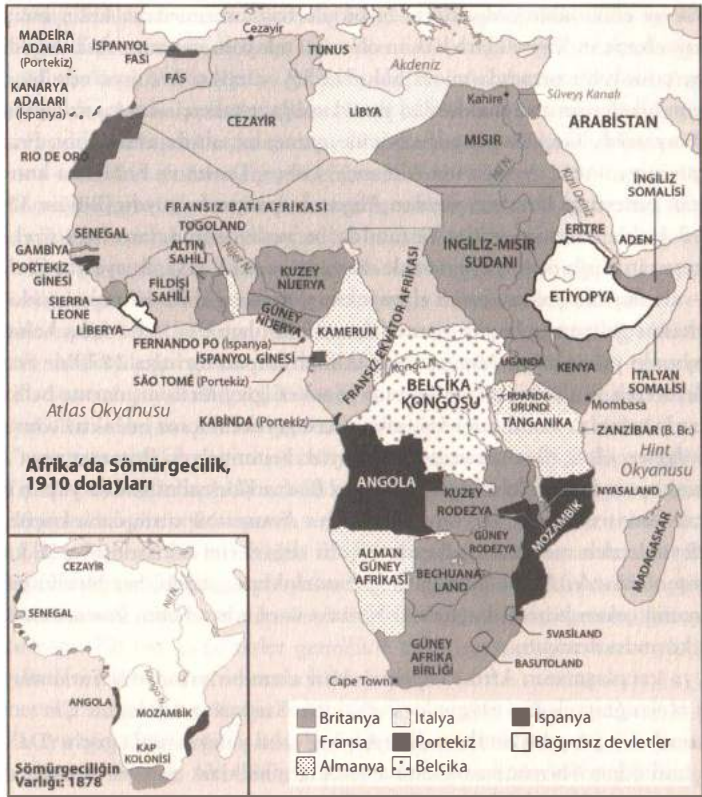
İMPARATORLUĞUN GENİŞLEMESİ: AFRİKA İÇİN KAPIŞMA

Buraya kadar imparatorlukların 19. yüzyılda, farklı seviye ve şekilde egemenlik kurarak, hâkimiyetlerini nasıl genişletip yoğunlaştırdıklarını inceledik. Buna rağmen çoğu insana göre, “modern” sömürgeciliğin tüm özelliklerini en geniş ölçüde yansıtan, Afrika'nın sömürgeleştirilmesidir; ilkel olarak damgalanan bir halkın üzerinde bütünüyle dıştan olan bir egemenliğin kurulmasıdır. Yoksa imparatorluk hiyerarşileri, Frantz Fanon'un “Maniciliğe¹ özgü bir dünya” diye nitelendirdiği, birbirinden kesin çizgilerle ayrılarak ikiye bölünmüş bir sömürge sistemine mi dönüşmüştü?

Avrupalı tacir ve kâşifler çok eskiden beri Sahra Çölü'nün güneyindeki Afrika sahiliyle irtibat içindeydi (Bölüm 6). Ancak, başta Güney Afrika ve günümüzün Angola ve Mozambiki'nde yer alan Portekiz yerleşimleri haricindeki bölgeler olmak üzere, 1870'ler öncesinde iç kısımlara çok az el uzatılmıştı. 19. yüzyılın ilk yarısında köle ticareti azalınca hurma yağı, hindistancevizi yağı, karanfil ve yerfıstığı gibi ürünlerin ticareti artmış ve Afrikalılar tarımsal üretimi büyük ölçüde ellerinde tutmuşlardı. Ne var ki yaklaşık yirmi yıl içinde, Liberya ve Etiyopya hariç, Sahra Çölü'nün güneyi tamamen sömürgeleştirilmişti. Bölge Britanya, Fransa, Almanya, Belçika, İspanya ve Portekiz arasında bölüşülmüştü.

20. yüzyılın emperyalizm teorisyenleri bu sömürgecilik patlamasında Avrupa ekonomisinde meydana gelen değişikliğin sonuçlarını gördüklerini sanmışlardı. 1916'da Lenin, kapitalizmin en yüksek aşamasına girildiğini, artan verimlilikle

¹ Manicilik: MS 3. yüzyılda Mani'nin İran'da kurduğu düalist –iyilik ve kötülük, ışık ve karanlık gibi zıtların varlığı esasına dayalı– dini öğretisi. (çev.)

Harita 10.3 Afrika'nın bölüşülmesi

daha fazla mal üretildiğini, daha fazla kâr sağlandığını ama üretime daha fazla yatırım yapılmasının zor olduğunu, çünkü işçilere mümkün olduğunca az ücret ödenmediğini, bu yüzden de yeterince tüketmediklerini ileri sürmüştü. Mali sermayenin de herhangi bir şeyin üretimiyle özel olarak ilgilenmediğini, demir alıp yerküredeki yatırım fırsatlarını aramak için yola koyulduğunu savunmuştu. Ne var ki yatırımların –yerel halklardan ve Avrupalı rakiplerden– korunması, dolayısıyla devletin sömürgeci bir tutum izlemesi gerekiyordu. Afrika'nın sömürgeleştirilmesine ilişkin bu tür bir açıklamada iki ampirik sorun bulunmaktadır: Aslında Afrika'ya çok az yatırım yapılmıştı ve Avrupalı kapitalistler yurtiçinde, diğer ülkelerde ve eski kolonilerde yatırım yapacak çok başka yerler bulmuşlardı.

Politik ve ekonomik faaliyetlerin birbiriyle bağlantısını daha kesin bir şekilde kavramak elzemdir. Kaynaklara hâkim olmanın tek yolu imparatorluk değildir ama piyasalar politik bir ortamda vücut bulurlar. 19. yüzyılın Avrupası'nda bu ortam, her birinin ülkeler üstü kaynaklardan yararlandığı rekabetçi –sayıca az– imparatorluklar dünyasıydı. Geç 19. yüzyılda büyük oyuncular, alışlageldiği gibi, Fransa ve Britanya'nın yanı sıra, Avrupa'nın Almanca, Lehçe, Danca ve Fransızca konuşulan bölgelerini birleştirip buralara yayılan Alman İmparatorluğu'ydı (Bölüm 11). Belçika ve Portekiz çok küçüktüler ve tam da bu nedenle imparatorluğa özel ilgileri vardı. İmparatorluğa özgü yayılmacılık –Kuzey Amerika'daki, Rusya'yla Çin'in arasındaki– alanlarının çoğuna zaten el koyulmuş, herhangi birinin imparatorluğunun parçası haline gelmemiş, büyük ve meskûn mekân olarak sadece Afrika kalmıştı.

Bu oyunun yeni aktörü Almanya'ydı. Alman İmparatorluğu, 1870'de Fransa'yı yenik düşürerek, endüstriyel kapasitesini ve askeri gücünü komşularına belli etmişti. Ne var ki referans standardı hâlâ, savunması gereken uçsuz bucaksız sömürge ve nüfuz bölgeleri olan, ilk endüstriyel güç Büyük Britanya'ydı. Britanya veya Alman ekonomisi açısından devletin Zengibar veya Biafra Körfezi'ni –bunu yapan bir hasım yoksa– kontrol etmesi gerekmiyordu. Eğer Avrupa bir sürü, daha küçük, daha ulusal devletlerden meydana gelseydi, hiçbiri diğerlerini etkisizleştirecek kaynaklara sahip olamazdı. Ancak Avrupa İmparatorlukları gerçeği, her birinin yekdiğerinin suyunu çeken küresel kaynaklar havuzu üzerinde tekeline kurmasını önleme peşinde koşması demekti.

Peki ya karşılaşmanın Afrika cephesi? Afrika'nın birbirinden soyutlanmış kabilelerden oluştuğuna ilişkin yaygın kanı yanlıştır. Kuşkusuz Afrika bir Çin yaratmamıştı. Ancak 19. yüzyılın ortalarındaki Afrika, sahil yakınlarında güçlü (Dahomey, Asanti) krallıkları –boyunduruk altına aldıkları halkları nadiren asimile ettiklerinden, aslında imparatorlukları–, Sahra Çölü üzerinden yapılan ticaretle irtibatlı İslam imparatorlukları, Buganda veya Zulu gibi yayılan, insan ve kaynakların yeniden dağıtımıyla zenginleşen militarist krallıkların yanı sıra çeşitli küçük ölçekli politik yapıyı barındırıyordu. Bazı sahil cemaatlerinin Avrupalılarla veya Araplar ve Hintlilerle yüzyıllardır ticari tecrübeleri vardı (Batı Afrika); sahil kasabalarında kültürel ve etnik bakımdan karışık nüfuslar yaşıyordu. Avrupalıların bir süreliğine serbest ticaret emperyalizminin herhangi bir çeşidini tercih etmeleri, Afrika'nın içlerini Afrikalılara bırakmakla bağdaşıyordu.

Bu tür düzenlemelere ilişkin yine de birkaç sorun vardı. Birincisi bunları öngörmek mümkün değildi. Avrupalılar açısından, birbiriyle ihtilaf içindeki Afrikalı politik yapılar ve birbiriyle rekabet eden Avrupalı politik yapılar istikrarsızlığa, ticari tekellere, yurtiçindeki endüstri ve toplumsal istikrarın bağlı olduğu hammadde akışında kesintilere yol açabilirdi. İkincisi Avrupa ve Afrika arasındaki teknolojik

fark açılmış; Afrika'nın uçsuz bucaksız bölgelerini işgal etmek, daha iyi silah, haberleşme ve ilaçlar sayesinde daha mümkün bir hale gelmişti. Başka bölgelerdeki imparatorluğa özgü avantajlar ve gelişmiş ulaşım imkânları maliyetleri düşürmüştü: Britanyalılar Afrika'yı fethederken Hintli birlikleri kullanmış, tüm güçler Afrikalılar arasından müttefikler kazanmaya çalışmışlardı. Afrikalı krallıklar Avrupalı ordularını -1879'de Zulular (bir süreliğine) Britanyalıları, 1896'da Etiyopyalılar İtalyanları- yenilgiye uğratmışlardı ama gidişat aksi yöndeydi. Üçüncüsü Afrika'nın değişen yüzü Avrupalı kamuoylarının, bir burjuva toplumu açısından çok maceracı ve demokrasiler içinse çok kötü amaçlı görünen bir girişime bulaşma konusundaki gönülsüzlüklerine büyük ölçüde galebe çalmıştı. Hayırseverler, kâşifler ve propagandistlerin yanı sıra 1860'dan itibaren köle karşıtı çevreler, Afrika'yı halka iyilikseverlerin müdahalesini gerektiren köle ticareti ve zorbalık mekânı olarak duyurmuşlardı. Sonuncusu sömürgecilik kendi hareket gücünü elde etmişti. Afrika'daki ileri karakollar -Alman ve Britanyalıların sahillere boyunca kurdukları "ticaret merkezleri"- imparatorluklara bir mevcudiyet, devletlere de ticari faaliyetlerden düşük bir maliyetle pay sağlamıştı. Ayrıca hükümetler gitgide Afrikalı toplumlarla dünya ekonomisinin kesişme noktalarında ortaya çıkan gerilimlerin içine çekilmişti. Daha önceki EIC gibi imtiyazlı şirketlerse ilhak yolunda atılan ara adımlardı. Britanya hükümeti Kraliyet Nijer Kumpanyalarıyla İngiliz Güney Afrika Kumpanyası'nı topraklar üzerinde idari otorite kurmak üzere yetkilendirmiş, egemenliğin anlamını bulandırmıştı. Ne var ki şirketler genellikle başarısız olmuşlar ve her halükârda idari külfetleri hükümetlerin sırtına yüklemişlerdi.

Serbest ticaret emperyalizminin lideri Britanya, Afrika'ya müdahaleyi tırmandıran ilk Avrupalı güç değildi ama her şeye rağmen beklenmedik bir kazanç elde etmişti: Payına Nijerya, Altın Sahili, Kenya, Kuzey ve Güney Rodezya düşmüştü. Fransa -çoğu Sahra Çölü'nün kıyısındaki çorak araziler olsa da, sahil kıyısında- ki en iyi toprak parçalarıyla- alabileceğini almıştı. Almanya saldırganca davranmış ve gelecek vaat eden bazı toprakları, özellikle Kamerun, Güneybatı Afrika ve Tanganika'yı ele geçirmişti. Kongo Belçika Kralı II. Léopold'e verilmişti, kısmen çünkü diğerleri daha tehlikeli bir hasmın yerine, bu büyük ve merkezi toprak parçasının küçük ülke Belçika'nın kralına gitmesine razı olmuşlardı.

Bütün rekabetlerine rağmen Avrupalılar aralarındaki çekişmelerle ilgili bazı kurallarda mutabık kalmışlardı. 1815'ten itibaren Avrupa'nın politik düzenini yoluna koymak amacıyla yapılan bir dizi toplantının ardından (Bölüm 8 ve 11), 1884-1885 yıllarının Berlin Konferansı'nda temel ilke için adım atılmıştı: Bir toprak parçası üzerinde hak iddiasında bulunan güç buradaki fiili işgalini ispatlamak zorundaydı. Avrupalı liderler 1889-1990 yılları arasında Brüksel'de yaptıkları bir diğer toplantıdaysa, her sömürgeci gücün köle, silah ve alkollü içecek kaçakçılı-

ğını mutlaka sona erdirmesinin gerekliliği üzerinde anlaşmışlardı. Bu iki konferans “Avrupa”yı tanımlamakta yarar sağlamıştı, çünkü bunların temelinde bir dizi devletin bir başka yerdeki faaliyetlerin kurallarını belirlemesi yatıyordu. Böylelikle Avrupa, Afrika’daki vahşi nüfuslarla arasına sınır çekerek, kendini akla uygun mevzuatın ve uluslararası hukukun zengin kaynağı ilan etmişti.

Berlin Konferansı’nın başkanı Alman şansölyesi Otto von Bismarck, Afrika’daki ihtilafın Alman İmparatorluğu’nun Orta Avrupa’daki uzun vadeli pekiştirme sürecini aksatacak, daha geniş çaplı bir savaşa yol açmasını istemiyordu. İmparatorluğun sınırlarının, 19. yüzyıldaki haddini bilmez Avrupa’nın çoğu liderinden daha fazla farkındaydı. Konferanslar imparatorluklar arası rekabeti kurala bağlama girişimleriydi. Ne var ki bu toplantılar yüzyılların temel sorununu, Avrupa’ya hâkim olmaya çalışan az sayıdaki güçlü oyuncu arasındaki ihtilafı gidermemişti. Liderlerin hepsi, Almanlar dahil, Bismarck’ın itidalli tutumunu paylaşmamış ve bu durumun ilerleyen yıllarda feci sonuçları olmuştu.

Uluslararası konferanslar Avrupa’daki imparatorluk kuruculuğunun son safhasının kurallı, sistemli ve reformcu olacağını haber veriyor gibi görünse de, gerçek tam tersiydi. Afrika’yı fethetmek –bütün acımasızlığına rağmen– işin kolayı, idare etmekse zor tarafıydı. “Modern” imparatorluk devleti zayıf bir idare kurmuş, ileri kapitalizm çok az yatırım yapmış, medenileştirme misyonuysa muhafazakâr şefleri desteklemekle ve aşırı toplumsal değişimin düzeni bozacağından endişelenmekle kalmıştı.

Sömürgeciler krallıkları yenilgiye uğrattıktan sonra, genellikle yöreye özgü liderliğin en üst tabakasını bertaraf edip, orta kademe yetkililerle birlikte çalışmışlardı. Başka yerlerdeyse, otoriteleri büyük ölçüde uydurma olan bölgeler de bile, işbirliği yanlısı şefleri aramışlardı. Şeflerin altında yer alan yerli kolluk güçleri ve tercümanlar bir miktar mahalli güç elde etmişlerdi. Beyaz memurlar akıllarına estigi gibi şefleri azledebiliyor, sömürge ordularıyla arka planda kalıyordu. İsyanlar çıkmış, bunların bazılarının mahalli irtibatların ötesindeki ilişki ağlarına dayandığı görülmüş, ancak sömürgeciliğin böl-yönet stratejileri sayesinde ve genellikle büyük bir şiddetle bunların üstesinden gelinmişti. Almanya’nın 1905’te Tanganika’daki bir ayaklanmayı bastırması sırasında en az yüz bin Afrikalı ölmüş, Güneybatı Afrika’daki Herero İsyanı sistematik imhaya yakın bir tepkiyle karşılaşmış, Fransızların Sahel Kuşağı’nın batısında giriştikleri askeri harekâtlar bütün acımasızlığıyla yıllarca sürmüştü. Yine de bazen –Almanların Tanganika’da farkına vardıkları gibi– Afrikalıların kolektif eylemleri karşısında sistematik sömürüyle ilgili sömürgeci ihtiraslarının seviyesini düşürmek gerekiyordu.

Britanyalılar daha sonraları şefler aracılığıyla yönetime bir isim –dolaylı yönetim– vermişlerdi. Ancak bu gelmiş geçmiş imparatorluklarda şu ya da bu şekilde

uygulanan yerli araçlar vasıtasıyla yönetimin bir çeşidinden başka bir şey değildi. Şeflerden vergi toplamaları, yol yapımı için işgücünü örgütlemeleri, bazen de demiryolu inşaatı veya beyaz yerleşimciler için işçileri bir araya getirmeleri bekleniyordu. Ezelden beri varmış gibi görülen ama Avrupalıların iğrenç bulduğu unsurlardan temizlenmiş mahalli düzen ve adalet anlayışlarını “geleneksel” hukuk kisvesi altında sürdürmüşlerdi. Fransa az sayıda Fransız eğitimi almış Afrikalı yaratma amacıyla daha asimilasyoncu bir politikaya doğru adımlar atmıştı. Belçika ve beyaz yerleşimci kolonileriyse Afrikalıları kolluk kuvvetleriyle kontrol altında tutmaya çalışmıştı. Ne var ki sömürgeci güçler dolaylı yönetimden, düşünmek bile istemedikleri masraf ve tehlikelerle karşı karşıya kalmadan, pek az uzaklaşabilmişlerdi.

Sömürgeci hükümetler eğitime çok az para ayırmışlardı. Açığı kısmen –başka konularda din adamlarının siyasete karışmasına karşı çıkan Fransız idarelerinin altındayken bile– misyonerlik cemiyetleri kapatmıştı. Misyonerler genellikle bayrak peşinden gidiyor ve faaliyetleri için hükümetlerin iznine bel bağlıyorlardı, ancak bir ülkenin misyonerleri bazen bir başkasının kolonisinde de çalışıyorlardı. Çoğu kendilerini hasım imparatorluklardan ziyade daha yüce bir gücün emrinde görüyor ve istismarcı yerleşimcilerin yırtıcılığı karşısında daha geniş bir insanlık fikrini savunuyorlardı.

Fransız hükümeti yakın zamanda fethedilen Sahra Çölü’nün güneyinde yaşayan nüfusları, yurttaşlardan ayırarak tebaa saymıştı. Yurttaşlar Avrupa’daki Fransa’dan gelip Afrika’ya yerleşenleri, Batı Hint Adaları’ndaki Afrika kökenlileri ve Senegal’in “eski” sömürgelerindeki (Dört Komün’deki), İslami statülerinden vazgeçmeksizin neredeyse benzersiz bir şekilde Fransız İmparatorluğu yurttaşı kabul edilen, asıl sakinleri kapsıyordu. Tebaa, yurttaşlarınkinden farklı apayrı ve keyfi bir adalet sistemine, *indigénat*¹’a tabiydi. Sıkça zorla çalıştırılıyorlardı ve çok sınırlı bir politik temsil hakkına sahiptiler. Yurttaşlık yine de, Cezayir’deki gibi, Fransız eğitimi alan, Fransız çıkarlarına hizmet eden Afrikalıları kapının aralanmasına yol açmıştı. Böylelikle kişisel meselelerinin İslam hukukuna veya âdetlere göre karara bağlanması haklarından vazgeçerek, memuriyete uygun görülmüşlerdi. Gerçi eline bu şekilde fırsat geçenlerin sayısı son derece azdı ama bunun ihtimali bile, Fransa’daki cumhuriyetçi politikacıların ilkelerinin sömürgecilikle uyumlu olduğu konusunda kendilerini ikna etmelerine yetmişti.

Üçüncü Cumhuriyet’in bazı liderlerinin, örneğin Jules Ferry’nin, Fransa’ya ilişkin çok güçlü bir “ulusal” kavrayışı vardı. Bu anlayış deniz aşırı bölgelerdeki gelişmemiş halklar üzerinde kendi çıkar ve itibarı için hüküm süren, uzun vadede de Fransız medeniyetini yayan bir Fransız devleti öngörüyordu. Kulis faaliyetleri

¹ Tam adı *Code de l’indigénat* (Yerli Halk Hukuku) olan bir dizi kanun. (çev.)

içindeki iş çevreleri ve imparatorluk hayalleri kuranlar, her bir parçasının Fransız ulusu yararına belli bir rol oynayacağı “Büyük Fransa” masalları okuyorlardı. Ne var ki bu tür tasavvurlar üzerinde yaygın bir mutabakat yoktu. Bazı politikacılar sömürgeciliğin prensipte yanlış olduğunu veya vurgun vurmak isteyenlere devlet koruması sağladığını düşünüyorlardı. Çoğu politikacıysa kayıtsız kalmış ve sömürgecilik maceralarına ucuz olduğu için razı gelmişti. Daha kapsayıcı bir yurttaşlık kavramıyla ilgili yasama çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştı, ancak aynı şekilde Senegal’in Dört Komünü’nden gelen Afrikalıların yurttaşlık haklarını ellerinden alma girişimleri de boşa çıkmıştı.

Hem Fransız hem de İngiliz sömürgeleri içinde, ırk ayrımcılığının en acımasız ve en sistematik şekilde uygulandığı yerler Güney Rodezya, Kenya ve Cezayir gibi yerleşimci kolonileriydi. Afrikalılar başka yerlerde de, Avrupalılar gibi eğitim görseler, mesleklerinde ilerleseler ve yüksek statü elde etseler bile, ayrımcılığın acısını çekiyorlardı. İmparatorluklar hiçbir zaman tebaalarına eşit davranmamıştı ama ırk ayrımıyla Avrupalılara özgü demokrasi ve ilerleme belagatinin yan yana varoluşu her an patlamaya hazır bir ortam yaratmıştı.

Sömürgelere ilk yerleşenler büyük ölçüde erkekti. Çoğu da erkeklere özgü ayrıcalıkların Afrikalı kadınlarla evlilik dışı cinsel ilişki yaşamayı ve doğacak çocukları istedikleri gibi kabul edip etmeme hakkını içerdiğini düşünüyordu. Birçok sömürge seçkini –ve yerleşmeye gelen veya anayurttaki sömürge kulislerinde aktif olan kadın– bu erkek egemenliği yorumunun yarattığı toplum türünden gitgide endişelenmeye başlamıştı. Bunun üzerine sömürge rejimleri –sanki Avrupa medeniyetini temsil iddiaları Ann Stoler’in dile getirdiği gibi “cinselliğin terbiye edildiği koşullarda kendine hâkim olma, öz disiplin” anlamına geliyormuşçasına– ırkların karışmasını kısıtlamaya ve ayrımcılık yapmaya yönelmişti.

Sömürge liderleri de yönettikleri halktan gelebilecek sosyal tehditlerden ötürü kaygılanıyorlardı: “Geleneksel” otoriteyle bağlarını koparan gençlik, ataerkil denetimden kurtulan genç kadınlar onları ürkütüyordu. Afrikalı erkek ve kadınların cinsiyetler arası ilişkilerdeki değişim hakkında, ne yaşça onlardan büyüklerin modellerine, ne de sömürge memurlarının kine uyan, kendilerine özgü fikirleri vardı. Dönemsel ücretli işçilik genç erkeklere evlenip, ebeveynlerin gözetimi dışında aileler kurma imkânı veriyordu. Şehirler yeni aile biçimleri oluşturulmaya çalışılan mekânlar haline gelmişti. İnsanlar hayatları boyunca –kırdı veya kentte, yaşça büyüklerin denetiminde veya dışında– farklı türden toplumsal ilişkiler yaşıyorlardı.

Sömürge ekonomileri farklı farklı şekillenmişti. Britanya ve Fransız idareleri Batı Afrika’nın büyük bir bölümünde köylü üretimi sistemleriyle, çoktan denizaşırı ticaretin bünyesine katılmış ticari ilişki ağlarını istismar etmişti. Avrupalı ticaret şirketleri ithalat-ihracat sektörünü ele geçirmişlerdi. Ancak Altın Sahili, Nijerya

ve daha sonraları Fildişi Sahili'nden yapılan kakao gibi ürünlerin ihracatındaki artış sömürgecilerin zorlamalarından çok, buna –yeni ürün ekimi, daha elverişli tarım bölgelerine göç, akrabalık ve bağımlılık ilişkileri sayesinde işgücünün seferber edilmesi yoluyla– Afrikalıların ön ayak olması yüzündendi. Bu bölgelerdeki bazı Afrikalı çiftçiler orta düzeyde refaha kavuşmuşlardı. Madencilik (orta Afrika'da bakır, güneyde altın çıkarılması) Avrupalı sermaye şirketlerinin denetimindeydi. Bu durum, işçilerin toplandığı daha büyük bölgelerle çevrili ücretli emek anklavlarının oluşmasına yol açmıştı.

Sömürgeci hükümetler beyaz yerleşimleriyle ilgili karışık duygulara sahipti. Yerleşimci kolonyalizmi, Avrupalıların işsizliğin önüne geçmek veya ihtiras ve hayalleri gerçekleştirmek için kullanabilecekleri bir çıkış noktası; ihracata dönük, önceden kestirilebilir bir üretimi sağlama almanın yolu; Avrupalı topluluğun stratejik bakımdan yararlı topraklardaki tabyası haline gelebilirdi. Ne var ki yerleşimciler de Avrupa'ya özgü hayat standartları talep ediyor ve sömürgeci devletlerin onları, arazi yağması, emek sömürüsü ve ırkçı tacizler yüzünden Afrikalıların kabaran öfkesinden korumalarını bekliyorlardı. Yerleşimciler için işgücü sağlamak genellikle, daha az devlet harcaması ve daha az gürültü patırtıya yol açan Afrikalı üreticilerin imkânlarının kısıtlanması anlamına geliyordu. Kenya, Güney Rodezya ve bir süreliğine Fildişi Sahili'ndeki beyaz çiftçiler devletten baskı uygulama hizmetleri almışlardı almasına ama bunun bedeli büyük sosyal gerilimler olmuştu.

Güney Afrika'daysa kapitalist bir devrim gerçekleşmişti, ırkçı bir şekilde. Bu Güney Afrika'nın geçmişinden kaynaklanıyordu. İlk (kendilerini daha sonra Afrikaner diye adlandıran) Felemenk yerleşimi 1652'de gerçekleşmiş ve bu yerleşimciler büyük ve kökleşmiş bir beyaz nüfus yaratmışlardı. Güney Afrika'nın Avrupa'daki imparatorluk savaşlarının ardından Britanya yönetimi altına girmesiyle, başlıca şeflikler fethedilmiş ve Britanyalı yerleşimciler de tarım arazilerine el koyan Afrikanerlere katılmışlardı. Afrikalı köylüler bir süre için aktif üreticiler olarak kalmış, çoğunlukla beyazların gasp ettiği toprakların kiracıları haline gelmişlerdi. Afrikanerler Britanya'nın üst egemenliğinde yarı özerk cumhuriyetler kurmuşlardı. Daha sonra 1866'da elmasın, 1886'daysa altının keşfiyle Güney Afrika madenlerine büyük ölçekli yatırımlar yığılmaya başlamış, ortaya doymak bilmez bir işgücü talebi çıkmıştı.

Maden işçisi sayısının artması, şehirleşme ve gelişen ulaşım imkânları, kapitalist esaslara göre tahıl üretimini teşvik etmişti. Beyaz çiftçiler kiracıları topraklarından atmış ve ücretli emeğe gitgide daha fazla bel bağlamışlardı. Afrikalıların topraklarını kaybetmesi madenlerde ve şehirlerde çalışan işgücünü büyütmüş ve bu işgücünün –imparatorluğun içinde dolaşıp duran memurlar yerine büyük ölçüde Güney Afrika'nın yerleşik beyazlarınca– yakından gözetimi gerekmişti. Madenler-

deki erkek işçiler aile ve cemaatlerinden uzakta, kamplarda tutulmuşlardı. Afrikalı erkekler kimlik kartı taşımak zorunda bırakılmışlar ve iş harici “beyaz” bölgelerinde bulunmaktan ötürü tutuklandıkları olmuştur. Yerleşim bölgeleri de ayrılmıştı. Sahra Çölü’nün güneyindeki beyazların yönettiği devletlerin içinde sadece Güney Afrika, bu türden bir işgücü ve ırka özgü kontrol sistemini yaygınlaştırabilecek bürokrasi ve kolluk gücü kapasitesine sahipti.

Britanya üst egemenliğindeki Afrikaner cumhuriyetlerini kapitalist sistemin vazgeçilmezliklerine uyarlamak ihtilafa yol açmış ve 1898’de Britanya hükümetiyle cumhuriyetler arasında savaş çıkmıştı. 19. yüzyılın katmanlı egemenliği, şiddetli ve can yakıcı çatışmalardan sonra, yerini otoriter bir sömürgeci devlete bırakmıştı. “Boer” savaşının –J. A. Hobson’ın *Imperialism* (1902) adlı eserinde dokunaklı bir şekilde ifade edildiği gibi– beklenmedik ölçüde can ve para kaybına yol açması, bazı çevrelerde sömürge kurma projesiyle ilgili kuşkular yaratmıştı. Birkaç yüz İrlandalı militan Afrikanerlerle birlikte İngiliz emperyalizmiyle mücadele için Güney Afrika’ya gelmiş, ancak bu gönüllüler Britanya kuvvetlerine hizmet eden daha fazla sayıda İrlandalıyla savaşmıştı. Rus basını, İngiliz gaddarlığını teşhir etmek amacıyla Afrikanerleri desteklemiş; bu arada bazı Çinli entelektüellerse kendilerini sözde sömürgeci karşıtı bir duruşla özdeşleştirmişlerdi.

Ancak Güney Afrika’da elmas ve altın endüstrilerinin yarattığı servet, kuşkuların üstesinden gelinebilecek yolların bulunabileceğine olan inancı güçlendirmişti. Britanyalıların “modern” devlet idaresinin Afrikanerler kadar Britanyalı seçkinler açısından da yararlı olabileceğini göstermeye çalıştığı, kısa bir “yeniden yapılanma” döneminden sonra, zengin Afrikaner çiftçiler, Britanyalı memurlar ve uluslararası sermaye arasında gelişen işbirliği Güney Afrika’nın 1910’da özerk bir dominyona dönüşmesine yetmişti. Bu arada Afrikalı erkekler ücretli işçi olarak çalışabilecekleri yerlerle; yaşlılar, çocuklar ve iş peşinde koşanlar haricindeki herkesi yaşatması beklenen kadınlarla dolup taşan, yoksullaşmış köyler arasında mekik dokumuşlardı.

Güney Afrika’nın kapitalist dönüşümü sömürgeci ekonomi tayfının bir ucundaydı. Öteki uçtaysa yağmacı bir zihniyetle kaynakların kökünü kazımak vardı. Kötülüğüyle en fazla ün salan örnek Belçika Kralı Léopold’un Kongosu’nda yaşananlardı. Eski zaman kralları gibi Léopold, Kongo’yu şahsi fiefiymişçesine kullanmış; her bölgeyi idare etmek, buralardan ürün ve vergi toplamak üzere şirketleri görevlendirmişti. Afrika toplumunun yaşama gücünde uzun vadeli bir fayda görmeyen ve dünyada doğal kauçuğa talep patlaması yaşanmasıyla baştan çıkan şirketler, korkunç bir ürün toplama sistemi icat etmişlerdi. Ücra köşelerden getirdikleri Afrikalıları da kapsayan muhafızları işe koşmuşlar ve köylere belli miktarlarda kauçuk teslimi için kota koymuşlardı. Kotaları yerine getirmeyenler, ibret olsun diye sakatlama ve idamla cezalandırılabilirlerdi.

Sonuç, Avrupalı kanaatinin meşru sömürgecilik olarak gördüğü şeyle dayanılmaz vahşeti birbirinden ayırmaya yarayan, uluslararası bir skandaldı. 1908'e gelindiğinde Léopold, Kongo'yu şahsi mülkünden resmi Belçika sömürgesine dönüştürmeye ve idari kadrolarında temizlik yapmak üzere adım atmaya mecbur kalmıştı. Kauçuk kaynaklarının tüketilmesi kurbanlarını kısmen sıkıntıdan kurtarmıştı. Ne var ki imtiyazlı şirketlerin Fransız, Portekiz ve İngiliz egemenliğindeki Afrika bölgelerinde de yerleri vardı. Afrikalılar açısından onların nüfuz alanlarında yaşananlar ağırdı, ancak elde edilen sonuçlar bir sömürge yönetimi veya iş yapma metodu olarak nadiren uzun sürmüştü.

Afrika'yı bölüşme mücadelesi sömürgeleştirmeye uygun son cepheyi de bitirirken, Avrupalı imparatorluklar adeta dünya coğrafyasını yeniden şekillendirmişlerdi. Britanya tek başına dünya nüfusunun dörtte birinin kendi bayrağı altında yaşadığını ileri sürebiliyordu. Sömürgeleştirme artık gerçekten küresel bir olgu haline gelmiş gibiydi. Bir yandan dünyadaki çoğu halk yabancı yönetimlerce boyunduruk altına alınırken, diğer yandan da Afrikalı ve Asyalıların oluşturduğu az sayıda imparatorluklar üstü ilişkiler ağı sömürgeciliğe karşı aynı oranda dünya çapında bir seferberlik başlatmak üzereydi. Avrupa'nın dünyanın geri kalanını bariz bir şekilde kendine tabi kılmasını lanetleyenler de, bu sebeple bayram edenler de, imparatorluk kuruculuğunun bu safhasının ne kadar kısa ömürlü olacağından habersizdiler.

KOLONİ KURMAKSIZIN SÖMÜRGEÇİLİK Mİ?

AMERİKAN İMPARATORLUĞU'NA İLİŞKİN MİTLER VE GERÇEKLER

1898'de Avrupalı güçlerin Afrika ve Asya'daki arazi gaspı doruk noktasına vardığında, Birleşik Devletler İspanya'yla savaşmış, pek zorlanmadan Küba, Porto Riko ve Filipinler'deki kolonilerini ele geçirmişti. Birleşik Devletler'in 19. yüzyıl boyunca –dahil olanla hariç tutulanı keskin çizgilerle ayıran bir kıta imparatorluğunu şekillendirip, kendini ulusal diye tanımlayan bir politik yapıyı meydan getiren– imparatorluğa has özel bir tarzla hareket ettiğini ileri sürmüştük (Bölüm 9). Geç 19. yüzyıl Birleşik Devletler açısından imparatorluğa yakışır bir şekilde davranma yeteneklerinin arttığı bir dönem olduğu kadar, yurtdışında diğer imparatorluklar gibi hareket edip etmemesinin tartışıldığı zamanlardı. Fransa ve Britanya'da sömürge edinmenin ahlaka uygunluğu ve değeri üzerinde müzakereler yapılıyordu ama yüzyılın sonuna doğru koloniler, protektoralar ve diğer bağımlı yönetim biçimlerinin bir imparatorluk içinde uzun vadeli yeri olduğu düşüncesi genel kabul görüyordu. Nitekim bağımlı devletleri özel yetkili bakanlıklar idare ediyordu. Amerika'daki tartışmaya aynı şekilde çözümlenmemiştir.

Küba çok geçmeden kâğıt üstünde egemen bir devlet haline gelmiş ama Birleşik Devletler istediği gibi kullanabileceği istisnai müdahale hakkını elinde tutmuştu. Filipinler kırk sekiz yıl boyunca Birleşik Devletler tarafından işgal ve idare edilmiş, ancak hükümet 1910 yılı kadar erken bir dönemden itibaren bir yolunu bulup, Filipinler'e bağımsızlık verme niyetinde olduğunu açıklamıştı. Porto Riko'ysa, kuraldışı niteliği İngilizce resmi adındaki "Refah Ortaklığı" deyimiyle göze çarpan, bağımlı bir bölge olarak kalmıştı. Panama Kanalı için gereken –ve "mıntika" denilen– arazi dilimi 1903'den 1979'a kadar Birleşik Devletler tarafından kontrol edilmişti. Bir süre plantasyon sahipleriyle misyonerlerin ilgi odağı olan Hawaii ilhak edilmişti, ancak zamanla ona da –Amerikan politik yapısıyla tamamen bütünleştirip ellinci eyaleti haline getirecek– yine imparatorluğa has apayrı bir yol çizilmişti. Bu arada Birleşik Devletler, daha çok askeri bakımdan önem taşıyan ve bu doğrultuda yönetilen, Guam gibi birkaç anklav kolonisini de almıştı. Son olarak Birleşik Devletler, özellikle Latin Amerika'da giriştiği uzun bir dizi askeri müdahaleyle, kendine özgü baskıya dayalı serbest ticaret emperyalizmi çeşidini uygulamıştı. Bu harekâtlar bazen işgalle sonuçlanıyor, çok defaysa mevcut hükümetlerin yerlerini daha dostane veya ılımlı olanlara bırakmasına yol açıyordu. Ne var ki bu eylemler Amerikan politik düzeninde istikrarlı ve yerli yerine oturan sömürgeler yaratmamıştı.

Birleşik Devletler 1898'de Küba'ya iyi niyetle müdahale edeceğine dair bir efsane geliştirmişti. Bu efsaneye göre baskıcı ve yozlaşmış İspanya Batı Yarıküre'den kovulacak, Amerikalı bir halka özgürlüğünü yaşama imkânı verilecekti. O dönemde İspanya, Madrid'den yönetilmeye içerleyen vatansever seçkinler, ekonomik ve sosyal eziyetten kurtulmaya çalışan azatlılar ve diğer emekçilerin zayıf birliğinden oluşan Kübalı asiler tarafından yenilgiye uğratılmak üzereydi. Amerikan kamuoyunda da Küba'daki özgürlük savaşçıları için kayda değer bir sempati vardı. Ne var ki William McKinley hükümeti, birbirinden çok farklı unsurları barındıran, Latin seçkinleriyle Afrika kökenli kitlelerden meydana gelen bu karışımdan çıkan bir Küba yönetiminin keşmekeşe yol açıp, mülkiyet hakkını tehlikeye düşüreceğinden korkmuştu. Bu yüzden Amerikan müdahalesi bir kurtuluş hareketini desteklemekten ziyade, hem zayıflayan İspanya egemenliğine, hem de onun potansiyel olarak radikal düşmanlarına alternatif bir yönetimi zorla kabul ettirmeye yönelikti.

Birleşik Devletler'deki kimi çevrelerin uzun bir zamandır –coğrafi yakınlığının ve plantasyon ekonomisinin çoğu güneyliyi cezbedtiği– Küba'yı ilhak etmeyi arzulamalarına rağmen, geniş Amerikan kitlelerine bu çözümü kabul ettirmek daha zordu. Alternatifse Amerikan askeri varlığını, sulandırılmış bir bağımsızlığı kalıcı Amerikan işgaline veya toplumsal devrime tercih edecek, Kübalı zengin, beyaz mülk sahiplerinin hâkim olduğu bir toplumsal düzeni desteklemekte kullanmaktı. Sonuçta elde edilen de sulandırılmış bir bağımsızlıktı: Küba hukuken diğer dev-

letlerle antlaşma yapmaktan menedilmiş, bir ABD deniz üssü (Guantánamo) için arazi tahsisine, ayrıca “can güvenliğinin sağlanması, mülkiyet haklarının ve bireysel özgürlüklerin korunması” için Birleşik Devletler’e müdahale hakkı vermeye mecbur bırakılmıştı. Amerikan yetkilileri ve halkla ilişkiler uzmanları sonradan bu gelişmeleri, Küba’nın yabancı zulmünden kurtulması için Amerikan desteği ve iyi bir devlet yönetişimi geliştirilmesi için yardım diye yeniden kurgulamıştı. Amerikan müdahaleciliğinin muhalifleri bile bu gelişmeleri yanlış yola sapmış bir idealizm olarak saymış, hem savaşı ortaya çıkaran açgözlülük iklimini, hem de Amerikan hükümetinin desteklediği ırkçı yönetim anlayışını gözden kaçırmışlardı.

Birleşik Devletler Filipinler’de de devrimci bir duruma müdahil olmuştu. Büyük bölümü İspanyol kökenli milliyetçiler, İspanyol İmparatorluğu’nun egemenlik ve nüfuzunu paylaşmaktan mahrum bırakılmalarına öfkelenerek, ayrılmaya yönelmişlerdi. Hawaii sayesinde nüfuzunu Pasifik Okyanusu’nun içlerine kadar genişleten Birleşik Devletler ekonomik saiklara sahipti. Avrupalı imparatorluklarla aynı amaçla hareket ediyor, Çin’le ticaret yapmak için bir atlama tahtası arıyordu. Amerikan ordusunun 1898’de Manila’da İspanyol kuvvetlerini çarçabuk yenmesinin aldattıcı olduğu hemen anlaşılmıştı. 1899’da Amerikan yönetimine karşı açılan bir isyan bayrağı ve bunun kanlı bir şekilde bastırılmasıyla, Amerikan askerleri ve politikacıları Filipinliler hakkında gitgide ırkçı bir bakış açısı geliştirip, onları güvenilmez ve kendi kendilerini yönetme becerilerinden yoksun saymışlardı. Seçkin Filipinliler de, bazı adaların Hristiyan olmayan kimi zaman da Müslüman sakinlerine benzer önyargılarla yaklaşmışlardı. İyi niyetli bir emperyalizm uyguladıklarına ilişkin Amerikan iddialarına rağmen, (bırakın ekonomik gelişmeyi) ne özel yatırımlar ne de idareye kongre tarafından ayrılan ödenekler yeterliydi. Bu yüzden resmi görevliler, yönetim ve ekonominin işlemesi için, büyük ölçüde eski seçkinler arasından çıkan Filipinli işbirlikçilere bel bağlamak zorunda kalmışlardı. İmparatorluk hiyerarşisi hem Amerikalı hem de Filipinlilerin altlarındaki insanların güvenilmez olduğu düşünceleri üzerinde yükselmmişti.

1910’daki vaatlere rağmen Filipinlilerin kendi kendilerini yönetmeleri, Filipinliler bunu yapabileceklerini ispatlayıncaya kadar, belirsiz bir süreyle ertelenmişti. Ne var ki Filipinler’in, nihayetinde *Amerikan* toprakları olması gerçeği ABD liderlerinin yanlış türden çok sayıda Amerikalı yarattıkları korkusuna kapılmalarına yol açmıştı. Filipinler’de Filipinlilerin işbirliğine ihtiyaç duyuluyordu ama Amerikalılar olarak hak talebinde bulunmaları veya Amerikan topraklarında yer değiştirmeleri, özellikle anakarada çalışmaya başlamaları hoş karşılanmıyordu.

Böylelikle imparatorluk siyaseti hem Amerikan davranış tarzını yaymayı görev edinen bir emperyalist misyona, hem de ırkçı bir antiemperyalizme yol açmıştı. Amerikan liderleri arasında emperyalizmin yozlaşmaya neden olduğunu düşünenler

kadar, yurtiçinde ve denizaşırı topraklarda reform peşinde koşanlar da vardı. Bazıları Britanya egemenliğindeki Hindistan'ı iyi bir örnek kabul ederken, diğerleri bu görüşlere katılmıyordu. Denizaşırı topraklardaki sömürgeleştirme projeleri, hem kıtasal Amerikan İmparatorluğu'nun uzantıları, hem de kıta çapındaki yayılmadan kaynaklanan mitleri tehdit eder gibi görünüyordu. Birleşik Devletler'in, topraklarında bağımsız devletler kurma yönünde adımlar atılırken, homojen bir halk oluşturmakla uğraştığı düşüncesi, uyum sağlamayanların radikal bir şekilde dışlanmasıyla kaynaklanıyordu. Küba'da perde arkasından yürütülen yönetim bu gerilimleri yatıştırıyor gibiydi. Filipinler'de bağımsızlığın ertelenmesi bir çıkış yoluuydu. Porto Riko'daysa Amerikan ekonomik çıkarları daha doğrudandı, özellikle şeker endüstrisinde. Ayrıca Porto Riko'lu seçkinlerin sözde geri kalmışlığı daha ziyade ekonomik ilerlemenin önünde bir engeldi. Dolayısıyla orada emperyalizmin daha kalıcı ve tek bir çatı altında birleştirici bir çeşidine; "refah ortaklığına" ihtiyaç vardı.

Bu arada Birleşik Devletler, Latin Amerika'daki devletlerin egemenliğini tanımıştı ama seçkinlerin uzlaşmaz davrandıkları veya devrim tehdidi belli bir tehlike eşğini aştığı zamanlarda da müdahale etmişti. Bu strateji, 1916'da Meksika'da yaşandığı gibi, istilalara ve işgallere yol açmıştı. Ancak bu müdahalelerin bariz bir şekilde geçici mahiyette olması, bunları Fransa veya Britanya tarafından uygulanan sömürgecilikten ayırıyordu. Komşu devletlere yapılan Amerikan askeri müdahaleleri uzun bir liste oluşturmaktadır: Şu ya da bu zamanda Haiti, Panama, Dominik Cumhuriyeti ve Orta Amerika Cumhuriyetlerinin çoğuna müdahale edilmişti. 1898'deki Amerikan fetihlerinden itibaren bu tür harekâtlar Birleşik Devletler'in kendisiyle ilgili, denizaşırı toprakların kararlı ve güçlü bir oyuncusu olduğuna dair, yeni bir kanı edinmesini sağlamıştı. Ne var ki Birleşik Devletler'deki seçkin kamuoyunun nüfuzlu bir kesimi, ülkenin kendisiyle ilgili tam anlamıyla bir sömürgeler hâkimi olduğuna dair bir kanı geliştirmekten çok uzaktaydı, çünkü bu kesim kıtasal bir imparatorluğu beyaz, Hristiyan bir ulusa dönüştürmekle meşguldü. Birleşik Devletler, denizaşırı topraklardaki halkları açıkça farklı bir şekilde –ve muhtemelen uzun bir süre– yönetmeyi mümkün kılan, İngiliz Sömürgeler Bakanlığı gibi kurumlar yaratamamıştı.

SONUÇ

Fransa, Almanya, Britanya, Portekiz ve Belçika 19. yüzyıldaki sömürge fetihlerine yeni teknolojiler getirmiş ve imparatorluğa has salahiyet duygusunu da artırmışlardı. Egemenlik repertuvarları da yön değiştiriyordu. 17. yüzyılda serbest ticaret emperyalizmi Britanya açısından hiçbir anlam ifade etmezdi. Bu taktik deniz imparatorluklarının azılı dünyasında başarısızlığa mahkûm olurdu. Erken 19. yüzyılda

Britanya'nın ekonomik dönüşümüyle birlikte, bu başlarda gerçekçi bir stratejiyen, daha sonra diğer imparatorluklar aradaki farkı kapattıkça gitgide sorunlu bir hal almaya başlamıştı. Kölelik 17. yüzyılda imparatorluğun sıradan bir özelliği idi. Ancak kölelerin ve kölelik karşıtı hareketlerin eylemleriyle 19. yüzyıl içinde imparatorluk repertuvarlarından çıkarılmıştı. Yeni teknoloji Afrika'nın fethini yüzyıl öncesine kıyasla kolaylaştırmıştı. Ne var ki endüstrileşme Avrupalı güçlerin dünyanın büyük bir bölümündeki hammadde kaynaklarına ve pazarlara güvenli erişim risklerini de artırmıştı. 19. yüzyılın hükümetleri artık eski, hiyerarşik rejimlerden farklı ehil devlet yönetimine dair düşünceler geliştiriyorlardı.

Acaba bu değişiklikler imparatorluğun –aracıların işbirliğini temin etmek, yurtiçindeki politik aktörlere imparatorluk egemenliğini cazip kılmak veya bunun normal görünmesini sağlamak ve diğer imparatorluklarla etkin bir şekilde yarışmak gibi– kaçınılmazlıklarını ne ölçüde etkilemişti? Mitralyöz ve telgraf, 13. yüzyılda Avrasya'nın büyük bölümüne üstün bir güçle yüklenip çaresiz bırakan zırhlı Moğol atlılarından ve habercilerinden farklıydı. Ancak Afrika'nın uçsuz bucaksız mekânlarında hız ve ateş gücü ile de kalıcı veya dönüştürücü bir egemenliğe tahvil edilememişti.

19. yüzyılın sömürge fetihleri de, daha öncekiler gibi, hızlı ve kanlıydı. Bazı koşullarda sömürge yönetimleri sertleşmiş, etkili birer gözetim ve cezalandırma aygıtlarına dönüşmüşlerdi. Başka yerlerdeyse gevşek, gelişigüzel bir şekilde varlık göstermişler, arada sırada sertleşmişlerdi. Sömürge rejimleri bazen “geleneksel” toplumları dönüştürmeye ilişkin iddialı hedeflerini açık seçik dile getirmişler, sömürgeleştirilmiş insanlar bunlara direnince de geri adım atmışlardı. Muazzam imparatorlukların bunları yapmaya büyük ölçüde gücü yetiyordu, çünkü daha kapsamlı egemenlik repertuvarları vardı ve hasımlarının hayati önemdeki kaynakları tekelleri altına almalarını engelleyebiliyorlardı.

Peki, Avrupalıların bilim, ekonomi ve yönetime dair ustalık iddialarına eşlik eden –kültürel ve ırksal– üstünlük duygusuna ne demeli? 19. yüzyıl çoğunlukla imparatorluklara has farklılıkların yönetimi politikalarının kritik biçimde yön değiştirdiği; ırk konusunun *tek* değilse bile en önemli konu haline geldiği dönem olarak görülür. İnsanlığın bölümlere ayrıldığı, kategorilerden ziyade ilişkilere dayalı hiyerarşi ve eşitsizliğin yerini siyah-beyaz karşıtlığının aldığı, ırkların farklı ve eşitsizliğine dair “bilimsel” tezlerle desteklenen bir dizi uygulamanın ortaya çıktığı devir sayılır. 18. yüzyıldan itibaren fiziksel ve kültürel farklılıklar Avrupalı düşünürlerin akıllarını başlarından almıştı. Hatta bazıları insan topluluklarının medeniyetin farklı “aşamalarını” yansıttığını ileri sürmüşlerdi. Afrika ve Asya'ya keşif, sömürü ve hüküm sürmek için daha fazla Avrupalı gittikçe, fetih ve hâkimiyet deneyimleri onlara ırksal hiyerarşi teorilerini doğrular gibi gelmişti.

Avrupalıların ırka dair düşünce ve davranışlarının uyumsuz, tutarsız ve kararsız olduğuna dikkat çekmek, sömürgelerdeki ırkçı hitap ve uygulamaların içerdiği nefreti, fetih savaşlarında katledilen veya maden ve plantasyonlarda sömürülen yerli halkın insanlıklarının merhametsizce görmezden gelinmesini ve boyunduruk altına alınan insanların maruz bırakıldığı can yakıcı ayrımı hafifletmez. Sömürge politikalarında ırk unsurunun gerçekte nasıl kullanıldığı, tüm imparatorlukların karşı karşıya kaldığı rastlantılara ve çelişkili politik mecburiyetlere bağlıydı. İdareciler, 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılda, fark gözetmek ve sömürge mensuplarının melez bir nüfus oluşturmalarını veya “yerleşmelerini” engellemek için yoğun çaba harcamışlardı, çünkü ırklar arası duvarlar geçirdi.

Sömürgeci yöneticilerin, Hintli prensleri veya Afrikalı kralları ne kadar küçümserlerse küçümserler, araçlara ihtiyaçları vardı. İmparatorluk yönetimleri, ancak sömürgeciliğin Avrupalı bir bürokrasiyi, asker ve polis gücünü ayakta tutacak kadar yoğun ve kârlı olduğu—Güney Afrika gibi—durumlarda yerli seçkinlerin yardımlarından vazgeçebiliyorlardı. İmparatorlukların aracı edinmekte kullandıkları sürekli bir politikaları yoktu. Hazır buldukları otoriteyle birlikte çalışıp, yapılarını yeniden şekillendirmeleri gerekiyordu. Bazı yerli seçkinler halklarını, topraklarını ve hayat tarzlarını savunmuş; sömürgeciliğin toprak yağması, işgücünü zorla çalıştırma, adaleti yok sayma gibi yönlerine karşı direnmiş; bazılarıysa imparatorluk ortamında kendileri için yeni fırsatlar kollamış, hatta bazen şartları sömürge rejimlerinin kaldırabileceğinden fazla zorlamışlardı. Ekonomik araçlar da politik olanlar kadar elzemdi: Plantasyon ve madenlerin dışındaki bölgelerden elde edilecek sömürge gelirleri yerli çiftçi ve tüccarlara—az çok zengin işadamları kadar sömürülen işçilere de—bağlıydı.

İmparatorlukların, temsilcilerini harekete geçirecek, kendilerine mahsus egemenlik türüne ilişkin bir tasavvur sunmaları gerekiyordu. Ayrıca yurtiçindeki, artık kendi politik haklarının bilincinde olan, insana mükemmellik ve ilerleme vaat eden ideolojilere kapılmış kamuoyunun da desteğini veya en azından rızasını almaları şarttı. Hem hükümetler, hem de sömürgelerde çıkarı olan özel sektör kuruluşları propaganda için—sömürge projesiyle ilgili açık seçik ve olumlu bir imaj geliştirmek için—çok çaba harcamıştı, ancak bunların kamuoyunu ne kadar derinden etkilediği belli değildir. Gitgide daha fazla bilgiye ulaşp, bunları yayımlama imkânlarına kavuşmuş olan dini ve hayırsever örgütler, kötü muameleleri teşhir edip, sömürge toplumları için alternatifler sunabiliyorlardı. Sömürgelerdeki skandallar Las Casas veya Burke zamanlarına kıyasla çok geniş alanlara yayılıyordu. Sömürgeci hükümetler ırklar arasındaki sınırları ne kadar kontrol altında tutmak için gayret ederse etsin, ırk ayrımını ne kadar işlerin doğal düzeni gibi göstermeye çalışırsa çalışsın, hem yurtiçinde hem de yurtdışındaki toplum ve siyasete meydana gelen değişimler, sömürgeci girişimleri sorgulanır hale getirmişti.

Ne var ki ırkçı bir düzenin uygulanmasının önündeki en önemli engel –sömürge rejimlerinin kontrol edemediği mekânlardan alabildiğine faydalanma yönündeki girişkenlikleri, imparatorluk ilişkilerinin sağladığı imkânları, kendi bildiklerini okuyarak kullanma yetenekleri sayesinde– bizzat koloni halkından ileri gelmişti. Sömürge hükümetlerine daha yönetim pekiştirilmeden meydan okunmuştu. Üstelik sadece ayaklanmalarla değil, Afrika'daki bir misyonerlik merkezine yakın oturan bir öğretmenin, kendi cemaatinin geleneklerini bir Avrupa dilinde kayda geçirip, böylelikle Avrupa'ya özgü moderniteyle Afrika'ya özgü geleneğin karşılığını kabul etmediği, sessiz sedasız eylemleriyle. Ya da ıslah edilen bir Hinduizm'in veya çağa ayak uyduran bir Müslümanlık taraftarlarının veya öğrendikleri dinin gereklerini beyaz misyonerlerin kontrolü olmaksızın yerine getirebilmek için kendi kiliselerini kuran Batı Afrika'daki Hristiyanların itirazlarıyla karşılaşmışlardı. Misyonerlik cemiyetleri ve sömürge hükümetleri alt kademelerde görev yapmak üzere yeterli sayıda Afrikalı ve Asyalı eğitir eğitmez, bu araçlar sömürge rejimlerinin çizmeye çalıştığı sınırları bulanıklaştırmışlardı. Eğitimli yerli seçkinler Avrupa'nın kültürel imkânlarının farkında oldukları gibi, yüz yüze geldikleri dışlanmanın da bilincindeydiler. Varlıkları sömürgelerin ikili yapılarını karmaşıktırıyor; sözlü ve yazılı müdahaleleri hem sömürgecilerin anlayacağı dilde, hem de kendi cemaatlerine özgü dil ve ilişki ağlarında, sömürge yönetimlerinin eleştirilmesine yol açıyordu.

İrkçi ideolojilere de imparatorlukların küresel ölçeğinde meydan okunmuştu. Örneğin Afrika, Avrupa, Birleşik Devletler ve Batı Hint Adaları'ndan aktivistleri bir araya getiren ilk Tüm Afrikalılar Konferansı 1900'de Londra'da toplanmıştı. Konferansta ortak ayrımcılık ve baskı deneyimleriyle, bunlara karşı başlatılacak mücadele konuları tartışılmıştı. Afrikalı Amerikalı düşünür ve politik lider W. E. B. DuBois 1903'te kesin bir öngörüyle şöyle yazmıştı: “20. yüzyılın sorunu ırk ayrımı sorunudur.” Beyaz siyah ayrımı modernitenin ne sorgulamadan kabul edilen, ne de ilerde kabul edilebilecek bir olgusuydu. Aksine bu olgu bir sorgulama, tartışma, seferberlik, hatta bazen şiddet odağı haline gelecekti.

Eğer tutarlı bir yönetim ideolojisinin yerine ırk tartışma odağı haline geldiyse, bu durum –çağdaşları (veya daha sonraki araştırmacılar) kabul etmek istemeseler de– Avrupalıların 19. ve 20. yüzyıldaki yönetim pratiklerinin eskilerinden kesin çizgilerle ayrılacak kadar farklı olmamasındandır. 19. yüzyıl imparatorluklarının sorunu yeni gözetim ve denetim tekniklerinin eksikliği değil, bunları uçsuz bucaksız alanlarda yaşayan büyük nüfuslar üzerinde düşük bir maliyette uygulamaktı. Afrika'nın büyük bölümünde –bir insan topluluğu hakkında bilgi edinmenin en basit şekli olan– ilk nüfus sayımları ancak 1940'ların sonlarında –Çinli memurların benzer verileri toplamaya başlamalarından yaklaşık iki bin, Britanya'nın Hindistan'da yaptığı sayımlardan aşağı yukarı yüz yıl sonra– yapılabilmişti. Sö-

mürgeci devletler risklerin olağanüstü ölçüde yüksek olduğu yerler hariç mali imkânlarını, insan güçlerini veya iradelerini, ne kaba sömürü ne de toplumsal mühendisliğin makul sınırlarını zorlamak için vakfetmişlerdi. Avrupalılar bir madeni işletebiliyor, yerleşimcilerin kendilerini memleketlerinde hissedebilecekleri bir şehir planlayabiliyor, bir ordu ve bir hapishaneyi idare edebiliyorlardı. Ancak teknoloji ve toplumsal mühendislik, “sömürgeleştirilmişlerin” vücut ve zihinleri üzerinde sağlam bir kontrol ağı kurulması yerine, parçalanmış toplumlar yaratmıştı.

“Afrikalıları” veya “Hintlileri” yönetme ve sömürme arzusuyla, araçlarla birlikte çalışma zorunluluğu arasında sıkışıp kalan sömürgeci güçler, kabile ve cemaatlerin her birinin kavrandığı kadarıyla, kendine has özelliklerine göre ve emir komuta zinciri içinde yönetilebileceklerini tasavvur etmişlerdi. Sömürge hükümetleri tebaalarının el ele verip büyük çaplı politik yapılar meydana getirme becerisine sahip olduklarını kabullenmek istememişlerdi. Bu yüzden imparatorluğa özgü tahayyüllerde hep daha eski imparatorlukların kullandığı patrimonial stratejiler nüksedip durmuştu. Tahayyüllerinde, Avrupa’da gelişmekte olan ve kendi temsilcilerini seçen –ayrıca sosyal programlara ve gözetime tabi tutulabilecek– yurttaşlar topluluğu kavramının yanına dahi yaklaşmamışlardı.

İmparatorluğun yapısındaki en yeni unsur imparatorlukların yurtiçinde yönetiliş biçimiydi. 19. yüzyılda 17. yüzyıla kıyasla nerede olursa olsun otoritenin yuvarıdan aşağıya uygulanmasını doğal karşılamak zorlaşmıştı. Sömürge yönetimleriyle bir dizi apayrı uygulama diye tanımlanıp savunulur hale gelmiş; bu yüzden de eleştiri ve saldırı konusu olmuştu. Avrupa ülkelerindeki halk egemenliği ideali sömürgelerde uygulanmamıştı. Halbuki bu ideal, eğitilmiş Asyalı ve Afrikalılar için de –bildikleri ama sahip olamayacakları bir şey– bir referans noktasıydı.

Hiç kuşkusuz, Avrupa’daki Aydınlanma düşüncesi ve demokrasinin zaferleri eksikti. Egemenliklerini gerçekten kullanan imparator ve krallar varlıklarını 20. yüzyıla girildiğinde bile koruyorlardı. Cumhuriyetlerdeyse seçkinler, köylülerin ve işçilerin hükümeti çok fazla etkilememesini sağlama almaya çalışıyorlardı. Ancak egemen yurttaşlar topluluğu ihtimali dahi sınır problemini akla getiriyordu. Fransa’da tam kimin yurttaş haklarına sahip olması gerektiği konusu 1790’lardan 1950’lere kadar –yurtiçinde ve denizaşırı bölgelerde– zaman zaman tartışılmıştı. Irkçı dışlama sadece kolonileri ele geçirip onları sömürmenin gerekçesi değil –Birleşik Devletler’de çok sık ileri sürülen– beyaz olmayanların politik yapıya katılma tehlikesini savuşturmak, hatta bir ihtimal yurttaş haklarını da talep etmelerini engellemek için, aksi yönde hareketin de dayanağı halini alabiliyordu.

19. yüzyılda imparatorluk güçlerinin tebaalarından umdukları, yüzyıllar önce-
sindeki gibi, şartlı da olsa rıza göstermeleriydi. Çoğu Avrupalı muhtemelen kaydettikleri ilerlemelerinin, onlara boyunduruk altında tuttuklarına dilediklerini ya-

pabilme hakkı verdiğini –onları hiçbir sınır tanımadan sömürme veya Avrupalı suretinde yeniden yaratabileceklerini– düşünmüştü ama yapamamışlardı.

Geç 19. yüzyılın imparatorluk ideologlarına göre sömürgeciliğin modern olduğu iddiası –daha iyi bir imparatorluk meydana getirmeyi öngördüğünden– ahlaklı bir tezdi. Günümüzdeyse bazı araştırmacılar ahlaka uygun bir başka savı; sömürgeciliğin kötülüklerinin “modernite” ve “Aydınlanma düşünceleriyle” açıklanabileceğini ileri sürüyorlar. Açıkçası Avrupa’ya özgü sömürgecilik belirli bir zaman diliminde varlık bulmuş ve meşruiyetini kısmen devrin ideolojik akımlarına dayandırmıştı. Ancak daha önce değindiğimiz gibi (ve bir sonraki bölümde daha ayrıntılı ele alacağımız üzere) modernleştirici ve aydınlanmış bakış açılarının çok yönlü etkisi vardı. Sömürgecilik uygulamalarının veya genel olarak sömürgeciliğin eleştirilmesi kadar, bunların meşruiyet kazanmasına da ilham vermişlerdi. Ayrıca bu bakış açıları uygulandıkları ülke sınırları içinde birbiriyle çelişkili yorumlara da maruz kalmışlardı. Sömürgecilik sorununu bir modernite sorunu olarak dile getirmek, dikkat dağıtıp sorumlulukları soyutlamalar arkasına gizlemektir. Vahşi katliamları sürdürenler, işçilere merhametsizce davrananlar ve sistematik olarak Afrikalı veya Asyalı kültürleri karalayanlar, tercihlerini bile bile yapmış; bu seçimlerinin doğalmış gibi görünmesini sağlayan durumları yaratmışlardı. Üstelik bunları onlara karşı gelenlerin –metropol ve kolonilerdeki prensip sahibi bir avuç insanın– yüzlerine baka baka ifa etmişlerdi.

Avrupalı seçkinlerin 20. yüzyıla girilirken görülen kendini beğenmişlikleri, başlarına gelenlerden kaynaklanan endişeyle yan yana var olmuştu: Yurtiçinde kapitalist gelişme ve politik katılımın yarattığı ihtilaflar; denizaşırı bölgelerde kategorik ayrımlarla hiyerarşik bağlantılar arasındaki gerilimleri yönetmenin zorluklarından doğan kaygılar. Yine de 19. yüzyılda Avrupa’daki rekabeti harekete geçiren ve 20. yüzyılda Avrupa’yı paramparça eden uzlaşmazlıklar, Avrupalılarla Avrupalı olmayanlar arasındaki hâkimiyet veya bağımsızlık mücadeleleri değildi. Ne de burjuvaziyle proletarya veya homojen etnik veya ulusal nüfuslar arasındaki savaşımardı. Bunlar, her biri heterojen nüfuslara sahip, Avrupa’daki veya dışındaki topraklarından kaynaklanan askeri ve ekonomik güçlerini farklı şekillerde birleştiren imparatorluklar arasındaki çatışmalardı. 16. yüzyıldaki gibi, 19. yüzyılda da az sayıda Avrupalı devlet, birbirini denizaşırı bölgelerin yanı sıra komşu topraklardan daha fazla kaynak elde etmeye sürüklemiş veya en azından bunu yapmaya çalışanları etkisizleştirmeye yöneltmişti. Avrupalılar bir süreliğine bu çekişmelerin yol açtığı ihtilafları baskılamayı başarmışlardı ama temel sorun devam etmişti.

Sömürge hâkimiyeti, Avrupalıların dünyayı kendi suretlerinde veya kendi çıkarları için yeniden yaratacakları bütünleştirici bir tasavvurun gerçekleşmesini sağlamadığı gibi, sağlayamazdı da. İmparatorlukların vermeleri gereken tavizler Avrupa sömürgeciliğini modernleştirme hayallerine ağır basmıştı.

EGEMENLİK VE İMPARATORLUK

19. Yüzyıl Avrupası ve Yakın Çevresi

Viyana Kongresi'yle (1815) I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği yıllar arasındaki dönemde Avrupa, imparatorluk arası rekabetin mücadele alanı olarak kalmıştı. Denizaşırı sömürgelerle ilgili iştahı kabartan husumetler Avrupa haritasının yeniden çizilmesine yol açmıştı, hem de defalarca. 19. yüzyılda Orta Avrupa'da yeni bir imparatorluk kurulmuştu (Almanya), doğudaki imparatorluk yayılmaya devam etmişti (Rusya), uzun bir süredir varlığını koruyan bir imparatorluk küçülmüştü ama çekirdeğini yeniden yapılandırmıştı (Osmanlı), karmaşık Habsburg Monarşisi kendini –karmaşık bir şekilde– yeniden örgütlemişti. Yeni ideolojiler ve yeni sosyal bağlantılar, tebaa ve seçkinleri yönetmenin yerleşik usullerini tehdit ettikçe, imparatorluk liderleri de bir dizi zorlukla karşı karşıya kalmışlardı. Artık denizaşırı bölgelerin bir süper gücü haline gelen Büyük Britanya ve kapitalizmin öncü kuvvetleri arasındaki diğer imparatorluklar, artan imkânlarını Avrupa ve yakın çevresindeki toprak ve insanlar üzerindeki rekabetlerinde kullanmışlardı. Bu bölümde her biri farklılıkları yönetim politikalarında, imparatorlukların egemenlik coğrafyasında ortaya çıkan değişikliklere göre ince ayar yapan Rus, Osmanlı, Alman ve Habsburg İmparatorluklarına dikkat çekeceğiz.

Savaş –imparatorlukların arasında ve içindeki, Avrupa'da ve dışındaki savaşlar– imparatorluklara özgü bu yeniden düzenlemelerde önemli bir rol oynamıştı. Avrupalı hasımlarınca kışkırtılan Ruslar ve Osmanlılar, kesin sonuç alınamayan anlaşmalarla kesintiye uğrayan uzun savaşlar silsilesine devam etmişlerdi. Prusyalılar Danimarkalılar ve Avusturyalılarla, ayrıca Fransızlarla çatışmış; Habsburglar başkaldıran İtalyanlara, hasım Almanlara ve Osmanlılara karşı mücadele etmişlerdi. Rus, Osmanlı ve Habsburg egemenliğine karşı ayaklanmaların yanı sıra devrim girişimleri hem hükümdarların tebaaları üzerindeki hâkimiyetlerini tehdit etmiş, hem de hasım imparatorluklara istismar edebilecekleri fırsatlar vermişti. Kırım Savaşı –yüzyılın ortasında yaşanan Rus, Osmanlı, Britanya ve Fransız İmparatorlukları arasındaki büyük çarpışma– aşağı yukarı dört yüz bin cana mal olmuştu.

Savaş görünüşte imparatorlukların birbirleriyle aynı noktada buluşabilecekleri

tek yol olduğundan, ekonomik güç imparatorluğa özgü kontrolü sürdürmek veya genişletmek için elzemdi. Yeni servet, yeni üretim süreçleri ve işgücünü düzenlemenin yeni yöntemleri, kıta üzerinde eşitsiz bir şekilde dağılmış; imparatorluk yönetimleriyle tebaaları arasındaki, tebaalar arasındaki ve imparatorluklar arasındaki ilişkileri sarsmıştı. Britanya İmparatorluğu, Avrupa'nın kıyılarındaki zayıf rakiplerine karşı "serbest ticaret" silahını kullanmış; Alman İmparatorluğu'ysa çeşitli bölgelerini dizginleyerek bunlardan endüstriyel bir güç merkezi yaratmıştı.

Yeni politik, kültürel ve entelektüel ihtimaller imparatorlukların sınırlarını aşmıştı. Kölelik karşıtı harekete katılanlar gibi liberaller, sosyalistler, anarşistler, milliyetçiler, dini reformcular ve feministler birbirleriyle bağlantı kurabiliyor ve davalarını destekleyebiliyorlardı. Rusya'ya 1830'da başkaldıran Polonyalı asilerin sloganı "Sizin ve bizim özgürlüğümüz için" idi. Bu tür kesişen seferberlikler, boyunduruk altındaki nüfusları kontrol altında tutmakta dikey bağları tercih eden imparatorluk yönetimlerinin kâbusuydu.

19. yüzyıl boyunca egemenliğin temelleri ve işlevleri sorgulanıp durmuştu. 18. yüzyılın felsefi devrimi iktidarın geleneksel mesnetlerinin altını oymuş, Fransız ve Amerikan devrimleri de politik tahayyülün ufkunu genişletmişti. Fransız yurttaşları krallarını öldürüp, birkaç yıllığına olsa da Roma benzeri bir cumhuriyet kurduklarında, acaba bu imparator ve sultanlarla, onların mevcut veya muhtemel tebaalarıyla ilişkileri açısından ne anlama geliyordu? İmparatorluk devrimle yıkılmamıştı –19. yüzyılın Fransası'nda iki Napolyon kendini imparator ilan etmiş, yeni bir Alman hükümdarı da kayser unvanını benimsemişti– ancak imparatorluk yönetimleri ve düşmanları gayet iyi biliyordu ki, politik meşruiyet ve haklara ilişkin alternatif kaynaklar çoğu insanın aklına takılmıştı bir kere.

Buna rağmen devletler yeniden kurulurken veya yenileri inşa edilirken kimlerin hakları hesaba katılacaktı acaba? 19. yüzyılın Avrupası'nda politik yapıların yeniden tesisine temel olarak alınabilecek birden fazla aday vardı: Din, tarih, sınıf, etnik köken, medeniyet, politik gelenek... Bunların her biri insanların ortak davaları ve yönetenlerden talep edecekleri veya kendi yönetim haklarını öne sürmek için esas alınabiliyordu. Bu iddialarda bulunanlar sadece başkaldıranlar veya ulusal vatanseverler değildi. İmparatorluklar birbirlerine karşı çeşitli meşruiyet kavramlarını ileri sürdükleri gibi, bunları fark gözeterek kendi nüfuslarına karşı da kullanmışlardı. Ulusal veya dini haklara ilişkin düşünceler, defalarca başkalarının imparatorluklarına müdahalenin gerekçesi yapılmıştı.

Rus, Habsburg ve Osmanlı İmparatorluklarının liderleri, hasım imparatorlukların askeri ve ekonomik üstünlüklerine karşı politik yapılarını canlandırmak için –devlet gelirlerini artırmak, sadakat duygularını ve ordularını güçlendirmek gibi– tedbirler almışlardı. Her imparatorluk yeni egemenlik kavramlarına tepki vererek,

parlamentolar ve tebaalarının haklarıyla ilgili ince ayarlar yapmak dahil, politik kurumları üzerinde denemelere girişmişlerdi. Her imparatorluk, İngiliz ve Fransızların “sömürge” politikalarını hasetle olsa da dikkatlice gözlemiş, her biri kendine mahsus medenileştirme misyonunu yürütmüş, her biri farklılıkları yönetim politikalarıyla ilgili yepyeni çözüm yolları bulmuştu. Her imparatorluk, insanların ve imkânlarını çağdaştırma çabaları sırasında beklenmedik ve istikrar bozucu tepkilerle karşı karşıya kalmıştı. İnisiyatifleri merkezileştirmeye, liberallerin savunduğu homojen ve siyasi güç sahibi yurttaşlığın bir araya gelmesi, dini veya etnik gruplar arasında ve içinde kaynayan düşmanlıkları harekete geçirmişti. Tarihi I. Dünya Savaşı’nın galiplerinin yazdıklarından okuyup tekrarlayanların basmakalıp düşüncelerinin aksine Rus, Osmanlı, Alman ve Habsburg İmparatorlukları 1914’e, rakiplerine benzer şekilde, modernleştirilmiş ordularıyla, kısa süreli bir çatışma beklentisiyle, tebaalarının vatanseverliklerine bel bağlayarak varmışlardı, üstelik imparatorluk arası savaşın bu raundunun tam istedikleri gibi gerçekleşeceği umuydu.

RUSYA VE AVRUPA: İMPARATORLUĞU YENİDEN TASARLAMA

Napolyon’un imparatorluk dramının son sahneleriyle başlayalım. Mart 1814’te Rus İmparatoru I. Aleksandr’la, Prusya Kralı III. Friedrich Wilhelm’in başında oldukları müttefik orduları Paris’e girmişti. Napolyon, Roma İmparatorluğu günlerinden beri birçok hükümdarın başına geldiği gibi, kıtadaki birden fazla gücün evrensel bir imparator olmaya özenene karşı yeniden şekillendirdikleri bir ittifaka yenik düşmüştü. Bu sefer Avrupa’yı yeni bir şekle sokma mücadelesinde başrolü Rusya oynamıştı.

Büyük Yekaterina’nın torunu Aleksandr, hükümdarlığının (1801-1825) başlarında Rusya’nın merkezi idaresini Napolyon’un bakanlıklarına benzer şekilde yeniden yapılandırmıştı. 1807’de Fransa’ya karşı çok devletli bir ittifak çökünce, Aleksandr Napolyon’la tipik bir imparatorluk barış antlaşması yapıp, Avrupa’yı Rus ve Fransız nüfuz alanlarına bölmüşlerdi. Napolyon’un 1812’de Rusya’ya saldırmasının ardındansa Avusturya, Büyük Britanya, Rusya ve Prusya’nın liderliğinde, yeni bir Fransa karşıtı ittifak kurulmuştu. Rusya’nın kararlı katkılarıyla müttefiklerin zaferi I. Petro’nun isteğini yerine getirmişti: İmparatorluk Avrupa sahnesinin açıkça büyük bir gücü haline gelmişti.

Muzaffer imparatorluklar, kendi çıkarlarını korumak ve pekiştirmek için Viyana Kongresi’nde Avrupa’yı aralarında bölüşmüşler, Hollanda Krallığı’nı yaratmışlar, Ren bölgesi Prusya topraklarına katılmış; Avusturya egemenliği Kuzey İtalya

ve Alpleri içerecek şekilde genişletilmiş, taksim edilen Lehistan topraklarıyla ilgili ince ayar yapılmıştı. Prusya ve Avusturya'nın çeşitli krallıklar, prenslikler ve düklikler üzerindeki egemenlikleri de iade edilmişti. Rusya 1814'ten önce ilhak ettiği Finlandiya ve Besarabya'yı elinde tutmuştu. Varşova Grandüklüğü'nden geriye kalan topraklar üzerinde kendi anayasasıyla bir Polonya Krallığı kurulmuş, kralı da Rus imparatoru olmuştu. Bu bir restorasyon değil, başa çıkılamayan bölgelerinde Avrupa haritasının imparatorluğa has bir şekilde yeniden çizilmesi idi. Uygun olan yerlerde egemenlik buyruk altına alınmış, toprak parçaları değiş tokuş edilmiş, bazı krallıklar birleştirilmiş, bazılarıysa paylaşılmıştı.

Kongre farklı prensipler üzerine kurulu iki resmi ittifak üretmişti. Savaşın çektiği acıların ardından koyu dindar olan Aleksandr, "Kutsal İttifak" kanalıyla selametçi gündemini gerçekleştirmeye çalışmıştı. İttifak üyeleri içişlerinin ve aralarındaki ilişkilerin "Kurtarıcı Tanrı'mızın evrensel dinine" ve "Adalet, Hristiyan Hayırseverliği ve Barışın kurallarına" dayandırılacağını vaat edeceklerdi. Bu ifade bazı diplomatlara saçma gelmişti; ancak Vatikan, Osmanlılar ve Britanyalılar hariçindeki çoğu Avrupalı güç Hristiyan ilkelerinin altına imza atmıştı. İkinci anlaşma Napolyon'la savaşmak üzere kurulan, Avusturya, Büyük Britanya, Rusya ve Prusya'nın yer aldığı Dörtlü İttifak'ının devamını sağlamıştı. Bu güçlerin temsilcileri belirli aralıklarla toplanıp, ortak çıkarları hakkında istişarelerde bulunma, ayrıca Avrupa'daki refah ve barışı geliştirmek için alınabilecek tedbirleri gözden geçirme kararı almışlardı. Zaman içinde üyeleri değişse de –ittifaka 1818'de Fransa katılmış, bir süre sonra da Britanya ayrılmıştı– ittifak "konferans sistemi" diye adlandırılacak (Avrupa'nın büyük güçlerinin toplanıp arabuluculuk yapmayı üstlendiği) bir düzeni devreye sokmuştu.

Bu iki anlaşma da Avrupa'nın coğrafi bir bölgeden politik bir varlığa dönüşüğünü ifade ettiği gibi, farkındalık kazanan Avrupalılara paktlardan daha uzun ömürlü olacak ideolojik bir platform da sunmuştu. Kutsal İttifak yeni Avrupa düzeninin Hristiyan temellerini teyit etmiş, konferans sistemiyse Avrupa dahilindeki bölgesel politikaların yarattığı tehlikelerin kabulünü sağlamıştı. Nitekim eşgüdüm taahhüdü Avrupalıların 1880'lerde Afrika'daki sömürge rekabetlerini bir düzene sokma sırasında işe yaramıştı (Bölüm 10).

Aleksandr'ın orduları Rusya'nın büyük bir güç olduğunu ispatlamışlardı ama dev imparatorluk gerçekten Avrupa'nın parçası mıydı? 18. yüzyılın gezgin ve filozofları Avrupa'nın varsayılan medeniyetiyle doğularındaki yarı vahşi toplumlar arasına bir sınır çizmişlerdi. Napolyon'a karşı Rus zaferi ve çarın şatafatlı resmigeçitleri Rusya'yla ilgili militarist bir görüntü yaratmıştı. Romanov İmparatorluğu'ndan korkulmuş, imparatorluğu gözlerde büyütülmüş ama Avrupalı bir dünyada hoş karşılanmamıştı.

Harita 11.1 1815'te Avrupa'daki ve çevresindeki imparatorluklar

Aleksandr Avrupalılara özgü ilerlemeleri Rusya'ya uyarlarken seçici davranmış ve bunlar otokratik yönetim pazarlıklarıyla kısıtlanmıştı (Bölüm 7). Saltanatına kanlı bir başlangıç yapmıştı (soylular gözden düşen babasına suikast düzenlemişlerdi) ama bunu reformlar izlemişti. Aleksandr'ın yaşıtı genç soylular Batı Avrupa'nın kurumlarına da, politik teorilerine de aşındılar ve çara hem serflerin özgürleştirilmesi, hem de anayasal değişiklik önerilcrinde bulunmuşlardı. Mevzuatı toprak ağalarının emekçiler üzerindeki güçlerine bazı sınırlar getirmiş; Baltık bölgelerindeki serfler özgürleştirilmişti. Devlet idaresini iyileştirmek amacıyla yeni

üniversiteler açılmıştı. Ancak imparatorun tek başına ve sınırsız bir güce sahip olması konusunda, Aleksandr'ın yanı sıra hem çoğu soylu, hem de üst düzey devlet görevlileri eskisi gibi yan çizmişlerdi. Önceden olduğu gibi iktidarın patrimoniyal yapısı –çara gözdelelerinin danışmanlık yapması– soyluların otorite devri için birlikte hareket etmelerini engellemişti.

Aralık 1985'te imparatorun seçkin hizmet erbabı arasındaki fikir ayrılıkları acımasızca ele verilmişti. Çoğu Avrupa'dan zaferle ve zihinleri anayasal projelerle dolmuş halde dönen bir grup subay, Aleksandr'ın 1825'teki ani ölümünün ardından bir komployla iktidarı ele geçirmeye çalışmıştı. Askeri komutanlar çara sadık kalmış ve “*Dekabrist'*” asilerin üstesinden birkaç saatte gelinmişti. İsyanın liderlerinden beşi idam edilmiş, diğer komplocularsa Sibirya'ya sürülmüştü. Bu başarısız darbe yeni çar I. Nikolay (1825-1855) tarafından otokrasi ilkesine kaşı bir başkaldırı olarak değerlendirilmişti.

Ayaklanmaya “Batı”yla –kelime gittikçe yaygınlık kazanıyordu– temasın neden olduğu inancı, Nikolay'ın (Sovyet KGB'sinin atalarından biri) Üçüncü Daire aracılığıyla gözetimi yoğunlaştırmasına yol açmıştı. Tutuklama, yurtiçinde veya yurtdışına sürgüne gönderme yoluyla kargaşa yaratma ihtimali bulunanların icabına bakılıyordu. Nikolay, yıkıcı düşüncelerle mücadele için ideolojik bir saldırı başlatmıştı. İdealist felsefelerin yanı sıra Napolyon sonrası Avrupa'da yaygınlaşan antik ulusal köken mitlerine tepki gösteren Nikolay, Rusya'nın geleneksel değerleri olduğu ileri sürülenleri –fazilet, itaat ve Hristiyanlığı– yüceltmışti. 1830'larda eğitim bakan yardımcısı “Ortodoksluk, Otokrasi ve Milliyetçilik” sloganını ilan etmişti. Dramatik törenlerde imparator, duygusal imparatorluk ailesi kültüne şefkatli bir ataerkillik, romantik sevgi, evlat düşkünlüğü modeli olarak yol gösteriyordu. Handedan –Nikolay'ın Prusyalı annesi ve karısı dolayısıyla yabancı kimliğine rağmen– Rusya'nın geçmişini, gününü ve geleceğini birleştirmenin peşinde koşuyordu.

İmparatorluk kültü reformların yerine geçmemişti. Ancak Nikolay reformlara siyasi güç sahibi bir halkın ön ayak olmasını değil, adımların imparator ve bakanlarınca atılmasını temin etmişti. İmparator 1830'larda Rusya'nın kanunlarının derlenip yayınlanmasına destek vermişti. Nikolay serflığı kaldırmamıştı ancak idaresi, soyluların arazilerindekiler olmasa da devlet arazilerinde yaşayan köylülerin (imparatorluktaki köylülerin yaklaşık yarısı) yönetimiyle ilgili reform yapmıştı. Rus Coğrafya Cemiyeti imparatorluğun çeşitli halklarına ilişkin sistematik araştırmalar başlatmıştı. Din konusundaysa Nikolay insaflı davranmıştı: Ortodoks kilisesinin Sibirya ve diğer bölgelerde misyoner kurumları açılmasına izin vermiş ama “yabancı” dinlerin devlet tarafından himaye ve idare edilmesi uygulaması sürmüştü.

Nikolay'ın muhtemel yıkıcı mihrakları baskı altında tutma çabalarına rağmen, entelektüel hayat Rusya'nın üniversitelerinde, kabul salonlarında, akademilerinde ve basın yoluyla serpilip gelişmişti. Rusya'nın kaderi ve kendine özgü geçmişine ilişkin tartışmalar, tarihin hayalci bir şekilde yeniden kurgulanmasına yol açmıştı. İmparatorun sloganı “milliyetçiliği” kışkırtmıştı, ancak daha doğru bir çeviriyle, bu bir devlet ilkesi olarak, “halkçılığın” harekete geçirilmesiydi. Bu Rus halkı mı, Rusya'nın halkları mı demekti, yoksa başka bir anlama mı geliyordu? Akademisyenler kendi tanımları ve imparatorluk ödenekleri için birbirleriyle didişiyorlardı. Rusya –“Batılılaşma” yanlılarının savunduklarıyla– Avrupa değerlerine doğru bir “ilerleme” mi kaydetmeliydi, yoksa –“Slavofillerin” tezi olan– ortaklaşalık ve iyiliğin kökeni antik Slavların geleneklerinde mi aranmalıydı?

İMPARATORLUK ARAZİSİNDE ULUSLARIN İNŞASI

Ulusun esası ve bunun ihtimalleri üzerine yapılan hararetili tartışmalar, sadece Rusya'ya özgü değildi. Bu imparatorluklar üstü bağlantılar çağında, Avrupa'nın dört bir tarafındaki insanlar, altüst olan medeni dünyada kendilerine bir yer edinebilmek üzere, artistik ifade, tarihi başarı ve yurttaşlık erdemi arasındaki doğru bileşimin arayışı içindeydiler. Birleşik Avrupa yanlılarının dil, tarih ve farklı ulusal grupların örf ve âdetleriyle ilgilerine, Alman ulusunu bir politik yapıdan ziyade bir kültür olarak gören Herder, Fichte ve diğer Almanlar ilham vermişti. Avrupalılar ayrıca eski Hristiyanlık devirleriyle, hatta Roma'yla bağlantı kurmaya çalışmışlardı.

Ulusal kültürlerle ve işe yarar Hristiyan soybilimine yönelik bu tür arayışlar, imparatorluklar arasındaki çekişmelerde birer silah haline gelmişti. Söz konusu durumun örneklerinden biri yeni bir “Yunan” devletinin doğuşuydu. Hem Britanya, hem de Rus İmparatorlukları Yunan geçmişine ilgili şanlı bir bağlantıları olduğunu ileri sürmüşlerdi: Britanyalılar artık Klasik Yunan Medeniyeti diye tanımlanan ve Avrupa'ya yol açanla; Ruslarsa kökleri Bizans'a kadar giden Ortodoks Hristiyanlık sayesinde. İki imparatorluk da, kendilerine Yunan adı veren ve 1820'lerde başkaldıran milliyetçileri destekleyerek, ortak hasımlarının –Osmanlıların– kuyusunu kazmanın peşinde koşmuşlardı.

Bir tarafın kazancının diğer tarafın kaybına neden olduğu Avrupa bölgesindeki ayaklanma hızla diğer imparatorlukları da içine çekmişti. 1826'da Rus ve Britanyalı liderler, asillerle Osmanlı sultanı arasındaki ihtilafları ortak bir yönetim altında çözmek için anlaşmıştı. Bir yıl sonra bu imparatorluklar arası eşgüdüm türüne, Britanya Dışişleri Bakanı Canning'in deyimiyle “barışçıl müdahaleye”, Fransızlar

da katılmıştı. Ne var ki üç müttefik Osmanlı donanmasını Navarin Körfezi'nde tuzağa düşürüp yok edince (1827), Britanyalılar yanlış imparatorluğa –daha güçlü olan Rusya'ya– yardımcı oldukları endişesiyle, savaşı diğerlerine bırakmaya karar vermişlerdi. Fransız birlikleri daha sonra üzerinde bir Yunan devleti kurulan topraklardan Mısır kuvvetlerini çıkarmış, Rusya da –adayının 1827'de Yunanistan'ın devlet başkanlığına seçildiği– diplomatik bir kampanyanın yanı sıra askeri saldırı başlatmıştı. 1828'de Rus birlikleri Konstantinopolis'e doğru ilerleyebilecek durumdayken Nikolay geri çekilmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nu saf dışı bırakmayıp sadece bazı parçalarını alarak sultanı ortadan kaldırıp bölgede çok taraflı bir arbede başlatmamak Nikolay'ın lehineydi.

Edirne Antlaşması'yla (1829) 17. yüzyıldan beri göz koyduğu yerler (Kafkaslar-daki topraklar, Karadeniz kıyısının bir bölümü ve Tuna Nehri'nin ağzının denetimi) Rusya'ya bırakılmıştı. Rusya görünürde Hristiyanları korumak için, Tuna Nehri çevresindeki Eflak ve Boğdan prensliklerini işgal etmiş; çarçabuk büyük toprak sahiplerinin hâkim olduğu bir idare kurmuştu. Rusların denetimindeki Yunan devlet başkanı 1831'de bir suikasta kurban gitmiş, Yunanistan –Bavyera kralının oğlu ve Katolik– bir krala sahip olmuş, ancak vatanseverlerin talep ettikleri tüm toprakları alamamıştı. Osmanlı tebaasıyla ilgili kargaşaya yol açabilecek, daha fazla hak iddiasında bulunulmasından korkan büyük güçler, Kral Otto'nun “Rumların kralı” değil “Yunanistan'ın kralı” tayin edilmesinde diretmişler ve böylelikle bir ulusu kendi çıkarları doğrultusunda vatan sahibi yapmışlardı.

Avrupalı güçler gözlerini birbirlerinin tahakküm girişimlerini engellemeye dikmişlerdi ama bu strateji hükümdarları imparatorluklar içindeki politik altüst oluşlardan korumamıştı. 1830'da birden fazla devrim patlak vermişti: Belçikalı Katolik ve Protestanlar Hollanda yönetimine başkaldırmış; Kuzeyli İtalyanlar Habsburglara, Fransızlar kendi krallarına karşı ayaklanmıştı. Rusya içinse sorun Polonya'ydı: Polonyalı soylular 1830'da Rus yönetimine karşı bir ayaklanmaya öncülük etmeye kalkışmışlardı. İsyanı bastırdıktan sonra Nikolay, 1815'te yürürlüğe konulan Polonya anayasasını hükümsüz kılmış ve Polonya'yı Rusya topraklarına katmıştı. Rusların dağlık bölge halklarına boyun eğdirmekte zorlandıkları Kafkaslar'da Dağıstan ve Çeçenistan'ın imamı¹ Şamil, Rus saldırılarına karşı, 1830'dan teslim olduğu 1859'a kadar süren bir direnişe önderlik etmişti.

1830'larda kopan kıyametten sonra Rus, Avusturyalı ve Prusyalı hükümdarlar “iç huzursuzluklar” veya “dış tehdit” durumunda birbirlerine yardım için uzlaşmışlardı. Anlaşma 1833'te Berlin Konvansiyonu'nda² resmileştirilmişti. Aynı yıl Rus birlikleri, Mısırlı türedi Mehmet Ali'ye karşı Osmanlı sultanının yardımı koş-

1 İmam: Devlet başkanı (çev.)

2 Berlin Konvansiyonu kapalı kapılar ardında yapılan bir toplantıydı. (çev.)

muştı. Bunun ödülü de, Rusya'nın Osmanlı topraklarındaki Hristiyanların hamisi rolünün teyit edildiği Hünkâr İskelesi Antlaşması olmuştu. Rusya'nın yardımı karşılığında Osmanlılar, savaş zamanında Boğazları askeri gemilere kapatmayı da kabul etmişti.

Nikolay 1830'ların ortalarında hanedanlık haklarına dayalı imparatorlukların egemenliğini pekiştirmiş gibiydi. Oysa yurtiçindeki sindirme politikaları, yenik düşen seçkinlerin, özellikle Polonyalıların ve Aleksandr Herzen gibi hoşnutsuz entelektüellerin, Rus yönetiminin baskıcılığına ilişkin kötü şöhretini pekiştirdikleri ve politik aktivistlerin arasına katıldıkları Avrupa'ya sürgüne gönderilmesine yol açmıştı. Avrupa'nın başka yerlerindeki devrimler, Rusya'daki değil, Nikolay'ı imparatorluklar arası politik kavgalara geri döndürmüştü. Nikolay, yeni bir politik başkaldırı dalgasının patlak verdiği 1848'de, "Avrupa'nın jandarmalığını" üstlenmişti. Müdahaleleriyle Balkanlar ve Macaristan'da Avusturya'ya yardım etmiş, Habsburg denetimini desteklemek için bölgeye iki yüz bin askerden oluşan Rus birliklerini göndermişti.

Avrupa'daki imparatorluk rejimleri 1848'den sonra hale yola koyulmuştu ama Nikolay ikinci bir devrim dalgasının yayılmasından ürküyordu. Rus öğrencileri ve sürgündekiler ayaklanmalara katılmışlardı. Bunların en ünlüsü, baş tacı edilen radikal "yıkım tutkusu yaratıcı bir tutkudur" sloganıyla, anarşist Bakunin'di. Rus soyluları Paris'te Rus "despotizmine" karşı işbirliği için Polonyalılara ve Ruslara çağrı yapmışlardı. Nihayetinde Avusturyalılar Bakunin'i teslim etmişlerdi. Bakunin, Nikolay'ın ölümüne kadar da Rusya'da hapis yatmıştı.

Tehlikeli düşünceleri bastırma Nikolay'ın son yıllarındaki belirleyici tutumu halini almıştı. Üniversitelerin müfredatından anayasa hukuku ve felsefe dersleri çıkarılmış; sansür sıkılaştırılmıştı. İmparatorun tebaası üzerindeki gücünü sergilemek amacıyla sarsıcı bir gösteri düzenlenmiş, Fyodor Dostoyevski dahil sosyalist bir çalışma grubunun üyeleri idama mahkûm edilmişler ve kurşuna dizilmek üzereyken cezaları tadil edilmişti. Batı'yla bağlantıları kesmek hem Rus İmparatorluğu'nda, hem de daha sonra Sovyetler Birliği'nde defalarca uygulanan bir düzeni koruma stratejisiydi. Böylelikle her seferinde –ülkeye özgü– politik ve maddi imkânlar tüketilmişti.

KIRIM'DA İMPARATORLUK SAVAŞI

Rus İmparatorluğu'nu güçlendirmek için çok çaba harcadıktan sonra Nikolay, yurtdışında yanlış bir strateji izleyip, ülkeyi şaşkırtıcı bir şekilde kazanamayacağı bir savaşın içine sokmuştu. Hristiyan imparatorluklarının Osmanlı toprakları üze-

rindeki nüfuz kavgası fitili ateşlemişti. Fransız İmparatoru III. Napolyon, Beytü'l-Lahm ve Filistin'in diğer kutsal şehirlerindeki kiliseleri gözetme hakkına sahip olduğunu dile getirirken; Nikolay'sa kendisini sultanın âlemindeki tüm Hristiyanların hamisi görüyordu.

19. yüzyıldaki bu imparatorluklar arası çekişmenin nedeni çok eskilere dayanıyordu: Boğazların (Çanakkale ve İstanbul), Akdeniz'le, Karadeniz ve ötesinin bağlantılarının kontrolü. Nikolay kongre sisteminin özel haklarını tasdik edeceğini ve 1848'deki devrimci girişimlerin ardından postunu kurtardığı imparatorların da hep birlikte onun yanında yer alacağını umuyordu. Ancak Britanya, Fransa ve Avusturya Osmanlıları destekliyordu. "Avrupa'nın hasta adamı" lakabı takılan Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış tehditlere maruz kalması, imparatorluklar arası rekabetin temel kuralını harekete geçirmişti. Zayıf imparatorluklar güçlü hasımları baskı altında tutmak bakımından yararlıydı, özellikle topraklarının kıtalar ve denizlerin bir ucundan öteki ucuna kadar uzanan hayati önemdeki bağlantılara coğrafi yakınlığı bulunan Ruslar açısından.

1853'te Osmanlılar I. Nikolay'ı Doğu Ortodoks Hristiyanlarının yasal hamisi olarak kabul etmeyince, Nikolay birliklerine Balkan prensliklerine girme emri vermişti. Bunun üzerine Osmanlılar Rusya'ya savaş açmıştı. Başlangıçta işler Rusların lehine gelişmiş, Sinop açıklarındaki Osmanlı filosunun neredeyse tamamı batırılmıştı. Bir savaş nedenine bu şekilde askeri bir başarıyla karşılık verilmesi, Büyük Britanya ve Fransa'da halka "Sinop'ta katliam" diye duyurulmuştu. Britanya halkının imparatorluğa özgü tahayyülü, her ne kadar jandarma Hristiyan, hasta adam Müslüman olsa da, jandarmadan çok hasta adamla ortak duygular içeriyordu. 1854'te kendi imparatorluğundan bir dizi birlikte Britanya, ardında da Fransa Rusya'ya karşı savaşa katılmıştı.

Muharebenin mevkii bazı imparatorlukların hükümlerlerinin sallantıda olduğu yerlerin yanı sıra bazılarının denizlerdeki üstünlüğüne göre belirlenmişti. Savaşa girdiklerinde güney bölgelerini tehdit edebilecek tehlikelerin farkına varan Avusturyalılar, Rusya'ya karşı ittifaka katılmayı reddetmişlerdi. Rusya'yla komşu olan Prusyalı ve İsveçliler de çekinmişlerdi. Baltık'taki bazı ufak çatışmalardan sonra, İngiliz ve Fransız donanmaları birliklerini çekişme konusu boğazlardan geçirerek, Kırım'a ve bölgeyi savunan Rus kalelerine nakletmişti.

Kırım Savaşı'ndan umut edilenler, deniz ve karadaki ticaret yolları üzerinde egemenlik, uygarlıkta üstünlük ve Osmanlı ekonomisine müdahale imtiyazıydı. Mitrallye ve geliştirilmiş toparla yapılan çarpışmalar özellikle kanlı bir hal almış ve uzak yerlerde üç yıl boyunca savaşmak da tüm taraflar açısından idare edilemez olmuştu. Nikolay'ın demiryolu inşasıyla ilgili tutuculuğunun büyük bir hata olduğu ortaya çıkmıştı: Rus ikmal maddeleri cepheye at arabalarıyla taşınmıştı. Tek-

nolojik ve lojistik üstünlüklerine rağmen İngiliz ve Fransızlarsa, ordularına yeterli gıda sağlayamamışlardı. Çatışmalarda ölen askerlerin üçte ikisi hastalıklara yenik düşmüşlerdi.

Resim 4 Sultan I. Abdülmecid (solda) ve Çar I. Nikolay (sağda).
Portreler *Illustrated London News*'ın 23. sayısında yayımlanmıştı
(6 Ağustos, 1853): S. 92-93. Falles Library, New York University.

Savaş, çatışmaları gelişen basından izleyen tüm tarafların halklarını hayretler içinde bıraktığı gibi, dehşete düşürmüştü. İngilizler gerileyen Ruslara hemen galip geleceklerini düşünmüşler ama yanılmışlardı. Ruslarsa, Napolyon'u yenen birliklerinin cesaretleriyle övünmüşlerdi. Ne var ki üstün İngiliz silahları karşısında sadakat yetersiz kalmıştı. Subay olarak orduda görev yapan Leo Tolstoy, memleketine çekilen korkunç ıstırapla ilgili makaleler göndermiş, barışseverliği Kırım Savaşı sırasında benimsemişti. Britanya gazetelerine göre gerçek kahramanın bir hemşire, Florence Nightingale olduğu ortaya çıkmıştı. Yaralı askerler için kuruluşuna öncülük ettiği sahra hastaneleri, ilerleyen yıllarda Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin temelini atılması sırasında örnek alınmıştı.

Kırım'da dökülen kan imparatorluklar arası mevzuatın ve bunun yararlarına ilişkin yeni bir bakış açısını ortaya çıkarmıştı. Savaşın sonra Rus diplomatlar, savaş hali ve muharip düşman askerlerinin insanca muamele görmesi konularında bir mevzuatın kaleme alınması çabalarına ön ayak olmuşlardı. 1868'deki St. Petersburg Deklarasyonu'yla devletlerin korkunç yaralara yol açabilecek silahla-

rın kullanımından kaçınması çağrısı yapılmıştı. Savaş meydanlarında yaralananlara ve onlara yapılacak sıhhi yardımlara ilişkin birinci Cenevre Konvansiyonu da, yine kanlı bir imparatorluklar arası çarpışmadan –Fransız ve Habsburg ordularının Kuzey İtalya’daki Solferino Muharebesi’nden– sonra, 1864’te imzalanmıştı. Uluslararası hukuk mesleği bağımsız bir bilim dalı olarak bu dönemde doğmuştu. İmparatorluklar arası husumetler sadece savaş açmanın değil, kendi selametlerinin tehlikeye düştüğünü gördükleri hallerde, imparatorlukların bunları sınırlamaya ve durdurmaya çalışmalarının da koşullarını yaratmıştı.

Kırım Savaşı ancak Rus imparatorunun 1855’teki ölümünün ardından sona ermişti. Avusturya’nın nihayet savaşa katılabileceği ihtimali karşısında Nikolay’ın oğlu II. Aleksandr, Osmanlıların üstesinden gelmenin yeni koşullarına rıza gösterdiğini ilan etmişti. 1856’da imzalanan Paris Antlaşması, 1815’ten beri ilk defa bir araya gelen Avrupalı imparatorluk güçlerinin genel toplantısıyla şekillenmişti. Toplantıda Fransa, Rusya, Britanya, Avusturya, Sardinya (ki savaşa son anda katılmıştı) ve Osmanlı İmparatorluğu temsil edilmiş, bazı oturumlara Prusyalılar da katılmıştı. Sonuç Ruslar için tam bir hayal kırıklığı, Batı Avrupalı devletler açınsındansa özgüven ve güç gösterisi olmuştu. Karadeniz savaş gemilerinden arındırılmış, ancak tüm ticari filolara açılmıştı. Bu serbest ticaret imparatorlukları için bir zaferdi. Ruslar Hristiyan Osmanlı tebaasını himaye etme ayrıcalığından mahrum bırakılmışlardı. Hem bu meselede, hem de Tuna Nehri’nde ulaşım serbestisi sağlanması konusunda Avrupalı güçler ortak sorumluluk üstlenmişlerdi. Rusya yüzyılın başlarında Osmanlılardan elde ettiği toprakların yanı sıra Besarabya, Baltık Denizi’ndeki adalar ve Karadeniz’deki kalelerini kaybetmişti. Paris Deklarasyonu’yla ayrıca ticari faaliyetlerin savaş halinde bile korunacağı hükme bağlanmıştı.

Paris uzlaşması, Doğu Akdeniz’le ilgili ihtirasları ciddiye alınan, Rusya’yı hizaya getirmeye yönelik olmasına rağmen antlaşma Fransa, Britanya ve Avusturya’nın, “serbest ticaret” politikaları ve sultanın topraklarındaki Hristiyanların korunması bahaneleriyle, Osmanlıların içişlerine gitgide daha fazla karışmalarına zemin hazırlamıştı. Rus ve Osmanlı liderleri açısından Kırım Savaşı –çekişmeli alanlarda yaşayan nüfuslar üzerindeki kontrolle ilgili– bir başka çatışmayı daha körüklemişti. Savaşın sonra Kırım’daki Müslüman Tatarların üçte ikisi Osmanlı İmparatorluğu’na göç etmişti. Göçmenler diğer imparatorluklardan himaye görmenin veya avantaj elde etmenin peşinde koştukça, Ruslar ve Osmanlılar bir yandan yeni gelenlerin iskânı, öte yandan da diğerlerini yerlerinden etmeyle meşguldüler. Bu süreç daha sonra Balkanlar ve Karadeniz çevresinde yapılan sınır düzenlemeleriyle tırmanmıştı. Her imparatorluk insan kaynaklarını muhafaza etmeye veya çoğaltmaya yöneldiğinde, bazı gruplar kazançlı çıkmıştı ama hınç ve cebir dinamiği 20. yüzyıla doğru gitgide şiddetlenmişti.

Osmanlılar Batı'da Rus hasımları gibi bir imaj sorunu yaşıyorlardı. Avrupa'nın hasta adamı iyileştirilmeli mi, yoksa parçalara ayrılıp daha sağlıklı Avrupalı bir yapıya mı katılmalıydı? Avrupa'nın tartışmalı sınırlarındaki iki imparatorluk –özellikle birbirleriyle savaşmak yerine– Batı'nın ordu ve donanmalarıyla boy ölçüşebilir hale gelmek için uğraşırken ve imparatorluklar arası diplomasinin dışına itilirken, ikisi de güçlü bir ilerleme ve medeniyet belagatiyle yüz yüze kalmışlardı. Sultanlar dahil hoşnutsuz seçkinler, dünyadaki konumlarını ve bununla ilgili yapabileceklerini yeniden düşünmek üzere bu durumdan ilham almışlardı.

Osmanlı İmparatorluğu mahalli isyanlar, Yeniçeri darbeleri ve Kanuni Sultan Süleyman'ın ihtişamlı günlerinden beri kaybedilen topraklara rağmen ayakta kalabiliyordu (Bölüm 5). Osmanlıların iltizam uygulamaları, yerel ayana yetki devri ve çoğu hukuki meselenin çeşitli dini cemaatlara bırakılması, iniş çıkışlı olsa da yüzyıllar boyunca iş görmüştü. Osmanlılar 18. yüzyılda Rus düşmanları gibi Avrupa askeri teknolojisinin peşinde koşmuşlardı. Sultan III. Selim (hüküm sürdüğü dönem 1789-1807) askeri okullar açmış, silah ve taktiklerle ilgili Fransızlardan esinlenen reformları başlatmıştı. İmparatorluk –çoğunda yenik düştüğü– Ruslarla savaşlarına para sağlamak için yüklü bir borç altına girmişti.

Eskiden olduğu gibi kargaşaya yol açan unsurlardan biri Yeniçeri ocaklarıydı. Merkezi toplumsal güçlerden bağımsızlıklarını temin etmek için imparatorluğun çekirdeği dışından zorla silahlaltına alınmalarına rağmen (Bölüm 5) Yeniçeriler, Osmanlı hükümrانlığını en azından iki şekilde tehdit ediyorlardı. Şiddet ve yolsuzlukları ücra bölgelerde –1805'te Sırlar arasında olduğu gibi– ayaklanmalara yol açabiliyordu. Başkentteyse politikaları kurumsal çıkarlarına ters düşen sultanlara karşı komplo kurabiliyorlardı. Düzen bozucu reformlarından sonra III. Selim, 1807'de Yeniçeriler tarafından tahtan indirilmiş ve 1808'de de boğdurulmuştu.

III. Selim'in halefi II. Mahmud (1808-1839), sultanın ordusunun ispatlanmış zafiyetinden hareketle, şeyhülislamdan da fetva alarak cesaretini toplamış ve 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı lağvederek, yeni bir askeri iyileştirme hamlesi başlatmıştı. Yeniden kurulan ordu¹ merkezi hükümetçe askere alınan köylülerden oluşuyor ve Batı Avrupa standartlarına göre eğitilen subaylar tarafından yönetiliyordu. Asker sayısı 1837'de 24 binken 1880'lerde 120 bine çıkmıştı. Yeniçerilerin halk önünde küçük düşürülmesi ve idamları, askeri örgütlenmeye ilişkin köklü değişikliklerin parçasıydı. Yerel ayanın seferber ettiği birliklerin yerini merkezileşmiş kurmay heyetinin doğrudan kontrolündeki alaylar almıştı.

1 Asakir-i Mansure-i Muhammediye (çev.)

Diğer tehditler Osmanlı sınırlarının dışından gelmişti: Birden çok Rus saldırısı, Napolyon'un iddialı askeri harekât ve işgalleri, yenilgisinin ardından süregelen imparatorluklar arası çekişmeler. 19. yüzyılda imparatorluğun çeşitli kesimlerindeki seçkinler Osmanlı kontrolünden kurtulmayı tahayyül edebiliyor ve yabancıların yardımıyla bunu başarabiliyorlardı. Yıllarca devam eden çatışmalardan sonra Sırbistan, Avrupalı güçlerin bağımsız Yunanistan'ı tanıdığı 1830 yılında bütünüyle özerk bir prenslik haline gelmişti.

Sultan açısından daha da kötüsü, emrindekiler imparatorluklara özgü tipik yöntemlerle Osmanlı topraklarını kendilerine mal etmeye heveslenebiliyorlardı. Napolyon'un başarısız Mısır işgalinin yarattığı kargaşa ortamında sultan, Osmanlı otoritesini yeniden kurmak üzere Arnavut asıllı ordu mensubu etkileyici Mehmet Ali'yi görevlendirmişti. 1805'te vali olduktan sonra Mehmet Ali, Mısır'daki ordu ve donanmayı yola getirmiş, Yunanistan'daki isyanı bastırmaya yardım etmiş, Osmanlı egemenliğini Sudan'a kadar genişletmiş ve 1830'larda Suriye'ye girmişti. Kişisel hâkimiyetini yayma hevesiyle İstanbul'a bile kafa tutmuştu. Ruslar ve diğer Avrupalı imparatorluklar sultanı taviz vermeye itmiş –Osmanlılara özgü patrimonyal kurallardan büyük bir sapmayla– Mısır'da Mehmet Ali'nin sülalesine hüküm sürme hakkı tanınmıştı.

Bu gerileme Osmanlı liderlerini, ayan ve diğer aracılara devre dışı bırakıp, merkezi kontrolü güçlendirmeye sevk etmişti. Bürokrasi nüfusu daha doğrudan yönetmekle görevlendirilmiş; dini otoritelere paylaştırılmış olan bazı işlevleri nezaretler devralmıştı. Devlet toplum içinde kendini daha fazla hissettirir hale gelmiş; memurlar, Batı devletlerindeki polis kurumları gibi, halkı ve yabancıları gizlice izlemişti. Devlet memurlarının sayısı 18. yüzyılda yaklaşık 2000'ken, 1908'de 35 bine yükselmışti.

Daha etkin bir ordu ve bürokrasi yeni eğitim standartlarını gerektiriyordu. İdarecilerin eğitimleri, sadrazamlara veya ayana kapılanan müderrislerin elinden alınıp, nüfusu merkeze etkin bir şekilde bağlayabilecek, yeni bir memur türü yaratmaya yönelik eğitim kurumlarına aktarılmıştı. Osmanlı memurları Avrupa dillerini öğrenmişler, yurtdışına çıkmışlar, Avrupa'da eğitim görmüşler, deneyim ve bilgilerini Osmanlı projelerine uygulamışlardı. Osmanlılar 1830'larda, yurtdışından gelen eğitimcilerin ders verdiği, askeri¹ ve tıbbi² imparatorluk yüksek okulları açmışlardı. Daha önceleri olduğu gibi temel amaç ordunun yeteneğini geliştirmekti. Nitekim tıp fakültesi ordu için doktor yetiştiriyordu. Ancak bu girişimler Osmanlı toplumdaki daha kapsamlı değişimlerle bağlantılıydı. Çoğu yüksek okulda eğitim dili Fransızca olduğu gibi, yayın hayatına 1830'larda başlayan birkaç gazetede de tercih edilen dil Fransızcadı.

1 Mekteb-i Ulûm-i Harbiye (çev.)

2 Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane (çev.)

Giyim kuşamla ilgili tabuları hiyerarşiyi vurgulamak amacıyla yıkmaya çalışan Osmanlılar, kıyafet kurallarını en azından erkekler için birörneklik yönünde düzenlemişlerdi. 1829'da yayımlanan bir fermanla din adamları hariç tüm erkeklerin aynı türden serpuş giymesi buyrulmuştu. Batı tarzı elbiseyle birlikte giyilen fes memurların üniforması halini almıştı. Seçkin Osmanlı kadınlarıysa modaya uygun giysi ve davranışlar konusunda kendi tarzlarını yaratmaya devam etmişler, kendilerini aşağı sınıflardan ayırmışlar, zaman zaman uygulanan ancak etkisiz yasaklara neden olmuşlardı.

Merkezileştirmeye ilgili itici gücün temelinde, Tanzimat diye bilenen yeniden yapılandırma döneminde (1839-1871) üretilen bir dizi kanun ve nizamname vardı. 1839'da I. Abdülmecid (1839-1861), yayımladığı bir fermanla tebaanın can güvenliğinin, namusunun ve malının teminat altına alınacağını, herkesin malına ve gelirine göre vergi ödeyeceğini ve hangi dinden olursa olsun tüm tebaanın hukuken eşit olacağını ilan etmişti. 1840'larda yeni ceza ve ticaret nizamnameleri çıkarılmış, 1847'deyse Avrupa'daki uygulamalar esas alınarak yeni mahkemeler kurulmuştu. 1858'de devletin oluşturduğu bir arazi kanunnamesiyle erkek yurttaşların mülk edinmesine ilişkin eşit haklar tanınmıştı. Niyet toprağı, ürünlerini ve sahiplerini, aracılırları devre dışı bırakarak, doğrudan doğruya devlete bağlamaktı.

Tanzimat reformları, meydan okuyan Rus ve Avrupalı güçlere karşı göğüs germek amacıyla, aktivist sultanlar ve sadrazamları tarafından görev bilinmişti. Tehlike altındaki bir imparatorluk liderlerinin hasımlarının kullandığı stratejileri benimsemeleri olağandı. Ne var ki Osmanlılar modernleştirilmiş kontrol amaçlarıyla ilgili iki ciddi engelle yüz yüzediler. Birincisi hasım imparatorluklar hiç olmadığı kadar doymak bilmez bir şekilde imparatorluğun yakasına yapışmışlardı. İkincisi imparatorluklardan bazıları –misyonerler, göçmenler, serbest ticaret erbabı sayesinde– zaten fiziki bakımdan imparatorluğun içindeydiler ve egemenlik düşünceleri, değişen ölçülerde hem Osmanlıların geleneksel farklılığı himaye yaklaşımlarıyla, hem de yepyeni merkezileştirme reformlarıyla kesişiyordu.

Ekonomik açıdan Osmanlılar da, Çin'deki Qing Hanedanı'nın önünü kesen bir sorunla karşı karşıya kalmışlardı: İngiliz ve Fransızların sermayeyi kilit altına almaları. 18. yüzyıl Osmanlılar için refah ve varlık içinde geçen bir dönemdi, ancak sona erişiyle birlikte devlet Avrupa'dan aldığı borcu geri ödeyemez duruma düşmüştü. 1838'de Britanya'nın dayattığı bir antlaşmayla devlet tekeli kaldırılmış, gümrük vergilerinde Britanya lehine düzenlemeler yapılmış, böylelikle Osmanlı gelirleri geniş ölçüde azalmıştı. Zamanla Britanya ve diğer dış güçler Osmanlıların imparatorlukta yaşayan yabancı otoritelere tanıdığı yargı yetkisini (Bölüm 5) kendileri ve müşterileri için ticari avantajlara dönüştürmüşlerdi. 1881'de İngiliz

ve Fransızlar, alacaklarının tahsili için son derece müdahaleci Düyun-u Umumiye İdaresi'ni kurmuşlardı.

Yabancıların diğer silahları arasında sultanın egemenliğini sarsıcı –liberalizm, etnik veya dini dayanışma, feminizm, insan türünün evrimi gibi– kavramlar bulunuyordu. Rus meslektaşları gibi, Avrupa'da veya Avrupalıların eğitim kurumlarında yetişen Osmanlı seçkinleri de bu genişletilmiş politik düşünceler repertuarından yararlanmışlardı. 1860'larda sıra, kendilerini uluslar üstü hak eşitliği ve temsili hükümet hareketinin mensupları olarak gören yeni bir entelektüeller kuşağına gelmişti. Değişimin hızı karşısında sabrı taştan bu kuşak, Osmanlı devlet yönetiminde köklü yeniden düzenlemeler yapılmasını talep ediyordu. "Yeni Osmanlılar" (sonradan Genç Osmanlılar diye adlandırılan devlet adamları) Tanzimat bürokratlarını devleti Batı'ya benzer şekilde yeniden yapılandırmakta yeterince ileri gitmemekle eleştiriyorlardı. Hem İstanbul'da hem de Avrupa'da faaliyet gösteren bu entelektüeller, Londra'da yayımladıkları gazetelerinde bir anayasa ve parlamento için çağrı yapmışlardı. Birçok reform yanlısı devlet adamı gibi onlar da, yasal güvenceye kavuşmuş politik eşitlik hedefini destekliyorlardı.

1869 ila 1878 yılları arasında Osmanlı hükümeti yeniden yapılandırma girişimleriyle ilgili daha ileri adımlar atmıştı. 1869'daki bir kanunnameyle tüm tebaa Osmanlı yurttaşı sayılmış, 1876'daysa Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) hazırlanan anayasayı onaylamış ve buna uygun şekilde oluşan parlamentoyu da toplantıya çağırmıştı. İlk parlamentonun ömrü iki yıldan kısa sürdüyse de –Rusya'yla savaş çıktığında yetkisini kullanan sultan tarafından tatil edilerek dağıtılmıştı– arkadan gelen politik hareketlere damgasını vurmuştu. Bir imparatorluk kurumu olarak, parlamento Osmanlı siyasasının massedici yaratıcılığını yansıtıyordu. Meclis-i Mebusan üyeleri –vilayet, liva ve kazaların idarelerini yeniden şekillendirmek amacıyla seçimle oluşturan yapıları– idare meclislerini temsil ediyor ve Arap bölgelerinden bile mebusları barındırıyordu. 77 Müslüman, 44 Hristiyan ve 4 Yahudi mebus, resmi dil, vergi ve meclis başkanlarının seçim esasları gibi konuları müzakere etmişlerdi. Meclis oturumları imparatorluğun bünyesindeki birçok grubun –tam da patrimonyal politikaların perdelediği– iç içe geçmiş çıkarlarının gün ışığına çıkmasını sağlamıştı. Birçok mebusun hükümeti eleştirmesine rağmen amaçlanan, bu reformların peşinen reddi değil, daha fazla hak ve daha fazla yeniden yapılandırılmaydı. Ne var ki sultan bu politik mücadele ortamına pek katlanamamıştı.

Modernlik yanlısı Osmanlıcılık aynı anda birkaç koldan yol almış, Hristiyan misyonerlerinin akınları karşısında İslamiyeti güçlendirmeye çalışmış, aynı zamanda birçok farklı din ve etnik kökenden insanı da –Arnavutları, Makedonyalıları, Rumları, Ermenileri, Arapları, Kürtleri, Yahudileri ve Türkleri– devlet yönetimine

getirmişti. Osmanlılar, başarılı bir şekilde Osmanlı çocuklarını okullarına çeken, Birleşik Devletler ve Britanya'dan gelen Protestan misyonerler, Rusya'dan gelen Ortodoks, Fransa'dan gelen Katolik din adamlarının üstesinden gelebilmek için, 1857'de bir Eğitim Bakanlığı¹ kurmuşlardı. 1869'da yürürlüğe konulan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle, bir yandan Müslümanlar için Kuran dersleri müfredatın parçası olarak kalsın diye uğraşılırken, tüm çocuklara –her toplumsal grubun kendi okulunu yönettiği– ilköğretim zorunluluğu getirilmeye çalışılmıştı. II. Abdülhamid İslamiyetin canlandırılması hareketini teşvik etmiş, dindarlığını göstermek için de çarpıcı bir şekilde cuma namazlarına katılmıştı.

Sultanın İslami stratejisi, Genç Osmanlıların imparatorluğun nasıl yönetileceğine ilişkin alternatif tasavvurlarına –anayasal bir çatı altında birleşmiş Osmanlı yurttaşlarından oluşan politik yapıya– bir cevaptı. Abdülhamid tehlikenin farkındaydı: Makamları sultan ve veziriyle şahsi ilişkilerine tabi olmayan bir seçkin grubu, fark gözetilen cemaatlara bağlı emir kullarına kıyasla daha zor denetim altında tutulabilirdi. Osmanlı düzeni, Batı Avrupa'yla eğitim ve ticari bakımdan bağlantıları olan genç erkeklerden gelen baskılar karşısında esneklik gösterebilir, ortak yönü giderek İslamiyet olan bir halkın kendini ifade etmesini kaldırabilir, ancak patrimoniyal yönetim şeklinden vazgeçemezdi.

19. yüzyıldaki Osmanlı reformları kesinlikle modernleşmeye yönelikti: Devletin liderleri Avrupa'ya özgü stratejilerle hem idarelerini yeniden yapılandırıp zamana uymaya çalışıyorlar, hem de kendilerine daha sağlam bir mali zemin hazırlamak için uğraşıyorlardı. 16. yüzyılda Şariken'in yüz yüze geldiği sorunlar –yayılacak yer kalmaması, savunma ve yenilikler için yabancıların eline bakma– artık Osmanlı sarayının da başını ağrıtıyordu. Ancak ideolojik bağlam esaslı bir şekilde değişmişti. Avrupalılar bir yandan Hristiyan imparatorluğunu modernleştirilmiş haliyle denizaşırı bölgelere yaymakla meşgulken (Bölüm 10); diğer yandan da, topraklarının parçalanmasını teşvik için, Osmanlılara has cemaat himayesi oyununu ona karşı bir silah olarak kullanıyorlardı.

Bürokrasinin eski seçkinlere meydan okumasıyla, dış güçlerin Hristiyan veya diğer cemaatleri İslami despotizm olarak tanımladıklarına karşı bizzat “himaye etmek” için gösterdikleri kararlılık birleşince, Osmanlı hâkimiyeti tehlikeye düşmüştü. Lübnan'da Dürzî ve Marunî gruplar birbirleriyle şiddetle çatışmış, Balkanlar'daysa Ortodoks din adamları arasındaki bölünmeler Yunan ve Rus devletlerinin çıkarlarıyla kesişmişti. Avrupalıların müdahalelerinin yanı sıra Osmanlıların kaynaştırıcı reformları, bir zamanlar herkesin sultanın himayesi altında olduğunu hissettiği topraklarda katı hoşgörüsüzlük politikalarına kapı açmıştı.

1 Maarif-i Umumiye Nezareti (çev.)

HABSBURG YENİDEN DÜZENLEMELERİ

Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid parlamentosundan sakınırken iyi bir gerekçesi vardı. Düşmanı ve açgözlü komşusu Avusturya, 1848'de Paris'te başlayıp Habsburg Monarşisi'yle Prusya şehirlerine sıçrayan, Avrupa çapındaki kraliyet otoritesine karşı başkaldırı dalgası sırasında parlamentodan gelen taleplere neredeyse kurban gitmek üzereydi.

Viyana'daki ayaklanma ve protestolar zekâca geri İmparator Ferdinand'ı tahttan inmeye zorlamıştı. Danışmanları asilere bir anayasa söz vermiş, seçimler yapılmış ve bir Avusturya parlamentosu devletin geleceğini masaya yatırmıştı. Politik taşkınlıklar durdurulamamış ve Avusturyalı temsilciler, Habsburg ve Prusya topraklarının yanı sıra, çeşitli Almanca ve Slavca konuşan bölgelerin Almanların başı çektiği yeni bir politik yapıda birleştirilmesinin tartışıldığı, Frankfurt'taki bir başka parlamentoya gönderilmişlerdi. Macaristan'daysa *Diet*'teki¹ temsilciler Habsburg egemenliğinden bağımsızlık anlamına gelen kanunlara imparatorun rıza göstermesini istemişlerdi. Ordunun sadakati, asiler arasındaki birden çok çatlak ve Çar Nikolay'ın yardımı, Franz Joseph'in (1848-1916) inisiyatifi yeniden eline almasını sağlamıştı. 1849'da Franz Joseph, Avusturya parlamentosunu dağıtmış ve 1851'de hükümsüz kılacağı, kendi anayasasını yayınlamıştı. Avusturya İmparatorluğu bir kez daha hükümdarın iradesiyle yönetilecekti.

Yüzyıllar boyunca Habsburg Ailesi Avrupa sahnesinin oyunbozan aktörleri olmuşlardı: Evlilik politikalarıyla yayılmışlar, Macaristan'ın neredeyse tamamını 1699'da Osmanlılardan almışlar, 18. yüzyılın son yıllarında da Prusya ve Rusya'yla birlikte Lehistan'ı taksim etmişlerdi. O zamana kadar Habsburg denetimi, çeşitli egemenlik katmanlarıyla birçok bölgeye yayılmıştı. İmparatorluk günümüzde Kuzey İtalya, Slovenya ve Hırvatistan olan topraklar üzerinden Adriyatik Denizi'ne ulaşmış; Sırbistan ve Erdel'de Osmanlılarla karşı karşıya gelmişti.

Habsburg hükümdarları –özellikle İmparatoriçe Maria Theresia (1740-1780) ve oğlu II. Joseph (1780-1790)– dil, etnik köken ve inanç bakımından birbirinden farklı toplulukların yaşadığı topraklardaki kaynakları geliştirmek için eğitim ve ekonomiyle ilgili bir dizi projeye ön ayak olmuşlardı. Asıl reform, yerel soylulara ve onların temsili kurumları *Diet*'lere göğüs gerebilecek güçteki, merkezi bir bürokrasinin geliştirilmesiydi. Maria Theresia'nın hüküm sürdüğü dönemde köylüler dahil soylu olmayanları devlet memurluğuna hazırlamak için okullar kurulmuş, Joseph'in imparatorluğu sırasında serflik kaldırılmış ve loncaların gücü zayıflatılmıştı.

1 *Diet*: Ortaçağdan itibaren birçok Avrupa monarşisinin sırtını dayadığı soylular meclisi. Kutsal Roma İmparatorluğu'nda *Reichtag* adını almıştır. (çev.)

Habsburg egemenliğinin ayırıcı özelliklerinden biri etnik ve dini azınlıkların gelişmesini sağlamasıydı. Joseph'in 1781'deki Hoşgörü Fermanı'yla Protestan, Ortodoks ve Uniatlara, Katoliklerle aynı haklar tanınmış; Yahudilere ilişkin kısıtlamalarsa azaltılmıştı. Ruslar gibi Habsburglar da, din adamlarını kontrol etmek için eğitimlerini gözetim altında tutmuşlardı: Hem Katolikler hem de Uniatlar için Galiçya'da papaz okulları, Lemberg'deyse (günümüzde Ukrayna'daki Lvov) ilahiyat fakültesi açılmıştı. Almanca birleştirici bir tedbir olarak resmi dil yapılmıştı, ancak gerektiğinde kanunlar hem Almanca hem de mahalli dillerde yayımlanmıştı.

Habsburglar Napolyon savaşlarından galip gelerek çıkmış ama mahalli soyluları savaşa razı etmek pahalıya patlamış ve bu durum bazı politik sonuçlara yol açmıştı. Soylular *Diet*'lerde her zamankinden çok daha fazla sözlerini geçirmeye niyetlenmişler; sanayici, tüccar ve serbest meslek sahipleriye, egemenliğin kaynağı ve doğru dürüst bir devlet yönetimi üzerine yaptıkları tartışmalarda pervasızca hareket etmişlerdi. Ne var ki imparatorluk çapında yatay bir ittifak kurulması mümkün değildi. Sanayileşmenin eşitsiz dağılımı her bölgede farklı hoşnutsuzluklar yaratmış, çok parçalı politik yapı farklı soylu gruplarının farklı imtiyazlar istemelerine ve kazanılmış haklarına ilişkin farklı taleplerde bulunmalarına yol açmıştı. 1848'de temsil konularında bir uzlaşmaya varılamamıştı. Liberaller şehirlerdeki şiddet hareketlerinin radikalliğinden ve sosyalistlerin taleplerinden korkmuşlardı. Frankfurt'taki Ulusal Meclis toplantılarına katılan Çek ve diğer Slav temsilciler de çok geçmeden, çeşitli çıkarlarını zedeleyecek, herhangi bir birleşik Alman politik yapısından geri durmuşlardı. İmparator hâlâ hem eleştiri odağı, hem de bir değişim umuduydu.

Avusturya ve komşu imparatorluklarda uzun dönemde önemli olan 1848 devrimleri değil, hükümdarların, eski ve yeni seçkinlerle sabırsız entelektüellerin, bu devrimlerin tahrik ettiklerinden çıkarttıkları anlamlardı. 1848 bir kez daha Rus İmparatoru I. Nikolay'ın Avrupa'ya özgü düşüncelere ilişkin kuşkularını doğrulamıştı: İmparatorun gücünü sınırlayacak her şeyi reddetmişti. Osmanlıların yönetimlerini iyileştirme ve merkezileştirmeye yönelik daha önceki çabaları hız kazanmış, kısa ömürlü bir danışma meclisi deneyine dönüşmüştü. Avusturyalılarsa 1848'den sonra –imparatorluğun yapı ve kurumlarında değişiklik yapmakla birlikte, imparatorun uluslar üstü otoritesini koruyarak– bir orta yol izlemişlerdi.

Habsburgların 19. yüzyıl politikalarının dokusu –kraliyet ailesinin hanedanlık haklarıyla birçok birimi yönetmesine dayalı– imparatorluk geleneğiydi. Mütevazı ve kanaatkâr bir mizaca sahip olan Franz Joseph, 1848'den itibaren saray adabını canlandırmıştı. Kendisini, Habsburgların Hristiyanlıkla özel ilişkilerini hatırlatan ve imparatorun dindarlığını vurgulayan törenlerin ana karakteri haline getirmiş-

ti. Hanedanlıkla Katoliklik arasında kurulan bu irtibat, Franz Joseph'in kendisini Yahudi, Doğu Ortodoks, Ermeni, Yunan ve Müslüman törenlerinde de görünür kılmasına engel olmamıştı. Dikkat çekici bir şekilde imparatorluğun birden çok inancına mensup din adamı tarafından kutsanmıştı. İmparator, reformcu ve devrimcilerin politik tahayyüllerinde halk egemenliği kavramının olduğu bir zamanda, bir yığın farklı halka kendi usulünce elini uzatmıştı.

Ne var ki sınıf, inanç veya başka nedenlerle bölünmüş bölgelerdeyse, imparatorun iyi niyet gösterileri hemen hemen her yerde kimi tebaayı gücendirmiş, kiminse daha fazla hak talebine yol açmıştı. Franz Joseph'in 1851'de –Avusturya ordusunun Polonyalı milliyetçilerin ayaklanmalarını bastırıldığı– Galiciya'ya yaptığı muzafferane imparatorluk gezisinde, ustaca düzenlenen geçit töreni köylüler, Rum Katolik din adamları ve Yahudiler tarafından coşkuyla karşılanmış ama Polonyalı soylular tepki göstermişti. İmparatorluğun yüzyıllar boyunca hakları ve talepleriyle derinlere kök salan çeşitli soylu grupları, imparatorluğu birleştirmeye çalışanların önlerine engeller çıkartmaya devam etmişlerdi.

Birlik –bambaşka bir şekilde– Avusturya'nın liberallerinin de davasıydı. 1848 devrimleri sırasında ve sonrasında işveren, meslek ve kadın örgütleriyle diğer dernekler politik temsil, basın ve örgütlenme özgürlüğüyle, eğitim, kültür ve mülk sahipliğine dayalı yurttaşlık talep etmişlerdi. Avusturyalı liberallerin anayasa hevesleri yüzyılın ortalarında kursaklarında kalmıştı ama on yıl içinde imparator Viyana'da, ülkede çıkacak tüm kanunları onaylaması gereken, iki meclisli bir yasma organı¹ kurmuştu.

Egemenliğin bu esaslı dönüşümünün itici gücü Avrupa'daki imparatorluklar arası savaşların yarattığı borç ve yenilgi olmuştu. Franz Joseph, Fransız İmparatoru III. Napolyon'un Piemonte-Sardinya Başbakanı Cavour'a Avusturya aleyhine yardım sözü vermesi üzerine, 1859'da savaş ilan etmişti. Savaş Habsburgları felakete uğratmış ve imparatoru reform yapmaya itmişti. Hatta Franz Joseph'in bankeri Amschel Rothschild'in “Anayasa yoksa para da yok” dediği ileri sürülür. 1861'de toplanan *Reichsrat* üyeleri bölgesel *Diet*'ler tarafından önerilmiş, imparator tarafından atanmıştı. *Reichsrat* oturumları soylu toprak sahiplerini, bankacıları ve serbest meslek erbabını bir araya getirmiş; merkezi, eşitlikçi ve yeknesak bir devlet yönetimi talep eden liberallerle, bölgesel özerklik ve kendine özgü ulusal ve soylu hakları talep edenler arasındaki gerilimleri su yüzüne çıkarmıştı.

1866'da kaybedilen bir başka savaş –bu sefer Prusya'yla– daha fazla anayasal değişiklik yapılması sürecini hızlandırmıştı. 1867'de imparatorluk yurttaşlığı tanı-

¹ *Reichsrat* (çev.)

ma teke düşürülmüş, her dinden insanın aynı medeni haklara sahip olacağı garanti edilmişti. Aynı yıl bir yüksek mahkeme de kurulmuştu. Ancak liberallerin mali tedbirleri merkezileştirme talepleriyle, resmi dilin Almanca olmasındaki ısrarları, Macar ve Çek aktivistlerin daha fazla bölgesel egemenlik istemelerine yol açmıştı. Ulusal seçkinler egemenliğin hakça paylaşımı için federalizmi önermişlerdi. Macarlar karma monarşi günlerini hatırlatacak şekilde tepki göstererek, büyük ölçüde direktmişlerdi. 1867’de Avusturya İmparatorluğu İkili Monarşi diye adlandırılan –Franz Joseph’in Avusturya imparatoru ve Macaristan kralı olduğu; iki devletli, tek hükümdarlı; dışişleri, maliye ve askeri konularında ortak bakanlıkların, Avusturya ve Macaristan’da iki ayrı parlamento ve kamu hizmeti teşkilatının bulunduğu– bir politik yapıya dönüşmüştü.

İmparatorluğun yönetimi sorununa getirilen bu çözümün, Osmanlıların izlediği denge politikaları gibi, beklenmedik sonuçları olmuştu. Hem Macaristan Krallığı, hem de Avusturya topraklarının o zamanki adıyla “Cis-Leithania”, farklı politik tarihlere, farklı etnik köken ve inançlara sahip halkların yaşadığı, alt birimlerden oluşan çokuluslu politik yapıları. Uzlaşmayla Alman ve Macarlar istediklerini elde etmişler ancak bu çözüm diğer grupları –Çekleri, Slovakları, Hırvatları, Sırp-ları, Lehleri, Ukraynalıları ve Rumenleri– tatmin etmemişti. Memnuniyetsiz olanların talepleri ulusal veya liberal davalarla sınırlı değildi. Orta Avrupa, Balkanlar ve Rusya’daki Panslavizm yanlısı hareketler çeşitli şekiller almıştı. Müslüman ve Türk modernistlerininse kendilerine özgü İslami veya Türkî hedefleri vardı.

Ne Habsburgların imparatorluğunun 1860’lardaki yapısı, ne de beslediği bir dizi politik tahayyül, 19. yüzyıla ilişkin alışlagelmiş üniter ulusal-devlet yönündeki gidişat hikâyesine uymaktadır. Katolik hanedan, her biri çeşitli mezheplerine mensup Hristiyanların yanı sıra Yahudi ve Müslümanların da yurdu olan, iki farklı birimden meydana gelmiş bir imparatorluğu yönetiyordu. Politik yapı Almanca konuşan merkezi bir bürokrasi tarafından, diğer dillerin okullarda ve daha alt seviyelerdeki idarelerde kullanımını güvence altına alan bir anayasayla, Avusturya’dan idare ediliyordu. Tebaaya dışişleri, maliye ve askeri meselelerde iki farklı kabineyi –bazen ayrı ayrı, bazen birlikte– toplayan bir imparator/kral; içişlerindeyse çeşitli yollarla eşitlik ve farklılıkları bağdaştırmaya çalışan parlamentolar hükmediyordu. 1860’ların anayasal dönüşümleri, liberallerin medeni haklar ve temsili demokrasiye ilişkin özlemleriyle, imparatorluğun bileşenlerindeki aktivistlerin daha fazla özerklik taleplerini harmanlamış, imparator da merasimlerdeki tutumuyla bu karmaşık bütünü ihtişama boğup gözleri kamaştırmıştı.

ALMAN İMPARATORLUĞU: YENİ İMPARATORLUK VE YENİ KURALLAR

1870'lerde Avrupa'da yeni bir imparatorluk kurulmuştu, hem de hiç azımsanmayacak bir ustalıkla. Napolyon'un yenilgisinden sonra, Prusya Kuzey Avrupa'da Almanca konuşan kayda değer bir nüfusa sahip birkaç devletten sadece biriydi. Kutsal Roma İmparatorluğu tarafından daha önceleri birbirlerine gevşek ilişkilerle bağlanmış prenslikler, dukalıklar, grandüklikler, özerk şehirler ve krallıklar, yüzyıllar boyunca süren din ve hanedanlık savaşlarına rağmen ayakta kalmışlardı. 1848'de birçok Alman liberal, Prusya Kralı IV. Friedrich Wilhelm'den Prusya'ya meşruti bir monarşi bahsetmesini ve Alman Konfederasyonu birimlerini daha büyük bir Alman devleti halinde örgütlemesini istemişlerdi. Beklentilerinin aksine, kral devrimi bastırmaya yardımcı olmuştu. 1860'lardaysa (krala bağlı olarak görev yapan) keskin zekâlı Prusya şansölyesi Otto von Bismark, Avrupa'daki imparatorluklar arası çekişmelerde inisiyatif ele geçirmişti. Prusya'nın Danimarka, Avusturya ve Fransa'ya karşı yürütülen savaşlardan 1871'de galip çıkmasının ardından, küçük Alman devletleri federal bir birlik çatısı altında daha güvende olacaklarına inanmışlar ve bunun üzerine Kral I. Wilhelm Versailles'da kayser (Caesar) ilan edilmişti. Almanya'nın Avrupa'da bir imparatorluk kurmasını denizaşırı bölgelerdeki kolonilerle ilgilenmesi izlemişti (Bölüm 10).

Wilhelm ve Bismark'ın *Kasierreich* diye bilenen imparatorluğu Avrupa'daki imparatorluklar arası rekabete katılmakta gecikmişti. Alman liderleri Büyük Britanya'nın sanayileşme hızının gerisinde kalma ve hammadde kaynaklarına erişim konularında endişe içindeydiler. Ekonomi politikasıyla ilgili, devletin yurtiçi kaynaklarını geliştirmek ve rakiplerine yetişmek için yoğun bir çaba harcaması anlamına gelen, "ulusal" bir yaklaşımı savunan Friedrich List'in (1789-1846) yazılarından etkilenmişlerdi. Alman sanayileşmesinin List'in politikalarından mı, yoksa girişimci ve piyasaların hareketlerinden mi kaynaklandığını söylemek zor ama 19. yüzyılın sonlarında Almanya ekonomik bir dinamo haline gelmişti. Eskiden bölünmüş haldeki bölgelerin dört bir tarafındaki kaynakları harekete geçirmesi Prusya'nın başarısının başlıca nedenlerinden biriydi. Bir başkası da sağladığı teknolojik ilerlemelerdi. Özellikle de gelişmiş silah üretimi ve her tarafı demiryolu ağıyla örmesiydi.

Bismark sosyal politikalarında da yenilikçiydi. 1848'den sonra toplumsal çalkantıların yarattığı tehlikelerin farkına varan idareciler, oy hakkını yaygınlaştırıp sosyal güvenlik imkânı vererek, işçi sınıfının bir kısmını devlete ortak etmeye çalışmışlardı. Kalabalık nüfusu ve artan refahıyla yeni imparatorluk Avrupa sahnesinin önemli aktörlerinden biri olmuştu.

Alman İmparatorluğu dil bakımından 1815'in Alman Konfederasyonu'ndan

daha az Alman'dı. *Reich* daha önceleri Fransa ve Danimarka tarafından yönetilen bölgelerin yanı sıra, Ukraynalı ve Yahudi nüfuslarıyla Lehistan topraklarının büyük bölümünü de kapsıyordu. Bismark etnik milliyetçi değildi. 1866'da Habsburg İmparatorluğu'nu yenmesinin ardından, tüm Almanca konuşan toplulukları tek bir devlet altında birleştirmeye çalışmamış ve 1871'den sonra Avrupa İmparatorlukları

Resim 5 1871'de Prusya kralının Versailles'da imparator ilan edilmesi
Illustrated London News'in 58. sayısında (4 Şubat, 1871)
 yayımlanmıştı: S. 101. Falles Library, New York Üniversitesi.

arasında denge kurmak için uğraşmıştı. Hem 1878'deki hem de 1884-1885'teki Berlin Kongrelerinde (Bölüm 10) Avrupa'nın büyük güçlerini ağırlamış ve denizaşırı bölgelerdeki imparatorluklar arası çekişmeleri frenleme girişimlerinde bulunmuştu. Kıta üzerindeyse Bismark'ın başlıca endişesi Fransa'ydı. Savaş halinde Almanya'yı korumak için Avusturya, Prusya ve Rusya arasındaki eski ittifakı 1881'de imzalanan Üç İmparator Birliği sayesinde yeniden canlandırmıştı.

Bismark'ın denizaşırı bölgelerde ve Avrupa içindeki ihtiyatlı tutumu bütün Al-

manlar tarafından paylaşılmıyordu. Alman ulusuna ilişkin mistik bir tasavvurun propagandasını yapan, Paul de Lagarde gibi politik yazarlar ona meydan okumuşlardı. Lagarde'a göre Almanya, dil ve kültürünü Avrupa çapında bunlara uyum sağlayacak halklar arasında yaymalı, hatta bunu bir görev bilmeli, Yahudiler gibi onun nazarında bunu yapamayacaklar da dışlanmalıydı. Lagarde'ın Almanya'yı Avrupa içerisindeki sömürgeci bir güç olarak tahayyül etmesine rağmen, o ve başkaları Almanya'nın yeni sanayi düzeni ve seçkinlerinin çoğunun kozmopolit kültüründen rahatsızlık duyuyorlardı. 1890'larda bu liberalizm ve modernizm karşıtı emperyalizm türü Pancermen Birliği'yle örgütlü bir hal almıştı. Sanayileşme bir Alman ulusundan ne kastedildiğine ilişkin başka gerilimlere de yol açmıştı. Etnik milliyetçiler hükümetin Lehçe konuşanların yaşadığı doğu bölgelerini "Almanlaştırmasını" ve Lehlerin Almanya'ya göçünün engellemesini talep etmişlerdi. Oysa doğudaki büyük toprak sahipleri (*Junker*'ler) sanayide çalışmaya başlayan tarım işçilerinin yerini almaları için göçmenleri istiyorlardı. Bu çelişkili tutumlar, etnik bakımdan farklı bir işgücüne, doğuda Slav sınır bölgelerindeki nüfuslara göz dikilmesine neden olmuştu.

Romantik milliyetçilik ve antisemitizm sadece Almanya'ya özgü değildi. Yabancıardan nefret eden¹ politikacılar, sanatçılar ve teorisyenler her Avrupa devletinde vardı. Ancak yeni Alman İmparatorluğu'nda, rakip imparatorlukların aksine –hem liberal, hem de gerici– ırkçı tasavvurlar, henüz uzun bir geçmişe dayanan birbirinden farklı nüfusları yönetme deneyimiyle sınanmamışlardı.

ESKİ İMPARATORLUKLARDA YENİ POLİTİKALAR

1870'lere gelindiğinde Almanya, Fransa ve Britanya imparatorluklar dünyasının köşe başlarını tutmuştu. Kurumları da güç sahibi olmanın "Avrupa'ya özgü" yolunu tanımlar gibiydi. Üçünde de, kapsamı genişleyen ama eksikleri bulunan oy hakkına dayalı parlamentolar vardı. Hepsi devlet müdahaleleriyle desteklenen kapitalist girişimlerin imkânlarından istifade ediyordu. Hepsi yaygın sanayileşmenin nimetlerinden yararlandığı gibi, yol açtığı sıkıntıların da çekmişti. Hepsi Avrupa'nın dışında daha fazla pazar ve kaynak elde etme yarışına katılmıştı. Ayrıca hepsi diğer imparatorlukların stratejilerini etkilemişti. "Batılı" güçlerin –kültürel, ekonomik, diplomatik– tecavüzleriyle karşı karşıya kalan Osmanlılar, Ruslar ve Avusturyalılar da yerlerinde saymamışlar; güçlü bir şekilde Avrupa'ya özgü bağlantı ve ihtilaf ağlarının içine çekilmişlerdi.

¹ *Zenofobik* (çev.)

Harita 11.2 1877'de Avrupa'daki ve çevresindeki imparatorluklar

Rus Usulü Reform

Kırım Savaşı Rus seçkinlerini oldukça sarsmış, üniversite ve imparatorluk okullarında yetişen bürokratların iteklemesi ve yeni çar II. Aleksandr'ın da desteğiyle, bir girişim çılgınlığına sürüklenmişlerdi. Reformcular kendilerininkini yeniden tasarlarlarken, Avrupa'ya özgü kurumları büyük bir hevesle incelemişler, ayıklayıp dönüştürerek yol almışlardı. İmparator 1860'lardaki tepeden inme devrime nezaret etmiş, serf sınıfını özgürleştirmiş ve onlara arazi sağlamak için büyük çaplı bir

toprak dağıtımı süreci başlatmıştı (Bölüm 9). Askerlik tüm erkekler için mecburi kılınmış ama süresi kısaltılmış, taşradaki sosyal refah hizmetlerini yönetmek üzere yerel meclisler kurulmuş, mahkemelere jüri sistemi getirilmiş ve glasnost (aleniyet) uğruna basına uygulanan sansür yumuşatılmıştı.

Üretimi artırma ve teknolojiyi geliştirme ihtiyacının farkında olan, idarenin içindeki ve dışındaki Rus seçkinleri, Avrupa tarzı sanayileşme konusunda ihtiyatlıydılar. Avrupa şehirlerindeki işçilerin yoksulluk ve sefaleti muhafazakârları ve bazı reformcuları dehşete düşürmüştü. Karl Marx'ın kapitalizmi çözümleyip itham ettiği eseri *Das Kapital* Rusçaya çevrilmiş; sanayicilerin başıboş bırakılması durumunda meydana gelebileceklerle ilişkin bir uyarı niyetiyle, yasal olarak 1872'de yayımlanmıştı. Devlet fabrikalardaki çalışma koşullarını düzenlemekte aktif rol almış ve tarım arazilerinin mülkiyetinin köy komünlerinde kalmasını sağlamıştı. Ekip biçtikleri arazileri satıp, köksüz tehlikeli proletaryaya dönüşebilecekleri korkusuyla, köylülerin kişisel olarak mülk edinmeleri engellenmişti. Ezelden beri bölünmüş soylularsa, yararlandıkları toprak ve işgücünün çar tarafından keyfince dağıtılmasını önleyememişlerdi (Bölüm 9).

Otokrasinin egemenlik haklarını paylaşmamakta sürekli olarak ayak diremesi Rus İmparatorluğu'nun köklü geleneklerine uygun düşüyordu. Ancak bu durum gittikçe kalabalıklaşan serbest meslek erbabı, devlet memuru, öğrenci, sanatçı kesimleriyle, diğer orta sınıf mensuplarının çoğunu memnun etmiyordu. Kendilerini birleşik Avrupa dünyasının düşünce ve değerlerini paylaşanlar olarak gören insanlar, devlet yönetiminin dışında bırakılmalarına içerliyorlardı. Hoşnutsuz öğrenciler ve küskün dışlanmışlar arasında feminizm, sosyalizm ve anarşizm düşünceleri uç vermişti. Genç erkek ve kadınlar komünler kurmuş, nikâhsız birlikte yaşamayı denemiş, "halkla" bağlantı kurmaya çalışmış, yurtdışında üniversitelere gitmiş, şiddet eylemlerine başvurmuş ve ülkelerinin özgürlüğü için suikastlar planlamışlardı. Daha profesyonelce düşünen yaşlıları ve yaşlılarsa meşruti monarşi taleplerini yenden gündeme getirmişlerdi. Bu talepleri kararlı bir şekilde reddedilmişti.

Rus "toplumunu" saran köklü bir dayanışma ruhu yoktu. Birkaç başarısız girişimden sonra suikastçılar 1881'de Aleksandr'ı öldürdüklerinde, ne halk ne de kendilerini halkın temsilcileri ilan edenler Kurtarıcı Çar'ın yerine bir başkasını getirmişti. Halefi III. Aleksandr (1881-1894), Yekaterina'nın hüküm sürdüğü dönemdeki gibi, büyük bir politik yapının dümenini güçlü bir imparatorun elinde tutması gerektirdiğine çok daha fazla inanmıştı. Fakülte yönetimi gibi ümitsiz davaları gütmeye hatası yapan, (sonraları Lenin olarak bilinen) Vladimir Ulyanov benzeri iddialı gençler, üniversitelerden ve meslek hayatlarından olmuşlardı. Devasa imparatorluğun her tarafında idarecilik yapabilecek bir sürü yetenekli insan vardı ve dikbaşlılar gereksiz görüyordu. Uzun vadede Rus patrimonyalizminin bu özelliği –insan

kaynaklarına kibirle yaklaşma tutumu– sansür gibi, imparatorluğun entelektüel ve idareci kapasitesini tüketecekti.

Kırım Savaşı'nın yarattığı gerileme, imparatorluğu yayılma stratejilerinde ince ayar yapmaya itmişti (bkz. Harita 9.2). İmparatorluk önce bir denizasırlı mülkünü elden çıkarmıştı. Ruslar 18. yüzyıldan itibaren Kuzey Pasifik'teki adaların kürk ticaretine hâkim olmuşlardı. Ancak Aleut Adaları'ndaki hayvanlar tükenince Ruslar son mallarını kaldırıp, 1867'de Alaska'yı 7 milyon 200 bin dolara Birleşik Devletler'e satmışlardı. Başka yerlerdeyse herhangi bir kısıntı belirtisi yoktu. 1850'lerin sonunda üstün silahlarla donanmış Rus ordusu, Kafkaslar'daki direnişi büyük ölçüde yok etmişti. İdare, başa çıkılmaz olsa da, gelecek vaat eden bu bölgedeki –sakıncalı diğerlerinin yanı sıra Kadim Müminleri buralara göndererek– yerleşim ve ticareti teşvik etmişti. Orta Asya'daysa ihtiraslı Rus generallerine artakalan hanlıkların üzerine gitme ve Hindistan'ın kuzeyine doğru ilerleyen Britanyalılarla rekabete girme izni verilmişti. 1870'lerde düzenlenen askeri harekâtlarla Buhara Emirliği, Hive ve Hokand Hanlıkları yenik düşürülmüştü. Takip eden on yıl içindeyse Rus orduları acımasız bir şekilde Türkmen steplerindeki kabilelerin üstesinden gelmişti.

Rusya Orta Asya'yı bünyesine katabilmek için bir dizi idari taktik kullanmıştı. Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı “protektora” yapılmış –tabi kılınacak bir hanlık bulunmayan– Türkistan'sa bir askeri genel valinin idaresi altına alınmıştı (bkz. Harita 9.2). Başka yerlerde yaptıkları gibi Ruslar Orta Asya'da da mahalli seçkinleri görevlendirme uygulamasına bağlı kalmışlardı. Bu sadece İslamiyete hoşgörü göstermek –veya bir genel valinin belirttiği gibi, “görmezden gelmek”– değil, Müslüman din adamları ve modernlik yanlılarıyla, hepsinin tehlikeli bulunduğu Sufi tarikatlarına karşı ittifak kurmak anlamına geliyordu. Rus yetkililer Mekke'ye gitmek isteyen Müslüman hacı adaylarına genellikle engel olmaktan vazgeçmişler, aksine Türkistan üzerinden pamuk nakli için planlanan demiryoluyla seyahatlerini bir düzene sokmaya çalışmışlardı. Nitekim 20. yüzyılın başlarında Rusya'da Osmanlı İmparatorluğu'ndakinden çok daha fazla sayıda Müslüman vardı. Rusların Müslümanlara yönelik stratejileri, Yahudi ve diğer gruplara ilişkin olanlar gibi, taretmek yerine kontrol altında tutmaktı. Hiç kimsenin imparatorluğu terk etme hakkı yoktu.

1870'lerde Rus basını ısrarla barut fıçısı haline gelen Balkanlar'a, yurtdışında gelişen Panslavizm düşünceleriyle bağlantı kurarak, müdahale edilmesini istiyordu. 1876'da Osmanlılara karşı Sırp ordusuna destek olmak için Rus gönüllüler yola çıkmıştı. Avrupalı güçleri, özellikle de Büyük Britanya'yı, Balkanlar ve Karadeniz'deki Rus emelleri için yanına çekemeyen İmparator II. Aleksandr, 1877'de Osmanlılara savaş ilan etmişti. 1878'de uzun süren ve zor bir askeri harekâttan sonra Rus ordusu Konstantinopolis'in dış mahallelerine ulaşmıştı.

Ne var ki Avrupalı güçler hâlâ Rusya'nın işine gelecek bir antlaşmaya izin vermeme niyetindeydiler. Nitekim Bismark 1878'deki Berlin Kongresi'nde Balkanlar'ın denetlenebilir birimlere bölünmesi için elinden geleni yapmıştı: Avusturya Bosna-Hersek'i işgal etmiş; Makedonya Osmanlılara geri verilmiş; Bulgaristan Bulgar prensliğiyle bir Osmanlı protektorası (Doğu Rumeli vilayeti) olmak üzere ikiye ayrılmış; Rus sınırındaysa bağımsız bir Romanya devleti kurulmuştu. Rusya Besarabya'yı yeniden ele geçirmişti, ancak savaşın sonucu diğer açılardan, Romanovların Avrupa'ya özgü imparatorluklar arası savaşlardaki yetersizliklerinin yüzlerine vurulmasına yol açmıştı.

Rus idaresi, yüzyılın sonlarında –hiçbir zaman tam anlamıyla yürürlüğe konamayan– tepeden inme bir milliyetçilik politikası uygulamayı denemişti. Avrupalı rakiplerinin medeniyetçi ve ırkçı söylemlerinden etkilenen bazı devlet görevlileri –kendilerine özgü– bir kültürel ilerleme belagatine merak sarmışlardı. Emperyalizmin bu çeşidinde Rusya Orta Asya halklarına Avrupalı düşüncesini taşıyordu. Özellikle Türkistan eğitim, Rus ve diğer çiftçilerin yerleşmesiyle medenileştirilebilecek bir koloni olarak görülüyordu.

İmparatorluk idarecilerinin Leh ve Yahudilerin Avrupa ve Avrupa'nın zararlı düşüncelerine çok bağlanmasından korktuğu imparatorluğun batı bölgelerindeyse hükümet, devlet daireleri ve okullarda Rusçanın kullanımını zorunlu kılarak, “Ruslaştırma” girişimlerinde bulunmuştu. Dille ilgili bu politikalar ne birörnekti, ne de yeknesaklık içinde uygulanmıştı. Avusturya'daki gibi tek bir resmi dil zorlamasının farklı gruplar için farklı anlamları vardı. Hükümetin Baltık bölgesindeki memuriyeti Ruslaştırma çabası, Almanların üst kademe mevkileri tekellerine almasına içerleyen Letonlar ve Estonlar arasında memnuniyetle karşılanmıştı. Üniversitelerde Yahudi öğrenciler için uygulanan kontenjan sistemi (1887), daha sonraları da Yahudilerin meslek örgütleri veya yerel yönetim meclisleri üyeliklerinin kısıt altına alınması, çoğu imtiyazlarını geri isteyen soylulardan olan yaygaracı milliyetçilerin ekmeğine yağ sürmüştü.

Hem otokrazi düşmanı liberalleri, hem de bazı üst düzey memurları içeren kimi Rus modernistleri, kendilerini “ulusal devlet” adını verdikleri bir düşünceye kapı tırmışlardı. Oysa onca farklılığı barındıran imparatorluklarında bunun anlamını belirlemek çok zordu. Rusya için “Daha Büyük Bir Britanya” modeli önerilmişti. Rus ekonomik gelişmesinin fikir babası Sergey Vitte, Alman teorisyen Friedrich List'in düşüncelerinden etkilenmişti. Vitte, List'in programından meşrutî monarşiyi ayıklamakla birlikte, Rusya'yı bütünlüştürmüş bir ekonomik bölge yapmak için çok çaba harcamıştı. Maliye bakanlığı döneminde devlet Trans-Sibirya Demiryolu'nu inşa etmiş ve sanayileşmeyi desteklemek için saldırganca davranmıştı. Bunların finansmanı hem köylüden alınan vergiler, hem de yurtdışından temin edilen kredi-

lerle sağlanmıştı. Rusya'nın kara altınını –Hazar Denizi yakınlarında keşfedilen petrolü– çıkarmak için yabancı şirketler yatırım yapmıştı. 1890'lardan itibaren Rusya'da tüm sanayi sektörleri büyük bir gelişme göstermişti. Teknisyenlerle işverenlerin çoğu Alman olsa da, para Fransa'dan geliyordu.

İttifak oyunlarını kendi usullerince oynayan Rus devlet adamları, Almanya'nın ekonomik hüneri ve Avusturya'nın Balkanlar'daki rekabeti karşısında, hayal kırıklığına uğrayıp Fransa'yla ittifaka yönelmişlerdi. 1894'te –biri otokrasi, diğeri bir cumhuriyet olan– iki imparatorluk bir askeri işbirliği antlaşması imzalamışlardı. Sınırlarına dayanmış güçlerle ittifak yapmaktan kaçınan Rusya için bunun, imparatorluklara özgü jeopolitik açısından, vahim bir yanlış hamle olduğu anlaşılmıştı: Tüm Avrupa'yı kapsayan bir sonraki savaş, Rusya'nın batıdaki savunmasız topraklarında çıkmıştı.

Balkanlar'da daha fazla ilerleyemeyen Rus modernistleri doğuya odaklanmışlar; Orta Asya'daki pamuk üretim alanlarını genişletmişler, köylülere göç etmeye ve Sibirya boyunca yerleşmeye özendirmişlerdi. Avrupalıların koloni projelerinden esinlenen Vitte, Rusların doğu demiryolu üzerinden Pasifik kıyısındaki limanlara kadar yayılmasını teşvik etmişti. Bu Rusya'yı bir başka imparatorluklar arası rekabet arenasına taşımış; Kore ve Mançurya dahil Pasifik kıyısı, adaları ve hinterlandları yüzünden Japonya'yla çekişmesine yol açmıştı. Ruslar uzak doğuda daha öncekileri meşrulaştırdıkları farklılıkların yönetimi politikalarından iyice uzaklaşmışlardı. Buralarda, yağmaya dönüşen orman işletme imtiyazları, Rusya sınırları dışındaki demiryolu boyunca kurulan koloniler ve açıkça ırkçı bir belâgatle, Batı Avrupa tarzı emperyalizmi denemişlerdi. II. Nikolay (1896-1917) da “sarı tehlikeye” karşı öngörülen “küçük bir başarılı savaş” kışkırtanları desteklemişti.

1904-1905 Rus-Japon Savaşı ne küçük çaplıydı, ne de Rusya'nın zaferiyle sonuçlanmıştı. Balkanlar'daki gibi, Avrupalı güçler Romanovlara karşı ellerindeki bütün imkânları kullanmışlardı. Fransızlar yardımda bulunmamış, İngilizler ve Amerikalılar da Japonların yanında yer almıştı. Böylelikle Rusya beyaz adamın misyonunu yerine getirirken bir başına kalmıştı. Irkçıları dehşete düşüren Japonların kara ve denizdeki üstün gücüyü. Rus donanması neredeyse yok edilmiş; Rusya'nın deniz kıyısındaki ileri karakolu Port Arthur teslim olmuş; karada iki tarafın da iki yüz elliden fazla askeriyle savaştığı Mukden Muharebesi'nde Ruslar Japon birliklerine yenik düşmüştü.

Savaş yenilgisi otokrasinin inatla egemenliği devretmemekte direnmesiyle birlesince, toplumun üzerindeki polis baskısının kabuğu çatlamıştı. Askeri birliklerin de uzakta olmasından yararlanan Rus liberalleri anayasal reformların ilerletilmesi için (1848'te Parislilerin yaptıklarını örnek alarak) yemekli toplantılar düzenlemişlerdi. Marksistler ve benzer eğilimlerse proletaryanın memnuniyetsizliğini devrimci par-

tilere yönlendirmeye çalışmışlardı. Suikastlar sonucu politikacıların öldürüldüğü bir dizi olayın patlak vermesi, içten içe çürüyen devletin köklü bir şekilde reddedildiğini su yüzüne çıkarmıştı. İmparator II. Nikolay (1896-1917) Ocak 1905'te askerlerine, oy haklarını genişletmeyi de içeren dilekçelerini doğrudan ona iletmek üzere barışçı gösteri yapan işçilerin üzerine ateş açma emri vererek, patrimonyal esrar perdesini kendisi yırtmıştı. Vitte inatçı çarı, seçilmiş bir yasama organını toplamak ve siyasi özgürlükler vermek konularında ancak grevler, pogromlar ve toprak sahiplerinin mülklerine köylü saldırıları yapıldıktan sonra ikna edebilmişti.

Rus imparatoru 1906'da imparatorluğun tüm bölge ve halkaları arasından denge-sizce seçilen temsilcilerden oluşan bir parlamentoyu –Duma'yı– toplamıştı. Temsilcilerin radikal talepleri karşısında korkuya kapılan imparator ilk iki Duma'yı dağıtmış; işçi ve köylülere göre soyluların, diğer etnik gruplara göre Rusların, diğer dinlere göre Ortodoksların temsil oranını artırmak için durmadan seçim kurallarıyla oynamıştı. Bütün itiş kakışlara rağmen son iki Duma (1907-1917) bir dizi farklı görüşün dile getirilebildiği platformlar haline gelmiş; ulusal grupların temsilcileri imparatorluk çatısı altında daha fazla kültürel özerklik talep etmişlerdi. Ne var ki Duma'yla devlet yönetimi arasında nadiren işbirliği yapılabilmiş, hükümet en önemli kanunlarını –örneğin köylülere arazilerinin tapusunu vermek gibi– Duma'nın mutabakatını gerektirmeyen acil kararnameler diyerek çıkarmıştı.

Dünya Savaşı'nın ve devrimin Duma'ya ve hanedana son vermesi nedeniyle, Rus İmparatorluğu'nun temsili politikaya ilişkin bu denemeleri sürdürüp sürmeyeceğini bilmemiz imkânsız. Savaş öncesi ve sonrası yıllarda egemenliğin paylaşımına yönelik en önemli tehdit, politik tasavvurlarıyla bir hayli nefret ettikleri otokrasinin tekeli imtiyazlarına ayna tutan, radikalleşmiş ve yabancılaşmış *intelligentsiya*'dan kaynaklanıyordu. Buna rağmen on yıldan kısa bir süre içinde hanedan Duma'yı yavaş yavaş daha itaatkâr bir yapıya dönüştürmüştü. Bu hareket tarzı, Rusya'nın yeni egemenlik stratejilerini çarpıtarak, kendine has senteze dayalı ve patrimonyal devlet yönetimi şekline çevirdiği uzun geçmişle gayet uyumluydu.

20. yüzyılın ilk on yılında otokrasinin karşılaştığı en yakın tehlike imparatorluklar arasındaki çeşitli büyük oyuna bulaşmasıydı. Çarlar Orta Asya'da nerede duracaklarını biliyorlardı: Afganistan. Rusya 1907'de Hindistan'a giden yolları denetimine almaya niyetlenen Britanya'yla bir antlaşma imzalamıştı. Ne var ki Balkanlar çarlık görevlilerinin bam teline basmaya devam etmişti. Avrupalı büyük güçler –İngiltere, Fransa, Almanya– ve daha küçükleri –Avusturya ve İtalya– Rusya'nın ezelden beri güttüğü İstanbul, Boğazlar ve hinterlandlarını, başka bir deyişle bir zamanlar Roma'nın hüküm sürdüğü denize çıkış yolunu ele geçirmeye ilişkin hedefini gerçekleştirmesini engellemeye bu kadar niyetliken, Rusya Osmanlıların bölgedeki gerilemesinden nasıl kazançlı çıkabilirdi ki?

Merkeziyetçilik ve Gerileme: Osmanlıların Yeni Âdetleri

1878'deki Berlin Kongresi, Rusların hedeflerini gerçekleştirmesini engellemenin yanı sıra, Osmanlı topraklarının üçte birinin kopmasına ve eski Osmanlı topraklarında öyle ya da böyle bağımsız devletlerin kurulmasıyla sonuçlanan parçalanma sürecinin devamına yol açmıştı. Bu devletlerin hiçbirisi etnik veya dini bakımdan yekpare olmadığı gibi, hiçbirindeki yeni "ulusal" liderler, sınırlarından da Avusturyalı, Rus veya Britanyalı hamilerinden de memnun değildi. Osmanlıların millet sisteminde hem her dini grubun hukuki otoriteye sahip bir yapısı, hem de sultanın hepsini kucaklayan egemenliğine erişim imkânı vardı. Ne var ki Hristiyan nüfuslar kendilerini imparatorluğun dışında bulduğunda, Ortodoksluk daha mahalli bir hal almıştı. Osmanlı hâkimiyetinin yokluğunda ne dağınık Hristiyanların, ne de liderlerinin birlik olmalarını sağlayacak bir saikları da kalmamıştı. Yunanistan, Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan ve Bosna'nın doğal sınırları yoktu. İmparatorlukların yanı sıra henüz niteliği belirsiz devletlerin kesişen ihtirasları yüzünden birer katliam mahalline dönüşmüşlerdi.

Sultan II. Abdülhamid elinden kaçırdığı vilayetlerdeki gerilimlerden yararlanmaya çalışmıştı. Bulgar din adamlarının Konstantinopolis Patrikhanesi'nden ayrılma isteğine 1870'de kendi cemaati olan bir Bulgar kilisesini tanımakla cevap vermişti. Bulgar din adamlarını Bulgar milliyetçilerine karşı desteklemeye yönelik bu tutumu, Osmanlı nüfuzunu güçlendireceğine Yunan ve Bulgarlar arasındaki ihtilafları beslemişti.

İmparatorluğun küçülmesi sultanın İslamiyeti canlandırma projesinin gerçekleşme ihtimalini artırmıştı. 1878'deki kayıplardan sonra Osmanlı İmparatorluğu Müslümanların daha yoğun olduğu bir yer haline gelmişti. Savaş ve Berlin Kongresi göç, sınır dışı etme ve yeniden iskân dalgasını harekete geçirmişti. Savaşın ardından bazı Müslümanlar yeniden yapılandırılan Balkan devletlerine geri dönmüş; bazılarıysa beraberlerinde yeni beceri ve irtibatları getirmiş ama yersiz yurtsuz kalma ve politik kayıplardan ötürü öfke duygularıyla Anadolu'ya yerleşmişlerdi. İmparatorluğun diğer kalabalık Müslüman gruplarının –Türk ve Arapların– yanı sıra (Karadağ yönetimine başkaldıran mahalli Müslüman) Arnavutlar gibi küçük grupların arasına katılmışlardı. İmparatorluğun önemli Hristiyan nüfuslarıysa, uluslararası bağlantılara sahip Rum ve Ermenilerdi. Bu gruplar belli bölgelerde toplu halde bulunmaktan çok, hem şehirlerde hem de taşrada azınlıklar olarak yaşıyorlardı. İslami imparatorluğun onlara hitap etmesi mümkün değildi.

Eğitimin yaygınlaşması, etnik bakımdan birbirinden farklı şehirli orta sınıfların refahı, reform yanlısı liberallerin süregelen kışkırtmaları, her şeyden önemlisi iddialı ve modern zihniyetli bir subay kesiminin varlığı, farklı bir yaklaşıma zemin

hazırlamıştı. 1908’de ordunun baskısı altındaki sultan, otuz yıl önce hükümsüz kıldığı anayasayı yeniden yürürlüğe koymaya karar vermişti.

Meşrutiyetin yeniden ilanının arkasındaki başlıca güç, askeri ve diğer yüksek-
kokul öğrencileriyle mezunları arasında büyük ilgi uyandıran Genç Osmanlı ha-
reketinin halefi İttihat ve Terakki Cemiyeti’ydi. 1894’te kurulan İttihat ve Terakki
Cemiyeti’nin saflarında merkezîyetçi liberaller, –Kürtler, Rumlar, Ermeniler, Yahudi-
ler, Arnavutlar gibi– ulusal azınlık liderlerinin yanı sıra, Arap ve Türkî reformistler
de bulunuyordu. Cemiyet ancak dağınık gizli bir örgütlenmeyle kurulabilmişti. İtti-
hat ve Terakki Cemiyeti’nin hücreler şeklinde ordu içinde, Paris, Londra ve Osmanlı
şehirlerinde üyeleri vardı. 1908’deki Meclis-i Mebusan’a hâkim olan İttihat ve Te-
rakki Cemiyeti, merkezîyetçi bir gündemin peşinde koşmuştu. Mahalli eşraf ve aya-
nın belini kırmaya, arkası sağlam bürokratları profesyonel idarecilerle değiştirmeye,
seçim mevzuatını tek tip yapmaya, sansürü kaldırmaya ve kamu hizmetlerinde tek
bir resmi dili –Osmanlı Türkçesini– kabul ettirmeye kalkışmıştı. Bu liberal prog-
ram önce Nisan 1909’daki karşı devrim girişimine, sonradan da birçok insana göre
devlet yönetiminin Türkleştirilmesi gibi görünen uygulamalara karşı dağınık ancak
güçlü bir muhalefetin doğmasına yol açmıştı. İstanbul’daki karşı devrim İttihat ve
Terakki Cemiyeti’ni iktidara taşıyan subaylar tarafından bastırılmıştı. Abdülhamid
tahtan indirilmiş ve yerine 1918’e kadar sultan kalan V. Mehmet geçirilmişti.

1909’dan sonra İttihatçı reformistler, daha önceki herkesi kucaklayan liberalizm
anlayışından uzaklaşmış; daha Türkçü, daha İslamcı, toplumu daha bir gözaltında
tutan bir rejime yönelmişler ve böylelikle daha fazla memnuniyetsizliğe neden ol-
muşlardı. İslamiyette reform yapma yanlılarıysa İttihatçılara yaranmak için halkın
itaatkârlığı engelleyen gelenekleriyle ilgili temizliğe kalkışmışlardı. Türkçe politika-
ları özellikle Arapları rahatsız etmiş; mali ve hukuki tedbirlerin merkezileştirilmesi
Hristiyan ve diğer azınlıkları rejimden soğutmuştu. Sonuçta İttihat ve Terakki Ce-
miyeti seçmen desteğini kaybetmişti. İtalya’nın Libya’yı alması da önlenememişti.
İmparatorluk yeni bir Balkan savaşları dizisiyle Avrupa’daki son şehirlerini kaybet-
mek üzereyken ve Anadolu’nun büyük güçler tarafından bölüşülmesi korkusuna
kapılmışken, 1913’te Jön Türkler askeri bir darbeye devleti ele geçirmişlerdi.

Osmanlıların Rusların Duması’nınkine benzer meşruti monarşilerinin kaderi,
liberal demokrasinin farklılıkların himayesine dayalı imparatorlukları ne kadar de-
rinden etkileyen, yıkıcı bir dinamik olduğunu göstermektedir. İki örnekte de reform-
lar sebepsiz yere gerçekleşmemişti: İki imparatorluk da kendini Batı’nın ekonomik
ve politik gücünün tehdidi altında hissediyordu. Osmanlılar 1815’ten sonra hem
muazzam bir toprak kaybına uğramış, hem de ekonomi üzerindeki hâkimiyetlerini
yitirmişlerdi. Kaynak tabanlarını doğuya doğru genişletebilen Ruslarsa, Osman-
lıları yendikleri halde, Avrupalıların defalarca parsayı toplamalarını engellemele-

rinden ötürü hayal kırıklığına uğramışlardı. İmparatorlukları tehdit eden kültürel unsurlar da vardı. Hem Rus hem de Osmanlı İmparatorlukları, Avrupa standartları diye düşünüp örnek aldıklarıyla eğitilen, ihtiras sahibi modernist nesiller yaratmışlardı. Politik hayata ilişkin yasaklar iki imparatorluktan da entelektüellerin, yerleşik düzene meydan okunan, aceleci ve isyankâr politik faaliyetlere katıldıkları, Batı başkentlerine gitmesine yol açmıştı. Memleketlerindeki politik koşullar fırsat verdiğindeyse, politik yapılarını yeniden düzenlemek isteyenlerin ellerinde artık daha uygun egemenlik biçimlerine ilişkin çeşitli düşünceler vardı.

İki imparatorlukta da bazı reformistler sultan ve çarın himayeci ve patrimonyal yönetimlerinin laik, demokratik alternatiflerinin peşinden koşmuştu. Liberal, merkezîyetçi ve demokratik reformları savunmak bakımından en fazla ilerleme kaydedenler Genç Osmanlılar gibi görünüyordu. Ne var ki devlet dairelerinde, ilkokullarda ve mahkemelerdeki dilin Osmanlı Türkçesi olmasındaki ısrarları, Arapça, Rumca ve Ermenice'nin de eşit diller olarak tanınması taleplerini ortaya çıkarmıştı. Arapların Meclis-i Mebusan'da yeterince temsil edilmemesi de liberal reformları destekleyenlerin çoğunu uzaklaştırmıştı.

Görünüşe bakılırsa Osmanlı liberalizminin iki yoldan –Osmanlı Devleti'ni yeniden yapılandırmak veya bir Türk devleti kurmak seçeneklerinden– birini tercih etmekten başka çaresi yoktu. Aslında Hristiyanların yoğun olduğu vilayetlerinin çoğunun kaybından sonra, İslamiyet üçüncü bir seçenek sunuyordu. Türklerle Araplar arasında din temelinde bir uzlaşma olabilirdi. 1913'ten sonra İttihatçı hükümet Medine'de yeni bir İslam üniversitesi kurmuş ve sadakatlerinden ötürü güçlü Arap liderlerini ödüllendirmişti. Örneğin Suriye'deki mahalli liderler düzenlemelerini Osmanlı yetkilileriyle yapıyor, nüfuslarıyla orantılı olmasa da İstanbul'da politik temsilcileri bulunuyordu. Nitekim Suriyeli Araplar bir bütün olarak Osmanlı yönetimine karşı önemli bir “ulusal” hareket geliştirmemişlerdi.

Ruslaştırmadaki gibi, İslamcılıkta da ölçü kaçırılmamıştı. Ayrıca imparatorluğun parçalanmasına da bu yol açmamıştı. Hem Rus, hem de Osmanlı liderleri daha kısıtlayıcı –daha Rus, daha İslami, daha Türk– kültürel uygulamaları yürürlüğe koymayı denemişlerdi, ancak ulusal veya dini bakımdan homojenlik bu imparatorluklarda savunulması imkânsız bir yönetim felsefesi idi. Farklı grupların tek bir politik yapıda birlikteliği reformistler tarafından bile doğal karşılanmıştı: İki parlamentonun ulusal temsilcileri de bağımsızlık için değil, daha fazla hak talebi için propaganda yapmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu 20. yüzyılda Avrupalı zihniyetindeki modernist subayların yönettiği ordusuna görülmedik ölçüde güveniyordu. Ne var ki ordu liderleri bir kez hükümete girince, farklılıkların himayesine dayalı bir imparatorluğun varlığının hâlâ çeşitli seçkinlerin şartlı rızasına tabi olduğunu fark etmişlerdi.

Çok Parçalı Bir İmparatorluk

1898’de Franz Joseph Avusturya tahtında hüküm sürdüğü yarım yüzyılı, İmparatoriçe Elisabeth’in bir İtalyan anarşist tarafından yakın geçmişte öldürülmesiyle birlikte çöken kasvetli ortamda kutlamıştı. Bavyera Dükü Maximilian’ın kızı olan imparatoriçe Macarca öğrenmiş ve İkili Monarşi’yi yaratan 1867’deki “uzlaşma” sırasında Macarların tarafını tutmuştu. Hem Macarların kraliçeleri için tuttukları yas, hem de imparatorun göze çarpan kederi için duyulan sempati, Habsburg imparatorluk havasının hâlâ etkisini sürdürdüğünün işaretleriydi.

İmparatorluğun ellinci yıl dönümünün diğer yönleriye imparatorluğun politik kültüründeki esaslı dönüşümleri yansıtıyordu. Viyana’nın kutlamalarında öne çıkan, Hristiyan Sosyal Parti lideri ve belediye başkanı Karl Lueger’di. Lueger’in politik başarısı açıkça “Alman” ilerlemesi, Hristiyan değerleri ve antisemitizme hitap edilmesine dayanıyordu. İmparator Lueger’in antisemitizmini tehlikeli bulmuş ve belediye başkanlığını onaylamayı dört defa reddetmiş; nihayet 1897’de şehir meclisinin oylarının geçerliliğine rıza göstermişti. Yahudileri hoş karşılayan ve onları koruyan yasaları geliştiren bir imparatorlukta Lueger’in politikalarının mümkün olması neye bağlıydı?

Cevaplardan biri Habsburgların anayasalcılığıydı. 1867’nin yurttaşlık yasaları, Yahudileri kanuni haklar bakımından diğerleriyle eşit kılmıştı. Bunun sonucu imparatorluğun her tarafından başkente akın etmiş; üniversitelere gitmiş ve sonrasında –hukuk, tıp, gazetecilik gibi– gelişen serbest mesleklerin yanı sıra iş dünyasında da yükselmişlerdi. Avusturya’nın koruyuculuğu 1881’de Rus İmparatorluğu’nda patlak veren pogromlardan kaçan Yahudileri de cezp etmişti. Yahudiler Berlin gibi Viyana’da da hem modernleşen, kozmopolit bir toplumda kendilerine bir yer bulmuş, hem de –Siyonizm gibi– alternatifleri tasavvur edebilmişlerdi. Aynı zamanda antisemitizmin gözle görülür hedefleri haline gelmişlerdi.

Habsburg reformlarının ikinci etkisi yasal politik örgütlerin yayılmasıydı. Liderler ortaya çıkan partilerde göze çarpmak için, taraftarlarını –farklılıkları barındıran politik yapıdaki en aşikâr manevra sahasında– dillerine göre seferber edebiliyorlardı. Haziran 1885’te liberallerin kurduğu Alman Okulları Birliği’nin¹ Viyana Üniversitesi şubesi Yahudilerin üyeliğe kabul edilmemesini oylamıştı. 1890’larda Avusturyalı liberallerin çoğunluğu “Almanlığa” ve Almancanın politik seferberliğin temeli olmasını savunmaya doğru meyletmişti. Avusturya’ya özgü anayasalcılık, temsili kurumlar ve yasal parti faaliyetleri kamusal alanda bir Alman ulusal hareketinin baş göstermesine yol açmıştı. Bu eğilim –Sosyal Demokratların hedefle-

¹ Pancermen *Deutscher Verein* (Alman Birliği) hareketinin 1881’de Alman okullarını desteklemek amacıyla kurduğu *Deutscher Schulverein*. (çev.)

rinden biri olan– bütün erkeklere oy hakkının tanındığı 1907’den sonra da devam etmişti.

İmparatorluk siyasasına giderek etnik kimliğin hâkim olması, Sosyal Demokratları milliyet meselesini geleceğin sosyalist devleti açısından ciddiye almak zorunda bırakmıştı. Sosyal demokratların söz konusu derin düşünceleri Otto Bauer’in, tarihi bakımdan üzerinde yaşadıkları toprakla değil, kültürel deneyimle belirlenen çokulusluluğu, insan toplumunun olumlu bir özelliği olarak görmesini de içeriyordu. Bauer’in (1914’ten önceki) programı Avusturya monarşisi içinde ulusal özerkliği azamileştirmeye, merkezi idarenin gücünü sınırlamaya ve bireylerin istediği uyrukluğunu seçebilmesine dayanıyordu. Lueger’in Hristiyan Sosyal Partisi de, monarşi ve Katolik evrenselciliğin savunulduğu, farklı bir çokulusluluk politikası geliştirmişti. Ancak Lueger’in imparatorluk türü Yahudileri dışlıyordu. Hristiyan Sosyal Partisi buna 1898’de imparatorun şerefine düzenledikleri ölçsüz gösteriyle mim koymuştu. Gösteride Lueger, Yahudi yozlaştırmasından “kurtarılan”, ruhu okşayan Alman ve Hristiyan sanatını sergilemişti. Pratikleri açısından değilse de, prensipleri bakımından hem Sosyal Demokrat hem de Hristiyan Sosyal hareketleri, politik bağamlarının gereği uluslar üstüydü.

Politikanın nispeten kitleselleşmesiyle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki gibi, dil politikası gitgide kargaşaya yol açan bir unsur haline gelmişti. Habsburg Monarşisi bu meseleyle ilgili çoğulcu ve esnek tutumunu korumuştur. Dil konusunda Çeklerin taleplerine cevap veren Başbakan Badeni, Bohemya ve Moravya’daki devlet görevlilerine hukuki bir meseleyle ilgili tüm yazışmaların davanın açılışında kullanılan dille yapılması talimatını vermişti. Bu bölgelerdeki devlet görevlilerinin 1901’e kadar da hem Çekçe’ye, hem de Almancaya hâkim olması istenmişti. Birçok bölgedeki Alman milliyetçisi bu talimatı şiddetle protesto etmiş ve nihayetinde karardan vazgeçilmişti.

Güneydoğu Avrupa’da derdi başından aşkın üç imparatorluğun içinde basına en az sansür uygulayan Avusturya’ydı, ayrıca politik bakımdan aktif bir halka ve en gelişmiş politik partilere sahipti. Eğitim imkânları, meslek örgütleri ve teknik altyapı eşit olmasa da Rusya veya Osmanlı İmparatorluğu’ndan çok daha fazla yaygınlaşmıştı. İmparatorluk İkili Monarşi aracılığıyla sorunlarının bir kısmının üstesinden gelebilmişti. Katolik kilisesiyle yakın ilişkisi de diğer dinleri bariz bir şekilde himaye etmesini engellememişti.

Berlin Kongresi sayesinde Avusturya kendi “sömürgesine” bile sahip olmuştu. Başka bir deyişle, imparatorluk mimarlarının ustalıklarını sergileyip, serpiştirdikleri muhteşem kiliselerle güzelleştirdikleri ve Habsburg şehir planlarıyla kasabalarını yeniledikleri, Bosna-Hersek’i elde etmişti. Akademisyenler –Mostar’daki taş köprü gibi– Osmanlı mühendislik harikalarını, imparatorluk bağıni pekiştirmek için

“Roma’ya özgü” diye yeniden yaftalamışlardı. Habsburg idarecileri, asırlar boyu geri kaldıkları düşüncesiyle, Sırp ve Hırvat milliyetçilerini, Ortodoks ve Müslüman din adamlarını medenileştirmeyi kasten görev bilmişlerdi. Ne var ki, Bosna’daki tüm inançlardan bağımsız eğitim gibi merkezîyetçi girişimler, başka yerlerde de olduğu kadar, pahalya patlamıştı. Ayrıca bu girişimler her dini gruptaki modernistlerle gelenekçiler arasındaki bölünmelerle burun buruna gelmişti.

1908’de hanedanlık, imparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelen güne özel giyinmiş köylü temsilcileriyle dolu, muazzam bir “Kayser’e Saygı” geçit töreniyle kutlanmıştı. Törenin simgeledikleriyle ilgili (Osmanlıların 1683 Viyana kuşatmasının canlandırıldığı bölümde, Polonya kralının mı yoksa Macar imparatorunun mu –temsilen– önden gideceği konusunda) anlaşmazlık yaşanmıştı. Başa çıkılması zor ama sadık imparatorluk yurttaşlarına ilişkin bu resimde bir yanlışlık yok muydu?

Dönüp geriye baktığımızda tarihçi ve diğerlerinin, imparatorluğun barındırdığı çeşitliliği açığa vuran unsurları, politik yapıyı paramparça eden bir çatışan milliyetçilikler hikâyesine dönüştürdüklerini görürüz. Oysa Habsburg İmparatorluğu’nun son döneminde milliyetçilerin halkı kendi davaları için seferber etme çabaları –farklı “ulusların” imparatorluğun her tarafına dağılmış olmaları, imparatorluk kurumlarının uzun geçmişi, milliyete göre bölünmüş bir dünyaya ayak uyduramayan Yahudi ve diğerlerinin varlığı gibi– engellerle karşılaşılıyordu. Milliyetçiler belki tek dilli okulları savunuyorlardı, ancak Almanca konuşanlar, Çekçe konuşanlar, Slovenler ve Almanlar bu tür talepler yüzünden birbirlerine girmişlerdi. Habsburgların cemaatlerin bir ölçüde kendi kendilerini yönetmelerine izin vermesi sayesinde, politikanın kitleselleşmesi ve gelişen kurumlarla birlikte milliyetçi politikacılar, beklenmedik bir şekilde düşüncelerini politik gerçekliğe dönüştürme imkânına kavuşmuşlardı. Ne var ki bu durum sırasıyla bölgeler arasında düşmanlığa, daha fazla politik bölünmelere ve milliyetçilerin birleşmiş olduğunu ileri sürdüğü grupların arasında ayrılık çıkmasına yol açmıştı. Milliyetçiler insanları ancak tek bir farklı ulus kavramının sınırları içinde düşünüp harekete geçmeye razı edebilmişler, çoğu politik aktivist de imparatorluğun sonunu getirmek yerine –kendilerine ait– daha iyi bir imparatorluk türünü kurmak için gayret göstermişti.

Kendini daha yakından hissettiren bir tehlikeyse Avusturya’nın diğer imparatorluklarla ilişkilerindeki zayıflığından kaynaklanıyordu. Büyük Britanya ve kongre sistemi Balkanlar’daki rekabetleri sırasında Habsburglara yardımcı olmuştu. Bir kere Osmanlılar yatağa düşüp, Rusya da başarısız Asya savaşı ve iç karışıklıklar nedeniyle 1905’te devre dışı kalınca, büyük güçlerin mücadelesinde sıranın Avusturya’ya geldiğini düşünmek pekâlâ mümkündü. İmparatorun bu koşullarda savaş ve barış yapma kabiliyeti belirsizdi. Ayrıca bu durum istikrar ve imparatorluğun varlığını büyük ölçüde tehdit ediyordu. Avusturyalılar 1908’de sömürgele-

ri Bosna-Hersek'i ilhak ederek, bölgedeki Sırp ve Hırvatları imparatorluğa daha sağlam bir şekilde bağlamayı hedeflemişlerdi. Bu denize erişim isteyen bağımsız Sırbistan liderlerini çileden çıkarmıştı. Bölgede Sırpların, Hırvatların, Yugoslavya taraftarlarının ve Rusların gözü vardı. 1912 ve 1913 Balkan Savaşlarından sonra Sırbistan genişlemiş, -ama bağımsızlığını kazanan Arnavutluk dolayısıyla hâlâ Adriyatik Denizi'ne erişimi engellenmiş- üstüne üstlük Bosna-Hersek'te de seçilmiş bir Diet'in oluşturulmasıyla Avusturya İmparatorluğu'na katılmıştı. Bütün bunlar eski Osmanlı topraklarında yayılmak isteyen Rusya ve Sırbistan'ı Avusturya'ya karşı birbirlerini destekleme konusunda anlaşmaya itmişti.

ULUS VE İMPARATORLUK

İmparatorluklar arasında, bitişik topraklarda veya denizaşırı bölgelerde, askeri ve diğer şekillerde yürütülen çekişmelerle geçen yüzyıl, Napolyon'un yenilgisinden sonra, komşu imparatorlukların büyük güçler olarak gördüklerince tanımlanan bir Avrupa yaratmıştı. Avrupalı olmak Habsburg, Rus ve Osmanlı İmparatorluklarının dört bir tarafındaki eğitimli seçkinlerin tutkusu haline gelmişti. Kendini Avrupa'dan ayırt etmek veya Avrupa'ya özgü bir yol izlemekten kaçınmak da, tüm zorluklarına rağmen makul stratejilerdi.

Ancak Avrupalı olmak ne demekti ve acaba sonuçları arzu ediliyor muydu? Egemenliği daha demokratik bir şekilde yeniden yapılandırmayı mı gerektiriyordu? Yoksa asıl "çağdaşlaşma" -Avrupalılara yetişme- işi ekonomik ve teknolojik miydi? Belki bir yandan eğitimi yaygınlaştırıp müfredatı yenilemek, diğer yandan da demiryolu ve haberleşme sistemlerine yatırım yapmak zevahiri kurtaracaktı. Ne var ki tüm bu stratejiler henüz elde olmayan kaynakları gerektiriyordu. Bu kaynaklara ulaşmak -kökeni Prusya'daki Alman İmparatorluğu'nun gücünü Lehçe, Danca ve Fransızca konuşulan bölgelerin yanı sıra Afrika, Doğu Asya ve Pasifik'teki sömürgelere yayarak yaptığı gibi- diğer güçlerin aleyhine toprak, insan ve bağlantılar edinme anlamına gelebiliyordu.

Üstesinden gelinmesi gereken en bariz güçlük askeri kabiliyetti. Bu yüzden Rus, Osmanlı ve Habsburg liderleri, orduyu ve özellikle subaylarını reformun başlıca hedefi haline getirmişlerdi. Bu girişimler politik ifade özgürlüğü üzerindeki baskılarla birleşince, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki subay kesimini 20. yüzyılın Yeniçerileri -sultan yolunu şaşırdığında müdahale etme gereği duyan, bunu görev bilen bağımsız bir grup- yapmıştı. Rusya'daysa 1874'te zorunlu askerliğin tüm crkckle-ri kapsayacak şekilde genişletilmesi, boşluklarına rağmen, daha önceki malikâne esasına göre asker toplanmasından büyük ölçüde uzaklaşılmasını sağlamıştı. Ne

var ki burada hırslı generaller Rus tarzı patrimonyalizme uygun bir şekilde imparatorla kişisel bağ kurmuş, dolayısıyla onu tehdit edecek bir durum yaratmamışlardı. Habsburgların 1848'den sonraki toparlanmalarında ordunun Yahudiler dahil herkese açık olmasının önemli bir rolü vardı. Çeşitli milliyetlerden gelenlerin silahlaltına alınması ve eğitimdeki iyileşmeler, subay kesiminin 20. yüzyılda imparatorluğa hâlâ güçlü bir şekilde bağlı kaldıklarını ve onun çıkarları için ölümüne savaşabileceklerini gösteriyordu.

Bu askeri çabalar politik reformlar ve sosyal projelerle desteklenmişti. Hem Habsburglar (1867) hem de Osmanlılar (1869) erkek tebaalarına yurttaşlık hakkı tanımış, dünyanın geri kalanındaki gibi eşitlikten ne kastedildiği belirsizliğini korusa da, onları eşit kılmışlardı. Baskı altındaki Rus İmparatorluğu'ysa 1906'da tebaasına bir dizi medeni haklar vermiş, ancak tebaanın politik statüsüyle ilgili ayrımlar 1917'ye kadar devam etmişti. Üç imparatorluk da danışma kurulları oluşturmuş ve hepsi giderek seçilmiş temsilcilerden meydana gelen parlamentolar yaratmışlardı: Habsburglar 1861'de; Osmanlılar önce 1876-1877 yılları arasında, sonra da 1908'de yeniden; Ruslarsa 1906'da. Ancak Büyük Britanya, Fransa ve Almanya'daki gibi, oy hakkı kadınları kapsamamıştı. Habsburglar, Romanovlar ve Osmanlılar eğitim imkânlarını önemli ölçüde geliştirmişler ama üçünde de eğitimde eşitsizlik devam etmişti. Serflik hem Habsburg hem de Romanov İmparatorluğu'nda kaldırıldığında, Birleşik Devletler'de daha köleler azat edilmemişti. Köleliğin İslam hukukuna göre düzenlendiği Osmanlı İmparatorluğu'ndaysa, devlet Tanzimat Fermanı'nın kanun önünde eşitlik hükmünü uygulamış ve tarım kesimindeki köleler zamanla efendilerine tazminat ödenerek azat edilmişti.

İmparatorlukların reformistleri ayrıca Avrupa'nın ekonomik atılımlarına yetişme amacı gütmüşlerdi. 19. yüzyılda söz konusu tüm imparatorlukların ekonomisi büyümüştü. Osmanlı dış ticareti 1820 ila 1914 arasında on kat artmıştı. Rus ekonomisi 1890'lardan sonra sağlıklı ve hızlı bir şekilde büyümüştü. Yine de imparatorlukların yönetim pratikleri değişimi kısıtlamıştı. Avusturyalılar Macar toprak sahiplerini ve gelişimi engelleyen tarım politikalarını yerinden oynatmayı başaramamışlardı. İkili Monarşi düzenlemesi de bu sorunu çözmemişti. Rus hükümdarlar onlarca yıl köylülerin toprak sahibi olması konusunda tereddüt etmişlerdi. İngiliz kurallarına göre yapılan serbest ticaret Osmanlıların yurtiçi üretimini boğmuştu. Osmanlılar, Ruslar ve Habsburgların Britanya, Fransa ve Almanya'ya muazzam borçları vardı. Bu durumdan çıkarılacak bir ders, Batı'nın sömürgelerden kaynak aktarmaktaki ustalığıydı. Zaten, Türkistan veya Bosna veya Yemen gibi yeni topraklar elde ederken veya ücra bölgelerin mallarını taşımak için Trans Sibirya veya İstanbul-Bağdat Demiryolu yapılırken, seçkinlerin zihinlerini bu tarz düşünceler kurcalıyor olmalıydı.

Üç imparatorluk da komşularından edindikleri imparatorluk teknolojilerini uyarlayıp, “Romen” diyebileceğimiz bir yönde, daha sistematik bir yönetime ve nüfusun daha geniş katılımına doğru ilerlemişlerdi. Daha önce ele aldığımız gibi (Bölüm 10) bu sırada sömürge projeleri olan Batı Avrupalı imparatorluklar da bünyelerinde mahalli araçlara yer vermek; Rus, Osmanlı ve Habsburglarınkine benzer şekilde denetimlerine, dolaylı yönetim ve yetki devriyle payanda vurmak zorunda kalmışlardı. Hem Osmanlıların hem de İngilizlerin ihtiras sahibi imamları görevlendirmeye çalıştıkları, Yemen gibi imparatorlukların kesiştiği bölgelerdeyse bu rekabet bir süreliğine mahalli liderlerce istismar edilebiliyordu.

Farklı insanları bir şekilde imparatorluğun amaçlarına hizmet ettirmenin yanı sıra, bu yapı içinde kalmalarını sağlama zorunluluğu, imparatorluklar âleminin genel sorunuydu. Mesele ideoloji olduğunda imparatorluklar farklı yönlerde –ırkçılık gibi– daha keskin ayrımlara veya –İslamiyete imtiyaz tanımak gibi– muğlak hegemonyalara doğru hareket etmişlerdi. Dahil etme veya dışlama sorunlarının tek bir çözüm yolu yoktu.

İrk ve din gibi, ulus da imparatorluk repertuvarının içerdiği bir silah, hem de keskin bir silahtı. Politikacılar ve devlet adamları milli duyguları yurtiçinde, yakın çevrede ve denizaşırı bölgelerde istismar etmeye kalkışabiliyorlardı. Avrupa toplumları içerisindeki –Habsburg Avusturyası’nın yanı sıra Fransız Cumhuriyeti’ndeki– kimin politik yapıya ve hangi dayanakla ait olduğuna ilişkin tartışma ve mücadeleler, gerilimleri yansıttığı gibi bunları derinleştiriyordu da. Politik yapının itibarlı mensubunun alâmetifarikası dil, etnik köken, giyim kuşam, uygun aile ilişkileri veya sınıf veya bunların bileşimi olabiliyordu. Yurttaşların oy kullandığı ve –yüzyılın sonuna doğru bazı durumlarda– ilk defa sosyal refah hizmetlerinden yararlandığı politik yapılarıdaki mensubiyet meselesi biraz daha şansa kalmıştı. Basının güçlenmesi medeni hakların güvence altına alınmasıyla birleşince, üstüne üstelik okuryazarlığın yaygınlaşmasıyla aktivistler, devletin veya kozmopolit seçkinlerin el uzatamayacağı taraftar kitleleri yaratabiliyorlardı.

19. yüzyılda Avrupa’nın farklı bölümlerinde gelişen antisemitizm, dışlayıcı milliyetçiliğin gücünden çok zaafılarını yansıtıyordu. Antisemitizm yazılardaki belli başlı çarpıtma, Yahudilerin devletleri, bölgeleri ve halkları belirleyen sınırların ötesinde bir dayanışma ruhu geliştirdikleri ve bu bağların da devletin bütünlüğünü tehdit ettiği yönündeydi. Erken 20. yüzyıl Rusyası’nda üretilen sahte *Siyon Protokolleri*’yle yayılan imaj, açıkça imparatorluğa özgüydü: Yahudiler dünyaya hâkim olmayı hedefliyorlardı. Yahudileri dışlama kampanyalarının özünde Alman, Fransız veya Ruslara has bir şey yoktu. Antisemitizm politik yapı içindeki mücadelelerde –Bismark dönemi seçkinlerinin faydacı kozmopolitliğine, Fransa’daki laik ve herkesi kapsayan yurttaşlığa, Orta Avrupa taşrasındaki mültezim ve orta sınıf

mensuplarına, her yerdeki iş dünyasının, ordunun veya memuriyetin içindeki rakiplere karşı- kullanılmıştı.

Farklılıkların tanınmasına dayalı imparatorluklarda eşit haklara doğru adım atmak riskliydi. Avusturya'da tebaayı yurttaş haline getirme antisemitizm, dil, etnik köken ve bölgesel meseleler etrafındaki seferberlikleri kışkırtmış gibiydi. Liberalizmin merkezîyetçi yorumları, özellikle İstanbul ve mahalli seçkinler arasındaki şahsi bağların ve özel hakların politik malzeme olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda da sorun yaratmıştı. Politik sistem serbestliğe ve taleplerin dile getirilmesine izin verdiği ölçüde, birbirinden farklı çıkarlar daha da su yüzüne çıkmıştı. Her politik girişim –ortak bir resmi dil veya serflerin özgürleştirilmesi- bundan rahatsız olan gruplarca öfkeyle karşılanabiliyor ve istismar edilebiliyordu. Partileşmenin en fazla geliştiği Avusturya'da liberaller, Hıristiyanlar, milliyetçilerin her türlü ve sosyalistler, değişiklik için baskı yapıyordu ama her biri farklı değişikliklerin peşindeydi. Politik muhalefetin 1905'e kadar sesinin kısıldığı Rusya'da 1906'da verilen tavizlerin ardından, özgürleşen basının hükümete hırçın bir şekilde yüklenmesinin yanı sıra, devlete karşı bir şiddet patlaması yaşanmıştı. Almanya'daysa romantik bir Pancermenizm kozmopolit bir imparatorluk kültürüne meydan okuyordu. Tüm bu memnuniyetsizlikler farklılıkların yönetimi üzerinde yükselen politik yapıların işlevini çoktan kaybettiği anlamına mı geliyordu ve öyleyse, daha iyi bir politik yapı hangisiydi?

Bu soruya beylik cevap ulus-devlettir. Ne var ki 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında, devletin ulusal olanı bir çözümünden ziyade bir talepti. Gerçekten ulusal bir devlet –tek millet, tek vatan, tek devlet- kurma taraftarları güç bir mevkide kalmışlardı. Çoğu insan öyle yaşamak istemiyor, dışlayıcı uygulamalar da tüm politik yapıları güçlendireceğine, zayıflatma tehlikesini barındırıyordu. 1912 ve 1913 Balkan Savaşları, bin yıldan fazla bir süredir çeşitli nüfusların defalarca birbirine karıştığı topraklar üzerinde, uluslardan devlet inşa etmeye çalışmanın, onulmaz bir şekilde barutla oynamak olduğunu göstermişti.

Bulgaristan, Yunanistan, Karadağ ve Sırbistan birbirleri ve Osmanlılar aleyhine yayılmak istiyordu. Rusya'nın kışkırtmasıyla ittifak kurup Ekim 1912'de Osmanlılara savaş açmışlardı. Balkan ordularının zaferleri Arnavutları devlet kurma oyununa katılmaya, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Jön Türkler'i darbe yapmaya, Avrupalı güçleri de barış müzakerelerine itmişti. Ancak 1913 yazında Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan Makedonya yüzünden birbirlerine düşmüşlerdi. Daha sonraları kavgaya Romanya ve Osmanlılar da karışmıştı.

Tüm taraflar bu savaşlardan ağır kayıplarla çıkmış, çok sayıda sivil Müslüman yersiz yurtsuz kalmıştı. Bazı tahminlere göre Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan'ın eline geçen Osmanlı vilayetlerinde yaşayan Müslümanların yarısından fazlası ya öl-

müş ya da kaçmıştı. Askeri kayıplar da yüksekti: 66 binden fazla Bulgar askeri öldürülmüş veya hastalıktan ölmüştü, 37 bin kişi Sırbistan için can vermişti, Osmanlıları savunan 100 binden fazla kişi yok olmuştu. 1913'te Londra'da toplanan büyükelçilerce çizilen sınırlar ne ulusal, ne istikrarlı, ne de ahenkliydi. 1815'ten tüm güçlerce izlenen, başkalarının imparatorluklarında ulus yaratma stratejisi, korkunç savaşlarla geçen bir yüzyıla, kıta çapında silahlanmaya, Avrupa toprakları üzerindeki çekişmeler yüzünden arapsaçına dönen eski ve yeni devletlere yol açmıştı.

19. yüzyılda Avrupa İmparatorluklarının liderleri, politik yapılarındaki aidiyet ve farklılık meselelerini göz önünde bulundurmışlardı bulundurmasına ama aynı şekilde değil. Kuşkusuz ulusal topluluk fikri imparatorluklar içerisindeki birçok insana cazip geliyordu. Ancak bu fikrin hitap ettiği kesimler, ya başkaları üzerinde hüküm sürmeyi ortak kaderleri görenler, ya da hükmedilme alınyazısından kurtulmak isteyenlerdi. Ulusallaştırılmış bir halk kitlesi kavramı hiçbir zaman hayata geçirilememişti. Hükümdarların en güçlüleri farklı cemaatlerin çeşitli şekillerdeki rabitalarını bir imparatorluk merkezinde toplayıp ustalıkla yönetmiş, bazı cemaatlerse imparatorluklar arasında gidip gelmişlerdi. Osmanlı, Romanov ve Habsburg İmparatorlukları, bu imparatorlukların içerisinde Türkleştirme, Ruslaştırma ve Almanlaştırma taraftarı insanlar olsa bile, “başkalarını” yöneten Türk, Rus ve Alman halkları değillerdi. O devrin Alman İmparatorluğu'nun liderleri bile ne tüm Almanları kucaklamaya, ne de tüm Alman olmayanları dışlamaya çalışmışlardı. Farklılıkların bağdaştırılması ve manipülasyonu üzerine o kadar çok şey inşa edilmişti ki; tüm bunları gözden çıkarıp, homojenleştirici bir milliyetçi misyonu bir imparatorluk projesi olarak gerçekleştirmek mümkün görünmüyordu.

İMPARATORLUKLAR DÜNYASINDA SAVAŞ VE DEVRİM

1914'ten 1945'e

Berlin, Paris ve Londra'daki politik lider ve entelektüeller, 1900'de Avrupalılara özgü bir yüzyıla girdiklerine inanırken haklıydılar. O sıralarda yeryüzünün karalarla kaplı bölümünün yarısından fazlası Avrupalı imparatorlukların elindeydi. Başlıca güçler, 1884-1885 ve 1889-1890 yıllarındaki antlaşmalar sayesinde, Afrika'daki çekişmelerini bile barışçıl bir şekilde bir düzene sokmayı başarmışlardı. Avrupa ekonomilerinin geçirdiği dönüşümler hem muazzam bir zenginlik, hem de eşitsizlik ve toplumsal değişim yüzünden çok büyük gerilimler yaratmıştı. Her şeye rağmen Avrupalı seçkinler isabetli hükümet müdahaleleriyle, bu zorlukların üstesinden gelinebileceğini düşünüyorlardı. Avrupalı devletlerde medeni özgürlüklerin genişlemesi, burjuva toplumunun, kapitalizmin ve emperyalizmin eleştirisinin yapılmasına imkân veriyordu. Bu eleştiriler “modernist” edebiyat ve sanatla ifade edildiği gibi, anarşizmden komünizme kadar radikal politik hareketlerle de dile getiriliyordu. Kapitalist gelişmenin yarattığı toplumsal sorunlara çare bulunamasa bile, bazıları bunların devrimle yüz geri edilebileceğini hissediyordu. Daha iyi bir gelecek için hazırlanan cesur planlar, bazı avangart entelektüel ve kültürel çevrelerce sorgulansa da, hem sol hem de sağda yer alanlarca paylaşılan, bir tür toplumsal süreçlere hâkimiyet duygusunu yansıtıyorlardı.

Süreçleri denetleme hayalleri, 1914'ten sonra milyonlar öldükçe amacına anlam verilemeyen katliamla birlikte tuzla buz olmuştu. I. Dünya Savaşı Avrupa'ya özgü imparatorluklar düzeninin istikrarsızlığını ortaya çıkardığı gibi, bunu gidermek bakımından da hiçbir işe yaramamıştı. Savaş Avrupalıların sömürgelerinde yaşayan insanların üzerindeki imparatorluk yükünü hafifletmemişti. Kaybeden taraftaki imparatorlukları –Osmanlı, Habsburg ve Romanov imparatorluklarını– yıkmış; bu topraklarda yaşayan halkların geleceği daha da bulanık bir hal almış ve yeni çatışmaların içine sürüklenmişlerdi. Giderek güçlenmesiyle uluslararası “düzene” sadece daha fazla belirsizlik ve daha fazla tehlike katan bir başka imparatorluğun; Japonya'nın nüfuzunuysa artırmıştı.

I. Dünya Savaşı'nda genç bir Fransız subayı olarak dövüşen, ikincisindeyse bir lider haline gelen Charles de Gaulle, bu dönemi “yüzyılımızın Otuz Yıl Savaşı” diye adlandırmıştı. Bu bakış açısı 1918'den sonra mümkün ama izlenmeyen yolları göz ardı etmekte birlikte, imparatorluklar arası çekişmelerin uzun bir süre durak bilmediğine dikkat çekmektedir. 16. yüzyıldan itibaren Avrupa merkezli az sayıdaki imparatorluktan biri defalarca tümüne hâkim olmaya kalkışmış, ne var ki her seferinde diğerleri bu girişime karşı koymuştu. I. Dünya Savaşı'ndan umutsuzluk ve burukluk artakalmış; II. Dünya Savaşı'yla da imparatorlukların ihtilafları kaldığı yerden, daha şiddetli bir düşmanlıkla, daha öldürücü silahların kullanılmasıyla ve dünyanın daha büyük bir bölümünü kapsayarak devam etmişti. Daha önceden olduğu gibi, imparatorluk devletleri birbirleriyle savaşıırken, işin içine hem kıtadaki, hem de denizasırlı bölgelerdeki kaynaklarını katmışlardı.

II. Dünya Savaşı daha önceki imparatorluk savaşları dizisinden farklıydı ve sadece Nazilerin soykırıma dönüşen kötü niyetleri yüzünden değil. Birincisi, Avrupa ve Batı Avrasya'nın dışında önemli yeni bir aktör vardı: Japonya. İkincisi, her ne kadar diğer imparatorluklardan farklı olduklarında ısrar etseler de, iki yeni süper güç imparatorluk menzilini genişletmişti: Birleşik Devletler ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği. Üçüncüsü, II. Dünya Savaşı, görünüşe bakılırsa, Şarlken devrinden Napolyon'a ve Hitler'e kadar defalarca Avrupa'da hâkimiyet için çabalaayan bir dizi dengesiz imparatorluğa son vermişti. Birinci unsur üçüncüsü açısından çok önemliydi, çünkü Japonya, Fransa, Britanya ve Hollanda'nın Güneydoğu Asya'daki gücünü kestiğinde, sömürgeci imparatorluklar sistemi çözülmeye başlamıştı. II. Dünya Savaşı Almanya ve Japonya İmparatorluklarını yok etmiş; Fransa, Büyük Britanya ve Hollanda'yı da kesinlikle zayıflatmıştı.

Bu dünya savaşının sonunda birincisinden farklı şekilde, yenilenler de yenilenler de birbirleriyle imparatorluklar olarak etkileşimde bulunma mecburiyetinden kurtulmuşlardı. Daha dar, daha ulusal ve görünüşte daha dayanıklı sınırlara kavuşan Avrupalı devletler, aralarındaki eşi benzeri olmayan barışla, 1945'ten sonra refaha ermişlerdi. Yeni otuz yıl savaşı Avrupa'daki imparatorluklar sistemi için sonun başlangıcı halini alsa bile, dünya çapındaki imparatorluk heveslerini yok etmemişti, en azından dünya üzerinde hegemonya kurmak için çekişen, yeni iki hasım Birleşik Devletler ve SSSCB için. Politik yapıların teorik bakımdan ulusal egemenliğe dayandığı genellemesi ve bütün devletlerin hukuken eşit olduğu kurgusu, devletlerin aralarındaki ve içlerindeki istikrar bozucu eşitsizlikleri gizliyordu. Takip eden iki bölümde bu yeni dünyanın kuruluşunu ve bu dünyanın imparatorluklar sonrası mı, yoksa imparatorlukların yeni biçimler aldığı bir dünya mı olduğunu inceleyeceğiz.

İMPARATORLUKLAR SAVAŞI, 1914-1918

I. Dünya Savaşı'nın çıkışıyla ilgili sayısız açıklama bulunmaktadır. Kapitalistler arasında birbirlerini kırıp geçirdikleri bir mücadele miydi, yoksa barış antlaşmaları düzeninin ve politik anlaşmazlıkların istenmeyen bir sonucu muydu? Genellikle bir nokta gözden kaçırılmaktadır: Savaş imparatorluklar arasındaki bir mücadeleydi. Seferberlik Avrupa'daki milli duygular ve nefretten kaynaklanmış ve bunları beslemişti. Ancak yönetici seçkinleri savaş çılgınlığına bu güçlü duyguların sürüklediğine ilişkin bir kanıt yoktur. Bir önceki bölümde ulusal kültür girişimcilerinin, temsil ettiklerini ileri sürdükleri hassasiyetleri yaygın hale getirmek için ne kadar fazla çaba harcadıklarına ve yönetici seçkinlerin ulusal dayanışma çağrılarının sınıf, din veya yerellikten kaynaklanan hassasiyetleri gölgede bırakabileceğinden nasıl emin olmadıklarına değinmiştik. I. Dünya Savaşı, yönetici seçkinlerin birbirlerine karşı yaptıkları manevralarla 1914 yazında gelişen tepeden inme bir savaştı. Sömürgeleri ele geçirmek savaşın bir amacı haline geldiyse de, sömürgeler için yapılan bir savaş değil, çok katlı politik yapılar olarak imparatorluklar arasındaki bir savaştı. Savaşan devletlerin niyeti, Avrupa'daki ve deniz aşırı bölgelerdeki nüfus ve kaynakları bir başka imparatorluktan kendilerinininkine aktarmaktı.

Silahlı kuvvetleri besleyen askerler imparatorlukların her tarafından gelmişti. Örneğin Fransız Devleti yurtiçindeki silahlı kuvvetlerle gönüllüler arasında vatanseverliği teşvik etmeye çalışmış, aynı zamanda Afrika ve Çinhindi'nden –imparatorluğun davasında aktif savaşçılar olmaları için zorlayıp razı ederek– asker toplamıştı. Habsburg İmparatorluğu –Avusturyalı, Macar, Çek, Yahudi ve diğer– askerlerin imparator-krala sadakatine bel bağlamış ve bu beklentiler büyük oranda yerine gelmişti. Britanya'ya bağlı Kanada, Avustralya, Güney Afrika ve Yeni Zelanda, İngiliz kralının onlar adına savaş ilan etmesine seyirci kalmış ama hangi şartlarda katılacaklarına ilişkin seçeneklere sahip olmuşlardı. Her biri imparatorluğun kendi kendini yöneten parçaları olan bu ülkeler, imparatorluğun davasına katkıda bulunmayı tercih etmişlerdi. Protektora, sömürge, prenslik veya diğer bağımlı birimlerdeki Britanya tebaası, ister istemez savaş çabasının parçası haline gelmişti. Britanya, Fransa ve Rusya'nın Batı ve Doğu Avrupa'nın çekişmeli bölgelerinin dışında kalan önemli bir maddi ve insani güce sahip olmaları, savaşın gidişatını belirlemişti.

Dengesiz Bozulmuş Bir Dünya: Savaşa Doğru İlerleyen İmparatorluklar, Uluslar ve Ordular

Başkalarının kaderine efendilik yapan Avrupa baş aşağı düşmüş ve kendisinininkini yönetmekten aciz bir kıtaya dönüşmüştü. 1914'ten önce de Avrupa'nın küresel

hâkimiyetinin görüldüğü gibi olmadığının belirtileri vardı. O günlerde ancak az sayıda insanın fark edebildiği belirtiler şunlardı: Japonya'nın 1905'te Rusya'yı yenilgiye uğratması; imparatorlukların Afrika'daki sömürgelerini sistemli bir şekilde idare edememeleri veya dönüştürememeleri; yalpalayan Qing İmparatorluğu'nu Avrupa'ya özgü imparatorluk düzeninin içine çekememeleri ve Avrupa'nın kendi bünyesindeki imparatorluk ihtiraslarının oynaklığı.

19. yüzyılın sonlarında imparatorluklar arasındaki denge, Alman İmparatorluğu'nun artan ekonomik gücüyle –ve jeopolitik güvensizliği yüzünden– bozulmuştu. Gerilimlerin 1870'deki Fransa-Prusya Savaşı'nın ardından topyekûn bir çatışmaya dönüşmemesi, Şansölye Bismark'ın imparatorluğa özgü gücün sınırlarını kavraması (Bölüm 10) ve imparatorluklar arasındaki dengenin sürmesini sağlayan, Afrika ve Balkanlar'la ilgili mutabakatlara aracılık etmesi sayesindeydi. Ne var ki Almanya'nın, Bismark'ın bu oyunu oynamasına imkân veren otokratik, patrimonial ve parlamenter karması iktidar silahları, farklı bir oyun oynayacak haleflerine miras kalmıştı.

Avrupalı imparatorlukların ilişkilerinde meydana gelen değişikliklerle (Bölüm 11) Almanya, Rusya'yla yeni müttefiki Fransa arasında kalmıştı. Almanlar diğer imparatorlukların imrenmekten başka bir şey yapamayacakları varlıklara sahip olduklarının farkındaydılar: Britanya'nın denizaşırı sömürgeleri ve donanması; Rusya'nın çok büyük miktarda tahıl üretimi, muazzam işgücü ve Hazar Denizi'ndeki petrol kaynakları; Fransa'nın asker mevcudu, Asya ve Afrika'daki maddi kaynakları. Alman liderleri Reich'in –hem Katolikler, Protestanlar ve Yahudiler arasında; hem de gitgide zenginleşen ve politikada daha fazla söz sahibi olmak isteyen burjuvaziyle, sanayileşmenin gerilimleriyle kapana kısılp, seslerini militan bir sosyalist parti ve aktif sendikalar vasıtasıyla duyurmaya çalışan işçiler arasındaki iç bölünmüşlüğü'nün de bilincindeydiler. Bazı çevrelerde– *Kaiserreich*'in¹ yanı sıra Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki Almanca konuşanların birliğinde ısrar edilerek– dile getirilen katı “Pancermen” milliyetçilikse, bunun henüz genel kabul görmekten çok uzak bir Alman ulusu özlemi olduğunu doğruluyordu.

Alman ordusununsa kendine has fikirleri vardı. 1870'te Fransa'yı yenmesi ordunun kafasını karıştırmıştı. Ordu nihayetinde galip gelmişti ama asker mevcudu kıtlığından ve hükümetin talepkâr burjuvaziyle ayak direyen proletaryanın yükünü ağırlaştırmaktaki isteksizliğinden kaynaklanan finansman sıkıntısından muzdaripti. Kaynak bolluğundan mahrum planlamacılar, yeni bir savaşın kısa ve şiddetli olması, düşmanın çarçabuk yok edilmesi gerektiğinin farkına varmışlardı. Planı'nda

¹ *Kaiserreich*: Almandaca monarşik imparatorluk anlamına gelen bu terim, Alman İmparatorluğu'nun adlarından biriydi. (çev.)

ayrıntılılarına inilen bu doktrin, sömürge savaşlarında denenmiş ve Almanların 1914'teki askeri planlamalarının ön sıralarında yer almıştı. Hem Pancermen örgütler, hem de ordu komutanlığı, hükümet liderlerini askeri ve diplomatik seçenekler bakımından dar düşüncelilikle suçlamışlardı. Ancak Almanya bir bütün olarak, gerici Prusya militarizminin veya özellikle güçlü milliyetçiliğinin kul kölesi değildi. Alman yönetici seçkinleri yurtdışındaki zafiyetin de, yurtiçindeki belirsiz desteğin de farkındaydı.

Daha sonraları sadece Almanya'nın değil; çokuluslu, çok dinli komşuları Avusturya-Macaristan, Rusya ve Osmanlı Devleti'nin de imparatorluğa sadakati büyük ölçüde koruyabildiği orta çıkmıştı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki farklı "uluslar" 1914'te savaşı bir ayrılma fırsatı olarak görmemişlerdi. Nitekim kendi topraklarından ziyade güvenilir bir imparatorluk yurduna sahip olan Yahudiler ve diğer azınlıklar, liderlerinden birinin tavsiyelerini dinlemişlerdi: "Biz ulusal bakımdan bilinçli Yahudiler, güçlü bir Avusturya istiyoruz." Rusya'da savaşın patlak vermesi vatanseverlik coşkusunun sergilendiği gösterilerle karşılanmış, imparatorluk idaresini şaşkına çeviren Alman karşıtı pogromlar meydana gelmişti. (Hessen Grandüklüğü'nde doğan imparatoriçe, Alman imparatorunun kuzeniydi.) Britanyalı komutanların şansızlığına, çoğu Arap, savaşın sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'na sadık kalmıştı.

Ancak bu önemli bir konunun üzerinde yeterince durmamaktır. 1914'teki bakış açısıyla, o dönemin imparatorluklar dünyasında liderler birbirlerinden ürküyordu. Bu dünyada doğru ittifakı kurmak hasımlara karşı kullanılan alışlagelmiş bir silahtı. Kaiserreich ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, 1866'da savaşmış olsalar bile, işbirliği yapmak zorundaydılar. İkisi de doğudaki bir başka imparatorluk gücünden –ve sanayileşen– Rusya'dan korkuyorlardı. Britanya da Rusya'dan ötürü kaygılıydı. Osmanlıların zayıflığından yararlanıp, Afganistan üzerinden ilerleyerek, Hindistan ve diğer İngiliz çıkarlarını tehlikeye düşürebilecek bir noktaya gelmesinden çekiniyordu. Ne var ki –Almanya'nın sanayi ve donanma gücüyle boy ölçüşmeye başlamasından telaşlanan– Britanya'nın Almanya'ya karşı durabilmek için Rusya'nın müttefiki Fransa'ya ihtiyacı vardı.

Tüm başlıca güçler o kadar tasalanmıştı ki, askeri harcamalarını 1908 ila 1913 yılları arasında yüzde 50 artırmışlardı. Hepsisi doğru müttefiki bulmaya çalışmıştı. 1914 yazında Almanya ve Avusturya-Macaristan savaş halinde birbirlerini desteklemek için mutabık kalmışlardı. Fransa Rusya'yla, Britanya Fransa'yla müttefikti. Osmanlılar, geçen yüzyıldan beri Osmanlı topraklarına dadanan güçlerin içindeki en az tehlike yaratan ve yegâne seçenek olan Almanya'yla gizli bir anlaşma yapmışlardı.

Harita 12.1 I. Dünya Savaşı sırasında Avrupa.

Dengesiz tabiatlı müttefik imparatorluklar karmasını bir kez daha savaşın gir-dabına sürükleyen, Osmanlı toprak kayıplarının sadece imparatorluklar arasındaki husumetlerle, sözde ulusal devlet arasındaki savaşları kızıştırdığı Balkanlar'daki çe-kişmelerdi (Bölüm 11). Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ilhak etmişti. Sırbistan, Avusturya-Macaristan ve Osmanlılarla karşılıklı düşmanlıklar, peşinde olduğu toprak-lar, Rusya'yla bağlantılar, Panslavizm ve Sırp milliyetçiliği ideolojilerinin karışımı sebe-biyle ucu ortası belli olmayan bağımsız bir devlettir. Avusturya-Macaristan Sırbistan'ı kapana sıkıştırmak istiyordu, ancak Rus müdahalesi riski nedeniyle, kendi ordusunun gücünün yetmeyeceğini düşünüyordu. Bu da Almanya'ya yönelmek demekti.

Ne var ki Almanların da Avusturya-Macaristan'a ihtiyacı vardı. Bu noktada dönüp dolaşıp Almanların –genelkurmay başkanı Helmuth von Moltke'ye miras kalan, Schlieffen Planı'na– 1870 öncesi askeri doktrinine ve 20. yüzyılın başlarında imparatorluk politikalarını besleyen kibir ve endişeye geri geliyoruz. Almanya'nın kaygıları, artık gitgide zorlu bir hasım halini alan Rusya'ya odaklanmıştı. Plan haddini aşmayı içeriyordu: Avrupa'daki savaş yakın bir zamanda, Rusya daha güçlenmeden başladığında ulaşım ve askeri iletişim darboğazları Rusların asker sevkiyatını yavaşlatacak, bu durum Alman ordusunun önce daha çevik Fransa'yı halledivermesini, ardından da birliklerini batıdan doğuya kaydırmasını sağlayacaktı. Planda tarafsız Belçika üzerinden Fransa'nın zayıf kuzey cephesine yapılacak bir topyekûn saldırıyı tek başına püskürtmeyeceği varsayılıyordu. Ancak Almanya'nın, en azından bir süreliğine, arkasını sağlama almaya ihtiyacı vardı. Avusturya-Macaristan Rusları oyalayabilir ve onları Almanya'yla olandan daha uzun bir cepheyi savunmak zorunda bırakabilirdi. Planın başarısı, Alman silahlı kuvvetlerinin kusursuz bir şekilde hareket etmesine ve diğer tüm tarafların da rollerini bu şablona göre oynamalarına bağlıydı.

28 Haziran 1914'te, yirmili yaşlardaki bir Sırp –bir Bosna sakini, dolayısıyla Avusturya-Macaristan tebaası– Gavrilo Princip, anlaşıldığı kadarıyla Sırp ordusu içinden gördüğü gayriresmi destekle suikast planını uygulayıp, Saraybosna'ya ziyarete gelen Habsburg Veliahdı Arşidük Franz Ferdinand ve karısını öldürmüştü. Franz Ferdinand pek sevilmiyordu. Ayrıca yokluğu da zerre kadar hissedilmemişti, özellikle de amcası Franz Joseph tarafından. Ne var ki katli savaşa çoktan niyetli imparatorlukların keşişen stratejilerini beslemişti.

Suikastın Avusturya-Macaristan topraklarında gerçekleşmesine ve Sırp hükümetinin fiili olmamasına rağmen, Habsburglar artık Sırlara karşı arzuladıkları savaşı açabilecek, gerekçelerini Ruslar kabul etmediğinde de Alman desteğini alabileceklerdi. Kayser'in çekincelerine karşın Alman askeri liderleri, özellikle Von Moltke bu durumu planlarını uygulama, Fransa ve Rusya'ya karşı kaçınılmaz olan savaşı avantajlı koşullarda yürütme fırsatı bilmişlerdi. Avusturya-Macaristan Sırbistan'ı savaşa tehdit ettiğinde, Rusya ordusunu, Britanya da donanmasını harekete geçirmişti. Almanya, İngilizleri Almanya'ya karşı savaşında Fransa'yı desteklememesi için, sadece Fransa'nın sömürgelerini ele geçireceği taahhüdüyle ikna etmeye çalışmıştı. Britanya tuzağa düşmemişti.

Ağustos başında Avusturya-Macaristan Sırbistan'a, Rusya Avusturya-Macaristan'a, Almanya Rusya'ya savaş ilan etmişti. Almanya Fransa'ya karşı Belçika üzerinden hücumla kalkmıştı. Fransa'nın Karayipler, Batı ve Ekvatorial Afrika'yla, Pasifik Adaları'ndaki tüm sömürgeleri imparatorluklar arası çarpışmaların içine sürüklenmişti. Britanya, dominyonlarını, sömürgelerini ve Hindistan'ı işin içine katarak,

4 Ağustos'ta savaş ilan etmişti. Almanya'nın sömürgelerinin yanı sıra, Rusya'nın çeşitli Avrasya nüfusları ve Avusturya-Macaristan'ın muhtelif milliyetleri de işe karışmıştı.

Avrupa'ya Özgü Savaş, İmparatorluk Savaşı

Mahatma Gandhi¹ Hintli yoldaşlarına, “Biz her şeyden önce Büyük Britanya İmparatorluğu'nun Britanyalı yurttaşlarıyız. Halen Britanyalılar insanlığın itibarı ve medeniyetin iyiliği ve şerefi için adilane bir savaş veriyorlar... Görevimiz belli: Britanyalıları desteklemek için elimizden geleni yapmak, canımızı dişimize takarak dövüşmeliyiz,” diye seslenmişti. Kimin itibarı ve medeniyeti için? Gandhi'nin desteği hakların yükümlülüklerle ilgili olduğunu ima ediyordu. Nitekim Britanya hükümeti 1917'de Hindistan'a “kademeli olarak sorumlu bir yönetime geçiş” sözü vermişti. Vaat edilen yavaş yavaş, gönülsüzce ve ancak savaştan sonra kısmen yerine getirilecekti.

İmparatorlukların ücra köşelerinden gelen asker ve malzemenin savaş gücü açısından hem kritik, hem de Avrupa'daki endüstriyel kudret ve askeri seferberliğin tamamlayıcıları oldukları anlaşılmıştı. Denizaşırı kaynaklar dengesi Almanya'nın aleyhineydi, çünkü sömürgeleri birbirlerinden uzaktı ve Avrupa'yla bunlar arasında Britanya donanması bulunuyordu. Britanya örneğinde, imparatorluğun toplam asker sayısının üçte birine denk yaklaşık üç milyon kişi Hindistan ve dominyonlardan silahlıta alınmıştı. İçlerinde en büyük katkısı Hindistan yapmıştı. Afrikalılarsa –imparatorluğun ırkçı hiyerarşisine uygun bir şekilde– farklı bir rol oynamışlardı. Neredeyse iki milyon Afrikalı hizmet etmiş, ancak daha çok nakliyeciler olarak ve Almanya'nın Kamerun, Togo, Güneybatı Afrika ve Tanganika gibi sömürgeleri için verilen mücadelelerde yer almışlardı. Hiyerarşinin yukarılarındaki Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika (başka bir deyişle beyaz Güney Afrika), kralın ilan ettiği savaşa yaklaşık bir milyon asker göndermişlerdi göndermesine ama bir yandan da Britanya'nın karar veriş şekline kuşku duymuş, halklarının yaptığı fedakârlıklardan da tereddüt etmişlerdi. İmparatorluk Britanya'nın savaş ekonomisine de malzeme tedarikiyle, döviz getirisi nedeniyle dış ticaret yoluyla ve tüketicilerin ihtiyaçlarını erteleyerek katkıda bulunmuştu.

Fransız sömürge tebaasının –Afrikalıların, Çinhindi halklarının, Kuzey Afrikalıların ve diğerlerinin– büyük bölümüyse siperlerde dövüşmüştü. Sadece Batı Afrika'dan 170 bin asker Fransız saflarında savaşmıştı. Sömürgelerden aşağı yukarı 200 bin sivil, işçiler cepheye gönderildiğinde (artan sayıda Fransız kadınının yaptığı gibi) işgücü açığına

1 Mohandas Karamçand Gandhi (çev.)

telafi etmek üzere Fransa'ya gelmişti. Bazı asker ve işçiler ayrı adli sistem gibi, sömürge tebaasının normalde maruz kaldığı ağır aşağılanmadan bu sayede kurtulmuşlardı. Savaş, Fransa'yı kurtarmak uğruna her ırk ve dinden insanın içtenlikle destek olmasını yücelten duygusal emperyalizmin vücut bulmasını sağlamıştı. Aslında sömürgelerden asker toplanması, özgür iradenin umulduğu gibi çıkmadığı koşullarda zorunlu askerlikle gönüllü yazılmanın karışımıydı. Savaş sırasında Fransız Batı Afrika'sında, zorunlu askerliğin alevlendirdiği ve diğer bölgelerden gelen birlikler tarafından büyük can kayıplarıyla bastırılan, geniş çaplı bir ayaklanma patlak vermişti.

Çok sayıda –yurttaşlık hakkına sahip olmayan– sömürge tebaası Fransa uğruna ölmüştü. Afrikalıların çarpışmalarda oynadıkları role ilişkin mitler ve karşı mitler vardı: Diğer askerlerden farksız; vahşilikleri şimdilik yararlı olan askerler, olağanüstü tehlikeli durumlarda gözden çıkarılabilecek erler. Sömürgelerin katkıları imparatorluklara özgü bünyeye katma ve ayırım gözetme arasındaki önemli gerilimi ortaya çıkarmıştı. İzninizle şimdi Senegal örneğini ele alacağız.

Senegal'in önde gelen dört kasabası ("Dört Komün") 18. yüzyıldan itibaren Fransız sömürgesiydi. Sakinleri de, özel hukukla ilgili meselelerinde Fransız medeni kanunu yerine İslam hukukuna tabi olmalarına rağmen, yurttaşlık haklarına sahiptiler (Bölüm 10). Bu hakların ırkçı bir düzenle uyumsuzluğunu kaldıramayan Fransız tacirleri, yerleşimcileri ve görevlileri bu haklara sıkça tecavüz ediyorlardı. Bununla birlikte dört kasaba Paris'teki yasama meclisine¹ bir temsilci seçebiliyordu. 1914'ten beri de bu temsilci siyahi bir Afrikalı olan Blaise Diagne'ydi. Diagne bir anlaşma yapmıştı: Senegalli yurttaşların Fransız daimi ordusunda askerlik yapmaları için yardım edecek, başka yerlerden asker toplanmasına katkıda bulunacak ve sorun yaratanları yatıştırarak, bunun karşılığında da Fransa Dört Komün'deki seçmen kitlesinin yurttaşlık haklarını onaylayacak ve onlara –tebaa arasından toplanan ikinci sınıf askerler gibi değil– diğer yurttaşlara davrandığı gibi muamele edecekti. Diagne'nin asker toplama sürecinde oynadığı rol başarıyla sonuçlanmış ve 1916'ta çıkan bir kanunla Dört Komün sakinlerinin yurttaşlık statüsü garanti altına alınmıştı. Britanya egemenliğindeki Hindistan'da olduğu gibi sömürge askerlerinin savaşa katılması önemli bir sorunun cevapsız kalmasına yol açmıştı: Dahil etmeye yönelik girişimler sürdürülecek mi, yoksa geri adım mı atılacaktı?

Alman liderliğinin Alman halkının teknolojik ve örgütsel becerilerinin Almanya'nın sömürge kaynaklarıyla ilgili dezavantajını dengeleyeceğine olan inancı, topyekûn ve seri zafer planları sonu gelmeyecek gibi görünen bir savaşa dönüşünce boşa çıkmıştı. Sivil nüfustan daha fazlasının istenmesi, daha fazla fedakârlık beklenmesi onlara acı çektirince, askeri liderler birtakım mazeretlere ihtiyaç duy-

1 *Assemblée nationale* (Fransa Ulusal Meclisi) (çev.)

muşlardı. Michael Geyer'in belirttiği gibi, "işçileri, burjuvaziye, kadınları, entelektüelleri, üniversiteleri, eşcinselleri, gençleri ve... Alman ordusunun hayati organlarını kemiren bir 'Yahudi komplosunu' suçlamaya" yönelmişlerdi. Savaş öncesi Almanya'sının kozmopolit kültürü savaşın dehşeti ve genel kurmayın günah keçisi ihtiyacı yüzünden tel tel dökülüyordu.

Fransa ve Britanya'nın savaş gücü, imparatorlukların dört bir tarafından gelen insanların kanlarıyla korunmuşsa da, nihayetinde savaş Alman direncinin kırılmasıyla kazanılmıştı. 1917'de Rusya'nın çöküşüyle doğu cephesindeki Alman birlikleri boşa kalmış, bunun üzerine Fransa ve Britanya'nın imdadına Amerika'nın endüstriyel ve askeri gücü yetmişti. Savaş Rusya'da başlangıçta vatansever bir sadakat patlamasına yol açmışsa da, 1917'de otokrasinin yetersizliğini ortaya çıkarmıştı. 1917'deki iki devrimin ardından Rusya savaştan çekilmiş, Bolşevikler Mart 1918'de Almanya'yla ayrı bir antlaşma imzalamışlardı. Ne var ki Almanya'nın ekonomisi ve ordusu çoktan darmadağın olmuştu.

Savaşın sonucuyla ilgili kaçınılmaz hiçbir şey yoktu. Askeri tarihçi Michael Howard'ın yazdığı gibi, "Schlieffen Planı'nın neredeyse amacına ulaşmak üzere olduğunu unutmayalım." Fransa'ya yapılan ani ve şiddetli saldırı biraz daha etki bırıksaydı, savaş sonrasında yeniden yapılanan imparatorluk düzeni farklı olurdu: Belki de Avusturya-Macaristan, Alman İmparatorluğu, Osmanlılar, hatta Romanovların Rusyası sağlam kalır, Fransa sömürgelerini kaybeder, Britanya zayıflardı. Böylesi bir yeniden yapılanma da başlı başına bir felakete kapı açabilirdi, ancak imparatorluklar farklı bir rota izlerdi.

Savaş Zamanı Ortadoğusu'nda İmparatorluk ve Ulus

Ortadoğu (ki bizzat bu yafta imparatorluklara özgü gücün yeniden ortalandığını yansıtmaktadır) imparatorluklar arasındaki –trajik ve kanlı– çatışmalara sahne olmuştu. Osmanlılar savaştan kaçınmaya çalışmışlar ama Almanya'yla ittifak onları savaşın içine sürüklemişti. Almanya Osmanlı ordusunun yeteneklerini geliştirmek için subay ve teçhizat vermişti. Osmanlı kuvvetleri Doğu Anadolu'da Ruslar karşısında ağır kayıplar vermiş ama Rus birliklerinin ilerlemesini de durdurmuşlardı. Bazı Almanlar Osmanlılarla ittifaklarının Mısır, Afganistan, Hindistan'ın bazı kesimleriyle, Ortadoğu'nun başka bölgelerindeki Müslümanlar üzerindeki Britanya egemenliğine karşı bir cihada dönüştürülebileceğini ummuşlardı. Bazı Britanyalı liderler Suriye-Filistin'deki Osmanlılara karşı Arapları kışkırtıp, Almanya'nın ortağını tehdit edebileceklerini düşünmüşlerdi. Osmanlı topraklarının Süveyş Kanalı'na yakınlığı ve Boğazlar üzerinden Karadeniz'e erişimi denetim altına almanın Britan-

ya, Rus ve diğer İtilaf devletleri açısından önemi, bölgeyi imparatorluklar arası savaşa hazırlamıştı.

Sonuçlar sözgelimi Osmanlı gerilemesiyle öngörülenlerden farklıydı. Avusturalya, Hindistan ve imparatorluğun diğer taraflarından gelen birlikleri kullanan Britanya ordusunun Çanakkale Boğazı'nı Gelibolu üzerinden geçme girişimi, Alman teçhizatını kullanan Osmanlı birliklerinin stratejik tepeleri beklenmedik ölçüde güçlü bir şekilde savunması sayesinde engellenmişti. Osmanlı topraklarına –İngilizlerin başı çektiği, ancak büyük oranda Hintli askerlerden oluşan ordunun Mezopotamya üzerinden yaptığı– ikinci bir saldırı da başlangıçta felaketle sonuçlanmıştı. Saldırı hedefine ancak Fransa'daki savaş kazanılmak üzereyken ve tamı tamına bir imparatorluk dramı yaşanıp, Britanya egemenliğindeki Hindistan'la, Osmanlı egemenliğindeki Anadolu'dan gelen yüz binlerce köylünün, Londra ve İstanbul hesabına birbirini vurmasının ardından ulaşmıştı.

Osmanlılara karşı sözde Arap isyanını kışkırtan Britanya entrikaları da –bunlar hakkında yaratılan efsanede anlatılanlardan daha az olsa da– önemliydi. Bunlar arasından öne çıkanı Britanya'nın, T. E. Lawrence aracılığıyla Osmanlı yönetimine içerlediği düşünülen, Mekke Emiri Şerif Hüseyin bin Ali'yi, kabilesini ve diğer Arap cemaatlerini nüfuzu altına almasıydı. Eğer bu hikâyeye sıkça filizlenen Arap milliyetçiliğinin Osmanlı emperyalizmiyle çatışması diye anlatılıyorsa, aslında tipik bir imparatorluk senaryosunun izlenmesinden ötürüdür: Hasrın çevresinden ajanlık ve aracılık yapacakların ele geçirilmesi.

Muhammed'in mensubu olduğu Mekkeli kabile Haşimiler'den gelen Hüseyin, önceleri düzeni korumakta Osmanlılara yardım ediyordu. Akralalık bağları ve yöresel destek ağı kendi imparatorluk egemenliğini kurma arayışlarına zemin hazırlamıştı. Britanyalılar onun ihtiraslarını Arap aracılığıyla İstanbul'dan zorla koparmanın yolu olarak görmüşlerdi. Britanyalı subaylar Mekke'ye yeni bir halife tayin etme hayalini kurmuşlar; “peygamber soyundan gelen bir Arap'ı”, Hüseyin'i bir tür manevi lider olarak görmüşlerdi. Hüseyin de yeni bir imparatorluğun başına geçmeyi tasavvur etmişti. “Arap isyanı” fikri, savaş öncesinde bazı Arap birliği yanlısı entelektüellerce savunulan ortak değerlerin varlığına dayanıyordu, ancak bölgenin çoğu birbirinden farklı Arap seçkinleri, mahalli otoriteyle Osmanlı egemenliğini bağdaştırmanın yolunu bulmuştu. Hüseyin ve taraftarları, aşiret politikaları ve imparatorluğa özgü kayırmacılık modelini örnek almışlardı, üstelik Arap milliyetçiliği hikâyesinden daha başarılı bir şekilde.

Filistin ve çevresindeki Osmanlı gücü, Hüseyin'in taraftarlarının da bir miktar yardımıyla, Britanyalıların Kudüs'ü Osmanlı kuvvetlerinin elinden almasını sağlayacak ölçüde zayıflamıştı. Britanyalılar Suriye'ye gelinceye kadar savaş bitmek

üzereydi. Britanyalı hamile Arap yanaşma, Kutsal Topraklar'da egemenlik için bir süre daha manevra yapmaya devam etmişlerdi. Bu bölgenin akıbetini daha sonra ele alacağız.

Savaş bazılarını ulus kozunu oynamaları açısından fırsat vermiş, geçmişle kıyaslandığında ellerini daha da güçlendirmişti. Daha önce değindiğimiz gibi (Bölüm 11), liberal reformlara sultanın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun patrimoniyel yapısının çıkardığı engellerle hayal kırıklığına uğrayan Genç Osmanlılar kendilerini Türkçe konuşan muhayyel bir cemaat yerine, kendilerinin komuta ettiği bir merkezîyetçiliğe odaklanan Jön Türkler'e dönüştürmüşlerdi. Balkanlar'daki Osmanlı vilayetlerinin kaybı, o bölgelerdeki Müslümanların 1912-1913 yılları arasında katliama uğraması ve göç etmesi, "Hristiyan" güçlerin fiillerinden mağdur olan çok daha fazla insanın Türklere ait sayılabilecek bir coğrafyaya sığışmasına yol açmıştı. Ne var ki artakalan Arap vilayetlerini sistemin içinde tutma ihtiyacı, hükümetin homojenleştirme eğilimlerini kısıtlıyordu. Savaş ve özellikle Fransa'yla Britanya'nın Anadolu'yu parçalamak istediğine ilişkin endişe, düşman ve hainlere karşı Türkler arasındaki dayanışmayı harekete geçirme peşinde koşan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin koyu milliyetçi liderlerinin ekmeğine yağ sürmüştü. Her şeye rağmen Almanya'yla kurulan ittifak, imparatorluk yapısını korumaya yönelik bir girişimdi. Ayrıca Çanakkale Boğazı'nın başarılı bir şekilde savunulması ve Suriye'nin büyük bölümünün bağlı kalması, çok katlı imparatorluğun henüz can çekişmediğini göstermişti. Rusya 1917'de savaştan çekilince, Osmanlılar doğuda kaybettikleri toprakları geri aldıkları gibi Bakü'ye, Rusya'nın petrol kaynaklarına doğru ilerlemişlerdi.

Türk dayanışmasını tehlikeli "diğerlerine" karşı şekillendirme çabalarında ölçü kaçırılmıştı, hem de Rus-Osmanlı cephesi boyunca; iki imparatorluğun da yüzyılı aşkın bir süredir gönlünü çeldiği ve yerinden yurdundan ettiği halkların yaşadığı bir bölgede. Osmanlı ordusu düşmanla birlik olduğu iddiasıyla –Osmanlı ticaret hayatının ve toplumunun dinamik mensupları olan– Ermenileri çatışma bölgesinden tehcir etmişti. Askerler, milisler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bazı üst düzey liderlerinin tavrı imparatorluğun bütünlüğünü tehdit eden tehlikenin etnik kökene mal edilmesini yansıtıyordu. İstanbul ve Batı Anadolu'da yaşayan tüm Ermeniler hedef alınmamıştı. Ancak kayıplara ilişkin tahminler sekiz yüz bini aşırıyordu. Osmanlıların danışmanlarından birkaçı Berlin'e mesaj göndermiş ama Alman politikacıları harekete geçmemiş, "askeri zorunluluk" galebe çalmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu, imparatorluk yapılarının bitkinliği veya liderlerinin ve tebaasının imparatorluk muhayyellerinin anlamsızlaşmasından ötürü yok olmamıştı. Osmanlı liderleri, Arap seçkinleri, hatta Britanya ve Alman hükümetleri,

imparatorluklar aracılığıyla hizaya getirmeye veya hasımlarının aracılarını iplerinden koparmaya çalıştıkça, yıllar içinde gelişen beklentiler çerçevesinde faaliyet göstermişlerdi. Britanyalı liderler ve Müslüman müttefikleri 7. yüzyıl halifeliğinin 20. yüzyıldaki bir politik ihtilafta nirengi noktası olabileceğini düşünmüşlerdi. Osmanlılarsa Avrasya kara parçasının dört bir tarafındaki Türkçe konuşan halklarla bağlantılarını Rusların aleyhine yeniden devreye sokabileceklerini ummuşlardı. Ne var ki Osmanlı İmparatorluğu imparatorluklar arası savaşın yenik düşen tarafındaydı.

İMPARATORLUKLAR DÜNYASININ YENİDEN KURULMASI

Muzaffer güçlerin dünya düzenini yeni bir şekle sokma çabaları imparatorlukları değil, sadece kaybeden imparatorlukları ortadan kaldırmıştı. Savaş sonrası barış görüşmeleri ortalığı telaşa veren ve fark gözeterek hayata geçirilen “kendi kaderini tayin” üzerine bir tartışma başlatmıştı. Nitekim kendi kaderini tayin hakkı Fransa, Britanya, Hollanda, Belçika veya Birleşik Devletler’in sömürgelerinde uygulanmamıştı. “Barış” Avrupa’da dengesiz bir düzeni daha da dengesiz bir başka düzene çevirmişti: Bir imparatorluklar ve sözde ulus-devletler karmasına dönüştürmüştü. Bazı imparatorlukların zorla parçalanmasıyla sakinlerinin çoğu imparatorluk gücünün kaybına içerlemişti. Üstüne üstelik aynı ulusun başka devletlerde yerleşik mensuplarının mallarına el koyulmuş ve hiçbir zaman yaşamadıkları bir anayurda geri dönmeye mecbur bırakılmışlardı. Aynı toprakları paylaşan ve belki de benzer özelliklere sahip milyonlarca farklı insan, bir devletin “kendilerine ait” olduğunu ileri süren milliyetçilere göre dışlayıcı tasavvurları gerçekleştirmenin önünde engeldi. Kendi kaderini tayin kavramı, kimin kendi kaderini tayin edebileceğine ilişkin tutarlı bir tanım, çelişkili taleplere hakemlik yapabilecek bir mekanizma, imparatorluklardan doğan uluslaşan devletlerin sürdürülebilirliğine bir garanti sağlamamıştı.

Galip çıkanların imparatorluklarını korumalarına ek olarak, savaşın sonucu üç yeni ve düzen bozucu imparatorluk projesine yol açmıştı: Nazi Almanyası, Japonya ve SSCB. Savaş sonrası hesaplaşmayla Reich’a haddinin bildirilmesi, Almanların hayata küsme duygularını, ulusal muhayyellerini ve imparatorluğa özgü hırslarını beslemişti. Doğu Asya’da Almanya’nın Pasifik imparatorluğundan kalan kırıntılar için verilen mücadelenin yanı sıra artan zenginlik ve özgüven, Japonya’nın ulusal kaderin hayata geçirilmesi ve bir Asya birliği projesi olarak yansıtılan imparatorluk kurma misyonunu teşvik etmişti. SSCB, imparatorluk Rusyası topraklarının

çoğunu geri almış, usulen ayrı “ulusal” cumhuriyetler federasyonundan meydan gelen ilk komünist devleti yapılandırmış, bunları partinin sadık kullarından oluşan piramitler aracılığıyla yönetmiş ve dünyayı devrim yoluyla yeniden kurmanın şablonunu yaratmıştı. Arka plandaysa—ki kasten böyleydi—sömürge cephesinin küçük ama egemenliği farklı şekillerde yayma söz konusu olduğunda artan oranda büyük oyuncu Birleşik Devletler belirmişti. Woodrow Wilson zamanının Avrupa emperyalizmini eleştiriyordu, ancak görüşlerinde Jeffersön’un “Özgürlük İmparatorluğu” yankılanıyordu. Thomas Bender’in dile getirdiği gibi, “Amerikan tarihi prensiplerinin küresel bir geleceğe şaşılacak ölçüde sorunsuz bir şekilde yansıtılmasını”, iletişim ve ticarete açık bir cumhuriyetler dünyasını öneriyordu. Dünya düzenini yeniden şekillendirmek üzere yarışan bu yeni güçler giderek, I. Dünya Savaşı’na yol açan imparatorluklar arası çekişmeler kadar kararsız, yeni bir imparatorluklar arası politik oyuna karışmışlardı.

Uluslar, Manda Rejimleri ve İmparatorluğa Özgü Egemenlik

Wilson Afrikalı ve Asyalıları dünya çapındaki cumhuriyetçi düzene katılacak kadar olgun görmüyordu. Birleşik Devletler Latin Amerika’daki devletlere askeri müdahalede bulunma hakkı olduğunu ileri sürmeye devam ediyordu. Nitekim kısa bir süre önce Meksika’ya müdahale etmişti. Paris Barış Görüşmeleri’ndeki muzaffer güçlerin bakış açısına göre, kendi kaderini tayin konusu Almanya ve müttefiklerinin hâkimiyeti altındaki Çekler, Macarlar, Lehler, Sırplar ve diğerleriyle ilgili olarak tartışılabilirdi. Ancak bir “halkın” kendi liderlerini seçmesi prensibinin Avrupa’da uygulanması kolay değildi. Bağımsızlık ilanları, devrimci eylemler ve “ulusal” gruplar arasında bir amaç uğruna savaşlar, pekâlâ Paris Konferansı öncesinde de meydana gelmişti. Balkanlar ve Orta Avrupa’daki nüfuslar o kadar karışık ki, kendi kaderini tayin edecek bir ulusu tanımlamak, belli bir kültür-dil-coğrafya gerçeğini kabul etme meselesi değil, kimin nereye ait olduğu konusunda —kendi çıkarlarını kollama bakımından masum olmayan başlıca güçleri— hakemleri ikna etmekti. Polonya için düşünülen sınırlar —o döneme özgü etnik kategorilerin perdediği kimlik belirleme sürecinin çetrefilliğini dikkate almasak bile— yüzde kırkı Ukraynalı, Beyaz Rus, Litvan veya Almanlardan oluşan bir nüfusu barındırıyordu. Çekoslovakya 2.5 milyon Almanın yanı sıra başka Macarların, Rutenlerin ve diğerlerinin vatanydı; üstelik çoğu Çek’in Slovakları çağdışı saymasına rağmen, Çeklerle Slovakların anlaşma gereği bir arada yaşadıkları topraklardı. Doğru dili konuşmayan, doğru tanıya tapmayan veya doğru hamileri bulunmayanların bir ulusa ait olma talepleri yok sayılıyordu.

Britanyalı imparatorluk liderlerinden George Curzon, yeni sınırların ardından gelen baskı ve şiddetten halkların “saflaştırılması” diye söz etmişti. Göçmenler dalgalar halinde –bir hesaba göre on milyon– Orta Avrupa’nın doğusu boyunca yer değiştirmişti. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun sosyal hayatında aktif bir şekilde yer almış olan Yahudiler, imparatorluğun halefi politik yapıların bünyesindeki zenofobik öfkenin hedefi haline gelmişlerdi. Gergin geçen Paris müzakereleri, bazı yeni devletlerin –Çekoslovakya, Yugoslavya, Estonya ve Letonya’nın– yaratılması, bazılarının –Polonya ve Litvanya’nın– diriltilmesi, küçülmüş veya bölünmüş eski imparatorlukların –Almanya, Avusturya ve Macaristan’ın– ulusal statülerinin onaylanması ve bazılarının da sınırlarının değiştirilmesiyle sonuçlanmıştı. Teorik olarak azınlık hakları korunacaktı. Ancak bunu sağlayacak mekanizmalar önemsiz olduğu gibi –aralarında Fransa ve Britanya’nın da bulunduğu– başlıca güçler kendilerini bu tür yükümlülüklerden muaf tutmuştu. Bu yüzden bütün bir sistem Doğu Avrupa’daki çoğu insana ikiyüzlü gibi görünmüştü. Kendi

Harita 12.2 1924'te Avrupa

kaderini tayin hakkı sözüml ona Orta Avrupa'nın imparatorluklarını uluslararası hukuk açısından birbirine denk ulus-devletlere dönüştürecek. Ne var ki bu devletler ne kendilerini savunma kabiliyeti, ne de başkaları üzerinde hâkimiyet kurma bakımından eşdeğeri.

Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımıysa farklı bir şekil almıştı. Britanya hükümetinin Hüseyin bin Ali'nin imparatorluk heveslerini kendi amaçları için kullanma çabaları savaştan sonra da devam etmişti. Ondan ve oğullarından (Haşimiler) Osmanlıların yenilgisiyle ortaya çıkan boşlukta yeni bir kontrol odağı kurmak için yararlanmışlardı. Hem Fransızlar hem de Britanyalılar, yekdiğerinin çok fazlasını elde etmesine meydan vermeden, Ortadoğu'da bir nüfuz alanı peşinde koşuyorlardı. Öte yandan Haşimiler Arap Yarımadası'yla Suriye-Filistin veya paylarına düşecek herhangi bir parçası ve her bölgenin Müslüman, Hristiyan ve Yahudi nüfusları üzerindeki "Arap" egemenliği için –aslında ancak kendileri için– yetkili olduklarını ileri sürmeye çalışmışlardı.

Suudi kraliyet ailesinin engeli yüzünden Haşimiler Arabistan'da fazla ileri gide-memişlerdi. Hüseyin'in oğlu Faysal 1920'de kendini Suriye kralı ilan etmişti, ancak Fransızlar burayı elinden almıştı. Bunun üzerine Britanyalılar ona at oynatabileceği, 1921'de de kabaca birleştirilip Irak diye anılacak bölgenin kralı olacağı bir başka toprak parçasını, yani Mezopotamya'nın yanı sıra eski Osmanlı vilayetlerinden Basra, Bağdat ve Musul'u vermişlerdi. Kardeşi Abdullah'sa daha büyük bir alan istemiş ama daha küçüğüyle, Maver-i Ürdün'le yetinmek zorunda kalmıştı. Bu arada Britanyalılar Filistin'i daha doğrudan yönetmek üzere ellerinde tutmuşlar, hem 1917'de Yahudilerin orada bir vatan yaratabilmelerine ilişkin verdikleri sözü yerine getirmek, hem de aynı yerde yaşayan Müslümanların haklarını korumak için rahatsız edici bir sorumluluk almışlardı.

Bu politik manevralar 1919'daki Paris Barış Konferansı'nda yeni bir yönetim prensibine yedirilmişti. Ulus olarak tanımlanma potansiyeli taşıdığı düşünülen –Suriye'deki Araplar gibi– halklar, söz konusu halk kendine özgü yönetim şeklini ve kendi hükümdarlarını belirlemeye hazır oluncaya kadar, bu konularda tecrübeli Avrupalı bir güç tarafından yönetilecekti. Bu tür bölgeleri yönetecek "mandater", yine barış konferansının bir ürünü olan yeni Cemiyet-i Akvam'da cisimleşecek, belli belirsiz bir şekilde tasarlanmış, uluslararası topluluk arasından seçilecekti. Manda sistemi, daha önceki konferanslarda kerameti kendinden menkul "medeni" güçlerin, üzerinde hak iddia ettikleri topraklarda yaşayan medeniyetsiz halklara ilişkin sorumluluk almak olarak dile getirdikleri bir küresel hiyerarşi yaklaşımına yol açmıştı (Bölüm 10 ve 11).

Manda haritası da imparatorluğa özgü bir başka taksimattı. Ne Osmanlı vilayetlerine, ne de zaten şüpheli olacak sözde etno-kültürel dokuya tekabül ediyor-

du. Suriye (daha sonra Lübnan'ı Suriye mandasının ayrı bir parçası kabul eden) Fransa'nın mandası haline gelmişti. Filistin, Ürdün ve Irak'sa Britanya'ya verilmişti, ancak Abdullah ve Faysal'ın krallıklarını ilan ettikleri topraklarla meşru haklarının ilişkisinin en hafifinden belirsizliği yüzünden, bölge uzun bir süre Britanya'nın

- 1914'te Osmanlı İmparatorluğu
- İngiliz protektoralan
- ▨ İngiliz mandaları
- ▨ Fransız mandası

Harita 12.3 Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması

vesayeti altında kalmıştı. Britanya ve Fransa –hariç tutulanları daha da zayıflatma riskine rağmen– toplumsal istikrarı geliştirmeye yatkın olduklarını düşündükleri yerel liderlerin gayrimenkul haklarıyla diğer varlıklarını güvenceye bağlamaya çalışmışlardı.

Eski Osmanlı topraklarıyla ilgili olarak savaş sonrasında yapılan hiçbir yeni-dan düzenleme, mandater güçler açısından bile işlememişti. Yeni hükümdarlara karşı Suriye’de önce 1920-1921 yılları arasında, sonra da 1925-1926 yılları arasında daha geniş çaplı ayaklanmalar baş göstermişti. Irak’taysa 1920’den itibaren isyanlar çıkmıştı. Filistin, Yahudi göçü ve Filistinlilerin arazi kayıpları nedeniyle gergindi. 1919’la 1929’da, özellikle de 1935’ten sonra yaygın şiddet eylemleri patlak vermişti. Krizler manda sistemiyle sınırlı kalmamıştı. 1914’te resmen İngiliz protektorası haline gelen Mısır’da, halk savaş sırasında büyük sıkıntılar çekmişti. 1919’da önemli bir Mısırlı politik liderin tutuklanmasından sonra Hristiyanların, Müslümanların, orta sınıfların ve yoksulların katıldığı, dalgalar halinde grevler ve gösteriler yapılmış, köylüler ayaklanmıştı. Britanyalı liderler daha geniş çaplı bir başkaldırıdan çekinmişlerdi. Ülkeye yeniden hâkim olmak o kadar zorlaşmıştı ki, İngilizler protektora yönetiminden vazgeçerek, 1882 ila 1914 arasındaki gibi arka planda hüküm sürmüşlerdi.

Britanya, Mısırlı milliyetçilerle (hıdivin soyundan gelen; bkz. Bölüm 10) Mısır Monarşisi arasındaki çekişmeden yararlanıp, tarafları birbirine düşürmeye çalışırken, milliyetçiler yön değiştirmişti. Mülki –firavunlar zamanına kadar eskilere dayanan– konulara odaklanmışken, diğer Arap ve diğer Müslümanlarla bağlantıları kapsayan, ülkeler üstü bir bakış açısına yönelmişlerdi. 1930’lardan itibaren eğitim ve şehirleşmenin yaygınlaşması, daha önceleri politikaya hâkim olan Batılılaşmacı seçkinlerden daha geniş politikleşmiş bir nüfus yaratmıştı. Bu kamuoyu sömürgeciliğin Müslüman dünyasındaki etkilerine daha duyarlı, başka yerlerdeki antiemperyalist politikaların daha fazla farkında, Müslümanların Filistin ve Suriye’den Mısır’a kitleler halinde göç etmesinden daha fazla etkilenmiş ve İslami örgütlere daha fazla bulaşmıştı. Ülkenin ne kadar “Mısırlı”, “İslami” ve “Arap” olması gerektiği –Britanya’nın Mısır hükümetlerini ve maliyesini kendi amacına uygun şekilde kullanma ve denetleme girişimleri altında– hararetle tartışılan bir mesele halini almıştı.

Paris ve sonrasındaki müzakerelerin en zor olanı galip devletlerin Osmanlı ülkesinin can damarını ulusal boyutlara, hatta daha azına indirecek kadar kesip biçmekle ilgiliydi. Yunanistan ve İtalya Osmanlı topraklarının merkezinden parçalar istiyordu. Ermenistan üzerinde –muhtemelen Birleşik Devletler’e bırakılacak– bir manda yönetimi kurulması ve İstanbul’un yabancı güçlerin denetiminde kalması konuşuluyordu. Ne var ki Osmanlı silahlı kuvvetlerinden artakalanlar –ki Anadolu’da hâlâ varlık gösteriyorlardı– bu tür çözümlerin bedelini, Batılı güçlerin

ödemeye razı gelebileceklerinden daha fazla ağırlaştırmışlardı. Türkiye, komşularının –veya Britanya ve Fransa’nın– arzu ettiğinden çok daha büyük ve çok daha kendini bilen ulusal bir politik yapı halini almıştı.

Bazı Osmanlı seçkinlerinin savaş öncesinde ve sırasında bir Türk ulusu kavramını öne çıkarma gayretlerine rağmen, bu projenin coğrafi bağdaşıklığı yoktu. Yunanistan’ı ve Türkiye’yi, Yunanlı ve Türkleri ayırmak; dışarıdan bir zorlamayı, epeyce kan dökülmesini ve tasavvur edilen sınırlara denk gelmesi için insanların yer değiştirmesini gerektirmişti. İtilaf devletleri, başta Britanya, 1920’den sonra İstanbul’u bir süreliğine işgal etmişlerdi. Yunanistan 1919’da Anadolu’yu istila etmiş, ancak bölgeyi sadece Yunanca konuşan sayıca kalabalık Ortodoks sakinlerine destek vermek için istila etmediğini; ayrıca kötü hükümdarlar ve “medeniyetin yüz karası” oldukları kanıtlanmış Türkler üzerinde meşru bir şekilde hüküm sürmelerini mümkün kılacak olan –“eski ve gelişmiş uygarlıklarının”– “Megali Idea”¹ davasını güttüğünü de iddia etmişti.

Mustafa Kemal’in öncülüğündeki artık fiilen Türk Osmanlı ordusu Yunan işgaline 1922’de son vermişti. Ne Fransa ne de Britanya kararlı bir şekilde müdahale etmeye gönüllü olmuştu. Ruslarsa kendi iç savaşlarıyla meşgullerdi. Bu gelişmeleri izleyen antlaşmayla zamanla Türkiye Devleti olacak bölgenin sınırları belirlenmişti, ancak bu Anadolu’dan yaklaşık 900 bin “Yunan”ın Yunanistan’a, aşağı yukarı 400 bin “Türk”ün de Türkiye’ye gönderildiği, mecburi yeniden iskânla² hayata geçirilebilmişti. Tehcir Türkiye’yi zaten daha Türk yapmıştı. Sonuçta çizilen sınırlar içindeki çok sayıdaki Kürtün varlığı bugüne kadar devam etmektedir. Bu belirsiz koşullarda Türk ulus-devletinin kurucusu olan ve daha sonraları Atatürk diye anılan Mustafa Kemal öne çıkmış; devletin başkenti, MS 4. yüzyıldan itibaren iki imparatorluğun kozmopolit merkezi haline gelmiş İstanbul yerine, bir Anadolu kasabası olan Ankara yapılmıştı.

Bu bölgede on yıl boyunca, Dünya Savaşı sırasında, öncesinde ve sonrasında devam eden çatışmaların yol açtığı yıkım muazzamdı. Anadolu’da ölenlerin sayısı (alışılabilir kategorilere göre) 2.5 milyon Müslüman, 800 bin Ermeni ve 300 bin Rumdu. Bu can kayıpları Anadolu nüfusunu yaklaşık yüzde 20 oranında –Fransa’nın kayıplarından daha da kahredici bir oranda– azaltmış, zorunlu göçler de çekilen çileyi katbekat artırmıştı.

Britanya ve Fransa’nın Türkiye’yi arzuladıkları gibi şekillendiremeyeişleri kışmen, Osmanlı İmparatorluğu’nun temin ettiği düzeyde bir istikrarı sağlayamayışlarıyla ilgiliydi. Mandater güçler Arap vilayetlerinde demokratik evrime veya politik şiddetten uzak bir düzene pek meydan bırakmamışlardı.

1 Büyük Fikir (çev.)

2 Ahali Mübadelesi (çev.)

Afrika'yla, kısmen Asya ve Pasifik'teki sömürgeler, az çok 18. yüzyılın Yedi Yıl Savaşı ve erken 19. yüzyılın Napolyon savaşlarından sonraki toprak paylaşımına benzer şekilde, muzaffer imparatorluklar arasında yeniden bölüşülmüştü. Alman sömürgeleri Fransa, Britanya, Belçika ve Japonya'yla, özerk dominyonlar Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika'ya devredilmişti. Manda altındaki bu bölgeler, Avrupalıların Afrikalı ve Pasifik adaları sakinleriyle ilgili gelişmemişlik fikirlerine uygun şekilde, eski Osmanlı İmparatorluğu'nunkilerden daha aşağıda bir "sınıfa" dahil edilmişlerdi. Kâğıt üzerinde mandater, uluslararası hukuk açısından egemen güç değil, oluşum halindeki bir ulusun ve Cemiyet-i Akvam'ın gözetimindeki vasisiydi. Pratikteyse Fransa, Britanya ve diğerleri bildiklerini okumuşlardı: elde ettikleri toprakları sömürgeleri gibi yönetmişlerdi.

1919'daki Paris Konferansı (ve Versailles'da imzalanan barış antlaşması ki genellikle bu adla anılır) 1815'teki Viyana Kongresi'yle başlayan imparatorluklar arası konferanslar silsilesinin yeni bir perdesiydi. 1919 konferansı, her ne kadar görüşleri kulak arkası edildiyse de –Avrupa içinden çıkan ulusal gruplar; Avrupa dışındaki bir imparatorluk gücü olan Japonya; daha sınırlı kapsamdaysa, politik açıdan tanınma arayışındaki Araplar, Yahudiler ve benzerleri gibi– yeni bazı politik sözcülerin varlığı nedeniyle farklıydı. Paris'te geliştirilen kurumların, gerek Avrupa'da ulusal sınırların çizilmesi, gerekse mandater tayin edilen bölgelerin tarafsız bir şekilde yönetilmesini denetlemek bakımından pek bir yaptırım gücü yoktu. Bunlar yine de büsbütün ikiyüzlü uygulamalar değildi. Versailles Barış Antlaşması uluslararası topluluklar nezdinde sorumluluk fikrinin ortaya atılmasını sağlamış ve “bağımlı halkların” idaresinin tartışılabilirdiği –manda rejimi uygulanan bölgelere ilişkin gerekli raporların görüşüldüğü ve daimi manda yönetimleri komisyonu toplantıları gibi– forumlara kapı açmıştı. Manda yönetimi altında yaşayanlar komisyona sayısız dilekçe göndermiş ama talepleri genellikle gıyaplarında tartışılmıştı.

Uluslararası Çalışma Örgütü benzeri Cemiyet-i Akvam'a bağlı kurumlar da, sömürgelerdeki angarya gibi meselelerin konuşulabileceği noktalar yaratmıştı. Mandaterler ve Cemiyet, egemenlik kavramına yeni incelikler katmışlar ve daha önceki konferanslarda geliştirilen “medeni” güçlerin sorumluluklarına ilişkin fikirlerin kapsamını genişletmişlerdi. Bu değişiklikler ancak dönüp geriye bakınca imparatorlukların dağılmasına yönelik adımlar gibi görünmektedir: Aslında o devirde bazı imparatorluklar –sadece Britanya İmparatorluğu'na 2.6 milyon kilometrekare eklenmesi gibi– yeni topraklar elde etmiş, “bağımlı” halkların idaresi meşruiyet kazanmış, tüm politik yapıların uluslararası hukuk açısından ve pratikte eşdeğer olmadıkları yeniden teyit edilmişti.

Sömürgelerdeki politik aktivistlerin, Paris'teki kendi kaderini tayin lakırdısıyla Avrupalı imparatorlukların denizaşırı bölgelerdeki politik temsil hakkını süre-

li olarak inkâr edişleri arasındaki uçurumu fark etmemeleri imkânsızdı. Wilson İlkeleri'nden Wilson'un hiçbir zaman kastetmediği evrensel bir özgürleştirici gündem anlamı çıkartabiliyorlardı. Bu sırada sömürgeciliğin radikal boyutuna, başkalarının yanı sıra bir imparatorluk gücü olan Japonya tarafından da meydan okunuyordu. Japonya, Versailles Antlaşması'na ırkçılığı kınayan bir madde eklenmesi için uğraşmıştı. Yurtiçinde ve sömürgelerde izledikleri politikaları, böylesi bir uluslararası standarda hemen hemen hiç uygun olmayan Fransa, Britanya ve Birleşik Devletler, bu maddenin antlaşmada yer almasını engellemişlerdi.

Sömürge dünyasında önceleri büyük umutlar uyandıran barış süreci, birçok insana bir emperyalist kompo gibi gelmişti: 1884-1885 Berlin Konferansı'ndaki gibi küçük bir beyaz adamlar klığı bir masanın etrafında oturmuş, bir yandan dünyayı taksim ediyor, diğer yandan da sömürge halklarının heveslerini kursaklarında bırakıyorlardı. İmparatorluğa özgü bağlantılar savaş öncesinde bile, Afrikalı ve Asyalı öğrencilerin Londra ve Paris'e gelmelerini; gelişen haberleşme imkânları Çin, Ortadoğu, Afrika ve Batı Hint Adaları'ndaki aktivistlerin birbirlerinin farkında olmalarını sağlamıştı. Paris'te alınan kararlara –Çin'deki Alman sömürgelerinin Japonya'ya verilmesine, kendi kaderini tayin hakkının Kore'de uygulanamamasına– duyulan öfke 1919'da Kore ve Çin'de kitlesel gösterilere yol açmıştı. Afrika birliği yanlılarıysa 1919'da Paris'te barış konferansının görmezden geldiği bir toplantı yapmıştı.

Suriye ve Irak gibi manda altındaki ülkelerde isyanlarla Hindistan, Endonezya ve diğer yerlerdeki politik hareketlilikler 1920'lerde de devam etmişti. “Pan” akımları –Panslavizm, Pan-Afrikan, Pan-Arap hareketleri– seslerini 1920'lerde de duyurmayı sürdürmüş, bazen toprağa dayalı bir milliyet kavramından yana olmuşlarsa da; genellikle bir coğrafya üzerinde yaşayanların akrabalığına dair, ancak devlet kurumlarıyla ilişkileri muğlak fikirler dile getirmişlerdi. Bu galeyanın nelere yol açabileceği pek anlaşılmıyordu. Kemal'in Türkiye'si 1924'ten sonra güçlü bir şekilde ulus inşasına yönelmiş ve daha geniş kapsamlı imparatorluk karşıtı bağlantılardan uzaklaşmıştı. SSCB'ye, 1920'de Bakü'deki bir toplantıyı himaye ederek, sömürgecilik karşıtı hareketleri daha geniş bir komünist cepheye doğru sevk etmiş; ayrıca Moskova'dan yönlendirilen bir eşgüdüm örgütünü, yani Komintern'i faaliyete geçirmişti. Suriye, Irak ve Mısır'daki kıskırtmalara rağmen, bir Pan-Arap cephesi ortaya çıkmamıştı. Pan-Afrika yanlılarıysa hareketlerini Londra, Paris ve Moskova'yı sömürge başkentlerine bağlayan seçkin çevrelerinden öteye taşımakta zorlanmışlardı. Sömürge yönetimleri etnik kökene dayalı politik hareketleri frenlemek için ellerinden geleni yapmış, sahip oldukları gözetim ve baskı imkânları da bir ölçüde başarı sağlamalarına yetmişti.

Egemenlik 20. yüzyılın dünyasında çok çeşitli şekiller almıştı. Britanya ve Fran-

sa'nın hâkimiyetlerinin kabulü, Fas gibi bir protektorida çok sınırlı bir egemenliği dayatmalarına; bağımsız Mısır veya manda altındaki Irak'ın içişlerine karışmalarına; bir yandan İngiliz Milletler Topluluğu'nda egemenliği paylaşırken, diğer yandan Hindistan veya Afrika'da kendi kaderini tayin hakkını topyekûn inkârlarına; Martinik ve Cezayir'in Fransa'nın ayrılmaz parçaları olduğunu savunmalarına imkân vermişti. İmparatorluklar farklı halkları farklı şekillerde yönetmeye devam etmişlerdi. 1935'te Cemiyet'in İtalya'nın Habeşistan'ı işgaline karşı çıkamaması, saldırgan bir Avrupalı imparatorluğun egemenliğine itibar etmenin bir Afrika krallığını dikkate almaya baskın geldiğini göstermişti.

Japonya, Çin ve Doğu Asya'da Değişen İmparatorluk Düzeni

Japonya'nın imparatorluk kulübünün eşiğindeki –içeri girdikten sonraki değil– belirsiz konumu, Versailles'da Çin'in küçük bir parçası (Shandong bölgesi) üzerindeki Alman imtiyazlarının –Çin'in cumhuriyetçi hükümetinin ve taraftarlarının büyük ölçüde küçük düşmesine ve öfkesine neden olarak– Japonya'ya devredilmesiyle açığa çıkmıştı. Mayıs 1919'da Pekin'deki öğrenciler arasında başlayıp diğer şehirlere ve gruplara yayılan kargaşa, Çinli politik aktivistlerin “Dört Mayıs Hareketi”nde radikalleşmelerini tetiklemişti. Ancak ne bu protesto ne de Kore'nin 1919'daki kendi kaderini tayin talebi imparatorluk güçlerini etkilemişti. Japonya Kore'de kitlesel gösterilere dönüşen memnuniyetsizliklere Kore ekonomisinin seçkinlerini Japon yerleşimci işadamlarıyla daha yakın ilişkiler kurmaya teşvik edip onları kazanmaya çalışarak, Korelilerin ticari ortaklıklara iştiraklerine dikkatlice ve kısıtlı bir şekilde izin vererek, aynı zamanda sömürgesini sıkıca kontrol altında tutarak tepki göstermişti. Savaş Japonya'yı son derece güçlendirmişti, çünkü Britanya ve Fransa'yla resmen ittifak kurmuş olsa da, sadece Çin'in Alman bölgesindeki küçük çaplı çatışmalara karışmış, daha çok İtilaf devletlerine askeri malzeme tedarik etmişti. Japonya, endüstriyel kapasitesini (1913'ten 1920'ye kadar yüzde 76 oranında artırarak) yükseltmiş, dış borçlarını silmiş ve kendini Doğu Asya'nın ekonomik güç merkezi haline getirmişti.

Bunların hepsi –görünüşte geçmiş yüzyıl boyunca merkezinde Avrupa'nın bulunduğu– imparatorluk haritasının yeniden çizilmeyi olmasa bile bir rötuş gerektirdiğinin işaretleriydi. Çin Batılı emperyalistler açısından hep doğrudan doğruya boy ölçüşülemeyecek kadar büyüktü. Yine de savaştan önce Britanya, Fransa, Almanya ve Birleşik Devletler, Çin Devleti'nin özerkliğinin ve böylece rejimin meşruiyetinin de kuyusunu kazmışlardı (Bölüm 10). Qing Hanedanı'nın isyanları bastırma çabası devlet maliyesini mahvetmiş ve devlet imparatorluğu savunmak için asker toplayan

taşra liderlerine daha fazla bel bağlamak zorunda kalmıştı. Reform girişimleriye valilere, danışmanlara ve yönetim bölgesi meclislerindeki politik aktivistlere, rejimin amaçladığından daha bağımsız hareket etme imkânı vermişti.

Çin'deki politik ortamın Dünya Savaşı öncesi barut fıçısı gibi olması birçok bakımdan sınırlarını aşan bağlantılardan ötürüydü. Bunlar, muhaliflere mali destek veren tüccar ve işçi diasporası, Sun Yat-sen gibi çok gezmiş tozmuş aktivistlerin geliştirdiği ilişki ağları, Birleşik Devletler'deki Çinlilerin maruz kaldıkları önyargılar ve kötü muameleler nedeniyle sızlanmaları, Çin'deki krizin dünya çapındaki bir emperyalist saldırganlığın parçası olduğuna ilişkin farkındalık ve Qing seçkinlerinin Çin'i yabancılardan koruyamamalarına duyulan öfkeydi. Mançular yabancı kökenli olmaları yüzünden hedef tahtası haline gelmişlerdi. Aktivistler Mançuları sömürgeci, Çinlileriyse hem Mançuların hem de Avrupalı emperyalizminin kurbanı yerine koyabiliyorlardı. Cumhuriyetçi bir hükümet idealleriyle, Mançu imparatorlarından kurtulmuş –denizaşırı ülkelerdeki göçmenleri de kapsayan– bir Çin ulusu tasavvurunu kullanan Sun Yat-sen, açıkça ve etkili bir şekilde Qing imparatorluğunun alternatifini dile getirmişti.

Qing Hanedanı'nın reform ve baskı altında tutma gayretleri başarısızlığa uğradıkça yönetim bölgelerinin meclislerindeki liderler ve ordu içindeki unsurlar, gidecek bir parlamento ve bir anayasaya ilişkin talepleri desteklemeye başlamış, Qing amirlerinin emirlerini yerine getirmeyi reddetmişlerdi. 1911'de bir dizi ayaklanma baş gösterdiğinde Sun Yat-sen, askeri komutanlardan ve bölge meclislerinden gördüğü şartlı destekle, 1 Ocak 1912'de bir Çin cumhuriyeti ilan edebilecek duruma gelmişti. Son Qing imparatoru Puyi de tahttan çekilmişti.

Cumhuriyet ne I. Dünya Savaşı öncesi, ne de sonrasında etkin bir ulusal kuruluş olabiliyordu. Diğer merkezîyetçi girişimlerinkine benzer sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Nispi özerklik elde eden bölgesel yönetimler, Qing Hanedanı'nın zayıfladığı yıllarda askeri güce ve kayda değer bir nüfuza sahip olan savaş ağaları ve lider kadrosunun çoğunun yolsuzluğa bulaşması etkinliğini engellemişti. Çin'i bir hanedanlığın yıkılışının ardından birleştirmek kolay bir iş olmasa da, Qing İmparatorluğu'nun sınırları ve geleneksel birden çok etnik unsur barındıran düzeni, politik tahayyülü şekillendirmeye devam etmişti. Nitekim cumhuriyet, yetki alanının Çin'in "beş halkını" –Mançu, Han, Moğol, Müslüman ve Tibetlileri– kapsadığını duyurmuş ve hükümetin otoritesine karşı çıkanlar bile nadiren "Çin'in" parçalanmasının peşinde koşmuştu.

İttifaklar âdet olduğu üzere kontrol altında tutmanın veya kontrol altına almanın stratejilerinden biriydi. Savaş ağalarının ademimerkezîyetçi güçlerini zapt etmek için, milliyetçi bir parti olan Kuomintang, zaman zaman henüz filizlenen komünist hareketle işbirliği yapmıştı. (SSCB kendi çıkarını gözetenerek hem milli-

yetçileri, hem de komünistleri desteklemişti.) 1927’de milliyetçiler ittifakı bozmuş, komünistleri şehirlerde neredeyse ezmiş, ancak ülkeyi birleştirme görevini yarım bırakmıştı. Bunun üzerine komünist hareket kuzey sınır bölgesine çekilmek zorunda kalmıştı. Geçmişteki gibi, Çin’in bu köşesi yine devleti ele geçirmeye niyetlenen bir topluluğun kuvvet toplayıp harekete geçtiği bir mevki haline gelmişti.

Yerine Getirilmeyen Vaatler

Savaş Avrupalı imparatorluklardaki birçok talebin karşılanmamasına yol açmıştı. Britanya’nın dominyonları, 1914’te kralın onlar namına savaş ilan etmesine katılmışlardı, ama artık egemenliğin belirsizliklerini ele alabilecek ve özerkliklerinin kapsamını açıklığa kavuşturabilecek bir noktaya gelmişlerdi. “Milletler Topluluğu” terimi, anlamı kesinleştirilmeksizin, 1868’den beri konuşuluyordu. Britanya ve dominyon hükümetlerinin savaş sırasında yaptıkları konferanslarda, “Özerk Milletlerin İmparatorluk Federasyonu”na veya daha yalın bir ifadeyle “İngiliz Milletler Topluluğu”na atıfta bulunulan belgeler yayımlanmıştı. Milletler Topluluğu çeşitli şekillerde çokuluslu, imparatorluğa özgü ve İngiliz olarak tarif edilmişti. Dominyonlar aynı anda hem Britanya İmparatorluğu’nun *kapsamında*, hem de Milletler Topluluğu’nun Büyük Britanya’yla eşit statüye sahip *üyeleri*ydi. Bu terminoloji dominyonları kolonilerden ayırmakla birlikte, hepsinin aynı politik yapının parçası olduğunda da ısrar ediyordu. 1926’da yapılan yeni bir imparatorluk konferansından ve 1931’de yayımlanan bir kraliyet nizamnamesinin ardından, dominyonlar Britanya’ninkine baskın çıkmaksızın hükümler alanlarını genişletmişlerdi. Ne var ki bir soru bütünüyle cevapsız kalmıştı: İmparatorluğun, nüfusunun çoğunluğu Britanya Adaları’nın hısımlı olmayan diğer parçaları özerkliğini kazandığında hükümlerliliğin ne kadarı paylaşılacaktı?

Mesele çarçabuk çözümlenememişti. Bu sırada Britanya İmparatorluğu’nun bitişindeki ve nüfusunun çoğu Katolik olan İrlanda’yla çatışmalı ilişkisinde yeni bir kanlı safha başlamıştı. 1916’da İrlandalı milliyetçiler İrlanda Cumhuriyeti’ni kurduklarını ilan ederek, Britanya’yla savaşa dönüşen şiddetli bir isyanın yanı sıra İrlandalı milliyetçiler arasında da bir iç savaşa yol açmışlardı. Britanyalı liderler İrlanda’ya “Hindistan’a özgü” yöntemleri uygulamayı düşünmelerine rağmen, Hindistan’daki şiddetli baskı hiç iyi karşılanmamıştı. İrlanda’nın yönetilemez olduğu gerçeğiyle yüz yüze gelen Britanya, müzakere etmeye karar vermişti. Protestanların çoğunlukta olduğu Kuzey, 1922’de Serbest İrlanda Devleti’nin kurulduğu Katolik Güney’den ayrılmıştı. Britanya’nın ileri sürdüğü kayda değmez hükümlerlilik simgeleri üzerine güneydeki şiddetli anlaşmazlıklar ancak İrlanda’nın 1949’da Mil-

letler Topluluğu'ndan çekilip –bu sefer genel kabul gören– İrlanda Cumhuriyeti'nin ilan etmesiyle –deyim yerindeyse– çözümlenmişti. Adanın güney ve kuzeyinin yanı sıra Britanya'yla ilişkisi –bir devletin toprakları üzerindeki egemenlik hakları meselesinin ne kadar belirsiz ve çatışmalı olabileceğini ispatlarcasına– hâlâ yerli yerine oturmamıştır.

Hintlilerin Britanya İmparatorluğu'nu savunmak üzere I. Dünya Savaşı'na kitleler halinde katılmalarına rağmen, demokratik bir imparatorlukta yurttaşlık haklarına kavuşacaklarına ilişkin beklentileri çok geçmeden suya düşmüştü. Sınırlı ölçüde de olsa özerklik vaatleri savsaklanmış ve sulandırılmıştı. Hindistan Ulusal Kongresi¹ de bu yüzden İngilizler üzerindeki baskısını sürdürmeye çalışmıştı. Britanya askerleri 1919'da Amritsar'da yapılan yasadışı ama barışçıl bir gösteriye katılanlar üzerine ateş açıp, en az 379 Hintliyi öldürmüş, 1200'den fazlasını da yaralamıştı. Katliam Hint muhalefetine ortak bir noktada buluşmasına ve Gandhi'nin de liderliğini pekiştirmesine yol açmıştı.

Müslüman Hintlilerin çoğu, sultanının –Hindistan'dan ne kadar uzak olursa olsun– halifelik nüfuzuna ve bu sayede Muhammed'in ardından gelen kuşak kadar eskiye dayanan bir meşruiyete sahip bulunduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına öfke duyuyordu. Hatta “Hilafet” hareketi, farklı imparatorlukların sınırlarını aşan bir özlemi, halifeliğin diriltilmesini istemişti. Hindular, pasif direnişlerinde Müslümanlarla işbirliği yapmış; ulusal hedeflerini özellikle emperyalizmin eleştirisine dayandırmışlardı. Bu tür işbirlikleri Gandhi'nin başını çektiği “Bütün Hindistan” hareketinin ayağa kalkmasına yardımcı olmuştu. Britanya ne Hindistan çapında tercih ettiği araçlarla işbirliği yapma politikalarına geri dönebilmiş, ne de elinde tuttuğu asıl merkezi politik gücü bırakmaya niyetlenmişti. Resmi görevliler ve birkaç Hintli politikacı federal bir yapı, devlet kurumlarında ademimerkeziyetçilik, yasama meclisinde Müslümanlara, prenslere ve diğer toplumsal kategorilere temsil hakkı verilmesi, daha zayıf bir merkezi yönetim gibi değişiklikler içeren öneriler ortaya atmışlardı. Ne var ki Kongre Partisi, açık açık Hindistan'ın bağımsızlığı hedefine odaklanmış, prensliklerin hükümdarları dahil bölgesel politikacılar da federalizmi bir alternatif olarak kabul edecek kadar güç tabanlarına güvenememişlerdi.

Hâkim güçler, Afrika'nın bazı bölümlerinde de imparatorluğa özgü üstü kapalı taahhütlerinden caymışlardı. Terhis olan askerler ne aylıklarını alabilmiş, ne işlerine geri dönebilmiş, ne de diğer imparatorluk tebaasının yanında savaşmanın sözde onlara kazandıracağı itibara sahip olabilmişlerdi. Senegal'de halk devletin karşılaşmasını istediği bu taleplerini yurttaşlık tartışmalarında dile getirmiş, Blaise

1 Kongre Partisi diye de bilinir. (çev.)

Diagne de bu hassasiyetlerden yararlanıp, Senegal'deki seçmen yurttaşlara dayalı bir politik aygıt inşa etmişti. Fransız hükümetinin tepkisiye, bir yandan Diagne'yi kazanmaya çalışmak –ki bunu başarmışlardı– diğer yandan da yurttaşlık idealinden uzaklaşmak olmuştur. Fransa, Afrikalıları “medenileştirme” ve eğitimi bir seçkin kesimi yaratmaya ilişkin kendi rolünü göklere çıkaracağına, Afrika toplumunun geleneksel özelliklerini ve kabile reislerinin merkezi konumunu öne çıkarmıştı. Britanya'ysa egemenliğindeki Afrika bölgelerindeki kabile reisleri aracılığıyla yönetim ve tedrici olsa da değişimi Afrikalı “kabilelerin” çatısı altında yürütme politikasını, 1920'lerde bir imparatorluk doktrini –“dolaylı yönetim”– statüsüne yükseltmişti.

Hem Fransız hem de İngiliz hükümetleri “kalkınma” diye anılan (veya Fransızların *mise-en-valeur* dedikleri) ekonomik politikaları dikkate almışlardı almasına ama bu doğrultudaki hiçbir planlamayı da kabul etmemişlerdi. Eski bir sömürgecilik prensibinden, yani kolonilerdeki şartların iyileştirilmesi için metropol kaynaklarının kullanılmaması ilkesinden vazgeçmeyi reddetmişlerdi. Bu hem sömürgeler için para harcamak istememelerinden, hem de kolonilerin işleyişindeki hassas dengeleri bozma korkusundan kaynaklanıyordu.

Sömürgeci yönetimlerin Afrika'daki ademimerkeziyetçi niteliği, politik aktivistlerin mahalli lehçeleri ve mahalli ilişki ağlarını aşmalarını zorlaştırmıştı. Oysa Hindistan Devlet Memurluğu İdaresi, Hindistan demiryolları ve Hindistan çapındaki diğer kurumlar birleştirici bir rol oynamıştı (Bölüm 10). Kenya, Senegal ve Altın Sahili (Harita 13.2) gibi bölgelerde politik patlamalar meydana gelmişti. Ne var ki sömürge rejimleri, bir süreliğine şişesinden çıkan (Büyük Savaş'ta kendilerinin çağırdığı) imparatorluk yurttaşlığı cinini yeniden sömürge idaresi şişesine sokmayı becermişlerdi.

Ancak imparatorluklar dünyasında ortalık yatışmamıştı. Amritsar'daki katliam ve ardından yaşananlar, İrlanda'daki başkaldırı, Filistin, Suriye ve Irak'taki kargaşa ve isyanlar riskleri artırmıştı. Kolonilerin çoğundaki anayasal reform kampanya ve çağrılarının arkası kesilmiyordu. Bu talepler Avrupa'da da, komünist partilerde, dindar ve hayırsever camiada, Afrika veya Asya kültürlerine sempati duyan entelektüeller arasında, imparatorlukların her tarafından gelip Londra ve Paris gibi imparatorluk başkentlerinde buluşan aktivist çevrelerinde de yankı uyandırıyordu.

Bazı devlet görevlileri 1930'lar boyunca süren gösterilerin, grevlerin, ayaklanmaların ve diğer “kargaşaların” başlı başına mahalli vakalar değil, aksine özellikle 1935-1938 yıllarında İngiliz Batı Hint Adaları'nın her tarafındaki, 1935 ila 1949 arasında da Afrika'daki birkaç şehir ve maden kasabasındaki grev dalgasından sonra, imparatorluk çapındaki sorunların belirtisi olduklarının farkına varmışlardı. 1940'da Britanya hükümeti metropoldeki mali kaynakları “kalkınma ve refah”

programlarında kullanmaya karar vermişti. Bu programlar, koloni işçileriyle ilgili sosyal hizmetleri iyileştirmeye ve koloni halklarının hayat standartlarını bariz bir şekilde yükseltme amacıyla, sürdürülebilir bir büyümeyi teşvik etmeye yönelikti. Hindistan Ulusal Kongresi de Hindistan için bir kalkınma politikası benimsemesi için Britanya'ya baskı yapmıştı. Ne var ki iyileştirmelerin finansmanına ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra dişe dokunur ölçüde kaynak ayrılıp, para akıtılmaya başlanmıştı (Bölüm13).

I. Dünya Savaşı'nı izleyen yirmi yıl boyunca kolonilerdeki başkaldırı ve politik talepler frenlenmişti. Ancak 1920'lerden bir örnek 20. yüzyıl emperyalizminin şiddetini olduğu kadar, sınırlarını da gözler önüne sermektedir. Manda yönetimi altındaki Irak topraklarına katılan Mezopotamya'daki isyankâr köylü ve göçebelere gökten yağdırılan bombalarla karşılık verilmişti. Ütüne üstelik o sıralarda –sonradan başbakan olacak Winston Churchill dahil– Britanyalı liderler, sömürgelerdeki asilere karşı kullanılan bir hava gücü üstünlüğünü yüceltmekteydiler. Hava gücü, aslında dehşet demekti. Dehşet imparatorlukların gizli yüzüydü. Bu devletlerin, tarihlerinin büyük bir bölümünde yapmaya çalıştıkları gibi, rutin bir yönetim kurmayı ve aracıları kazanmayı becerebildikleri oranda, gözlerden uzak tuttıkları yüzleriydi. Ya da –daha yakın zamanlarda– bir şekilde hukukun üstünlüğünü geçerli kılmaya, geçimlik çiftçileri piyasa ekonomisine katmaya, sağlık, eğitim ve diğer hizmetlere erişim imkânı sunmaya giriştiklerinde arka plana ittikleri yönleriydi. Ayrıca bombardımanla dehşet saçması, Britanya'nın Iraklı Arapların akla değil kudrete boyun eğeceklerini varsaydığını yansıtıyordu. Iraklı köylülerin üzerine bomba yağdırma, bir imparatorluk gücünün yönetim kabiliyetlerinin ne kadar sınırlı olduğunu da üstü kapalı bir şekilde kabul etmesi anlamına geliyordu.

Fransa ve Britanya İmparatorlukları I. Dünya Savaşı'ndaki galibiyetlerini Alman, Osmanlı ve Avusturya-Macaristanlıların gırtlığına basarak kabul ettirmişti ama zaferleri onların da boğazlarına dizilmişti. Küresel ilerlemenin itici gücü olduklarına inanan Avrupalılar bile yirmi milyon ölüyle yüz yüze kalmışlardı. Diğerlerinin yanı sıra Fransa ve Avrupa da borca batmıştı. Dahası –ödünç verdiği paranın tamamının geri ödenmesinde ısrarlı– Birleşik Devletler'in artan zenginlik ve nüfuzundan ötürü de kaygılanıyorlardı. Birleşik Devletler'in borç konusunda di-

“Yönetim şeklimiz Türklerin eski düzeninden daha beter... Orada uçaklar, zırhlı araçlar, gambotlar ve zırhlı trenlerin yanı sıra doksan bin asker bulunduruyoruz. Sadece bu yaz gelişen ayaklanmada yaklaşık on bin Arap öldürdük. Böyle bir avaryayı sürdürmeyi arzu etmeyiz; seyrek nüfuslu, yoksul bir ülke.”

— T. E. Lawrence, *Sunday Times*, 1920 Yazı, Irak isyanının İngilizler tarafından bastırılmasıyla ilgili makaleden.

retmesi, ne İtilaf devletlerinin ekonomik meselelerde işbirliğini, ne de Almanya'nın yeniden Avrupa'yla bütünleşmesini kolaylaştırmıştı. Batılı liderler SSCB'deki devrimci alternatif yüzünden de endişe duyuyorlardı. Sömürgelerdeki politik girişimlerin kendi kaderini tayin hakkıyla ilgili –ne kadar ikiyüzlülük barındırırsa barındırsın– uluslararası belagatle veya antiemperyalizmin daha radikal çeşitleriyle ortak olmasından korkuyorlardı. Avrupalı hükümetler, sömürge tebaasından imparatorluğa dahil edileceklerine güçlü bir şekilde inanmalarını istemiş, ancak nihayetinde Hintli ve Afrikalıların hak kazandıklarını düşündükleri yurttaşlık haklarını vermedi reddetmişlerdi. Savaş imparatorluklar dünyasını sarsmış; barışa egemenlik kavramının anlamlarına yeni pürüzler katmış ve güçler dengesini bozup, daha tehlikeli bir durum yaratmıştı. 20. yüzyılın büyük savaşı henüz sona ermemişti.

YENİ İMPARATORLUKLAR, ESKİ İMPARATORLUKLAR VE II. DÜNYA SAVAŞI'NA GİDEN YOL

Üç yeni aktör I. Dünya Savaşı'nın ardından gelişen husumet ve ittifaklar içinde kendilerini öne sermişti. SSCB kendini kapitalizm karşıtlığıyla, Japonya kendini Batılı imparatorlukların karşıtlığıyla, Nazi Almanyası'ysa kendini Alman olmayan herkese karşıtlığıyla tanımlamıştı.

Çokuluslu Komünist Bir Devlet

Yeni bir dünya düzenini temsil ettiğini ileri süren bir devletin ortaya çıkışı savaşın beklenmedik bir sonucuydu. Rusya'daki Bolşevik Devrimi, liderlerinin beyanına göre, yeryüzünün her tarafındaki proletarya ve sömürülen köylülerin iktidarı ele geçirmelerinin sadece ilk adımıydı. Sınıfa dayalı bir devrimden sınıfsız bir toplum doğacak ve bu süreç burjuvaziyi, sömürgeleri, imparatorlukları ve hiyerarşik bir şekilde örgütlenen tüm devletleri sona erdirecekti.

Bu eşitçi radikal tasavvurun bazı öğeleri, politik çalkantılarla geçen 19. yüzyılda Marx, Engels ve diğer sosyalistlerin yazılarıyla, Avrupa'daki 1848 ve 1871 devrim girişimlerinde ortaya çıkmıştı. 20. yüzyılın başlarında birçok sosyalist aktif olarak parti politikaları ve işçi örgütlerinin içinde yer alıyordu. Ancak çoğu –1917'den önce Lenin bile– devrimin uzak bir gelecekte, yoğun bir kapitalist gelişme ve demokrasinin yaygınlaşması döneminden sonra gerçekleşeceğine inanıyordu. Kendinden daha az radikal herhangi birini tipik bir şekilde hafife alması yüzünden

Lenin, düşmanları Rus liberalleri ve diğer ılımlıların otokrasiyi savaşın ortasında devireceğini öngörememişti.

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi Rus İmparatorluğu'nun yerindeliliğinin sorgulanmasına neden olmamıştı. Aksine savaş gösteriler, karikatürler, kartpostallar, piyesler ve filmlerde vatanseverlik duygularının taşkınlığına yol açmıştı. Çoğu Almanlara ilişkin ülke çapında kalıplaşmış fikirlere ve düşman imparatorların karikatürlerine dayalı bu propagandanın popülerliği, Rus İmparatorluğu'nun kucaklayıcılığı üzerinde istikrarsızlaştırıcı bir etki bırakmıştı. Mayıs 1915'te Moskova'da çeteler Alman şirketlerini basmış, mallarına el koymuş, Almanlara saldırmış, hatta bazı Almanları sokak ortasında öldürmüşlerdi. Alman ve Yahudileri –tam da imparatorluğun sanayici ve girişimcilere her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyduğu bir dönemde– hedef alan pogromların yanı sıra, “düşmanların” mülklerini satmaya zorlanmaları, sınır bölgelerindeki güvenilmez sayılan toplulukların sürülmesi ve savaş mültecilerinin akın etmeleri, devleti hem adaletsizlik hem de yetersizlik suçlamalarına maruz bırakmıştı. Kazak ve Kırgız erkeklerinin silahaltına alınma girişimleri Türkistan'da şiddetli bir ayaklanmaya yol açmıştı. Göçebe Kırgızlar bir kurultay toplamaya çalışmış, ancak daha bu gerçekleşmeden büyük bir acımasızlıkla ezilmişlerdi.

Şubat 1917'de liberaller ve Rus Duması'ndaki müttefikleri hanedanın gitme vaktinin geldiği konusunda anlaşmışlardı. Liberal parti imparator ve gözden düşen Alman karısına karşı milliyet kozunu oynamış, rejimi ihanetle suçlamıştı. Birkaç gün süren grevler ve sokak gösterilerden sonra, çar tahtan çekilmeye razı olmuştu. Liberal ve ılımlı sosyalistler bir “Geçici Hükümet” kurmuşlardı. Romanov Hanedanı ve bu hanedana özgü Rus İmparatorluğu sona ermişti.

Artık liberallerin eline Rusya'yı kendi üniter yurttaşlık, eşit medeni haklar ve temsili demokrasi prensiplerine göre yeniden inşa etme fırsatı geçmişti. Eski rejimin ilgası, yeni devletin kontrolü ve kurumlarının inşasıyla –fikirler, örgütler ve meriyetle– ilgili çok taraflı bir arbedeye kapı açmıştı. Müslümanlar, Finler, Ukraynalılar ve diğerleri yeniden kurulan politik yapıda daha fazla özerklik talep etmeyi göze almışlar; liberallerse merkeziyetçi bir denetim kurmaya saplanıp kalmışlardı. Almanya fırsattan yararlanmış ve imparatorlukların eskiden davrandığı gibi hareket ederek, düşmanın belini kırma ihtimali en yüksek olduğunu düşündüğü insanlara destek vermişti. Nisan 1917'de Lenin, Almanların yardımıyla sürgüne gönderildiği tarafsız İsviçre'den kalkıp, Almanya üzerinden yine tarafsız İsveç'e, oradan da Rusya'ya geçmişti.

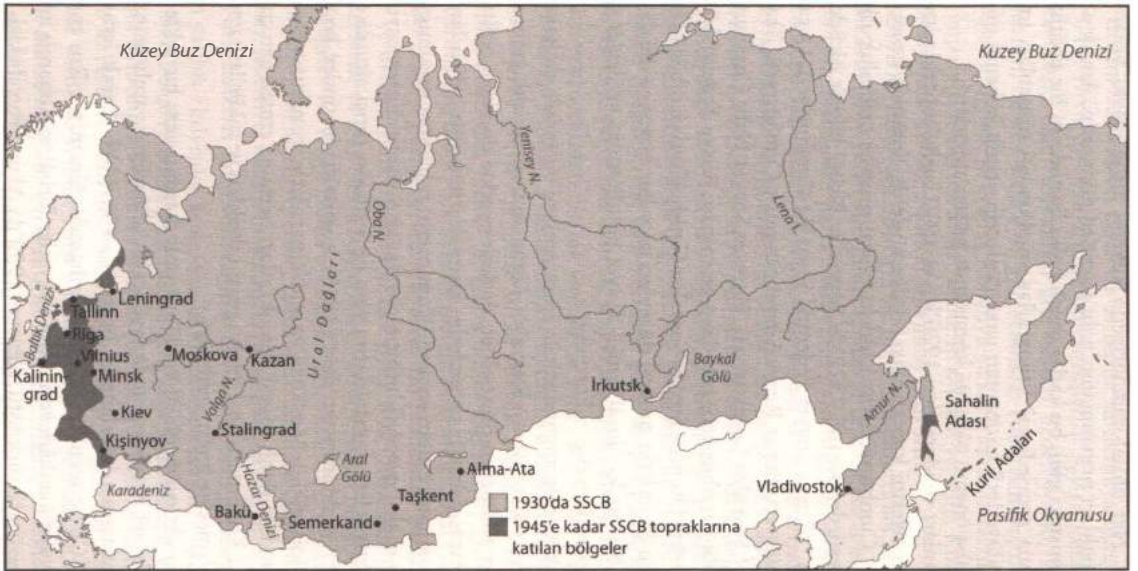
Lenin (daha Slavca olsun diye Alman Petersburg adı değiştirilen) Petrograd'a vardığında, geçici hükümet güçleriyle çekişen –işçi ve sosyalist aktivistlerin konseyleri– “sovyetler” namına, iktidara el koyma planını açıklamıştı. Ekim 1917'de

Lenin'in Bolşevik Partisi, geçici hükümeti devirmiş; Ocak 1918'deyse seçimle oluşmuş kurucu meclisi dağıtmıştı. Bolşevikler Mart 1918'de, muazzam bir toprak parçasını eski düşmana terk edip Almanya'yla ayrı bir barış anlaşması (Brest-Litovsk Barış Anlaşması) yaparak Dünya Savaşı'ndan çekilmişlerdi (Harita 12.1). Bolşevikler Temmuz 1918'deyse imparator ve ailesinin tamamının idamını tertiplemişlerdi. Devletle ilgili mücadele hem iyice küçülmüş Rusya'nın içinde, hem de sınırlarının ötesinde yıllarca süren savaş ve yıkıma dönüşmüştü.

Komünistler, liberaller, sosyalistler, milliyetçiler, muhafazakârlar ve anarşistlerle toparlayabildikleri askeri güçler arasındaki şiddetli çatışmalarda paramparça olmuş halklar ve topraklar üzerinde yeniden denetim kurmak için çaba sarf eden Bolşevikler, imparatorluğa özgü zorunluluklarla karşı karşıya kalmışlardı. İç savaş sırasında eski imparatorluk topraklarında –yeni, eski, sınırları her zaman çekişmelere yol açmış– birçok devlet ortaya çıkmıştı. Polonya, Beyaz Rusya, Finlandiya, Litvanya, Letonya, Estonya, Ukrayna, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Sibiry ve Orta Asya'da Müslüman ve diğer aktivistler iktidarı paylaşmak istemişlerdi. Bolşevikler, askeri harekâtlar ve “sovyet” idarelerindeki parti tahakkümü sayesinde veya ikisini birden kullanarak, bu bölgelerden ellerinden geldiği kadarını geri almışlardı. Ayrıca 1920'de batıda Polonya'yla da savaşmışlardı. Bu savaşla Avrupa çapında bir devrimin tetiklenmesi amaçlanmıştı. Ancak Polonyalıların zaferi Bolşevik Devleti'ne batıda bir sınır çekmişti. Rusya'nın 18. yüzyılda elde ettiği toprakların çoğu yeniden yapılandırılan ve bağımsız Polonya'ya kaybedilmişti (bkz. Harita 12.2).

Dünya Savaşı, devrim, neredeyse anarşi, iç ve uluslararası savaş ve açlıkla geçen yıllardan sonra ortaya çıkan Bolşevik Devleti, yeni bir politik ilkeler bileşimi üzerine kurulmuştu. İktidar işçilerin çıkarları için kullanılacaktı, özel mülkiyet ortadan kaldırılacaktı, üretim araçları devlet elinde bulunacaktı. Yönetim şekli bir proletarya diktatörlüğü olacaktı. Bolşeviklerin çok partili bir siyasa deneyimlerinin bulunmamasının yanı sıra Rusya'nın imparatorluk geçmişinden beslenen patrimonial tutumlar ve iç savaşın yarattığı düşmanlıklar, yeni hâkimiyet sistemine yansımıştı. Bu sistem tek parti sultasına, otokratik merkezîyetçiliğe ve sadık kullardan oluşan bir danışmanlar konseyinin akıl verdiği tek bir lidere riayet etmeye dayalıydı.

İmparatorluk deneyimi ve bundan duyulan memnuniyetsizlikler, Bolşevikleri ve akıl hocalarını ulusal özelliklere yer vermeye yöneltmişti. Bolşevikler birkaç yıl içinde merkezîyetçilik ve farklılıklar arasındaki gerilimlere ve sadık araçlar bulma sorununa yenilikçi bir çözüm üretmişlerdi. Çözümleri, üyelerinin idari konularda önemli makamları işgal ettiği, direktiflerini başkentteki parti liderliğinden alan, tek bir parti aracılığıyla merkeze bağlanmış, “ulusal cumhuriyetlerden” oluşan yeni bir federatif devlet türüydü.

Harita 12.4 1930'da ve 1945'te SSCB

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, komünistlerin marifetiyle kurulan bir imparatorluktu. Her ulusal cumhuriyetin kendine özgü mevki basamakları vardı ama bu basamakları tırmanmanın yolu partiden geçiyordu. Ancak acaba ne tür farklılıklar, geçmişteki gibi, bu kadar çeşitli halkı barındıran bir politik yapıda bir milliyeti meydana getirirdi ki? Etnograflar ve ekonomi uzmanları imparatorluk çapında bir “milliyetler” haritasının nasıl çizileceği –etnik kökenin mi gelişmişlik düzeyinin mi daha önemli olduğu– konusunda anlaşıyorlardı.

Sovyet uzmanları ve idarecileri 1920’ler ve 1930’larda, toprakla insanları dengine düşürme meselesini kurcalamayı sürdürmüşlerdi. Sonunda genel bir prensip ortaya çıkmıştı: Cumhuriyetlerin içindeki ulusal gruplar çoğunluk olabilecekleri topraklara yerleştirileceklerdi. 1922’de Sovyetler Birliği büyük ölçüde eşitsiz altı “cumhuriyetten” (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Beyaz Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti, Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti ve Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti) meydana geliyordu. Rusya Federatif Cumhuriyeti bünyesindeyse sekiz Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve on üç “Özerk Bölge” bulunuyordu. Bu birimlerin sınır ve düzeyleri on yıllar boyunca defalarca yeniden düzenlenmişti. Ne var ki ulusal temsil Sovyet politikasının ve devlet yönetiminin başlıca unsuru olarak varlığını korumuştur.

SSCB dış ilişkilerinde imparatorluğa özgü yepyeni bir tarzda da hareket etmişti. 1918’deki barış konferansına –Rusya’da kimin söz sahibi olduğunun belirsizliği nedeniyle– davet edilmeyen Bolşevikler, devletler yerine devrimci politikaya dayalı, kendi uluslararası işbirliği sistemlerini kurmak üzere başı çekmişlerdi. 1919’da Moskova’da Komünist Enternasyonal (Komintern) toplantısı yapılmıştı. Amaç savaş öncesinde sosyalist partileri birbirine bağlayan Sosyalist Enternasyonal’in yerine, komünist aktivistlerle taraftarlarını yeni bir ittifakın çatısı altında toplamaktı. Almanya (1918) ve Macaristan’daki (1919) komünist devrimler bozguna uğratılmış olsa da Bolşevikler, Moskova’ya sadık partilerin kurulması ve hem Rusya hem de yurtdışındaki ılımlı sosyal demokratları bertaraf etmek için çalışmışlardı. 1920’deki İkinci Komintern’de üyelerin parti taktikleri ve bildirileri açısından Sovyet görüşünü izlemesine karar verilmişti.

Savaş sonrasında egemenliğin ve dünya politikasının yeni bir şekle sokulması, Almanya ve Bolşevik Rusya arasında faydacı bir düzenleme yapılmasına yol açmıştı: Bir ticaret anlaşması imzalanmış, borçlardan karşılıklı olarak feragat edilmiş, Almanya’nın SSCB’ye teknik yardımı karşılığında Almanlara Rus topraklarında askeri tatbikat yapma imkânı verilmişti. Sovyetler Birliği ve Almanya arasındaki ticaret 1930’lar boyunca sürmüştü. Ağustos 1939’da Alman-Rus ilişkisi, çoğu insanı şaşırtarak, Hitler’le Stalin arasındaki paktla son derece imparatorluğa özgü bir hal

almıştı. Rusya Almanya'ya, Alman makineleri ve silahları karşılığında hammadde sağlamaya devam edecek; iki taraf da birbirine saldırmayacaktı. Ayrıca gizli bir protokolle Orta Avrupa'yı aralarında bölüşmüşlerdi. Rusya Finlandiya'yla savaş sırasında kaybettiği diğer toprakları geri almayı hedefliyordu. Polonya yeniden taksim edilecekti, bu kez sadece iki güç arasında. Pakt, Almanya 1 Eylül 1939'da Polonya'yı işgal ettiğinde ve Fransa Almanya'ya karşı savaş ilan ettiğinde, SSCB'nin "burjuva" imparatorluklarına karşı Nazilerin safında yer alıp, Kızıl Ordu'yu öteki taraftan Polonya'nın üzerine sürmesi anlamına geliyordu.

Acaba Sovyetler huzursuz dünyaya ne tür bir imparatorluk takdim etmişti ki? Tek parti devletin Sovyetler Birliği'nin içinde ve dışında esaslı bir etkisi olacaktı. Federasyonun her biriminde, parti liderlerinin parti örgütleri piramitlerinin en tepesindeki konumu, liderlerle asları arasında kişisel ve patrimoniyal ilişkilerin gelişmesini kolaylaştırmıştı. Soyluların yok olması, burjuvazinin mülksüzleştirilmesi ve mesleklerin devlet tarafından kontrol edilmesiyle birlikte, artık insanları politik yapının işleyişini ayakta tutan sistemlere çeken, partinin ilişki ağıydı. İnsanlara partide etnik kökenine aldırılmayarak değil, aksine bu sayede bir yer ayrılıyordu. Eğitim kurumları farklı bölgeler için, her birindeki parti kadrolarının eğitim görmesini temin etmek üzere kotalar belirliyordu. İmparatorluğun araçlarını –hem de çeşitli milliyetlerden yeni seçkinlere politik yapıda bir şans tanıyarak– parti yaratmıştı.

Sovyetler Birliği kendini aynı zamanda eşitliğe ve medeniyetin yüceltilmesine adanmıştı. 1920'lerde çarlık dönemini örnek alarak insanları ana dillerinde eğitmeye yönelmiş, alfabeden yoksun gruplara alfabe sağlamıştı. Yerli olmanın teşvik edilmeyen tek unsuru dindi. Seleflerinin aksine Bolşevikler, dini otoriteyi yıkma ve dini inançları çağdışı görmekte kararlıydılar. Bu bakımdan başlıca düşman, Rus köylülerine ve dönme yerli halklara çekici gelen Rus Ortodoksluğuydu. Bolşevik liderler 1920'lerde ve 1930'ların başlarında, çarlık dönemi misyonerlerinin kuzeydeki uzak bölgeler ve Volga Nehri civarındaki mahalli dilleri yazılı hale getirmek için kullandıkları Kiril alfabesi yerine, Latin alfabesinin kullanımını desteklemişlerdi. Bolşevikler, İslamiyet karşıtı bir kampanyanın parçası olarak, Kafkaslar ve Orta Asya'daki Türkî halkları Arap alfabesinden Latin alfabesine geçmeye zorlamışlardı. Modernizm yanlısı aktivistler açısından laiklik cazip olsa da, "batıl inançlara" ve bazı Müslüman bölgelerindeki peçe takma gibi âdet farklılıklarına karşı yürütülen kampanyalar, inançlarını korumak isteyen çoğu insanı yabancılaştırmıştı.

Ulusların kabulü ve "mahalli" seçkinlerin bünyeye katılması politikasını yönlendirenler de vardı. Komünist Parti'nin merkezîyetçi yapılarıyla, politika üzerindeki tekeli diktatörlüğünü kurmak için kullanan Stalin, 1930'larda nüfuz sahibi olma potansiyelini barındıran ulusal liderleri tasfiye etmişti. Tarımsal üretimi kolektifleştirmek uğruna idamlar, sürgünler, kamulaştırma ve aç bırakma yoluyla

köylüler üzerinde her türlü baskıyı kurmuş ve bunlar özellikle Ukrayna'da derinlemesine uygulanmıştı.

Bu acımasız politikaların yanı sıra, toplama kamplarındaki kitlesel cebri çalıştırma devlet yönetimindeki sanayileşmeyi teşvike yönelik kampanyaların parçasıydı. Savaş, devrim ve komünistlerin kontrolü, Rusya'nın ekonomik büyümesini bitirmişti: 1932'den sonra Rusya'nın dış ticareti 1913'tekinin beşte birine düşmüştü.

Emir komutayla sanayileşme, devletin işçi sınıfı diktatörlüğünün çıkarları için insan kaynakları dahil tüm mülk ve kaynakları yönetme iddiasıyla meşrulaştırılmıştı. Ne var ki bu durum sistemin araçları –partinin ağababaları, toplama kamplarının yöneticileri, fabrika müdürleri, askeri komutanlar, sorgu polisleri– üzerinde acımasız bir denetim kurulmasını ve Rusya'nın geçmişte düzenini altüst ettiği anlaşılan uluslararası bilgi ağlarıyla bağlantılarının kesilmesini gerektiriyordu. Stalin tüm kurumlardaki potansiyel muhaliflerin kökünü kazımak, yabancılarla bağları koparmak ve hayatta kalanların sadakatsizliğin bedelini kavramaları için –tutuklamalar, idamlar, çarpıcı göstermelik duruşmalar ve ailelerin parçalanması yoluyla– terör estirmişti. Zayıf verilenlerden biri de subay kesimiydi. 1930'larda Sovyet askeri yetkililerinin üçte birinden fazlası, beş mareşalden üçü dahil, ya kurşuna dizilmiş ya da çalışma kamplarına gönderilmişti. Hitler Sovyetler Birliği'ne saldırmayı kararlaştırdığında, Kızıl Ordu Stalin'in liderliğine hiçbir şekilde meydan okumayan itaatkâr subaylarca yönetiliyordu. Bu intihar raddesinde bir patrimonyalizmdi.

Üçüncü Reich ve Doğan Güneş İmparatorluğu

Japonya ve Almanya hem adlarıyla, hem de pratikte birer imparatorluktu. Yine de imparatorlukla ulus arasındaki ilişkiyi şekillendirecek kendilerine özgü –radikal– yöntemleri bulmuşlardı. SSCB gibi Almanya ve Japonya da, uluslararası güçler dengelerini tepetaklak etmek değilse bile dönüştürmek istiyorlardı.

Her yönden kısaç hareketına maruz kalan Almanya 1930'larda, I. Dünya Savaşı'ndaki savunmacı-saldırgan vaziyet alışına ilham veren aynı jeostratejik zorluklarla yüz yüze gelmişti. Ne var ki artık Avrupa ve denizasırlı bölgelerdeki Almanca konuşmayanların yaşadığı toprakları elinden alınmıştı. Almanya'nın –Romanya ve SSCB'de bulunan– petrolü yoktu ve diğer elzem hammadde kaynaklarından da yoksundu. Birçok insanın aklından geçen, Almanların "*Lebensraum*'a", yani ihtiras sahiplerinin servet edinebilecekleri bir yaşam alanına ihtiyaç duymalarıydı. Artık, eskiden Almanca konuşan imparatorların hüküm sürdüğü, çokuluslu imparatorlukların parçası Çekoslovakya, Polonya ve diğer ülkelerin sınırları içinde kalmış sayısız Almanca konuşan insan da, başkasının devleti olarak düşündükleri

yerlerde azınlık durumuna düşmüşlerdi. Küçülmüş bir Almanya'da birçok insan, Almanya'nın eski itibarını yeniden kazanabilmesi için, I. Dünya Savaşı'nda uygulamaya kalkıştığı plandan çok daha esaslı bir yaklaşıma ihtiyacı olduğu savlarına dayarlıydı.

Japonya'nın jeostratejik durumuysa farklıydı: Tek komşusu Çin, istismarı mümkün arazileri olan, çökmüş bir imparatorluktu. Japonya bu noktada, coğrafi yakınlığı ve daha önceki bağlantıları nedeniyle, diğer mütecaviz taraflara göre avantajlara sahipti. Ancak –Japonya'nın hammadde ihtiyacı için bel bağladığı– yakın çevresindeki diğer bölgeler Avrupalı imparatorlukların denetimindeydi. Japonya Filipinler, Hawaii ve diğer Pasifik adalarındaki ileri karakollarının doğrudan doğruya Japonya'nın potansiyel yayılma bölgelerini hedef aldığı, Birleşik Devletler'in imparatorluk emellerinden ötürü kaygılıydı. Japonya'nın Kore, Tayvan ve Mançurya'daki imparatorluğa özgü girişimleriye, imparatorluk kurmaya ilişkin daha fazla hayale kapılmasına yol açmıştı. Japonya'nın kaynaklara erişimini sağlama almaya yarayacak imkânları vardı ve bunu yapmadığında saldırıya açık hale gelecekti.

Hem Almanya hem de Japonya imparatorluk geçmişiyle ilgili eski defterleri karıştırıyordu. Nazi iktidarı (ilk kez 1920'lerde birleşik ve güçlü bir Almanya taraftarlarınca kullanılan deyimle) III. Reich olduğunu ileri sürerek, 1870'lerde Kaiserreich'la tazelenen, Kutsal Roma İmparatorluğu kadar eskilere dayanan bir halefiyyet silsilesini hatırlatıyordu. Japonya'daki –bütün hanedanlık değişimlerine ve 19. yüzyıldan itibaren dönüşüme uğrayan siyasaya rağmen– imparatorluk figürü de bir kahramanlık tarihine işaret ediyordu. Ne var ki Japonya ve Almanya niyetlendikleri politik yapılara ilişkin farklı tasavvurlar yansıtıyorlardı. Nazi emperyalizmi Almanlar ve ötekiler arasındaki ideolojik ayrımı ölçüsü kaçmış bir ırkçılığa vardırmış, Japon emperyalizmiyse Japonya'nın bütün Asya ırkının kaderiyle ilgili bir Pan-Asyacılığın öncülüğü rolüne soyunmuştu. Bununla birlikte Japon ordusunun gücü, hem de kaderini değiştireceğini ileri sürdüğü, insanlara karşı acımasızca davranmaya yetmişti. Oysa Nazilerin ırkçı mantığı –Yahudilere şöyle dursun– Polonyalılara, Ukraynalılara ve Ruslara, kulluk veya imhadan başka bir seçenek sunmamıştı. Nazi İmparatorluğu Alman olmayanların ilerlemelerine, asimile olmalarına veya kefaretlerini ödemelerine bile meydan bırakmamıştı.

Alman ordusu ve nüfusunun bir bölümü, I. Dünya Savaşı'ndan zafer beklentileri boş çıkıp bir felakete dönüşünce günah keçisi aramaya başlamıştı. Barış hem küçük düşmelerine, hem de geçim sıkıntısına girmelerine yol açmıştı. Büyük Bunalım'sa sefaleti derinleştirmiş ve bir çaresizlik duygusu uyandırmıştı. Saflaştırılmış Almanya taraftarları işlerini işte bu bağlamda kotarabilmişlerdi. Nazi ideologları, savaş öncesi Almanyası'nda yeşeren kozmopolit kültüre darbe indirerek, yakın geçmiş-

teki –Almanca konuşan Habsburglar dahil– imparatorluk hükümdarlarının farklılaşmış tebaayı yönetmekte kullandıkları denge politikalarını reddederek, yığınla meselede uluslararası hukuku hiç kale almayarak, Reich’in aşağı ırklar üzerindeki Alman hâkimiyeti olarak algılanmasına doğru ilerlemişlerdi.

Nazi ırkçılığı imparatorluğa özgü farklılıkların yönetimi politikaları spektrumunun en uç noktasında yer almaktadır. Ortaya çıkışı yüklü tartışmalara yol açmıştır. Nazi ırkçılığı –yerli halkların canavarlaştırılması düşüncelerinin Avrupalı Yahudilere yöneltilmesiyle– sömürgeciliğin geri dönüşü müdür? Ne antisemitizm ne de sömürgeciliğe özgü ırkçılık özellikle Almanlara has bir olgu değilken, soykırım neden –Fransa’daki Dreyfus Hadisesi’ni düşünürseniz– Fransız veya İngiliz İmparatorlukları yerine, Nazi Almanyası’nın bir politikası haline gelmişti? Almanların Güneybatı Afrika’da Hererolara karşı gerçekleştirdikleri katliamın, Belçika Kralı II. Léopold’ün Kongo’daki vahşetinden veya diğer kanlı sömürge harekâtlarındaki aşırılıklardan daha beter olup olmadığı sorusunun yerindeliği tartışılır. Almanların Afrika’daki mezalimiyle Avrupa’dakileri birbirinden keskin çizgilerle ayırmak, değişken koşullarla en başından itibaren yapılan politik ve ahlaki tercihleri gözden kaçırmaktır. Dahası tarihi bir bilmeceyi çözememektir: Soykırım suçunu neden bir zamanlar elinde bulundurduğu Avrupa dışı sömürgelerini kaybeden bir Avrupalı güç işlemiştir ki?

Asıl Afrikalı veya asıl Asyalılara hükmetmek Fransız veya İngiliz hükümdarları daha hassas veya insaniyetli yapmamıştı. Ancak hükmetme deneyimi, I. Dünya Savaşı öncesi Batı Afrika’daki Almanlar gibi, idarecileri güçlerinin sınırları konusunda gerçekçi davranmaya itmişti (Bölüm 10). Gerçek imparatorlukların hükümdarları, nüfuz sahibi araçların işbirliğinin, üretime imkân sağlayan koşulların derdine düşmüşlerdi. Almanlarsa I. Dünya Savaşı sonrasında saf bir ırkın mutlak iktidarının hayalini kurabilecekleri kadar bütün bunlardan azadeydiler.

Britanya ve Fransa, Nazi imparatorluk kuruculuğunun erken aşamalarında pek etkili bir tepki göstermemişlerdi. Büyük Bunalım sırasında, kendilerini dünya pazarlarındaki krizden korumak amacıyla “tercihli gümrük tarifelerini” kullanarak gitgide ufku daralan, neo-merkantilist politikalara saplanıp kalmışlardı. Britanya’nın 1930’ların sonlarındaki hareketsizliğinde, imparatorluğun bu şekilde içine kapanmasının –ve yeniden silahlanma maliyetinin– payı vardı. Bazı politik liderler Nazilerle komünistleri birbirine düşürmeyi ummuşlar ve Nazilere karşı harekete geçmeyi politik bakımdan daha da zorlaştırmışlardı. Nihayetinde Britanya da, Fransa da imparatorluklarının bünyesinde düşmanlarıyla mücadele edecek kaynakları bulabilmişlerdi.

Japonya, Almanya’dan bile daha geç endüstrileşmiş ve daha sonraları emperyalist olmuştu. 1930’larda Japonya Çin’e odaklanmış, nüfuz alanını genişletmeye

Mançurya'dan başlamıştı. Ordu 1931'de doğrudan müdahaleye bahane uydurmak için bir komplo düzenlemişti. Japonlar –hâlâ bir Mançu hükümdarlığını yeniden inşa hayallerini kuran– eski Çin imparatoru Puyi'yi başına geçirdikleri bölgeye Mançukuo, yani “Mançuların toprakları” adını vermişlerdi. Çin'in imparatorluk geçmişinden kalan sembolleri kullanmaya değişiyordu değişmesine ama aslında dizginler Japonya'nın elindeydi.

- 14 Ağustos 1945'te teslim olduklarında Japonların denetimindeki bölge
- ▨ Ağustos 1945 öncesinde Japonların işgal ettiği ancak müttefiklerin geri aldığı alan
- Müttefiklerin denetimindeki bölge

Harita 12.5 II. Dünya Savaşı sırasında Doğu ve Güneydoğu Asya

Yurtiçindeyse imparatorun gücüne ve ordu yanlısı çevresine asla muhalefet edilmediğini söylemek pek mümkün değil. Japonya ekonomisinin sanayileşme başarısına, etkin devlet bürokrasisine ve güçlü ordusuna rağmen, 1920’lerde Japon toplumunun kendi dinamizmini nasıl yöneteceğine ilişkin epeyi anlaşmazlık vardı. Bazıları Marksist bir alternatif tarif etmeye çalışmış; bazıları da kâh yeni tüketim ürünleriyle ve Batı’dan ithal edilmiş bir kültürle ilişkilendirilmiş “modern” bir hayatı arzulamayı, kâh Japonya’nın artan zenginlik ve gücüyle pekiştirilmiş Japon medeniyetinin özünü yaygınlaştırmayı içeren kültürel projeler geliştirmişti.

1930’ların başında –Büyük Bunalım’ın kızıştırdığı gerilimler sonucu– Japon ordusunun hükümet içindeki nüfuzu ağır basmaya başlamış ve milliyetçi tasavvur öne çıkmıştı. Basın-yayın, sivil savunma kuruluşları, akademik kurumlar ve ekonomik planlama birimleri, ahenkli bir imparatorluk kurma projesine uyarlanmıştı. Mançukuo da Japonya’nın “cankurtaran halatı” olarak tanımlanmıştı.

Japonya Mançukuo’daki sanayileşme ve tarımsal gelişmeyi, Avrupalı sömürgecilerin denizaşırı bölgelerde yaptıklarından çok daha fazla güçlü bir şekilde desteklemişti. Japonya’nın kalkınmacı, Pan-Asyacı misyonu daha sonra Büyük Doğu Asya Ortak Refah Alanı adını almıştı. Bazı Çinli ve Koreliler, her ne kadar Japon yerleşimcilerinin gölgesinde kalsalar da, Japon ordusunun hizmetine girmekle, Mançukuo’nun endüstriyel ve tarımsal ekonomisinde yer almakla bazı imkânlarla kavuşmuşlardı. Sömürgeleştirilenin de sömürgecinin de Asyalı olduğu, Japon etnograflar ve diğer entelektüellerin yanı sıra, propagandacılar tarafından da tekrar tekrar vurgulanmıştı. Ancak ırksal kardeşlik pekâlâ hiyerarşıktı. Japonya ağabey, Çin kardeşi.

Bu tür iddialar Mançukuo’da biraz akla sığar gibi olsa da, Japonya’nın Çin’e karşı 1937’de giriştiği saldırılar, diğer sömürgeleştirmelerle kıyaslanabilir bir kötü niyeti ortaya çıkarmıştı. Kaynakların talan edildiği ve halka merhametsizce davranıldığı, bizzat Japonların “imha harekâtları” diye adlandırdığı bir yöntemle kıyı şeridinin büyük bölümünün hızla ele geçirilmesi bunu gözler önüne sermişti. Şehrin işgalinden sonra altı hafta boyunca yağma, tecavüz ve cinayetlerin yaşandığı “Nanjing Tecavüzü”, bu harekâtların adı en fazla kötüye çıkanı olmuştu. Japonya Çin’i işgal edince Avrupa ve Birleşik Devletler’de epeyi feryat koparılmıştı ama yapabilecekleri hiçbir şey yoktu. İmparatorluklar dünyası değişime gebeydi.

Sömürge İmparatorluklarında Durgunluk ve Karışıklıklar

1930’larda Almanya ve Japonya yeni imparatorluklarını geliştirirken, müstakbel hasımları –Hollanda, Belçika, Fransa ve Britanya– her ne kadar zorlukla olsa da,

kolonilerinde otorite sağlamaya çalışıyorlardı. Ne var ki sömürgeci imparatorluk başa çıkılması gereken yeni sorunlarla karşı karşıyaydı.

Sömürge rejimlerindeki “direnc ve işbirliği” üzerine yapılan geleneksel incelemeler, insanların kendilerine sömürge rejimlerinin hem içlerinde ve hem de onlara karşı manevra alanları yaratmak için kullandıkları yolların çeşitliliğini ortaya çıkarmakta başarısızdılar. Yıkıcı bir üreticiyle, faydalı bir üretici arasındaki çizgi kıldan da ince bir hal alabiliyordu. Sömürge ekonomileri bazı insanlara fırsat vermiş –ama bazılarına da vermemiş– kuşaklar, cinsiyetler, sınıflar ve benzerleri arasındaki gerilimleri alevlendirmişti. Aracılar vasıtasıyla hareket etmeyi önemseyen sömürge politikaları, bölgesel, etnik ve dini parçalanmayı cesaretlendirmişti.

Büyük Bunalım sırasında ihracat gelirleri azalan hükümetler, vergi tahsilatının sürdürülmesi için araçlar üzerinde baskı kurmuş ve sunduğu hizmetleri de eskisine kıyasla kısmıştı. Sıkıntıların büyük bölümü Afrika’da taşra cemaatlerine yayılmıştı ama Hindistan’da hayat standartlarındaki düşüş, hem ulusal hem de imparatorluğa özgü bir sorun haline gelmişti.

Geçim sıkıntısı ve bölüşüm sorunları, öfke ve çekişmeleri beslemişti beslemesine ancak ille de muhalefet hareketlerinin daha ahenkli davranmalarını sağlamamıştı. Üstelik gayret eksikliğinden de değil. 1930’larda sadece mahalli, sadece ulusal değil, çok çeşitli politik hareket vücut bulmuştu. Avrupa başkentleri civarında sömürgelerden gelen entelektüel çevreler, “yerli halklara dayalı idare” politikalarının tersine dönmesine yol açmıştı. Ho Şi Minh Vietnam’dan kalkıp, imparatorluğun her tarafından gelen insanlarla ve Fransız komünistleriyle tanıştığı Paris’e gitmişti. Sonra da Moskova ve Çin’e geçmiş, imparatorluk çapındaki bir hareketin öncülerinden biri olmuştu. Birçok Kuzey Afrikalı Fransa’da iş bulmuş, komünist sendikalara üye olmuş, edindikleri politik düşünceleri Cezayir veya Fas’a taşımışlardı. Batı Hint Adaları ve Afrikalılar Londra veya Paris’te buluşmuş, sömürgecilik ve ırkçılığın eleştirilerinin yanı sıra, ırkların veya diasporadakilerin birliği düşüncelerinin üzerinde durmuşlardı. İmparatorluklar arası bu bağlantılar, komünist partilerin olduğu kadar farklı sömürgelerdeki –Pan-Afrikanizm ve *Négritude*¹ gibi– diğer hareketlerin de serpilip gelişmesinde belirleyici olmuştu.

Sömürgecilik karşıtı ilişki ağları, başta polis baskısı olmak üzere, mali kaynak ve örgütlenme deneyimi eksikliği gibi ciddi engellerle yüz yüze kalmışlardı. SSCB’ye gelgeç bir destekçiydi. Bir noktada sömürgecilik karşıtı hareketleri desteklerken, bir diğer noktada onları zor durumda bıraktığı da oluyordu. 1930’larda faşizme karşı duran halk cephelerine arka çıkarken, Nazi-Sovyet paktına yüz tutmuş, Naziler Rusya’yı istila ettiklerinde yeniden yön değiştirmişti. Komünist enternasyona-

1 *Négritude*: Kelime anlamı “zencilik” olan siyahi edebi ve ideolojik akım. (çev.)

lin –Trinidad’lı George Padmore gibi– bazı katılımcılarının bundan dili yanmış ve alternatif arayışlar içine girerek, örneğin Pan-Afrikanizme yönelmişlerdi. SSCB’yle ilişkilerinden bağımsız bir şekilde tüm solcu hareketler, bağlantıların mahalli olmaktan çok uluslararası niteliği yüzünden, “kitlelerle” bilfiil bağ kurma sorunuyla karşı karşıya gelmişlerdi.

En hızlı ilerleme kaydedenler Güney ve Güneydoğu Asya’daki ulusal hareketlerdi. Hindistan Ulusal Kongresi 1930’lara kadar birçok kampanya yürütmüş ve Hindistan yönetimine bakanlar kurulu düzeyinde katılım talebinde bulunmaya hazırlanmıştı. Kongre Partisi sivil itaatsizlik, vergi ve ithal malların boykotu kampanyalarıyla Hindistan’ın birbirinden farklı sınıf, bölge ve dinlerinin desteğini toplamayı başarmıştı. Gandhi’nin pasif direnişlerinde gösterdiği fedakârlığın sembolik gücü bir ulusal tahayyüle hâkim olmuştu. Güçlü bir şekilde üst ve orta sınıflara hitap eden Gandhi, yoksulların taleplerinin hareketini böleceğinden endişelenmesine rağmen, bu gerilimlerin üstesinden gelebilmişti. Kongre Partisi 1937’deki –oy verme hakkının mülkiyetle ilgili kısıtlamalarına rağmen otuz beş milyon seçmenin katıldığı– eyalet seçimlerinde birçok seçim bölgesinde mutlak çoğunluğu elde etmiş ve sekiz eyalette hükümet kurmuştu.

Sınıflar arasındaki uçurumları Gandhi’ye özgü bir girişimle gidermek gücü. Hele kısmen iktidara gelince –ekonomi politikasında, farklı cemaatlerin aralarını bulma, Kongre Partisi’nin tahakkümünden çekinen prensliklerle uğraşma gibi konularda– tercih yapmak iyice zorlaşmıştı. 1939’da bu tür sorunlar henüz çözülmemişken, İngiliz genel valisi partiye veya eyalet hükümetlerine danışmadan Hindistan adına Almanya’ya savaş açmıştı. Bunun üzerine eyalet hükümetleri istifa etmiş, *Raj*¹ kritik bir anda göz göre göre içinden çıkılması zor bir duruma sürüklenmişti. 1942’de Kongre Partisi’nin başlattığı “Hindistan’dan Elinizi Çekin” hareketi, bütün Hindistan’a yayılacak protestoların öncüsüydü. Nitekim çok geçmeden yerleşim alanlarındaki polis karakollarına ve kamu binalarına kitlesel saldırılar düzenlenmiş, kırsal kesimdeki arazi anlaşmazlıkları da eylemlere yol açmıştı. Müslüman ve Hindular arasındaki gerilimler de –hiç kuşkusuz iktidarı ele geçirmenin ciddi bir ihtimal olması üzerine– tırmanmıştı.

Fransız Çinhindi’nde, Hollanda Doğu Hint Adaları’nda ve Güneydoğu Asya’nın diğer sömürgelerinde milliyetçi hareketler Hollandalı ve Fransızların otoritesine meydan okuyordu. Ne var ki buralarda da ulusun ne olduğu ve kimleri içerdiği muğlaklıktı. Endonezya’nın en eski politik örgütlerinden biri olan *Indische Partij*²’ye² melezler taraf çıkmıştı. İslam Birliği partisiyse bir süre hızla büyümüş, ancak sonraları Endonezya toplumunun bölünmüşlüğü yüzünden hızını kaybetmişti. Ahmed

1 Hindistan İmparatorluğu (çev.)

2 *Indische Partij*: Endonezya Partisi (çev.)

Sukarno, 1927’de kurulan Endonezya Milliyetçi Partisi aracılığıyla geniş bir cephe oluşturmaya çalışmıştı. Marksistlerle arasında mesafe bırakan Sukarno, toplumda sıkıntı yaratan meseleler ve köylülerin hayatları üzerindeki kontrolü kaybetmele-riyle, Panislamizm temaları arasında irtibat kurmuştu. Hollandalıların yerli seç-kinleri kazanmaya çalışmasıyla birlikte uyuşmazlıkların derinleştiği, bu çok adalı sömürge devletindeki birbirinden farklı bölgesel duyarlılıkları birleştirmeyi umu-yordu. Hollandalılar tehdidi epeyce ciddiye almış ve Sukarno’yu sekiz yıl boyunca parmaklıklar arkasında tutmuştu. Hareketin diğer mensuplarıysa politik ihtimalle-riin sınırlarını zorlamak için daha ölçülü bir tutum benimsemişlerdi.

Ho Şi Minh’i ardından giden bazı Vietnamlı entelektüeller, onları dünya çapın-daki komünist harekete bağlayan radikal bir rota izliyorlardı. Phan Khoi gibi di-ğerleriyse bir yandan Vietnam geleneklerinin eşsizlik ve zenginliğini vurgulayıp bir tür kültürel milliyetçiliği geliştirirken, diğer yandan da bir noktaya kadar Fransız idaresiyle işbirliği yapmaya gönüllüydüler. Doğrudan veya dolaylı olarak iki yakla-şım da Fransız Devleti’nin otoritesine meydan okuyordu. Ancak hükümetin baskı yapma kapasitesiyle, imparatorluk sisteminin fayda sağladığı Çinhindi’li bazı seç-kinlerin çıkarlarının bulunduğu nokta, seçkinlere fazla bir manevra sahası bırakmı-yordu. Savaşın bu değişken politik çizgiler üzerinde çok önemli etkileri olacaktı.

İMPARATORLUKLARIN SAVAŞI, 1939-1945

II. Dünya Savaşı farklı türde imparatorlukların çarpışmasıydı. I. Dünya Savaşı’ndakinden farklı bir şekilde dövuşülmüştü. Tank ve uçak gibi teknolojik gelişmelerle, avantajın ibresi saldırıdan yana dönmüş ve savaş daha da öldürücü bir hal almıştı. Toplam ölü sayısı, yarısı siviller olmak üzere, neredeyse kırk milyona ulaşmıştı. İki taraftaki nüfuslar da konvansiyonel, yangın ve nükleer bombalarla dehşete düşürülmüş, bu vahşet savaşın çoğu sahasında sahnelenmişti. Naziler eşine benzerine rastlanmayan sayıda Yahudi, Slav ve Alman olmayan katletmişti.

Almanya da Japonya da, dünya tarihinde imparatorluk kurma gayretleri sıra-sında riayet edilen çoğu konuda haddini aşmış ve kısa ömürlü olmuşlardı. Naziler rutin idari konularda Fransız, Danimarkalı ve Hollandalı bürokratlara bel bağla-mış, ancak Polonya ve SSCB’nin bazı kesimleri doğrudan ve masraflı bir şekilde Almanlarca yönetilmişti. Belki Polonyalı ve Ukraynalıların çoğu savaştan önce Al-manları SSCB’nin tahakkümünden kurtarmaya gelenler olarak görmüşlerdi. Oysa Naziler ne Slav araçlar bulmaya çalışıyorlardı, ne de mahalli seçkinleri yeni düzene ortak etmek niyetindeydiler. Almanya Polonya, Yugoslavya ve Çekoslovakya’nın adlarını bile haritadan silmişti, çünkü “ırk bakımından aşağıda olanlara yetki dev-

rine izin verilemezdi.” Entelektüeller, politikacılar ve meslek erbabı katledilmiş; direnişin boşuna olduğunu göstermek için köyler hepten kırıp geçirilmişti. Yahudi nüfusun neredeyse tamamıyla, aşağı yukarı üç milyon Yahudi olmayan Polonyalı öldürülmüştü. Almanya’nın Hitler’in işgalinden önce SSCB’den Ukrayna’da yetiştirilen tahılı satın almasına rağmen, fetihten sonra Naziler artık Ukraynalı çiftçilerle ilgilenmemiş, topraklarını Almanları yerleştirmek için istemişlerdi. Bu topraklara Almanların yeniden iskânında ilerleme kaydedilmemiş ama Ukraynalılar öldürülmüş ve topluca sürülmüşlerdi. Yaklaşık dört milyon sivil can vermişti. Ukraynalıların eğitimi dördüncü sınıfta kesilmiş, sağlık hizmetleri ortadan kaldırılmıştı. Naziler, Polonyalı ve Ukraynalıları Alman fabrikalarında köle olarak çalıştırmakta bile kararsız kalmışlardı. Savaşın uzaması üzerine Almanlar Slav emeğini yine de kullanmışlardı, ancak “ırkçı yasalarının” en katı ve acımasız yorumu altında. Yahudilerin yok edilmesiye, daha kapsamlı bir ırkçı tahakküm ve dışlamanın en uç noktasıydı.

Naziler, Versailles Antlaşması’ndan sonra devletle ulus arasındaki uyumsuzluk yüzünden zaten etnik temizlik projelerinin sahnelendiği Orta Avrupa’nın kırılabilirliğini istismar etmesini bilmişlerdi. Başlangıçta “Macarlar” için bir Macaristan, “Rumenler” için bir Romanya yaratmak, Nazilerin ırkçı düşünceleriyle bağdaşır gibi görünüyordu. Ancak savaş süruncemede kaldıkça, Macarlar ve Rumenler Alman hükümdarların diğer milliyetçilikleri kendilerinkiyle eşdeğer saymadıklarını anlamışlardı. Doğu Avrupa’yı Almanya’nın tahıl ambarına dönüştürme fikri bir fiyaskoydu. Yeni bir “Alman” tarım bölgesi yaratılacağına, büyük çaplı bir açlık baş göstermişti. Naziler, ırkları bakımından geçerli araçların bulunduğu Fransa, Hollanda, Danimarka ve benzeri ülkelerde, askeri güçlerinin ihtiyaçlarını karşılayacak, makbul düzeyde işbirliği elde edebilmişlerdi. Naziler, Avrupa’daki üretimine sözde Alman verimliliğini kazandırmamışlar; fethettikleri bölgeleri tüketmek pahasına, Avrupa’daki üretimi yolundan çıkararak kendilerine yöneltmişlerdi.

Hitler –ideolojik ve pratik nedenlerle– Almanya’nın fethettiği –Fransa, Hollanda, Belçika gibi– ülkelerin kolonilerini sömürmemişti. Almanya, stratejik konumu ve bütün petrolüne rağmen, Ortadoğu’da Britanya’nın Arap toprakları üzerindeki zayıf nüfuzuna meydan okuyacak sistematik bir çaba sarf etmekte de başarısız olmuştu. Britanya da bu kritik kaynakları kimseye kaptırmamıştı. Nazi İmparatorluğu, Avrupa içinde ve dışında, başkalarının geliştirdiği imparatorluğa özgü araçların çoğunu kullanmayı reddetmişti. Nitekim Mark Mazower, Nazilerin bu yaklaşımlarından şu sonucu çıkarmıştı: “Sadece tuhaf değil, bir yönetim felsefesi olarak amacına tamamen aykırıydı.”

Diğer imparatorluklar –İngiliz, Fransız, Sovyet, Amerikan– dünyayı yeniden yapılandırmaya yönelik Nazi girişiminin önünü kesmişler ve I. Dünya Savaşı’ndaki

gibi, galip gelenler bunun için uluslar üstü imkânlardan yararlanmışlardı. Birleşik Devletler ve SSCB iki kıtanın bir başından bir başına hem insanları, hem de üretim yapılarını bu amaçla çalıştırmışlardı. Ortak düşman Naziler, birbirine benzemeyen bu iki gücü tipik bir imparatorluğa özgü ittifaka sürüklemişti. Birleşik Devletler, SSCB'ye tanklarının yüzde 10'unu, savaş uçaklarının yüzde 12'sini vermiş, büyük miktarlarda da gıda ve teknik yardımda bulunmuştu.

1941'deki Nazi saldırılarında verdiği korkunç kayıplardan sonra SSCB'ye, Stalin'in başsız bıraktığı subay kesiminden kısmen kurtardıklarıyla, kuvvetlerini yeniden bir araya getirmiş, insanları ve teçhizatı iyice doğuya kaydırılmıştı. Devletin ayakta kalmasını sağlamak için daha etkin bir şekilde çalışmak üzere bir milyondan fazla mahkûm çalışma kamplarından salıverilmişti. Haberleşme üzerindeki denetim Sovyet yurttaşlarının ordunun daha önceki kayıplarını öğrenmesini engellemiş, Stalin'in kendisiyle ilgili kültüye yurttaşlara bir seferberlik ideolojisi sağlamıştı. Ukrayna ve diğer batı bölgeler Sovyet denetiminin en zayıf kaldığı yerler olsa da, Nazi ırkçılığı sonunda Sovyet komünizmine yenik düşmüştü. Sovyetler Birliği'nin kayıpları akıl almaz boyutlardaydı: Savaşta 8.6 milyon Sovyet muharibi ve 17 milyon sivil ölmüştü.

Resim 6 1941'den kalma Sovyet savaş afişi. Metin "Napolyon yenilmişti. Aynı şey haddini bilmez Hitler'in başına da gelecek" anlamına geliyor. Arka planında 1812'de dirgen saplanmakta olan Napolyon'un gölgesinin bulunduğu Hitler, mermisi tükenmiş birinin dipçik darbesini yemeden önce bir "paktı" –Stalin'le Hitler'in 1939'daki antlaşmalarına yapılan bir gönderme olan evrakı– paramparça etmektedir. Afiş üzerindeki "Kukryniksy" imzası üç kişilik bir Sovyet afiş sanatçısı ekibine aittir.

Britanya İmparatorluğu için sömürge ve dominyonlardan yaklaşık beş milyon kişi savaşıyordu. Bu sayı I. Dünya Savaşı'na katılanlardan fazla olduğu gibi, toplam Britanya kuvvetlerinin de aşağı yukarı yarısıydı. Hindistan'ın Burma ve Güneydoğu Asya'nın diğer bölgelerinde ilerleyen Japonları önce durdurup, sonra da geriletmeye katkısı muazzamdı. Asker toplama oranı, Hindistan Ulusal Kongresi'nin başı çektiği sömürgecilik gösterilerinin ortasında bile yüksek, firar edenlerinkiyse düşüktü. Kuşkusuz Britanya İmparatorluğu'nu Asya'da Hindistan birlikleri kurtarmıştı.

İlk raunttan farklı olarak Avrupa'daki Fransa savaşın başında yenilmiş ve kısmen işgal edilmişti. Metropolün geri kalan toprakları işbirlikçi bir rejim tarafından Vichy'den yönetiliyordu. Vichy hükümeti en azından kâğıt üstünde sömürgelerin çoğunu elinde tutsa da, birtakım sömürgeler –Fransız Ekvator Afrika'sı (Harita 10.3)– General Charles de Gaulle'ün kurduğu Özgür Fransa Hareketi'yle ittifak yapmıştı. Fransız Ekvator Afrika'sının lideri, Guyanalı siyahi bir Fransız olan Félix Éboué'ydı. Zaten Éboué'nin alışılmadık bir şekilde sömürge yönetiminin tepesine tırmanması, bir ölçüde cumhuriyetçi inançlarının sağlamlığıyla açıklanabilir. Éboué'nin icraatı Özgür Fransa Hareketi'nin mücadeleye itibarlı bir Fransız hükümetiyle devam edilmesi ısrarlarına imkân vermişti. 1942-1943 yıllarında Fransa'nın Kuzey Afrika'daki toprakları, İngiliz ve Amerikan yardımlarıyla geri alınmış, bu topraklar Avrupa'daki Fransa'nın kurtarılması mücadeleleri için (insan gücü sağladığı gibi) bir üs rolü de oynamıştı. Savaşın sonuna doğru Fransız liderlerinin çoğu Fransa'nın denizaşırı bileşenleri sayesinde kurtulduğunu düşünüyordu.

Japonya'nın savaşı 1930'larda zayıflamış Çin'e saldırmayla başlamıştı. 1940'ta Fransa Nazilerin eline geçince, Japonya Vichy hükümetine baskı yapıp, Çinhindi'ndeki limanlarını kullanma iznini aldığı bir antlaşma imzalatmıştı. Vichy hükümeti kâğıt üstündeki egemenliğine sınıksız sarılmıştı ama Fransız ekonomik emperyalizminin meyveleri –kauçuk, pirinç, kömür ve mineraller– Japon silahlı kuvvetlerini besliyordu. Ne var ki imparatorluklar arasındaki konumu nedeniyle Japonya kapana kısılmış gibi hissediyordu ve –“*America, Britain, China ve Dutch*”¹ kelimelerinin baş harflerinden oluşan– “ABCD kuşatması” diye adlandırdığı bir durumla karşı karşıya kalmıştı. Bölgenin petrolüne ve diğer kaynaklarına ihtiyacı vardı; diğer imparatorluk güçlerinin boykotlarından (Amerikalılar petrole ambargo koymuştu) korkuyordu ve Birleşik Devletler'in düzenli bir şekilde Japonya'nın Asya'daki emellerine karşı koymaya hazırlıklı bir hale geldiğini anlamıştı.

Bu koşullar altında Japonya –iki dünya savaşında da Almanya'nın yaptığı gibi– hasım imparatorluklara karşı ihtiyaten adım atmaya karar vermişti. Neredeyse 7 Aralık 1941'deki Pearl Harbor baskınıyla aynı anda Malaya, Filipinler ve Hong

1 *America, Britain, China ve Dutch*: Amerika, Britanya, Çin ve Hollanda. (çev.)

Kong'u işgal etmişti. Hollanda'nın Nazilere yenik düşmesinden sonra Japonya, Endonezya'yı Fransız Çinhindi kadar etkin bir şekilde ele geçirebileceğini umuyordu. Oysa şiddetli çatışmalar meydana gelmişti. Japonya yine de hayati önemdeki petrol ve benzeri ürünlerin arzına erişim imkânına kavuşmuştu. İngilizler tek başlarına kayda değer çapta imparatorluk kuvvetini Japonya'nın şiddetli saldırısına karşı konuşlandırabilmişti, ancak Britanya'nın Avrupa'da derdi başından aşkındı. Burma'dan Filipinler'e kadar Güneydoğu Asya, Mayıs 1942'de Japonya'nın eline düşmüştü (Harita 12.5).

Britanya, Fransa ve Hollanda için bu kayıplar sadece askeri bakımdan işlerin tersine dönmesi anlamına gelmiyordu. Japon başarısı sömürgeleştirilmiş topraklar üzerindeki denetimin sığlığını su yüzüne çıkarmıştı. Japonya Hollandalı, Fransız ve Britanyalı liderlere, egemenlikleriyle ilgili bir orta yol tuturmaktan başka bir şey yapamadıklarını hatırlatmıştı.

Savaş öncesinde Endonezya, Çinhindi ve Burma'daki imparatorluğa özgü tahakküme karşı mücadeleye başlayan politik aktivistlerin, Japonya'nın savunduğu Pan-Asyacı bir dayanışmaya mı inandıkları; yoksa diğer politik ve maddi saiklar uğruna mı işbirliğine yöneldikleri tartışılabilir. Ancak Japonya da bir orta yol tutturmak zorunda kalmıştı. Japonlar çarçabuk fethettikleri toprakları –mümkün olduğunca Avrupalı ve yerli araçları kullanarak, yıkıcı faaliyetleri kararlı bir şekilde bastırarak, yarar sağladığı sürece cebri çalıştırmaya başvurarak– faydacı bir tutumla yönetmişlerdi. Japon ordusu bazı yerlerde güvenilir saydığı cemaatleri –örneğin Singapur'daki Çinlileri– neredeyse hepten imha etmişti. Beterin beteri vardı. Fethettikleri topraklardaki cebri çalışma şartları öldürücüyü. Nazilerin köle emeğini maruz bıraktıkları şartlardan farksızdı. Silah zoruyla toplanan “hayat kadınları” Asya'nın birçok bölgesindeki Japon askerlerin cinsel ihtiyaçlarını karşılamışlardı. Endonezya ekonomisine hâkim olan ve devleti yöneten Hollandalı yerleşimcilerin yanı sıra diğer Avrupalıların tutsak edilmişti.

Japonya'nın Çin'i zapt etmesine ramak kalmıştı. 1644'te Çin'i işgal eden Mançulardan beri bunu gerçekleştirmeye en fazla yaklaşanlar onlar olmuştu ama güçleri yetmemişti. En sonunda Himalayalar'daki “Hörgüç” üzerinden hava yoluyla, Hindistan'daki Amerikalı ve İngilizlerin teçhiz ettiği milliyetçi Kuomintang ve lideri Çan Kay-şek, yenilmese de çok fazla toprak kaybetmişti. Batıya doğru 1935'teki uzun yürüyüşlerinden sağ çıkan Mao Zedong yönetimindeki komünistlerse, savaşın sonunda Mançurya'daki üslerini geri alabilmişlerdi. On yıllarca süren cumhuriyet içindeki çekişmeler, savaş ağalığı, işgal orduları ve yabancı istilalarına rağmen mücadelenin odağı hâlâ –imparatorluk sayesinde bir araya getirilen, hasımların politik tahayyüllerinde merkezi öneme sahip– “Çin”di. Ne var ki Japonya'nın harekete geçirdiği süreçlerin varlığını tehdit ettiği tek imparatorluk Çin değildi.

Fethedilen topraklarda Japon karşıtı, çoğunlukla sosyalist veya komünist düşüncelerden ilham alan gerilla hareketlerinin meydana gelmesine rağmen, Japonların Avrupalı imparatorluklara muhalefet eden milliyetçileri benimseme çabaları, bazı politik liderlere manevra imkânı sağlamıştı. Endonezya'da daha önceleri Hollandalıların hapsedtiği Sukarno, bir adım sonrası –bağımsızlık talebi– için hazırlık yapabiliyordu. Vietnam'da Ho Şi Minh, köylülerin fazlasıyla çile çektiği taşrada köy köy bir örgütlenmeyi hayata geçirmişti. Çinli savaş ağalarından silah elde etmiş, komünistlerle bağlantıları sayesinde destek sağlamıştı. Mücadelesinin bir noktasında milliyetçiler tarafından Çin'de esir alınmıştı. Ho, sonunda savaş bittiğinde inisiyatif ele almak üzere doğru bir yere, Kuzey Vietnam'daki Hanoi'ye gitmişti. Bazı Burmalı ve Malay politik liderler bir noktaya kadar Japonya'yla işbirliği yapmışlardı. Nüfuz sahibi bir Hintli milliyetçi olan Subhas Çandra Bose, Hindistan'a saldırmak amacıyla Malaya ve Burma'da sürgünde yaşayan Hintlilerden bir ordu toplayarak, Japonya'yı Büyük Britanya'ya karşı kullanmaya çalışmış ama sınırlı bir başarı elde edebilmişti.

Britanya'nın Japon kuvvetlerini Hindistan'dan püskürtmesi, Birleşik Devletler'in (anklav kolonilerinin süregelen faydasını ispatlayarak) Pasifik Okyanusu'ndaki üsleri kullanması veya yenilerini ele geçirmesi üzerine Japonya, imparatorluğa özgü farklı stratejiler denemişti. Fransızları Çinhindi'nden nihayet Mart 1945'te kovmuş, Vietnam'ın kâğıt üstündeki kralı Bao Dai'ye “imparator” unvanı vermekle birlikte, iktidara kendisi geçmişti. Japonlar Endonezya'daysa tam bağımsızlık yönünde adımlar atma sözü vermesine rağmen, bunu gerçekleştirmek için pek çaba harcamamıştı. Müttefik saldırılarıyla Asya'daki sınırlarının daralması ve Ağustos 1945'te Hiroşima ve Nagazaki'ye atom bombası atılmasıyla çöken Japon hâkimiyeti yeni bir duruma yol açmıştı. Savaş sırasında manevra sahasını genişleten milliyetçi hareketler, Avrupalı yönetimlerin geri dönüşüne karşı duracak şekilde mevzilenmişlerdi.

Sukarno ve taraftarları savaşın sona ermesinin hemen ardından Endonezya'nın bağımsızlığını ilan etmişler ve Cava Adası'nın bir bölümü üzerinde etkin bir denetim kuracak kadar destek de görmüşlerdi. Britanya birlikleri gönderilinceye kadar geçen haftaları iyi değerlendirmişlerdi. Hollanda kuvvetlerinin adalara varışlarıysa daha gecikmeli olmuştu. Vietnam'da Ho Şi Minh'in kırsal bölgelere dayalı örgütü “imparator” Bao Dai'ye tahtan çekilmesi için baskı yapmış, sonra da Hanoi'de etkin bir hükümet kurmuştu. Ho, 2 Eylül 1945'te Vietnam Demokratik Cumhuriyeti'ni ilan etmişti. Muazzam bir kalabalığın önünde yaptığı konuşmasında, Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ve Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'nden alıntılar yapmış, onlara imparatorluklar üstü ve tüm insanlığı ilgilendiren bir özgürlük diliyle seslenmişti. Fransız hükümeti razı gelmemiş ve ülkeyi yeniden kontrolü altına al-

maya çalışmış, bunu Vietnam'ın güneyinde kısmen de başarmıştı. Ancak Ho'nun kuzeydeki tabanının Fransızların yıkamayacağı kadar güçlü olduğu ortaya çıkmıştı. Fransızlar Ho'yla, Fransız İmparatorluğu içinde kalmak şartıyla, Vietnam'a bir ölçüde özerklik vermeyi müzakereye açtılar. Bu hikâyeye Bölüm 13'te geri döneceğiz.

Böylelikle Japonya'nın Amerikan öncülüğünde gerçekleşen yenilgisinin ardından Britanya, Fransa ve Hollanda kaybettikleri toprakları yeniden sömürgeleştirme göreviyle baş başa kalmışlardı. Oysa Fransa ve Hollanda söz konusu toprakların en azından bir bölümünde sağlam temelleri olan milliyetçi hükümetlerle yüz yüze gelmişlerdi. Birleşik Devletler sömürgeci imparatorluklarını yeniden inşa etmeleri için müttefiklerine bu kadar yardımcı olacaktı. ABD liderleri –askeri gücünü arkasına alan Amerikan ekonomik kudretinin, büyük imparatorluklardan ziyade, küçük ulus-devletler üzerinde daha fazla nüfuz sahibi olabileceği– daha açık bir savaş sonrası düzen tercihiyle, bu açıklığın komünizmin yayılmasına yarayacağı korkusu arasında bocalamışlardı.

SONUÇ

Savaşın şiddeti, Japonların hammadde kaynaklarını sömürmeye dönük ekonomisi, geri çekilen güçlerin tahribatı ve iktidar boşluğunu savaş sona erdiğinde doldurmaya yönelik aceleci girişimler, Güneydoğu Asya'yı mahvetmişti. Ne var ki imparatorlukların birbirleriyle çekiştikleri klasik hikâyeye, savaşın bitişiyle bambaşka bir şeye dönüşmeye başlamıştı. Japonya bir önceki yüzyılın eğilimini ters yüz etmiş ve imparatorluğa özgü yayılmacılığın sadece Avrupalılara mahsus bir oyun olmadığını göstermişti. Almanya ve Japonya yakın zamana kadar geçerli imparatorluğa özgü kalıplardan kopuş tehlikesi yaratmışlardı. Almanya yaptıkları yüzünden, Japonya da eski hali yüzünden. Bu süreçte, hem galip hem de mağlup Avrupalı imparatorluklar da muazzam zarar görmüşlerdi: Yurtiçi ekonomileri darmadağın olmuş, borçları dağlar kadar artmış, otuz yıl süren savaşa hazırlık, çatışma ve savaş sonrası belini doğrultma çabaları yüzünden, nüfusları artık kendi refahlarının derdine düşmüşlerdi. Fransa, Hollanda ve Britanya Güneydoğu Asya'da olağanüstü bir sorunla karşılaşmışlardı. Sömürgelerinden bazılarının yeniden fethedilmesi gerekiyordu ve 1945'te bunların geri alınıp alınamayacağı pek belli değildi. Milliyetçi hareketlerin eline sömürge devletlerini sahiplenmeleri için fırsat geçmişti.

Savaştan iki devlet her zamankinden daha çok güçlenerek çıkmıştı. İkisi de kendini farklı bir dünya gücü olarak tasavvur ediyordu. SSCB'nin Hitler'i yenmesi kapitalist imparatorluğun alternatifi olduğu inancını pekiştirmiş gibiydi. Komünist

iktidar, geçmişte imparatorluklara özgü çekişmelerin gazabına uğrayan Orta Avrupa bölgesinin büyük bir bölümü üzerine yayılmıştı. Yeni dünya düzeninin Sovyet yorumu Batı Avrupa'daki çoğu işçiye, politik örgütlerin liderlerine ve entelektüellere cazip geliyordu. Komünizm bir potansiyel olarak, hasım imparatorlukların kendilerini tükettikleri Çin, Güneydoğu Asya ve sömürge dünyasının diğer bölgelerine daha da fazla bir gelecek vaat ediyordu.

Birleşik Devletler, silahlı kuvvetlerinin uzun menzilini ve yeni askeri teknolojinin gücünü göstermişti. Ancak aynı zamanda politik repertuvarının –çevik ordusuyla, çoğu ülkenin seçkin ticaret erbabının iş yapmak isteyeceği ekonomisiyle, Amerikalıların başkalarının özeneceğine inandığı hayat tarzıyla– sömürgecilikten daha etkin araçları içerdiğini düşünecek bir durumdaydı. Birleşik Devletler savaştan önce iktidarı, güçlü bir şekilde yörüngesine oturttuğu Filipinli seçkinlere devretmeye başlamış; savaştan sonra da bağımsızlık konusundaki sözünü tutmuştu. Amerikalıların sömürgeci imparatorluğa ilişkin ikircikli tutumunun savaş sonrası dünya üzerinde güçlü bir etkisi olacaktı, ancak büsbütün hükümetin umut ettiği veya planladığı kadar değil.

Britanya ve Fransa, ilerde ele alacağımız gibi, hâlâ sömürgeci imparatorluklarının ömürlerini uzatabileceklerini düşünüyorlardı. Birkaç açıdan imparatorluğa eskisinden daha fazla ihtiyaçları vardı: Kauçuk, kalay, bakır, altın, petrol, kakao, kahve ve diğer sömürge ürünlerini satmaları belki de döviz geliri elde etmenin ve dünya sahnesinde nüfuzlu bir yere yeniden sahip olmanın yegâne yoluydu. İmparatorluklarının Güneydoğu Asya'da dağıldığının hâlâ farkında değillerdi. 20. yüzyılın otuz yıl savaşının imparatorluk sistemine, daha önceki yüzyılların imparatorluklar arası savaşlarından çok daha fazla zarar verdiğini kısa süre içinde anlayacaklardı.

İMPARATORLUĞUN SONU GELDİ Mİ?

Acaba imparatorluklar dünyası ne zaman dağıldı? Ya da dağıldı mı? I. Dünya Savaşı bazı imparatorlukların sonunu getirmiş ve bazılarını da sarsmıştı. Yine de muzaffer imparatorluklar meşruiyetlerini pekiştirmiş ve bünyelerine yeni topraklar katmışlardı. 1930'lara gelindiğinde, imparatorluk kurucularının ihtirasları dünyayı yeniden paramparça ediyordu. II. Dünya Savaşı Almanya ve Japonya'nın yenilgisinin yanı sıra Fransız, Britanya ve Hollanda İmparatorluklarının zayıflamasıyla sonuçlanmıştı. Bu nokta pekâlâ sonun başlangıcı olarak görülebilir. Ne var ki ayakta kalan imparatorluklar böyle düşünmüyorlardı. Fransa ve Britanya ekonomilerini canlandırmak üzere "kalkınma" hamlelerine girişmiş, imparatorluk meşruiyetlerini güçlendirmek için de gayret sarf etmişlerdi. İmparatorlukların içerisindeki politik aktivistlerse, imparatorluk yönetimine karşı harekete geçmiş, bazen ulusal iradeye dayalı devletler yaratmayı ummuş, bazen de imparatorluğu başka bir uluslar üstü politik yapıya –bir federasyona, bir birliğe veya bir konfederasyona– dönüştürmeye çalışmışlardı. Bir süreliğine hedeflenen, "halkların" kurtuluşunun yeni bir uluslararası düzende "halkın" kurtuluşuna yedirildiği bir dünya devrimi olmuştu. 1945'te pek çok politik lider dünyanın değiştiğini hissediyordu ama değişimin hangi yöne gideceğini pek azı görebilmişti.

20. yüzyılın ortalarında yaşanan, imparatorluktan ulus-devlete doğru kendinden tahrikli bir hareket değildi. Aynı çatı altında katmanlı egemenlik düşünce ve pratiklerinin yanı sıra, değişik ölçülerde kendi kendini yönetme de rol oynuyordu. Fransa ve Britanya için sadece, imparatorluk kurumlarının sağladığı avantajlarla ilgili olarak tebaalarını ikna edememeleri halinde meydana gelebilecek sömürgecilik karşıtı devrimin tehlike çanları çalmıyordu. Aynı zamanda bu hedefi gerçekleştirmelerinin –böylelikle refah devleti çağında metropol yurttaşlarının yararlandıklarına denk sosyal ve ekonomik imkânlar talep edebilecek imparatorluk yurttaşları yaratmanın– tehdidi altındaydılar. Afrika'da 1950'ler ve 1960'larda çöken sömürgecilik iki dünya savaşı arası yıllarının muhafazakâr bir çeşidi değildi. Aksine müdahaleci, reformist ve bu yüzden de meydan okunmaya açık bir sömürgecilikti.

Savaş sonrası devir Avrupa içinde geçmişten köklü bir şekilde kopuşa dönüşmüştü. Roma çapındaki bir imparatorluğun diriltilmesi hedefi, Roma'nın yıkılı-

şından Hitler'e kadar, bir türlü Avrupa'daki siyasanın yakasını bırakmamıştı. Bu imparatorluk tasavvuru II. Dünya Savaşı'ndan sonra tarihe karışmıştı. Birbirlerine tahakküm etmeye gücü yetmeyen Batı Avrupa devletleri, imparatorluk niyetlerinden kurtulmuş; zenginlik ve refahı mevcut sınırlar içinde gerçekleştirmeye, daha sonra da birbirleriyle işbirliği yapacakları mekanizmaları inşa etmeye odaklanmışlardı. Avrupa yavaş yavaş yeniden şekillenmiş ve yepyeni bir politik yapı türüne doğru evrilmişti. Bu ne bir imparatorluk, ne de bir devlettir. Üstelik daha önceki yüzyılların karma monarşilerine de pek benzemeyen, karmaşık bir politik yapıydı. Avrupa Birliği resmen birbirine denk, hükümler devletleri barındırıyor; her bir devlet gönüllü olarak otoritesinin bir bölümünü bütüne devrediyor, ortak kurumlara şekil verebilecek bir konfederasyon ortaya çıkıyordu. Ancak Birlik yirmi yedi üye devlete doğru genişlese de, sadakat ve bağlılık üretme kapasitesi belirsiz kalmıştı.

İmparatorluk sonrası dünyaya ilişkin diğer ihtimaller, 20. yüzyılın ikinci yarısında da tüm dünyanın politik tahayyüllerinde yaşamaya devam etmişti. Bu projelerin arasında eski sömürge devletlerini, devletlerin sınırlarını aşan köylü devrimlerini, diaspora dayanışmalarını, Asya, Afrika ve başka yerlerdeki bölgesel gruplaşmaların ittifakını içeren bir "Üçüncü Dünya" bloğu da vardı. Birleşmiş Milletler de hem devletler arasındaki eşdeğerliliğe ilişkin yeni ilkeleri güçlendirmiş, hem de bazı insanlarda dünyanın tüm halkaları arasındaki ortaklığın kurumsallaşabileceği umudunu uyandırmıştı.

Ne var ki 1950'lerin sonlarında genellikle, sömürge yönetimini yeniden şekillendirmeyi veya buna son vermeyi amaçlayan hareketlerin elde edebilecekleri, hayal ettikleri yeni politik yapı ne olursa olsun, hükümler devletten başka bir şey değildi. Ulusal muhayyeller bu dinamizmin sonucu oldukları kadar, ön koşullarıydı da. Üstelik devletlerin sayısı arttıkça ve seçkinler bunların devamından çıkar sağladıkça, daha da ilgi çekmiş, hatta bir zorunluluk halini almıştı. Buna rağmen birbirine denk ulus-devletler dünyası görüntüsü aldatıcıydı. Devletlerin askeri ve ekonomik güçleri büyük ölçüde eşitsizdi. Halkların, her birim içindeki ve bir birimden ötekine kıyasla, statü ve haklarıysa fazlasıyla farklıydı.

Birçok gözlemciye göre, dünya politikası iki kutuplu bir hale gelmişti. Uluslararası hukuk açısından diğer devletlerden farksız Birleşik Devletler ve SSCB, askeri güçlerini keyiflerince yoğunlaştırıp yayıyorlar; teorik olarak hükümler devletlerin hamisi, efendisi ve polisi gibi hareket ediyorlardı. Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği nüfuz alanları bakımından birer imparatorluktu. Her ikisinin de çok uzak mesafelere kadar ve birçok toplum üzerinde zor kullanma kapasitesi de, iradesi de vardı. Ancak hem kendilerini hem de başkalarını eski imparatorluklar gibi olmadıklarına inandırmaya çalışıyorlardı. Amerikan ideali ticarete açık Amerikan kültürünü benimsemeye hazır ve hasım bloğa karşı birleşmiş, gittikçe de genişleyen bir

ulus-devletler dünyası kurgusundan yararlanıyordu. Sovyet hikâyesiyse, dünya komünizmine ve kapitalizmin sonuna doğru uygun adımla yürüyen, kardeşlik temeline ittifak kurmuş sosyalist devletler mitine dayanıyordu. Bu tasavvur Küba'dan Vietnam'a kadar devrimcilerin, entelektüellerin ve diğer taraftarların aklına takılmıştı. İki tasavvur da sömürgeci imparatorlukların –farklı yöntemlerle de teşvik ettiği– çözülmesi fikri üzerine kurulmuştu.

Politik gücün komünist çeşidinin 1989'dan sonra iflas etmesi, geleceğe ilişkin bir dizi yeni spekülasyona yol açmıştı. 20. yüzyılın imparatorlukları arası çekişmelerinin bu finali, herkesin liberal bir düzenin parçası olacağı, “tarihin sonu” mu demekti? İlişki ağları ve sermaye şirketlerinin nüfuz alanları genişleyip, hükümetlerin düzenleme kapasiteleri azaldıkça, devletlerin sonu mu geliyordu? Batı ve gerisi, zengin ve yoksul, Müslümanlar ve diğerleri gibi yeni ayrılıklar mı ortaya çıkıyordu? Tek kutuplu bir dünyada, tek bir imparatorluk mu –Amerikan olanı mı– ayakta kalacaktı? Asya'da yeni bir güç eksenini mi oluşuyordu?

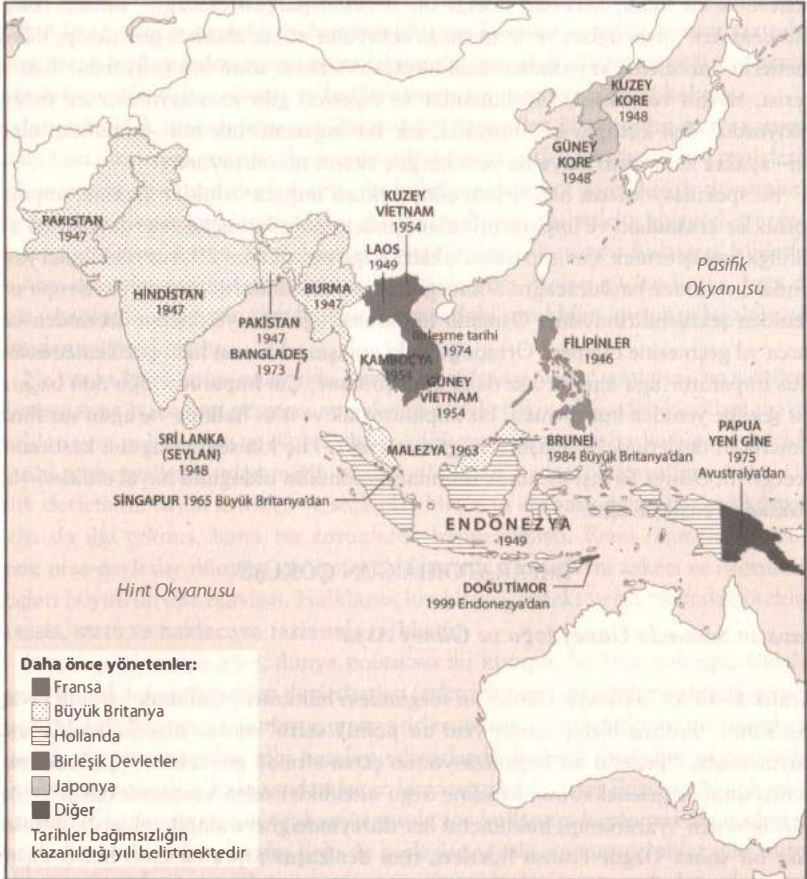
Bu spekülasyonların her birinin çıkış noktası imparatorluklar üzerine, imparatorluklar arasındaki ve imparatorluklar içindeki politik mücadelelerdi. Bunları aydınlığa kavuşturmak için imparatorluklara özgü politikanın 20. yüzyılın ikinci yarısındaki evrimine başvuracağız. Sömürgeci imparatorlukların çöküşü ve Avrupa'nın yeniden şekillendirilmesine; Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışının üzerinden onlarca yıl geçmesine rağmen, Ortadoğu'daki anlaşmazlıkların hâlâ çözilememesine; Rus İmparatorluğu'nun bir kez daha dönüşümüne, Çin İmparatorluğu'nun başarılı bir şekilde yeniden kuruluşuna; bir imparatorluk ve ulus halinde varlığını sürdüren Amerikan devletindeki değişimlere göz atacağız. Hiç kimsenin bugünü kestiremeyeceği –II. Dünya Savaşı sonunda insanların mümkün olduğunu hayal ettikleri– bir noktadan başlayacağız.

İMPARATORLUĞUN ÇÖKÜŞÜ

Savaşın Sonunda Güneydoğu ve Güney Asya

Aralık 1943'te Charles de Gaulle'ün sürgündeki hükümeti, Çinhindi halkına savaştan sonra “Fransız birliği içinde yeni bir politik statü” verme niyetinde olduğunu duyurmuştu. “Federal bir organizasyonun çatısı altına” girecekler, “Çinhindi medeniyetinin ve geleneklerinin kendine özgü niteliklerinden vazgeçmeksizin”, “özgürlüklerden” yararlanıp, hükümetin her düzeyinde görev alabileceklerdi. Bundan kısa bir sonra Özgür Fransa liderleri, tüm deniz aşırı topraklardaki halka ilişkin politikalarının “tam bir eşitlik prensibinin uygulanması, daha doğrusu sömürgecilik kavramının yok edilmesi” olduğunu ilan etmişlerdi.

Sürgündeki Hollanda hükümeti de benzer bir geleceği aklından geçiriyordu: “Hollanda, Endonezya, [Karayipler bölgesindeki Hollanda sömürgelerinden] Surinam ve Curaçao’nun katılacağı, her bir parçasının işlerinde tam bağımsız olacağı ve özgür hareket edeceği, ancak karşılıklı yardıma hazır bulunacağı... Böylelikle ırk veya milliyete göre hiçbir ayrımcılığa meydan verilmeyecek bir Milletler Topluluğu’nun” yaratılmasını öngörüyordu. Anayurtları üzerindeki kontrolü Nazilere, Asya’daki sömürgelerini Japonya’ya kaptıran Fransız ve Hollandalı hükümetler, Çin’inde ve

Harita 13.1 Asya’da sömürgelerin bağımsızlığa kavuşmaları

Endonezya üzerindeki hâkimiyetlerini geri almanın hiçbir garantisinin olmadığını ve sömürge tebaası olarak muamele ettikleri halkların kalplerini fethetmek için yeni bir esas yaratmaları gerektiğinin farkına varmışlardı.

Bu tür beyanatlar göz boyamanın ötesindeydi ama derli toplu bir program olmaktan da uzaktı. Japonya'nın gücü yıkılmaya yüz tuttukça, Çinhindi ve Endonezya'daki milliyetçi liderler yeni hükümetler kurduklarını duyurmuşlardı (Bölüm 12). Bu yüzden imparatorluk yönetimleri ya bağımsız liderleri kapsayıcı bir sisteme –federasyon veya milletler topluluğuna– katılmaya ikna edecekler ya da buralara yeniden hâkim olabilmek için şiddete başvuracaklardı. Hollanda ve Fransa iki yaklaşımı da denemişti.

1945'te Fransa Güneydoğu Asya'daki topraklarını, (bizzat bir karışım olan) Vietnam, Kamboçya ve Laos'u kapsayacak şekilde Çinhindi Federasyonu adı altında toplamıştı. Ho Şi Minh'in kuzeydeki denetimini kabul eden Fransa, daha sonra Demokratik Vietnam Cumhuriyeti'ni de federasyon içindeki bir devlet olarak tanımıştı. Oysa 1949'da elinde tuttuğu güneyde eskiden kral/imparator, artık “devlet başkanı” diye adlandırılan Bao Dai'yi yeniden göreve getirmişti. Bazı Fransız liderleri sonraları biraz daha gayret gösterip Demokratik Cumhuriyet'e daha fazla özerklik ve toprak vermediklerine pişman olmuşlardı. Ancak Ho Şi Minh'in uzun bir süre Fransız Federasyonu bünyesindeki bir devletin yöneticisi olarak kalabileceğini düşünmek zor. Sonuçta müzakereler çıkmaza girmiş ve Fransa Kasım 1946'da Vietnam'ın liman şehri Haiphong'u bombalayarak, dalgalar halinde sekiz yıl sürececek bir savaşı başlatmıştı.

Fransız Federasyonu şehirlerdeki bazı Vietnamlılara hitap ediyordu, ancak Ho Şi Minh'in tabanı kırsal bölgelerdeydi. 1949'daki Çin Devrimi'nden sonra, Ho'nun ikmal yolları mükemmel bir hale gelmişti. Komünist bir hareketle mücadele eden Fransızlara Amerikan desteğiye, Fransızların 1954'deki yenilgisini engelleyemeyecek kadar zayıf kalmıştı. Fransızların Kamboçya ve Laos krallarıyla sıcak ilişkileri, Fransız federasyon şemasının gerçekleştirilme ihtimalini artırıyordu, ancak Güneydoğu Asya'da Vietnamsız bir Fransızca konuşanlar federasyonu pek mantıklı değildi. Fransa, egemenlik olmasa bile nüfuzunu koruyabileceğini umarak, zaman içinde Laos ve Kamboçya'nın özerklikten bağımsızlığa giden yolda adım atmalarına izin vermişti.

Endonezya'daki devrimse daha hızlı bir şekilde gerçekleşmişti. Sukarno'nun Japonlarla işbirliği yapması Japonların geri çekildikleri günlere kadar konumunu güçlendirmesini sağlamış, o an geldiğinde de çarçabuk Endonezya'nın bağımsızlığını ilan etmişti. Japonların teslim olmalarından sonra, Hollanda'nın kendi yönetimini yeniden kurması için İngiliz ve Amerikan kuvvetlerine ihtiyacı vardı. Ne var ki bu güçler giderek Sukarno'nun bir komünist tehdit olmadığına ve Hollandalıların, adını değiştirse de, yeniden bir sömürge devleti inşa çabalarının pek fazla desteği

hak etmediğine inanmışlardı. Hollandalılar kısa süreli ve çirkin bir savaş yürütecek kadar askeri kuvveti bir araya getirmiş, ancak muharebeyi ne meydana ne de uluslararası kamuoyu nezdinde kazanabilmişlerdi. 1949'da Hollanda Doğu Hint Adaları, bağımsız bir Endonezya devletine dönüşmüştü. Savaşın neredeyse tamamı süresince Japonlar tarafından enterne edildikten sonra, kendilerine ait olduğunu düşündükleri ülkelerini ve mülklerini kaybeden Avrupa kökenli Hollandalı nüfusunun çoğu hiç yaşamadıkları bir Hollanda'ya, "vatanlarına geri gönderilmişlerdi."

Farklı adalar, krallıklar, diller ve dinlerin birbirlerine iliştirilmesinden oluşan Endonezya, dünya devletlerinin safları arasına katılmış, Endonezya bayrağı altında birleştiğini duyurmuş, (sömürge döneminin eseri) bir Endonezya dilini resmileştirmiş, kaynaklarını ve hayat standartlarını geliştirmeye koyulmuştu. Hollanda birbirinden farklı krallıkları, böl-yönet politikası güderek imparatorluğunun bileşenleri yapmaya çalışmış; Endonezyalı milliyetçilerin bunları ulusal bir bütün haline getireceğini hiç hesaba katmamıştı. Doğu Timor ve Endonezya'nın diğer kesimlerindeki bölgesel ayrılıkçı hareketler ve etnik gruplar –özellikle Çinliler ve Cavalılar– arasındaki gerilimler, ulusların da tarihin doğal birimleri olmadıklarını, hatta bu bakımdan zorba imparatorluklardan pek de ayırt edilemeyeceklerini göstermişti.

Britanya'nın metropolünün savaş sırasında pes etmemesi, Malaya'daki stratejik konumlu, doğal kaynakları zengin sömürgelerini yeniden kontrolü altına alması bakımından daha iyi bir durumda olmasını sağlamıştı. Britanya da sömürge bölgelerini Malaya Birliği (sonradan Federasyonu) adını verdiği bir çatı altında bir araya getirmeye çalışmıştı. Ancak kauçuk plantasyonlarıyla kalay madenlerinin gelirlerinden istifade etmeye ilişkin gerilimler; aşamalı bir egemenlik devrinin bile politik ihtimalleri güçlendirdiğinin farkına varan, etnik Malay ve Çinliler arasındaki ihtilaflar çok geçmeden şiddetli bir savaşa yol açmıştı. Komünistlerin öncülük ettiği Malaya'daki isyan acımasız bir şekilde bastırılmıştı. İngilizlerin uyguladığı taktikler zamanla bir "isyan bastırma" modeli haline gelmişti: İsyanla suçlananların yargılanmaksızın tutuklanması, ikmal kaynaklarından mahrum bırakmak için köylerin zorla boşatılması, belli bir nüfusun "kalplerini ve zihinlerini" fethetme çabaları. Baskının yanı sıra kalay ve kauçuk üretiminde meydana gelen patlama, İngilizlerin Malaya'yı geçici olarak yeniden kontrol altına almalarına imkân vermişti.

Ne var ki Malaya Federasyonu, Asya ve Afrika'da başkalarının çığır açtığı bir yolda ilerliyordu. İngilizlerin politik ve askeri icraatları, imparatorluk dışına çıkmanın kapısını açmıştı, imparatorluk hâkimiyetinin sonsuza kadar sürmesinin değil. Nitekim Federasyon 1957'de, Britanya'yla dostane ilişkiler kurmaya ve kapitalist dünya ekonomisine kuvvetle katılmaya can atan bir hükümetin idaresi altında, bağımsız Malezya Devleti halini almıştı.

Britanya, II. Dünya Savaşı boyunca Güney Asya'daki imparatorluğuna dört

elle sarılmış ama savaşın sonunda bölgede savunmasız kalmıştı. İmparatorluğun Hindistan'a yığınla mali ve manevi borcu vardı. Mali borcu birikmişti, çünkü tüketim karneye bağlanmışken Hintlileri üretime teşvik ederek ve vergi toplayıp bunu Hindistan için harcamayarak Britanya, Hintli politik aktivistlerin uzun bir süredir "sıkıp suyunu çıkarma" dedikleri konuda ölçüyü kaçırmış ve bunu Londra Şehri'nde tutulan Hindistan hükümetine açılan bir kredi olarak kullanmıştı. Manevi borcu vardı, çünkü Hintliler yeniden imparatorluk için –güneydoğu Asya'da büyük kayıplar vererek– savaşmışlardı. Yönetimin devri vaatleri yerine getirilmemişti. Nitekim bu vaatler, I. Dünya Savaşı'ndan sonra tutulmamış, 1937 seçimleriyle yeniden gündeme gelmiş ama savaş süresince Kongre Partisi'ne uygulanan baskılar nedeniyle tersine dönmüştü. Savaş sırasında Gandhi, Nehru ve parti ileri gelenleri tutuklanmış, 66 bin kişi mahkûm edilmiş veya gözaltına alınmış, gösteriler bastırılırken de 2500 kişi öldürülmüştü. Churchill'in Britanya İmparatorluğu'nu "parçalara ayırma" konusunda açığa vurduğu gönülsüzlüğüne rağmen, Londra'daki daha gerçekçi politik temsilciler imparatorluk yönetiminden yavaş yavaş vazgeçilmesinin yapabilecekleri en iyi şey olduğunu kabul ediyorlardı.

İki savaş arasında Avrupalı sömürgeci imparatorlukların içindeki en güçlü milliyetçi hareket Hindistan Ulusal Kongresi'ydi. Ancak milliyetçi liderler yönetimi ele geçirmeye yaklaştıkça, hareket bünyesindeki çatlaklar derinleşmişti. Hindistan Ulusal Kongresi Müslümanları gittikçe hayal kırıklığına uğratmış, ayrıca Hinduların Hindistan'ın bütünü göz önünde bulundurulduğunda çoğunluk olduklarının farkına varmışlardı. Bu yüzden Müslümanlar, Hindistan'ı kapsayan merkezdeki güçlü bir yönetimde iktidar ortaklığını zorlamakla, zayıf bir merkezi yönetimin, bazılarında Müslümanların çoğunlukta bulundukları güçlü bölgesel yönetimlerin olduğu daha federal bir çözüm arasında seçim yapmak durumunda kalmışlardı. Hindistan'ın çoğu bölgesinde nüfusun karışıklığı yüzünden işleri zorlaşmıştı. Tüm Hindistan Müslüman Birliği, Müslüman Birliği'yle büyük ölçüde Hindu Kongre Partisi'nin eşit ortaklığıyla yönetilecek bir Hindistan federasyonunun parçası olacak, yarı-hükümrان bir Müslüman devletini savunmaya başlamıştı. Yeni Müslüman devletine Pakistan denilecekti.

Daha önce ele aldığımız gibi, sömürge dünyasının büyük bir bölümünde federal yaklaşımlar dayatılıyordu. Bu tür çözümler, hem farklı bölgelerdeki seçkinlerin değişik ölçülerde özerkliğe razı geleceklerini uman imparatorluk hükümetleri, hem de bir ulus-devlet inşasının ulusun kimlerden meydana geldiği konusunda çatışma yaratacağı sömürgeleştirilmiş toplumların politikacıları tarafından zorlanıyordu. Federasyonlar imparatorluğun tamamı için –Fransız Birliği gibi– önerildiği kadar; Hindistan'da, Malaya'da, Çinhindi'nde ve Afrika'nın bazı bölgelerinde olduğu gibi imparatorluğun bir parçası için de ileri sürülmüştü.

Federal çözüm Hindistan'da birçok Hintlinin sadece bağımsızlık değil, ülkeyi

ekonomik ve sosyal dönüşümün taşıyıcısı yapmaya ve uluslar dünyasının bir oyuncusu haline getirmeye ilişkin özelemlerine takılmıştı. Gandi'nin Kongre Partisi'ndeki yoldaşlarından Cavaharlal Nehru güçlü bir merkezi yönetim, Müslüman Birliği'nin lideri Muhammed Ali Cinnah'sa gevşek bir yönetimden yanaydı. Nehru sadece Müslümanların ayrılıkçılığından değil, Hindistan'ın beş yüzün üzerindeki derebeylik saydığı prensliğinin muhtemel özerklik taleplerinden de endişeleniyordu. İmparatorlukların dağılmasına ilişkin daha eski bir örnekle Hindistan arasında benzerlik kuran Nehru, Hindistan'ın –daha sonraları imparatorlukların çok sayıda küçük ve güçsüz devlete dönüşmesinin sonuçlarından korkan Afrika liderlerince kullanılacak olan bir terimle– “Balkanlaştırılmasına” karşı çıkmıştı. Nehru Kongre Partisi'nin, mülk sahibi Müslüman Birliği liderlerine karşı sınıf farkı meselesini ortaya atarak, Müslüman nüfusunun çoğunlukta olduğu bölgelerde Müslüman Birliği'ne verilen desteği azaltabileceğini düşünmüştü. Cinnah da Nehru'nun haklı çıkmasından korkmuştu. Bu mücadele, Hindularla Müslümanların Hindistan'ın birçok şehrinde birbirine girdiği, her yeni bir cenazeye kutuplaşmanın arttığı bir ortamda sürüp gitmişti. 1946'dan itibaren Britanya bu işten mümkün olduğunca daha fazla gürültü patırtıya yol açmadan sıyrılmaya çalışmıştı. Hızla bir çözüm bulmanın baskısı altında kalan çekişen taraflar tek bir konuda anlaşabilmişlerdi: Hindistan ve Pakistan'ın iki ayrı devlet olarak bölünmesinde. Kongre Partisi ve Britanya hükümetinin baskılarının, prenslerin hayati kaynakları kontrol eden yeni bir Hindistan'ın dışında kalma korkusuyla birleşmesi, prensliklerin Hindistan'ın bünyesine katılmaya rıza göstermelerine yol açmıştı.

Hindistan'la Pakistan'ın bölünmesi tam da sömürgeciliğin yenik düşürüldüğü anda yaşanan bir insanlık trajedisiydi. Ağustos 1947'de bağımsızlık ihtimalinin belirlenmesiyle, muazzam bir nüfus ayrışması meydana gelmişti. Toplam on yedi milyon insan yeni sınırı karşılıklı olarak geçmiş; çıkan çatışmalarda her iki taraftan da yüz binlercesi katledilmişti. Sınır anlaşmazlığının yaşandığı Keşmir'se, hâlâ şiddetli bir Hindistan-Pakistan ihtilafı olarak varlığını korumaktadır. Ayrıca Hindistan'da kalan Müslümanlarla Hindu çoğunluk arasındaki gerilimler zaman zaman alevlenmeye devam etmektedir. 15 Ağustos 1947'de, birer ulus olduklarını ileri süren Hindistan ve Pakistan bağımsız devletler haline gelmişti. Ne var ki ikisi de yarım yüzyıldır çoğu Hindistanlı aktivistin uğrunda mücadele ettiği uluslar olamamışlardı.

Kalkımcı İmparatorluklar ve Ülkelerin Kalkınması

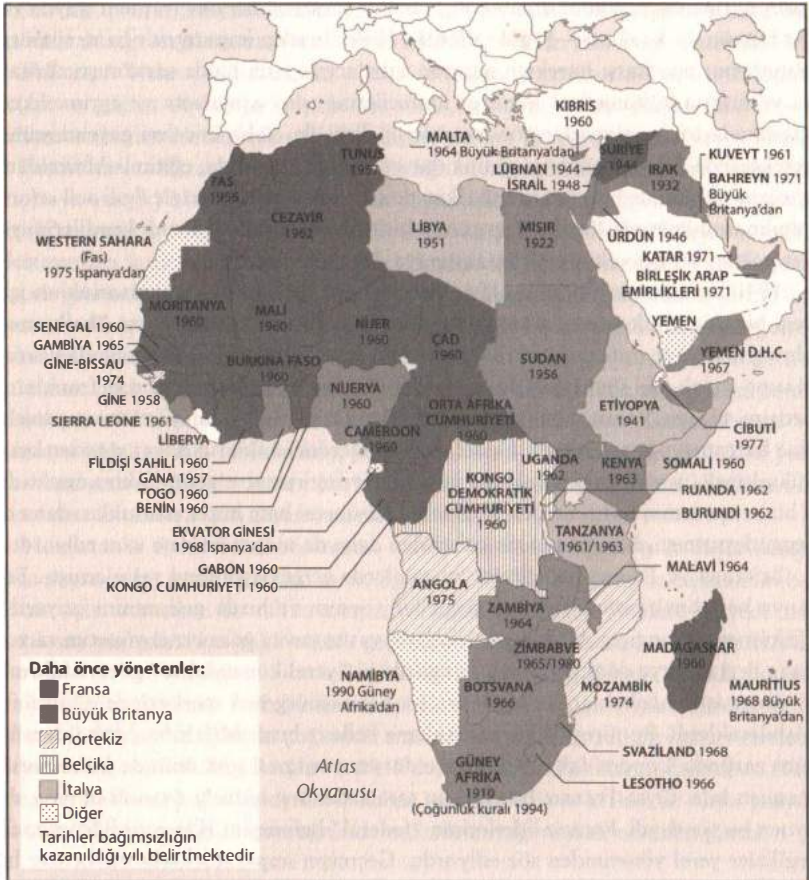
Asya'daki kayıplar ve devam eden mücadeleler bile Avrupalı güçlerin imparatorluktan hemen veya kaçınılmaz bir şekilde vazgeçmelerine yol açmamıştı. Afrika'ysa

imparatorluğa özgü planlarında daha da fazla önem kazanmıştı. Britanya ve Fransa, sanayi tesisleri zarar görmüş ve muazzam borçları olan ülkelere döviz kazandırmak ve ekonomik canlanmalarını teşvik etmek için yegâne çarenin, belki de sömürgelerinde üretilen tropikal malların satışı olabileceğinin farkına varmışlardı. Savaş öncesinde hükümetlerin beyaz adamın hâkimiyetini ve gündelik hayattaki rutin ayrımcılığını kabul etmeye ilişkin –ırk meselesi üzerine yapılan kayda değer tartışmalara rağmen– gönül rahatlığı, Hitler’in ırkçı imparatorluğu ve sömürge nüfuslarını ona karşı harekete geçirme çabalarıyla fena halde sarsılmıştı. Britanya ve Fransa hükümetleri sömürge idarecilerine ırkçı aşağılama ve ayrımcılıktan kaçınmaları için talimatlar göndermişlerdi. İkisi de, daha önceleri gayrimişruluk gerekçesiyle dolaysız yönetim politikalarından dışlanmış olan, eğitilmiş Afrikalılarla görüşme teklifinde bulunmuşlardı. İkisi de sömürge yönetimleriyle ilgili acil reform yapılmasını önermiş, Afrikalıları günün birinde ve bir şekilde kendi kendilerini yönetecekleri bir gelecek umudunu taşımaya davet etmişlerdi.

1940’tan itibaren Britanya, 1946’dan itibaren de Fransa, imparatorlukları için yeni bir ekonomik ve sosyal tasavvur geliştirmişlerdi. Anahtar kelime “kalkınma” olmuştu. İki imparatorluğun hükümetleri de, her sömürgecinin kendi yağıyla kavrulmasına dayalı eski sömürgeci doktrini reddedip, metropollerin sterlin ve franklarını iletişim, ulaşım, konut, okul ve sağlık tesislerinin yanı sıra sanayi ve tarım projelerine harcamayı önermişlerdi. Hedef, sömürgelerdeki hakların hayat standartlarını yükseltmek, ücretli emeğin çalışma şartlarını iyileştirmek ve verimlilikte uzun vadede bir artışa zemin hazırlamaktı. Kalkınma düşüncesi hem imparatorlukları daha da zenginleştirmeyi, hem de politik bakımdan daha da meşru kılmayı vaat ediyordu.

Britanya ve Fransa hedeflerini zıt yönlerde gerçekleştirmeyi tasarlamıştı. Britanya her sömürgesinin kendine özgü bir yöntem ve hızda gelişmesini istiyordu. Hükümet başlangıçta Afrikalı aktivistlere, yavaş yavaş geleneksel yönetim tarzını daha ileri bir şeye dönüştüreceğini öngördüğü “yerel konseylerde” görevlendirmeyi denemişti. Afrikalılar ancak sonraları her sömürgecinin merkezinde güç sahibi olabileceklerdi. Bu süreçle ilgili zamanlama belirsiz bırakıldığı gibi, Afrikalıları bu süre zarfında Londra’daki Parlamento’da yer verilmesi göz önünde bulundurulmamıştı bile. Oysa Fransız liderlerinin tasarladıkları, nüfusla orantılı olmasa da, aynen bu yöneydi. Fransız liderlerinin “federal” kelimesini akla getirdiği noktada, İngilizler yerel yönetimden söz ediyordu. Geçmişin imparatorluklarına benzer bir şekilde Fransız Birliği, tek bir imparatorluk merkeziyle farklı şekillerde irtibatlı farklı türde politik yapılardan oluşacaktı: Avrupa’daki Fransa; topraklarının bütününü Fransa’nın parçası haline getirildiği ancak nüfusunun yurttaşlar ve tebaa olarak bölündüğü Cezayir; sakinlerinin yurttaş sayıldığı Karayipler’deki gibi “eski sömürgeler”; sakinlerinin çoğunun geçmişte tebaa olduğu, Afrika’daki gibi “yeni

sömürgeler”; kendi tabiiyet ve egemenlikleri tanınan, ancak bazı egemenlik haklarını (baskı altında bırakılarak) antlaşma yoluyla Fransa’ya devreden Fas ve Tunus gibi protektoralar; Fransa’nın vesayeti altında, yani manda rejimiyle yönetilen, ilerde kendi tabiiyetleri tanınabilecek eski Alman sömürgeleri.

Harita 13.2 Afrika'da sömürgelerin bağımsızlığa kavuşmaları

1946 Anayasası'yla tüm bu toplumsal yapıların sakinlerinin artık Fransız yurttaşlığı "vasfına" sahip olacağı ilan edilmişti. Bu hüküm, bir on yıl daha genel oy

hakkına dönüşme de, giderek eski tebaanın seçimlere katılma haklarını genişletmişti. Yeni bazı haklar tanındığı gibi, imparatorluk tebaasına farklı muamele yapan kurumlar da ortadan kaldırmıştı: Ayrı adli rejimler, iş kanunlarıyla ilgili farklı standartlar. Yeni anayasa yurttaşlığı, tebaanın evlilik ve miras gibi özel hukuk meselelerinde İslam veya geleneksel hukuk yerine, Fransız medeni kanununa tabi olması şartına da bağlamıyordu. Prinsipte yeni Fransız Birliği çok kültürlü ve eşitçi hale geliyordu.

Bu noktada savaş sonrası imparatorluğa özgü ana ikilemle karşılaşıyoruz: Bir imparatorluk rejimi daha demokratik bir yönetim şeklini, daha incelikli bir egemenlik kavramını benimseyip, hâlâ imparatorluk olarak varlığını sürdürebilir miydi? 19. yüzyılın Osmanlı ve Rus İmparatorluklarındaki gibi sosyal ve kültürel farkları tanıma, imparatorluk çapındaki –daha önceleri büyük ölçüde sadece Batı Avrupalı imparatorlukların Avrupa’daki bileşenlerine mahfuz– yurttaşlık kavramıyla birleştirilebilir miydi? 212’de tüm köle olmayan erkek tebaasını yurttaş ilan eden Roma İmparatorluğu’ndaki –1946 Fransız Anayasası üzerindeki müzakerelerde parlamenterler tarafından örnek gösterilen– durumun aksine, Avrupa’daki yurttaşlık artık geniş ekonomik ve sosyal hakların yanı sıra, politik haklar da sağlıyordu. Metropoliten politik yapının içindeki eşitlik standartları Roma’nın hiyerarşik toplumsal düzenine benzemiyordu. 1940’larda milyonlarca yoksullaştırılmış tebaaya yurttaşlık hakkı tanınmanın bedeli –o dönemdeki yurttaşlık standartlarına dayalı talepler yerine getirildiğinde– çok yüksek olabilirdi. Ayrıca ister Avrupa’daki isterse Afrika’daki Fransız yurttaşlarının olsun, onlarca yıl süren sömürge yönetimi altında edinilen imtiyaz ve otorite, ayrımcılık ve aşağılama alışkanlık ve beklentilerini çarçabuk bir kenara atabilecekleri de kuşkuluydu.

Bu ikilemler savaş sonrası Fransız sömürgeciliğinin şizofrenik niteliğini –bazen Afrikalı veya Asyalı politik aktivistlerle makul müzakereler yaparak bütünleştirici davranmasını, bazen de bir tehdit olarak görülen bir halk kesiminin tamamına acımasızca şiddet uygulamasını –kısmen– açıklamaktadır. Afrikalıların Fransız yasama meclisinde sandalyeleri vardı. Ayrıca Afrikalı işçi sendikaları örgütlenebiliyor, grev yapabiliyor, eşit işe eşit ücret ve sosyal haklar talep edebiliyorlardı. Bununla birlikte Fransız kuvvetleri, 1947’de Madagaskar’daki ayaklanmada, 1946-1954 yılları arasında Vietnam’daki savaşta ve 1954-1962 yılları arasında Cezayir’deki savaşta, halklara karşı aralarına asilerin sızdıkları gerekçeyle topyekûn şiddet uygulamışlardı. Fransızların Cezayir Savaşı sırasında işkenceye başvurmaları skandala yol açmıştı. Fransızlar yine de Cezayir’de bile, Cezayir’in Müslüman Fransız yurttaşlarının Fransız politik yapısının mensubu olmalarının yararlarını görmeleri için –Amerikalıların fırsat eşitliği diye adlandırdıkları– *promotion sociale* programları başlatmışlardı. Bu programlar Fransa’nın metropoliten ve deniz aşırı bölge-

lerindeki işlere ve prensipte özellikle kendi ihtiyaçlarına yönelik sosyal hizmetlere erişimi de içeriyordu.

Fransız Batı Afrika'sının en nüfuzlu liderleri Fransa'nın federasyon projesini, daha sıkı kalkınma planları ve geniş sosyal eşitlik taleplerine taşımışlardı. Bunlardan Senegalli Léopold Senghor, katmanlı bir egemenlik şeklinin peşinden koşmuştu: her bölge seçimle yerel konularda yetkili bir yönetim kuracak; Fransız Batı Afrika'sı yasama ve yürütme organlarıyla bir Afrika federasyonunu meydana getirecek; bu federasyon diğer bölgeler ve federasyonlarla birleşerek, herkesin hak sahibi yurttaşlar olduğu iyileştirilmiş bir Fransız Birliği ortaya çıkacaktı. Birlik icraatlarını dışişleri, savunma, kalkınma ve üzerinde anlaşmaya varılmış işlevlerle sınırlayacak ve her bileşenin ulusal kimliğinin tanındığı bir konfederasyona dönüşecekti. Senghor milliyeti, Senegallilik veya Fildişi Sahili halkından olmak yerine, Afrikalılık veya en azından ortak dil Fransızca'yı konuşan ve Fransız kurumlarının deneyimine sahip Afrikalılık diye göz önüne alıyordu.

Diğer Afrikalı liderlerse, Batı Afrika federasyonunu pas geçip, her bölgenin Fransız Milletler Topluluğu'nun doğrudan üyesi olduğu bir sistemi tercih etmişlerdi. Fransız hükümeti sonuna kadar –maliyeti yüksek– yurttaşlık mantığına dayalı hareket etmekle, ayaklanma ve baskı döngüsü arasında kalarak, bir kapana kısıldığının farkına varmıştı. Üstelik söz konusu döngü, artık sömürgeciliği normal veya kaçınılmaz saymayan uluslararası kurumların ve gözlemcilerin gözleri önünde cereyan ediyordu. 1958'de Fransız hükümeti her Afrika bölgesine, derhal bağımsızlık veya büyük ölçüde özerkliğe kavuşacakları Fransız Milletler Topluluğu'nun parçası olarak kalma seçeneklerini sunduğunda, sadece Gine büsbütün ayrılmayı seçmişti. Ne var ki Afrikalı liderler, kendi aralarında bir federasyon oluşturmanın gerekliliği ve yöntemi üzerinde bir türlü anlaşamamışlardı. Ayrıca Fransa'da fazlasıyla sıkı fıkı bir birliğin yükümlülüklerinden kaçınmaya can atıyordu. Afrikalı liderler gitgide, katmanlı bir egemenlik yerine hükümler devletlerin Fransa'yla ikili ilişkiler kurmasının, içinde bulundukları şartlara daha uygun olduğuna inanmaya başlamışlardı. Buna rağmen, Fransız İmparatorluğu'nun Sahra Çölü'nün güneyinde hükümler ulus-devletlerin kurulmasıyla tasfiyesi ancak 1960'larda tek çıkar yol haline gelmişti.

Britanya'nın daha ademimerkeziyetçi sömürge yapısı, kraliçenin tüm tebaasının eşdeğerliği hakkında benzer tartışmaların yapılmasını teşvik etmemişti. Ancak Britanya da imparatorluğu sürdürme sorunundan kurtulamamıştı. Üstelik bu sorunla, bizzat imparatorluk devletinin kendini yeniden meşrulaştırmak için kullandığı terimlerin –yani kalkınma ve politik katılımın– katbekat sosyal ve ekonomik kaynak ihtiyacı yarattığı bir sırada karşı karşıya kalmıştı. Eğitimli Afrikalıların ihtiraslarını yerel yönetimlere odaklama girişimleri çarçabuk iflas etmişti. Sömürgelerdeki po-

litik partiler ardı ardına her bölgenin yasama ve yürütme organlarına tam katılım talep ederlerken, toplumsal hareketler de daha yüksek işçi ücretleri, daha hakkaniyetli tarımsal ürün fiyatları ve daha fazla eğitim tesisi istiyorlardı.

Ne var ki politik hareketlenme belli (çok da kesin olmayan) sınırların ötesine taş-
tığında, örneğin 1952'de Kenya'da başlayan ve kötülüğüyle en fazla ün salan, Mau
Mau Olağanüstü Hali¹ denilen ayaklanmaya sömürge hükümeti, toplu bir şekilde
gözüaltına alma ve esir kamplarına hapsedme, işkence altında sorgu, en ufak bir hu-
kuka uygunluk denetiminin olmadığı idam cezası ve köylerin zorla boşaltılmasıyla
karşılık vermişti. Oysa Britanya, o zamana kadar, Altın Sahili'nin işçilerinin seçim-
le gelen Afrikalı politikacılar tarafından yönetilmesini ve 1957'de kazanacağı ba-
ğımsızlık statüsünü gerçekleştirme yolunda ilerlediğini de kabul etmişti. 1957'den
itibaren Londra'daki resmi görevliler, Paris'teki meslektaşları gibi sömürge toprak-
larıyla ilgili maliyet-kazanç analizi yapıyor ve çoğu sömürge halkının bağımsızlık
için "hazır" olup olmadığı belirsizliğini korusa da, Afrikalı liderlerle bağımsızlık
ertesi dostane ilişkiler geliştirmenin, sömürgeleri elde tutmaya çalışmaktan daha
düşük bir maliyete yol açacağı sonucunu çıkarıyorlardı.

Kwame Nkrumah –Gana diye yeniden adlandırılan– Altın Sahili'nin çığır açan
bağımsızlığına öncülük yaptığında, bir Afrika Birleşik Devletleri çağrısında bulun-
muştı. Ancak Afrika 1783'te bağımsızlığına kavuşan Kuzey Amerika kolonilerinin
yolunu tutmamıştı. 1950'lerin ortalarında, aktivistler somut yapılara ve egemenli-
ğin geç de olsa teker teker bölgelere devredilmesinin sağladığı imkânlarla odaklan-
dıkça –Afrika'nın diasporadakilerle birliğini savunan ama bunu politik kurumlara
dönüştüremeyen– eski usul Pan-Afrikanizm gücünü kaybetmişti. İlk kuşak Afrikalı
liderler hükümler devletlerdeki politik aygıtlara ve himayecilik fırsatlarına o kadar
bağlanmışlardı ki, devletlerarasındaki işbirliğinin ancak yaptırım gücü olmayan
şekilleri üzerinde anlaşmaya varabilmişlerdi.

Eski Britanya İmparatorluğu'nda bile, kucaklayıcı bir tür yapıyı koruma ça-
baları yüzünden, ulusal devletlere karşı yaklaşımlar da yumuşamıştı. II. Dünya
Savaşı'ndan sonra, Büyük Britanya'da sömürge ve dominyonların imparatorluğu
kurtarmadaki hayati rollerinin adamaklı farkına varılmıştı. Dominyonlar kendi
ulusal yurttaşlık statülerini kesinleştirdikçe, Britanya da 1948'de bir tür impara-
torluk yurttaşlığı kavramı geliştirmişti. İmparatorluk yurttaşlığı, sömürge tebaasını
da içerecek şekilde, her dominyondaki doğuştan kazanılan yurttaşlığın türeviydi.
Bu mevzuatla hem sömürgeler hem de dominyonlardan gelen insanlar, Fransız Bir-
liği yurttaşlarının Avrupa'daki Fransa'ya giriş haklarına benzer şekilde, Britanya
Adaları'na vizesiz giriş ve bu adalarda ikamet hakkına sahiptiler.

1 Mau Mau Ayaklanması diye de bilinir. (çev.)

Sömürgelerden beyaz olmayanların gelişinin hem Fransa hem de Britanya'da endişe yaratmasına rağmen, bir süre için imparatorluğa özgü mantık ırka ilişkin olanına baskın çıkmıştı. Eski sömürge yurttaşlarının Britanya ve Fransa'ya giriş hakları söz konusu sömürgeler bağımsızlıklarını kazandıktan sonra da birkaç yıllığına korunmuştu. Ne var ki sömürgeler bağımsız devletler haline geldikçe ve imparatorluğu bir federasyona dönüştürme ihtimalleri suya düştükçe, Fransa ve Britanya gittikçe daha katı bir şekilde Avrupa odaklı hareket etmeye başlamışlardı. Eski sömürgelerden göç edenlerin mukimlerini daha karışık hale getirmesine rağmen, zaman içinde çekirdek nüfuslarının etrafına daha kesin bir ulusal sınır çizmişlerdi. İmparatorluk yurttaşları "göçmenlere" dönüşmüş ve 1970'lerde, iki ülke de daha dışlayıcı bir politik yapıya doğru yöneldikçe, bu tür göçmenler Fransa ve Britanya'ya girerken gitgide daha fazla engelle karşılaşmışlardı.

Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da durum sömürgelerdekiyle pek aynı değildi. Ayrıca imparatorluktan kopuş rotası da Sahra Çölü'nün güneyinde izlenen yoldan farklıydı. İmparatorluk özellikle –Fransa'nın ayrılmaz parçası kabul edilen– Cezayir'de kanlı bir şekilde sona ermişti. Çevresi geniş yerleşimciler ve onların Fransız ordusuyla iş çevrelerindeki müttefikleri, Fransa'nın hem maliyet ve kazanç hesabını soğukkanlılıkla yapmasını, hem de Batı Afrika'daki gibi bu işin içinden sıyrılmanın bir yolunu bulmasını veya tüm Cezayirli yurttaşları Fransa'yla iyiden iyiye bütünleştirme sözünü yerine getirmesini zorlaştırmıştı. Fransız Devleti'ne zaten düşmanca hisler besleyen Cezayirli aktivistler –sınıf mücadelesi, diğer Kuzey Afrikalılarla yan yana yürütülen İslami aktivizm, bir tür Fransız federasyonu içinde ulusal özerklik veya tam bağımsızlık gibi– çekişen stratejiler yüzünden bölünmüşlerdi. 1950'lerin başlarında Ulusal Kurtuluş Cephesi (FLN) bağımsızlık hedefi etrafında birleşmişti ama hareketin içindeki keskin ayrılıklar devam etmişti.

FLN'nin silahlı mücadelesiyle, devletin karşı terörü Akdeniz'in iki yakasında da cumhuriyetçi Fransa'nın temellerini sarsan bir ihtilafın fitilini ateşlemişti. Charles de Gaulle 1958'de hükümeti ayakta tutabilmek için savaş kahramanı olmasından kaynaklanan itibarını riske atmak zorunda kalmıştı. Fransız ordusu, uyguladığı terör ve işkence sayesinde, savaşın başlıca muharebelerinden galip çıkmış, FLN'yi Cezayir'in sınırlarına kadar sürmüştü. Ancak bunlar, kazananın da ağır kayıplar verdiği Pirus¹ zaferleriydi. Bu zaferler ne varlığını sürdürebilecek bir toplum yaratmış, ne de Fransızları dahil çoğu sömürgecinin bağımsızlığına kavuştuğu bir dünyada, Fransız Devleti'ni politik bakımdan savunulabilir bir konuma taşımıştı. Milliyetçi ve solcu çevreler, FLN'yi bir sömürgecilik karşıtı hareket örneği olarak mitleştirmişlerse de, FLN aslında 1962'deki başarısını büyük ölçüde –gençlikle

1 Pyrrhus veya Pyrrhos diye de bilinen Epir kralı. (çev.)

şiddet dışı yöntemlerle– buna zemin hazırlayan diğer hareketlere borçluydu. Daha- sı sömürgeci zulmünün üstesinden gelme hiç de birleştirici olmamıştı: FLN o kadar çok sayıda farklı özgürleşmiş toplum tasavvurunu ve o kadar çok sayıda birbiriyle çekişen fraksiyonu barındırıyordu ki, Fransızların Cezayir’in bağımsızlığını tanı- masının üzerinden daha haftalar geçmeden iç savaş patlak vermişti.

Cezayir’in bir sömürge olmadığına ısrar eden Fransız liderleri, meydana gelen- leri artık –Fransa’nın başkalarına hükmetmekten vazgeçmesi– “bağımsızlaştırma” diye zihinlerinde yeniden kurguluyorlardı. Cezayir’deki yerleşimci nüfusunun ne- redeyse tamamının –Fransız liderlerinin hiç beklemediği bir şekilde– toplu göçü, sömürge toplumunun bu parçasında sömürgelere özgü ayrıma ilişkin ikilik baki- mindan, korkulanan başa geldiğini açıkça belli etmişti.

Eğer Cezayir’in Fransa’yla bütünleştirilmesi hayali, dolambaçlı bir imparator- luktan kopuş rotasını tayin ettiyse; 1922’den itibaren kâğıt üstünde bağımsız olan Mısır da bir başka engebeli yol izlemişti. Britanya savaş sırasında Mısır’ı az daha yeniden sömürgeleştirecekti. Savaş ertesi 1952’de Britanya’yla işbirliği yapan zayıf bir monarşik hükümet, genç subayların darbesiyle devrilmiş ve lider olarak ortaya Cemal Abdülnâsir çıkmıştı. Nâsir, imparatorluk karşıtı duruşuyla, dünya çapında sömürge ve eski sömürge topraklarındaki birçok gencin zihnine girmiş, tahayyül- lerini esir almıştı. 1956’da Süveyş Kanalı’nı ilhak etmişti. Fransa, Büyük Britanya ve İsrail Mısır topraklarını işgal ederek tepki vermiş; Birleşik Devletler’se –Mısır’ın Sovyet kampına sürükleneceği korkusuyla– hepsini oyuna getirerek, Nâsir’i bir ol- dubittiyle karşı karşıya bırakmış, Fransa ve Britanya’ysa utanacak duruma düş- müştü.

Başarısızlığa uğrayan, Nâsir’ın yönetimindeki Mısır’ı işgal harekâtı 29 Ekim 1956’da başlamıştı. 4 Kasım’daysa Sovyet ordusu, Sovyet tahakkümüne karşı girişilen geniş çaplı bir ayaklanmayı bastırmak üzere Macaristan’ı işgal etmişti. SSCB bir hafta içinde acımasız bir şekilde yeniden düzen sağlamıştı. İki işgalin aynı zaman diliminde çıkışması muhtemelen ikisine de gösterilecek uluslararası tepkilerin sesini kısmıştı. Bu durum yine de imparatorluklar dünyasının bir dönüm noktasında olduğunu ortaya çıkarmıştı. Süveyş fiyaskosu çoktan olup biten bir şeyin –batı Avrupalı sömürgeci güçlerin zora başvurma kapasiteleriyle politik oto- ritelerini kaybetmelerinin– işaretiydi. Oysa Macar Devrimi ve bastırılması, Sovyet hâkimiyetindeki Doğu Avrupa’nın, 1961’de Berlin Duvarı’nın örülmesi, 1968’dey- se Çekoslovakya’daki liberalleşme hareketinin ezilmesiyle vurgulanan güç ilişki- lerini açığa çıkarmıştı. 1956’nın iki krizi de en kaba haliyle imparatorluk gücünü gözler önüne sermişti: Birinde altının ne kadar oyulduğu, diğerindeyse ne kadar acımasızca baskıcı ama manevi otoritesinin de ne kadar azalmakta olduğu su yü- züne çıkmıştı.

Sömürgeci imparatorlukların zayıflaması, bağımsız devletlerin liderlerinin uluslararası düzene yeni bir şekil vermeye çalışmaları için meydan açmıştı. 1955'te Devlet Başkanı Sukarno, Endonezya'nın Bandung şehrinde yeni bağımsızlığa kavuşmuş devlet başkanlarının katıldığı bir konferansa ev sahipliği yapmıştı. Konferansa katılanlar hem Amerikan hem de Sovyet tahakkümüne alternatif olarak "üçüncü dünya" fikrini ortaya atmışlardı. BM oylamalarında, ticarette işbirliği ve saldırılara ortaklaşa karşı koyma gibi konuların hepsi gündeme alınmış gibiydi. Görünüşe bakılırsa anti-emperyalist bir blok olarak hareket edecek hükümler dev-letler dünya politikasını dönüştüreceklerdi.

Ne var ki üçüncü dünya ülkelerinin yatay birliği, zengin devletlerle yoksul olan-ların liderleri arasındaki dikey bağlantıların yerini alamamıştı. Sömürgelerin bağım-sızlığa kavuşma şekli geniş çaplı birlikleri ihtimal dışı bırakıyordu: Sahneden inen güçlerle sahneye çıkan liderler arasındaki pazarlıklar, ikincilere o kadar zayıf bir zemin bırakmıştı ki, bunların içinden çok azı ulusal egemenliğin araçlarından elini çekmeye istekliydi. Eski sömürge devletleri iç ve dış düşmanlara karşı dış yardım veya askeri destek arayışında olmuş; hükümdarları da genellikle eski sömürgeci güç-lerin liderleriyle bağlarını korumuşlardı. Yoksul ülkelerin acilen, benzer yetersizlik-lerle karşı karşıya kalan ülkelerin desteğinden çok, zenginlerin ellerinden tutmasına hatta zenginlerle himaye ilişkilerine ihtiyaçları vardı. Politik kozlar, imparatorluğa özgü simetrisizliği üçüncü dünya dayanışmasına dönüştürmek için kırılmıştı.

Her şeye rağmen II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dünya düzeninin normatif te-melinin dönüşümü, sömürgelerin bağımsızlığa kavuşmalarıyla ilgili şablona aykırı davrananlarca izlenen rotalardan bellidir. Güney Afrika ve Rodezya'daki (bkz. Ha-rita 10.3) ırkçı tahakkümün kökenleri sömürge geçmişlerinde yer alsa, ırkçı ideo-lojileri ve ayrımcılık yöntemleri pekâlâ sömürgeci egemenlik repertuarının parça-sı olsa da, 1960'lardan itibaren ırkçı düzen müdafaası imparatorluk terimleriyle değil, ulusal terimlerle yapılmak zorundaydı. 1910'dan itibaren özerklik kazanan Güney Afrika, egemenlik haklarında ısrar etmiş, siyahlara oy hakkı tanımamış, fark gözetmeyi "ırkların ayrı gelişmesi" diye savunmuştu. 1960'da da İngiliz Mil-letler Topluluğu'ndan çekilmişti. Onlarca yıl Britanya İmparatorluğu bünyesindeki kısmi özerkliklerini siyahların kayda değer bir politik role sahip olmamaları için kullanan Rodezyalı beyazlarsa, 1965'te Büyük Britanya'dan tek taraflı bağımsızlık-larını ilan etmişler ve beyaz tahakkümünü on beş yıl süreyle egemenlik hakkı diye savunmuşlardı. Portekiz'se açık açık bir imparatorluk olarak kalmıştı. Yurtiçinde demokrasi yoktu. Bu yüzden metropoliten ve sömürge yönetimi arasındaki gerilim o kadar da göze çarpmamıştı.

Bu rejimlerden hiçbirisi sömürgelerin bağımsızlığa kavuşmalarının bulaşıcı niteli-

ğinden kurtulamamıştı. Portekiz sömürgeleri Gine-Bissau, Angola ve Mozambik'teki kurtuluş hareketleri, bağımsız komşularından ilham aldıkları gibi, komşuları onlara kol kanat da germiş, uzun süreli ve zorlu bir gerilla mücadelesi yürütmüşlerdi. Afrika'daki Portekiz İmparatorluğu'nun sonu-beş yüzyıldan sonra-nihayet 1974'te gelmişti. Gerillaları ezmekle görevlendirilmiş ordu bu rolüne isyan etmiş, anayurdu faşist diktatörlükten, kolonileri de sömürgecilikten kurtarmıştı. Avrupa'daki Portekiz'i hayatlarında görmemiş yerleşimcilerin çoğunluğu anayurda "dönmüştü". Fransa ve Britanya'ya benzer şekilde Portekiz de, kendini bir imparatorluk gibi görmekten vazgeçtiği an, daha fazla ulusal ve daha fazla Avrupalı olmuştu.

En büyük beyaz nüfusa ve en güçlü ulusal geleneklere sahip Güney Afrika, herkesten fazla ayak diremişti. Beyazların Hristiyanlığı ve Batı medeniyetini temsil iddialarına rağmen, demokratik prensipleri dünya kamuoyu önünde ve siyah Güney Afrikalılar arasında başarıyla savunan, Afrika Ulusal Kongresi, yani ANC'ydi. ANC, Güney Afrika'yla yapılan ticaretin, spor karşılaşmalarının ve kültürel mübadelelerin boykotunu da kapsayacak bir şekilde, daha önce bağımsızlığını kazanmış devletler ve denizasırlı ülkelerdeki hareketler tarafından desteklenmişti. Beyazlar ideolojik ve sosyal tecride katlanmakta zorlanmış; Güney Afrika şehirlerindeki şiddet yüzünden hayat yaşanmaz bir hal almıştı. 1652'deki ilk beyaz yerleşimiyle başlayan, geç 19. yüzyılda ırkçı bir kapitalizm şeklinde gelişen, 20. yüzyılda da beyazların hüküm sürdüğü bir ulusal sisteme dönüşen süreç, 27 Nisan 1994'te nihayet sona ermişti. Siyah Güney Afrikalılar özgürce liderlerini seçmek üzere sandık başlarına akın etmişlerdi. Endonezya, Cezayir, Angola ve Mozambik'teki yerleşimcilerin aksine, beyazların büyük çoğunluğu Güney Afrika yurttaşı kalmıştı. Ne var ki Güney Afrika'daki politik eşitliğin ekonomik ve sosyal adalete dönüşümü hâlâ, diğer Afrika ülkelerinin eski sömürgeci güçlerle tam eşitlik arayışları gibi, kolay kolay elde edilemeyecek bir hedef olarak varlığını sürdürmektedir.

İmparatorluğun ismi kadar esası da değişmişti. Fransa, Britanya, Hollanda ve Belçika, sadece mevcut egemenliklerinden vazgeçmekle kalmamış, geçmişle ilgili sorumluluklarını da başlarından atmışlardı. Sömürgelerinin bağımsızlığa kavuşmasıyla "sömürgelerinden kurtulmuşlardı". Eski sömürgeleri artık kendi sorumluluklarını üstlenmişlerdi. Ayrılan devletler medet umabilirlerdi ama buna hakları yoktu. Birleşik Devletler ve SSCB, bağımsızlıklarını yeni kazanmış devletlere kur yaptıkları gibi, onlara karşı güç de kullanmışlardı. Ancak onlar da ayartma, belirli aralıklarla istila ve askeri güçlerini yağmanın sonuçlarının sorumluluğunu almaktan kaçınmışlardı. Birleşmiş Milletler hükümlerine devletlerin eşdeğerliliği dünyasının yaygın bir şekilde kabul gören sembolü haline gelmişti. Eşdeğerlilik hayal ürünüydü, ancak birçok politik masal gibi onun da maddi sonuçları olacaktı.

Ortadoğu'da İmparatorluk Sonrası Düzenin Engebeli Yolu

II. Dünya Savaşı sonunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapça konuşan vilayetlerde yüzyıl boyunca sürdürdüğü politik düzenin yerini alacak yeni bir düzen kurma sorunu hâlâ üstesinden gelinemez gibi görünüyordu. İki savaş arasında Suriye, Filistin ve Irak'ta isyanlar baş göstermişti. İngiliz ve Fransız politikaları manda rejimi uyguladıkları ülkelerde, ne baştan aşağı sürdürülebilir bir denetim yapısı yaratabilmişler, ne de katılımcı özerk bir yönetime çıkan bir yol çizebilmişlerdi.

Britanya tarafından kral tayin edilen Hüseyin'in oğulları, savaştan önce Irak'ta savaştan sonra da Ürdün'de kanunen egemenlik sahibi olmuşlardı. Vichy rejimi savaş sırasında, bölgede Britanya'ya karşı destek kazanmayı uman (ama pek başarılı olamayan) Nazilerle işbirliği yaparak, Fransız mandası Suriye ve Lübnan'ı bağımsızlığa doğru itmişti. Özgür Fransa da bağımsızlık sözleri vermiş, ancak yerine getirmemek için elinden geleni ardına koymamış ve Nazilerin eline geçmemesi için –İngilizlerin yardımıyla– bölgeyi işgal etmişti. Hem Suriye, hem de Lübnan liderleri, bağımsızlığa vazgeçemeyecekleri kadar yaklaşmışlar ve savaş ertesinde, eskiden vesayeti altındaki ülkelerle işbirliği ilişkileri geliştirebileceğine umut bağlayan Fransa hükümetine manda yönetimin sona erdirilmesini kabul ettirmişlerdi.

Yahudi Soykırımı sırasında ve sonrasında tırmanan Yahudi göçüyle birlikte Filistin, mandater gücün diken üstünde oturduğu bir sorun hâlini almıştı. Yahudi ve Arapların birbirlerine ve Britanya yönetimine karşı uyguladıkları şiddetle desteklenen talepler Britanya'nın yakasını bırakmamıştı. Britanya hükümeti 1948'te, meydana gelişinde sorumluluğu olan durumdan elini ayağını kesmiş; aynı topraklar üzerinde hak iddia eden, eşitsiz imkânlarla sahip iki milliyetçi projeyi ortada bırakmıştı.

1950'lere gelindiğinde Suriye de Irak da, gitgide zayıf ve himayeye muhtaç devletlerden, büyük güçlerin entrikalarının ortasında kalmış, otoriter devletlere dönüşmekteydi. Lübnan, 1970'lere kadar cemaatler arası bölünmelerin üstesinde gelebilmiş, buna rağmen kısmen İsrail-Filistin ihtilafının yayılma etkileri yüzünden iç savaş yaşamış, ayağa kalkmış ama sorunlar nüksetmişti. Liderlik için çekişen tüm gruplar –Marunî, Hristiyan, Sünni, Şii, Dürzî ve benzeri– imparatorluk öncsinden kalma bir bataklıkta faaliyet gösteriyorlardı. Cemaatler ve coğrafi sınırlar uyuşmuyor; kudret simsarlarının her biri, hem diğerlerinin devlet üzerindeki nüfuzundan, hem de görebilecekleri dış destekten korkuyordu. Dünya hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun baştan savma bir şekilde parçalanmasıyla ortaya çıkan sonuçların cezasını çekmektedir.

Geçmiş imparatorlukların halefi olmaktan göğsü kabaran bağımsız İran'aysa, petrolü yüzünden yabancı güçler göz koymuştu. İran'ın hükümdarları İngiliz ve

Amerikan petrol şirketleriyle anlaşmalar yapmışlardı, ancak seçilmiş hükümet daha bağımsız bir yol izlemeye kalkıştığında, 1953'te Amerikan ve İngiliz istihbarat teşkilatları tarafından tezgâhlanan bir darbeyle düşürülmüştü. Suudi Arabistan'daki otoriter krallar Batılı güçlerden önemli ölçüde destek görmüşlerdi. Amerikan petrol şirketleri, ABD Hava Kuvvetleri'nin kanat girmesi sayesinde, Suudi Arabistan'da içinde çevreden yalıtılmış anklavlar kurmuşlardı. Ne var ki ne petrol şirketleri, ne de Birleşik Devletler, Arap liderlerinin petrolün sağladığı "rantlarla" yaptıklarını kontrol edebilmişlerdi. Söz konusu rantlar, katı İslami görüşlere sahip, "Batılı" politik fikirleri reddeden, iktidara sımsıkı sarılan bir Suudi hanedanının finansmanına imkân vermişti. Suudiler, Müslüman dünyasındaki İslami eğitim ve hayır işlerini destekledikleri gibi, Amerikan liderleriyle diğerlerinin artık dünya düzenini tehdit eden en büyük tehlike saydıkları, İslamcı ilişki ağlarının gelişmesine de yardımcı olmuşlardı. Ortadoğu onlarca yıl monarşik veya askeri hükümdarlarla sivil yöneticiler, çeşitli dini gruplar, demokrasi partizanlarıyla otoriter yönetim yanlıları, milliyetçi seçkinlerle dış güçler ve sermaye şirketleri arasındaki ihtilaflara sahne olmuştu. Bölgedeki çatışmaların büyük bölümünün finansman kaynağı endüstrileşmiş devletlerin kaba petrol iştahlarıydı.

YENİDEN PAYLAŞILAN BİR DÜNYA MI? DOĞU VE BATI, KUZEY VE GÜNEY, BATI VE GERİSİ

Sömürgeci imparatorlukların sonu yeniden güç bloklarının ortaya çıkmasıyla çakışmış, bunlar da sırayla yeni çatışmaları doğurmuşlardı. Sömürgeci ve sömürgecilik karşıtı, komünist ve antikomünist ihtilaflar hiçbir zaman birbirinden bağımsız değildi, ancak bunlar birbirlerine indirgenebilir de olmamışlardı. I. Dünya Savaşı ve Bolşevik Devrimi'nin harekete geçirdiği, II. Dünya Savaşı'nın, sömürgelerin bağımsızlığa kavuşmalarının ve 1948'de başlayan Soğuk Savaş'ın hızlandırdığı değişimler, birkaç imparatorluk gücünün hâkimiyetindeki dünyayı iki kutuplu hale getirmişti. Ne var ki 20. yüzyılın bu şekilde tasviri konuyu yeniden gözden geçirmeyi gerektirmektedir: Hiçbir süper güç bağımlı devletlerini keyfince şekillendiremediği gibi, iki kutuplu dünya simetrik de değildi.

Sovyet Usulü Kalkınma ve İmparatorluk

1943 ila 1945 yılları arasında Stalin, Churchill ve Roosevelt, zafer sezgisiyle, Avrupa'nın haritasını yeniden çizmişlerdi. Stalin sonradan "Doğu Avrupa" diye

adlandırılan bölgeyi kontrolü altına almakta ısrarlı olmuş ve amacına ulaşmıştı. Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Romanya, Balkanlar ve Baltık çevresindeki devletler Sovyet nüfuz alanına katılmıştı. Almanya, muzafferlerin gücünün ve ahenksizliğinin pervasızca sergilendiği bir gösteriyle İngiliz, Fransız, Amerikan ve Sovyet işgali altında kalacak dört ayrı bölgeye taksim edilmişti. Doğudaysa, Japonya'ya karşı savaşa son andaki katılımının ödülü olarak, Sahalin Adası'nın güney yarısıyla, Kuril Adaları SSCB'ye bırakılmıştı.

Avrupa'da imparatorluklara özgü taksimatı, I. Dünya Savaşı'ndan sonra ulusallaşmış devletlerin kurulması ve Nazilerle müttefiklerinin canice eylemleriyle kısmen saflaştırılmış halkların, yeni bir saflaştırılma devresi takip etmişti. Yüz binlerce Polonyalı sınırları epeyce genişlemiş Sovyet Ukraynası'ndan zorla çıkarılarak, sınırları batıya kaydırılan Polonya'ya gönderilmişti. Türkler yeniden Bulgaristan'dan sürülmüştü. Doğu, Orta ve Güneydoğu Avrupa'daki Almanca konuşan nüfus da Almanya'ya kovulmuştu. Kâğıt üstünde tek-etnikli bölgelerin meydana gelişi, ulusların doğal bir evrimle devletlere dönüşmesi değildi. Aksine şiddete dayalı, defalarca tekrarlanan ve hâlâ bitmemiş bir etnik temizlik süreciydi.

Kızıl Ordu'nun Doğu Avrupa'da Nazilerin defterini dürmekteki başarısı Stalin'e, çarlık dönemi toprakları yeniden ele geçirme, hatta ötesine yayılma fırsatı verdiği gibi, imparatorluğa özgü bir şekilde hâkimiyeti genişletmenin zorluklarının tadına bakmasını da sağlamıştı. Kızıl Ordu tarafından kurtarılan –genellikle insafsızca saldırılan ve yağmalanan– bölgelerdeki, sosyal demokrat olanları dahil, birden fazla politik hareketin dayanma gücü, komünizmin seçim yoluyla galip gelemeyeceğini açığa çıkarmıştı. Savaş sonunda doğrudan doğruya Sovyetler Birliği'ne katılan bölgelerdeki (Estonya, Letonya, Litvanya ve Doğu Ukrayna'daki) direniş hareketleri Sovyet hükümranağına meydan okumuşlardı. Stalin'in bakış açısına göre zaferden sonra yurtlarına dönen Sovyet askerleri de tehlikeliydi. Kapitalist Avrupa'daki insanların evleri ve sahip oldukları Sovyet standartları bakımından inanılmayacak ölçüde lüksü.

Stalin'in tüm bunlara gösterdiği tepki disiplindi: Doğu Avrupa'nın yeni “halk demokrasilerinde” tek parti yönetimi, yurtlarına iade edilen savaş esirlerini çalışma kamplarında tutma, potansiyel muhaliflerin hapsi veya idamı, sakıncalı nüfusların sürülmesi ve yeniden iskânı, diğer tarafla ilgili haber alma imkânlarının ortadan kaldırılması. SSCB içindeyse geleneksel hassas bölgelerdeki insanların yerlerini değiştirme aracı kullanılmıştı: Etnik Ruslar Baltık cumhuriyetlerine yerleştirilmiş ve savaş öncesi buralarda yaşayanların yüzde yirmi beşi bölgeden çıkarılmıştı. Kırım'da ikamet eden Tatar ve diğer gruplarsa Kazakistan ve Sibirya'ya sürülmüştü. Parti SSCB'deki “kozmpolitlere”, özellikle Yahudilere karşı kampanya başlatmıştı. Savaş sonradan efsanevi bir dayanışma vakasına dönüştürülse de, Stalin

Resim 7

Avrupa'nın yeniden paylaşımı. Askeri danışmanlarıyla birlikte, Avrupa'nın gelecekteki politik düzenini tartışmak üzere, Şubat 1945'te Yalta'da bir araya gelen Winston Churchill, Franklin D. Roosevelt ve Joseph Stalin. Library of Congress.

muzaffer subayların gereğinden çok göklere çıkarılmamasını sağlama almıştı. Köylülerin hane halkı başına tahsis edilen arazileri küçültüldüğü gibi, kolektif çiftliklerde çalışmaları karşılığında aldıkları maaşlar da düşürülmüştü. Bu durumun 1946'daki açlığın yıkıcılığında payı vardı. Cebri çalıştırma yeniden inşa sürecinin başlıca araçlarından biri olmaya devam etmiş, Gulag'ı milyonlarca yeni mahkûmu içine çekmişti.

SSCB'nin dışında Stalin'in Doğu Avrupa imparatorluğunun devletleri, şeklen hükümrانmış gibi davranmayı sürdürürken, fiilen Sovyet tahakkümüne boyun eğmişlerdi. Sovyet tipi imparatorluk, her bir komünist liderliğin Tony Judt'ın dediği gibi "tıpkı devletler" kurmasını gerektiriyordu. Her halk demokrasisinin SSCB'yle şeklen aynı bir resmi yapısı vardı; resmi görevlilerin hiyerarşisini, emirleri partilerinden alan komünistler kontrol ediyordu; her parti liderleri kümesini Moskova'daki Komünist Parti yönlendiriyordu. Tıpkı devletlerin idarelerinde kendi nüfuslarından olanlar çalıştırılıyordu. Yerli araçlardan bu şekilde yararlanılması, SSCB ulusal cumhuriyetlerindeki Sovyet "halklarının" yönetim şeklinin kopya edilmesi idi. Stalin Doğu Avrupa'da sadakati sağlama bağlamak için yurtiçindeki yöntemlerin benzerlerini kullanmıştı. 1940'ların sonlarıyla 1950'lerin başlarında Çekoslovakya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan ve Polonya'da güvenilir emir kullarından oluşan yeni hempa grupları yaratmak üzere komünist liderler arasında

1 Gulag: *Glavnoye upravleniye ispravitelno-trudovih lagerey* (Çalışma Yoluyla Islah Kampları Genel Yönetimi) (çev.)

temizlik yapmıştı. Ayrıca bu partilerdeki Yahudiler ya ihraç edilmiş ya da rütbeleri indirilmişti. Sovyet bloğunu ayakta tutmak için de üç yeni örgüt kurulmuştu: Parti aygıtlarını birleştiren Kominform (Komünist ve İşçi Partileri Enformasyon Bürosu), ekonomik meseleler için Comecon (Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi) ve bir askeri ittifak olan Varşova Paktı.

Soğuk Savaş'ın yarattığı bölünmenin diğer tarafındaysa, Amerikalıların güçlü katkısıyla, eskiden çatışan güçlerin askeri politikalarının eşgüdümünü sağlamak ve uluslararası kapitalizmin potansiyel olarak anarşik tabiatını düzene sokmak için NATO ve uluslararası mali örgütler yaratılmıştı. Komünist blok, Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'daki sanayileşmiş ülkelerin ekonomik dinamizmi ve refahıyla boy ölçüşemiyordu ama nükleer silah tehdidi, gergin bir barışa yola açan yeni bir tür dengeleyici halini almıştı. Her şeye rağmen iki süper güç de eski imparatorluklardan doğan zayıf devletleri yönetmekte zorlanmış, Soğuk Savaş çoğunda el yakmış ve çoğu kez şiddete başvurulmuştu. 1950'lerden 1980'lere kadar, uluslararası ilişkilerin zeminini iki egemenlik kutbu arasındaki gerilimler belirlemişti.

Ne var ki dünyanın en büyük güçlerinden biri dağılmaktan kurtulamadı. SSCB'nin nasıl çözüldüğünü ve 1989-1991 yıllarından sonra yeni devletlerin nasıl şekillendiğini anlamamızı sağlayacak olan, imparatorluklara özgü politikadır.

Birincisi, savaş sonrasında yayılan Sovyet egemenliğinin, tek parti devletinin kontrol edebileceğinden katbekat fazla olduğu anlaşılmıştı. Stalin'in ordularının bünyeye kattığı toplumların ekonomik kurumları hem farklı, hem de savaş öncesi Sovyet topraklarındakilerden çok daha verimliydi. Komünist Avrupa'daki çoğu insan, doğularındaki çağdışı saydıkları bir ülkenin tahakkümüne öfke duyuyordu. Komünizmi ıslah etme ve Sovyet hâkimiyetinden kurtulma girişimleri, Yugoslavya, Macaristan, Çekoslovakya ve en çarpıcı şekilde Polonya'daki savaş sonrası döneme nokta koymuştu. Nitekim duyarlı Gorbaçov'u etkisi altına alan, köhne Sovyet imparatorluğunu daha iyi bir şeye dönüştürme arzusu Doğu Avrupa'dan çıkmıştı.

İkincisi, Sovyet ekonomik sisteminin üzerindeki, savaş sırasında ve kaynakları askeri ve bilimsel kuruluşların yanı sıra, yaygın Sovyet eğitim sistemine yönlendirmekte işe yarayan devlet tekelinin, insanların değişen ihtiyaçlarını karşılamaya uygun nicelik ve nitelikte üretim kabiliyetinden yoksun olduğu ortaya çıkmıştı. Zaman içinde "gayriresmi" ekonomi, nüfusa erzak sağlamakta, hatta "resmi" (devlet) işletmelerinin faaliyetlerinin sürmesinde elzem bir rol oynamaya başlamıştı. Dahası komünist tekel yozlaşmaya açıktı. Sovyet cumhuriyetlerindeki seçkinler, Kafkaslar ve Orta Asya'dakiler dahil, parti ve parti dışı piramitlerini şahsi iktidarlarının kalelerine dönüştürmüşlerdi.

Üçüncüsü, imparatorun kişiliği önemliydi. 1953'te Stalin'in ölümünden sonra partinin üst düzey liderleri, birbirlerini öldürmekten vazgeçip, kendilerini ve

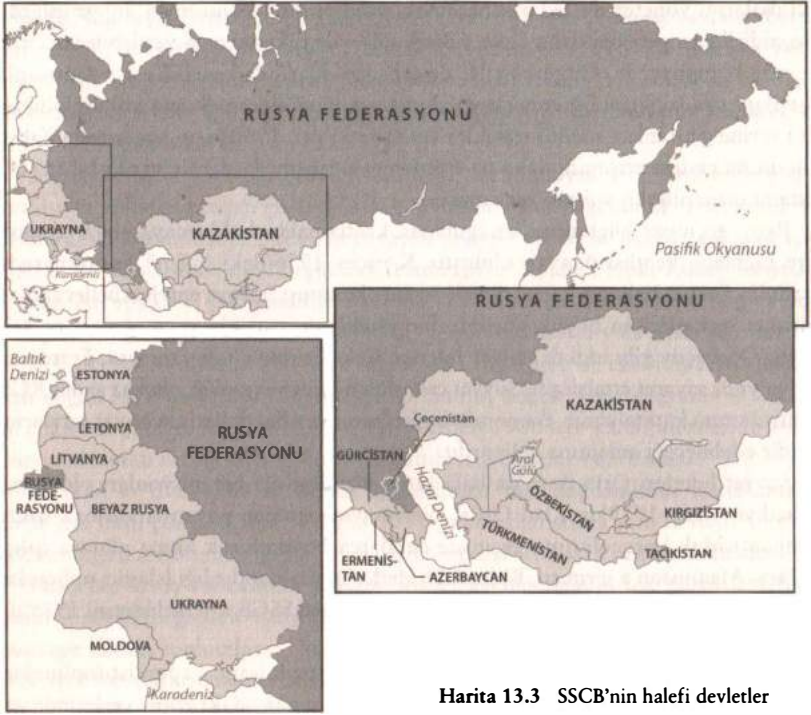
akrabalarını yönetim ve tedarik basamaklarında tutma konusunda anlaşılmışlardı. Geçindirilmesi gereken daha fazla yüksek düzeyde tüketici ama verilebilecek daha az ceza bulunuyordu. Gitgide işçiler de çalışmadıklarında genellikle bir yaptırımla karşılaşmayacaklarını öğrenmişlerdi. Arz eksikliğini gidermek için yükümlülüklerini yerine getirenlere maddi teşvikler veren yetkililer, 1960'ların sonlarında Yahudilerin seçkinlere erişimini daha da sınırlamaya çalışmışlardı. Ne var ki bu strateji sistemi uzmanlıktan yoksun bırakmıştı.

Parti, geçmişte bilgi akışına uygulanan kısıtlamaları kaldırmaya –bazı aksiliklere rağmen– kendisi önyak olmuştu. Kruşçev 1956'daki “gizli” konuşmasıyla Stalin'in Sovyet halkına karşı işlediği suçları kınamış; Sovyet entelektüellerinin ve yaratıcı seçkinlerinin büyük gücünü, bir süreliğine, partinin geçmişi üzerine salmıştı. Gorbaçov gibi iddialı stajyer liderler, Çekoslovakya'nın yanı sıra, Fransa ve İtalya'yı da ziyaret etmişlerdi. Sovyet casusluk ağının yaygınlığı, sayısız sadık KGB mensubunun kapitalizmin ekonomik başarılarını ve yöneticilerinin hayat tarzlarını takdir edebileceği anlamına geliyordu.

Sovyet liderleri Orta Asya'da hâlâ bir medenileştirici bir misyonları olduğunu hissediyorlardı. 1979'da Kızıl Ordu, bir vesayet rejimine payanda vürmek üzere –imparatorluk kurucularının geçmişte defalarca boyunduruk altına almaya çalıştıkları– Afganistan'a girmişti. Birleşik Devletler'in silahlandığı İslamcı militanlar dahil, hasımların çokluğu karşısında galip gelemeyen SSCB son birliklerini 1989'da geri çekmişti.

1980'lerin ortalarında Sovyet yapımı yeni hempa kuşağı, kapitalist toplumları görmüş, hayatlarının büyük bir bölümünü Sovyet taşrasındaki görev yerlerinde geçirmiş, sistemin ciddi kusurları hakkında adamakıllı bilgiye sahip olmuş ve sistemi bir kez daha değiştirmeye hazır hale gelmişti. Sovyet İmparatorluğu Romanov İmparatorluğu gibi –tepesinden ve merkezinden– yıkılmıştı. Sovyet iddialarının iflası ve ikiyüzlülüğünün yarattığı derin yabancılaştırma, muhafazakârların zamanı geri almaya çalıştıkları 1991'de, seçkinlerin parti yönetimini neredeyse hep birlikte terk etmesine yol açmıştı.

SSCB'nin işleyişinde, iflas etme şeklinde ve egemenliğin 1991'den sonra başkalaşımında, imparatorluk stratejilerinin Sovyetlere özgü repertuarının payı vardı. Ulusal cumhuriyetler sistemi on beş ayrı devletin ortaya çıkmasını sağlayan bir şablondur. Her ulusal partinin üst düzey lideri, Moskova'nın emir kulları kalmaktansa, bağımsız ülkelerin devlet başkanları olmanın kendilerine daha fazla kazanç sağlayacağını düşünmüşlerdi. Rusya Federasyonu devlet başkanlığını sembolik bir güçten daha fazlasını harındıran bir mevkie dönüştürerek, Gorbaçov'a meydan okuyan Boris Yeltsin, imparatorluğun önceden çizilmiş çizgiler üzerinden şaşırtıcı ölçüde barışçıl bir şekilde bölünmesini ustalıklı yürütmüştü. Elbette yeni devletlerin hiçbir

Harita 13.3 SSCB'nin halefi devletler

milletçe homojen değildi. Ancak her birinin bünyesindeki tarihçiler, egemenlik iddialarını desteklemek için tarihlerini çarçabuk yeniden yazmışlardı.

Doğu Avrupa'daki seçkinler, övgüye layık bir şekilde savaş öncesi sınırlara sadık kalarak, sınır çizmeye ilişkin bir dizi yeni savaşı savuşturmuşlardı. İmparatorluğun sakin sakin çöküşünün iki istisnasından biri –Yeltsin ve eski bir Kızıl Ordu generalinin ganimetin paylaşımında anlaşılmadıkları– Çeçenistan, diğeri de Yugoslavya'ydı. Yugoslavya'da Slobodan Miloşević ve diğer milliyetçi politikacılar, canice yeni bir etnik temizlik raundu başlatarak, onca yüzyıl imparatorluklar tarafından yönetilen ve uğrunda çekişilen, nüfusu hâlâ karışık topraklar üzerinde daha büyük ülkeler yaratmaya kalkışmışlardı.

Sömürgelerin Bağımsızlığa Kavuşmaları Sırasında İmparatorluklar Arası Çekişme

Şimdi dönüp biraz geriye, savaş öncesi devrin imparatorluklar arası çekişmelerine, özellikle SSCB ve Birleşik Devletler'in Doğu Avrupa devletleri ve gerileyen imparatorlukların boş bıraktıkları yerlerle ilgili olarak nasıl hareket ettiklerine bakalım. 1945 itibarıyla Birleşik Devletler Batı Avrupa'daki eski imparatorlukların kaderini elinde –daha doğrusu banka kasalarında– tutuyordu. Zamanın gözlemcilerinin beklentilerinin aksine Avrupa kendini daha çabuk toparlasa da, savaş sonrasının bir on yılını şekillendiren, Birleşik Devletler'e olan borçlar ve Amerikan mali yardımıydı. Amerikan liderleri, ekonomik bakımdan aşırı öne çıkmanın tehlikeli bir şey olacağını, ürünlerini almaya kimsenin parası yetmezken, Birleşik Devletler'in üretken gücünün de pek fayda sağlayamayacağını farkındaydılar. Marshall Planı yenilikçi bir müdahaleydi, çünkü muzaffer Avrupalı güçleri, hiç de azımsanmayacak ölçüde, işin içine mağlup Almanya'yı katmaya mecbur bırakmıştı. Bu durum da kin ve intikam döneminin sona ermesini sağlamış, Almanya gitgide Avrupa'nın ekonomik canlanışının en önemli unsuru haline gelmişti.

Diğer halkların imparatorluklarıyla ilgili Amerikan tutumu ikircikliydi. Savaş sırasında gelecek için plan yapmasına rağmen, Roosevelt idaresi İngiliz ve Fransız İmparatorluklarına karşı en ufak bir husumet beslemiyordu. Hatta Birleşik Devletler, Roosevelt daha hayattayken ve Soğuk Savaş'ın ısınmaya başlamasından çok önceleri bile insafli davranmış; sömürgelerin hızlı ve potansiyel olarak düzensiz bir şekilde bağımsızlığa kavuşmaları yerine, sömürge yönetimlerinin yavaş yavaş sona ermesini tercih etmişti. Birleşik Devletler, Hollandalıların 1945'te Endonezya'ya geri dönüşlerini desteklemeyi reddederek, Britanya ve Fransa'yı 1946'da Süveyş Kanalı'ndan vazgeçmeye zorlayarak ve Vietnam'da Fransız şapkası giyerek, sömürgeci imparatorluklara koşulsuz arka çıkmayacağını ama komünist bir blok olarak gördüğüne karşı liderliği üstleneceğinin işaretlerini vermişti.

Birleşik Devletler, Japonya'nın eski sömürgesi Kore'de kendini işbirliği yanlısı, bağımlı devletlerin yeni hamisi ve komünist yayılcılığı hâlâ önlemeye muktedir tek güç olarak kabul ettirmeye kalkışmıştı. Ne var ki Çin'in (Vietnam'ın bağımsızlığını kazanmasındaki desteğinin yanı sıra) Kore Savaşı'ndaki kilit rolü ve bu kanlı çatışmaların sorunları kısmen gideren sonuçları, tecavüzlere ilişkin bölgedeki eski sınırların belirtileriydi. Dümeni elinde tutan yeni rejimiyle Çin, Batılı güçlerin bir kez daha kolay kolay dize getiremeyecekleri kadar kuvvetlendiğini göstermişti. Asya'da imparatorluklardan kopan devletler öyle hemencecik Birleşik Devletler'in kanatları altına sığınmayacaklardı.

Dünyanın en güçlü devleti serbest ticaret emperyalizminin yeni bir çeşidini şe-

killendirmekte daha başarılıydı. Birleşik Devletler, eski ve yeni devletlerdeki seçkinlerin çokuluslu şirketler ve Amerikan politikalarıyla işbirliğini –1949’tan sonra geliştirdiği kalkınma yardımı gibi programlarla– desteklemişti. Washington ekonomik ve askeri gücünü, hükümler devletlerin Amerikan çıkarları saydıklarına karşı fazla ileri gitmemeleri için kullanmıştı. İran’da (1953) ve Guatemala’da (1954) seçilmiş hükümetlerin tertipler sonucu devrilmeleri, iktidara Birleşik Devletler’le dost seçkinleri getirmenin kötülüğüyle en fazla ün salan müdahalelerdi. Belçikalı ve Amerikan gizli haber alma teşkilatları, sol eğilimli eski Belçika Kongosu lideri Patrice Lumumba’ya 1960’da suikast düzenlenmesinde suç ortaklığı yapmışlardı. SSCB’yle askeri çekişmeler –yerkürenin her tarafına kurulan yüzlerce Amerikan askeri üs ağlarıyla– gücün yurtdışına yayılmasını teşvik etmişti. Bu anklav emperyalizminin hinterlandlarıyla zayıf bağlantıları olan (ideal üs bir adaydı) bir çeşidiydi. Komuta merkezine uçaklar ve elektronik imkânlarla bağlıydı ama eski anklav imparatorluklarının geliştirdiği medenileştirici misyonlar ve yerel ihracatçılarla bağlantılardan yoksundu.

Yine de Birleşik Devletler’in kazanmaya çalıştığı eski sömürge ve diğer ülkelerin hükümdarları, imparatorluklar arası çekişmenin bu türünde başka seçeneklere de sahiptiler. Sovyetler Birliği’nin de kendine özgü yurtdışı entrikaları ve nüfuz altına alma araçları vardı. SSCB’nin merkezi ekonomik planlaması, başlıca politik becerisi devleti kontrol etmek olan hükümdarlara cazip geliyordu. Devrimci dönüşümün Sovyet modeli (ve bazı durumlarda Çin’inki) Küba, Vietnam ve başka yerlerde, hem devlet için yapılan silahlı mücadeleler sırasında, hem de devrim sonrası toplumu yeniden şekillendirme girişimleri süresince aktivistleri etkilemişti. Bazı hallerde, bilhassa Hindistan’da, hükümetler piyasa ekonomisiyle planlı ekonomi modelleri, Sovyetlerle Amerikan politik kampları arasında bir tercih yapmayı reddetmiş, bunlar yerine farklı ekonomik yapılar ve bağlantılar arasında denge kurmaya çalışmışlardı.

Soğuk Savaş çekişmesinin yaşandığı yıllar boyunca Birleşik Devletler cimri bir hamî olduğunu, Sovyetler Birliği’ye çok daha azını feda edebileceğini göstermişti. Avrupalı devletler, özellikle (kendilerine has sömürsüz imparatorluk deneyimlerine sahip) İskandinavya’dakiler, ulusal gelirlerinin daha yüksek oranda bir bölümünü dış yardıma ayırmışlardı. Bu girişimlerin hiçbirisi geçmiş iki yüz yıl boyunca ortaya çıkan muazzam eşitsizliklere pek de çare olmamıştı. Her hâlükârda asıl iki hasım, baskıcı hükümetler ve haklı tarafta olduğunu düşündükleri gerilla hareketlerine askeri destek vererek çok büyük kötülük yapmışlardı.

Sovyetler Birliği’nin çöküşü bir süreliğine iki büyük güç arasındaki eski sömürge topraklarında himayelerine alacakları için yaptıkları rekabetin ve vesayet savaşlarının sona ermesi anlamına gelmişti. Amerikan zafer sarhoşluğuna rağmen

tek kutuplu hâkimiyet, en az şeklen hükümler ulus-devletlerin eşdeğerliliği kadar aldatıcıydı. İmparatorlukların dağılmasından geriye kalan sosyal ve politik fay hatları, herhangi bir gücün kontrol edebileceğinden hem sayıca çok fazla, hem de aşırı derindi.

İmparatorluktan Kurtuluş

Sömürgelerin imparatorluklardan kurtuluşlarının karışık sonuçlarına rağmen, aralarında Almanya (1989'da kadar Batı Almanya) ve Japonya'nın da bulunduğu, imparatorlukken iflas eden bazı politik yapılar ulus-devlet olarak başarı kazanmışlardır. Japonya'nın 1945'ten sonra sömürgelerini kaybetmesiyle ortaya çıkan durum, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'nın sömürgelerinden mahrum kalmasının sonuçlarından farklıydı, çünkü Japonya'nın savaş sırasındaki başarıları Güneydoğu Asya'da, hiç de azımsanmayacak ölçüde bir imparatorluk krizi yaratmıştı.

Japonya, Almanya gibi işgal edilen bir ülke haline gelmişti. Ancak işgal sömürgeleştirme değildi. İmparatorluğa özgü bir bünyeye, bir Amerikan bütününe katılmayı gerektirmiyordu. İşgalcinin onuru kırılmış, perişan edilmiş ve kuvvetten düşürülmüş nüfuslar üzerindeki muazzam gücüne rağmen, bu durum bir süreyle sınırlıydı ve güdülen amaç da belliydi. Birleşik Devletler ve müttefikleri, önce tereddüt etmiş ama sonra, Japon imparatorunu saf dışı etmemeye, hem Alman hem de Japonların büyük şirketlerine el sürmemeye karar vermişlerdi. Ayrıca iki yere de militarizmin bir daha geri dönmemesi için gereken önlemleri almışlardı. Birleşik Devletler, iki ülkenin de uzun bir süre Amerikan kaynakları üzerinde bir yük olmamasını, Batı Almanya ve Japonya'nın kapitalist bir dünya ekonomisiyle bütünleşmesini istiyordu. Yenik düşen iki ülke de gayet eğitimli nüfuslara ve endüstriyel teknolojilerle ilgili yüksek düzeyde yol yordam bilgisine sahipti. Almanya ve Japonya, imparatorluk geçmişlerinde geliştirdikleri imkânlar sayesinde, sömürgeleştirilmiş dünyaya hiç benzemiyorlardı. Ekonomilerini de hızla toparlamışlardı. Bununla birlikte kırk yıl boyunca Sovyet bloğunun içinde kalan Doğu Almanya, farklı bir gelişim süreci izlemiş, bir tıpkı devlet olarak batıdaki komşusuna kıyasla belki önemli ölçüde bükülmüştü.

Almanya ve Japonya esaslı bir şekilde, hem imparatorluk kurma çekişmesinden, hem de imparatorluklar arası rekabetten kurtulmuşlardı. Güneydoğu Asya'daki Hollanda, Fransız ve Britanya İmparatorluklarının bir dizi bağımsız devlet lehine dağılması, Japonya'nın 1930'lardaki –hammadde kaynaklarına ve pazarlara erişiminin Avrupalı güçlerin kaprisleriyle tehlikeye düşebileceğine ilişkin– korkusunu yenmesini sağlamıştı. Japonya artık hammadde tedarikinin yanı sıra ürünlerini

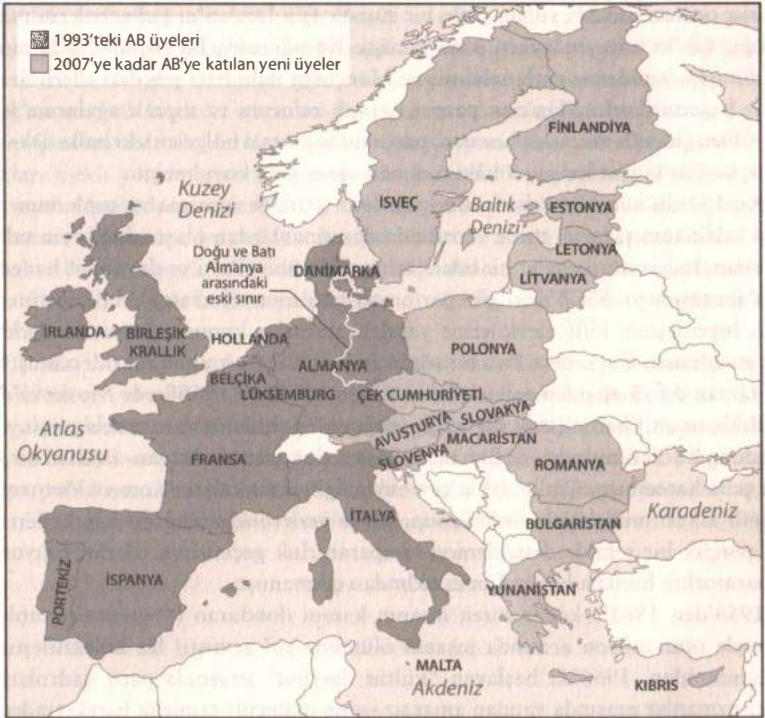
satmak için de dünya pazarlarına bel bağlayabilirdi. Almanya'nın da Fransa veya Britanya'nın sömürge kaynaklarını harekete geçirmesinden endişelenmesine gerek kalmamıştı. Aksine iç çapanmış ulusal bir devlet olarak, giderek daha ulusal bir Fransa ve giderek daha ulusal bir Britanya'nın yanı başında yerini alabilirdi. Almanya, Batı ve Doğu diye bölünmüş haliyle, ayrıca SSCB'nin Doğu Avrupa'ya yayılışının gölgesi altındayken, asıl diğer süper güçten kaygılanması gerekiyordu. Komünizm korkusu Batı Almanya'yı diğer Avrupalı devletlerin yanına itmişti. Hükümrana ama el ele veren devletlerden oluşan yeni Avrupa'nın şekillenmesinde, Amerikan askeri himayesinin yanı sıra Marshall Planı'nın da payı vardı.

Avrupa'nın 1945'te çatallanması iki tarafı da ıstırap ve güvensizlik içinde bırakmıştı. Ancak daha sonraları Doğu'dakiler Batı Avrupalı devletlerin dinamizmiyle boy ölçüşememişlerdi. Bununla birlikte Avrupa'daki demokratik-antidemokratik ayrımı mutlak değildi. İspanya ve Portekiz'de 1970'lere kadar faşist yönetimler hüküm sürmüştü. 1958'de Fransa'da askeri bir ayaklanmanın patlak vermesine ramak kalmıştı. Üstelik tam da Cezayir krizinin ortasında, bu tehlikeden kaynaklanan ama ne anlaşılır ne de anayasasıyla uyumlu birtakım yöntemler yüzünden. Yunanistan 1960'larda sağcı bir diktatörlük serüveni yaşamıştı. Yine de Batı Avrupa içindeki –sınırlar ötesi kültürel irtibatlar ve göçler, örtüşen ekonomik kurumlar ve tüketici kültürleri gibi– karşılıklı bağlantıların düzeyi, İspanya ve Portekiz benzeri aykırı ülkeler üzerinde baskı oluşturmuştu. Öteki taraftaysa Stalin ve halefleri, Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya'daki protesto ve isyanları bastırmışlardı. Buna rağmen SSCB, bazı muharebeleri kaybetmiş; özellikle 1948'de geniş halk desteğini arkasına alan bir savaş kahramanı olan Tito'nun Yugoslavya'yı Sovyet hâkimiyetinden kurtarmayı becermesini engelleyememişti.

Batı Avrupa'nın imparatorluktan kurtulması devletlerinin, eşdeğer hükümrancılık temelinde işbirliği yapma üzerinde kafa yormasını sağlamıştı. Bu yönde atılan ilk adım, yani 1951'in Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, tecrübe kabilinden ve dar kapsamlıydı. 1957'deki Roma Antlaşması Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu yaratmıştı ama bu antlaşma da taahhütlerden çok vaatleri içeriyordu.

Politik bakımdan milli duygular –hiç azımsanmayacak ölçüde sömürgelerin kaybindan kaynaklandığı için– eskisinden çok daha güçlüydü. Avrupa Ekonomik Topluluğu nüfuz alanını, halkın tercih ettiği ve belirlediği ortak bir projeyi kapsayan politik süreçler vasıtasıyla değil, seçkinlerin üzerinde mutabık kaldığı idari kurumlar vasıtasıyla genişletmişti. 1993'te Avrupa Birliği'nin kuruluş ilanı; birliğin bir bölümündeki sınır formalitelerinin ortadan kaldırılması; Avrupa Birliği kurumlarının ticari ve sosyal konuları düzenlemedeki, 2000'den sonra da ortak para birimine ilişkin artan rolü, hepsi bir konfederasyona işaret ediyordu: Her devlet ulusal kimliğini ve egemenliğini koruyor ama bazı egemenlik haklarını ortak bir yapıya

devrediyordu. Avrupa fikrinin kapsamı, imparatorluğa özgü Sovyet hâkimiyetinin sona ermesinin ardından ortaya çıkan Doğu Avrupa devletlerinin zaman içinde birliğin üyelik şartlarına uygun hale gelmeleriyle genişlemişti. 1815'teki Viyana Kongresi'nden bugünün Avrupa Birliği'ne dümdüz bir yol izlenerek varılmamıştı. Yolum üzerinde milyonlarca ceset bulunmaktadır. Her şeye rağmen, birliğin resmi kurumları sayesinde "Avrupa", imparatorluğa özgü hâkimiyet çekişmelerine sahne olan bir yer değil, bir dizi ortak kuruma sahip kolektif bir yapı haline gelmiştir. Avrupalılar serbest dolaşım ve birliğin farklı bölgelerinde çalışma hakları elde ettikçe, sömürgeci imparatorlukların içeride tutmaya çalıştığı insanların çocuklarını dışarıda bırakarak, Avrupa Birliği'nin kucaklayıcılığının sınırlarını da çizmişlerdi.

Harita 13.4 1993'te ve 2007'de Avrupa Birliği

Çin'in Yeni Tarzı

Ne kapitalist, antikomünist Batılı güçler, ne de Sovyetler Birliği, köklü imparatorluk geleneği, ticari, tarımsal ve politik imkânları olan Çin'e nüfuz edememişlerdi. Çin açısından, 1911'de Qing Hanedanı'nın devrilmesiyle 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar geçen yılların, muazzam bir devletin sonu değil, upuzun imparatorluk tarihinin sadece yeni bir ara dönemi olduğu ortaya çıkmıştı. Mao Zedong ve partisi, otoritenin merkezileştirilmesi beklentilerini ve idari tekniklere yatkınlığı, bu kez dünyevi bir vekâlet –Çin'i komünist yapmak– için kullanmıştı. 1920'lerden itibaren Mao'nun amacı Çin'i, Qing tarafından yerleştirilenlere yakın sınırlarla yeniden kurmaktı.

Tesadüfen II. Dünya Savaşı, Kuomintang ve Japonlardan kaçan Mao'nun komünist ordusu, iki bin yıldan fazla bir süredir Çin Devleti'ni fethedenlerin ortaya çıktığı, Çin'in kuzeyindeyken sona ermişti. Komünistler, bir ölçüde SSCB'nin de yardımıyla, yeniden toparlanabilmiş ve Mançurya'daki bazı şehirleri ellerinde tutmayı başarmışlardı. Mao'nun partisi, toprak reformu ve toprak ağalarına karşı yürütülen şiddetli mücadele sonucu, parçalanmış kırsal bölgelerdeki halkı arkasına almış ve Çin'in geri kalanına hâkim olmak üzere yola koyulmuştu.

Kızıl Ordu'nun 1949'daki zaferi, devletin yeniden inşasına ve toplumun ıslahına odaklanmış, farklı türde –etrafında danışmanlardan oluşan bir beyin takımı bulunan, imparator benzeri bir lidere sahip, Komünist Parti'ye dayalı bir hanedanı iktidara taşımıştı. SSCB'deki gibi parti, eski patrimoniyal stratejileri dönüştürerek, idari hiyerarşinin kilit mevkillerine yapılan atamalar konusunda parti liderlerini hâkim kılmıştı. Çin sadece kısa bir süre için Rus komünizminin müridi olmuş, hiçbir zaman da yüreğinden gelerek takip etmemişti. Mao 1950'lerde Moskova'dan, özellikle onun “barış içinde bir arada yaşama” politikasından uzaklaşmıştı. Çin, Bandung Konferansı'nda –ne Batı ne de Sovyet doğrultusunda olan– üçüncü bir yön için çaba harcamıştı. Çin'in yakın çevresiyle ilgili politikaları –Kore ve Vietnam'da önemli askeri müdahalelerde bulunup, başka yerlerdeki komünist hareketleri bölük pörçük bir şekilde desteklemesi– imparatorluk geçmişinin izlerini taşıyordu. İmparatorluk haritası henüz Çin'in aklından çıkmamıştı.

1958'den 1961'e kadar süren insanın kanını donduran (“büyük ileri atılım” yirmiyle otuz milyon arasında insanın ölümüne yol açmıştı) bir kolektifleştirme zorlamasından, 1966'da başlayan “kültür devrimi” sırasında parti kadroları ve diğer uzmanlar arasında yapılan amansız –yine ölümcül– temizlik hareketinden ve muhtemelen en önemlisi Mao'nun 1976'daki ölümünden sonra, Çin liderliği yavaş yavaş özel girişim ve yabancı şirket yatırımlarının önündeki engelleri kaldırmıştı. Muazzam boyutlardaki ekonomik patlama böyle başlamıştı. Bu gelişme “serbest

ticaretin" veya "Batı'nın" zaferi değil, Çin'in köklü imparatorluk geleneğinin yeni bir dönüşümüydü. Hikâyenin bu varyantında Komünist Parti en üst mevkillerdeki hâkimiyetini korumakta; barışçıl demokratik talepler bastırılmakta; Orta Asya'yla eski sınır boyundaki Müslüman nüfuslar veya Tibet'teki Budistler arasındaki gibi, etnik veya diğer dayanışmalarla devletin saldırgan kudretiyle mücadele edilmektedir. Bazı işletmeleri bizzat devlet yönetmekte ve bunları bazı sektörler veya yerlerdeki ekonomik büyümeyi teşvik için kullanmaktadır. Ne var ki –geçmişin Çin İmparatorluklarındaki gibi– üretime ilişkin faaliyetlerin büyük bölümünü özel sektöre bırakırken, çiftlerin kaç çocuk sahibi olabileceği gibi konular dahil, toplumsal hayatı her yönüyle düzenleme yetkisini elinde tutmaktadır.

1997'de, Britanya İmparatorluğu'nun haddini bilmezliğinin en göze çarpan işarelerinden biri olan Hong Kong Çin'e geri verilmişti. Hong Kong Britanya'nın 1842'deki fethinin ganimetlerinden biriydi ve statüsü Qing Hanedanı'yla yapılan barış antlaşmalarıyla belirlenmişti. Hong Kong'un Çin'e iadesi, şehir devletin kısımları idari özerkliği koruması gibi müzakere şartlarıyla sınırlandırılmıştı. Hong Kong'un statüsü böylece, imparatorlukların temel stratejisini hatırlatan, Britanya ve Çin İmparatorluklarına özgü bir üslupla yeniden şekillendirilmişti: Farklı halkları farklı yönetmesine yönetmek ama bir politik yapının diğer unsurlarıyla eşit veya onların dengi olarak değil. İade ayrıca imparatorlukların izlediği rotaların kararsızlığı kadar, bu yolların kesişme noktalarını da öne sermektedir. Hong Kong'un Britanya egemenliği altında geçirdiği dönem, o zamanlar kurulan bütün imparatorluklar arası bağlantıların etkisine rağmen, Çin imparatorluk tarihinde kısa bir bölümdü.

20. yüzyılın sonunda, bu köklü imparatorluk iki yüz yıl boyunca süregelen politik iklimi tersyüz etmişti. Artık Birleşik Devletler'e kredi açıyor, Batı'nın eski sömürgelerinden hammadde satın alıyor, Avrupa'nın lüks mallarının tüketicisi haline geliyordu. İki kutuplu çekişme sona ermişti ama büyük Avrasya kıta parçasından dünya politikasının itici kuvveti olacak bir başka güç doğmuştu, hem de bir kez daha imparatorluk geleneğinde yenilik yaparak ve bunu canlandırarak.

İMPARATORLUKLAR; DEVLETLER VE POLİTİK TAHAYYÜL

İmparatorluk dengeli, işlevsel bir ulus-devletler dünyasına yer açmamıştı. Çok yakın geçmişteki –Ruanda, Irak, İsrail/Filistin, Afganistan, eski Yugoslavya, Sri Lanka, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Kafkaslar ve diğer yerlerdeki– kanlı ve istikrar bozucu ihtilaflar, imparatorluk rejimlerine yaşar alternatifler bulunamaması yüzünden ortaya çıkmıştı. Eski sömürge bölgeleri üzerine inşa edilen devletler bağımsızlık sırasında güttükleri amaçların birçoğunu gerçekleştirememişlerdir. Büyük güçler her ne kadar taarruzdan masuniyeti olan ve eşit ülkeler dünyasından söz etseler de, ekonomik ve askeri kudretlerini diğer ulusların egemenliklerinin altını oymak için harekete geçirmektedirler. Aynı anda politik liderler ve başkaları devletlerarasındaki ihtilaf ve etkileşimleri düzenlemek için uluslar üstü yapılar örgütmeye çalışmaktadırlar. Avrupa'daysa 1950'lerde sömürgeci imparatorluklarla ilgili tartışmalarda su yüzüne çıkan konfederasyon fikirlerine günümüzde, Roma'nın yıkılışından komünizmin yıkılışına kadar çatışmalar yüzünden paramparça olmuş, bir kıta üzerindeki devletleri bir araya getirmek için başvurulmaktadır.

İMPARATORLUKLARCA İZLENEN YOLLARIN YENİDEN İNCELENMESİ

İmparatorlukların gelişim çizgileri gelecekle ilgili kehanette bulunmayı sağlamaz ama bizi belirsiz şimdiki zamana getiren koşulları, düşünceleri ve eylemleri anlamamıza yardımcı olur. Gelin imparatorlukların geniş bir zaman dilimi içinde tarihi nasıl meydana getirdiklerini gözden geçirelim. İmparatorlukların, genişleyen veya daralan politik yapılarda, benzerlik ve farklılık stratejilerinden aynı anda yararlanma yöntemlerinin önemini daha önce belirtmiştik. İmparatorluklar içindeki egemenlik ilişkilerinin dikey niteliğini de vurgulamıştık. Liderler uzaktaki bölgelerin idare edilmesi ve imparatorluk yönetimine şartlı da olsa rıza gösterilmesini sağlama bağlamak için –ister kendi çevrelerinden, isterse bünyeye katılan toplumlardan gelen– araçların hizmetlerinden yararlanmaya çalışırken, bu tür ilişkiler kuruluyordu. İmparatorlukların kesişme noktalarına da –diğerlerinin kenarlarında

ortaya çıkan yeni imparatorluklara, hasım imparatorlukların imparatorluğa özgü yayılmaya ket vurmalarına ve imparatorluk gücüyle ulusal özerklik özlemlerinin birbirlerini karşılıklı olarak etkilemelerine de- göz attık. İmparatorlukları statik kategoriler halinde sınıflandırmak yerine, yönetici seçkinlerin uzaktan hüküm sürmenin çeşitli yollarını nasıl birleştirdiklerini ele aldık. Kanımızca farklı ama iç içe geçmiş imparatorluk rotaları iki bin yıldan fazla bir süre boyunca dünyayı defalarca dönüştürmüştür.

İncelememize MÖ 3. yüzyıldaki Çin ve Roma'yla başlamıştık. İkisi de imparatorluk kuruculuğuna ilişkin, sürece katılanlarla göçebe ve barbarlar diye sınıflandırarak dışarıdan birileri olarak gördükleri arasında keskin çizgilerle ayırım da yaptıkları teknikler geliştirmişlerdi. Qin Hanedanı "Çin"i bir araya getirdiğinden beri, uçsuz bucaksız ve verimli bir mekân üzerinde, hanedanlar bu mekânı fiilen yönetirken mekân genişlese, daralsa, hatta parçalansa dahi, imparatorluğa özgü hükümler kurma ihtimali politik tahayyülü hep tahrik etmişti. Fatihler de Çin'i yok etmenin değil, ona hâkim olmanın peşinde koşmuşlardı. 14. yüzyılda Yuan ve 17. yüzyıldan başlayarak Mançular, ayırt edici özelliklerini imparatorluk gücünü dönüştürmek ve imparatorluğun topraklarını genişletmek için kullanmışlardı.

Memurlar aracılığıyla yönetmek Çin imparatorlarının yerel lortlara bel bağlamaktan kaçınabilmelerini sağlamış, bu durum da Çin'in imparatorluk rotasının Roma'ninkinden ve Batı Avrupa'daki Roma sonrası politik yapılarındakinden farklı olmasına yol açmıştı. Çin'deki imparatorluk devleti açlık riskini azaltmak için akarsu şebekesini ve tahıl yetiştirmeye elverişli bölgeleri kontrol etmiş, ancak ne tekil bir dini kurum yaratmış, ne de imparatorluğun her tarafındaki halkın ekonomik ve sosyal hayatını homojenleştirmeye kalkışmıştı. 19. yüzyılda, daha genç imparatorluklar Qing ekonomisinin zaaflarını su yüzüne çıkarıp, bazı Çinli seçkinlere alternatif stratejiler önerdiklerinde, Çin başına bela almıştı. Yine de Mançu karşıtı, yabancı düşmanı, milliyetçi ve komünist hareketlerin hepsi dikkatlerini Çin'in бүтүнү üzerinde toplamışlardı.

Roma aşağı yukarı altı yüzyıl Batı'da, bir bin yıl daha da Doğu'da, Bizans'ın kısmen değişiklik yapılmış ve daha esnek imparatorluk tarzıyla yoluna devam etmişti. Roma'nın bir model olarak etkisi, bir imparatorluk olarak varlığından daha uzun sürmüştü. Farklı halkların Roma medeniyetinin âdetlerini benimseyip, onun otoritesini kabul etmekle Romalı olma ihtimali, daha sonraki imparatorluklara hem esneklik hem de haddini bilmezlik bakımından ilham vermişti. Roma ilgili ilgisiz tanrıları panteonuna katmış, üst düzey mevkilerde merkezden uzakta doğan seçkinlerin hizmetlerinden yararlanmış ve daha eski kültürel eserleri kendi medeniyet fikrine yedirmişti. Bu zenginleştirilmiş ve birleştirici Roma kültürü, muazzam bir mekânın dört bir tarafında sadakat ve öykünme duygusu uyandırmıştı.

Asıl önemlisi Roma yurttaşlığıydı: Bir zamanlar imparatorluk şehrinin askerlik yapan seçkinlerine has bir sıfatken, giderek daha fazla insan yurttaşlık kapsamına alınmış ve 212’de tüm özgür erkeklere bahşedilmişti. Rasgele yerlerde yaşayan insanların imparatorluk yurttaşı olabileceği ve politik yapının bir baştan bir başına haklardan yararlanabileceği fikri, anayasal reform peşinde koşan hareketlerde –1790’larda Fransız Karayipleri’nde, 1812’de Amerikan kreolli, 1869’da Osmanlılar, 1946’da da Afrikalı Fransızlar arasında– yankılanmıştı.

Roma’nın benimsediği Çin’in kaçındığı bir yolsa, daha önceki yüzyıllarının birleştirici çoktanrılı dini âdetlerinden vazgeçip, tektanrıcılığa yönelmekti. Tek bir evrensel inanca –Hristiyanlığa– bağlanmış evrensel imparatorluk fikri, Roma’ya öykünen daha sonraki imparatorluklar üzerinde kalıcı bir iz bırakmıştı. Buna rağmen Constantinus başkentini Bizantion’a taşıdığında, o ve halefleri güçlerine payanda vurmakta her ne kadar kiliseye bel bağlamışlarsa da, hükümdarlık yöntemlerine Doğu Akdeniz’in birden çok halkına, kültürüne ve ekonomik ilişkiler ağına göre ince ayar yapmışlardı. Doğu Roma İmparatorluğu Rusya gibi imparatorluklara Hristiyanlığın, kültürel etki alanının uçlarında şekillenen, farklı bir çeşidini miras bırakmıştı.

Tektanrıcılıkla imparatorluğun evliliği imparatorluğa özgü politik yapılara ahenk kazandırmış gibi görünüyordu. Oysa imparatorluk rejimlerini hem derinden, hem de değişken bir şekilde etkilemişti. İslâm halifelikleri, eskiden Roma İmparatorluğu olan toprakların güney ve doğu bölgelerinde, yeni bir tektanrıcılığa dayalı imparatorluklar kurmuşlardı. Bu imparatorluklar hızla genişlemişler, İslamiyeti İspanya’dan Güneydoğu Asya’ya kadar uzak mesafelere yaymışlardı. Ne var ki herkesi kapsayan bir İslami cemaat fikri temelinde imparatorluklar kurmanın, bunları ayakta tutmaktan daha kolay olduğu ortaya çıkmıştı. Halifelikler mezhepçilik ve hasım hükümdar adaylarının saldırıları yüzünden yıkılmıştı. Bu çıkışlar Müslüman hükümdarları politik yeniliklerin yanı sıra, artistik ve bilimsel yetenek rekabetine itmişti. Farklı Müslüman hükümdarların himayesi altında, geleneksel ilim Arapçaya dayalı yüksek kültürle bütünleştirilmiş ve bu kültür halifelikler parçalanıp yeniden şekillendirildiklerinde bile korunmuştu.

Batı Avrupa’da Hristiyanlığın (ve Latince türevi dillerin konuşulduğu bölgede) devlet kurumlarından daha kalıcı bir Roma mirası olduğu açığa çıkmıştı. Roma’nın merkezinin çökmesiyle silahlı hizmetkârları olan bir toprak sahibi eşraf politikası doğmuştu. Birbirleriyle çekişen lortlar Roma’nın hukuki geleneklerini geliştirip yeniden tanımladıkça –kendileri için ve tebaalarına– soyluluğa ilişkin hakları ve statüleri kabul ettirmişlerdi. Lortlar bir araya getirdikleri silahlı takipçilerini imparatorluk peşindekilerin emrine veriyorlardı vermesine ama aynısını herhangi bir imparatorluk kurucusunun muhalifleri için de yapabiliyorlardı. Evrenselleşebilecek bir imparatorluğu yeniden kurmaya en fazla yaklaşan, 800’de papa tarafından taç

giydirilen Şarلمان'dı. Ancak halefleri çok geçmeden husumete ve aristokratik ittifaklara kurban gitmişlerdi. Avrupa'daki parçalanmış egemenlik yeniden bir Roma İmparatorluğu kurma girişimlerinin önüne taş koymaya devam etmişti.

Emeviler'den itibaren İslami imparatorluklar aristokratik muammadan, kadroları büyük ölçüde dışarıdan insanlardan –köleler, yandaşlar ve yeni dönmelerden– oluşan bir imparatorluk erkânına bel bağlayarak kaçınmıştı. Avrasya steplerindeyse imparatorluk kurucuları araçlarını bağlamak için başka taktikler (kan kardeşliği, evlilik politikaları ve kabile ittifakları gibi) kullanmışlardı. Antik dönemden beri göçebe halklar Avrasya'nın dört bir tarafındaki devlet inşasına, zırhlı atlı savaşçılar dahil, önemli teknolojik katkılarda bulunmuşlardı. Tarım imparatorluğunun, Qin ve Han Hanedanlarından itibaren, sınırlarındaki “barbarların” askeri ve ticari kabiliyetleriyle kesişmesi, Çinli liderleri hem göçebelere karşı koyabilen hem de onları yönetebilen bir politik yapı kurmaya mecbur bırakmıştı. Han kurumunu ve unvanını yaratanlar Türkî birliklerdi. Köleler olarak –bozkıra özgü hayat felsefeleri ve binicilik becerileriyle– Avrasya'dan getirilen savaşçılar, köle ordularına sahip Abbasi Halifeliği ve dizginleri ele geçiren köle askerler Memlûklar gibi, birkaç imparatorluk açısından çok önemliydi. 1055'te Bağdat'ı fetheden Selçuklular ve daha sonraları 1258'de şehri zapt eden Moğollar, Avrasyalı prensiplerine göre örgütlenmişler, Türkî ve Moğol âdetlerini Akdeniz bölgesine taşımışlardı.

Göçebelerin imparatorluğa özgü yayılma kabiliyetlerinin en dikkat çekici kanıtı Cengiz Han'ın 13. yüzyıldaki fetihleriydi. Avrasya'nın bir başından bir başına kadar girdiği askeri harekâtlar tüm zamanların en büyük kara imparatorluğunu yaratmıştı. Cengiz ve oğullarının ve torunlarının hükümdarlığı sırasında Moğollar, kıta çapındaki posta sistemleri ve çevik ordularıyla, Batı Avrupalılar Roma İmparatorluğu'nu yeniden kurmayı hayal bile edemezlerken, Tuna Nehri'nden Pasifik Okyanusu'na kadar uzanan bir bölgede hüküm sürmüşlerdi. Moğollar ticaret yollarını korudukları gibi, çeşitli kültürel ve dini gelenekler arasında da bağlantı kurmuşlardı. Moğol metbular Rus prenslerine yönetmeyi ve krallık inşa etmeyi öğretmişler, Çin'deyse Yuan Hanedanlığı'nın temellerini atıp, bölünmüş bir imparatorluğu tekrar birleştirmişlerdi.

En uzun ömürlü İslami imparatorluğu yaratmakta Türkî, Arap, Fars, Moğol ve Bizans deneyimlerinden yararlanan Osmanlılar, doktrin saflığının pek derdine düşmemişler, inanç ayrılıklarını ya görmezden gelmişler ya da idare etmişler ve farklı cemaatleri imparatorluğa özgü bir bütünün parçası haline getirmişlerdi. Esneklik ve farklılığın kabulü Osmanlı saltanatının ayırt edici özellikleriydi. Bunlar sayesinde, 14. yüzyıldaki ilk akınlarından 20. yüzyıldaki yıkılışlarına kadar, dünya ekonomisi ve politikasında meydana gelen birçok yön değişimine rağmen ayakta kalmışlardı.

İmparatorluğun Avrupa'daki gelişim sürecini en iyi anlamanın yolu, bu süreci dinamiği Avrupalılara has tipik özellikler arasında yer alan bir "yayılma" hikâyesi olarak ele almaktan değil, imparatorluklar arasındaki ilişkiler ve çekişmeler diye açıklamaktan geçmektedir. Öneri Doğu ve Güney Akdeniz'de Osmanlılar tarafından kesilen, yurtlarındaysa aristokrasiye özgü hanedanlık politikalarıyla kısıtlanan, Batı Avrupa'nın imparatorluk peşindeki hükümdarları gözlerini deniz aşırı topraklara dikmek zorunda kalmışlardı. Uzmanlaşmış ticari gruplarıyla, pazarlara bağlantılarıyla, mübadele ve kredi araçlarıyla, okyanus ötesi ekonominin gerçek öncüleri Asya'daydı ve Hindistan'dan Güneydoğu Asya'ya oradan da Çin'e kadar uzanıyorlardı. Portekiz ve Felemenk İmparatorluklarının ilk adımları, bu ticari sistemlerin kavşak noktalarına zorla yerleşerek atılmıştı.

Kolomb tesadüfen Amerika kıtasına ayak bastığında, Kastilya ve Aragon hükümdarları aslında Asya ticaretiyle ilgili imparatorluklar arası oyunun içine dalmak istiyorlardı. Bu olayı bu kadar gelecek vaat eden bir hadise haline getiren, hemen arkasından gelen diğer imparatorlukların keşfiydi. Aztek ve İnka İmparatorluklarının servet biriktirme kabiliyetleri olmasaydı, yeni kıta ve yakın çevresindeki adalar Avrupalılara bu kadar cazipleşmeyebilirdi. Ayrıca istilacıların Kızılderili müttefikler edinmesini ve ayaklarını düze basmalarını sağlayan, bu imparatorlukların içindeki çatlaklardı. Amerika macerasını Avrupalı devletler ve koloni yerleşimcileri açısından zahmetine değer kılansa dünyanın çeşitli bölgeleri arasında daha sonraları gelişen bağlantılardı. Amerikan gümüşü, Avrupa'daki imparatorluklar arası savaşların maliyetini karşılamış, bir iş alanı olarak mali hizmetlerin gelişmesini ve Avrupalıların Asya'da peşinden koştukları emtiayı satın almalarına imkân vermişti. Afrika'dan temin edilen köleler, Karayipler'deki plantasyonlarda 18. yüzyılın işçileri dahil, Avrupa'daki insanları doyuran şekerin üretilmesini sağlamıştı. Bu işçiler de İngiltere'nin sanayi devrimini gerçekleştirip, dünyanın dört bir tarafındaki insanların satın almak istediği malları imal etmişlerdi.

İmparatorluklar dünyayı daha iç içe geçmiş hale getirmeyi bizzat iş edinmemişlerdi. Aksine rakiplerinin bağlantılarını sınırlamaya çalışmışlardı. Ancak imparatorluk kuruculuğunun, bu işe soyunanların niyetlerini aşan etkileri olmuştu. Müslümanların Mekke'ye hacca gitmesi herhangi bir halifeliğin sınırlarının çok ötesindeki bir İslam dünyasının şekillenmesine yol açmıştı. Guceratlar daha Avrupalılar oralara ayak basmadan önce Hint Okyanusu'nu geçmiş, ilerleyen yıllarda Avrupa ticaret yollarının işlemesine yardımcı olmuşlar ve Avrupalı imparatorluklar yer ettikten sonra imparatorluk sınırlarının bir ucundan öbür ucuna kadar yolculuklar yapmışlardı. Çinli tacirlerse, Ming imparatorlarının deniz aşırı ticareti desteklemedikleri zamanlar da bile, Güneydoğu Asya'nın dört bir tarafındaki –ve dolaylı olarak Avrupa'yla yapılan– mübadeleyi canlandırmışlardı. İmparatorluk

temsilcileri –tacirler, şirket görevlileri– bazen tam da göz kulak olup açık tutmaları gereken imparatorluk kanallarını kösteklemişlerdi. İmparatorlukların boyutları ve zenginlikleri, kaçakçıların, korsanların ve yetkisiz tüccarların da büyük ölçekli faaliyetlere girişmelerini cazip kılmıştı.

Avrupalı imparatorluklar deniz aşırı bölgelere yayılırken birçok yol izlemişlerdi. Köle toplumları ve yerleşimci kolonileri yaratmışlardı. Bazı bölgelerde yerli nüfuslar, hastalık, şiddet, din değiştirmeye zorlanma ve kültürel yozlaşma yüzünden büyük ölçüde yok olmuştu. Başka yerlerdeyse, Avrupalıların müdahalelerine rağmen, toplumlar kimliklerini korumuş ve geliştirmişlerdi. Bunu Amerika’dan çok Asya’daki toplumlar başarmıştı. Deniz aşırı imparatorluk tebaasının –sadece kaba işgücünün değil– örgütsel ve idari becerilerinin de sırtından geçinmişti. Bazı durumlarda koloni toplumu kök salmış; seçkinleri İngiliz eşrafını veya İspanyol aristokrasisini örnek almış, Avrupalı soyundan gelenler, yerli halklar ve ithal edilen köleler üzerinde farklı şekillerde hüküm sürmüşlerdi. Bazı koloni mensupları bir imparatorluktan kopmaya can atmış ve kendi başlarına –Amerikan devrimcilerinin “Özgürlük İmparatorluğu” ve Portekiz kraliyet ailesinin bir kolunun yurda dönmemesiyle ortaya çıkan Brezilya İmparatorluğu gibi– yeni bir imparatorluk kurmuşlardı.

18. yüzyılın politik teorilerinin ve devrimlerinin imparatorluklar açısından ima ettikleri hiç de açık değildi. Monarşilerde tüm tebaa kral veya imparatorun hâkimiyeti altındaydı. Oysa “halk” yönettiğinde kimin bu kategorinin içinde veya dışında olduğu hayati bir önem kazanmıştı. Britanya yönetimindeyken Kuzey Amerika’daki yerleşimciler ve Fransız yönetimindeyken Santo Domingo’daki köleler tarafından talep edilen halk egemenliğinin yıkıcı sonuçları olmuştu.

Birleşik Devletler kısmen diğer imparatorlukların korkusundan birleşmişti. Yeni politik yapı eşitliği kuruluşunun temeli olarak ilan etmiş ama eşitliği sahip çıktığı veya fethettiği toprakların üzerinde yaşayan herkesi kapsayacak şekilde genişletmemişti. Amerikan İmparatorluğu yerli cemaatlerini mahvetmiş ve kalanları da marjinalleştirmişti. Ayrıca “köleci” ve “azatlı” eyaletleri arasındaki gerilimlerin üstesinden de iç savaş yaşamadan gelememişti. Cumhuriyet 20. yüzyılın epeyce uzun bir bölümünde bile Yerli Amerikalıları politik yapının dışında tutmuş ve kölelerin soyundan gelenlere eşit haklar tanımayı becerememişti. Amerikan ideolojisiindeki ahlak felsefesine dayalı güçlü bir cemaat anlayışı devasa bir imparatorluk kuruluşuna imkân vermişti. Bu imparatorluk önce kıtanın bir başından bir başına, sonra da giderek deniz aşırı bölgelere yayılmış; imparatorluk tarihini hafife almış ve kendini, bir ölçüde kendi kendini yöneten ama birbirinin dengi federal devletlere bölünmüş, tek bir büyük ulus diye tasavvur etmişti.

Avrupa’daki devletlerin hükümdarları kendilerini ille de tek bir halkı yönetmekle sınırlamak istememişlerdi. Farklılıkları barındıran bir varlık halindeki politik

yapıya aşınaydılar ve bu yapının unsurlarına ilişkin değişik stratejiler izleyebiliyorlardı. İmparatorluk kurumu devrimlerden sonra da sürüp gitmiş, Napolyon tarafından genişletilmiş ve yenilgisinden sonra bir kez daha yeniden yapılandırılmıştı. Britanya içinse –aralıklı askeri müdahalelerle pekiştirilen bir ekonomik egemenlik olarak– “serbest ticaret emperyalizmi”, İskoçya, İrlanda, Kanada, Hindistan ve Karayip Adaları ve daha sonraları da Afrika’nın büyük bölümü –üzerinde uygulanan çeşitli türden otoriteler kadar önemli bir strateji haline gelmişti.

Bazı tarihçilerin ortaya attıkları gibi, 19. yüzyılın sömürgeciliği yepyeni imparatorluklar yaratmamıştı. Aksine sömürgecilik imparatorluğa özgü teknikleri içeren repertuarı temel almış ve bunların kapsamını genişletmiş, iç içe geçmiş ilişki ağlarını ve bulaşıcı fikirleri yaygınlaştırmış, imparatorluklar arası çekişmelerin de yoğunluğunu artırmıştı. Avrupalılar uzak topraklardaki halklardan çıkar sağlamak için daha etkili imkânlarla kavuşmuş ama onları istismar konusu yapma veya onlara imparatorluğa özgü bir topluluğun tali mensupları olarak muamele etme noktasında ciddi bir şekilde bölünmüşlerdi. Köle isyanları ve kıtalar ötesi köleliğin kaldırılması hareketleriyle karşı karşıya kalan Britanya 1833’de, Fransa 1848’te, Brezilya ve Küba 1880’lerde kölelikten vazgeçmişti. Çoğu insan, Afrikalıların veya Asyalıların veya onların soyundan gelenlerin bir gün eşit haklara ve eşit politik temsile layık olabileceklerine inanmıyordu. Ne var ki sömürgeci otoritenin sınırları ve sömürgeleştirilen halkların medeniyete “terfi” ihtimali tartışma konuları haline gelmişti.

Avrupalı güçler imparatorluk hükümdarlarının konferanslarında başkalarına hükmetmeye ilişkin, sosyal evrim ve ırkların üstünlüğü teorileriyle güçlendirilen kolektif salahiyetlerini dile getirmişlerdi. Ancak 19. yüzyılın sonlarındaki çabalar üzerinden daha birkaç yıl geçer geçmez, Afrika’nın güçlü bir şekilde dönüştürülmesini savunanlar bile, muazzam bir mekâna hükmetmenin, araçları yola getirmenin, temsilciler ve yerleşimciler tarafından yapılan masrafları kontrol altında tutmanın, kendi destek ağları olan ve yeni koşullara uyum sağlayabilen halkların alışkanlarını değiştirmenin zorluklarıyla yüz yüze gelince geri adım atmışlardı.

Ne metropoliten kamuoyları, sömürgeciliğin herhangi bir şekli üzerinde kalıcı bir fikir birliğine varabilmiş; ne de sömürgelerdeki herhangi bir yönetim şekli, şartlı kabullerine ihtiyaç duyulan sömürge halkına inandırıcı gelmişti. Sömürgecilerinin politik jargonunu kullanan Asyalı ve Afrikalılar, özgürlük fikirlerinin kendilerine de uygulanması konusunda ısrarlı olmuşlardı. Sömürgeciliğe –yerel yönetim şekillerinin yeniden tesisi, İslam birliği, sömürgecilik karşıtı ittifaklar gibi– başka ağız ve niyetlerle de itiraz edilmişti.

Her biri kıta içinde ve dışında uluslar üstü kaynaklara sahip, az sayıda imparatorluk arasındaki rekabet sebebiyle, geç 19. yüzyıl Avrupası’nın ekonomik ve poli-

tik egemenlik repertuvarının içinde, sömürgeciliğin özellikle önemli bir yeri vardı. Britanya, Fransa ve diğer Avrupalı güçler gibi, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Osmanlılar da toprakları, insanları, kara ve denizdeki bağlantılarını ne pahasına olursa olsun kontrol altında tutabilmek için can atıyorlardı.

Hem Avrupa içindeki hem de kıyısındaki imparatorluklar, çeşitli politik reformların yanı sıra, halkları imparatorluk bünyesine katmanın daha etkin yollarını da denemişlerdi. Bir Alman Reich'inin, Avrupa'nın Almanca konuşulmayan topraklarını avucunun içine alıp, sonra da denizaşırı bölgelere yayılarak yükselişi, Avrupalı güçler arasındaki gerilimleri artırmıştı. İmparatorluklar birbirini göz hapsine alıyor, birçoğu da hasım imparatorluk içinde kargaşa çıkarmak için ulusal haklara veya din kardeşlerini himaye etmeye ilişkin fikirleri kullanıyorlardı.

Bu tür manipülasyonların yapıldığı, hatta bazen şiddetli düşmanlığa dönüşen milli duygular sahiciydi sahici olmasına. Ancak milliyetçilerin üstesinden gelmesi gereken iki sorun vardı: Birincisi, diğer kıtalardaki gibi, Avrupa halkı da dil ve kültürel bakımdan homojen öbekler halinde yaşamıyordu; ikincisi, imparatorluklar hem sadakat duygusu uyandırma, hem de boyun eğdirme kabiliyetine sahipti.

Ulus fikri genellikle yurttaşlığın belli bir türüyle –bazen “kendi” devletlerinden refahları için kaynak talep eden, bazen kapitalizm ve piyasaların yarattığı eşitsizliklerin giderilmesi peşinde koşan, isteklerini demokratik yollardan dile getiren birleşmiş bir halkla– bağlantılıdır. Kuşkusuz devletin sosyal hayatta artan rolü, insanların kendilerini –daha güçlü bir şekilde talepte bulunmak ve bu taleplerin uygulanacağı nüfusları kısıtlamak üzere– kolektif bir yapı olarak görmeye odaklanmalarını teşvik etmiştir. Ne var ki aidiyetin sınırları ve devlete erişim 20. yüzyıl boyunca bile belirsiz kalmıştı.

Fransa'daysa yurttaşlığın bir şekilde sömürgelerdeki halkı da kapsaması ihtimaline 1790'larda kapı açılmış, 1802'de Napolyon bu kapıyı kapatmış, kapı 1848'de yeniden açılmıştı. 1848'de yurttaşlık Karayipler'e ve Senegal'in bazı bölgelerine önerilmiş, geç 19. yüzyılın sömürgeciliği gitgide daha fazla sayıda insanı tebaa kategorisine soktukça kapsamı daraltılmış, Fransa'nın imparatorluk için savaştığı daha fazla insana ihtiyaç duymasıyla sil baştan tartışılmış ve 1946'da tüm tebaanın yurttaş ilan edilmesiyle kısa bir süre için hayata geçirilmişti. Fransa gibi, Britanya'da II. Dünya Savaşı'ndan sonra sosyal haklar ve teknolojik avantajlardan sömürgeleri de yararlandırmanın imparatorluğa yeni bir meşruiyet kazandırabileceğini fark etmişti. Bu çabaların maliyeti –sömürgelerdeki halk imparatorluk kaynaklarından sürekli olarak daha fazlasını talep ettikçe– Britanyalı ve Fransız idarecilerin, imparatorluğun varlığını sürdürmesine ilişkin düşüncelerinden pişmanlık duymalarına yol açmıştı.

Benzer şekilde, işçi hareketlerinin kapsamının ulusal mı, imparatorluk çapında

mı veya uluslararası mı olması, bu tür kuruluşların ömürleri boyunca tartıştıkları bir konu haline gelmişti. Kısacası hükümetini seçebilecek ve devletten kaynak talep edebilecek bir yurttaşlık mücadelesi, ne ulus fikirleriyle, ne de etnik sınırlarla tam tamına örtüşüyordu: Yurttaşlık aynı zamanda imparatorluktan ötürü ve imparatorluk hakkında ortaya atılan bir soruydu. İmparatorluğun demokratikleştirilmesi Toussaint L'Ouverture'un zamanından Léopold Senghor'un zamanına kadar süren politik bir meseleydi.

Hem Avrupalı imparatorlukların hâkimiyet alanlarına denizaşırı bölgelerdeki yeni toprakları katmaları, hem de birbirleriyle rekabet yöntemleri, esas olarak 18. yüzyıl İngilteresi'nden yayılan sanayi kapitalizminin gelişmesiyle şekillenmişti. Avrupa ekonomilerindeki büyüme Asyalı güçlerle aralarında teknolojik bir uçurum yaratmış, Osmanlı ve Çin İmparatorluklarının silah ve sermaye malları alımı için borçlanmaya sürüklemiş, Avrupalı ordu ve şirketlerin hareket kabiliyetini de artırmıştı. Kapitalizmin gelişme şartlarını kesinlikle Avrupalı imparatorluklar arasındaki rekabet belirlemişti. Sanayileşmenin sağladığı ve gerektirdiği teknolojilerin yanı sıra, sermayenin ihtiyaç duyduğu hammadde ve pazarlar, imparatorlukları yakın çevredeki ve uzak mesafelerdeki kaynaklar üzerindeki hâkimiyetlerini sağlama alma çabalarını yoğunlaştırmaya itmişti.

Ne var ki topraklar ele geçirildiğinde sömürgeleştirilmiş halklar, zorlu sanayicilerin onlar için hayal ettikleri rollere öyle kolay kolay rıza göstermemişlerdi. İmparatorluklar fethedilen cemaatleri harekete geçirmeye ve güvenilir araçlar bulmaya –hem de tüm bunları, maliyetin kazancı aşmayacağı bir şekilde yapmaya– mecbur kaldıklarında, yine güçlerinin sınırlarıyla burun buruna gelmişlerdi. Üstelik bu sefer emir komuta zincirlerinin en uç noktalarında. Geç 19. yüzyılda imparatorlukların, pekâlâ hâkimiyet kurabilecekleri bölgelerde, ellerinden geleni yapmamalarıyla ilgili aşikâr paradoks bu yüzdendi. Çoğu Afrikalıyı proleterleştirmeye veya Hintli toprak sahiplerini tıpkısı tıpkısına İngiliz kapitalist sınıfına dönüştürmeye ya muktedir ya da gönüllü değillerdi. Devlet gücünün dünyanın dört bir tarafında eşit olmayışı, kapitalizmin etkilerinin de eşitsizliğini şiddetlendirmişti.

Avrupalı kapitalistler de kendi aralarındaki husumeti kontrol altında tutamamışlardı. Avrupa'daki ihtilafların sarpa sarıp, Kırım Savaşı'ndan I. Dünya Savaşı'na kadar süren bir şiddet sarmalına dönüşmesinin nedeni, evrilen imparatorluklar sistemi idi. 20. yüzyılın imparatorluklar arası savaşları, milyonlarca insan için ölümcül olduğu kadar, bazı imparatorluk biçimlerini de yok etmişti. İmparatorluk hâkimiyetini zayıflatan ve zora koştan, sadece galebe çalınan halkların direnişi veya yerleşimcilerin isyanı değil, imparatorluklar *arasındaki* ihtilaflardı da.

Sömürge imparatorluk I. Dünya Savaşı'nda Britanya ve Fransa açısından önemli bir kaynaktı. Savaş ertesinde iki güç birden, Milletler Cemiyeti'nin mandası altın-

daki Alman sömürgeleri ve Osmanlı vilayetlerinden paylarına düşenlere musallat olmaktan kaçınmadıkları gibi, bağımlı topraklar üzerindeki hâkimiyetlerini tahkim etme peşinde de koşmuşlardı. Alman, Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluklarının yıkılması imparatorluğun yaşar bir alternatifine yol açmamıştı. Tam aksine 1919'dan sonra Orta Avrupa'da dalgalar halinde yapılan etnik temizliğin ardından ortaya çıkan devletler zayıftı. Ulusal güvensizlikleri zenofobi ve antisemitizme dönüşmüştü.

Osmanlı İmparatorluğu savaş öncesinde bile merkezîyetçi ve milliyetçi girişimlerin zıvanadan çıkardığı kargaşalardan muzdaripti. Arap vilayetlerinin bağıni büyük ölçüde ellerinde tutan Osmanlı liderleri, özellikle Osmanlıların Balkanlar'da maruz kaldıkları kayıplar, şiddet ve sınır dışı edilmelerden sonra, yeniden Türkleştirmenin üzerinde durmuşlardı. Savaş bu homojenleştirme eğilimlerinin en kötü yanlarını ortaya çıkarmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşın bitimiyle yıkılmasından sonra, Türk milliyetçileri –nüfus mübadelesiyle, azınlıklara karşı zor kullanmayla ve dini hoşgörünün yerine laikliği oturtarak– devletin üniter niteliğinde direktmişlerdi. Türkiye, Osmanlıların daha önceki kucaklayıcılığını sona erdirmiş gibi görünen bu eylemlerin etkisi altındaydı.

Yüzyılın başında Japonya imparatorluklar arası karşılaşmaların niteliğini, 1895 ve 1905'te Çin ve Rus İmparatorluklarına karşı gücünü ispatlayıp, oyunlara bizzat katılarak değiştirmişti. Japonya'nın Avrupa'ya özgü imparatorluğa karşı Asya'ya özgü bir alternatif yaratma saiki onu, Güneydoğu Asya kaynaklarının büyük bir bölümünü kontrolleri altına almış, Avrupalı ve Amerikalı güçlerle çarpışmanın kaçınılmaz olduğu bir rota çizgisi üzerine getirmişti.

Avrupa içinde 1930'ların ortasındaki jeopolitik durum 1914'teki halinden esaslı bir şekilde farklı değildi. Ancak ne Nazi Almanyası Kaiserreich, ne de SSCB çarların Rusyası'ydı. I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren imparatorluklara özgü barış, Almanya'yı sömürgelerinden mahrum bırakmanın yanı sıra, Avrupa'daki boyutlarını da küçültmüştü. Mahrumiyet ve imparatorluk salâhiyetlerinin yaralanması, Nazilerin şoven, antisemitik ve Slav düşmanı tasavvurlarının yoğunlaşp, saf bir Alman imparatorluğu düşüncesiyle doruk noktasına varmasına yol açmıştı. Bu mutlak ırkçılık, diğer imparatorlukların kaynaştırma ve fark gözetmeyi daha esnek şekillerde birleştirmelerine yarayan stratejilerle arasındaki bağlantıyı koparmış ve boyunduruk altına alınan halklar içinden aracı elde etmeyi zorlaştırmıştı. II. Dünya Savaşı sırasında dışlayıcı imparatorluğun bu aşırı çeşidi iflas etmiş, daha geniş kapsamlı politik, ekonomik ve sosyal imkânlarla sahip imparatorluklar tarafından tepe taklak edilmişti.

Nazi Almanyası'na ve gecikmiş olarak Japonya'ya galip gelen muzafferlerden

biri Sovyetler Birliği'ydi. Savaş öncesindeki ve sonrasındaki rakipleri gibi, SSCB de halklarını daha yüksek bir medeniyete, bu durumda uluslararası komünizme taşıdığını ileri sürmüştü. SSCB, sınırları içinde bir gözetim altında fırsat eşitliği programı yürütmüş, uydu devletlerini kısıktırak Sovyet güneşine bağlamaya çalışmış, diğer imparatorlukların memnuniyetsiz ve isyankâr halkları arasında da güçlü bir ideolojik saldırıyı yönetmişti. Stalin II. Dünya Savaşı'nın sonunda sadece SSCB'yi Rusya'nın 1914'teki sınırlarının ötesine genişletmekle kalmamış; aynı zamanda, müttefikleriyle uyum içinde, Sovyet Devleti'ne savaşın başladığı çekişmeli Orta Avrupa'daki bağımlı politik yapılarla da bir tampon bölge bahşetmişti. Zafer, Sovyet modeli Rus İmparatorluğu'nun ömrünü uzatmış, dünya çapındaki nüfuzunu da tazelemişti.

Nazi Almanyası ve özellikle Japonya, başka imparatorlukları da peşlerinden yıkıma sürüklemişlerdi. II. Dünya Savaşı'ndan önce sömürgecilik karşıtı hareketler iyice yayılmış, sömürgeciliğin istismarlarını teşhir etmişler ve olağan addedilmesine karşı saldırıya geçmişlerdi. Ancak 1930'lar boyunca özlemlerin gerçekleştirilmesine ket vurulması ve ayaklanmaları bastırmak üzere zor kullanımının yoğunlaştırılmasına yönelik sömürge stratejileri göz korkutmuştu. Sömürge imparatorluğunun görkemli yapısı savaş sırasında ve hemen sonrasında ufalanmaya başlamıştı ama Fransa ve Britanya'nın, kalkınma programları ve kapsamı genişletilmiş politik katılım yoluyla, imparatorluğa özgü hegemonyayı yeniden diriltmeye çalışmalarından önce çökmemişti.

Geç 1940'lar ve 1950'lerde, bazı yerlerdeki devrimci hareketler, bazılarındaysa işçi sendikaları ve aktivist derneklerinin talepleri, uluslararası baskı, sömürgelerdeki eşitlik, yurttaşlık, ekonomik kalkınma ve kendi kaderini tayine ilişkin hareketlilikler, hepsi birden doruğa çıkmıştı. Savaşın sonunda ne Britanya, Fransa ve diğer Avrupalı güçlerin aklından imparatorluğu feda etmek geçiyordu, ne de sömürgelerdeki sosyal ve politik hareketlerin gözlerini diktikleri tek doğrultu ulusal bağımsızlıktı. Yine de hükümler devlet modeliyle bağımsızlık, sömürgeci güçlerle sömürgelerdeki politik hareketlerin üzerinde anlaşabildikleri tek alternatifti.

Sömürgeciliğin Afrika'daki son raundundan Güneydoğu Asya'dakine, oradan da bağımsızlığa kadar varan olayların seyri, sadece yetmiş veya seksen yıl –tarihî imparatorlukların standartlarına göre pek de uzun sayılmayacak kadar– sürmüştü. Sovyetler Birliği'nin ömrü de, Japonya'nın Tayvan üzerindeki egemenliği de bu zaman aralığı kadar devam etmişti. Bu imparatorluklar, komünist veya kapitalist toplumları daha yüksek düzeyde bir ekonomik ve sosyal hayata taşıyacaklarına ilişkin iddialar ortaya atmışlardı. Ne var ki “kalkınma”, “sosyalizm” veya “Asya Ortak Refah Bölgesi”, hepsi daha önceki imparatorlukların medenileştirme projelerinin varyantlarıydı.

Birleşik Devletler, imparatorluklar dünyasında rol aldığı halde, uzunca bir süre farklı olduğu konusunda diretmişti. Oysa imparatorluğa özgü benzer araçları barındıran, Amerikan deneyimleriyle uyumlu bir seçicilikle uygulanan bir egemenlik repertuarı geliştirmişti. Serbest rekabet kapitalizmi ve Amerikan kurallarına göre hareket etmeyen ülkelerin belirli aralıklarla işgali, resmi sömürgecilikten daha fazla göze batıyordu. Birçok insan beyaz olmayan yabancıları politik yapıya sömürge tebaası diye dahil etmekten bile korkuyordu.

Amerikan egemenlik repertuarı, II. Dünya Savaşı sonrasında her biri ticarete, yatırıma ve Amerika'nın kültürel istilalarına açık, her biri Amerikan ordusunun gerektiğinde zora başvurusu karşısında savunmasız olan ulus-devletlerin dünyasında güzelce iş görüyor gibiydi. Ne var ki gerçek dünya asla yola gelmemişti. 20. yüzyılın sonlarında, dünyanın ayakta kalan diğer süper gücünün rekabetiyle yüz yüze gelen Birleşik Devletler, büyük bir gayretle bağımlı ülke peşinde koşmuş ve diğer ülkelerin sözde hareket özgürlüklerine –darbe kışkırtmacılığı, işgal ve birkaç savaşıla– sınır çekmeye kalkışmıştı. İki kutuplu husumet 1991'den sonra ortadan kalktığına, eskiden iki tarafın da Soğuk Savaş entrikaları çevirdiği, Afganistan ve Somali gibi yerler kaderlerine terk edilebilecekti. Ayrıca karar vericiler, Afganistan'da Sovyetlere karşı mücadele eden asiler ve benzerlerin birer kukla olmadıklarının, farkına gecikerek varacaklardı. Daha önceleri de onca aracının yaptığı gibi, yaşaymayken pekâlâ düşmana dönüşebileceklerdi.

GEÇMİŞİN BUGÜNÜ

Acaba mazide kalan imparatorlukların izledikleri, iç içe geçmiş gelişim süreçleri bizi getirip bugün hangi noktada bıraktı? Kuşkusuz imparatorluklara yol açan, onların ilerlemelerini sağlayan güç ve kaynak eşitsizliklerinin süregeldiğinin pekâlâ farkında olduğumuz bir noktada. Bu yüzden çöken imparatorluk düzeninin kargaşa yaratan etkileri de devam etmekte.

Ulus devletlere uydurmaya çalışmak, 1919 ve 1945'ten sonra Orta Avrupa'da, 1878, 1912, 1919, 1945 ve 1990'larda Balkanlar'da, 21. yüzyıldaysa eski imparatorlukların Afrika'daki bazı bölgelerinde ve Ortadoğu'da yıkıcı olmuştu. Yine de bölgesel sınırlar çizmek, politik liderlere kariyer yapabilecekleri, taraftar toplayabilecekleri ve dünyaya seslenebilecekleri alanlar açmıştı. İnsanların yaşayış, hareket ediş ve aralarında ilişki kurma şekilleriyle ne kadar bağdaşmaz olursa olsun, bu sınırları korumak veya genişletmek, dünyanın dört bir tarafındaki yönetici seçkinlerin dikkatlerini üzerinde topladıkları başlıca konu olmaya devam etmektedir.

Bir hayli insan, imparatorluğun sona ermesiyle birlikte, çoğu imparatorluğun

otorite kurmakta yararlandığı dikey ilişkilerin yerini, yurttaşların yatay birleşme eğiliminin alacağını ummuştur. Bu özelemler imparatorluk sonrasında bazı yerlerde, hiç değilse “demokratik” dünyanın geri kalanındaki kadar eksiksiz bir şekilde hayata geçmişti. Örneğin Hindistan’da bir tür yurttaşlık politikası, altmış yıldan fazla bir süredir ulusal bir devlet olarak varlık göstermektedir. Bağımsız Afrika devletleri belirli aralıklarla yurttaşlık haklarına ilişkin hareketlenmeler yaşadıkları gibi, başlarına askeri darbeler, tek adam veya tek parti yönetimleri de gelmiştir.

II. Dünya Savaşı’ndan sonra, bazı yatay birleşme eğilimleri, Fransız Batı Afrikası’nın bölgeleri arasındaki federasyon kampanyaları ve “Afrika” veya “Arap” birliği veya uluslararası devrim çağrıları gibi, ulus-devletin sınırlarının ötesine taşmıştı. Bandung’dan çıkan üçüncü dünya fikri bu umutları daha da artırmıştı. Bu arzuların hiçbirisi amacına ulaşmamış ve sömürgelerin bağımsızlığa kavuşmaları, genellikle yataydan çok dikey bağları güçlendirmişti. Kıt kaynaklara sahip küçük ulus-devletleri yöneten ve halkın politik tahayyülüne belli belirsiz hâkim olan liderler, hükümrânlık sahaları içinde kayırmacılık politikaları gütmüşler, güçlü devletler ve yurtdışındaki zengin şirketlerden himaye görmeye çalışarak, sıkça egemenliklerinin alternatiflerini ortadan kaldırmanın peşinde koşmuşlardı. Patrimonyal egemenliğin benzer şekilde yeniden inşası süreci birçok Sovyet sonrası halef devlette de gelişmişti. Bu tür liderden lidere şahsi ilişkiler, ne ilgili halkın seçmen iradesine tabidir, ne de eski imparatorluk güçlerindeki çıkar gruplarının ince eleyip sık dokudukları bir konudur. Avrupalı seçmenler kendilerini artık bu sorumluluktan uzakta tutmaktadırlar; Ruslar bu sorumluluğa hiç sahip olmamışlardır; Amerikalıların da görmezden gelmektedirler.

Kötümserler eski sömürgelerde pek fazla bir değişiklik olmadığını, günümüzde Afrikalıların bir “neo-sömürgecilik” dünyasında yaşadıklarını ileri sürmüşlerdir. Her ne kadar 1960’larda Afrikalıların kavuşacaklarını düşündüklerinden farklıysa da, yukarıda tasvir edilen ve hayal kırıklığı yaratan senaryo, yine de bir değişimi yansıtmaktadır. Egemenlik bir dizi sonuç doğurmuş ve bazıları açısından bunlar –petrol gibi servetlerin kontrolü; özellikle Soğuk Savaş sırasında, bir hami bulma ihtimali; yabancı şirketlerle, yardım kuruluşlarıyla ve uluslararası mali kurumlarla müzakere için bir miktar manevra sahası açısından– faydalı olmuştu. Egemenlik ulusal hükümdarların, suiistimalden etnik temizliğe kadar, birçok faaliyetini gizleyebileceği bir perde de çekmişti.

Bazı eski sömürgeler, özellikle geniş pazarlarla bütünleşme geçmişlerinin çok eskilere dayandığı Güneydoğu Asya’dakiler –örneğin eskiden Britanya egemenliğindeki Malezya ve eskiden Japon egemenliğindeki Güney Kore– bağımsızlıklarını kazandıktan sonra sanayileşmiş ve ekonomilerini canlandırmışlardı. Ancak sömürge altyapısının, birkaç iptidai maddenin dar kanallardan, az sayıdaki çokuluslu

şirketin hâkimiyetindeki pazarlara çıkarılmak üzere tasarlandığı yerlerde, yeni ekonomik yapılar yaratmak gerçekleştirilmesi zor hedefler haline gelmişti. Afrika'nın büyük bir bölümünde eski sömürge devletlerinin liderleri gözlerini sömürge dönemindeki seleflerinin kilit önemdeki bir başarılarına –bekçiliğe– dikmişlerdi. Yeni hükümdarlar dünyanın geri kalanıyla ilişkilerin denetleyiciliğini devralabiliyor, ülkeye giren ve çıkan tüm mallardan (yardımlar dahil) vergi tahsil edebiliyor, seçkin devlet erbabından bağımsız ticari –ve politik– ilişki ağları geliştirmesi muhtemel zengin çiftçileri veya işadamlarını yakından izleyebiliyorlardı. Nasıl Birleşik Devletler'deki kölelerin iç savaş sırasında azat edilmesi onlara “özgürlüklerinden başka bir şey” kazandırmadıysa, II. Dünya Savaşı'ndan sonra çoğu sömürge bölgesinin bağımsızlığı da onlara egemenlikten başka bir şey kazandırmamıştı. Egemenliğin nimetlerinden politik seçkinler yararlanmıştı, üstelik ille de yönettikleri ve daha fazlasının özlemini çeken halkın çıkarları doğrultusunda değil.

Çokuluslu şirketler genellikle işçi ücretlerinin düşük olduğu, yozlaşmış hükümetlerin bulunduğu, hammadde kaynakları bol eski sömürge devletlerinden çıkar sağlamışlardı, ancak aynı zamanda güvensizlikten, yetersiz altyapı ve küçük veya kötü bir şekilde düzenlenmiş pazarlardan kaynaklanan zorluklara da rast gelmişlerdi. Petrol gibi –İngilizlerden Nazilere kadar bir zamanlar imparatorluk devletlerinin hâkimiyetleri altına alabilecekleri bölgelerde arayıp bulmaya çalıştıkları– hayati önemdeki emtiaya erişim artık, tedarikçiler olarak güvenilirlikleri kuşkulu ve zenginlikleri pekâlâ en iyi müşterilerinin çıkarları aleyhine kullanılabilecek ülkelerin şiddetle koruduğu bir egemenlik hakkı haline gelmiştir. İran, Suudi Arabistan, Irak, Sudan, Nijerya, Angola, Venezuela ve Rusya söz konusu durumun örnekleridir. Ne görünüşte açık dünya pazarlarının gelişmesi, ne de Birleşik Devletler'in belirli aralıklarla kullandığı kaba güç, en temel kaynakların tedarikini güvenceye almıştır.

Günümüzde en güçlü devletlere baktığımızda, bu kitapta ele aldığımız imparatorluk geçmişlerinin bugününü görürüz, en başta ve en bariz şekilde Çin'in geri dönüşünü. Hatta Çin'in, Batılı imparatorlukların ekonomik ve kültürel bakımdan coştugu anın “gerisinde” kaldığını simgeleyebilecek iki yüzyılının, pekâlâ Çin tarihinin hanedanlığa özgü diğer fetret devirlerine benzediği ortaya çıkabilir. Çin artık ipeklinin yanı sıra sanayi malları ihraç etmekte ve külçe altın veya gümüş yerine mali araçlar kabul etmektedir. Geçmişe kıyasla çok daha karmaşık kaynaklara ihtiyaç duymasına rağmen, diğer imparatorlukların serbest ticaret modellerine itibar etmek zorunda olmayan Çin, dünyanın dört bir tarafındaki pazarlarla bütünleşmiştir.

Çin'in bugünkü liderleri, devlet gücünü artırmak için imparatorluk geleneğini hatırlatmakta; Yuan ve Qing Hanedanlarını, Çin topraklarının birleştiricileri olarak göklere çıkarmaktadırlar. Çin hâlâ denetlediği toplumdan nispeten kopuk güçlü memuriyet sistemiyle göze çarpmaktadır. İdareciler –bu imparatorluğun sı-

nırlarındaki alışılmış– Tibetlilerinin bağımsızlık heveslerinden ve büyük ölçüde Müslümanların yaşadığı Sincan bölgesinin ayrılıkçı politikasından endişe duymaktadırlar. Çinli yöneticiler bir kez daha ekonominin patronlarına hâkim olmak ve birbirinden farklı nüfusları gözlemek durumunda kalmışlardır. Yine de politik yapı, bu zorlukların üstesinden gelmekte devlet idaresi birikiminden yararlanabilir ve hareketli bir politik coğrafyadaki konumunu yeniden öne çıkarabilir.

Rusya Federasyonu’nun komünist çöküşten sonra kendini hızla toparlaması, bir başka güçlü imparatorluk kültürünün iş başında olduğunu gözler önüne sermektedir. Selef imparatorlukları gibi Rusya Federasyonu da, bariz bir şekilde birden çok etnik yapı barındırmakta, bazıları iç içe geçmiş birçok bağımlı “ulusal” bölgeyi elinde tutmaktadır. Rusların 1993 anayasası, Rusçayı “bir bütün olarak Rusya Federasyonu’nun devlet dili” diye tanımlamakla birlikte, tüm cumhuriyetlere kendi resmi dillerini belirleme hakkı vermişti. Anayasa aynı zamanda “ulusal azınlıkların” haklarını uluslararası insan hakları prensipleri doğrultusunda garanti altına almıştı. Propaganda sırasının Amerikalı danışman ve misyonerlere geldiği ve her türlü özlemin cirit attığı, başa çıkılması zor kısa bir ara dönemden sonra, Vladimir Putin patrimonyal egemenliğin tekniklerini diriltmişti. O ve himayesindekiler, nüfuzlu kimseleri yeniden devlete bağladıkça, dini kurumlar üzerindeki denetimi sıkılaştırdıkça, medyayı dize getirdikçe, seçim sürecini tek partiye dayalı bir “egemen demokrasiye” dönüştürdükçe, federasyonun yöneticilerini sadakate zorladıkça, Rus bölgelerinde milliyetçilikle flört ettikçe, Rusya’nın sınır bölgeleri üzerindeki çekişmeye yeniden karıştıkça ve Rusya’nın başlıca silahını –enerjiyi– uluslararası arenada etkili bir şekilde kullandıkça, Rus İmparatorluğu Avrasya’daki mekânında bir başka şekilde yeniden ortaya çıkmıştı.

Günümüzün büyük güçlerinden en yenilikçisi Avrupa Birliği’dir. Avrupa 5. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar, yeni bir Roma yaratmaya hevesli bazı seçkinlerinin ihtiraslarıyla, böyle bir sonucu önlemeye çalışan diğerlerinin kararlılığı arasında kalıp kapana kısılmıştı. Britanya ve Fransa ancak 1950’ler ve 1960’larda imparatorluk hâkimiyetlerini İngiliz Milletler Topluluğu ve Fransız Milletler Topluluğu diye yeniden şekillendirme girişimlerinden vazgeçmişler ve faaliyetlerinin kapsamının –eski imparatorlukların yönetici seçkinleriyle politik, ekonomik, duygusal, dil ve şahsi ilişkileri her neyse– ulusal olduğunu kabullenmişlerdi. Avrupalı devletler 1960’lar ila 1990’lar arasında imparatorluktan kurtuluşlarını kendi aralarında konfederasyona özgü düzenlemeler yapmak için kullanmışlardı.

Konfederasyona özgü yapı, barındırdığı güçlü istekleri, görmüş geçirmiş Avrupalı planlamacıların becerilerini kullanarak idare ve düzenlemeyle sınırladığında son derece etkin bir şekilde işlemiştir. Buna rağmen defalarca tekrarlanan savaşlarda milyonlarca insanın öldüğü, sınırlardaki terk edilmiş gümrük idarelerinin ya-

kınından geçen herhangi birinin Schengen devletlerinin kayda değer eserini takdir etmemesi mümkün değildir. Egemenliğin en temel özniteliklerinden biri –sınırı kimin geçtiğinin kontrolü– Avrupa düzeyine yükseltilmiştir. Avrupa Birliği, topraklarındaki çoğu insanda güçlü bir politik sadakat duygusu uyandırmamıştır ama liderlerinin ellerinde, yabancı güçlerin karşısında ve üye devletlerarasındaki ihtilaflar sırasında tarafları çözüm için sıkıştırmaya çalışırken birbirleriyle uyumlu hareket etmeye yarayacak bir araç bulunmaktadır. Kimin dinlediği belli olmasa da, Avrupa konserinde¹ yeni bir müzik icra edilmektedir.

2001’den sonra uzmanlar arasında, ister icraatlarındaki haddini bilmezliği kınamak için, isterse dünyayı yola getirme ve demokratikleştirme çabalarından ötürü göklere çıkarmak için olsun, Birleşik Devletler’e “imparatorluk” sıfatını yakıştırmak moda haline gelmişti. “Öyle mi, değil mi?” sorusu, imparatorluk stratejilerinin seçici bir şekilde kullanımına dayalı Amerikan egemenlik repertuarını dikkatle gözden geçirmeye kıyasla daha az açıklayıcıdır. Açıkçası bu taktikler –egemenlik normlarını ihlal ederek– zor kullanımını, hatta işgali de içermektedir. Ancak Amerikan politikacıların en müdahale yanlısı bile Irak veya Afganistan’ı Porto Riko’ya çevirmeye niyetlenmemektedir.

Birleşik Devletler’in otoritesini mekâna yaymakta kullandığı karışık yöntemler imparatorluğa özgü –yurttaş sayılan insanlar için geçerli eşit haklar ve özel mülkiyet üzerine inşa edilen, Yerli Amerikalıları ve köleleri dışlamaya dayalı, 18. yüzyıldaki bir kıta imparatorluğundan başlayarak yol aldığı– kendi gelişme çizgisini yansıtmaktadır. Bir kıtanın bir ucundan bir ucana yayılan Avro-Amerikalıların ellerine muazzam kaynaklar geçmiş, fetihlerinin aşikâr kaderlerinin gerektirdiğini yapmak olduğunu düşünmüşlerdi. Amerikan liderleri, kölelik yüzünden dağılmanın eşiğine geldikten sonra, toparlanıp dünyanın geri kalanına müdahalenin zaman ve şartlarını tayin edecek kadar güçlenmişlerdi.

Birleşik Devletler 20. yüzyıl boyunca yurtdışında bir dizi imparatorluğa özgü strateji uygulamıştı: Ülkeleri işgal etmiş, düşmanca davranan liderleri yerinden oynatmak için birlikler sevk etmiş, hasımlara karşı vekâleten savaşanları desteklemiş, anklav kolonilerini ve yabancı topraklardaki askeri üsleri kullanmış, misyonerler yollamış ve daha yakın geçmişte kalkınma yardımı yapmış ve uzman sağlamıştı. Bunlara rağmen Irak’ın 2003’te Amerikalılar tarafından istilasının en çarpıcı sonucu, zayıf ve bölünmüş bir ülkenin işgalinin Birleşik Devletler’in askeri, mali ve ekonomik kapasitesini zorlamış olmasıydı. Amerikalılar Afganistan’daysa, bu ka-

1 Yazarlar bu noktada Avrupa’da 1815’ten itibaren anlaşmazlıkları gidermek için başvurulmuş Konferans Sistemi’ne atıfta bulunmaktadır. İngilizce adı “Congress System” olan bir dizi konferans “Concert of Europe” diye de anılmaktadır. İngilizcede “concert” kelimesi “konser” anlamında kullanılmakla birlikte, kısaca “birlikte hareket etmek” de demektir. (çev.)

rarsız politik ittifaklar bölgesi üzerindeki egemenliği sağlama almak bakımından, geçmişteki Britanya ve Rus İmparatorluklarının, hatta Timur'un yenilgilerinden ders çıkarmamışlardı.

Bu imparatorluk güçlerinden hiçbiri kendisiyle dini bir proje arasında bağlantı kurmadığı gibi, seküler modernizasyon ve komünizm dinlerinin bile büyük ölçüde hevesleri kalmamıştır. Daha önceki liderlerin imparatorluk kuruculuğuna ahenk ve meşruiyet kazandıracağını düşündükleri tektanrı dînler, birlikten çok mezhepçilik ve görüş ayrılığı yaratmış; Çin ve Rusya dahil, dini uyumu en az dayatan imparatorluk rejimleri en dayanıklıları çıkmıştır. İmparatorlukların, bünyelerine kattıkları halklar arasındaki kültürel farklılıklara karşı çok değişik yaklaşımlar benimsemelerine rağmen, farklılığı bir şekilde hoş görmek imparatorluğun uzun ömürlülüğü açısından elzemdi.

Çin, Rusya, Avrupa Birliği ve Birleşik Devletler, iktidarlara karşı sıra saygı göstermeyen hareketler tarafından tehdit edildikleri kanısında birleşmektedirler. Görünüşe bakılırsa Çin Sincan'da, Rusya Çeçenistan'da ve diğer bölgelerde, Birleşik Devletler ve Avrupa Birliği Afganistan'da genellikle "militan İslam" diye sınıflandırılan ilişki ağlarıyla mücadele etmektedirler. Militan hareketlerle hiçbir bağlantısı olmayan Müslümanlar, terörizmle bir tutulmakta, sanki devletlerin hâkim kültürlerinin içine çekilemezlermiş gibi muamele görmekte, Haçlı Seferleri'nden bin yıl sonra nihai "ötekine" dönüştürülmektedirler.

Daha önce ele aldığımız gibi, İslamiyet başlangıçta bir imparatorluk kurma projesiydi. Ancak İslamiyetin iktidarla ilişkisi, hakiki bir İslami politik yapının inşası uğruna hasımların birbiriyle çekişmesinden Osmanlıların ihtiyatlı hilafetine, Rusya'nın Müslüman hiyerarşisini kurumsallaştırmamasından günümüzün İran ve Suudi Arabistan gibi "İslami" devletlerine kadar, türlü türlü olmuştu. Ne var ki imparatorluklar her zaman meydana getirdikleri ülkelerarası bağlantıları kontrol altına almazlar. Nitekim günümüzün hükümetleri için tehlike yaratan unsur tam da –bazılarının hilafeti geri getirmeyi hedeflediği– İslamiyeti temsil iddiasındaki ilişki ağlarının, devletlerin çıkarlarına hizmet etmemesi ve onların disiplinlerine tabi olmamasıdır. Çoğu Müslümanın yaşadığı sorun ve çektiği çileyle, politik inisiyatiflerinin kararsızlığı, yakın geçmişteki imparatorlukların tarihinin temel ve ayrılmaz bir parçasıdır: Avrupalı imparatorlukların 19. yüzyılda Ortadoğu'daki hak ihlalleri, Osmanlı saltanatının karmakarışık bir şekilde dağılışı; manda sisteminin fiyaskoları, dünya güçlerinin savunmasız devletlerin içişlerine karışmaları, otoriter hükümdarların "Batılı" devletler tarafından suça özendirildiği bölgelerdeki yoksulluk ve umutsuzluk.

İmparatorluklar tarihiyle bir ulus hayali, 21. yüzyılın şimdiye kadar yaşanmış ve kötülüğüyle en fazla ün salmış savaşıyla uyuşmamaktadır. Artık "Irak" ulusal

etiketi yapııştırılmış mekâna, antik Bereketli Hilal İmparatorlukları ve çok daha sonraları imparatorluk merkezlerini Bağdat yapan Abbasiler hükmetmişti. Selçuklular ve Moğollar tarafından istila ve işgal edilmiş, İngilizlerin yavaşmaları olan hükümdarlarca yönetilmiş, Birleşik Devletler tarafından işgal edilmiş, Batılı devletlere satılan petrolün sırtından geçinen, İran'la savaşan, bir başka savaşı Kuveyt'le yapan, İslamiyeti yorumlayışları, etnik kökenleri veya politik görüşlerinin sanık sandalyesine oturtulmalarına yettiği Iraklılara karşı acımasızca davranan bir askeri diktatör tarafından idare edilmişti. El Kaide, Irak'ın "ulusal" mekânını etkileyen sınırlar ötesi projelerden sadece bir tanesidir. Eski imparatorlukların birçok bölgesi gibi, Irak da uzun süredir varlığını koruyan bir yerli topluma tekabül etmemekte; tarihi, devletlerin ve ilişki ağlarının bulunduğu bir kavşakta ve bunlar arasındaki egemenlik ilişkilerinde meydana gelen değişikliklerle şekillenmektedir.

Yerel olanların ötesinde ihtiraslara sahip her hükümdar, mekâna yayılan insan topluluklarının farklılığının üstesinden şu ya da bu şekilde gelmek zorunda kalmıştır. İmparatorluklar bu soruna farklı çözümler bulmuşlardır. Bu kitapta imparatorlukların uyguladığı farklılıkların yönetimi politikalarındaki çeşitlilik vurgulanmıştır. Birçok imparatorluk farklılığı bir egemenlik aracı olarak kullanmış; seçkinler ve sosyal gruplarla hükümdar arasındaki bağların, imparatorluk tebaası arasındakilerden daha güçlü olmasını sağlama almıştır. Başka imparatorluklarda içeridekilerin benzerliği peşinde koşmuş, benzer olmayanları ya kalıba vurmaya ya da alaşağı etmeye çalışmışlardır. İmparatorluklar bu stratejileri harmanlamış ve elden geçirmişlerdir. Dolayısıyla nüfuslarının farklı kesimleri üzerinde farklı taktikler uygulamaları politik bekalarının nedenleri açısından bir ipucu olabilir.

İmparatorluklar, güçlükler çıksa bile, farklılıklarla bizzat ilgilenmişlerdi. Ulus-devletlerse, ulus fikrinin çekiciliği ve devlet kurumlarına katılımı veya aksine dışlama, kovma ve asimilasyona zorlamayla, farklılığın üstesinden gelebilecekleri düşüncesine –belki de yanılışına– sahiplerdi. Ne var ki ulus-devletler asla, bir örnek nüfuslar yaratmak veya iç içe geçmiş bağlılıkları silip süpürmek için yeteri kadar dışlama, kovma ve asimilasyon yapamazlar. Sömürgecilik koşullarında bile bir hayli insan, ulus-devleti imparatorluktan kurtuluşun yolu olarak görmemişti. Sömürge imparatorluklarının sonu çatışmalı ve tesadüfiydi. Avrupalı imparatorluklar maliyeti gitgide yükselen bir egemenlikten vazgeçmişler ve yeni *kurucu büyükler*¹ güvenceye alabilecekleri egemenlikleri devralmışlardı. Bizse, imparatorluktan çıkan engebeli ve bozuk yolların sonuçlarına, egemenliğin eşdeğerliliği hayaline, devletlerin içindeki ve arasındaki eşitsizlik gerçekliğine katlanıyoruz.

1 Yazarlar burada Amerikan devriminde rol oynayan, İngilizcesi "*Founding Fathers*" (Kurucu Babalar) olan politik liderler ve devlet adamlarına atıfta bulunmakla birlikte, yıkılan veya çözülen imparatorlukların sömürgelerinde kurulan birçok devlette benzer *kurucu büyükler* olduğunu vurgulamaktadırlar. (çev.)

İmparatorluk hakkında düşünmek, Britanya, Osmanlı veya Roma İmparatorluğunu hortlatmak anlamına gelmemektedir. Bize, topraklar üzerinde hüküm sürmenin –imkânları ve sınırlarıyla– şekillerini; politik yapıların bünyesine katmanın yanı sıra, fark gözetmenin tasavvur ve sahnelenış yollarını; araçların imparatorluk egemenliğine rıza göstermelerini temin yöntemlerini; yerleşimcilerin, yerli halkın, memurların, âlimlerin, ithal kölelerin, rehber din adamlarının ve sınırları aşan tacirlerin imparatorluk gücüne alternatif geliştirebilmelerini gözden geçirme imkânı vermektedir.

Geçmiş –ister ulusal, isterse imparatorluk şeklinde olsun– daha iyi politik yapılar kurmak açısından kolay anlaşılır örnekler vermemektedir. Yine de tarihi gelişim süreçlerini araştırmak bize, şimdiki zamanın ezelden beri var olmadığını ve baki kalmayacağını hatırlatmaktadır. Hem bireyler hem de topluluklar olarak farklı gelecekler tasavvur ediyoruz, seçimler yapıyoruz ve sonuçlarına katlanıyoruz. Katmanlı ve örtüşen egemenliğin, sadece bu kitapta incelediklerimiz değil, yeni ve farklı şekilleri de mümkündür. İnsanlar politik kurumların başka biçimlerini tahayyül ettikleri gibi, yaratacaklardır da. İmparatorlukların geçmişı egemenliğin haddini bilmezliğinin –ister büyük bir lider aşkına, isterse bir medeniyet veya bir halk uğruna olsun– insanlığa verdiği zararları gösterdiği gibi, imparatorlukların yarattığı toplumsal hayata ilişkin çok yönlü dönüşümleri de açığa vurmaktadır. İmparatorlukların toplulukları bünyelerine katarken ve aralarında ayırım yaparken kullandıkları yöntemlerin geniş yelpazesini, fark gözetirken doğurdukları eşitsizliklerin veya onları eşit ve benzer kılmaya çalışmalarının sonuçlarını ele aldık. Geleceğin başa çıkılması gereken konusu, yaygın bir şekilde paylaşılan politik aidiyete, fırsat eşitliğine ve karşılıklı saygıya ilişkin özelemlere hak tanıyan yeni politik yapıları tasavvur etmektir.

ALINTI YAPILAN ESERLER

Bölüm 2

- S. 33 “bürokrasisiz yönetim” deyimini: Peter Garnsey ve Richard Saller, *The Roman Empire*, s. 20.
- S. 38 “doyurmak” üzerine veriler: Peter Garnsey ve Richard Saller, *The Roman Empire*, s. 83, 88, 89.
- S. 42 Themistius’a ait “tüm dünyanın tapınağı” deyimini: Elizabeth Key Fowden, *The Barbarian Plain: Saint Sergius between Rome and Iran* (Berkley: University of California Press, 1999), s. 46.
- S. 45 Metin kutusu içindeki “Nüfuzlu bir Got...” diye başlayan alıntı: Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (New York: Cambridge University Press, 2005), s. 35.
- S. 52 Metin kutusu içindeki “Eğer ülke güçlüyse...” diye başlayan alıntı: Mark Edward Lewis, *The Early Chinese Empires*, s. 50.
- S. 53 Li Si’ye ait “çeşitli devletleri alt etmek...” diye başlayan ifade: Victoria Tin-bor Hui, *War and State Formation in Ancient China and Early Modern Europe*, s. 101.
- S. 53 “güneşin ve ayın parladığı her yerde” deyimini: Mark Edward Lewis, *The Early Chinese Empires*, s. 52.
- S. 54 Metin kutusu içindeki “Eski zamanlarda...” diye başlayan alıntı: Denis C. Twitchett ve John F. Fairbank, *Cambridge History of China*, C I, s. 75.
- S. 54 “çok büyük orduların...seferber edilmesi” cümlesindeki veriler: Victoria Tin-bor Hui, *War and State Formation in Ancient China and Early Modern Europe*, s. 217.
- s. 58 Metin kutusu içindeki “Ben ve chanyu...” diye başlayan alıntı: Mark Edward Lewis, *The Early Chinese Empires*, s. 133.

Bölüm 3

- S. 74 Judith Herrin, *Byzantium*, s. XVIII.
- S. 77 Metin kutusu içindeki "...beni (tüm insanlara)..." diye başlayan alıntı: *Michael Bonner, Jihad in Islamic History: Doctrines and Practice* (Princeton: Princeton University Press, 2006), s. 49.
- S. 77 "temel devlet niteliklerine sahip olmuştu" deyimini: Fred M. Donner, *The Early Islamic Conquests*, s. 54.
- S. 85 "medeniyet adaları" deyimini: Ronald Findlay ve Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty* Bölüm 1, s. 50.
- S. 90 "Burada ne Romalı..." diye başlayan cümle: Alessandro Barbero, *Charlemagne*, s. 109.
- S. 94 Thomas Bisson'dan alıntı: "Medieval Lordship", *Speculum*, Sayı 70 (1995), s. 749.
- S. 95 Metin kutusu içindeki Niketas Honiades'e ait "Hiç değilse onlar..." diye başlayan alıntı: Olivier Clement, *L'Essor de Christianisme oriental* (Paris: Presses Universitaires de France, 1964), s. 82.
- S. 98 Robert Bartlett'ten alıntı: Robert Bartlett, *The Making of Europe*, s. 292.

Bölüm 4

- S. 100 "Roma dünyasının..." diye başlayan alıntı: David Christian, *A History of Russia, Central Asia, and Mongolia*, C I, s. 231.
- S. 104 "130 bin" rakamı: David Christian, *A History of Russia, Central Asia, and Mongolia*, C I, s. 397.
- S. 107 Cengiz'e ait "sığırtmaç ve nahırcılarla..." diye başlayan ifade ve devamı: David Christian, *A History of Russia, Central Asia, and Mongolia*, C I, s. 395.
- S. 108 Reşidüddin Hamedani'ye göre Cengiz'e ait "Zor zamanlarda..." diye başlayan teklif: David Christian, *A History of Russia, Central Asia, and Mongolia*, C I, s. 401.

- S. 117 Reşidüddin Hamedani'nin *Cami'üt-Tevarih* adlı eserindeki "dünya sakinlerinin..." diye başlayan sözleri: Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, s. 83.

Bölüm 5

- S. 123 Metin kutusu içindeki "Bu imparatorlar..." diye başlayan alıntı: Carmen Bernand ve Serge Gruzinski, *Histoire du Nouveau Monde: De la découverte à la conquête une expérience européenne, 1492-1550* (Paris: Fayard, 1991), s. 242.
- S. 129-130 "gümüş ve altına" ilişkin değerlendirmeler: Steven Topik, Carlos Marichal ve Sephyr Frank'ın editörlüğünü yaptığı *From Silver to Cocaine: Latin American Commodity Chains and the Building of the World Economy, 1500-2000* (Durham: Duke University Press, 2006) adlı eserin Carlos Marichal tarafından yazılan "The Spanish-American Silver Peso: Export Commodity and Global Money of the Ancien Regime, 1550-1800" başlıklı bölümü, s. 28.
- S. 133 Metin kutusu içindeki "İneği..." diye başlayan alıntı: Bernard Bailyn, *Atlantic History: Concept and Contours* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005), s. 87-88.
- S. 140 Fatih Sultan Mehmet'in "Kanunname"sindeki "nizam-ı âlem" maddesi: Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650*, s. 109
- S. 141 Mara'nın "sultanla hiç yatmadığını" bildirmesi: Margaret R. Greer ve diğerlerinin editörlüğünü yaptığı *Rereading the Black Legend: The Discourses of Religious and Racial Difference in the Renaissance Empires* (Chicago: University of Chicago Press, 2007) adlı eserin Leslie Peirce tarafından yazılan "An Imperial Caste: Inverted Racialization in the Architecture of Ottoman Sovereignty" başlıklı bölümü, s. 43-44.
- S. 145 Metin kutusu içindeki "Kulunuz..." diye başlayan alıntı: Karen Barkley, *Bandits and Bureaucrats*, s. 189.
- S. 147 "önüne çıkarını..." diye başlayan alıntı: Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650*, s. 21.

Bölüm 6

- S. 156 Kolomb'un mütercimi: Henry Laurens, John Tolan ve Gilles Veinstein, *L'Europe et l'Islam: quinze siècles d'histoire* (Paris: Odile Jacob, 2009) adlı eserin John Tolan tarafından yazılan "Le Moyen Âge" başlıklı bölümü, s. 113.
- S. 156 "ticaret hacminin artışı" verileri: Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, Bölüm 1, s. 27.
- S. 157 J. S. Levy'nin 1983'teki "en çok savaşla geçen" dönem iddiası: Geoffrey Parker, *The Military Revolution*, Bölüm 5, s. 1.
- S. 164 "Kral III. João'nun gelirlerine" ilişkin bilgiler: James D. Tracy, *The Rise of Merchant Empires*, s. 29.
- S. 167 "...gücü ve parayı" diye biten alıntı: Jean Gelman Taylor, *Indonesia: Peoples and Histories* (New Haven: Yale University Press, 2003), s. 198.
- S. 169 Metin kutusu içindeki "M. Postlethwayt'ın..." diye başlayan alıntı: James D. Tracy, *The Rise of Merchant Empires*, s. 196.
- S. 171 Metin kutusu içindeki "Fetih güdüsü..." diye başlayan alıntı: John Lynch, *Spain under the Habsburgs* (New York: New York University Press, 1984), C I, s. 158.
- S. 171 "çelik ve mikroplar" iddiası: Jared M. Diamond, *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies* (New York: Norton, 1998).
- S. 171-172 Nüfus ve fetih üzerine tartışmalar için bk. George Raudzens, *Technology, Disease, and Colonial Conquests, Sixteenth to Eighteenth Centuries*.
- S. 178 Britanya Parlamentosu'nun 1533'te çıkardığı papaya başvurmayı yasaklayan yasada (Act of Restraint of Appeals) yer alan "bir başına" ifadesi: Ken MacMillan, *Sovereignty and Possession in the English New World*, s. 21-22.
- S. 179 Göçmen yerleşimlerine ilişkin istatistikler: William Roger Louis, Elaine M. Low, Nicholas P. Canny ve P. J. Marshall'ın editörlüğünü yaptığı *The Oxford History of the British Empire, Volume I*

(New York: Oxford University Press, 1998-99) adlı eserin Jane H. Ohlmeyer tarafından yazılan “Civilizing of those rude partes: Colonization within Britain and Ireland” başlıklı bölümü, s. 137.

- S. 183 “sızma” terimi: George Raudzens’in editörlüğünü yaptığı *Technology, Disease, and Colonial Conquests, Sixteenth to Eighteenth Centuries* adlı eserin George Raudzens tarafından yazılan “Outfighting or Outpopulating? Main Reasons for Early Colonial Conquests, 1493-1788” başlıklı bölümü, s. 39.
- S. 183 “vahşi bir doğa” deyimi: William Bradford, *History of Plymouth Plantation, 1620-1647, in Two Volumes* (New York: Russell and Russell, 1968) C I, s. 156.
- S. 183-184 Beyaz-siyah oranları: Ronald Findlay ve Kevin H. O’Rourke, *Power and Plenty* Bölüm 1, s. 232.
- S. 185 Devlet harcamalarına ilişkin veriler: John Brewer, *The Sinews of Power*, s. 40.
- S. 187 Köle ticaretine ilişkin istatistikler: Philip D. Curtin, *The Atlantic Slave Trade: A Census* (Madison: University of Wisconsin Press, 1972), s. 7. Daha güncel bilgiler için bkz. David Eltis ve David Richardson’un editörlüğünü yaptığı *Extending the Frontiers: Essays on the New Transatlantic Slave Trade Database* (New Haven: Yale University Press, 2008) adlı eser.
- S. 188 “çıkış seçeneği” deyimi: Albert O. Hirschman, *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1970).

Bölüm 7

- S. 205 Metin kutusu içindeki “Ne yazık ki...” diye başlayan alıntı: Donald Ostrowski, *Muscovy and the Mongols*, s. 163.
- S. 209 “Yehuda tarikatı” deyimi: Ernest A. Zitser, *The Transfigured Kingdom*, s. 99.
- S. 219 “420 milyona ulaşmıştı” bilgisi: Frederick W. Mote, *Imperial China 900-1800*, S. 905-6.

- S. 222 İmparator Shunzi'nin yazdığı "Çin eserleri..." diye başlayan alıntı: Mark Elliott, *The Manchu Way*, s. 292.
- S. 224 Metin kutusu içindeki "Gök Tanrısı..." diye başlayan alıntı: Mark Elliott, *The Manchu Way*, s. 241.

Bölüm 8

- S. 244 "imparatorluğa özgü bir soyluluk" deyimini: Stuart Woolf, *Napoleon's Integration of Europe*, s. 129.
- S. 245 "iç imparatorluk" deyimini: Michael Broers, *Europe Under Napoleon 1799-1815*.
- S. 247 Napolyon'un "...kahrolası koloniler!" dediği rivayeti: Jon Kukla, *A Wilderness So Immense: The Louisiana Purchase and the Destiny of America* (New York: Knopf, 2003), s. 249.
- S. 248 Prusya kralının "Brandenburlulara", "Prusyalılara" seslenmesi: Clive Emsley, *Napoleon: Conquest, Reform and Reorganisation* (Harlow, Birleşik Krallık: Pearson/Longman, 2003), s. 65.
- S. 250 Britanya'nın ticaret hacmine ilişkin bilgiler: P. J. Marshall, *The Making and Unmaking of Empires*, s. 13.
- S. 251-252 Edmund Burke'e ait "...farklılaşmış bir kitle" sözleri: P. J. Marshall, *The Making and Unmaking of Empires*, s. 204.
- S. 252 Nüfus ve ticarete ilişkin veriler: David Hancock, *Citizens of the World*, s. 27, 29, 387.
- S. 252 Sir George Macrtney'in 1773'teki "Güneşin hiç batmadığı..." diye başlayan sözleri: William Roger Louis, Elaine M. Low, Nicholas P. Canny ve P. J. Marshall'ın editörlüğünü yaptığı *The Oxford History of the British Empire, Volume 2* (New York: Oxford University Press, 1998-99) adlı eserin P. J. Marshall tarafından kaleme alınan giriş bölümü, s. 7-8; David Armitage, *The Ideological Origins of the British Empire*, s. 9.
- S. 256 Yayımlanan eserlere ilişkin istatistikler: P. J. Marshall, *The Making and Unmaking of Empires*, s. 199.

- S. 257 Metin kutusu içindeki “Onu, temsil ettiği...” diye başlayan alıntı: David Bromwich’in editörlüğünü yaptığı Edmund Burke, *On Empire, Liberty, and Reform: Speeches and Letters* (New Haven: Yale University Press, 2000), s. 400.
- S. 259 Benedict Anderson’un yorumları: Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (New York: Verso, 1991).
- S. 261 1812 Anayasası’ndan alıntı: Prof. John H. Elliott FBA, *Empires of the Atlantic World*, s. 284-85.

Bölüm 9

- S. 269 “250 bin... 1.25 milyon” istatistikleri: Dr. Daniel K. Richter, *Facing East from Indian Country*, s. 7.
- S. 271 1691 Virginia Koloni Yasası’nda geçen “bağlı ve özgür bir zenci, bir mulatto...” ifadesi: Kathleen M. Brown, *Good Wives, Nasty Wenches, and Anxious Patriarchs*, s. 197.
- S. 273 Metin kutusu içindeki “Atalarımızın...” diye başlayan alıntı: Dr. Daniel K. Richter, *Facing East from Indian Country*, s. 59.
- S. 275 “Apaçilerin öldürdükleri” ve “misyoner faaliyetlerinin en yoğun olduğu” döneme ilişkin veriler: Richard White, *It’s Your Misfortune and None of My Own*, s. 30, 33.
- S. 276 “dünyanın her tarafıyla” deyimi ve “O [kral] ülke içindeki ayaklanmaları kıskırtmış...” diye başlayan iddialar: Edward Larkin’in editörlüğünü yaptığı Thomas Paine, *Common Sense* (Buffalo: Broadview Press, 2004), s. 219.
- S. 276 “Özgürlük İmparatorluğu” deyimi: Robert W. Tucker ve David C. Hendrickson, *Empire of Liberty: The Statecraft of Thomas Jefferson* (New York: Oxford University Press, 1990)
- S. 276 “bir imparatorluk oluşumu ve kuruluşu” deyimi: David Armitage’in editörlüğü yaptığı *Theories of Empire, 1450-1800* adlı eserin Norbert Kilian tarafından yazılan “New Wine in Old Skins?

American Definitions of Empire and the Emergence of a New Concept” başlıklı bölümü, s. 319.

- S. 276 “bölünmüş bir halk” deyimini: David C. Hendrickson, *Peace Pact*, s. 4.
- S. 278 1787 Kuzeybatı Kararnamesi’nde geçen “eskileriyle her açıdan eşit haklara sahip olacak şekilde” formülü: Eric Hinderaker, *Elusive Empires*, s. 231.
- S. 278 1790 Yurttaşlığa Kabul Yasası’nda geçen “özgür beyaz” deyimini: Eric Hinderaker, *Elusive Empires*, s. 261.
- S. 278 “Siz boyunduruk altına alınan bir halksınız” ifadesi: Eric Hinderaker, *Elusive Empires*, s. 233.
- S. 278 John Dickinson’ın “ülkenin uzak köşelerinin...” diye başlayan sözleri: Dr. Daniel K. Richter, *Facing East from Indian Country*, s. 224.
- S. 278 George Washington ve Thomas Jefferson’a ait sözler: Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* Bölüm 2, s. 92.
- S. 279 General Anthony Wayne’in “Ben de şimdi... evlat ediniyorum” sözleri: Donald W. Meinig, *The Shaping of America, Volume 2*, S. 184.
- S. 280 Adrew Jackson’a ait “saçmalıktı” deyimini: Dr. Daniel K. Richter, *Facing East from Indian Country*, s. 234.
- S. 280 Yüksek Mahkeme’nin “aşağı bir ırka mensup...” diye başlayan kararı: *Johnson v. M’Intosh* davası tutanakları, 1823.
- S. 280 John Marshall’ın “yerli bağımlı kavimler” tanımı: *Cherokee Nation v. Georgia* davası tutanakları, 1831.
- S. 281 “her sekiz kişiden biri yolda ölmüştü” bilgisi: Richard White, “*It’s Your Misfortune and None of My Own*”, s. 87.
- S. 283 “Meksika halkına...” diye başlayan cümle: Maria E. Montoya, *Translating Property*, s. 87.
- S. 284 Metin kutusu içindeki “Siyulara...” diye başlayan alıntı: Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* Bölüm 2, s. 92.

- S. 284 “Bundan böyle...” diye başlayan Kongre kararı: *Indian Appropriation Act*, 3 Mart 1871.
- S. 285 “Kızılderililer...” diye başlayan anlaşma maddesi: Jeffrey Ostler, *The Plains Sioux and U.S. Colonialism from Lewis and Clark to Wounded Knee*, s. 130.
- S. 286 Abraham Lincoln’ın “Birlik’i hiçbir...” diye başlayan sözleri: Howard Zinn, *A People’s History of the United States: 1942-Present* (New York: HarperCollins, 2003), s. 191.
- S. 287 General Robert V. Richardson “Azat edilen köleler...” diye başlayan sözleri: Eric Foner, *Nothing But Freedom*, s. 55.
- S. 288 Metin kutusu içindeki “Birleşik Devletler...” diye başlayan alıntı: Brooks Adams, *The New Empire* (New York: Macmillan, 1902), s. XV.
- S. 290 Gözlemci Johann Gottlieb Georgi ve Heinrich Storch ait “altmışla seksen arasında ulus” bilgisi: Andreas Kappeler, *The Russian Empire*, s. 8, 141.
- S. 291 “eskiden ve yasal olarak edindikleri imtiyazlarının” ifadesi: Andreas Kappeler, *The Russian Empire*, s. 73.
- S. 292 Taksim anlaşmasındaki “genel, nihai ve geri dönülmez” ifadesi: Andreas Kappeler, *The Russian Empire*, s. 80.
- S. 292 “Leh kökenliliğe” ilişkin veri: Andreas Kappeler, *The Russian Empire*, s. 83.
- S. 296 Yekaterina’nın fermanında geçen “tüm dini inançlara hoşgörü” ifadesi: Robert D. Crews, *For Prophet and Tsar*, s. 45.
- S. 299 Yekaterina’nın “şefkat göstererek ve adaletli davranarak” sözleri: Willard Sunderland, *Taming the Wild Field*, s. 64.
- S. 300 İstatistikler: Stephen L. Hoch, *Serfdom and Social Control in Russia*, s. 3.

Bölüm 10

- S. 304 Gelir istatistikleri: Ronald Findlay ve Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty* Bölüm 1, s. 414.
- S. 308 Britanya devlet görevlisi Henry Taylor'un 1833'teki "vahşi miskinler" deyişi: Thomas C. Holt, *The Problem of Freedom*, s. 74.
- S. 309 Sözleşmeli emek istatistikleri: Thomas R. Metcalf, *Imperial Connections*, s. 136.
- S. 317 Vietnam'a ilişkin veriler: Pierre Brocheux ve Daniel Hémerly, *Indochine, la colonisation ambiguë, 1858-1954* (Paris: Découverte, 2001), s. 175.
- S. 319 Metin kutusu içindeki "Ne kadar..." diye başlayan alıntı: W. David McIntyre, *The Commonwealth of Nations: Origins and Impact, 1869-1971* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977), s. 4.
- S. 319 Tarım sistemi verileri: Jean Gelman Taylor, *Indonesia: Peoples and Histories* (New Haven: Yale University Press, 2003), s. 240.
- S. 320 Metin kutusu içindeki "Kanımızca..." diye başlayan alıntı: Ramon Myers ve Mark Peattie'in editörlüğünü yaptığı *The Japanese Colonial Empire, 1895-1945* (Princeton: Princeton University Press, 1984) adlı eserin Marius B. Jansen'ın yazdığı "Japanese Imperialism: Late Meiji Perspectives" başlıklı bölümü, s. 64.
- S. 322 Saymanlar ve bankacılara ilişkin veriler: Colin N. Newsbury, *Patrons, Clients, and Empire: Chieftaincy and Over-rule in Asia, Africa, and the Pacific* (New York: Oxford University Press, 2003), s. 84.
- S. 324 III. Napolyon'un "...Arapların da imparatoruyum." sözleri: Benjamin Stora, *Algeria, 1830-2000*, s. 5.
- S. 326 Christopher Bayly'nin değerlendirmesi: Christopher Bayly, "Distorted Development: The Ottoman Empire and British India, circa 1780-1916", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* Sayı 27 (2007), s.332-44.
- S. 331 Metin kutusu içindeki "Britanya İmparatorluğu..." diye başlayan alıntı: George Curzon, *Persia and the Persian Question* (1892; Londra: Cass, 1966), C I, s. 4.

- S. 331 GSYH verileri: Angus Maddison, *The World Economy: Historical Statistics* (Washington, DC: OECD, 2003), Tablo 5a-5c, s. 180-85.
- S. 332 Frantz Fanon'un değerlendirmesi: Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*, çeviren Constance Farrington (New York: Grove Press, 1965).
- S. 332-333 Lenin'in değerlendirmesi: Vladimir I. Lenin, *The Highest Stage of Capitalism* (1916; New York: International Publishers, 1939).
- s. 338 Ann Stoler'in değerlendirmesi: Ann Laura Stoler, *Race and the Education of Desire: Foucault's History of Sexuality and the Colonial Order of Things* (Durham: Duke University Press, 1995), s. 177.
- S. 340 J. A. Hobson'un değerlendirmesi: J. A. Hobson, *Imperialism: A Study* (1902; Ann Arbor: University of Michigan Press, 1965).
- S. 341 "dünya nüfusunun dörtte biri" bilgisi: Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, Bölüm 1, s. 225-26.
- S. 347 "...ırk ayrımı sorunudur." diye biten alıntı: W. E. B. DuBois, *The Souls of Black Folk* (Chicago: A. C. McClurg, 1903), s. 1.

Bölüm 11

- S. 351 "Sizin ve bizim özgürlüğümüz için" sloganı: Brian Porter, *When Nationalism Began to Hate*, s. 22.
- S. 353 İlişkilerin "Kurtarıcı Tanrı'mızın evrensel dinine" dayandırılması ifadesi: Barbara Jelavich, *St. Petersburg and Moscow: tsarist and Soviet foreign policy, 1814-1974*, (Bloomington: Indiana University Press, 1974), s. 42.
- S. 362 Asker sayıları: Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, s. 63.
- S. 363 Memur sayıları: Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, s. 62.
- S. 376 Genel Vali Kaufman'ın "görmezden gelmek" deyimini: Daniel Brower ve Edward J. Lazzerini'nin editörlüğünü yaptığı *Russia's Orient*

adlı eserin Daniel Brower'ın yazdığı "Islam and Ethnicity: Russian Colonial Policy in Turkestan" başlıklı bölümü, Bölüm 6, s. 119.

- S. 389-390 Askeri kayıp verileri: Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War* (New York: Routledge, 2000), s. 135.

Bölüm 12

- S. 392 Charles de Gaulle'ün sözleri: Michael Stürmer, *The German Empire, 1870-1918* (New York: Modern Library, 2000), s. 84.
- S. 395 "Biz ulusal bakımdan bilinçli Yahudiler..." ifadesi: Pieter M. Judson ve Marsha L. Rozenblit'in editörlüğünü yaptığı *Constructing Nationalities in East Central Europe* (New York: Berghahn Books, 2005) adlı eserin Marsha L. Rozenblit'in yazdığı "Sustaining Austrian 'National' Identity in Crisis: The Dilemma of the Jews in Habsburg Austria, 1914-1919" başlıklı bölümü, s. 185.
- S. 398 Gandhi'nin sözleri: Niall Ferguson, *Empire: The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power* (New York: Basic Books, 2003), s. 302-3.
- S. 398 Sömürge askerlerine ilişkin veriler: Niall Ferguson, *Empire: The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power*, s. 304 ve Jay M. Winter, Geoffrey Parker ve Mary R. Habeck'in editörlüğünü yaptığı *The Great War and the Twentieth Century* (New Haven: Yale University Press, 2000) eserin A. S. Kanya-Forstner'in yazdığı "The War, Imperialism, and Decolonization" başlıklı bölümü, s. 246.
- S. 400 Alman askeri liderlerinin "işçileri, burjuvaziyi...suçlamaya" yönelmesi: Peter Paret'in editörlüğünü yaptığı *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age* (New York: Oxford University Press, 1986) adlı eserin Michael Geyer'in yazdığı "German Strategy in the Age of Machine Warfare, 1914-1945" başlıklı bölümü, s. 246.
- S. 400 "Schlieffen Planı": Jay M. Winter, Geoffrey Parker ve Mary R. Habeck'in editörlüğünü yaptığı *The Great War and the Twentieth*

Century (New Haven: Yale University Press, 2000) eserin Michael Howard'ın yazdığı "The First World War Reconsidered" başlıklı bölümü, s. 26.

- S. 401 Lord Kitchner'e ait "peygamber soyundan gelen bir Arap" deyiimi: Efraim Karsh ve Inari Karsh, *Empires of the Sand: The Struggle for Mastery in the Middle East, 1789-1923* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999), s. 204-5.
- S. 404 Thomas Bender'in değerlendirmesi: Thomas Bender, *A Nation Among Nations*, Bölüm 9, s. 243.
- S. 404 Nüfus verileri: Margaret MacMillan, *Paris 1919*, s. 211-19, 241.
- S. 405 George Curzon'ın deyiimi: Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (New York: Cambridge University Press, 1996), Bölüm 6.
- S. 405 Göçmen sayıları: Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Bölüm 2, s. 67.
- S.409 Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos'un 1919'da "Megali Idea" bağlamında sarf ettiği sözleri: Efraim Karsh ve Inari Karsh, *Empires of the Sand: The Struggle for Mastery in the Middle East, 1789-1923* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999), s. 94, 330.
- S. 409 (Tümü kesin olmamalarıyla ün salan) yeniden iskân ve can kaybı sayıları: Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 164 ve Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (New York: New York University Press, 1983), s. 130-33.
- S. 410 "milyon kilometrekare" bilgisi: John Howard Morrow, *The Great War: An Imperial History* (New York: Routledge, 2004), s. 308.
- S. 412 Japonya'nın sanayileşme verileri: Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, Bölüm 1, s. 299.
- S. 417 Metin kutusu içindeki "Yönetim şeklimiz..." diye başlayan alıntı: David Fromkin, *A Peace to End All Peace*, s. 308.

- S. 428 “imha harekâtları” deyimi: Christopher Bayly ve Tim Harper, *Forgotten Armies: The Fall of British Asia, 1941-1945* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006), s. 2.
- S. 431 Can kaybı sayıları: Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, Bölüm 2, s. 186-87.
- S. 431-432 “ırk bakımından aşağıda...” diye başlayan ifade: Mark Mazower, *Dark Continent*, s. 148, 212.
- S. 432 Mark Mazower’ın değerlendirmesi: Mark Mazower, *Hitler’s Empire*, s. 7.

Bölüm 13

- S. 441-442 Fransız Ulusal Kurtuluş Komitesi’nin 8 Aralık 1943’te, Hollanda Kraliçesi Wilhelmina’nın Aralık 1942’deki duyuruları: Henri Laurentie, “Pour ou contre le colonialism? Les colonies françaises devant le monde nouveau,” *Renaissances*, Ekim 1945, s. 10; Marc Frey, Ronald W. Pruessen ve Tai Yong Tan’ın editörlüğünü yaptığı *The Transformation of Southeast Asia: International Perspectives on Decolonization* (Ardsley: M. E. Sharp, 2003) adlı eserin Paul H. Kratoska tarafından yazılan “Dimensions of Decolonization” başlıklı bölümü, s. 11, 13.
- S. 445 Tutuklanan ve öldürülenlere ilişkin veriler: Christopher Bayly ve Tim Harper, *Forgotten Armies: The Fall of British Asia, 1941-1945*, s. 548.
- S. 446 Can kaybı istatistikleri: Sugata Bose ve Ayesha Jalal, *Modern South Asia: History, Culture, Political Economy* (London: Routledge, 2003), s. 190.
- S. 459 Tony Judt’ın değerlendirmesi: Tony Judt, *Postwar*, s. 167.

DİZİN

1848 devrimleri 368-369

A

Abbasiler 81, 84, 86, 97, 111, 143, 147, 487

Abbé Grégoire 239

Abdullah 406-407

Abdülhamid II 365-367, 380-381

Abdülmecid I 360, 364

Abdülâsır, Cemal (Nâsır) 453

Açe 164

Adams, Brooks 288

Adams, John 253

Aden 318

Aeneas 27, 36, 42

Afganistan 81, 103, 108, 119-120, 379,
395, 400, 461, 470, 481, 485-486

Afrika 5-7, 10-12, 21, 23, 26-27, 33, 38,
76, 86, 116, 126, 129, 134, 139, 157,
162-166, 175-176, 181, 185, 187-189,
214, 235, 240, 250, 261-263, 265,
269, 302, 304-306, 308-309, 311-312,
332-339, 340-342, 345, 347, 353,
386, 391, 393-394, 411-412, 415-416,
426, 429, 439-440, 444-447, 449-451,
455, 474, 476, 480-483

Afrika Birleşik Devletleri 451

Afrika Kraliyet Kumpanyası 181

Afrikalılar 21-22, 162, 171, 177, 191, 271,
307-308, 332, 334-341, 347-348,

398-399, 416, 418, 429, 447, 450,
452, 455, 476, 482

Afrikanerler 339-340

Afrika Ulusal Kongresi 455

afyon 312, 314-316, 328

afyon savaşları 312, 314

aile, imparatorluk için bir model olarak
36-37. Ayrıca bkz. patrimonyalizm

Akdeniz 3, 5, 14, 26-27, 32-33, 39, 46-
47, 50, 60, 62, 66-67, 70, 73-76, 80-
81, 90, 93-95, 98, 100, 103, 115-117,
122-123, 126, 128, 132, 134, 138-139,
143, 145, 150-151, 155-157, 160-162,
178, 180, 196, 215, 258, 289, 322, 359,
361, 452, 472-474

akrabalık 102, 139, 166, 188, 325, 339

Alaska 270, 289, 376

Aleksandr I 292, 352

Aleksandr II 301, 361, 374, 376

Aleksandr III 375

Aleut Adaları 270, 376

Ali (Muhammed'in damadı) 80

Allah 77-78

Alman İmparatorluğu 23, 248, 334, 336,
351, 371, 373, 386, 390, 394, 400, 479

Alman Konfederasyonu 371

Almanya 7, 23-24, 90, 122, 127, 129,
175, 192, 306, 319-320, 332, 334-336,
344, 350, 371-373, 378-379, 387,

- 389, 392, 394-398, 400, 402-405,
412, 418-420, 422-426, 428, 430-432,
434, 437, 439 (1945'ten sonra) 458,
463, 465-466
- Alpler 29, 353
- altın 59, 89, 129, 160, 162, 165, 171-172,
175, 284, 339-340, 438, 483
- Altın Orda 110-112, 118-119, 199, 201-204
- Altın Sahili 335, 338, 416, 451
- Amerika Birleşik Devletleri 277, 279
- Amerika kıtası 122, 132, 154, 170, 174,
185, 191, 215, 226, 474
- Amerikan Devrimi 253, 257, 271, 307, 487
- Amerikan yerlileri 303. *Ayrıca*
bkz. Kızılderililer, 6, 21
- Amritsar 415-416
- Amsterdam 166, 169, 190
- Anadolu 21, 33, 38, 75, 95, 119, 134-135,
138-140, 147-148, 154, 322, 380-381,
400-402, 408-409
- anarşizm 375, 391
- anayasalar 262, 292, 302
- anda 101, 105-106
- Anderson, Benedict 259
- angarya 54, 410
- Anglosaksonlar 90
- anklavlara 6, 158, 162-165, 190, 202, 249,
269, 316-317, 326, 339, 457
- Antakya 69-70
- Antik Yunan 11, 39-40, 85, 188, 237
- antropolar 156, 158, 162, 165, 167, 169,
227, 260
- Apaçiler 274-275
- Apalaş Dağları 274
- Arabistan 17, 20, 77-78, 84, 86, 150, 160,
181, 214, 406, 457, 483, 486
- aracılar 15-18, 23, 25, 48, 52, 55, 63,
84, 89, 96-97, 112-113, 122, 131, 146,
157, 169, 172, 174, 190, 194-195, 204,
207, 214, 217, 233, 253, 316, 325-326,
328, 337, 345-348, 363-364, 388,
401, 403, 415, 417, 420, 423-424, 426,
429, 431-432, 435, 459, 470, 473,
476, 478, 488
- Aragon 124-127, 132-133, 150, 259, 474
- Arapça 69, 77, 82-83, 85, 151, 156, 298,
382, 456, 472
- Arap milliyetçiliği 401
- aristokrasiler, aristokratlar 36, 72, 83,
86-87, 94, 96, 153-154, 166, 237
- Arjantin 262
- Armada 133, 166, 178
- Armitage, David 252
- Arnavutluk, Arnavutlar 380-381, 386, 389
- asiento 162
- Askeri İsyan (Hindistan'daki) 328
- askeriye 148
- Astrahan 202, 294
- Astrahan Hanlığı 202
- astronomi 116
- Asya 5-7, 11, 14, 17, 21, 23-24, 26, 33,
48, 50, 59, 67, 76-77, 84-86, 100,
102-103, 108, 110-111, 114, 116, 118,
120, 129, 134-135, 138-139, 143,
156-158, 160-165, 167-170, 176, 178,
180-181, 185, 188-190, 202-203, 205,
213, 215-216, 219, 227, 235, 237, 239,
250, 255, 289, 303, 306-307, 309,
312-314, 316, 318-322, 330, 341, 345,
347-349, 376-379, 385-386, 392,
394, 403-404, 410-412, 416, 420, 423,
425-428, 430, 434-438, 440-446,
449, 460-461, 463, 465, 469, 472,
474-476, 478-480, 482
- aşıkâr kader 265, 485
- ataerkillik 269, 326, 355

- Athena 42
- atlar 51, 53, 59, 89, 104-105, 112, 115, 118, 171, 173, 209, 213, 220, 226, 271, 359, 406
- Attila 100
- Audiencia'lar 130-131, 154, 176
- Augustus 28, 35-38, 42, 44, 86, 107, 205
- avcılık 104, 108, 269-270, 274
- Avrasya 5, 10, 12, 14, 16, 20, 26, 43, 47, 60, 83, 90, 98-105, 109-112, 114-119, 121-122, 134, 138, 140, 150, 155-156, 160-163, 195-196, 199-200, 204-205, 210, 214, 220, 222, 226-231, 249, 265, 269, 273-274, 306, 321, 345, 392, 398, 403, 469, 473, 484
- Avrasya İmparatorlukları 100
- Avro-Amerikalılar 278, 280
- Avrupa Birliği 1, 440, 466-467, 484-486
- Avrupa Ekonomik Topluluğu 1, 466
- Avrupa İmparatorlukları 18-19, 128, 189, 225, 304-306, 312, 334, 372, 390
- Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu 466
- Avrupalılar, "Frenkler" olarak 149
- Avustralya 12, 318-319, 393, 398, 401, 410
- Avusturya 23, 122, 127, 151, 233, 238, 246, 248, 291-292, 306, 350, 352-353, 357-359, 361, 367-373, 377-380, 383-389, 393, 395-398, 400, 405, 417, 477, 479
- Avusturya-Macaristan 10, 23, 394-397, 405, 477, 479
- ayak bağlama 223
- Ayasofya 70, 96
- Aydınlanma 23, 237, 239, 243, 245, 261, 349
- ayrımcılık 13, 158, 271, 330-331, 338, 347, 449, 454
- azat edilmesi (kölelerin ve serflerin) 22, 36, 141, 240, 247, 283, 286-288, 302, 308-311, 342, 387, 475, 483
- Azerbaycan 420
- B**
- Baal 42
- Babil 40
- Babür 5, 120-121, 152, 156, 160, 164, 180-181, 190-191, 193, 252, 255-256, 325, 327, 330-331
- Baden 248, 384
- Badeni, Kazimierz Feliks 384
- Bağdat 81, 84-86, 96, 99, 111, 119, 135, 387, 406, 473, 487
- bağımsızlık 10, 166, 235, 262, 276, 278, 287, 342, 349, 362, 367, 382, 420, 436, 438, 445-446, 450-452, 454-456, 470, 480, 482, 484
- baharat 6, 116, 129, 162-164, 167, 191
- bakır 107, 339, 438
- Bakunin, Mihail 358
- balık, balıkçılar, balıkçılık 273
- Balkanlar 23, 38, 73-74, 90, 95, 128, 138-139, 144, 149-150, 322, 358, 361, 366, 370, 376-379, 385, 394, 396, 402, 404, 458, 479, 481
- Baltık 115, 158, 166, 170, 185, 196, 199, 202, 208, 289, 295, 297, 300, 354, 359, 361, 377, 458
- Baltık Almanları 292
- Baltık (bölgesi) 115, 158, 166, 170, 185, 196, 199, 202, 208, 289, 295, 297, 300, 354, 359, 361, 458
- Bao Dai 436, 443
- barbarlar 14, 41, 45-46, 58, 65, 73, 100, 205, 471, 473
- barış antlaşmaları 218, 280, 393, 469

- Barselona 127
- Bartlett, Robert 98
- Basileios 74-75
- Basra 138, 151, 163, 214, 406
- Basra Körfezi 138, 163, 214
- başkentler 53, 75, 77, 80, 118, 138, 196,
382, 411, 416, 429
- Başkurtlar 295
- Batavia 167, 169, 190
- Batı Almanya 465-466
- Batı Hint Adaları 250, 252, 254, 309,
337, 347, 411, 416
- Batu 99, 110, 118, 199
- Bauer, Otto 384
- Bavyera 88, 90, 248, 357, 383
- Bayezid 119, 135, 137, 147
- Bayly, Christopher 326
- bedeni ceza 148, 294
- Belçika 1, 90, 122, 127, 306, 332, 334-
335, 337, 340-341, 344, 357, 397,
403, 410, 426, 428, 432, 455, 464
- Belley, Jean Baptiste 240
- Bender, Thomas 404
- Bengal 167, 169, 180, 255-256
- Benin 188
- Berberiler 81
- Berg 245
- Berke 112, 118-119, 199-201
- Berlin 335-336, 357, 372, 377, 380,
383-384, 391, 402, 411, 453
- Berlin Duvarı 453
- Bermeki 83
- Beyaz Rusya, Beyaz Ruslar 295, 420, 422
- Bharat Mata 330
- Biafra Körfezi 334
- Bihar 255
- bilim 13-14, 36, 41, 61, 84-85, 99, 107,
112, 210, 243, 246-247, 295, 307, 345,
356, 361, 460, 472
- bilim ve sanat 41, 84
- Birleşik Vilayetler 192
- Birleşme Yasası 258
- Birleşmiş Milletler 1, 440, 455
- birlikler 15, 31, 43, 48, 52, 60, 72, 99,
102, 107-108, 111-112, 119-120, 138,
143, 173, 177, 217, 219-223, 226, 228,
242, 275, 289, 291, 295, 314-315, 322,
335, 357-360, 362, 378, 397, 399-
401, 415, 434, 436, 454, 461, 473, 485
- Bismark, Otto von 371-372, 377, 388, 394
- Bitinya 135
- Bizans 3-4, 14, 20, 67-79, 81, 86-87,
90-100, 103, 114, 123, 128, 134-135,
138, 140-141, 147, 149, 196, 198, 205,
210, 265, 356, 471, 473
- Bizans İmparatorluğu 3, 20, 68, 70-79,
94, 149, 196
- Bizantion 45-46, 67, 155, 472
- bizon 269-271, 281, 284
- Black Hills 284
- Black Jacobins 242
- Bodin, Jean 150
- Bolşevik Rusya 422
- Bombay 181, 256
- Bose, Subhas Çandra 436
- Bosna-Hersek 377, 384, 386, 396
- Bourbonlar 193, 259
- Boxer Ayaklanması 23, 315, 321
- boyarlar 204-207, 209
- Bozeman Trail 284
- Börklüce Mustafa 147
- Börte 105-106, 108
- Brest-Litovsk 420

Brezilya 129, 132, 162, 165-166, 176, 187, 234, 262, 310-311, 475-476

Britanya İmparatorluğu 178-179, 181, 236, 249, 252-253, 257, 263-264, 274, 280, 304, 309, 312, 328, 331, 351, 398, 410, 414-415, 434, 445, 451, 454, 469

British Raj (Hindistan İmparatorluğu) 330

Broers, Michael 245

Budin 151

Budizm 14, 56, 60

Buganda 334

Buhara 376

Buhara Emirliği 376

Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti 422

Bulgaristan 294, 377, 380, 389, 458-459

Bulgarlar 102, 108, 299, 380

Burgonya 127

Burhan Haldun 104, 109

Burke, Edmund 251, 256-257, 308, 346

Burma 160, 164, 314, 317-318, 434-436

Bursa 135, 147

bürokrasi 33, 57, 73, 79, 146, 153, 215-221, 243, 245, 285, 290, 305, 326, 331, 340, 346, 363, 367, 370, 428

Büveyhoğulları 84

Büyük Britanya 1, 5, 21, 186-187, 236, 248, 251, 257-258, 260, 264, 276, 278, 306-308, 311, 320, 325, 331, 334, 350, 352-353, 359, 371, 376, 385, 387, 392, 398, 414, 436, 451, 453-454

Büyük Bunalım 425-426, 428-429

Büyük Göller 270-272, 278-279

Büyük İskender 4, 26, 37, 122

Büyük Petro 195, 208, 222, 226, 291, 296-297

Büyük Yasa 115

C

Cádiz 130, 170, 260-261

Caesar, Sezar 35, 150, 205, 371

Cakarta 167

Camillus 30

Camuka 105-107

cariyeler 141-144, 155, 198, 224

Cathay 103

Cava 167, 169-170, 319, 327, 436, 444, 446

Cavour 369

cebri çalıştırma 424

cemaat 20, 44, 65, 76-78, 80, 84-85, 146, 233, 263, 293, 366, 402, 472, 475

Cenevizliler 11, 126, 138, 149

Cengiz Han 5, 99-100, 104-107, 211, 218, 473

Cengiz soyundan gelenler 112

Cermen 90, 93, 269

Cezayir (ülke) 19, 61, 128, 139, 151, 323-325, 337-338, 412, 429, 447, 449, 452-453, 455, 466

Chang'an 38, 55, 57

chanyu 58-59

Charles (Britanya tahtının veliahdı) 87, 119, 392, 434, 441, 452

Charles Martel 87

Chengde 224

Churchill, Winston 417, 445, 457, 459

Cicero 40-41

cihat 20, 93-94, 97-98, 155

Cinnah, Muhammed Ali 446

cinsiyet 10, 51, 72, 223, 276, 338, 429

Cis-Leithania 370

Clovis 87

C.L.R. James 242

coğrafya 46, 50, 61, 66, 92, 96, 109, 116,
131, 140, 152, 154-155, 162, 176, 183,
186, 191, 195, 232, 236, 243, 275, 280,
316, 341, 350, 402, 404, 411, 484

colonus 73

Comecon (Karşılıklı Ekonomik
Yardımlaşma Konseyi) 460

comitia tributa 31

Constantinus 44-46, 62, 67, 70, 472

Cordoba 80

Cornwallis, Lort 257

Cortes (İspanyol Parlamentosu) 123, 129,
150, 171-173, 260-261

Cuci 107, 110, 112, 199

cumhuriyet 26, 28, 30, 35, 40, 43, 192,
238, 241, 248, 351, 378, 413, 435

cumhuriyetler 18, 27, 192, 262, 339-340,
404, 420, 458-461, 484

Cungarlar 227-228, 298

Curzon, (Lort) George 331, 405

Cürcenler 104, 217-219

Czartoryski, (Prens) Adam Jerzy 292

Ç

çanak çömlek 39

Çanakkale Boğazı 138, 401-402

çay 101, 120, 161, 180, 187, 215, 250, 256,
270, 277, 297, 314, 327-328, 375,
472, 484

Çeçenistan 357, 462, 486

Çek Cumhuriyeti 1

Çekler 370, 384, 404

Çekoslovakya 404-405, 424, 431, 453,
458-461, 466

Çermişler 295

Çeroki 281

Çerokiler 280-281

Çılgın At 284

çiçek hastalığı 171, 226

Çin 2, 4-6, 8, 11, 14, 16-17, 20, 23-24,
26, 38, 47-51, 54-56, 58-60, 62-65,
72, 85, 92, 99-104, 106-108, 110-116,
118-119, 121, 128, 141, 145, 156-157,
160-161, 163-164, 167, 170, 181, 187,
189-190, 195-196, 206, 211, 213-223,
225-230, 235-236, 249-250, 275,
298, 304, 306, 309, 312-317, 319-322,
325, 334, 343, 364, 411-414, 425-429,
434-436, 438, 441, 443, 463-464,
468-469, 471-474, 478-479, 483, 486

Çin Denizi 160, 214

Çin Halk Cumhuriyeti 468

Çinhindi 316-317, 393, 398, 430-431,
434-436, 441-443, 445

Çinhindi Federasyonu 443

Çin İmparatorlukları 189, 229, 298, 304,
325, 469, 478

Çinliler (Ming) tarafından yapılan keşifler
21, 26, 158, 163, 213, 222, 224, 228,
245, 444

Çin Seddi 58, 217

çokuluslu 1, 370, 395, 414, 424, 464, 482

çokuluslu şirketler 464

Çu En-Lay 263

Çuvaşlar 295, 298

D

Dağıstan 294, 357

Daha Büyük Bir Britanya 318, 377

Dahomey 188, 334

Dalay Lama 225, 227

Danilo 200-201, 204, 207

Danimarkalılar, Danca konuşanlar 90, 350
darülharp 78

- darüislam 78, 297
- Davis, David Brion 308
- de Gaulle, Charles 392, 434, 441, 452
- Delhi 119
- demir 48, 101, 198, 267, 312, 329-331, 333, 337, 359, 371, 376, 378, 386, 416
- demiryolları 331, 416
- demokrasi 11-12, 24, 234, 262, 318-319, 335, 338, 348, 370, 381, 418-419, 454, 457-459, 484
- deniz imparatorlukları 103, 123, 189, 344
- devletler 1-6, 8-13, 17-19, 24, 26, 40, 47-48, 51, 53, 58, 61, 64, 67, 82, 84-85, 126, 151, 158, 160-162, 169-170, 188-189, 191-193, 196, 210, 232, 235, 237, 239, 242, 248, 258, 262-263, 304-305, 321, 325, 334-335, 339-342, 344, 348, 351, 360-361, 363, 366, 371, 380, 388, 390-393, 401, 403-406, 408-409, 412, 417-418, 422, 437, 439-441, 444, 446, 450-452, 454-467, 470, 474-475, 477, 479-487
- devrimler çağı 236
- devşirme 143-144, 146
- dış evlilik 107, 201
- dış yardım 454, 464
- Diagne, Blaise 399, 416
- Dickinson, John 278
- Diderot, Denis 239
- Diet'ler 367-369
- diktatörler 12, 28
- diktatörlük 278, 466
- dil, diller 23, 41, 53, 66-67, 69, 87, 97, 121, 152, 210, 222, 233, 246, 327, 347, 356, 363, 365, 367-368, 371, 373, 377, 384, 388-389, 404, 450, 477, 484
- dil politikası 384
- din 45-48, 50-56, 58, 60, 65-67, 70-72, 75, 77-81, 83-91, 93-99, 102-103, 105-112, 114-115, 117, 120-121, 123, 126-129, 131-132, 134-135, 139-141, 143, 146-158, 163-165, 170-171, 175-177, 179-180, 182, 185-187, 190, 192-193, 198-200, 202-211, 213, 215, 217-218, 221-222, 224-225, 227-229, 231-234, 236-241, 243, 248, 250, 253-254, 258, 263-265, 270-271, 274-275, 278-279, 281, 283-284, 289-294, 296-301, 303, 306-308, 315, 319-324, 328, 330-332, 334, 336-338, 341-344, 346-353, 355-357, 361-371, 375-377, 379-382, 384-386, 388, 393-395, 397, 399, 402-403, 406, 409-410, 412, 416, 418, 422-424, 426, 428-431, 433, 437, 439-441, 444, 447, 449-450, 455, 457, 460, 463-464, 466, 469, 471-475, 477, 479, 484-488
- Dinyeper Nehri 196, 198
- diplomasi 50, 58-59, 101, 108, 150, 193
- diplomatik dokunulmazlık 314
- Directoire exécutif 239
- diwani 256
- Doğu Avrupa 393, 405, 432, 453, 457-460, 462-463, 466-467
- doktrinler, Alman 78
- Dominik Cumhuriyeti 344
- dominium 182, 319
- dominyonlar (İngiliz) 7, 278, 397, 410, 414, 451
- Dom Pedro (Brezilya) 262
- Dom Pedro (Portekiz) 262
- Dong Lin Cemiyeti 217
- Dorgon 219, 223
- Dostoyevski, Fyodor 358
- Dörtlülük İttifakı 353
- Dört Mayıs Hareketi 412
- DuBois, W. E. B. 347

Duma 379, 381, 419

Dünya Savaşı I 24, 322, 350, 352,
391-393, 396, 404, 413, 415, 417-419,
424-427, 431-432, 434, 439-441,
444-445, 451, 454, 456-458, 465,
468, 477-483

Dünya Savaşı II 24, 392, 417, 427, 431,
440-441, 444, 451, 454, 456-457, 468,
477, 479-483

Dürzî 366, 456

E

Ebu Bekir 79-80

Ebu Said Bahadır 118

Ege 2, 18, 61, 95, 135, 138, 172, 238, 251,
307, 312, 324, 332, 344, 348, 369,
386, 404, 411, 482-483, 485

egemenlik repertuarı 5, 7, 251, 481

egemenlik repertuarları 3, 6, 14, 24, 26,
99, 105, 109, 157, 190, 195, 345

eğitim 4, 15, 41, 56-58, 61, 63, 78, 104,
144, 176, 209-211, 217, 221, 231, 240,
292, 298, 303, 308, 315-316, 322,
329, 337-338, 348, 355, 363, 365-
369, 377, 385-387, 408, 416-417, 423,
432, 447, 451, 457, 460, 465

Elisabeth (Avusturya) 383

El Kaide 487

Elliott, J. H. 125

elmas 339-340

Elmina 162-163

Emeviler 80-81, 84-87, 97, 473

emperyalizm 24, 234, 246, 304, 311,
320-322, 325, 332, 334-335, 340,
342-344, 373, 378, 391, 399, 401,
404, 413, 415, 417-418, 425, 434,
463-464, 476

encomienda 174

Endonezya 160, 167, 319, 325, 411, 430-
431, 435-436, 442-444, 454-455, 463

Endülüs 85

Engels, Friedrich 418

Engizisyon 126, 149-150, 175

erkeksilik 328

Ermeniler 111, 139, 147, 158, 190, 292,
365, 380-381, 402

Ermenistan 408, 420

Estado da India 163

Estonya 291, 294, 405, 420, 458

eşkya 140, 146, 315

Etiyopya 332, 335

etnik temizlik 432, 458, 462

Etrüskler 30

evlilik 58, 91, 93, 101-102, 107-109, 114,
125, 127, 132-133, 135, 138, 141-142,
166, 173, 201-202, 204, 206, 224, 229,
241, 270-271, 288, 300, 338, 449, 473

evlilik politikaları 206, 229, 473

evrenselcilik 42, 44

evrensel imparatorluk 96, 225, 472

F

fabrikalar, ticaret merkezleri 432

Fanon, Frantz 332

farklılık 2, 5, 9, 13-16, 18, 46, 63, 65-66,
69-70, 76-77, 89, 97-98, 121-123,
126, 139, 179, 190, 193, 195, 211,
220-223, 225, 229, 250, 253-254,
265, 286, 290, 294, 302-303, 312,
318-319, 327, 345, 350, 352, 370,
378, 381-383, 389-390, 420, 422-423,
426, 470, 486-487

farklılıkların yönetimi politikası 98, 179,
190, 221

Farslar 4, 11, 41, 83, 90, 113, 116

Fas 19, 316, 412, 429, 448

faşizm 429

Faysal 406-407

federasyon 10, 12, 18, 24, 50, 102-103, 105, 109, 119, 183, 192, 206, 215, 217, 220, 245, 248, 253, 269, 272-273, 276-277, 286-287, 302, 371, 404, 439, 443, 445, 450, 452, 466, 470, 482, 484

Felemenk, Hollanda 123, 127-129, 132-133, 150, 161, 165-167, 169-170, 175, 180, 185, 189, 191-193, 202, 208, 245, 251, 258, 319, 339, 474

Felemenk İmparatorluğu 319

Felipe II 128-129, 132-133, 151, 166

feminizm 365, 375

Fenikeliler 126

Fergana 59

Ferry, Jules 337

fetih 2, 4, 6, 13, 17, 20, 27, 29, 35, 46, 62, 78-79, 84, 90, 98-99, 104, 107, 109-110, 112-113, 119, 142, 159, 161, 172, 206, 220, 226, 243, 248, 263, 275, 319-320, 322, 344-346, 432, 473, 485

Fırat 73, 135

fırsat eşitliği 221, 449, 480, 488

Fichte, Johann Gottlieb 356

Filipinler 132, 134, 310, 317, 341-344, 425, 434-435

Filistin 1, 42, 150, 359, 400-401, 406-408, 416, 456, 470

Finlandiya 100, 290, 353, 420, 423

Finler 202, 419

firavunlar 11, 247, 408

Fletcher, Joseph 102

Franklar, Frenkler 86-88, 92, 96, 117

Fransız Batı Afrikası 12, 450, 482

Fransız Birliği 445, 447, 449-451

Fransız Ekvator Afrikası 434

Fransız İmparatorluğu 19, 236, 239, 242-243, 304, 317, 337, 437, 450

Fransız Milletler Topluluğu 450, 484

Franz, Ferdinand 367-370, 383, 397

Fyodor, Zangoç 206-207, 358

G

Gaius, Octavius 35

Galdan 227-228

Galdantseren 228

Galerius 44

Galiçya 368-369

Gallagher, John 311

Galler 179, 252

Galyalılar 29-30, 79

Gana 162, 451

Gandi, Mohandas 398, 415, 430, 445-446

Gao Zu 55

gaziler 148

Geçici Hükümet 419

Gelibolu 135, 138, 401

Gemici Henrique 161

Genç Osmanlılar 365-366, 382, 402

genel valilik (İspanyol Amerikası'nda) 131

genel valilik (Portekiz Amerikası'nda) 131

gens de couleur (melezler) 240

Georgia 281

Georgia (Birleşik Devletler) 281

Geyer, Michael 400

Gırnata 122, 124-126

Gine 162, 450, 455

- Gine-Bissau 455
 glasnost 375
 Goa 163, 317
 Godunov, Boris 206-207
 Goswami, Manu 330
 Gotlar 16, 39, 100
 göç 43, 183, 233, 299, 309, 323, 339,
 361, 378, 380, 402, 408, 452
 göçebeler 20, 48, 50, 59-60, 72, 100-102,
 107, 134, 199, 213, 226, 228, 267,
 274-275, 295, 299, 318, 417, 473
 Hazarlar 102, 198
 göçler 77, 409, 466
 Gökyüzünün Vekâleti 113, 211, 219, 229
 Greenville 279-280
 grevler 379, 408, 416, 419
 GSYH (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla) 331
 Guadalup 242, 283
 Guadalupe Hidalgo 283
 Guantánamo 343
 Guatemala 464
 Guceratlar 138, 163, 180, 190, 474
 Gupta'lar 11
 Guyana 318, 434
 gümüş 6, 21, 89, 128-129, 133, 139, 160,
 164, 171-173, 175, 181, 190, 198, 200,
 214-215, 314, 474, 483
 Güney Afrika 11-12, 258, 318, 332, 335,
 339-340, 346, 393, 398, 410, 454-455
 Güney Amerika 8, 11, 122, 173, 259,
 263-264
 Güney Asya 11, 120, 237, 255, 441, 444
 Güneybatı Afrika 335-336, 398, 426
 Güney Carolina 183, 270
 Güneydoğu Asya 6, 17, 24, 26, 76-77,
 85, 103, 156, 158, 160-161, 163, 165,
 167-170, 180-181, 215-216, 227, 235,
 255, 306, 313, 316, 319, 392, 427,
 430, 434-435, 437-438, 443, 445,
 465, 472, 474, 479-480, 482
 Güney Kore 482
- H**
 Habsburg Arşidükü Felipe I 127
 Habsburglar 127-128, 134, 139, 245, 350,
 368, 387, 397, 426
 hadımlar 72, 83, 141, 217
 Hadramut 158
 Haiti 187, 242, 260, 263, 286, 344
 hakan 102, 140
 haklar 1, 5, 8, 14-15, 22, 32-33, 36, 55,
 62, 64-66, 125, 141, 148-149, 174,
 181, 186, 190, 192, 194, 223, 232-234,
 236, 239-240, 242, 248, 252-253,
 255, 261, 265, 267, 274, 277-280,
 283, 287-288, 290-291, 293-297,
 299-301, 303, 309, 317, 321, 323-324,
 328, 330, 337-338, 343, 346, 348,
 351-352, 358-359, 364, 368-370,
 375, 379, 383, 387-389, 398-399,
 405-408, 415, 418-419, 440, 447-449,
 451-452, 454-455, 466-467, 472,
 475-477, 482, 484-485
 Hakluyt 178
 halefiyyet 79, 84, 103, 197, 199, 204, 222,
 425
 Halhalar 228
 halife 11, 17, 46, 79-86, 92, 94, 96-99, 111,
 122, 135, 155, 401, 403, 415, 472, 474
 halifelikler 4, 17, 74, 76, 85, 98, 117, 472
 halk egemenliği 7-8, 23, 31, 232, 264,
 348, 369
 Hall, Catherine 309
 Hammurabi 40

- Han 5-6, 11, 47-48, 50-51, 53-61, 63, 65, 72, 79, 81-82, 87, 92, 99-100, 102-107, 110, 112-116, 118, 121-122, 124, 127-128, 132, 135, 140, 148, 157, 160, 166, 195, 199-207, 211, 213-229, 232-233, 245, 259, 295, 306, 312, 314-315, 317, 320, 355, 364, 369, 376, 412-413, 419, 468-469, 471, 473, 483
- hanedanlık sultanı 200, 204
- han, hanlar 60, 102-103, 106, 112, 114-115, 118, 135, 142, 199-200, 202, 206, 218-219, 222, 228-229
- hanlıklar 99, 103, 117-118, 123, 202, 289, 376
- Hannover 233
- Hanoi 317, 436
- Hansa Birliği 160
- haraç 13, 59, 65, 100, 107, 109, 145, 163, 172-174, 202, 204, 213, 217-218, 227, 290, 299, 312, 316
- Harem 141-144
- Harezmi 108-109, 111
- Harezmi Sovyet Halk Cumhuriyeti 422
- haritalar, haritacılık 227
- Harun Reşid 83, 85-86, 91, 93
- hastalık 66, 116, 165, 171, 173, 190, 269, 360, 390, 475
- Hastings, Warren 256-257
- Haşimiler 401, 406
- hava gücü 417
- Hawaii 285, 342-343, 425
- Hazarlar 102, 198
- Herder, Johann Gottfried von 356
- Herero, Hererolar 336
- Herzen, Aleksandr 358
- Hristiyanlık, Hristiyanlar 14, 20, 42, 45, 66, 70-71, 76, 86-87, 93-94, 150, 154, 176, 190, 198, 204, 298, 356
- Hristiyan Sosyal Parti 383-384
- Hırvat 385
- Hırvatlar 370, 386
- Hindistan 5, 19, 22, 26, 79, 86, 108, 119-121, 134, 139, 152, 157-158, 160, 163, 165, 167, 169, 178-181, 187, 191, 215, 233, 249-250, 252-258, 289, 307, 309, 314, 317, 325-332, 344, 347, 376, 379, 395, 397-401, 411-412, 414-417, 429-430, 434-436, 445-446, 464, 474, 476, 482
- Hindistan Devlet Memurluğu İdaresi 416
- Hindistan Ulusal Kongresi 331
- Hinduizm 330, 347
- Hindular 117, 158, 167, 330, 415, 430, 445-446
- Hindu Yüksekokulu 327
- Hint Okyanusu 20, 138, 152, 156, 158, 160, 163, 180, 190-191, 193, 214, 318, 474
- Hirschmann, Albert 188
- Hitler, Adolf 17, 392, 422, 424, 432-433, 437, 440, 447
- Hive Hanlığı 376
- Hollanda Doğu Hint Adaları 317, 430, 444
- Holt, Thomas 309
- Hong Kong 314, 316-317, 324, 434, 469
- Hong Taiji 218-219, 222
- Hongwu 214
- Hong Xiuquan 315
- Horse Creek 281
- Hoşgörü Fermanı 368
- Ho Şi Minh 429, 431, 436, 443
- Howard, Michael 400
- hukuk 1, 6, 25, 30-31, 34, 36, 40-41, 43-46, 52, 56, 62-63, 69, 78, 82, 85, 91, 114-115, 132-133, 139, 141, 143-144, 146-150, 153-154, 160, 176,

179, 182, 185-186, 193, 215, 225, 238,
243, 246, 248, 253, 256, 271, 277,
280-281, 283, 285, 287-288, 290,
295, 299-300, 302-303, 310, 317,
323-324, 326, 329, 336-337, 342,
358, 361-362, 364, 380-381, 383-384,
387, 392, 399, 406, 410, 417, 426,
440, 449, 451, 472

hukuki çoğulculuk 34

humanitas 41, 46, 56

Hunlar 16, 100

hurma yağı 332

hükümlerlik 10-11, 85, 89, 120, 128, 191,
220, 226, 228, 232, 306, 359, 414,
466, 471, 482

Hülagû 99, 111-112, 114

Hürmüz 158, 163-164

Hüseyin bin Ali 401, 406

I

Irak 81-82, 84, 86, 94, 111, 406-408,
411-412, 416-417, 456, 470, 483,
485-487 ırk 7, 13, 18, 35, 40-42,
45-46, 48, 62, 76, 100, 114-115, 118,
127, 132, 157, 179, 183, 191, 194, 220,
224, 242-243, 254, 263, 270-271,
273, 278-280, 287, 289, 300-302,
306-307, 309-310, 314, 322, 324, 327,
330, 338-347, 362, 366-367, 373,
377-378, 387-388, 391-392, 398-399,
404, 408, 411-412, 425-426, 428-429,
431-433, 442, 445, 447, 452, 454-
455, 465, 469-470, 475-476, 479, 485

Isabel 125, 127-128, 176

I

İbrahim 77

İç Asya 14

İç savaşlar 47, 229, 310, 409

idam cezası 451

idare 15, 36, 53, 65, 72-73, 82, 89, 96,
113, 120-121, 123, 130-132, 144, 152,
176, 185-186, 213, 215, 218, 221, 227,
233, 237, 243, 245, 247-248, 252-
253, 258, 260, 292-294, 296-297,
300-302, 305, 307, 309, 314, 316, 321,
325, 329, 336-338, 340-343, 348,
352, 354-355, 357, 359, 365-366,
370-371, 375-377, 381, 384-385,
394-395, 410, 416, 420, 422, 426,
429, 431, 444, 447, 459, 463, 470,
473, 477, 484, 487

İkili Monarşi 370, 383-384, 387

iklim değişikliği 216

imparatorluk (tanımı) 3, 9, 179

imperium 31, 36, 176, 182

imperium in imperio 253, 288

indigenat 337

İndus Nehri 108

İnebahtı 132

İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası 169,
179, 253, 307, 314

İngiliz Güney Afrika Kumpanyası 335

İngiliz Milletler Topluluğu 12, 412, 414,
454, 484

ipek, ipekli 59, 139, 213

İran 5, 62, 68, 71, 74, 79, 81-82, 108,
111-115, 119, 127, 139, 147-148, 162,
181, 331-332, 456, 464, 483, 486-487

İrlanda 102, 179, 183-184, 258, 267, 270,
318, 340, 414-416, 476

İrlandalılar 102, 179, 183-184, 258

İrokualar 272, 278

İsa 42, 76-77, 147

İsis 42

İskenderiye 69-70

İskoçlar 181, 184

İskoçya 150, 178-179, 253, 318, 476

İslam hukuku 78, 85, 143, 148

İslamiyet 14, 20, 66, 70, 74, 76, 78-82,
84-87, 93-94, 98, 114, 142, 147-148,
150, 155, 160, 171, 190, 198, 296-298,
365-366, 376, 380-382, 388, 423,
472, 486-487

İsmailîler 111

İspanya 5, 8, 33, 38, 42, 74, 79-81, 85-
87, 123-124, 126-129, 131-134, 139,
149, 151-152, 161-162, 166-167, 169,
171, 174-177, 180, 182-183, 187, 192-
193, 195, 202, 233, 241, 245, 247, 251,
254, 256, 260-262, 264, 274-275,
310, 332, 341-342, 466, 472

İsrail 453, 456, 470

İstanbul 138, 142, 144-145, 149, 225,
289, 322, 359, 363, 365, 379, 381-
382, 387, 389, 401-402, 408-409

İsveç 192, 199, 202, 206-208, 233, 291,
359, 419

İsviçre 12, 125, 133, 192, 245, 419

isyan 59, 80-81, 118, 124, 128-129, 133,
138, 145, 151, 178, 188, 198, 227-228,
242, 252-253, 260, 311, 315-316, 319,
327-328, 343, 362-363, 382, 401,
408, 411-412, 414, 416-417, 444, 455-
456, 466, 476, 478, 480

isyan bastırma 444

işçi sendikaları 449, 480

işçi sınıfı 424

işgal 33, 75, 114, 135, 158, 177, 246, 260,
267, 275, 279, 287, 312, 314, 316,
322-323, 335, 342, 344, 357, 363,
377, 409, 412, 420, 423, 428, 432,
434-435, 453, 456, 458, 465, 481,
485, 487

işkence 295, 449, 451-452

İtalya 28-29, 31-34, 37, 39, 42, 46, 69-

70, 74-75, 93, 97, 100, 122, 125-127,
129, 132, 138, 158, 162, 192, 198,
245-246, 248, 280, 323, 335, 350,
352, 357, 361, 367, 379, 381, 383,
408, 412, 461

İttihat ve Terakki Cemiyeti 381, 402

J

Jackson, Andrew 280-281

James I 179

Japonya 8, 17, 23-24, 110, 129, 164, 305-
306, 317, 320-321, 325, 378, 391-392,
394, 403, 410-412, 418, 424-428, 431,
434-437, 439, 442-443, 458, 463,
465, 479-480

Jefferson, Thomas 7, 271, 276, 278, 404

Josephine 241, 246

Jön Türkler 381, 389, 402

Juana 127

Judt, Tony 459

Junker'ler 373

Jüpiter 42

Jüstinyen 40, 69-70, 97, 149, 243

K

kabile 10-12, 15-16, 19, 28, 31, 33, 39,
43, 45-46, 58-59, 64, 77-78, 82-83,
99, 101-102, 104-107, 109, 114-115,
118-120, 135, 139, 169, 171-174,
195-196, 204, 206-208, 213, 216-218,
221, 227-229, 252, 267, 271-272, 274,
277-279, 281, 283-284, 289, 291, 303,
314, 323, 334, 348, 376, 393, 401,
403, 416, 473

kadınlar 11, 30, 95, 104, 108, 141-142,
169, 204, 216, 223-225, 237, 270,
272, 283, 288, 303, 308, 317, 328,
338, 340, 364, 375, 387, 400, 435

Kadim Müminler 299, 376

- Kafkaslar 102, 108, 119, 143, 289, 297,
299, 357, 376, 423, 460, 470
- kağan 14, 99, 110-115, 121, 135, 140, 199
- kahal 293
- Kahire 84-85
- kahve 236, 247, 285, 312, 438
- Kaiserreich 394-395, 425, 479
- kakao 339, 438
- kalay 180, 324, 438, 444
- Kalküta 181, 314
- Kalmıklar 295
- Kalvenciler 193
- Kamboçya 316, 443
- Kamerun 335, 398
- Kanada 12, 237, 254, 258, 270, 284,
318-319, 393, 398, 476
- kanallar 34, 51, 53-54, 72, 86, 89-90,
475, 482
- Kanarya Adaları 126, 162, 171
- Kangxi 220, 222, 224-228
- Kanton 314
- Kanuni Sultan Süleyman 17, 122, 142,
150, 205, 362
- kanunname 40, 52, 115, 148, 205, 295-
296, 326, 364-365
- kapitalizm 23, 178, 234-236, 249, 251,
258, 302, 308, 317, 328, 332, 336,
350, 375, 391, 418, 441, 455, 460-461,
477-478, 481
- Karadağ 380, 389
- Karadeniz 5, 67, 75, 99-100, 110, 117-
118, 138, 143, 160, 196, 198, 202, 289,
297, 299, 357, 359, 361, 376, 400
- Karakurum 110
- Karayıpler 187-188, 240-241, 247, 250,
252, 254, 258, 260, 270, 309-311, 318,
397, 442, 447, 474, 477
- karayolları 54, 60
- kardeş katli 102, 124, 140, 144, 197
- Karışıklık Dönemi 206-207
- karizma 103, 107, 207, 214
- karma monarşi 125, 133, 249, 259, 370,
440
- Kartaca 30, 32-33
- kast 35, 37, 80, 102, 178, 210, 234, 241,
244, 325-326, 330, 354, 357, 373,
375, 379, 385, 387, 397, 404, 411, 464
- Kastilya 119, 124-127, 130-133, 150, 152,
154, 171, 176, 474
- Katalonya, Katalanlar 133, 259
- Katolik kilisesi, Katolikler 129, 293
- Katoliklik 17, 124, 179, 369
- Katolik monarşi 127, 132, 134, 177
- kauçuk 317, 340, 434, 444
- kayser 205, 351, 371
- Kazakistan 458
- Kazaklar 202, 295, 299
- Kazan 202, 237, 294, 298
- Kazan Hanlığı 202
- Kazan Üniversitesi 298
- Keçuva dili 176
- Kemal, Mustafa (Atatürk) 409, 411
- kendi kaderini tayin 22, 403-404, 410-
412, 418, 480
- Kenya 335, 338-339, 416, 451
- Kereitler 105
- Keşmir 446
- KGB 355, 461
- Kıpçak 108, 110, 202
- Kıpçak Hanlığı 110, 113, 118, 199
- Kıpçak Hanlığı (Altın Orda) 118
- Kıpçaklar 108, 110, 202
- Kiptice 69

- Kırgız 419
- Kırım 23, 202, 294, 297, 300, 359-361, 376, 458, 478
- Kırım Hanlığı 202
- Kırım Savaşı 23, 300, 350, 359-361, 374, 376, 478
- kıta imparatorluğu 226, 248-249, 341, 485
- kıyafet 75, 364
- Kızıl Deniz 138, 327
- Kızılderili Kabileleriyle Ticareti ve İlişkileri Düzenleme yasaları 279
- Kızılderililer 7, 18, 22, 173-177, 183-184, 186-187, 252-254, 259-265, 267, 269-285, 287-289, 303
- Kızılderililere Arazi Tahsis Yasası 281
- Kızılderili tapusu 279
- Kızılhaç 321, 360
- Kızıl Ordu (Çin) 468
- Kızıl Ordu (SSCB) 423-424, 458, 461-462
- Kiev 99, 108, 196-201, 208, 210, 291, 294
- Kievli Ruslar 197
- Kiril alfabesi 423
- Kitay 103
- Kokand Hanlığı 376
- Kolomb 5-6, 121, 126, 128-129, 156, 171, 263, 474
- Kolombiya 263
- koloni kurma, sömürgeleştirme 171, 182, 191, 239, 255-256, 259, 325, 341, 344, 428, 437, 465
- Kominform (Komünist ve İşçi Partileri Enformasyon Bürosu) 460
- Komintern (Komünist Enternasyonal) 411, 422
- komünistler 414, 422, 424, 426, 429, 435-436, 459
- Komünist partiler 423, 459, 468-469
- komünizm 438, 460, 466, 486
- konfederasyon 10, 12, 24, 50, 93, 102-103, 105, 109, 119, 183, 192, 206, 215, 217, 220, 245, 253, 269, 272-273, 439-440, 450, 466, 470, 484
- Konfederasyon Maddeleri 276
- Konfederasyon (ABD güney) 276, 287, 302
- Konfüçyüs 14, 55-57, 215, 217, 222, 224
- Kongo 162, 335, 340-341, 426, 464, 470
- kongre sistemi 359, 385
- Konstantinopolis 40, 45, 67, 69-71, 73-75, 79, 85, 91, 95-96, 118, 122, 138, 198-199, 204-205, 289, 376
- Konstantinos Monomakhos 205
- Kore 116, 217-219, 320-321, 378, 411-412, 425, 428, 463, 468, 482
- Kore Savaşı 463
- korsanlık 131, 323, 249
- Korsika 30, 33
- koyunlar 101
- köle ayaklanmaları 252, 309
- kölelik 18, 22, 34, 38, 187-188, 236, 241-242, 251, 257, 260, 262, 267, 270, 284-287, 295, 301, 308-310, 345, 476, 485
- kölelik karşıtı hareketler 22, 285, 287, 301, 307-308, 310, 351
- kölelik meselesi 310
- köle ticareti 162, 176, 188-189, 250, 257, 262, 270, 307-311, 332, 335
- kömür 250, 317, 434
- köylüler 16, 39, 47, 50-51, 54, 57, 59-60, 86, 90-92, 97-98, 124-125, 154, 170, 174, 196, 207, 214, 237, 247, 251-252, 259, 292-293, 295-296, 300-301, 328-329, 339, 348, 355, 362, 367, 369, 375, 378-379, 387, 408, 417-418, 423-424, 431, 436, 459

krallıklar 11-12, 19, 48, 50, 99, 129, 160,
335, 353, 371, 444
kremlin 201
kreoller 252, 254, 259, 262, 472
Kubilay Han 99, 110, 213
Kudüs 42, 70, 84, 94-96, 98, 148, 401
Ku Klux Klan 287
kunduz 270-271
Kuomintang 413, 435, 468
Kuran 76, 78, 85, 148, 297, 366
Kuril Adaları 458
Kurland Düklüğü 292
Kurucu Meclis 420
Kurucu Meclis (Fransa) 238, 240
Kurucu Meclis (Rusya) 420
kurultay 99, 103, 106, 110, 112, 116, 205,
295, 419
Kutsal İttifak 353
Kutsal Roma İmparatorluğu 92, 122, 127,
132, 192, 243, 367, 371, 425
Kutsal Sinod 209
Kutsal Topraklar 75, 402
Kuzey Afrika 21, 27, 33, 42-43, 69, 80-
81, 126, 128, 139, 143, 161, 322-323,
434, 452
Kuzey Amerika 8, 10, 22, 178, 182-184,
186-187, 233-234, 249-254, 258-259,
265, 269-271, 274, 283, 288, 318,
334, 451, 460, 475
Kuzeybatı Kararnamesi 278
Kuzey Denizi 166, 170, 185
Küba 261, 310, 341-344, 441, 464, 476
Kürdistan 146
küreselleşme 189, 306
kürk 58, 196, 202, 267, 272, 299, 376
kürk ticareti 183, 272, 376
Kürtler 1, 83, 365, 381, 479

L

Lagarde, Paul de 373
laiklik 423
Lakotalar 284
lamalar 4, 18, 22, 34, 36, 41, 51, 57, 64,
71, 81, 94, 101, 103, 117, 131, 139, 167,
177-178, 181, 186, 190, 209, 214, 217,
221-222, 224, 229, 239, 245, 257-258,
271, 274, 290, 301, 323, 331, 337, 339,
342-343, 346-347, 349, 362, 364,
368, 381-383, 389, 395, 410-411, 416,
419, 424, 430, 454, 461, 487
Laos 316, 443
las Casas, Bartolomé de 17, 177, 193-194,
256, 267, 308, 346
Latin Amerika 174, 176-177, 183, 233-
234, 259-262, 281, 311-312, 342, 344,
404
Latince 19, 41, 46, 66-67, 69, 71, 85, 87,
150, 181, 198, 227, 319, 472
Latin krallıkları 95-96
Latinler, Roma İmparatorluğu'nda 30,
33, 69
Lawrence, T. E. 401, 417
Lebensraum 424
Leh 149, 207, 289, 291-293, 377
Lehistan 206, 246, 289, 291-294, 353,
367, 372
Lehistan-Litvanya Birliği 206, 291-292
Lehistan, Polonya 206, 246, 289, 291-
294, 367, 372
Lehler 202, 206, 229, 292-293, 299, 370,
373, 404
Lenin, V. I. 23, 332, 375, 418-420
Letonya 405, 420, 458
Levant Kumpanyası 180
liberalizm 365, 373, 381

- Libya 381
- Lincoln, Abraham 286
- List, Friedrich 371, 377
- Litvanya 202, 206, 289, 291-293, 405, 420, 458
- Liu Bang 47, 55
- Livius 30
- Livler 202
- Lizbon 163-164, 166-167, 234
- Lombard Krallığı 87, 89
- Londra 185-186, 232, 253, 258-259, 309, 314, 331, 347, 365, 381, 390-391, 401, 411, 416, 429, 445, 447, 451
- Louisiana 247, 275, 280
- Ludwig, Sofu 92
- Lueger, Karl 383-384
- Lumumba, Patrice 464
- Luoyang 55, 59
- Luther, Martin 127
- Lüterciler 193, 292
- Lvov (Lemberg) 368
- M**
- Macaristan 1, 10, 23, 99, 110, 127-128, 149, 151, 358, 367, 370, 394-398, 400, 405, 417, 422, 432, 453, 458-460, 466, 477, 479
- Macellan, Ferdinand 129
- Madagaskar 449
- Madeira 162
- madencilik 129, 319
- Madras 181, 256
- Madrid 177, 259, 342
- Makao 163, 215, 227, 317
- Makedonya 33, 365, 377, 389
- Makyavel 152
- Malaka 158, 161, 163, 167, 316
- Malaya 318, 434, 436, 444-445
- Malaya Federasyonu 444
- Malaylar 158, 163, 167
- Malay Yarımadası 160, 163
- Malezya 444, 482
- mali-askeri devlet 191
- Malililer 11
- Malta 258, 323
- manastırlar 70, 74, 87, 90, 92, 98
- Mançukuo 427-428
- Mançular 157, 216, 219-224, 226, 229, 315, 413, 427, 435, 471
- Mançurya 50, 104, 106, 217-218, 225, 228, 321, 378, 425, 427, 435, 468
- mandarinler 316-317
- Maoriler 318
- Margaret, Avusturyalı (Macaristanlı Maria) 127
- Maria Theresia 367
- Marie Antoinette 238
- Marmara Denizi 135
- Mars 42, 280, 463, 466
- Martel, Charles 87
- Martinik 242, 412
- Marx, Karl 375, 418
- Mary Tudor 132
- Mau Mau 451
- Mavera-i Ürdün 406
- Mazepa, Ivan 291
- Mazower, Mark 432
- Medeni Haklar Yasası 286
- Medine 77-79, 84, 148, 382
- Mehmet Ali 322, 357, 363
- Mekke 77-78, 80-81, 84, 148, 151, 190, 376, 401, 474

Meksika 21, 132, 172-175, 247, 275, 283, 287, 303, 344, 404
 Meksika Körfezi 247
 Meksiko 274
 Memlûk 111, 143, 148
 Memlûklar 84, 96-97, 118, 143-144, 148, 473
 memurlar 30, 38, 52-53, 56-57, 60, 63, 65, 83, 99, 114-115, 132, 143-144, 146, 155, 164, 176-177, 199, 208-211, 215, 217, 225-226, 229, 241, 245-246, 253, 257, 267, 272, 290, 292, 302, 315, 330, 336, 338-340, 347, 363-364, 377, 488
 Merkitler 106
 mestizaje 173
 meşruiyet 20, 22, 24, 43, 55, 81, 96, 125, 158, 193, 200, 206, 251, 256, 261, 321, 349, 351, 410, 412, 415, 439, 477, 486
 Mete 50
 mevlâ 83
 mezhepçilik 20, 66, 93, 472, 486
 Mezopotamya 26, 162, 401, 406, 417
 Mısır 4, 11, 21, 26, 38, 41-43, 62, 74, 79, 82, 84, 94, 96-97, 111, 118, 134, 138, 148, 150, 162, 247, 258, 322-323, 357, 363, 400, 408, 411-412, 453
 Michigan 283
 Mihail Romanov 207
 Mihayloviç, Aleksey 207-208
 Milletler Cemiyeti 478
 milletler topluluğu 71, 262, 443
 millet sistemi 380
 milliyetçilik 373, 377, 385, 394, 432, 484
 mimari 27, 41, 85, 115, 163, 198
 Minas Gerais 165
 Minerva 42

Ming dönemi Çin 216
 misyonerler 13, 132, 173, 272, 364, 366, 485
 mita 172, 252
 mitralyöz 305
 modernite 9, 347, 349
 Mogilev 293
 Moğol hanları 5, 20, 99, 111, 115, 117, 121, 135, 154, 200-201, 227
 Moğol İmparatorlukları 10, 14, 99, 111, 117, 121
 Moğolistan 50, 53, 99, 102, 104-105, 108-110, 119, 214, 218-219
 Moğol istilası 199
 Moğollar 5, 14-15, 20, 84, 96, 98-100, 102-105, 107-118, 120-122, 156, 158, 180, 196, 199-201, 204-205, 210, 213, 218-219, 222, 224, 228, 298, 305, 473, 487
 Moğolların Gizli Tarihi 222
 Moğol-Türkî 140-142
 mollalar 297
 Montesquieu 295
 Mormonlar 288
 Morrill Yasası 288
 Moskof prensleri 204
 Moskova 111, 195, 199-206, 208-209, 291, 294-295, 300, 411, 419, 422, 429, 459, 461, 468
 Moskova Knezliği 201-202, 205, 295, 300
 Mostar 384
 Mozambik 163, 165, 332, 455
 Möngke 111-114
 Muaviye 80
 Muhammed 76-81, 86, 94, 102, 117, 147, 362, 401, 415, 446

Murabıtlar 81
 Murad Hüdavendigâr 140
 Musa 77, 147
 Musul 406
 mutlakçı monarşi 192
 Muvahhidiler 81
 müftüler 148, 297
 mülkiyet 186, 279, 283-285, 287, 289,
 301-302, 342-343, 420, 485
 Müslüman Birliği 445-446
 Müslümanlar 66-67, 75-79, 82, 85-86,
 92-95, 97-98, 108, 114, 116, 126, 143,
 147, 149, 155, 157, 162, 190, 213, 215,
 223, 229, 289, 297, 328, 330-331,
 366, 370, 376, 380, 389, 400, 402,
 406, 408, 415, 419, 441, 445-446, 474,
 484, 486

N

Nagazaki 436
 Nahuatl 176
 Nanjing 314-315, 428
 Napoli 125, 132, 245
 Napolyon 17, 19, 22, 93, 233, 239, 241-
 248, 258, 260, 262-263, 290, 300,
 304, 306, 310-311, 322-324, 351-353,
 355, 359-360, 363, 368-369, 371,
 386, 392, 410, 433, 476-477
 Napolyon Bonapart 239
 Napolyon İmparatorluğu 244-246, 248,
 260, 311
 Napolyon Kanunları 243, 245
 Nasturiler 114, 116
 Navarra 124
 Nazi 403, 418, 425-426, 429, 432-433,
 479-480
 Nazi ırkçılığı 426, 433

Naziler 429, 431-433
 nehir politikası 316
 Nehru, Cavaharlal 445-446
 neo-sömürgecilik 482
 Nevski, Aleksandr 199-201
 New Mexico 274, 283
 Nightingale, Florence 360
 Nijerya 335, 338, 483
 Nil Nehri 26, 138
 Nkrumah, Kwame 451
 nobilitas 32
 Novgorod 198-199, 202, 294
 Nurhaçi 217-219
 nüfus 1, 9, 13, 15, 21, 23-24, 26, 32,
 38-39, 46, 50-51, 60-61, 64-65, 67,
 69, 72, 77-80, 84, 86-87, 100, 103-
 104, 113, 120-121, 125, 131, 133, 143,
 155, 160-161, 163-165, 167, 171-174,
 176, 180-181, 183, 187-188, 191, 196,
 198, 200-202, 204, 210-211, 216, 219,
 222-223, 226-227, 229, 233, 237,
 241, 243, 248, 252, 254, 260, 265,
 267, 269, 275, 277-278, 283, 287,
 290, 292-293, 295-296, 298, 300,
 305-306, 317-318, 320, 323, 326, 334,
 336-337, 339, 341, 346-347, 349, 351,
 361, 363, 371-373, 380, 382, 388-389,
 393, 398-399, 404, 406, 408-409,
 414, 417, 425, 431-432, 437, 444-447,
 452-453, 455, 458-460, 462, 465,
 469, 475, 477, 479, 484, 487
 nüfuslar 2-3, 9, 13, 15, 24, 26, 32, 39,
 61, 65, 77, 113, 125, 131, 143, 160, 164,
 174, 187, 200, 202, 210-211, 222, 226,
 229, 248, 265, 267, 277, 287, 306,
 334, 336-337, 347, 349, 351, 361,
 372-373, 380, 382, 389, 398, 404,
 406, 431, 437, 447, 452, 458-459,
 465, 469, 475, 477, 484, 487

O

- Octavian 35
- Ohio 272, 274, 279
- oikoumene 70
- okuryazarlık 46, 215
- Olaudah Equiano 308
- Olcaytu 114
- On Dördüncü Değişiklik 288, 302
- on üç koloni 233-234, 252
- On Üçüncü Değişiklik 286, 288
- Oranje'lı William 166, 178
- ordu 4-8, 11, 13-19, 21-23, 26-27, 30-43, 45, 47-48, 50-75, 77-79, 81, 83-98, 101-105, 107-117, 121, 123-129, 131-133, 135, 138-149, 151, 153-154, 156, 158, 160, 162-167, 169-179, 181-183, 185-192, 194-196, 198-202, 204, 206-207, 209-211, 215-229, 233, 237-239, 241-248, 250-263, 265, 267, 269-274, 276-281, 283-284, 286-308, 310-312, 314-319, 321-328, 330-331, 333-339, 341-348, 351-353, 355-356, 358-366, 369-370, 372-373, 375-379, 381-392, 394-402, 404, 406, 408-409, 411, 413-418, 422-425, 427-447, 449-450, 452-456, 459-461, 463-470, 472-473, 476-478, 480-481
- Orenburg 297
- Orhan 135, 147
- Orissa 255
- Orta Amerika 11, 129, 274, 344
- Ortadoğu 1, 27, 114, 116, 400, 406, 411, 432, 441, 452, 456-457, 481, 486
- Ortodoks Ermeniler 147
- Ortodoks kilisesi, Ortodoks Hristiyanlar 208, 210, 295
- Osman 5-6, 10, 15, 20-21, 23-24, 75, 80, 84, 92-93, 118-119, 121-124, 126-128,

- 132, 134-152, 154-156, 160-161, 164, 170, 180, 189-190, 193, 195, 202, 204, 206, 209, 220, 225, 235-236, 246-247, 289, 297, 299, 304, 306, 312, 315, 321-323, 325-326, 328, 350-353, 356-359, 361-368, 370, 373, 376-377, 379-382, 384-391, 395-396, 400-403, 406-410, 415, 417, 441, 449, 456, 472-474, 477-479, 486, 488

Osman (Halife) 80, 135, 140, 145, 147

- Osmanlı 1, 3, 5-6, 10, 15, 20-21, 23, 75, 118, 121-124, 126, 128, 132, 135-151, 154-155, 164, 170, 180, 189-190, 193, 202, 206, 225, 235-236, 246-247, 299, 304, 312, 315, 321-323, 325-326, 350-352, 356-359, 361-367, 376-377, 380-382, 384, 386-391, 395-396, 400-403, 406-410, 441, 449, 456, 473, 478-479, 486, 488

Osmanlılık, Osmanlılık 365

Ostrogotlar 67, 69

otokrasi 355, 377-379, 400, 419

Otto 92, 336, 357, 371, 384

Oturan Boğa 284

Otuz Yıl Savaşı 192, 392

oy hakkı 371, 373, 384, 387, 448, 454

Ö

Ögedey 99, 110, 112, 115, 199

Özbek Han 118

Özbekistan 1, 112

özerklik 9, 128, 131, 133, 169, 284, 302, 369-370, 379, 413-415, 419, 437, 443, 446, 452, 454, 471

özgür doğmuş İngilizler 265

özgür emek 38, 283

Özgürlük İmparatorluğu 7, 234, 265, 276, 279, 404, 475

P

- Padmore, George 430
- paideia 41
- Pakistan 289, 445-446
- pamuk 85, 107, 138, 181, 213, 250, 287, 328, 376, 378
- Panama 342, 344
- Pancermen Birliği 373
- Pancermenizm 389
- Panslavizm 370, 376, 396, 411
- papalık, papalar 71, 155, 163
- Paris 18, 232, 237, 240-241, 243, 261, 278, 310, 352, 358, 361, 367, 378, 381, 391, 399, 404-406, 408, 410-411, 416, 429, 451
- Paris Barış Konferansı 406
- parlamentolar 12, 252, 292, 352, 370, 373, 387
- Parsiler 330
- pasaport (paizi) Pasifik Okyanusu 115, 163
- patriciler 32
- patrikhaneler, Ortodoks Hristiyanlıkta 70
- patrimonium 36
- patrimonyalizm 36, 144, 155, 222, 229, 375, 387, 424
- Pavniler 274, 284
- Pearl Harbor 434
- Pekin 107, 112, 118, 211, 214, 219-220, 223, 228, 315-316, 412
- Peninsulares 260-261
- Pepin 87
- Peru 21, 171-172, 175-176
- Petrograd 419
- petrol 378, 394, 402, 424, 432, 434-435, 438, 456-457, 482, 487
- Phags-pa 213
- Phan Khoi 431
- Piemonte-Sardinya 369
- pirinç 21, 47, 59, 85, 107, 116, 183, 256, 267, 270, 317, 434
- piskoposlar 70-71, 90, 97, 192, 297-298
- Pizarro, Francisco 129, 171-172
- plebler 32, 37
- Pocahontas 269
- pogromlar 379, 383, 395, 419
- Poitiers 87
- polis 11, 40, 45, 67, 69-71, 73-75, 79, 85, 91, 118, 122, 138, 198-199, 204-205, 246, 289, 297, 346, 357, 363, 376, 378, 380, 424, 429-430, 440
- politik tahayyül 2-3, 8, 12, 18, 43, 63, 120, 259, 351, 369-370, 413, 435, 440, 471, 482
- Polonya 1, 99, 110, 142, 145, 192, 202, 353, 357, 385, 404-405, 420, 423-424, 431, 458-460, 466
- Polybius 27
- Pomeranz, Kenneth 249-250
- Pompei 40
- porselen 160-161, 215-216
- Port Arthur 378
- Portekiz 5, 14, 123-127, 129, 132-133, 161-167, 169-170, 178, 180, 185, 187, 189-191, 202, 216, 233-234, 251, 262, 306, 317, 332, 334, 341, 344, 454-455, 466, 474-475
- Porto Riko 10, 261, 310, 341-342, 344, 485
- Postlethwayt 169
- Potemkin, Grigori 295
- Powhatan 183, 269
- praetor 31, 33-34
- prenslikler 111, 113, 196-197, 199, 201, 278, 325, 328, 353, 357, 359, 371, 415, 430, 446

princeps 35
 principate 35, 39
 Princip, Gavrilov 397
 proletarya 349, 375, 378, 394, 418, 420
 protektörler 7, 316-317, 324, 341, 448
 Prusya 233, 238, 248, 291-292, 294, 350,
 352-353, 355, 357, 359, 361, 367,
 369, 371-372, 386, 394-395
 Przewalski atı 101
 Pueblolar 274
 Purchas 178
 Putin, Vladimir 484
 Puyi 413, 427

Q

Qianlong (imparator) 222, 228

R

racalar 330
 Ramazan 78
 Reconquista (Yeniden Fetih) 125-126
 refah 2, 15, 35, 38, 108, 116, 182-183,
 188, 215, 302, 310, 339, 344, 353,
 364, 371, 375, 380, 388, 392, 416,
 437, 439-440, 460, 477
 Reich 248, 367, 369, 372, 394, 403,
 424-426, 477
 Ren Bölgesi 88
 República de los Indios 173, 186, 281
 Residüddin Hamedani 108, 117
 Rhode Island 285
 Richardson, Robert V. 287
 Rio de Janeiro 311
 Robinson, Ronald 311
 Rodezya 335, 338-339, 454
 Roma 2-5, 11-12, 14-17, 19-21, 24, 26-
 28, 30-47, 50-51, 53, 56-57, 60-67,

69-74, 76-81, 85-100, 104, 122, 126-
 128, 132, 134, 138, 149-151, 154-155,
 161, 179, 182, 188-189, 192, 196, 202,
 205, 207, 209, 215-216, 221, 226, 237,
 243-246, 252-253, 277, 351-352, 356,
 367, 371, 379, 385, 425, 439, 449,
 466, 470-473, 484, 488

Roma İmparatorluğu 3, 14, 21, 28, 34,
 39, 41, 45, 64, 66-67, 69, 73, 76, 78,
 80, 86-87, 90, 92-94, 96-97, 122, 127,
 132, 134, 138, 150, 154, 179, 182, 189,
 192, 243, 277, 352, 367, 371, 425,
 449, 472-473

Romanya 377, 389, 424, 432, 458-459

Romulus 27

Roosevelt, Franklin D. 457, 459, 463

Rothschild, Amschel 369

Roxelana 142

Rönesans 237

Ruanda 1, 470

Rumenler 370, 432

Rurik 196, 199-201, 204, 206-207, 211

Rurikler 196, 199-201, 204, 207, 211

Rus Coğrafya Cemiyeti 355

Rus-Japon Savaşı 378

Ruslar 196-200, 202, 204, 208-209, 224,
 227-229, 231, 265, 270, 289-290,
 292-293, 297, 300, 302-303, 350,
 356-363, 368, 373, 376, 378-381,
 386-388, 397, 400, 403, 409, 425,
 458, 482, 484

Ruslaştırma 377, 382, 390

Rusya Federasyonu 1, 19, 461, 484

S

Safevî Devleti 139, 148

Sahalin 458

Saksonlar 88

- Saksonya 98, 233
- sanayileşme 251, 318, 320-321, 326, 371, 373, 375, 377, 394, 424, 428
- Sanskritçe 189, 326
- sansür 358, 375-376, 381, 384
- Santo Domingo 233, 237, 240-242, 247, 259, 262
- Santo Domingo'daki (Haiti) 240, 262
- São Tomé 162
- Saray Berke 112, 118-119, 199-201
- Saraybosna 397
- Sardinya 30, 33, 38, 125, 361, 369
- Sarı Nehir 214
- Sasaniler 79
- sati 304-305, 328
- savaş ağalığı 60, 435
- savaş arabaları 48
- savaşlar 2, 9, 17, 23, 33, 35, 40, 42, 44, 46-48, 51, 61, 72-74, 90, 93, 95, 108, 111, 117, 126, 128, 132, 139, 142, 150-151, 165, 170-171, 182, 185, 207, 214, 229, 243, 251, 260, 263, 271, 276, 281, 289, 300, 310, 312, 314-315, 339, 346, 350, 362, 368-369, 371, 377, 381, 389-390, 392, 395-396, 404, 409-410, 438, 464, 474, 478, 484
- Saygon 317
- sayım 38, 61, 102, 113-114, 172, 186, 234, 256, 330, 347
- Schlieffen Planı 394, 397, 400
- seçimler 110, 258, 310, 349, 367, 430, 445, 449, 488
- Selahaddin Eyyubi 84, 96
- Selanik 69
- Selçuklular 75, 143, 147, 473, 487
- senato 30, 32-33, 36-37, 42, 62, 209
- Senegal 162, 337-338, 399, 415-416, 450, 477
- Senghor, Léopold (Sédar) 242, 450, 478
- sepyolar 327
- serbest ticaret 22, 24, 160, 321, 334, 342, 344, 351, 361, 364, 387, 463, 468, 476, 483
- serbest ticaret emperyalizmi 342, 344, 476
- serflik 251, 299-302, 367
- Seylan 165, 167, 258, 327
- Shang Yang 51-52
- Sherman, William Tecumseh 284
- Shunzi 222
- "sıkıp suyunu çıkarma" 331, 445
- sınıflar 37, 153, 178, 186, 237, 364, 380, 408, 429-430
- sınırlar 1, 4, 9, 16, 19-21, 24, 39, 41, 43, 45, 47, 57-59, 62, 69, 71-74, 77, 83, 85-87, 90, 98, 107, 109-110, 116-118, 132, 134, 142-143, 146, 152, 156-158, 160, 170, 176, 186, 188-189, 191-193, 195, 213, 215-217, 220, 226-228, 237-239, 246, 249, 251-252, 254, 256, 264, 269, 271, 274, 281, 283-284, 290-291, 295, 298, 300, 304-305, 312, 314-316, 336, 346-349, 351, 354, 362-363, 378, 380, 385, 388, 390, 392, 394, 404-405, 409-410, 413, 415, 417, 420, 424, 426, 431, 436, 440, 451-452, 456, 458, 462-463, 466-468, 473-474, 476-478, 480-484, 487-488
- Sırbistan 363, 367, 380, 386, 389-390, 396-397
- Sırp 135, 137-138, 141, 149, 376, 385-386, 396-397
- Sibirya 100, 107, 195, 202, 228, 247, 270, 289, 294, 299, 318, 355, 377-378, 387, 420, 458

- Sicilya 30, 33, 38, 75, 125, 132
- Sierra Leone 253
- Sihler 330
- silahlar 101, 104, 145, 163, 171, 270, 275, 291, 360, 365, 376, 392, 394, 423
- silahlı ticaret 157, 167
- Sincan 228, 484, 486
- Siyonizm 383
- Siyon Protokolleri 388
- Siyular 271, 274, 281, 284
- Slav 72, 143, 196, 198, 200, 202, 368, 373, 431-432, 479
- Slavlar 196, 198, 202, 356
- Slovaklar 370, 404
- Smith, Adam 257, 269, 308
- Smith, John 257, 269, 308
- Société des Amis des Noirs 239
- Soğuk Savaş 457, 460, 463-464, 481-482
- Songhaylar, Songhay İmparatorluğu 11
- Sorghaghtani Beki 114
- Sosyal Demokratlar 383-384
- Sosyalist Enternasyonal 422
- sosyalizm, sosyalistler 375, 480
- sosyal politika 371
- Sovyetler Birliği 1, 24, 358, 422-424, 433, 440, 458, 464, 468, 480
- soyluluk, soylular 55, 135, 207, 218, 244
- Soyluluk Fermanı 294
- sömürgeci imparatorluklar 13, 17, 23, 306, 392, 437-438, 441, 445, 463, 467, 470
- sömürgecilik 7, 13, 156-157, 304, 306, 310, 316, 322-323, 325, 332, 335, 337-338, 341, 344, 349, 411, 416, 429, 434, 438-439, 441, 452, 455, 457, 476, 480-482
- sömürgecilik karşıtı hareketler 411, 429, 480
- sömürgelerin bağımsızlığa kavuşmaları 242, 442, 448, 454, 457, 482
- Speranski, Mihail 299
- Sri Lanka 470
- SSCB 8, 24, 392, 403, 411, 413, 418, 421-424, 429-433, 437, 440, 453, 455, 458-464, 466, 468, 479-480
- Stalin, Joseph 422-424, 433, 457-461, 466, 480
- stepler 10, 43, 48, 50, 84, 100, 376, 473
- Stoler, Ann Laura 338
- St. Petersburg 360
- Sudan 363, 483
- su kanalları 34, 72, 86
- Sukarno, Achmed 431, 436, 443, 454
- sultan, Osmanlı 84, 111, 122, 138-148, 151-152, 154-155, 180, 225, 322, 356-357, 359, 361-363, 365-366, 380-382, 386, 402, 415
- sultan, sultanlar 84, 111, 122, 138-148, 151-152, 154-155, 180, 225, 322, 356-357, 359, 361-363, 365-366, 380-382, 386, 402
- Sumatra 170
- Sun Yat-sen 413
- Suriye 42-43, 73-75, 79-81, 84, 86, 94, 97, 139, 148, 150, 363, 382, 400-402, 406-408, 411, 416, 456
- Suudi Arabistan 457, 483, 486
- Suzdal 198
- Sünniler 1, 80
- Sürekli İskân Yasası 257
- süvariler 48, 58, 89, 104
- Süveyş Kanalı 312, 318, 322, 400, 453, 463

Ş

- Şah 363
 Şam 80-81, 84, 114, 357
 Şanlı Devrim 186
 şarap 38-39, 42, 73-74
 Şarlken 17, 92, 122-124, 127-129, 132-134, 150-153, 155, 205, 366, 392
 Şarlman 17, 71, 86-93, 97-98, 205, 244, 473
 Şayenler 284
 şehir devletleri 5, 64, 126, 158, 237
 Şeker ve Damga Yasaları 253
 Şeriat 76, 78, 148, 290
 Şiiler 1, 80-81
 şiir 41, 116, 216, 222

T

- tabiiyet 115, 121, 131, 135, 141, 183, 213, 324, 448
 tacirler, tüccarlar 99, 132, 184, 475
 Tanganika 335-336, 398
 Tangutlar, Tangut İmparatorluğu 107, 109, 213
 tanistry 102, 111, 142, 204, 222
 Tanzimat 364-365, 387
 Taoculuk 14, 56, 225
 Tatar boyunduruğu 205
 Tatarlar 142, 229, 292, 295, 361
 Tayland 160, 164, 167
 Tayvan 219, 227, 321, 425, 480
 tekeller 164, 189-190, 195, 334, 345, 377
 teknoloji 5-6, 10, 16, 20, 23, 48, 51, 101, 113, 117, 138, 145, 157-158, 171, 196, 208, 211, 213-214, 228, 236, 267, 275, 305-306, 334, 344-345, 348, 362,

- 371, 375, 386, 388, 399, 431, 438, 465, 473, 477-478
 rektanricılık 20, 42, 44, 98
 Temsilciler Meclisi (Birleşik Devletler) 277, 286, 288
 Temuçin 105-107
 Teodora 69-70
 terör 238, 424, 452, 486
 Texas 274, 283
 themata 72
 Theodosius 70
 tımar 145, 148, 151
 Tiberius 35-36
 Tiberius Gracchus 35
 Tibet 24, 110, 112, 114, 116, 195, 213, 215, 219, 222, 225, 227-228, 413, 469, 484
 ticaret 4-6, 10-11, 17, 20-22, 24, 48, 57, 60, 62, 67, 70, 74, 77, 85-86, 90, 101, 103, 107-113, 116-118, 121, 126, 129-134, 138-139, 149, 152, 155-158, 160-167, 169-170, 176, 178, 180-183, 185-189, 191, 196, 199, 201-202, 204, 213-214, 216, 218, 225, 227, 232, 247, 249-250, 252-258, 260, 262, 267, 270-272, 274-277, 279, 307-312, 314-316, 319, 321-323, 325, 328, 331-332, 334-335, 338, 342-344, 351, 359, 361, 364, 376, 387, 398, 402, 404, 422, 424, 438, 440, 454-455, 463, 469, 473-474, 476, 481, 483
 ticari ilişki ağları 70, 163, 181, 189, 255, 338
 Timor 317, 444
 Timur 119-121, 135, 180, 201, 218, 221, 331, 486
 Tippu (Sultan) 256
 Tito, Josip Broz 466
 Togo 398

Toğrul 105-106

Tolstoy, Leo 360

Toluy 110, 112, 114

toplumsal sözleşme 233

toprak 1, 4-7, 10-11, 15, 17-21, 23, 26-27, 29, 33, 36, 38, 40, 43, 45, 47-48, 50-52, 54, 57, 60, 63-64, 72-76, 79-81, 85-88, 90-92, 94-95, 97-98, 100-101, 104, 107, 110-115, 117-119, 123-133, 135, 137-139, 143, 145-152, 154-155, 157-158, 161, 164-166, 169, 171, 174-175, 177-179, 182-183, 185-186, 188-189, 191-196, 198-202, 204, 206-207, 210-211, 215, 217, 219-220, 223, 225-227, 229, 233, 237-238, 241, 243-249, 251-254, 257-258, 260-261, 264-265, 267, 271, 273-275, 278-281, 283-289, 291-306, 310-312, 314-321, 323, 325, 328-329, 335, 339, 343-344, 346, 349-350, 352-354, 357-359, 361-363, 366-367, 369-370, 372-373, 375, 378-381, 384, 386-387, 389-391, 395-397, 400-404, 406-408, 410, 415, 417, 420, 422-424, 427, 432, 434-437, 439, 441, 443, 447, 451, 453, 456, 458, 460, 462, 464, 468, 471-472, 474-479, 483, 485, 488

top, tüfek 163

Toulon 151

Toussaint, L'Ouverture 241-242, 478

Trabzon 99

Trakya 135

Tuna 38, 357, 361, 473

tunç 48, 107

Tunus 19, 33, 316, 323, 448

Tüm Afrikalılar Konferansı (1900) 347

Türkî imparatorluklar 102

Türkistan 376-377, 387, 419

Türkiye 409, 411, 479

Türkler 82, 98-100, 107-108, 117-118, 123, 135, 143, 365, 381-382, 389, 402, 409, 417, 458

Türkleştirme 390, 479

Türkmenistan 1

tütün 182-183, 270, 312

U

Ukrayna 108, 110, 142, 202, 208, 247, 289, 291-293, 295, 368, 372, 404, 420, 422, 424-425, 432-433, 458

Ukraynalılar 292-293, 370, 419, 425, 431-432

ulus 1, 7-12, 17-19, 22-25, 27, 87, 110-111, 117-120, 150, 192-193, 199-200, 232-234, 236, 238, 242-243, 247-248, 257, 259, 261, 263-264, 281, 284-285, 287-288, 290, 306-307, 310, 319-321, 323-324, 331-332, 334, 336-338, 340-341, 344, 349, 351, 355-357, 365, 368-371, 373, 377, 379-385, 388-396, 402-406, 408-411, 413-415, 418, 420, 422-424, 426, 429-430, 432-433, 437, 439-441, 444-446, 450-455, 458-461, 464-466, 470-471, 475-478, 480-484, 486-488

ulusal 1, 7-8, 10, 18-19, 23-24, 232-234, 236, 238, 242, 247, 257, 259, 263-264, 284, 287-288, 320, 323, 331, 334, 337, 341, 349, 351, 355-356, 369-371, 377, 379-384, 389-390, 392-393, 395-396, 403-405, 409-410, 420, 422-423, 429-430, 439, 444, 450-452, 454-455, 459, 461, 464, 466, 471, 477, 480, 482, 484, 486-488

ulusal cumhuriyetler 18, 420, 459

ulus-devlet 2-3, 8-12, 19, 22-25, 232, 238, 243, 259, 389, 403, 406, 409, 445, 465, 470, 481-482, 487

ulus fikri 487

Uluslararası Çalışma Örgütü 410

Ural Dağları 110, 296

Uygurlar 102–103, 113–114

Ü

Üç İmparator Birliği 372

Üç Komutanlık Bölgesi İsyanı 220

Üçüncü Cumhuriyet 316, 337

Üçüncü Dünya 440

ümmet 77–78, 81, 83, 85, 94, 98

Ürdün 406–407, 456

V

Vandallar 69

Varşova Grandüklüğü 245, 353

Varşova Paktı 460

Vasco da Gama 163

vassal 54, 83, 87, 89, 97, 135, 269

Vatikan 353

veba, salgın hastalık 116

Veii 30

Vendée 245–246

Venedik 74, 90, 117, 178

Venezuela 262, 483

Vcnüs 42

vergi, vergilendirme 13, 31, 34, 36, 38, 45–46, 51, 54–55, 71–72, 74, 82, 84, 91, 97, 109, 113, 130, 142–143, 145–146, 148–149, 151, 160, 163, 170, 176, 186, 199–200, 213, 216–217, 237–238, 243, 253–257, 288–290, 299–300, 325, 328, 330, 337, 340, 364–365, 429–430, 445, 483

Versailles 371–372, 410–412, 432

Vestfalya 8, 192–193, 245–246

vezir 83, 108, 144–145, 147, 366

Vichy 434, 456

Victoria 284, 329

Vietnam 19, 215, 314, 316–317, 325, 429, 431, 436–437, 441, 443, 449, 463–464, 468

Virginia 182–183, 269–271

Virginia Kumpanyası 182

Vitte, Sergey 377–379

Viyana 21, 96, 99, 128, 151, 248, 350, 352, 367, 369, 383, 385, 410, 467

Viyana Kongresi (1815) 467

Vizigotlar 80

Vladimir (Büyük Prens) 198–201, 294, 375, 484

Vladimir (şehir) 198–201, 294, 375, 484

VOC (Vereenigde Oost-Indische Companie) 167, 169–170, 180, 185, 193, 319

Volga Nehri 102, 108, 110, 112, 202, 423

Voltaire 295

von Moltke, Helmuth 397

von Pufendorf, Samuel 133

W

Waitangi 318

Wakeman, Frederick 220

Wanli 217

Washington, George 253, 271, 276, 278, 287, 464

Wayne, Anthony 279

Weber, Max 153

White, Richard 272

Wilberforce, William 307

Wilson, Woodrow 404, 411

Wudi (İmparator) 59

X

Xianyang 53-54

Xi Xia 109

Y

Yahudiler 1, 42, 44, 66, 70, 79, 95, 97,
113-114, 117, 126, 139, 149, 156, 158,
190, 215, 292-293, 323-324, 365,
368-369, 373, 377, 381, 383-384,
387-388, 394-395, 405-406, 410, 419,
425-426, 432, 458, 460-461

Yahudilik 77, 150, 198

Yalta 459

yam 16, 32, 97, 99, 104, 115, 128, 146,
157, 191, 205, 223, 247, 256, 274, 281,
321, 325, 331, 349, 357, 360, 409,
413, 443, 463

Yangtze Nehri 214

Yasak Şehir 214, 217

Yasama Komisyonu 295-296, 300

yazılı eserler 27

Yedi Yıl Savaşı 233, 252, 255, 259, 273-
274, 410

Yeltsin, Boris 461-462

Yeniçeriler 138, 144-145, 151, 362, 386

yeniden inşa 59, 121, 135, 157, 419, 427,
437, 459, 468, 482

Yeni İskoçya 253

Yeni İspanya 261, 274

Yeni Kaledonya 9, 318

Yeni Osmanlılar 365

Yeni Zelanda 12, 318-319, 393, 398, 410
yerleştirme kampları 265, 303

yerli bağımlı kavimler 280

Yerli İskân Yasası 280

Yeşil Burun Adaları 162

Yonglo (İmparator) 214, 217

Yongzheng (İmparator) 224-225

Yugoslavya 1, 386, 405, 431, 460, 462,
466, 470

Yunanca 41, 46, 67, 69, 81, 409

Yunanistan 27, 33, 62, 357, 363, 380,
389, 408-409, 466

Yurttaşlığa Kabul Yasası 278

yurttaşlık 8, 11-12, 14, 27, 32-34, 36, 41,
43-46, 51, 62, 64-65, 149, 237-238,
240-242, 258, 280, 283, 287-288,
293, 310, 324, 338, 356, 369, 383,
387, 399, 415-416, 418-419, 449-451,
472, 477-478, 480, 482

Yüksek Mahkeme (Birleşik Devletler)
280-281, 283

Z

zamindar'lar 328

Zengibar 334

zenofobi 405, 479

Zheng (İmparator) 53, 160

Zheng He 160

Zhongdu 107

Zhu Yuanzhang 214

zimmî 79

zorunlu askerlik 59, 287, 399

Zulular 11, 335

Zygmunt 142

Roma, Bizans, Çin, Karolenj, Moğol, Rus, Osmanlı, İspanyol, Felemenk, Portekiz, Avusturya-Macaristan, Britanya, Fransız, Alman, Amerikan ve Japon İmparatorlukları...

İmparatorluklar, yani uçsuz bucaksız topraklar üzerinde kurulu, zor ve ihtirasla bir araya getirilmiş halklardan oluşan devletler, politika sahnesine iki bin yıldan fazla bir süredir hâkimdir. *İmparatorluklar Tarihi*, alışlagelmiş Avrupa ve ulus odaklı bakış açılarından sıyrılarak, imparatorlukların küresel bir düzeni şekillendirmek için farklılıklara nasıl bel bağladıklarını ele almaktadır. Antik Roma ve Çin'den başlayan incelemeler Asya, Avrupa, Amerika kıtası ve Afrika boyunca devam edip, imparatorlukların çeşitli nüfuslar arasındaki farklılıkları nasıl yönettikleri üzerinde önemle durarak fetihlerini, husumetlerini ve hâkimiyet stratejilerini gözden geçirmektedir.

Politik güçlerini yüzyıllarca koruyan Roma ve Çin'i 3. yüzyıldan itibaren inceleyen *İmparatorluklar Tarihi* kitabı, Bizans'ın militan tektanrıcılığından İslam halifeliklerine, kısa ömürlü Karolenjlere, Moğolların ve Osmanlıların faydacılık içeren hoşgörülü yönetimlerinin ayrıntılarına dek pek çok konuyu özenle ele almaktadır. İmparatorluğun kapitalizm ve halk egemenliği üzerindeki etkisi, Avrupa'nın kararsızlığı ve sömürgecilik projelerinin sınırları, Rusya'nın sömürü ve fark gözetme repertuarı, Amerikan devrimcilerinin geliştirip sonra da tüm bir kıtaya ve ötesine yaydıkları "özgürlük imparatorluğu" tartışılan konular arasındadır.

Farklılıkların ve imparatorluk devletleri arasındaki ilişkinin derinlerine inen *İmparatorluklar Tarihi*, imparatorlukların geçmiş ve günümüz üzerindeki güçlü etkisini geniş, kapsamlı ve yepyeni bir bakış açısıyla sunuyor.

